АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У ДВОХ ТОМАХ

„НАУКОВА ДУМКА" • КИЇВ • 1967

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ТОМ ПЕРШИЙ

ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМА:
В. А. ДЯДИЧЕНКО (відповідальний редактор), М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ, М. Н. ЛЕЩЕНКО, К. І. СТЕЦЮК.

● „НАУКОВА ДУМКА" • КИЇВ • 1967

ПЕРЕДМОВА

Двотомна «Історія селянства Української РСР» — це перша спроба в радянській історіографії дати синтетичний науковий огляд історії селянства України.

Перший том охоплює великий відрізок часу — від прадавніх часів і до передодня Великої Жовтневої соціалістичної революції. Другий том присвячено нашій славній добі — історії селянства України за часів Радянської влади.

В першому томі критично використано всі здобутки дожовтневої історіографії, підсумовано багаторічні дослідження радянських істориків. На базі великого документального матеріалу в книзі висвітлюються найважливіші проблеми соціально-економічної історії селянства та його багатовікової боротьби проти гнобителів за своє соціальне і національне визволення. В основу покладено марксистсько-ленінське вчення про розвиток способів виробництва; продуктивних сил і виробничих відносин; про вирішальну роль народних мас в історії; про класову боротьбу — рушійну силу людського суспільства.

Селянство України, його історична доля простежується в нерозривному зв'язку з долею селян Росії та Білорусії, підкреслюється їх спільне походження, спільність інтересів та єднання в боротьбі з класовими ворогами.

Історії селянства України присвячена численна література. Найдавніші історичні твори, де згадується селянство Русі,— це давні руські літописи. Проте вони залишили нам мало відомостей про життя селян. Автори літописних записів всю свою увагу зосереджували на політичній історії країни, діяльності князів, бояр і церкви. Небагато свідчень містять у собі і ті історичні твори, що дійшли до нас від XV—XVII ст. Чільне місце в них посідає визвольна боротьба українського народу проти польсько-шляхетської і турецько-татарської агресій. Головною і вирішальною силою цієї боротьби було пригноблене селянство. Але автори історичних творів, які здебільшого належали до феодально-старшинських та церковних кіл, писали лише про козацтво, особливо про його верхівку — гетьманів, полковників, старшину.

Важливою подією в розвитку української історичної думки була поява наприкінці XVII і в XVIII ст. цілого ряду старшинських літописів.

Автори їх відбили в своїх творах ідеологію панівного феодального класу — української старшини. Вони зрідка і зневажливо згадують селянство, презирливо називаючи його «чернь». Вже автор «Літопису Самовидця» різко осуджував антифеодальні рухи селянських мас і схвалював жорстокі розправи старшини над повсталими. Ці феодально-старшинські погляди на селянство знайшли своє відображення і в інших українських історичних творах XVIII ст.— літописах Г. Грабянки, С. Величка і так званому Лизогубівському, в творах П. Симонівського та ін. Цю концепцію прославляння козацької старшини і українського панства та зневажливого ставлення до селян продовжив на початку XIX ст. у своїй великій праці «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменський.

Історія селянства Лівобережної України XVII—XVIII ст. найбільш докладно була розроблена в численних працях видатного представника української дореволюційної історіографії О. Лазаревського [1]. В них зібрано величезний фактичний матеріал, який свідчить про надзвичайно тяжке становище українського селянства, визиск та гноблення його українською старшиною. Проте О. Лазаревський не міг піднятися до розуміння основних закономірностей феодального суспільства та класової боротьби за часів феодалізму.

На початку XX ст. вийшла праця В. Барвінського «Селянство Лівобережної України XVII—XVIII ст.» Спираючись на нові архівні матеріали, автор переконливо показав процес покріпачення і зростаючого визиску старшиною селянства Лівобережної України XVII—XVIII ст. Чимало важливих даних з історії селянства Лівобережної України, його економічного і юридичного становища містять в собі праці О. Єфименко, О. Левицького та багатьох інших [2]. В. Мякотін поставив своїм завданням з'ясувати процес покріпачення українського селянства в XVII—XVIII ст. Його статті з цих питань в журналі «Русское богатство», видруковані в 90-х роках XIX ст., і видана пізніше велика праця «Нариси соціальної історії України» своїм фактичним матеріалом являли собою значний внесок у наукову розробку історії українського селянства доби феодалізму.

Над історією соціально-економічного розвитку Слобідської України в XVII—XVIII ст., і зокрема над історією селянства, багато працював відомий історик Д. Багалій. Видані ним наприкінці XIX ст. «Матеріали для історії колонізації і побуту степової окраїни Московської держави» зберігають своє наукове значення до наших днів. Історія селянства Правобережної України XVII—XVIII ст. розроблялась переважно історикаами, що працювали над виданням Київської комісії для розбору давніх актів. У дослідженнях В. Антоновича, І. Новицького та ін., цінних за

---

[1] Докладний перелік всіх цих праць — понад 400, майже в кожній з яких є дані з історії селянства, подано в «Українському археографічному збірнику», т. 2, К., 1924.

[2] А. Ефименко, Южная Русь, т. 1, 2, СПб, 1905; О. Левицкий, Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в., К., 1909.

своїм фактичним матеріалом, основна увага була зосереджена на вивченні юридичного становища селянства.

У працях відомого представника української націоналістичної буржуазної історіографії М. Грушевського, зокрема в його багатотомній «Історії України-Русі», зібрано великий і цінний фактичний матеріал з історії селянства феодальної доби. Проте М. Грушевський виходив, як відомо, з антинаукової концепції безкласовості української нації. Визвольну боротьбу українського народу він розглядав як боротьбу майже виключно проти національного і релігійного гноблення. Тому питання соціально-економічного розвитку українського селянства, його боротьби проти феодального гніту не знайшли у нього своєї наукової розробки.

В цілому українська буржуазна історіографія зібрала багатий фактичний матеріал, але була неспроможною дати справді наукову картину історії українського селянства за доби феодалізму.

Історії селянства Росії, в тому числі й України, періоду капіталізму представники буржуазної історіографії присвятили чимало своїх праць. Зокрема протягом 60—90-х років XIX і початку XX ст. виходять з друку праці І. Іванюкова, О. Корнілова, О. Скребицького, Г. Джаншієва, Ю. Янсона, В. Анисимова, А. Лосицького та інших авторів, в яких висвітлювався ряд питань, пов'язаних із підготовкою і проведенням реформи 1861 р., змінами в сільському господарстві і становищі селянства в пореформений період, з аграрною політикою царизму тощо. Значну роботу в цьому напрямку провели і місцеві земства.

Вводячи в науковий обіг значний фактичний матеріал, що має безперечну наукову цінність, буржуазні історики здебільшого інтерпретували його неправильно, припускали серйозні перекручення та фальсифікацію. Вони, зокрема, замовчували класову суть реформи, зображаючи її як великий визвольний акт, приховували тяжке становище селянства, не вивчали його рішучої боротьби проти гнобителів.

Особливо відзначались в цьому українські буржуазні історики. Кладучи в основу своїх праць антинаукову концепцію М. Грушевського про «єдиний потік» у розвитку української нації, про її «безкласовість» і «безбуржуазність», П. Дорошенко та інші представники цієї «школи», всупереч історичній правді, намагалися показати боротьбу народних мас України в період капіталізму та імперіалізму як боротьбу проти «чужих», зайшлих поміщиків і капіталістів. Вони силкувались всіляко затушувати прогресивну роль братнього російського народу в історичному розвитку України, заперечували спільність боротьби російського і українського народів проти гнобителів.

Таким чином, як буржуазна, так і буржуазно-націоналістична історіографія хоч і ввела в науковий обіг значний фактичний матеріал, який і на сьогодні не втратив своєї цінності, проте не дала і не могла дати правдивого всебічного висвітлення історії селянства України і за доби капіталізму.

Багатогранні сторони життя селянства були в центрі уваги революціонерів-демократів. Ідеологи селянської революції, справжні виразники інтересів селянства В. Бєлінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов,

О. Герцен та інші революційні демократи в своїх творах яскраво характеризували тяжке становище кріпаків, нещадно таврували ненависне кріпосне право, вказували пригнобленому селянству шляхи звільнення з кріпосницької неволі. Революціонери-демократи рішуче викривали грабіжницький характер реформи 1861 р., зрадництво ліберальної буржуазії.

Вічним прокляттям кріпосництву, поневоленню людини людиною, палким закликом до боротьби за соціальне й національне визволення — до «миром, громадою» вигостреної сокири — гриміла гнівна муза вірного сина закріпаченого українського селянства Т. Г. Шевченка. У безсмертних поезіях «правди й мудрості пророка» (М. Рильський) якнайповніше відображено жахливе становище пригноблених кріпосниками селян у передреформеному селі, їхні думи, надії і сподівання. Без творів великого Кобзаря не можна правильно зрозуміти свідомості селянства, бо він, як правдиво сказав В. Лебедєв-Кумач, «сам народ і в народі жив, як голос, як совість, як пісня народу».

Історії західноукраїнського селянства пореформеної доби присвячена більша частина художніх творів другого велета України — І .Я. Франка, геніального письменника, мислителя, вченого-енциклопедиста і видатного громадського діяча. Не кажучи вже про неминущу вартість образного відтворення в прозових, драматичних і поетичних творах життя галицького села під цісарсько-шляхетським гнітом, його суто історичні та історико-економічні студії, як-от: «Еміграція галицьких селян», «Грималівський ключ в р. 1800», «Задушні дні у Львові 1848 р.», «Дві унії», «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», «Лук'ян Кобилиця» та багато інших — лишаються й на сьогодні найавторитетнішими дослідженнями з цих питань.

Не можна правдиво відтворити історії українського селянства дожовтневої доби і без «Інститутки» та оповідань Марка Вовчка, «Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Повії», «Голодної волі» Панаса Мирного, новел В. С. Стефаника, «Дорогою ціною», «Фата моргана», «Коні не винні» М. М. Коцюбинського, «Землі» О. Ю. Кобилянської та інших творів видатних українських письменників демократичного напряму.

Значну увагу історії селянства приділяв і український революціонер-демократ Павло Грабовський. Торкаючись причин селянських рухів, поет правильно вважав головними з них соціально-класові суперечності, а не національно-релігійні, як визначала буржуазна історіографія.

Виникнення марксизму було визначним рубежем у вивченні історії селянства. Відкриття наукових законів суспільного розвитку, створення історичного матеріалізму, зокрема вчення про соціально-економічні формації та класову боротьбу, дозволили правильно, по-науковому визначити місце селянства в світовій історії. К. Маркс і Ф. Енгельс розвинули тезу про селянство як про основний клас-виробник доби феодалізму і один з двох продуктивних класів капіталістичної епохи. Підкреслюючи, що розвиток продуктивних сил (складовою частиною яких є селянство) є головним фактором історичного розвитку, класики марксизму-ленінізму показали, що в основі історичного процесу за феодалізму лежить діяльність селянства, а за капіталізму — пролетаріату та селянства.

Разом з тим в працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна дано глибоку розробку ряду конкретних важливих проблем з історії селян. Зокрема в праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» розкрито безпосередній зв'язок формування селянства з суспільним поділом праці, а саме — з процесом відокремлення ремесла і торгівлі від землеробства, що розпочався в період переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства. Селянство як основна рушійна сила суспільства в добу феодалізму і його роль в руйнуванні феодального ладу показано Ф. Енгельсом у праці «Селянська війна в Німеччині».

К. Маркс, даючи геніальний аналіз політичної економії капіталізму, розглядаючи властиву для нього систему виробничих відносин, визначив і місце селянства в цій системі. В основоположних працях К. Маркса («Капітал», «До критики політичної економії» та ін.) розглядається чимало питань, що безпосередньо торкаються історії сільського господарства і селянства. К. Маркс показав, як капіталістична система руйнує віками складений замкнутий сільський світ, втягуючи його до сфери капіталістичного виробництва. К. Марксу належить грунтовна розробка основної проблеми, пов'язаної з сільськогосподарським виробництвом,— теорії докапіталістичної земельної ренти і земельної ренти при капіталізмі.

Великий продовжувач справи К. Маркса В. І. Ленін розвинув далі його вчення, в тому числі і в галузі історії селянства. У своїх працях «Хто такі «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Розвиток капіталізму в Росії» та інших В. І. Ленін дав широку картину розвитку сільського господарства та становища селянства в Росії, до складу якої входила і Україна; особливо — в період переходу від феодалізму до капіталізму, а також в умовах розвитку капіталістичної системи. Грунтуючись на працях основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, на глибокому вивченні пореформеного розвитку Росії, він всебічно показав класову суть реформи, її роль в економічному розвитку країни, два шляхи буржуазної еволюції в землеробстві, становище селянства, революційний характер його боротьби проти поміщицько-капіталістичного гніту, необхідність і шляхи створення бойового союзу робітничого класу і селянства — тієї суспільної сили, яка мала забезпечити революційні перетворення.

У своїх творах, зокрема в «Двох тактиках соціал-демократії в демократичній революції», В. І. Ленін обгрунтував вчення про селянство як природного союзника пролетаріату в його боротьбі проти поміщиків і капіталістів. Він показав двоїстий характер класової позиції селян в капіталістичному суспільстві, що визначається, з одного боку, буржуазною природою селянина як дрібного власника, а з другого — його становищем трудівника. В. І. Ленін розробив принципи, якими визначається політика і тактика робітничого класу щодо селянства.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, радянські історики досягли значних успіхів в науковій розробці історії селянства України.

Загальна картина розвитку історії селянства в дожовтневий період подана в таких узагальнюючих працях, як багатотомна «Історія СРСР», «Історія Української РСР», т. 1 та в багатотомному виданні «Нариси історії СРСР» та ін.

Зародження і формування селянства як класу, розвиток сільськогосподарського виробництва в стародавню добу знайшли грунтовне висвітлення в колективній праці «Нариси стародавньої історії Української РСР» та монографії М. Брайчевського [1].

Еволюція землеробства та становище селянства в давній Русі докладно показано в дослідженні В. Довженка [2], де автор, головним чином, узагальнив здобутки радянської археології.

Серед радянських учених у вивченні історії селянства нашої країни феодальної доби перше місце належить Б. Грекову. Цінність його капітальної праці «Селяни на Русі» полягає в тому, що він розглядає історію селянства Росії, України та Білорусії як єдиний історичний процес. Грунтовно висвітливши закономірності соціально-економічного розвитку Русі, Б. Греков багато уваги приділив конкретним проблемам з історії селянства, зокрема вніс багато нового в дослідження становища селян Галичини і Волині в XIV—XV ст. В цій праці дано узагальнюючу характеристику економічного і правового становища різних груп населення, висвітлено роль общини в житті селян, показано їх боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту.

Значний інтерес становить монографічне дослідження В. І. Пічети про аграрну реформу Сігізмунда-Августа 1557 р.[3] Автор на широкому фактичному матеріали показав ставлення до цієї реформи шляхти, міщанства, духівництва, селянства, шляхи і методи проведення аграрної реформи, зміну поземельних відносин різних станів і станових груп.

Розвитку селянського господарства, аналізу соціально-економічного становища різних груп сільського населення XV—XVI ст., характеристиці процесу покріпачення селянських мас присвячені розділи праці Д. І. Мишка [4].

Про селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. цікаві матеріали вміщує праця К. Г. Гуслистого [5], де висвітлено наступ феодалів на селян Наддніпрянщини, Надбужжя; простежено зміну форм ренти у зв'язку із змінами, які переживала економіка країни в цілому, зокрема феодальне господарство; розкрито і причини обезземелення селянства.

---

[1] М. І. Брайчевський, Біля джерел слов'янської державності, К.,1964.
[2] В. І. Довженок, Землеробство в древній Русі, К., 1961.
[3] В. И. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве, М., 1958.
[4] Д. І. Мишко, Соціально-економічні умови формування української народності, К., 1963.
[5] К. Гуслистий, Нариси з історії України, вип. III, К., 1941.

У вивчення життя селянства України XVI—XVII ст. зробив певний внесок О. Баранович [1]. Він підтримав точку зору тих істориків, які доводили вирішальну роль народних мас у колонізації східних областей України в кінці XVI — першій половині XVII ст. Глибокий аналіз різноманітних джерел XVI — першої половини XVII ст. дав можливість О. Барановичу спростувати твердження польських і українських буржуазних істориків про те, ніби Наддніпрянщина до кінця XVI ст. була пустелею.

Важливим дослідженням історії селянства України другої половини XVI — першої половини XVII ст. є монографія І. Бойка [2]. Автор розглядає організацію селянського, панського господарства, феодальні повинності закріпаченого та залежного селянства, багато уваги приділяє розшаруванню селянства в цю добу.

Роль українського селянства у визвольній війні 1648—1654 рр. висвітлена у колективній монографії «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією». Спираючись на новий документальний матеріал, виявлений в архівах Радянського Союзу і Польщі, автори показують тяжке становище селянства напередодні всенародного повстання, його вирішальну роль у визвольній війні.

Багато нового і важливого матеріалу містить грунтовна монографія І. Крип'якевича [3]. Автор використав «Переписні книги 1666 р.», а також велику кількість архівного матеріалу, який дав йому можливість показати зростання феодального землеволодіння і становище селянського господарства під час визвольної війни і в перші роки після неї.

Вивченням історії селянства XVI—XVIII ст. займався М. Ткаченко; найбільш цінна його праця про економічне життя селянства і суспільні відносини на Лівобережній Україні в період розвинутого феодалізму [4].

У дослідженні К. І. Стецюк [5] дана характеристика важливих процесів у економічному і політичному житті Лівобережної і Слобідської України в перші десятиріччя після визвольної війни. Автор докладно характеризує становище окремих груп селян, показує, що антифеодальна боротьба селянства під час визвольної війни не минула марно, вона значною мірою підірвала феодальний лад і послабила на деякий час визиск і гніт трудящих мас.

---

[1] А. И. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в.— «Исторические записки», т. 32; й о г о ж, Украина накануне освободительной войны середины XVII ст., М., 1959.

[2] І. Д. Бойко, Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., К., 1963.

[3] І. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954.

[4] М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Правобережній Україні в XVII—XVIII вв., К., 1931.

[5] К. І. Стецюк, Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст., К., 1960.

Ряд праць присвячено питанням соціально-економічного розвитку України в другій половині XVII і XVIII ст. Ще в 30-х роках В. Юркевич опублікував монографію [1], де дослідив переселення українського селянства на схід і заселення Слобідської України за часів Богдана Хмельницького і в другій половині XVII ст.

Значний внесок у дослідження історії селянства цього періоду зробив Д. Похилевич, в його монографії про білоруське і литовське селянство [2] одночасно розглядаються і питання історії українських, російських і польських хліборобів.

Історія селянства Слобожанщини XVII—XVIII ст. знайшла свою дальшу наукову розробку в книзі А. Слюсарського [3], окремі розділи якої подають правдиву картину економічного і політичного становища різних груп селян, їх боротьби проти феодально-кріпосницького гніту.

В монографії В. Дядиченка [4] проаналізовано зміни, які сталися в становищі селянства Лівобережжя в кінці XVII—першій чверті XVIII ст.: відновлення регулярної панщини, збільшення натуральних і грошових зборів, обмеження, а потім і заборони селянських переходів. Питанням становища лівобережного селянства і його антифеодальної боротьби в другій половині XVIII ст. (зокрема Турбаївському повстанню) присвячена монографія І. Гуржія [5], в якій автор показує ріст визиску і покріпачення селянства і докладно висвітлює хід повстання.

Економічна історія селянства Правобережної України у XVIII ст. знайшла свою наукову розробку в праці В. Маркіної [6]. На великому документальному матеріалі вона розглядає селянську колонізацію, еволюцію феодальної ренти, становище основних груп селянства і особливості соціально-економічного розвитку окремих районів. Антифеодальна боротьба селянських мас Правобережжя висвітлена в працях К. Гуслистого, В. Голобуцького, О. Лоли [7].

Значних успіхів досягла українська радянська історіографія і в науковій розробці історії західноукраїнських земель.

Цінний матеріал з історії селянства Галичини XVII—XVIII ст. зібрано в дослідженні В. Грабовецького [8], де показано тяжке становище селян Галичини і могутню хвилю народної боротьби проти гнобителів —

---

[1] В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького, К., 1931.

[2] Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII ст., Львов, 1957.

[3] А. Г. Слюсарский, Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964.

[4] В. А. Дядиченко, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1939.

[5] І. О. Гуржій, Повстання селян в Турбаях 1789—1794 рр. К., 1950.

[6] В. А. Маркина, Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., К., 1961.

[7] В. А. Голобуцкий, Максим Железняк, М., 1960; К. Г. Гуслистий, Коліївщина, К., 1947; А. П. Лола, Гайдамацький рух на Україні, К., 1965.

[8] В. В. Грабовецький, Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., К., 1962.

рух опришків. Книга І. Шульги[1] з історії соціально-економічного становища Закарпаття містить в собі змістовні розділи, присвячені історії селянства.

Чимало з'явилося наукових праць і з окремих питань історії селянства України доби капіталізму. Насамперед слід згадати двотомну монографію М. Дружиніна[2], що містить у собі великий фактичний матеріал, який характеризує процес розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві Росії, в тому числі й України. В ній висвітлюються особливості економічного розвитку окремих районів України в передреформений період, становище селянства і класова боротьба, хід і наслідки реформи 1838—1840 рр.

Серед інших праць з історії селянства України першої половини XIX ст. виділяються монографії І. Гуржія[3], в яких всебічно показується розклад і криза феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України, досліджується розвиток капіталістичних відносин, становище селянства і класова боротьба в українському селі в кінці XVIII — першій половині XIX ст., наводяться важливі дані про розшарування селянства, розглядаються основні форми і напрями його боротьби проти гнобителів.

Аналізу соціально-економічного розвитку Східної Галичини, становища селянства і його боротьби проти феодального гніту присвячена монографія Ф. Стеблія[4]. Назрівання кризи кріпосницької ідеології і розвиток революційно-демократичних поглядів досліджується у працях Ф. Ястребова[5] і А. Барабоя[6].

Певних успіхів досягла радянська історіографія в останні роки і в розробці проблеми скасування кріпацтва на Україні. Поряд з працями П. Зайончковського[7] і М. Найдьонова[8], які містять значний матеріал про проведення реформи 1861 р. і на Україні, вийшла з друку монографія М. Лещенка[9], спеціально присвячена цій темі. В ній досліджуються соціально-економічні передумови, хід і результати реалізації

---

[1] І. Г. Шульга, Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст., Ужгород, 1962.

[2] Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1, М., 1946; т. 2, М., 1958.

[3] І. Гуржій, Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954; його ж, Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958.

[4] Ф. І. Стеблій, Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст., К., 1961.

[5] Ф. Ястребов, Революционные демократы на Украине, К., 1960.

[6] А. З. Барабой, Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг.—«Исторические записки», т. 52, 1955.

[7] П. А. Зайончковский, Отмена крепостного права в России, М., 1960; его ж, Проведение в жизнь крестьянской реформы, М., 1958.

[8] М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), М., 1955.

[9] Н. Н. Лещенко, Крестьянское движение в связи с проведением реформы 1861 года, К., 1959.

законоположень 19 лютого 1861 р., розмах, характер і форми селянського руху 60-х років XIX ст. В книзі наводяться цінні дані про розмір відрізків, суму викупних платежів, нарахованих на селян, кількість селянських виступів тощо.

Історія селянства України пореформеного періоду розглядається в працях В. Теплицького [1], Д. Пойди [2] і М. Кравця [3]. В першій з них аналізуються аграрні відносини на Україні в 60—90-х роках XIX ст., розвиток капіталізму і становище селянства в цей період. Про трудівників землі Правобережної України і їх боротьбу проти численних залишків кріпосництва йдеться в другій, де автор подає кількісну характеристику селянського руху другої половини 60—90-х років XIX ст., визначає головні етапи і форми боротьби селян, розповідає про умови проведення чиншової реформи 1886 р. Соціально-економічним процесам на селі, життю та боротьбі селянства західноукраїнських земель другої половини XIX ст. присвятив своє дослідження М. Кравець.

Чимало праць радянських істориків висвітлюють аграрні відносини та класову боротьбу в українському селі напередодні і в період першої російської революції, зокрема ці питання знайшли своє відображення в книзі Ф. Лося [4] і монографіях М. Лещенка [5], де показано розмах революційного руху, діяльність більшовиків на селі, становлення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Ці ж питання розробляються і в працях, присвячених вивченню революційних подій 1905—1907 рр. в окремих районах України. Ми маємо на увазі статтю О. Михайлюка [6], книги А. Буцика [7], Л. Олійника і О. Гори [8], В. Астахова і Ю. Кондуфора [9], П. Шморгуна [10], Є. Живолупа [11], І. Реви [12] та ряду інших авторів.

---

[1] В. П. Теплицький, Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.), К., 1959.

[2] Д. П. Пойда, Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960.

[3] М. М. Кравець, Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст., Львів, 1964.

[4] Ф. Є. Лось, Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955.

[5] М. Н. Лещенко, Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 років, К., 1955; його ж, Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956.

[6] А. Г. Михайлюк, Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1906 гг. — «Исторические записки», т. 49, 1954.

[7] А. Буцик, Селяни і сільськогосподарський пролетаріат Київщини в першій російській революції, К., 1957.

[8] Л. Олійник і О. Гора, Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 роках, К., 1959.

[9] В. Астахов, Ю. Кондуфор, Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии, Харьков, 1955.

[10] П. М. Шморгун, Большевистские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955.

[11] Е. К. Живолуп, Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах, Харьков, 1956.

[12] І. Р. Рева, Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр., К., 1964.

Історія селянства України наступних періодів розглядається в монографіях А. Анфимова [1] та М. Рубача [2]. В першій з них яскраво характеризуються зміни в сільському господарстві України в роки першої імперіалістичної війни, дальше розорення і зубожіння селянства, класова боротьба на селі. В книзі ж М. Рубача, крім цих питань, широко висвітлюються аграрні відносини на Україні, характеризуються соціально-економічні передумови аграрної революції. Розвиток капіталістичних відносин, становище селянства і селянський рух в західноукраїнських землях доби імперіалізму широко показано в монографії І. Компанійця [3].

Наведений огляд праць свідчить, що радянська історіографія досягла значних успіхів у розробці багатьох проблем аграрної історії України. Проте ряд моментів історії селянства до цього часу вивчено слабо, що ускладнювало роботу авторів і позбавило їх можливості рівномірно, з однаковою глибиною висвітлити всі питання теми.

* * *

При підготовці тексту тома авторський колектив одержав чимало цінних порад і зауважень від кафедр історії СРСР і УРСР університетів республіки. Підготовлений текст був прорецензований професором В. О. Маркіною і доцентом А. К. Буциком (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка). Авторський колектив складає свою щиру подяку всім товаришам, що брали участь в обговоренні і рецензуванні.

Добір ілюстрацій і карт зроблено молодшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР А. К. Волощенко.

Всі хронологічні дати в тексті наведено за старим стилем. Найменування населених пунктів подано за їх тогочасними назвами в сучасному написанні. Територія України розглядається відповідно до тих кордонів і меж, які існували в певні історичні періоди. В томі залишено лише найнеобхідніші посилання, головним чином на першоджерела.

---

[1] А. М. Анфимов, Российская деревня в годы первой мировой войны, М., 1962.

[2] М. А. Рубач, Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине, К., 1956.

[3] І. І. Компанієць, Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст., К., 1960.

ВИНИКНЕННЯ СЕЛЯНСТВА. КИЇВСЬКА РУСЬ

ВИНИКНЕННЯ СЕЛЯНСТВА

У населення, що жило на території сучасної України, хліборобство виникло ще за доби неоліту.

Найдавнішим матеріальним свідченням цього є черепок із відбитком зернини культурного ячменю, знайдений при розкопках ранньонеолітичного поселення в районі Чапаївки — південної околиці теперішнього Києва. Отже, близько 6—7 тис. років тому племена Середньої Наддніпрянщини вже починали вирощувати корисні рослини.

Основною галуззю господарства хліборобство стає в перехідну епоху від кам'яного віку до бронзового, яка в археології має назву *енеоліту* (мідно-кам'яного віку). Саме тоді людство в своїй господарській діяльності переходило від присвоєння готових продуктів природи (мисливства, рибальства, збиральництва) до виробництва їх за допомогою людської праці — до землеробства і скотарства [1].

На території лісостепової України в цей час відома так звана *трипільська культура* (IV—III тисячоліття до н. е.) [2], яка мала яскраво виражений хліборобський характер. Умови лісостепу особливо сприяли землеробству, з одного боку — забезпечували виробника родючими грунтами, а з другого — звільняли його від тяжкої праці по розчищенню поля з-під лісу.

Поселення трипільських племен знаходилися в місцях, зручних для хліборобства. Кожне з них складалося з багатьох великих житлових будівель, розміщених по колу, в центрі якого розташовувалися загони, приміщення для худоби. Кожне житло мало спеціальні сховища для зерна.

Хліборобство трипільських племен мало мотижний характер: землю обробляли за допомогою кам'яної чи рогової мотики. Врожай збирали кремінними серпами. Вирощували головним чином пшеницю, ячмінь і

---

[1] Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, К., 1964, стор. 32.

[2] Назва культури походить від с. Трипілля (Київська обл.), в районі якого були проведені перші широкі розкопки поселень цього типу.

просо. Крім того, текстильні залишки показують, що трипільцям були знайомі і волокнисті рослини (певно, коноплі).

Характер землеробства зумовлював панування колективних форм праці. Роди спільно обробляли поля, які перебували у колективній власності, спільно тримали і доглядали худобу. Але продукт праці вже розподілявся між окремими сім'ями, тому кожний будинок мав свою комору. Отже, основою суспільної організації був родовий лад із першими ознаками його розкладу.

В епоху раннього залізного віку (перша половина I тисячоліття до н. е.) у населення Східної Європи виникло орне хліборобство, що становило великий етап у його розвитку.

До цього часу відносяться перші згадки стародавніх письменників про східноєвропейські племена. Древні греки називали нашу країну Скіфією, а все її населення — скіфами, хоча серед них були племена різного етнічного кореня (в тому числі й слов'яни). Самі скіфи займали переважно степову смугу і були скотарями. Але племена лісостепу, серед яких вбачаємо і слов'ян, займалися хліборобством. Геродот (V ст. до н. е.) називає їх скіфами-орачами та скіфами-хліборобами, підкреслюючи цим відмінність характеру їх господарства порівняно із скіфами-степовиками. Так само хліборобами були неври, будини та інші племена лісостепової смуги.

Геродот чітко відрізняє скіфів-орачів від скіфів-хліборобів. Скіфи-хлібороби, очевидно, вели ще переважно вирубне або мотижне землеробство. Скіфи ж орачі знали уже орне хліборобство. В одній із скіфських легенд, переданих тим же Геродотом, згадуються небесні дари, що зберігалися скіфами як найбільша святиня. Це — золота чаша, сокира, плуг та ярмо. Два останніх предмети підтверджують рільничий, плужний характер хліборобства із використанням худоби як тяглової сили.

Однак археологічно скіфський плуг досі невідомий. Очевидно, він був дерев'яним, а дерево погано зберігається у землі. Орне знаряддя із залізним наральником з'явилося пізніше — в IV—III ст. до н. е. Найдавніші знахідки решток залізних деталей такого плуга на території Східної Європи (поселення Галліш-Ловачка на Закарпатті) датуються саме цим часом.

Виникнення рільництва значно підвищувало продуктивність хліборобської праці. Якщо вирубне чи мотижне хліборобство вимагало колективного господарювання, то тепер стало можливим індивідуальне, в масштабі родини. В згадуваній уже легенді про небесні дари розповідається про дуже цікавий обряд (очевидно, весняне свято). У скіфів-хліборобів весною хтось засинав із священним золотом і у зв'язку з цим одержував на цей рік стільки землі, «скільки за день міг об'їхати на коні». Звідси можна зробити висновок, що орна земля у хліборобських племен Скіфії уже поділялась між окремими домогосподарствами; кожного року її перерозподіляли, а розмір наділу обмежувався.

Отже, вже в VI—V ст. до н. е. в Скіфії панувало індивідуальне землекористування при збереженні колективної (общинної) власності на землю.

При такій формі земельних відносин продукт хліборобської праці становить уже приватну власність окремих осіб чи родин і може бути джерелом їх збагачення. Відображенням цього є помітна різниця у багатстві поховань скіфської доби.

Майновій диференціації суспільства сприяв розвиток зовнішньої торгівлі, зокрема з грецькими містами Надчорномор'я. Починаючи від VI—V ст. до н. е., Греція стає для хліборобської Скіфії величезним ринком збуту зерна. Про торгівлю скіфським хлібом є багато повідомлень античних авторів, а Геродот навіть підкреслює, що скіфи-орачі сіяли хліб спеціально на продаж. Знахідки речей грецького виробництва у пам'ятках лісостепової Скіфії підтверджують це свідчення.

Важливим наслідком появи орного хліборобства було створення умов для початку експлуатації людини людиною. Головна передумова цього — такий ступінь продуктивності праці, який забезпечував би одержання додаткового продукту. Людина повинна виробляти більше, аніж це потрібно для її власного споживання, щоб надлишок міг привласнюватися експлуататором. Інакше утримання раба себе не виправдує: він споживав би все, що виробляв.

Тому з появою рільництва у хліборобських племен Скіфії і починається тривалий процес розвитку соціальної залежності та експлуатації у формі патріархального рабства. Якщо раніше полонених просто вбивали, то тепер їх починають перетворювати на рабів. Попервах це явище має ще дуже обмежений характер і аж ніяк не означає вивільнення самого визискувача з процесу виробництва. Згадки про скіфських рабів теж знаходимо в античних джерелах (у того ж Геродота).

Отож стан суспільного розвитку хліборобських племен Скіфії (серед яких були й предки східних слов'ян) у середині I тисячоліття до н. е. має досить виразні ознаки розкладу первісно-общинного ладу, що кінець кінцем приводить до початку утворення класового суспільства.

* * *

Слов'яни як окремий етнічний масив вперше в історичних джерелах згадуються на початку нової ери під назвою венедів. За свідченням античних авторів, венеди займали величезні простори Східної Європи від Балтійського моря до Карпат і від Одри до верхів'їв Дніпра. В середині I тисячоліття н. е. джерела розрізняють західних і східних слов'ян; останніх вони називають антами.

Питання про місце землеробства в системі давньослов'янського господарства довгий час було дискусійним. У дореволюційній літературі була поширена думка, що стародавня Русь розвивалася на базі промислів — мисливства, рибальства, збиральництва, і лише десь в XI—XIII ст. землеробське господарство посіло чільне місце у давньоруській економіці. Народне господарство Русі, писав В. О. Ключевський, «було історичною суперечністю природі країни... Доки Русь сиділа на дніпровському чорноземі, вона переважно торгувала продуктами лісових та

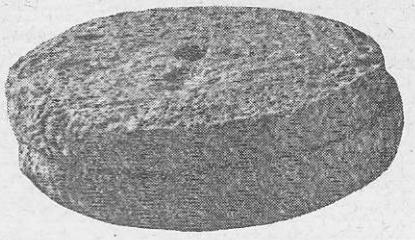

Жорна з Донецького городища під Харковом.

інших промислів і стала ретельно орати, коли пересіла на верхньоволзький суглинок» [1].

Думки щодо промислово-торговельного характеру економіки стародавньої Русі дотримувалися М. Рожков, М. Аристов та ін., хоча поряд з цим існували і протилежні думки, згідно з якими Русь завжди була країною землеробською (М. С. Грушевський).

В наш час питання про місце землеробства у стародавніх слов'ян і на Русі на підставі археологічних джерел остаточно розв'язане в працях радянських істориків — Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова та ін.

Серед речових залишків давньослов'янського хліборобства слід назвати землеробські знаряддя, кам'яні жорна, які, зрозуміло, могли існувати лише в умовах хліборобської економіки, а також зерно, яке іноді трапляється при розкопках давньоруських поселень в обгорілому вигляді, відбитки соломи культурних злаків на будівельних рештках тощо.

Висновки археології підтверджуються і даними інших наук, зокрема лінгвістики. Вся основна хліборобська термінологія у східних слов'ян має загальнослов'янський (а подекуди — балтослов'янський чи навіть індоєвропейський) характер. Спільними є такі терміни, як «пшениця», «просо», «жито», «рожь», «плуг», «рало», «орати», «борона» і т. д. На хліборобський характер давньослов'янської економіки вказують і назви місяців у слов'янських мовах, які відбивають сезонні фази сільськогосподарського циклу. Все це не залишає сумніву в тому, що господарство наших предків мало хліборобську основу.

Протягом першої половини і середини I тисячоліття н. е. у суспільному розвитку східнослов'янських племен відбулися суттєві зміни. Головною серед них був початок другого великого суспільного поділу праці — відокремлення ремесла від сільського господарства. З загальної маси хліборобсько-скотарського населення виділяються спеціалісти-ремісники, зайняті виготовленням якогось одного типу ремісничої продукції — металурги, ковалі, гончарі, ювеліри тощо.

Тут бачимо початок майбутнього поділу суспільства на соціальні групи за характером виробничої діяльності, і зокрема — процесу оформлення селянства в окрему соціальну групу. Власне, історію селянства у східних слов'ян треба починати саме з цього періоду, тобто від початку нової ери.

В перші століття н. е. можна говорити реально про відокремлення принаймні трьох галузей ремісничого виробництва: добування та обробки заліза, гончарства, ювелірної справи. Разом з тим виникає постійна внутрішня торгівля і грошовий обіг (хоча й в обмежених розмірах), саме на

[1] В. О. Ключевский, Боярская дума древней Руси, Петроград, 1919, стор. 11.

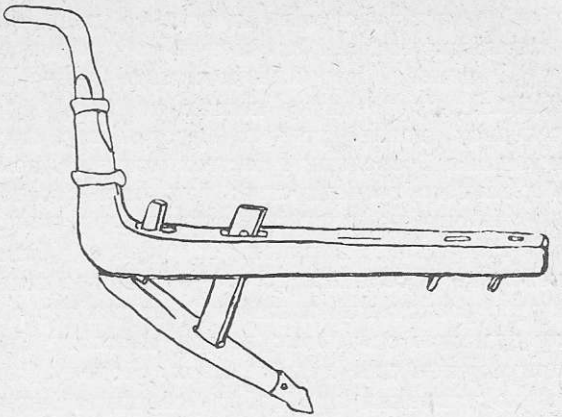

Рало із с. Старосілля під Києвом.

початку нової ери на східнослов'янських землях вперше масово з'являється металева монета — римський срібний денарій. Лише на території УРСР налічується понад тисячу знахідок, багато з яких — досить великі скарби. Ці монети потрапили до східних слов'ян внаслідок розвитку торговельних стосунків із римськими провінціями, але використовувалися вони не лише у зовнішній, а й у внутрішній торгівлі.

Поділ праці, розвиток ремесла й торгівлі сприяли поглибленню майнової диференціації тогочасного суспільства. Розклад общинного ладу обумовлював формування класового суспільства. Все це ставило східних слов'ян на новий, вищий щабель історичного розвитку.

Стан хліборобського виробництва в цей час визначався розвитком сільськогосподарської техніки. Найважливішим фактом було повсюдне поширення орного знаряддя з залізним наконечником — рала, яке стало загальновживаним інструментом. Знахідки залізних наконечників при археологічних дослідженнях траплялися часто, причому — в різних районах, практично по всій території лісостепу. Спочатку це було знаряддя типу сохи, здатне лише розпушувати (а не перегортати) землю. В середині I тисячоліття н. е. з'являється більш досконале знаряддя типу плуга, пристосоване і до перегортання землі. На території сучасної УРСР серед пам'яток матеріальної культури середини I тисячоліття лемеші від таких знарядь траплялися неодноразово — на Пастирському городищі VII—VIII (Черкаська обл.), в Сахнівці на Пороссі, на Пліснеському городищі (Львівська обл.), в районі м. Сміли і т. д. Тоді ж з'явився і плуг з переслом, яке відрізало пласт землі у вертикальному напрямку. Знайдено чересла того часу в Грицівцях (Тернопільська обл.), Ріпневі (Львівська обл.), Коровинцях (Сумська обл.).

Плуг давав можливість орати важкі степові грунти: горизонтальний повзун з залізним лемешем підрізав корені степових трав. Саме потреба освоєння степової цілини і викликала появу нового типу орного знаряддя.

Крім наральників, відомий й інший сільськогосподарський реманент слов'ян першої половини і середини I тисячоліття н. е.: серпи, коси, за-

лізні оковки заступів, мотики та ін. До повсюдного вжитку входять кам'яні жорна, які заміняють собою більш примітивні зернотерки.

Радянські історики вважають VI—VII ст. переломним моментом у соціальному розвитку наших предків, бо саме тоді починається процес генезису давньоруського феодалізму. Археологічні матеріали першої половини і середини I тисячоліття н. е. показують повне панування індивідуального господарства: тогочасні поселення складаються із житлово-виробничих комплексів, кожен з яких належав одній родині.

Наприклад, в районі м. Черкас (біля с. Лесьок) було досліджене невелике поселення, до якого входило кілька (три-чотири) дворів. Один з них, розкопаний повністю, мав дев'ять об'єктів, розташованих за добре продуманою системою: велику житлову будівлю, виробничі приміщення, приміщення для худоби, льох, стодолу, яму для сміття. Цей двір дає повне уявлення про добре розвинуте індивідуальне господарство.

Матеріали Леськівського поселення свідчать, що з загальної маси індивідуальних домогосподарств, так би мовити середнього достатку, виділяються окремі заможні, багаті двори. При порівнянні Леськівського поселення з іншими тогочасними виникає думка, що сам характер індивідуального господарства вже зазнавав суттєвих змін. Леськівська селитьба не могла бути поселенням сільської общини. Це — якийсь виселок з общини, що, очевидно, мав свою окрему економічну базу. І топографією він відрізняється від тогочасних поселень: якщо останні розміщені на чорноземі, на найкращих грунтах, то ця селитьба лежить на супісковій терасі правого берега Дніпра, аж ніяк не зручній для посівів.

Очевидно, вже в той час окремі, міцніші економічно родини воліли краще відійти на гірші землі, аби уникнути періодичних перерозподілів. Такий виселок міг виникнути лише за умов тривалого володіння певним клаптем землі тими, що виселялися. Отже, в середині I тисячоліття н. е. у східних слов'ян щорічні перерозподіли орних земель відбувалися не скрізь і не завжди. Це був перший крок до виникнення приватної власності на землю.

Б. Д. Греков початок виникнення приватного землеволодіння відносив до VI—VII ст.; археологічні джерела підтверджують цю гіпотезу, демонструючи передумови даного процесу ще в IV—VI ст. н. е.

Загальний процес соціально-економічного розвитку східнослов'янських племен у першій половині і середині I тисячоліття н. е. призводив до дальшого посилення експлуатації людини людиною, до виникнення рабовласництва. Про захоплення антами і склавінами полонених з метою перетворення їх на рабів маємо чимало повідомлень. Ці раби здебільшого використовувалися слов'янами у власному господарстві.

Разом з тим у антів середини I тисячоліття н. е. виникали й інші форми соціальної залежності, відмінні від рабовласництва. Так, Псевдомаврикій (автор VII ст.) писав, що своїх рабів анти і склавіни «не тримали у постійному рабстві», а через деякий час пропонували їм на вибір або «за певний викуп повернутися додому, або залишитися там [де вони

перебувають] на становищі вільних і друзів» [1]. Що за «становище вільних і друзів», про яке пише Псевдомаврикій? Ясно, що це не повна свобода, бо вільна особа може йти куди завгодно, в тому числі й додому. Але ж для того, щоб повернутися додому, був потрібний викуп. Отже, йдеться про якісь інші форми залежності, відмінні від рабських; такі, що громадянинові Візантійської імперії, звиклому до найжорстокіших виявів класового гноблення, здавалися свободою. Ці форми залежності, очевидно, допускали деяку економічну самостійність колишнього раба,— щось подібне до того, що Тацiт відзначає у германців II ст. н. е.: «...рабів своїх вони не використовують, як у нас, для служб, правильно розподілених між слугами: всякий сам веде своє господарство, управляє своїм будинком. Пан накладає на раба, як на орендаря, певну плату хлібом або худобою, або одягом, і цим обмежується повинність раба» [2]. А це вже зародки феодальних відносин, що в IX ст. розвинулися у панівні.

СЕЛЯНИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Основою феодального способу виробництва є феодальна власність на землю — основний засіб виробництва. Саме вона зумовлює всю систему суспільних відносин і насамперед — характер експлуатації людини людиною. В. І. Ленін дав класичне визначення панщинного (феодального) господарства. Він називає чотири основні ознаки феодалізму, а саме: 1) панування натурального господарства; 2) наділення безпосереднього виробника засобами виробництва, землею зокрема; 3) особиста залежність селянина від поміщика; 4) надто низький, рутинний стан техніки [3].

Однією з характерних особливостей феодального засобу виробництва є розбіжність між земельною власністю і землеволодінням. Здебільшого одна й та сама земля знаходилася у власності однієї особи, але володіла нею інша. Власник землі (король, князь) залишає в своєму безпосередньому володінні лише певну частину, а решту розподіляє між своїми васалами на тих чи інших умовах. Кожний васал, в свою чергу, розподіляє частину земель між своїми підлеглими і т. д. Завдяки цьому утворюється складна ієрархія, внизу якої знаходяться безпосередні виробники, селяни, а на вершині — верховний власник усіх земель — князь, король, імператор і т. д.

За феодалізму селянин має своє дрібне господарство, яке й забезпечує його існування. Саме в цьому (а не в юридичному становищі) [4], полягає відмінність його від раба, що не мав власного господарства, працю-

---

[1] «Вестник древней истории», 1941, № 1, стор. 253.
[2] «Сочинения Корнелия Тацита», т. 1, СПб., 1886, стор. 53.
[3] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 3, К., 1952, стор. 156—157.
[4] Поширеною є, зокрема, помилкова думка, що феодально залежний селянин відрізнявся від раба тим, що його не можна було вбити, а тільки продати. Тут виробничі відносини підміняються юридичними.

вав у господарстві свого володаря, за що той його годував і зодягав. Феодально залежний селянин має свою ділянку землі, хату, основний реманент. Але земля, якою він користується, є власністю феодала, за неї він «платить» певними повинностями.

Наявність у феодально залежного селянина свого господарства робить його економічно незалежним від визискувача. Тому, аби зберегти своє панування і реальну можливість експлуатації, феодал змушений вдаватися до позаекономічного примусу, що й становить суть феодального визиску. Як підкреслює В. І. Ленін, цей примус може мати різну форму — від повного кріпацтва, за якого селянин є власністю експлуататора, його річчю, і до станової неповноправності селянина [1].

Тому й економічне становище селян у феодальну епоху далеко не однакове. По-перше, феодальна система протягом майже тисячолітньої історії свого розвитку проходить певну еволюцію. По-друге, в різних країнах вона має свої особливості розвитку. І, нарешті, становище селян залежить не лише від характеру основної системи виробничих відносин, але й від багатьох інших умов: від державного ладу, системи права, технічного розвитку; на нього так чи інакше впливають і історичні традиції даного народу, і його ідеологія, і релігійні погляди та інституції, і ступінь культурного поступу, і характер міжнародних зв'язків тощо.

Як уже говорилося, в IX ст. процес становлення феодалізму в східних слов'ян в основному вже завершився. В ранній період Київської Русі не було приватної феодальної власності на землю, а було лише приватне землеволодіння. Вся земля вважалася власністю держави — князя, що міг передавати її на тих чи інших умовах у володіння своїм васалам, підданим. Ці феодали одержували право експлуатації населення земель, що потрапляли у їх володіння. Така система відносин може бути названа ленною; основним шляхом її виникнення на Русі було княже пожалування (бенефіцій).

Ясно, що в приватне володіння потрапляли не всі землі; тому і створювалося враження наявності «вільних» земель, тобто таких земель, які не мали над собою іншого хазяїна, крім безпосереднього виробника. Але цей виробник все одно змушений був платити данину князю, а це вже було формою феодальної залежності.

Васали-феодали прагнули перетворити свої ленні землі у власність. Цей процес виникнення приватної феодальної власності на землю припадає на період розвиненої Київської Русі, до кінця ж XI ст. ленна система землеволодіння залишалася панівною.

Історичні джерела донесли до нас відомості про дві форми феодального привласнення готового продукту, що практикувалися на Русі в ранній період її історії. Вони випливали з тих двох форм земельного володіння, про які щойно йшла мова. Іноді великий князь жалував своїм васалам землю разом з селянами, які на ній жили. Тут ленна система породжувала безпосереднє привласнення додаткового продукту (чи до-

[1] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

Кузня. *Мініатюра з Никонівського літопису.*

даткової праці) васалом. Як на приклад вкажемо на пожалування Ігорем Рюриковичем деревської і улицької волості в данину (тобто в лен) Свенельду в 940—943 рр. Свенельд сам за допомогою своєї дружини збирав данину з деревлян та уличів, одержуючи величезні зиски: багатству його дружини заздрили наближені самого великого князя.

В іншому разі князь жалував не землю, а частину зібраного продукту. Він сам, за допомогою власного фіскального апарату, збирав данину з підвладного населення і потім розподіляв її між своїми дружинниками. Про це знаходимо прямі згадки в літопису. Літописець, говорячи про «давніх» князів (до XI ст.), зазначає: «тии бо князи не збираху много имения, ни творимых вир, ни продаж въскладаху люди, но оже будяше правая вира, а ту возьмя дааше дружине на оружье» [1].

В першому випадку васал набував деякої економічної самостійності, в другому — цілковито і повністю залежав від свого сеньйора-благодійника.

Логікою історичного розвитку друга форма, більш давня за походженням, поступово відступала перед першою, і це викликало занепокоєн-

[1] «Новгородская I летопись», М. — Л., 1950, стор. 104.

ня деяких представників старшої частини феодального класу, які міцно трималися за старі порядки.

Панування натурального господарства, так характерне для всякого феодального суспільства, обумовлювало порівняно слабий розвиток суспільного поділу праці. Але початок виникнення товарного виробництва у східних слов'ян припадає ще на рубіж н. е. За часів Київської Русі воно зробило значний крок уперед.

І все-таки з погляду розвитку ремісничого виробництва Русь була передовою країною для свого часу. Підраховано, що в X—XIII ст. на Русі існувало понад 60 ремісничих спеціальностей. Особливо високого розвитку досягли давньоруські ковалі, ювеліри, будівельники.

Разом з ремеслом розвивалася й торгівля. Русь торгувала з Візантією, Хазарією, арабськими країнами Сходу, Закавказзям, Волзькою Булгарією, Скандінавією, західно- і південнослов'янськими країнами, Західною Європою. Активно розвивалася внутрішня торгівля.

Ремісниче і торговельне населення концентрується в певних населених пунктах, які поступово перетворюються у великі ремісничо-торговельні центри — міста. В IX ст. широко відомими містами на Русі були Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород, Ладога, Ізборськ, Білозеро, Смоленськ, Любеч та ін.

* * *

Стан хліборобства на Русі в добу раннього феодалізму визначався зростанням продуктивних сил і насамперед — розвитком сільськогосподарської техніки. Рільництво з застосуванням залізного плуга набуває повсюдного поширення. Навіть у лісових районах вирубне хліборобство, яке тут панувало протягом усього І тисячоліття н. е., відступає перед орним.

Археологічні знахідки показують, що давньоруські хлібороби користувалися переважно двома типами орних знарядь: плугом і сохою. Плуг призначався для обробки важких грунтів і мало відрізнявся від важкого колісного плуга, який існував на Україні аж до кінця XVIII — початку XIX ст. Основними частинами його були: дерев'яний граділь, ральник із залізним наральником, чересло, відвальна полиця.

Знахідки залізних деталей плуга — лемешів і чересел — трапляються майже в кожному давньоруському поселенні. На одній із мініатюр Кенігсберзького літопису збереглося зображення давньоруського плуга з колісним передком. З цього зображення видно, що для обробки полів використовувалися коні; про це ж маємо і згадки в «Руській Правді». Другим типом орного знаряддя в давній Русі була соха, яка застосовувалася для обробки полів, звільнених з-під лісу, або легких, давно освоєних грунтів. Вона мала значно простішу конструкцію, основну робочу частину її становив ральник з залізним наконечником. Таке знаряддя могло лише розпушувати, але не перегортало землю.

Про давньоруську борону маємо згадки письмових джерел. Залишків її при розкопках, як правило, не знаходять — вона цілком виготовлялася з дерева. Попервах боронували (рівняли зоране) так званою суковаткою,

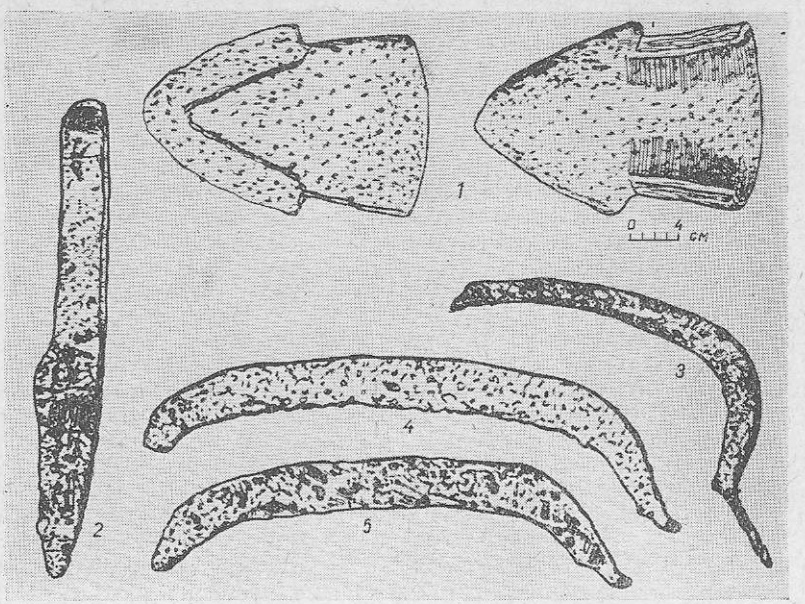

Землеробські знаряддя з давньоруського городища і селища на Дівичгорі. *1*—леміш, *2*—чересло, *3*—серп, *4,5*—коси.

тобто деревом із низько обрізаним гіллям; але пізніше, за доби Київської Русі, у вжитку було вже спеціальне знаряддя у вигляді дерев'яної рами з перехрещених валків із дерев'яними зубцями. При розкопках давньоруських шарів Старої Ладоги був знайдений дерев'яний зуб від такої борони. Подібні борони зустрічалися на Україні аж до кінця XIX ст.

Сіяли вручну. Урожай збирали залізними серпами. Це — одна з найпоширеніших знахідок: при розкопках вони трапляються десятками, а то й сотнями. Форма серпів майже не відрізняється від сучасних.

Транспортні засоби, що були в розпорядженні давньоруського селянина,— колісний віз та гарба. Колесо було винайдено ще в сиву давнину: найдревніші гарби, знайдені археологами на території України, належать до епохи бронзи. Возами зібраний урожай перевозили додому. Далі його обмолочували за допомогою ціпів. Це — одне з найстародавніших знарядь, пов'язаних з хліборобством. Після обмолоту зерно мололи на борошно. Для цього існували млини з круглими кам'яними жорнами. Такі жорна були і в селянських хатах. Під час розкопок їх знаходять майже в кожному житлі. За розміром, формою і характером обробки вони не відрізняються від ручних жорен, які ще зовсім недавно були у вжитку в багатьох наших селах.

Дуже частими є знахідки залізних кіс-горбуш. Ними косили переважно траву на сіно. До числа знарядь, пов'язаних з розведенням худоби в Київській Русі, належать також овечі ножиці для стрижки вовни.

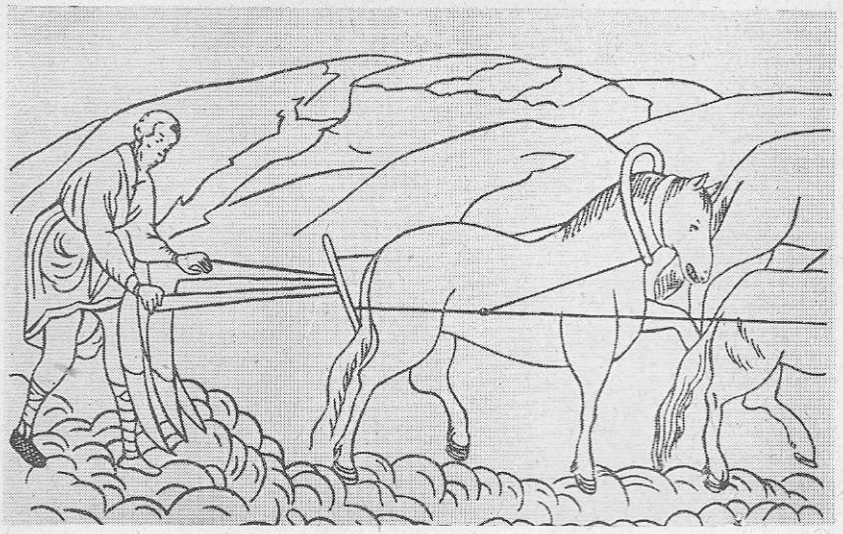

Оранка сохою. *Мініатюра з «Житія Сергія Радонезького».*

Заступи в давній Русі були дерев'яними, але мали залізні оковки — подвійні, такі, що захищали робочу пластину знаряддя з обох боків, або ж звичайні пластинчаті. Ці оковки досить часто трапляються при археологічних дослідженнях; вони мають робочий край різної форми: напівкруглий, прямий, загострений. Заступами обробляли головним чином сади й городи.

Твердий, кам'янистий грунт вимагав застосування мотик та кайл. Їх знахідки відомі, але порівняно нечисленні. Пояснюється це м'якими грунтами Східної Європи. У подібних знаряддях не було особливої потреби.

Таким чином, наші предки в IX—XI ст. мали у своєму розпорядженні майже всі ті знаряддя, якими користувалися селяни і в XIX ст. Отже, за ціле тисячоліття історія феодалізму не внесла чогось принципово суттєвого у техніку основної галузі виробництва, і це є блискучим підтвердженням тези В. І. Леніна про рутинний стан і дуже повільний розвиток техніки в умовах феодальної системи виробництва. Але на початку доби феодалізму ця техніка відіграла, безумовно, революційну роль.

Поява плуга не лише скорочувала робочий час і покращувала якість обробітку грунту, а й надавала можливість освоєння степових масивів з їх родючими чорноземними грунтами. Отож протягом другої половини I тисячоліття н. е. проходив процес розширення посівних площ — процес, який завдяки панування індивідуального виробництва сприяв концентрації земель і багатств у руках окремих членів суспільства. Майнове роз-

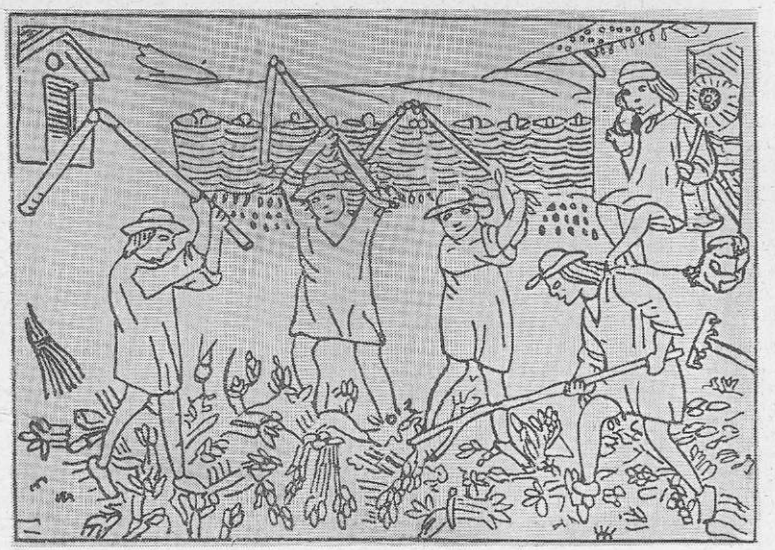

Молотьба на току. *Гравюра XV ст.*

шарування поглиблювалося. Підвищення продуктивності праці стимулювало розвиток експлуатації людини людиною.

Таким чином, технічний прогрес у галузі хліборобства, характерний для епохи від перших століть н. е. до часів Київської Русі, безпосередньо впливав на розвиток соціальних відносин — на процес виникнення давньоруського феодалізму.

На жаль, у нас дуже мало відомостей про агротехніку давньоруських селян. Очевидно, широко проводилося угноєння; особливо ж велике значення мало правильне користування землею, сівозміни. Нам відомий досить повний список культур, які вирощувалися у домонгольській Русі. Це — зернові: жито, озима і яра пшениця (як м'яка, так і тверда), ячмінь, полба, овес, просо, гречка; бобові: горох, боби, сочевиця, вика; технічні: льон, коноплі, рижій; городні культури: капуста, ріпа, огірки, цибуля, часник, мак, а також — хміль. Вирощувалися і культурні садові дерева: яблуні, вишні, сливи; певного поширення дістав виноград.

Неодноразові знахідки гречаного зерна в культурних шарах епохи Київської Русі (Княжа гора, Гродно, Донецьке городище; на останньому знайдено аж п'ять сортів гречки) показують значну древність даної культури у Східній Європі. Зараз є підстави вважати, що гречка була відома східним слов'янам ще в перші століття н. е. Тим часом, ще зовсім недавно загальновизнаною вважалася думка про те, що гречка на територію нашої країни була занесена лише татарами в другій половині XIII або навіть у XIV ст.

Асортимент вирощуваних культур свідчить про поділ оброблюваних земель за способом їх використання. Наявність озимих і ярових культур

передбачає поділ ріллі щонайменше на дві більш-менш рівновеликі частини — яровий та озимий клин. Оскільки ж якусь частину землі селяни кожного року мусили залишати під паром, аби уникнути її швидкого виснаження, то висновок про панування трипільної системи випливає цілком закономірно. До речі, про трипілля у слов'ян є згадки в іноземних джерелах X ст., зокрема у арабського письменника Ібн-Якуба.

Правда, перехід до трипільної системи, мабуть, мав місце не всюди і поряд з нею в деяких районах практикувалася система двопілля. Та навряд, чи можна говорити про можливість перелогової системи в IX—XI ст. принаймні в межах основної території Русі через відсутність великої кількості вільних земель.

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА

Селянське господарство давньої Русі виникло і розвивалося в межах общини. Давньоруська община дуже добре відома з юридичних документів, що дійшли до нас; вона мала назву верві. Це була уже не родова, а територіальна, сусідська община, що складалася з певної кількості родин, далеко не завжди споріднених. Перехід населення лісостепової смуги Східної Європи від родової до територіальної общини мав місце ще в середині I тисячоліття до н. е., отож говорити про панування родової общини в IX—XI ст. не доводиться.

Але разом з тим у Київській Русі (як, зрештою, і в більш пізній час) у слов'ян існували досить сильні пережитки родових відносин. Маємо на увазі наявність великих родинних організацій — так званих *задруг*, добре відомих із етнографічних матеріалів.

Задруга, що збереглася у слов'ян аж до XIX ст., складалася з кількох індивідуальних сімей, зв'язаних спільністю походження (наприклад, кілька одружених братів з своїми сім'ями разом з батьками). Вона вела спільне господарство, і тому мала досить міцну внутрішню організацію. На чолі задруги, як правило, стояв старший в роду.

Очевидно, щось подібне існувало і в Київській Русі, хоча прямих свідчень цього в джерелах ми не знаходимо.

Наявність організацій великосімейного типу всередині сільської общини аж ніяк не означала панування родових відносин у слов'янських племен за раннього середньовіччя. Пережитки подібного типу можуть зберігатися (і практично зберігаються) в надрах не лише феодальної, а й навіть капіталістичної системи, яка загалом дуже активно руйнує общину.

Таким чином, розглядаючи суспільні відносини на Русі IX—XI ст., доводиться говорити про територіальну общину — верв (інакше — мир, люди і т. д.) — як про певний пережиток минулої доби, первісно-общинного ладу, що продовжував існувати в умовах панування феодального ладу. Отож в давньоруському суспільстві феодал був протиставлений не окремому виробникові, а всій общині загалом; ця особливість давньоруського феодалізму зберігалася і в пізніші періоди.

Почасти це пояснюється тими умовами, в яких на Русі виникало класове суспільство. Східні слов'яни минули рабовласницьку формацію і перейшли до феодалізму безпосередньо від первісно-общинного ладу. Русь не знала таких явищ, як обезземелення селянства, не знала вона і дрібної селянської власності на землю (алод). В ті часи, коли відбувався перехід до феодалізму, у східних слов'ян абсолютно панувала общинна власність на землю (хоча існувало приватне володіння землею); суб'єктом власності тут була не окрема особа чи навіть сім'я, а вся община в цілому.

З другого боку, феодалом тут ставав не латифундист-рабовласник, а колишній член тієї ж общини, переважно її ватажок чи староста, який прагнув сконцентрувати в своїх руках общинні багатства та потроху узурпував їх разом з владою.

І те, що община продовжувала існувати в умовах феодального ладу, було не випадковим. У її збереженні були зацікавлені обидві сторони — як феодал, так і його підлеглі. Феодалові було вигідно мати справу не з кожним виробником, а з громадою, зв'язаною круговою порукою. Це значно полегшувало збирання податків, проведення колективних робіт, організацію збройних сил (дружини) тощо.

Селянам община давала можливість об'єднувати сили для розв'язання усіх життєвих проблем, в тому числі й організації опору проти надмірного визиску.

Що ж становила собою давньоруська сільська община — верв; які були її характерні риси?

По-перше, поняття *верв* означає поняття території. Рід, як правило, своєї території не мав: територія була племенною, і роди, що входили до складу племені, жили на ній змішано. В давній Русі кожна верв мала свою територію, а скоріше вона і була територією в прямому розумінні слова. Саме слово *верв* означало шворку, якою міряли землю. Стаття 20 «Правди Ярославичів» формулює свою постанову так: «А иже убьют огнищанина в разбои, или убийца не ищуть, то вирное платити в ней же вири голова начнеть лежати» [1]. Тут слово *верв* вжито в суто територіальному розумінні.

Верв мала свої точно визначені границі, у зв'язку з чим «Руська Правда» детально регламентує, в яких межах община несе відповідальність за ті або інші вчинки і дії.

Розміри верві були досить великі. Це в кожному разі не родинна організація. «Руська Правда» припускала, що члени верві можуть не знати, чи перебуває на їх території та чи інша особа, а коли так, то де саме. Ясно, що до верві входило багато господарств, кожне з яких могло стати притулком для втікача таємно від інших членів громади.

Більше того, стаття «Руської Правди» про «гоніння сліда» (стаття 77 розширеної редакції) свідчить, що верв охоплювала не одне тільки село. Названа стаття стверджує, що коли слід злочинця обірветься в корчмі чи на порожньому місці, то верв відповідальності не несе. Давньо-

[1] «Правда Русская», т. 2, М. — Л., 1947, стор. 148.

руські села забудовувалися дуже компактно; площа їх була невеликою і хати та інші будівлі стояли щільно одна біля одної. Тому з статті 77 випливає, що до складу верві входили і публічні місця (корчми тощо) та землі, не зайняті забудовами (поля, лани, ліси та інші угіддя).

Характерною рисою давньоруської общини, яка визначала її суспільну функцію, була кругова порука. Ця риса дуже яскраво виступає у тих статтях «Руської Правди», які говорять про відповідальність верві за злочин. Статті детально регламентують цю відповідальність, передбачаючи різні варіанти: коли злочинець є членом даної общини, а коли лише ховається на її території; коли злочин вчинено на території общини, а коли поза її межами; коли треба шукати злочинця, коли ні; коли злочинець відповідає сам перед общиною тощо. Регламентується і участь конкретних членів общини у відповідальності; з цього погляду цікава стаття 8 розширеної редакції, присвячена так званій «дикій вірі»: «аже кто не вложиться в дикую виру, тому людье не помогають, но сам платить» [1]. Отже, хто відмовиться від своєї долі відповідальності, не може розраховувати на допомогу громади.

Київська Русь була країною феодальною, тому її система суспільних відносин визначалася відносинами між феодалом і залежними від нього селянами, об'єднаними в общину. У зв'язку з цим дуже цікавою є 13 стаття короткої редакції «Руської Правди»: «Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познаеть в своем миру, то взяти ему свое, а три гривне за обиду».

Ця стаття захищає інтереси феодала, лицаря, воїна. Але феодал не був членом общини. Тому вираз «свій мир» означає підлеглих феодала, общину, яка перебувала в залежності від нього, становила предмет його володіння.

* * *

Соціальне становище селян в період Київської Русі визначалося безроздільним пануванням феодальних відносин. На IX ст. вільних селян на Русі вже не існувало — всі вони так чи інакше були зобов'язані певними повинностями на користь феодального класу. Мова може йти лише про перехід з однієї форми залежності, меншої, до іншої, більшої — процес, характерний не лише для Київської Русі, а й для пізніших періодів.

Середня селянська родина з шести осіб могла обробити за один рік 8 десятин орної землі. Оскільки при двопільній чи трипільній системі половина чи третина земель кожного року залишалася під паром, нормальне господарство давньоруського селянина повинно було мати від 12 до 16 дес. Очевидно, саме ця площа становила головну податкову одиницю в давній Русі, відому під назвою *плуг* (площа землі, яку можна було обробити плугом за один сезон).

Але наділ площею в «плуг» був лише ідеальною мірою селянського господарства. В дійсності такі наділи мали далеко не всі сім'ї. За свід-

[1] «Правда Русская», т. 2, стор. 297.

ченням Геродота, фонд вільних земель в Східній Європі (принаймні в її лісостеповій смузі) був вичерпаний ще в I тисячолітті до н. е., а тому доводилося обмежувати наділи. Протягом півтора тисячоліття, що відділяє часи «Руської Правди» від часів Геродота, населення східнослов'янських земель продовжувало зростати і густота його підвищувалася. Отже, середній розмір індивідуального наділу повинен був ще знизитися. Саме цей момент і впливав на характер суспільного розвитку: незабезпечені землею селяни мусили йти в кабалу до феодалів, потрапляючи у більш жорстокі форми залежності — аж до прямого рабства включно. Це відзначав В. І. Ленін, говорячи про те, як «в 11-му столітті йшли в кабалу «смерди» (так називає селян «Руська Правда») і «записувалися» за поміщиками» [1].

В «Руській Правді» є статті, які регламентують становище селянина в його відносинах з феодалом. Так, стаття 57 розширеної редакції говорить про відповідальність закупа, що працює у феодала або взяв у нього борону і плуг. Стаття 58 тієї ж редакції має на увазі закупа, що доглядає худобу феодала, і т. д.

Очевидно, у таке становище селяни потрапляли через жалюгідний стан власного господарства. І це незважаючи на те, що община все ж таки якось регламентувала майново-земельні відносини між своїми членами.

Основу феодальної експлуатації становлять три види феодальної ренти: відробіткова, продуктова і грошова. Відробіткова рента — найбільш примітивна; в ній експлуатація виступає в своєму найвідвертішому і найбрутальнішому вигляді. Феодал привласнює безпосередньо додаткову працю селянина, примушуючи його працювати на себе. Продуктова рента відбиває більш високий рівень феодальних відносин; тут визискувач привласнює додатковий продукт, який селянин виробляє у своєму господарстві. Найвищою формою феодальної ренти є рента грошова, вона являє собою ціну додаткового продукту — селянин мусить не тільки виробити певну кількість продукції, але й реалізувати її на ринку. Ця форма характерна переважно для останнього періоду феодальної формації.

В процесі розвитку феодалізму всі три види ренти так чи інакше співіснують, але одна з них завжди переважає. Яка саме — залежить від конкретних умов.

Якщо суспільство переходить до феодалізму від рабовласництва, відробіткова рента завжди є панівною. Це визначається тією економічною основою, на якій виростає феодалізм: адже тут феодалом стає великий землевласник, що має своє приватне добре організоване господарство, а кріпаком — вчорашній раб, зовсім позбавлений засобів виробництва.

Русь прийшла до феодалізму безпосередньо від первісно-общинного ладу; тут взагалі не існувало великого приватного землеволодіння, а мо-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 230. В іншому місці В. І. Ленін говорить про те, що відробітки держаться чи не від початку Русі (землевласники кабалили смердів ще за часів «Руської Правди»).— Твори, т. 3, стор. 167.

лодий експлуататорський клас спочатку не мав добре організованого господарства. Феодально залежними селянами ставали общинники, індивідуальне господарство яких забезпечувало їм одержання як необхідного, так і додаткового продукту.

Конкретні форми переходу від общинного ладу до феодалізму можуть бути різними і відповідно дають різні наслідки. Про таке становище К. Маркс писав: «Первісний спосіб виробництва грунтувався на общинній власності, але не в її слов'янській або індійській формах. Частина земель самостійно оброблялась членами общини як вільна приватна власність, друга частина — ager publicus (общинне поле) — оброблялася ними спільно. Продукти цієї спільної праці почасти були резервним фондом на випадок неврожаїв та інших випадковостей, почасти державним фондом на покриття військових, церковних та інших общинних витрат. З часом військова і духовна знать разом з общинною власністю узурпувала і зв'язані з нею повинності. Праця вільних селян на їх общинній землі перетворилася у панщинну працю на загарбників общинної землі» [1].

У східних слов'ян усі орні землі розподілялися між членами общини. Покриття спільних витрат, про які пише К. Маркс, тут здійснювалося за рахунок певних внесків у загальний фонд від кожного господарства. Право збирати ці внески і було узурповане новонароджуваним класом феодалів. Так виникла та форма експлуатації, яка добре відома в джерелах під назвою данини.

На перших етапах історії феодалізму Русі — в IX—X ст.— натуральна данина була чи не єдиним способом визиску селян. Даниною обкладалося все населення без винятку. Збирати її було правом великого князя, але він на певних умовах міг передавати його іншим особам. К. Маркс називав цю форму відносин «васалітетом без ленів або з ленами, обкладеними тільки даниною».

Якоїсь регламентації данини в IX—X ст. ще не існувало: кожний феодал встановлював її на свій розсуд, керуючись власними міркуваннями та реальними можливостями щодо її стягнення. Надто велике здирство і в цей ранній період уже призводило до народних повстань.

Але разом з тим маємо відомості про акти, спрямовані на визначення розмірів данини, що, правда, здебільшого мали локальний характер. Так, у 883 р. Олег встановлює розмір древлянської данини — по чорній куні. В 885 р. він же визначив розмір данини для радимичів — по шелягу. Особливо ж важливими є згадки про адміністративну реформу Ольги 946 р., яка регламентувала повинності сільського населення. Княгиня встановила точні норми визиску, переступати які феодалам не дозволялося.

Загалом же масштаби данини коливалися в залежності від успіху зброї; ніколи пізніше брутальний характер феодального визиску не виступав так відверто.

Принципи визначення данини теж були різними. Звичайно одиницею оподаткування було господарство, але мірою його в одному випадку

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 231.

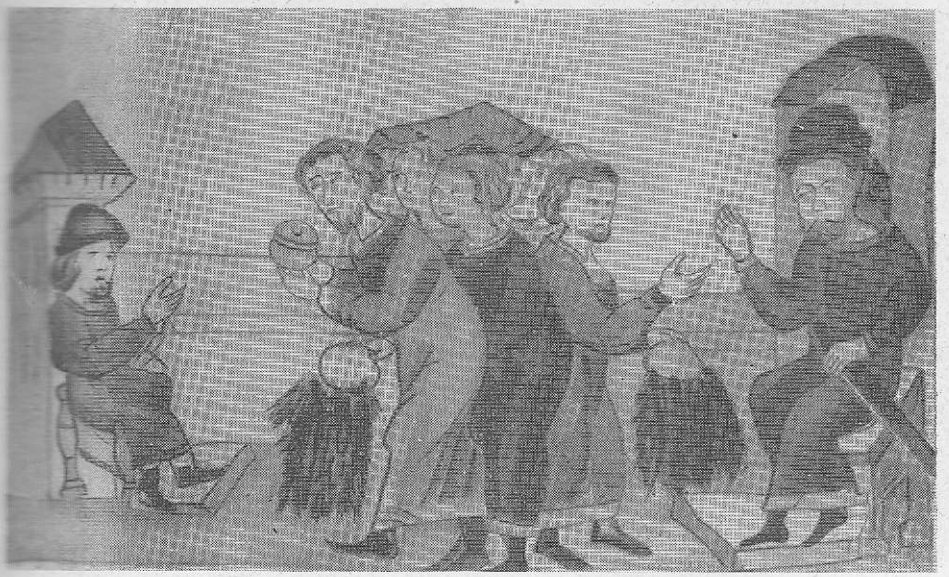

Збирання данини князем в давній Русі. *З Радзівіллівського літопису.*

виступає дим (дом), а в іншому — плуг (рало). В цьому бачимо дуже серйозну відмінність. Адже дим — це сім'я. Одна родина могла мати повний наділ (плуг), інша — клаптик землі, який ледь-ледь забезпечував їй прожитковий мінімум. Платити ж доводилось однаково. Виходить, що тут розмір данини встановлювався незалежно від розмірів виробництва, хоча до певної міри міг регулюватися общиною з її круговою порукою. Забезпечення ж окремих общин землею теж могло бути не однаковим.

Обкладання даниною основної земельної одиниці — плуга — є вищим ступенем регламентації, масштаби стягнень тут уже безпосередньо залежать від масштабів виробництва: родина, що мала неповний наділ, платила відповідно менше.

В XI ст. справа регламентації і стягнення данини дістає своє відображення в «Руській Правді». Зокрема стаття 42 «Правди Ярославичів» (відповідає 9 статті розширеної редакції) встановлює розміри стягнень на користь вірника — чиновника, що займався збором данини та інших надходжень; вона цікава й тим, що показує спосіб збирання ренти. Для цього на Русі існував штат урядовців, які діяли від імені землевласника.

В XI ст., очевидно, виникає і полюддя (щось на зразок подушного), яке відбиває посилення натиску феодалів на своїх підлеглих. Слід відзначити також віри і продажі — штрафи і стягнення, які виплачувалися в судовому порядку і становили помітну статтю в загальному бюджеті прибутків феодалів (суд на Русі, як і в усякій феодальній державі, знаходився в руках землевласників).

Що стосується відробітків, то й вони, безперечно, існували, хоча й не становили пануючої форми. Згадки про них маємо ще від середини X ст.; зокрема важливим актом було регламентування уроків, які селяни повинні були виконувати на феодала, внаслідок адміністративної реформи Ольги 946 р.

У зв'язку з відсутністю великої приватної земельної власності, а отже і великого добре організованого феодального господарства, відробітки дуже мало застосовувалися у землеробстві, принаймні протягом IX—X ст. Селян в основному примушували виконувати інші види робіт — будівельні, транспортні тощо.

В IX—X ст. вся Русь вкривається феодальними замками, які будувалися руками залежного селянства. Будівельні роботи є предметом 43-ї статті «Правди Ярославичів» і статей 96—97 розширеної редакції «Руської Правди» (Устав мостникам і городникам). Селяни, очевидно, були зобов'язані виконувати й роботи по утриманню двору і забезпеченню його всім необхідним.

Існувала на Русі і грошова рента, хоча у зародкових формах. Літописи згадують про вимірювання данини грошовими одиницями (шеляг, бела, куна і т. д.). Так само грішми сплачувалися і судові стягнення — віри і продажі, які завжди визначалися гривнами, кунами або ногатами.

* * *

Швидкий розвиток феодальних відносин протягом IX—X ст. привів до утворення на Русі різних груп феодально залежних селян. Різним було їх місце в системі виробництва, різним було і правове становище. В юридичних документах того часу з'являється цілий ряд термінів для позначення представників тієї чи іншої групи — смерди, закупи, рядовичі, роби, холопи, челядь, прощеники, пущеники і т. д. Іноді вони виступають з уточненнями, наприклад: обільний холоп, ролейний закуп тощо. За цими термінами криється складна картина розшарування селянства.

Смердами в древній Русі називали селян взагалі, незалежно від їх соціального чи юридичного становища. Тому іноді в джерелах це слово виступає як визначення сільського населення, без уваги на форму залежності, при тій лише умові, що ці люди не кинули хліборобства і продовжують вести своє господарство. І закупи, і рядовичі — теж смерди. Але водночас термін «смерди» вживався і у вузькому значенні (зокрема в юридичних документах) — як визначення осіб, феодальна залежність яких обмежувалася даниною.

Юридичне становище смерда (у вузькому розумінні) було порівняно високим, «Руська Правда» вважає його повноправною юридичною особою. За ним зберігається недоторканість особи і майна (хоча вартість його життя оцінюється всього в п'ять гривен — проти 80 гривен, що платилися за вбивство феодала). Смерд може виступати на суді свідком. Стаття 90 розширеної редакції визнає за смердом право спадщини. З статті 16 розширеної редакції, що згадує «смердьего холопа», випливає, що смерди могли навіть мати своїх невільників.

Штрафи за вбивство. *За «Руською Правдою».*

Ведучи дрібне селянське господарство, яке ледь-ледь забезпечувало прожитковим мінімумом, смерди, здебільшого через стихійні лиха (неврожай, пожежі, війни), часто потрапляли у нову економічну залежність до феодалів: ставали їх боржниками. Наслідком несплаченого своєчасно боргу була втрата селянином особистої незалежності. Така, зокрема, природа двох найважливіших груп феодально залежного селянства на Русі — закупів та рядовичів.

Закупи — це особи, які змушені були йти в кабалу до феодала за куну (грошову позичку) і працювати на нього за долю в продукті. *Рядовичі* — особи, які уклали з феодалом ряд (договір) і в силу цього змушені працювати на нього.

Юридичне становище закупів і рядовичів різко відмінне від становища смердів: вони вже в значній мірі втратили особисту свободу. З «Руської Правди» видно, що закупи здебільшого працювали в господарстві феодала, використовували його тягло і реманент і за це несли додаткову відповідальність (з цього можна судити про ступінь руйнації дрібного селянського господарства). Кілька статей присвячені відповідальності за втечу закупа, звідки випливає, що закупи вже не розпоряджалися власною долею.

Втеча закупа тягне за собою *обіль*, тобто перетворення його на абсолютно безправного холопа. Стаття 64 розширеної редакції «Руської Правди» стверджує часткову відповідальність феодала за вчинки свого закупа. Якщо закуп щось украде, то пан не несе відповідальності за нього-

го, як за холопа, але коли злодія впіймано, то долю його вирішує феодал: він може заплатити за провину свого підлеглого, і тоді той перетворюється на холопа; але може відмовитися від сплати, і тоді винний продається на сторону, а виручені гроші йдуть на компенсацію за злочин. У цьому — яскраве свідчення юридичної неповноправності закупа, яка підтверджується й тим, що як свідок закуп може виступати лише при розгляді дрібних справ.

Поряд з цим є кілька статей, що захищають інтереси закупа від надмірних претензій феодала. Феодал не може самовільно перетворювати його на холопа; не може примушувати працювати на стороні; не може бити без провини. Закон подекуди охороняє й майнові інтереси закупа; отже, ця категорія феодально залежних селян включала і осіб, які ще мали своє господарство.

Найнижчу групу сільського населення в Київській Русі становили холопи і челядь. Слово *челядь* зв'язане з словом «чадь», тобто, родичі, сім'я. Термін *холоп* («холоп», «хлопець») первісно означало «син», «дитина». Отож, етимологія веде нас в дуже глибокі часи патріархального рабства(у римлян слово familia теж означало як сім'ю, так і рабів).

Холопи і челядь — це особи, що вже повністю втратили своє господарство і живуть у феодала, працюючи на нього. Переважно — це жителі двору: слуги, стайничі, кухарі, пралі і т. д. Не дивно, що «Руська Правда» навіть тіуна — особу дуже поважну, довіреного князя — вважає за холопа.

Праця цих осіб не мала вирішального значення в загальній системі виробництва, тому говорити про давню Русь як про рабовласницьке суспільство не доводиться. Ніякій регламентації праця холопа не підлягала; ніякої винагороди за неї він не одержував.

З погляду юридичного челядь і холопи становили найбільш безправну частину суспільства; закон розглядає їх як річ свого пана. Так, стаття 99 розширеної редакції «Руської Правди» трактує про холопа і худобу в одному ряду, одними словами. Зведення холопа з двору прирівнюється до крадіжки скотини. Холоп не визнається за юридичну особу абсолютно. За його вчинки несе відповідальність пан. У разі втечі холопа перед законом відповідає не втікач, а той, хто його переховує, сам же холоп підлягає поверненню до господаря, який визначає його дальшу долю на свій розсуд. Холоп не має ніякого майна, він не може позичати грошей; за його позичку знов-таки відповідає господар. Якщо холоп-втікач десь наживе майно, воно вважається власністю господаря. Як свідок холоп не може виступати взагалі; закон робить лише одну поступку: коли інших свідків нема, потерпілий може на підставі свідчення холопа вимагати «божого суду» — перевірки залізом.

Як відомо, челядь в ранній період Київської Русі становила собою не останню статтю вивозу з руських земель, отже, була предметом купівлі-продажу, що відображено в «Руській Правді» (стаття 16 короткої редакції та 110 розширеної).

КЛАСОВА БОРОТЬБА ПРОТИ ФЕОДАЛІВ

Як і в кожному феодальному суспільстві, у Київській Русі класова боротьба селян мала різні форми, що відбивали різний ступінь розвитку свідомості народу і його активності. Найбільш поширеною була пасивна класова боротьба. Селяни ухилялися від сплати данини, відмовлялися від виконання уроків тощо. Це — події настільки буденні, що про них не згадується в джерелах.

Більш серйозну загрозу феодальній системі становили втечі феодально залежних осіб. Цьому питанню присвячено багато статей «Руської Правди», які встановлюють кримінальну відповідальність не лише самого втікача, але й того, хто дасть йому притулок. Втеча феодально залежного селянина тягла за собою його перехід у ще тяжчу форму залежності (стаття 56 розширеної редакції «Руської Правди» визначає за втечу закупа «обіль»).

Найдавніші відомості про активні форми класової боротьби відносяться до X ст. Очевидно, такі факти траплялися й раніше, але згадки про них відсутні в джерелах, бо всі пам'ятки давньоруської писемності становлять собою документи феодальної ідеології. Тому тільки найбільш значні і видатні події, які мали особливо великий резонанс на Русі і найбільше впливали на дальший хід історичного розвитку, події, які не можна було замовчати, потрапляли на сторінки літописів.

При цьому слід мати на увазі, що феодальна ідеологія літописців обумовлювала негативну оцінку конкретних фактів класової боротьби селян, осуд її. Це знаходило свій вираз навіть у термінології: в літописах антифеодальні виступи селян часто називаються «розбоями» і т. п. Так, під 996 р. у «Повісті временних літ» згадується про те, що на Русі почастішали «розбої», у зв'язку з чим Володимир Святославич за порадою єпископа змушений був вдатися до спеціальних законодавчих заходів (віра за «розбій» була замінена смертною карою). В «Руській Правді» чимало статей трактує про замах на життя феодала, на його довірених осіб або на майно. Такі акції теж трактуються, як «розбої», але, поза сумнівом, переважна більшість їх становила саме антифеодальні виступи залежних селян.

Найвищою формою класової боротьби є народні повстання, які в Київській Русі вибухали по кілька разів на століття. Іноді вони мали характер чисто аграрних рухів; іноді селяни виступали разом з міським населенням; бувало й так, що до повсталих приєднувалися певні елементи феодального класу, прагнучи використати народні рухи в своїх інтересах. Але жодне народне повстання в давній Русі не обходилося без участі селян.

Повстання експлуатованих мас мали різний характер, різні програми і проходили під різними гаслами. Щоправда, ці гасла далеко не завжди мали прогресивний характер. Не слід забувати, що Русь була молодою феодальною державою; феодальні відносини тут ще не встигли перерости у суто реакційні. Гасла повсталих, як правило, або обмежувалися конкретними вимогами, продиктованими тими умовами, що викликали

Розправа Мстислава з повсталими киянами.
З Радзівіллівського літопису.

самі заворушення, або ж були звернені у минуле, до ситуації первісно-общинного ладу. Бувало й так, що повсталі ставали знаряддям ворожих сил. Але, незважаючи на все це, об'єктивно селянські повстання мали прогресивне значення в історії, бо прискорювали суспільний розвиток. Слід підкреслити, що в окремих випадках вони досягали і цілком реальних наслідків, як це було, наприклад, в 945 чи 1113 рр.

Першим засвідченим у джерелах народним повстанням у Київській Русі було древлянське повстання 945 р. За поширеною думкою, воно сталося під час полюддя через занадто велику зажерливість київського князя Ігоря Рюриковича, який, зібравши данину один раз, зажадав зібрати її вдруге.

Насправді події розвивались так: древляни були в числі тих племен, які в кінці IX ст. змушені були визнати владу київського князя і платити йому данину, але зберігали свою автономію, мали свого князя (в середині X ст. таким князем був Мал). Древляни, власне їхня феодальна знать, чекали тільки слушної години, аби вийти з покори київському князю.

В 941 р., подолавши одну з таких спроб, Ігор віддав древлянську землю в лен своєму найближчому раднику і полководцеві Свенельду, який, крім того, володів ще й землею щойно підкорених уличів. Цей акт викликав невдоволення іншої частини київської дружини, яка вважала, що це занадто багато для однієї людини. В 945 р. Ігор пішов на поступки дружині, вирішив відібрати у Свенельда древлянський лен. Але оскільки на той час Свенельд данину вже зібрав, повторний збір загрожував древлянським селянам голодною смертю. Це відбувалося весною, і до нового врожаю було ще далеко.

Доведені до відчаю надмірними утисками, древляни повстали. Це коштувало життя київському князю: він був убитий під час своєї авантюри. З деяких джерел, зокрема з твору польського хроніста Длугоша, можна зробити висновок, що до повстання був причетний Свенельд та його син Мстислав, які, звичайно, не були зацікавлені в успіху свого сюзерена. До повсталих приєдналася племінна знать на чолі з Малом, щоб використати ситуацію для виходу з-під влади Києва.

Повстання було придушене після смерті Ігоря його жінкою Ольгою. Але воно не пройшло безслідно: стала очевидною небезпечність необмеженого свавілля феодалів. Відповіддю на це була реформа 946 р., яка вводила певну регламентацію у стягнення податків і повинностей.

Протягом XI ст. селянські повстання вибухали кілька разів.

В 1024 р. повстали селяни на північно-східній околиці Русі — в Ростово-Суздальській землі. Причиною цього повстання було жахливе становище селян у зв'язку з неврожаєм і голодом.

Обстановка на Русі в цей час взагалі була напруженою: ще не завершилася боротьба за великокнязівську владу між синами Володимира Святославича. Ярослав Мудрий вів уперту боротьбу з своїм братом Мстиславом, спираючись на допомогу найманих варязьких дружин. Запрошення варягів на Русь завжди було для народу зайвим тягарем. У цих умовах і почалося повстання в Заліссі. «Бе мятежь велик и голод по всей той стране»,— писав літописець [1]. На чолі повстання стояли волхви; це свідчить, що воно мало релігійне забарвлення; очевидно, не останню роль відігравало гасло захисту язичества від християнства, яке щойно стало державною релігією на Русі. Це повстання — приклад тих суспільних рухів давньої Русі, що проходили під гаслом повернення до старих, дофеодальних порядків.

Волхви твердили, що багаті приховують запаси продовольства; тому народ убивав «старую чадь», тобто заможну частину населення.

Одним з найбільших вибухів класової боротьби в Київській Русі було народне повстання 1068—1069 рр., що охопило різні верстви населення.

Середина XI ст. була ознаменована широким наступом феодалів на народні маси. В XI ст. були складені «Правда Ярославичів» і розширена редакція «Руської Правди», які відбивають значне загострення феодальних суперечностей. Після смерті Ярослава Мудрого погіршилося зовнішнє і міжнародне становище Русі; нащадки Ярослава, захоплені міжусобицями, приділяли мало уваги загальнодержавним проблемам. Це теж негативно впливало на становище в країні.

В 1068 р. на Русь напали половці і завдали поразки князівському союзу Ярославичів. Ізяслав і Всеволод втекли до Києва, а Святослав — до Чернігова; вороги загрожували безпосередньо столиці Русі. Тоді кияни зажадали від князів зброї, щоб боронити місто. Феодальна верхівка відмовила, побоюючись, що та зброя може бути повернута проти неї самої. Це і було поштовхом до повстання.

---

[1] «Повесть временных лет», т. 1, М. — Л., 1950, стор. 99.

Кияни розгромили двори тисяцького Коснячка та деяких інших великих феодалів і захопили владу у місті, вигнавши Ізяслава і Всеволода і проголосивши великим князем Всеслава Брячеславича Полоцького. 7 місяців повсталі утримували владу в Києві.

Тим часом Ізяслав повернувся з військом свого тестя — польського князя Болеслава Сміливого — і жорстоко придушив повстання. Всеслав зрадив народ і втік до Полоцька; військо сина Ізяслава, Мстислава, здобуло Київ і по-звірячому розправилось з повсталими (70 учасників повстання було вбито, багатьох осліплено). Для придушення селянського руху Ізяслав розпустив польську дружину по селах. Але боротьба продовжувалась; селяни вбивали поляків і, кінець кінцем, побоюючись втратити військо, Болеслав Сміливий повернувся на батьківщину.

Повстання 1068—1069 рр.— це одна з небагатьох подій класової боротьби, про яку літопис подає спеціальні відомості.

Таким чином, давньоруське селянство не було пасивним об'єктом експлуатації; воно активно боролося проти феодального визиску, із зброєю в руках відстоювало свої інтереси. Це було запорукою дальшого історичного прогресу.

ПОБУТ І НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Селянство становило в давній Русі переважну більшість населення. Воно було головним творцем усіх матеріальних благ, якими жила країна; з його середовища виходила значна частина ремісничого населення, в тяжку для країни годину скликалося народне ополчення — основна частина древньоруського війська.

Давньоруські села розташовувалися переважно вздовж річок, у місцях, зручних для ведення господарства. Вони складалися з невеличких житлових будівель (площею близько 10—15 *кв. м*), що стояли одна біля одної. Всі угіддя — садки, городи тощо — були винесені за межі села. За своїм характером та конструкцією житла були різні: на півночі, в лісовій зоні, переважав дерев'яний зруб; у лісостепу — глиняні хати на дерев'яному каркасі. Останні здебільшого мали заглиблену в землю частину (приблизно на 0,5—1,0 *м*). Всередині житла знаходилася глиняна піч для готування їжі та обігрівання. Крім житлової будівлі, у селянському дворі стояли господарські споруди — клуні, хліви і стайні для худоби, комори для зберігання припасів тощо.

Побут давньоруського селянина відзначався простотою, що обумовлювалося пануванням натурального господарства. Все необхідне для життя добувалося чи виготовлялося на місці. Це стосується не лише продуктів хліборобства і скотарства, що забезпечували селянина їжею та одягом, або промислів (мисливства, рибальства, бджільництва, збиральництва), а й навіть деяких видів ремісничої продукції, виготовленням якої займалися переважно жінки. Вони ліпили глиняний посуд, виготовляли найпростіші види прикрас, пряли, ткали, шили, виконували більшу частину нехитрих будівельних робіт.

Але товарне виробництво потроху проникало і в село, ламаючи його традиційний уклад. Ще в IX—X ст. у деяких (правда, найбільш віддалених) районах посуд домашнього виробництва, ліплений вільноруч, без гончарного круга, і обпалений на багатті, займає значне місце в керамічному комплексі поселень, а на лівобережжі Дніпра (пам'ятки так званої *роменської культури* [1]) навіть переважає. Однак в XI ст. він зникає повсюдно: в цей час усе населення Русі вже користується посудом масового ремісничого виробництва.

Головна роль у постачанні села ремісничою продукцією в часи Київської Русі належала сільському ремеслу, що обслуговувало дуже невеликі за площею округи. Б. О. Рибаков на підставі дослідження жіночих прикрас XI—XIII ст., виготовлених в одній майстерні, встановив, що розходились вони не далі як на 10—15 *км*. Вироби міських ремісників потрапляли на село в меншій мірі, і список їх був порівняно обмежений (деякі металеві вироби, скляні браслети, шиферні прясла тощо). В їх розповсюдженні велику роль відігравали бродячі торгівці — коробейники.

На ринок давньоруський селянин постачав хліб, хутро, мед, віск, рибу тощо.

Духовне життя давньоруського селянина було досить багатим і знаходило свій вияв у найрізноманітніших сторонах його діяльності, зокрема в мистецтві. Доказом цього є великий і різноманітний набір ювелірних виробів — сережок, височних кілець, браслетів, перснів, намист, які відзначаються художньою довершеністю, бездоганним смаком і свідчать про високий ступінь естетичного розвитку наших далеких предків. Потяг до прекрасного виявлявся на кожному кроці. Орнаментом вкривалися навіть такі суто утилітарні речі, як кістяні ручки ножів, глиняні чи кам'яні прясла, глиняний кухонний посуд.

Давньоруський селянин досконало знав і глибоко любив природу свого краю. Він населяв її дивним світом фантастичних істот, дуже різних за своїм характером і вдачею. У лісі жив лісовик, не так злий, як страшний, в річці чи ставку — водяник, а в полі — принадні польові русалки і перевертні-вовкулаки. Язичницький пантеон був фантастичним відтворенням природи, що випливало насамперед з умов хліборобського виробництва. Дажбог був уособленням неба, Хорс — сонця, Перун — блискавки і грому, Велес — бог худоби (і разом з тим — багатства, бо худоба і була виразом багатства); Стрибог символізував вітер, Сварог — вогонь і т. д. Все це — уособлення природних сил, які відігравали велику роль в житті хлібороба. Двір та хату русичів населяли духи домашнього вогнища — рід і рожаниця та лукавий домовик — охоронець житла.

Християнство, що становило собою ідеологію феодального суспільства, почало поширюватися на Русі задовго до того, як воно було проголошене офіційною, державною релігією. Є відомості, що вже в середині

[1] Назва походить від м. Ромни (Сумська обл.), де вперше були досліджені городища цього типу.

IX ст. на Русі було чимало християн. Але це були переважно представники суспільної верхівки, феодали; для народу ця релігія була чужою і незрозумілою. В 988 р. київський князь Володимир Святославич проголосив християнство державною релігією Русі. Але й після того народні маси не приймали нової віри, дотримуючись старої, язичницької ідеології. Християнство доводилося запроваджувати силою (як казали тоді: «Добриня хрестив мечем, а Путята — вогнем»); довгий час давньоруські селяни дивилися на православ'я як на щось нав'язане їм згори силою; дуже часто селянські повстання у зв'язку з цим набирали релігійного забарвлення, як захист старої, язичницької віри проти наступу офіційної церкви (повстання волхвів у XI ст.).

Та християнство порівняно з язичництвом становило собою більш високу, більш розвинену ідеологічну систему, і йому належало майбутнє. Майже тисячоліття світогляд давньоруського, а далі — українського, російського та білоруського селянства розвивався під впливом християнських ідей. Суто релігійні, богословські проблеми завжди мало цікавили селянина з його стихійно матеріалістичним, раціональним поглядом на світ. Християнство було для нього переважно етичним вченням, яке допомагало йому будувати власний моральний кодекс і лінію поведінки в громадському житті, та ще — як матеріал для поетичної, естетичної творчості.

Соціальна, класова суть християнства (як і всякої релігії, взятої на озброєння правлячим класом) була для нього ворожою. Звідси — скептично-негативне ставлення селянської маси до офіційної церкви та її служителів, що реально служили не богу, а визискувачам. Це ставлення знайшло своє яскраве відображення в фольклорі, де образ попа завжди є об'єктом глузувань.

Втім, запровадження християнства не привело до повної ліквідації язичницької ідеології. Наслідком цього було своєрідне поєднання нових, християнських ідей з старими уявленнями поганських часів.

До пори язичництва сягають чимало фольклорних мотивів, що збереглися до наших днів (русальні пісні, деякі обрядові — весільні, похоронні тощо).

Великого поширення у давній Русі набули казки і легенди, в яких народ висловлював свої найзаповітніші мрії про подолання людиною усіх ворожих сил, про панування над стихіями (казки про килим-самольот, чоботи-скороходи і т. д.) або згадував героїчні події минулих часів, славну історію своїх предків.

В народному епосі знайшли своє відображення соціальні погляди давньоруського селянства. Основним мотивом його є оспівування величі і сили трудового народу. Образ Святогора є втіленням сили народної, так само як образи селянина-хлібороба Микули Селяниновича і селянського сина Іллі Муромця є уособленням могутності головного трудового класу стародавньої Русі, що розкривається у зіткненні з представниками класу феодалів — дружинником Вольгою, князем Володимиром. У фольклорних епічних творах завжди перемагають представники простого народу.

В багатьох народних казках основу сюжету становить розповідь про те, як селянський парубок, здійснивши ряд подвигів, одружується з царською дочкою, або, навпаки, селянська дівчина, що відзначається високими моральними якостями, виходить заміж за царевича або княжича тощо. Ідеологічна спрямованість цих творів цілком очевидна: вони мають звеличити просту трудящу людину.

Глибоке почуття патріотизму, вболівання за долю рідної землі, ідея захисту вітчизни як першого обов'язку кожної людини — наскрізно проходять через увесь епос давньої Русі. А в цьому також знаходить свій вияв ідеологічна концепція народу, основну частину якого становило селянство.

РОЗДІЛ II

СЕЛЯНСТВО РУСІ В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО РОЗДРОБЛЕННЯ

ФЕОДАЛЬНЕ РОЗДРОБЛЕННЯ

Друга половина XI ст.— часи після смерті Ярослава Мудрого — була поворотним моментом в історії Київської Русі. Тут починається новий період — період феодального роздроблення.

Внутрішню суть тих змін, які відбувалися всередині давньоруського суспільства, становив перехід від ленного землеволодіння до вотчинної системи, тобто процес виникнення великої приватної феодальної власності на землю. Початок цього процесу припадає на перші десятиліття XI ст. На кінець століття вотчинна система знаходить своє юридичне оформлення.

Ленна система, в якій кожний феодал-васал безпосередньо залежить від свого сюзерена, створювала хоча б відносну сталість в середині феодального класу. Натомість вотчина робить кожного представника цього класу економічно незалежним. Підлеглість васала сюзерену тепер тримається не на побоюванні втратити лен, а виключно на збройній силі. Але кожний вотчинник мав свої власні військові сили, часто-густо більші й сильніші, аніж у сюзерена.

Внаслідок цього Русь фактично розпалася на великі уділи, кожний з яких був, по суті, окремою державою. Це, правда, стосується вищих щаблів ієрархічної феодальної драбини. Дрібні феодали були надто слабими, щоб відігравати серйозну роль в історії Русі.

Удільні князі після переходу їх у вотчинний стан здебільшого виявлялися сильнішими від великого князя, в руках якого на XII ст. залишився невеличкий домен довкола Києва з містами Вишгородом і Білгородом. За цих умов київської династії князів взагалі не могло бути, бо не існувало окремого удільного Київського князівства (подібного до Чернігівського, Волинського, Володимиро-Суздальського і т. д.) в XII—першій половині XIII ст. Отже, не можемо назвати в цей час жодного князя, який був би тільки київським князем, незважаючи на те, що поіменний розпис київських князів нам відомий докладно. У боротьбі за київський «стол» удільні князі чернігівські, волинські, смоленські та ін.

змагалися за верховну загальноруську владу, яка в ті часи мала вже символічний характер. Реальність претензій підтримувалася, звичайно, не малесеньким доменом з трьома містами, а тим удільним князівством, яке становило вотчину чергового претендента, і його умінням притягти на свій бік інших князів-вотчинників.

Міжусобна боротьба за землі і владу — найхарактерніша риса доби феодальної роздробленості.

Процес виникнення вотчинного господарства слабо відображений в джерелах. Думка про те, що «Руська Правда» (зокрема її найдавніша, коротка редакція) окреслює нам вотчину у завершеному стані, не прийнятна. В цьому документі не знаходимо ясних згадок про приватне господарство феодала, яке тільки й може бути безперечною ознакою вотчини, хоча там чимало говориться і про підлеглих селян, і про двір, і про двірську челядь, яка стояла на сторожі інтересів визискувача. Але все це могло процвітати і в умовах ленного землеволодіння.

Не спростовують нашого погляду і статті розширеної редакції про роботу закупів реманентом господаря та про їх догляд за худобою феодала. Ці статті стосувалися й тих випадків, коли феодально залежний селянин працював на своєму полі, але знаряддями, які йому не належали. Це — факт дуже показовий як свідчення руйнування селянського господарства вже в умовах ленної системи земельних відносин.

Поза сумнівом, вотчина виникала саме в часи «Руської Правди»; в XII ст. маємо досить виразний опис одного з таких великих господарств, наведений в літопису.

Виникнення вотчинного господарства становило собою суть того процесу, який в літературі іноді характеризується як осідання дружини на землю. Гурт озброєних мужів-дружинників, що в IX—X ст. товкся довкола князя, чекаючи від нього ласки і бенефіцій, в XI ст. перетворюється у вотчинників-бояр з власним господарством — джерелом їх сили і багатства.

Добре простежується політичний аспект цього процесу, в основі якого, безперечно, лежали економічні відносини.

Першим важливим етапом в цьому процесі був так званий заповіт Ярослава Мудрого, що поділив Русь між своїми спадкоємцями. Це ще не була вотчинна система у повному розумінні слова; це був лише перший крок до неї. Систему, утворену на Русі після 1054 р., назвати вотчинною не можна тому, що окремі князі володіли уділами тимчасово, переходячи з одного уділу до іншого за принципом старшинства.

Спочатку розподіл влади був таким: Ізяслав одержав Київ і Новгород, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав, Вячеслав — Смоленськ, Ігор — Волинь. Племінник Ярослава — Ростислав Володимирович — одержав Ростов як васал переяславського князя. В 1057 р. помер Вячеслав, і в Смоленськ на його місце перейшов Ігор з Волині, а у Волинь перейшов з Ростова Ростислав. У 1060 р. помер Ігор, і Ростислав претендував на Смоленськ, однак Ярославичі з цим не погодилися, через що виникла усобиця.

Отож у цій недовершеній системі лінії старшинства переплутались дуже скоро так, що розплутати їх можна було хіба що за допомогою зброї. Руські князі і почали це робити; наявність у кожного з них власних збройних сил тільки сприяла міжусобицям.

Разом з тим з'являється тенденція закріпити за окремими відгалуженнями великокняжого дому певні уділи. Першим прикладом удільної вотчини було Полоцьке князівство, яке оформилось як спадкова вотчина ще на початку XI ст. В ньому утвердилась династія Брячеслава — внука Володимира, і в поділ Русі за заповітом Ярослава Мудрого воно вже не входило.

В другій половині XI ст. починають і інші уділи перетворюватись у вотчини. Це знайшло своє юридичне оформлення на Любецькому з'їзді 1097 р., де було урочисто проголошено «кождо да держить отчину свою» [1]. Нащадки старшого Ярославича — Ізяслава — зберегли за собою, правда ненадовго, великокнязівський престол у Києві, нащадки Святослава — Чернігів, Всеволода — Переяслав, Ігоря — Волинь, Ростислава Володимировича — Теребовлю і Перемишль.

Але виникнення вотчин йшло не зверху, першими почали заводити їх не князі, а представники середніх і дрібних верств феодалів — власники тих городищ, якими Русь почала вкриватися ще десь в IX—X ст. Тому юридичне оформлення удільної системи на Русі означало завершення переходу древньоруського суспільства від ленної до вотчинної системи, а не його початок.

* * *

Матеріальні передумови розвиненого феодалізму були закладені ще за часів генезису феодального способу виробництва. Для останнього взагалі характерний дуже повільний розвиток сільськогосподарської техніки, у зв'язку з чим знаряддя виробництва епохи Київської Русі мало чим відрізняються від знарядь не лише XVII—XVIII, а й навіть XIX ст. (мається на увазі технічне оснащення дрібного селянського господарства — основи феодального виробництва). Тому важко вловити будь-які зміни в техніці хліборобства протягом епохи Київської Русі і в період її роздроблення, який сам по собі мало сприяв технічному прогресові.

Хліборобські знаряддя XII—XIII ст. відомі дуже добре завдяки археологічним розкопкам населених пунктів, знищених під час татаро-монгольської навали. У багатьох з них життя не відновилось у післямонгольський час, і тому розкопки відкривають тут повну картину життя в момент, коли воно було перерване ворожим нападом (Райки, Колодяжин та ін.). На підставі цього матеріалу можна твердити, що ніяких особливих змін у розвитку сільськогосподарської техніки не було, оскільки тут знаходимо той самий набір знарядь праці і того самого типу, що й в матеріалах X—XI ст. (наральники, серпи, коси та ін.).

[1] «Повесть временных лет», т. 1, стор. 170.

Це ще раз підтверджує правильність згадуваного вже ленінського висновку про надто повільний розвиток сільськогосподарської техніки при феодалізмі. Обумовлювалося це пануванням натурального господарства. Останнє велося переважно в масштабах дрібних клаптиків землі, що перебували у володінні окремих селянських родин; застосування нових, більш прогресивних методів обробки землі, що потребували б нової техніки, було неможливим.

З другого боку, і феодали, навіть у рамках великого господарства, зв'язаного з запровадженням відробітків, не дуже прагнули до інтенсифікації, воліючи краще компенсувати примітивність техніки розширенням масштабів латифундій і посиленням експлуатації. Що ж до залежних селян, то вони аж ніяк не були зацікавлені у підвищенні продуктивності відробіткової праці.

Очевидно, основний технічний прогрес в цей період розвивався головним чином не вглиб, а вшир, тобто, в напрямку більшого оснащення наявною технікою нових і нових господарств, у напрямку зростання кількості селянських дворів, які мали свої плуги та інші знаряддя. З цього, однак, не випливає, що в цей час уже не діяв процес руйнування дрібного селянського господарства і дальшого закабалення селян; ці два процеси розвивалися паралельно і, зрештою, становили дві сторони одного явища — внутрішнього розшарування давньоруського села.

Розвиток хліборобства на Русі йшов за рахунок освоєння нових степових земель, більш ретельної обробки землі, кращого угноєння тощо. Очевидно, саме протягом цього часу двопільна система була остаточно витіснена трипільною, хоча через брак прямих свідчень про це можна лише здогадуватися. Поза сумнівом лишаються наслідки цього розвитку: підвищення товарності хліборобського виробництва. Цілий ряд фактів свідчить про досить значну торгівлю хлібом у ті часи. Згадки про неї знаходимо в літописах (особливо в новгородських), «Руській Правді», у «Києво-Печерському патерику», у творі XII ст. «Вопрошания Кирика» та ін.

На ринках давньоруських міст, за свідченням цих джерел, постійно продавалися майже всі види сільськогосподарської продукції: пшениця, жито, овес, борошно, печений хліб, худоба, м'ясо, риба, дичина та ін. Існував навіть хлібопекарський промисел: пекарі купували на ринку зерно чи борошно і випікали хліб спеціально на продаж; за свідченням «Києво-Печерського патерика», цим, зокрема, займались печерські монахи. Літописи не раз повідомляють про утруднення в хлібній торгівлі у зв'язку з неврожаями. Так, наприклад, 1161 р. у Новгороді через посуху ціни на хліб були надзвичайно високими (7 кун за малу кадь). В 1215 р. там же кадь жита коштувала 10 гривен, кадь вівса — 3 гривни, віз ріпи — 2 гривни. В 1230—1231 рр. в Новгородській землі знову був неврожай, і знову в місті нечувано піднялися ціни: кадь жита коштувала вже 20 гривен, пшениці — 40 гривен, пшона — 50 гривен, вівса — 13 гривен і т. д.

Отже, значна частина давньоруського населення існувала за рахунок товарного хліба. Це пояснюється дальшим розвитком міст і міського на-

селення, яке займалося ремеслом і торгівлею і хліб та інші продукти сільського господарства купувало на торгах. В цей час на Русі інтенсивно зростають старі міста, виникає багато нових. В IX—X ст. Київ за розмірами не мав собі рівного міста на Русі. В XI—XIII ст., незважаючи на своє дальше розростання, він уже починає втрачати своє провідне становище. З'являються нові великі центри, як Володимир-на-Клязьмі, Галич. Конкурують з Києвом старі: Чернігів, Переяслав, Смоленськ, Володимир-Волинський, Полоцьк, Новгород та ін.

Розвиток ремесла і торгівлі обумовлює різке збільшення ремісничо-торговельного населення, підвищення його питомої ваги. І хоча воно, як це характерно для середньовіччя, ще не пориває зовсім із сільським господарством, однак становить уже чималий ринок для збуту сільськогосподарської продукції.

Збільшувалося міське населення не лише від природного зростання (син ремісника теж ставав ремісником); це не могло б привести до підвищення його питомої ваги серед всієї маси населення Русі. Головним джерелом поповнення було село, а причиною — руйнування селянського господарства і втечі селян. Останні тікали або десь у прикордонні, малозаселені райони (в південні степи, на пороги, у Карпатське підгір'я), куди не поширювалася фактична влада князів і бояр, або ж у міста, де вони поповнювали собою нижчі шари населення. На характерність цього явища для доби середньовіччя вказували К. Маркс і Ф. Енгельс: «Протягом всього середньовіччя невпинно триває втеча кріпаків у міста. Ці кріпаки, переслідувані в селах своїми панами, приходили поодинці в міста, де вони заставали організовану общину...» [1].

Отже, зростання міського населення поряд з іншим було одним із наслідків поступового посилення феодальної експлуатації на селі, зокрема,— виникнення і розвитку вотчинної системи. Не випадково законодавство другої половини XI і початку XII ст., коли цей процес особливо посилився, таку увагу приділяє розшукам збіглих закупів та холопів, причому йдеться в них і про переховування втікачів у «го́роді».

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ

Розвиток товарного виробництва в сільському господарстві, необхідність утримувати військо і челядь — все це штовхало феодала до інтенсифікації свого вотчинного господарства, збільшення його масштабів, розширення своїх володінь, а разом з тим — до посилення експлуатації залежних селян. В IX—X ст. феодал орієнтувався в основному на власне споживання, в крайньому разі — на зовнішню торгівлю (головним чином з Візантією та Сходом). Основним предметом вивозу були продукти промислів: хутро, мед, віск, риба тощо. Цими товарами і прагнув феодал брати данину. Тепер хліб починає посідати чільне місце в списку продуктів, які цікавлять феодала.

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 47—48.

В Іпатському літопису знаходимо дуже цікавий опис вотчинного Путивльського маєтку князів Ольговичів — Ігоря та Святослава. Їх вотчина була розграбована і спалена чернігівськими Давидовичами під час міжусобного нападу 1146 р. В літописному тексті читаємо: «Идоста на Игореве селце, иде же бяше устроил двор добре; бе же ту готовизни много, в беретьяницех, и в погребех вина и медове, и что тяжкого товара всякого, до железа и до меди, не тягли бяхуть от множества всего того вывозити. Давыдовича же повелеста имати на возы собе и воем и потом повелеста зажечи двор и церковь святого Георгия, и гумно его, в нем же бе стогов 9 сот» [1]. Тут же говориться про захоплення табуна коней в 4 тис. голів, про пограбування скотниці (тобто казни) і церкви, де взято срібний посуд, шиті золотом шати, і льохів, де знаходилося 500 берківців меду та 80 корчаг вина.

Перед нами характерний феодальний «добре влаштований» двір — центр вотчинного господарства. Але Путивльське «сільце», очевидно, було не єдиною вотчиною Ольговичів, вірніше сказати: їх вотчина мала не одне путивльське господарство. Само собою зрозуміло, що вся та худоба і всі ті запаси і хліба, і меду, і вина, які Давидовичі не мали змоги вивезти повністю, призначалися не лише для особистого споживання князя, навіть з його дружиною і челяддю.

Все це багатство створювалося руками феодально залежних селян. Очевидно, 900 стогів хліба, що становили урожай 1146 р., були вирощені в господарстві самого князя, а не одержані як данина, бо інакше урожай потрапив би на двір князя в обмолоченому вигляді. Отже, путивльський маєток Ольговичів — справжня латифундія, яка повинна була мати і свою організацію, і свій робочий персонал, утримуваний на відробітках. Про цей персонал можна судити з повідомлення, що Давидовичі забрали з собою звідти 700 душ челяді. Ця цифра здається колосальною, особливо коли зважити, що частина селян розбіглася під час нападу, частина загинула, а крім челяді, що жила у дворі, на князя працювали й особи, що перебували в інших, більш м'яких формах феодальної залежності.

Цікавою є згадка про залізні і мідні вироби; про ремісників серед вотчинного персоналу свідчить і «Руська Правда».

Розвиток вотчинної системи господарства приводив до дальшого посилення експлуатації і, безумовно, до збільшення кількості селян, що потрапляли у більш жорсткі форми залежності, пов'язані з втратою особистої свободи (закупи, рядовичі, холопи). Процес руйнування дрібного селянського господарства дедалі активнішає, чому немало сприяє і політична обстановка в країні, насамперед міжусобна боротьба і напади зовнішніх ворогів.

Вся історія Русі кінця XI — першої половини XIII ст. була сповнена князівськими чварами і феодальними війнами. Боротьба феодалів за владу і землі супроводжувалася страшними спустошеннями, руйнуваннями, не кажучи вже про те, що напади й походи відривали великі маси трудящого населення, і насамперед селян, від корисної продуктивної

[1] «Летопись по Ипатскому списку», СПб., 1871, стор. 236.

праці. Під час військових сутичок гинули люди, палали села, горіли стоги, витолочувалися посіви. За висловом геніального автора «Слова о полку Ігоревім», в той час «по Руской земли ретко ратаеве кикахуть, нъ часто врани граяхуть, трупиа себе деляче».

Феодальні можновладці намагалися поповнити робочі контингенти своїх вотчин за рахунок інших земель. Під час нападів на чужі вотчини населення їх силоміць забиралося в землі нападників, про що й свідчить захоплення 700 душ челяді Давидовичами в путивльському дворі Ольговичів. І таке бувало дуже часто.

Так, наприклад, під час розгрому Києва Андрієм Боголюбським в 1169 р. «грабиша за 2 дни весь град, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятиньную Богородицю, и не бысть помилования никому же ниоткуду же, церквам горящим, крестьяном убиваемом, другым вяжемым, жены ведоми быша в плен, разлучаеми нужею от мужий своих, младенци рыдаху зряще материй своих» і т. д.[1]

Тут йдеться про киян, але особливо активно захоплювали феодали сільське населення, бо були зацікавлені саме в поновленні хліборобської робочої сили. До того ж селяни були більш беззахисними порівняно з міщанами.

Також дуже терпіли селяни і від нападів зовнішніх ворогів, насамперед половців. Користуючись військово-політичним послабленням Русі, половці нападали на Руські землі, спустошували не лише прикордонні райони, але й проникали аж до Києва, Чернігова та інших міст, розташованих у глибині країни. Оборона Русі від половецької небезпеки ставала пекучою проблемою, якій, зокрема, велику увагу приділяв Володимир Мономах.

Певне світло проливає на становище тогочасної Русі суперечка на одному з долобських з'їздів про доцільність організації походу проти половців навесні 1103 р. Мономах гаряче відстоював необхідність походу. Йому заперечували, що похід відірве селянина від весняних робіт. На це князь резонно відповів: «Дивно ми, дружино, оже лощадий жалуете, ею же кто ореть; а сего чему не помыслите, оже то начнеть орати смерд, и приехав половчин ударить и стрелою, а лощадь его поиметь, а в село его ехав иметь жену его и дети его и все именье» [2].

Отже, половецька небезпека була страшним бичем для Русі, і насамперед для сільського населення південної частини давньоруських земель, погіршуючи і без того тяжке становище основної маси залежних виробників.

Головною формою феодальної експлуатації і в цей час продовжувала залишатися натуральна продуктова рента — данина, хоч, як бачимо на прикладі путивльської вотчини Ольговичів, були і відробітки. Про данину знаходимо чимало згадок у письмових джерелах. Характерним видом поборів у період феодального роздрібнення стає полюддя: податок на людину, подушне. Згадка про цей вид повинностей є в обох уставних грамотах XII ст., які дійшли до нас.

[1] «Летопись по Ипатскому списку», стор. 373.
[2] «Повесть временных лет», т. 1, стор. 183.

Половецький полон. *З Радзівіллівського літопису.*

В грамоті монастирю св. Георгія (Юр'єву) в Новгороді, даній князем Мстиславом Володимировичем в 1130 р., між іншим говориться: «А яз дал рукою своєю й осеньнее полюдие даровьное полтретиядесяте гривья святому же Георгиеви» [1]. З цього тексту видно, що було й інше полюддя, крім осіннього,— весняне, літнє або зимове. В уставній грамоті смоленського князя Ростислава Мстиславича смоленській єпископії від 1150 р. теж згадується полюддя. Тут визначено і розмір побору на одне село («на Кописе — полюдия 4 гривны»). В цій же грамоті перелічено близько 40 населених пунктів і волостей, що складали вотчину смоленського князя, сплачували йому данину і давали щорічний прибуток до 4 тис. гривен — величезні кошти за тих часів.

Це дуже промовисте свідчення про розміри феодального визиску залежних селян на Русі в XII ст., про їхню тяжку долю.

Становище селянства ставало особливо нестерпним у роки стихійних лих і неврожаїв. Голод завдавав тяжких страждань народу, і насамперед найбіднішим шарам суспільства. В історичних джерелах доби Київської Русі є не менше двадцяти згадок про голод через посуху, сарану, зливи та інші нещастя. А на сторінки літописів, звичайно, потрапляли тільки найбільш страшні події. Так, в серпні 1094 р. сарана знищила посіви в Середній Наддніпрянщині. В 1095 р. наліт сарани повторився. В 1127 р. в Новгородській землі загинули озимі посіви через надто пізню весну «и бѣ голод». В 1129 р. у Наддністрянщині страшна злива змила посіви

[1] И. И. Срезневский, Древние памятники русского письма и языка, СПб., 1866, Мстисл. грам., 1130.

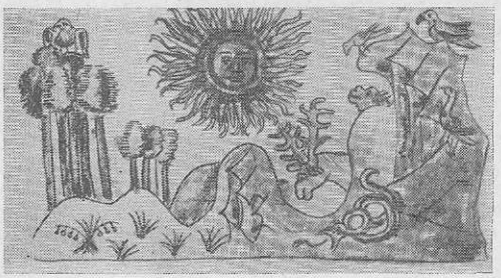

Посуха 1092 р. на Київській землі. З *Кеніґзберзького літопису.*

і позносила будівлі. В 1164 р. в Галицькій землі повінь знищила значну частину врожаю.

В голодні роки люди їли лободу, кору дерев, траву; багато гинуло. Зокрема такий страшний голод був на Київщині на початку XII ст., про що записано в «Києво-Печерському патерику». В 1128 р. голод охопив Новгородську землю. «...Ядаху люди лист липов, кору березову... брутя по улицям, и по торгу, и по путем и всюду» [1] — свідчить літопис.

Всі ці жахливі нещастя падали насамперед на селян, завдавали руйнівних ударів їх дрібному господарству, сприяли перетворенню порівняно вільних смердів у закупів і холопів, підвищенню феодального визиску.

Розвиток вотчинного господарства і посилення феодальної експлуатації викликали певні зміни у правовому становищі селянства. Це вже відбито у законодавстві XI—XII ст., яке пов'язується з іменами Ярославичів та Володимира Мономаха. «Правда Ярославичів», додана до найдавнішої короткої редакції «Руської Правди», відображає ті зміни, що виникли на Русі в XI ст. В цьому документі йдеться про забезпечення недоторканості феодальної власності і забезпечення панування над підлеглими — два елементи, що визначають суть феодальної системи виробництва.

Але процес розвитку феодальних відносин не зупинився після появи «Правди Ярославичів»; протягом другої половини XI і на початку XII ст. з'являються нові законодавчі акти, серед яких особливо слід відзначити устави про холопів і закупів (мабуть, прийняті нарадою в Берестові в 1113 р. і становлять частину так званого Уставу Володимира Мономаха).

Устав про холопів представлений статтями 110—121 розширеної редакції «Руської Правди», які регламентують основні моменти в становищі цієї групи населення. Перша стаття (110) визначає ті умови, за яких людина переходила в категорію холопів, а саме: купівля холопа при свідках і в присутності його самого, шлюб з робою без договору і наймання тіуна чи ключника — теж без договору. Наступна стаття оберігала наймита і боржника від холопства: неоплачений чи невідроблений борг не вважається достатньою підставою для перетворення винних у рабськи залежних людей. Чотири дальші статті трактують про втечу і переховування холопів, решта — регулює майнові відносини між холопом і хазяїном і стверджує відповідальність останнього за вчинки першого.

Устав про закупів, з одного боку, регламентує обов'язки закупа, а з другого — обмежує сваволю феодалів.

---

[1] «Новгородская I летопись», стор. 22.

Сам факт появи цих двох уставів свідчить, що на кінець XI — початок XII ст. розвиток феодальних відносин викликав швидке зростання обох цих груп населення, що не могло не викликати певного напруження у відносинах між феодалом і залежними селянами. Феодали прагнули розв'язати цю проблему юридичним шляхом. Селяни відповідали на це втечами і повстаннями.

АНТИФЕОДАЛЬНА БОРОТЬБА

Кінець XI — початок XIII ст. був ознаменований цілим рядом народних виступів проти феодального визиску.

До 70-х років XI ст. відноситься нове повстання смердів у Суздальській землі, що, як і повстання 1024 р., мало релігійне забарвлення. Це — другий виступ волхвів. Причиною його знову був недорід і голод. Волхви вели пропаганду серед народу, твердячи, що їм відомо, хто ховає продукти, і це надавало їм великої популярності серед широких селянських мас. Повсталі утворили чималу армію в кілька сот добре озброєних людей; вони вбивали «лучших» (тобто, знатних і заможних). В той час на Білозері перебував Ян Вишатич — один з найбільших давньоруських феодалів, який збирав там данину для чернігівського князя Святослава Ярославича. Певно, з стягненням данини були труднощі через недорід, і саме це вимагало присутності на місці довіреної особи. Може, навіть сама діяльність Яна як збирача спричинилася до вибуху повстання. В кожному разі повсталі (за літописом, їх було 300 чоловік, озброєних сокирами) з'явилися на Білозеро, де й відбулась сутичка, що закінчилась поразкою повсталих. Літопис докладно розповідає про філософсько-релігійну дискусію Яна Вишатича з ватажками повстання і про тортури, яких зазнали останні.

В тому ж році подібні виступи були і в Новгороді; там теж з'явився волхв і «бысть мятежь в граде, и вси яша ему веру и хотяху погубити епископа» [1]. Отже, тут, за твердженням літописця, все місто підтримувало волхва. Зв'язок між обома подіями стане очевиднішим, коли згадати, що Новгород завжди потребував великого довозу хліба і одержував його насамперед з Ростово-Суздальської землі.

Початок XII ст. був ознаменований одним із найбільш значних і відомих народних виступів у Київській Русі — повстанням 1113 р. у Києві. В ньому брало участь у першу чергу міське населення, але, поза сумнівом, і селяни (принаймні в околицях Києва) не залишалися осторонь. Свідченнями цього є закони Володимира Мономаха, що з'явилися після повстання і торкалися насамперед сільського населення.

В 1113 р. помер великий князь київський Святополк Ізяславович. Він був ненависний народу, особливо через спекуляцію сіллю та зв'язки з лихварями. Смерть цього князя і стала поштовхом до повстання. Повсталі розгромили двори найбільш нетерпимих київських феодалів

[1] «Повесть временных лет», т. I, стор. 120.

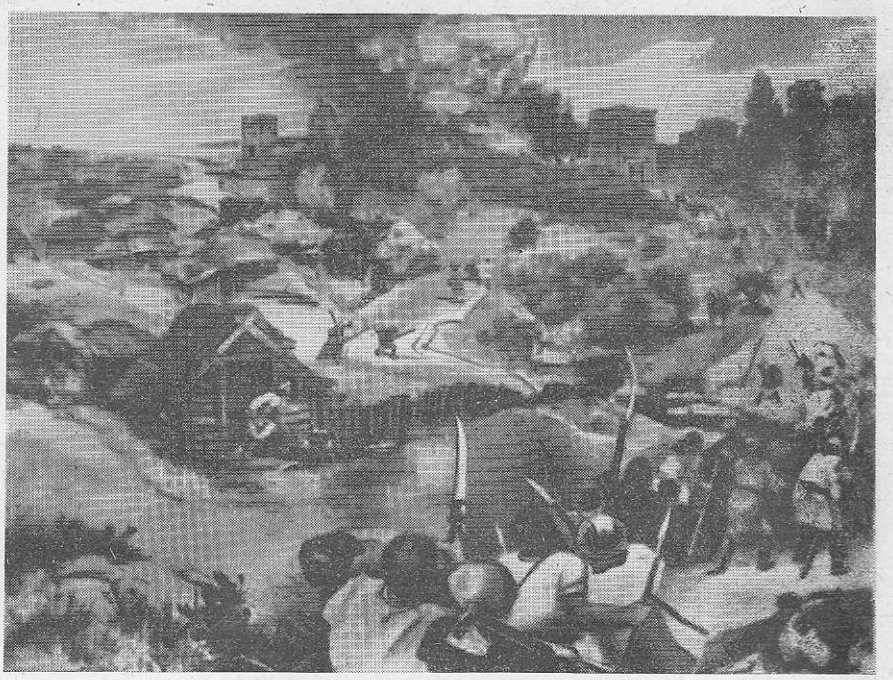

Народне повстання в Києві 1113 р. *Художник І. Їжакевич.*

(зокрема, тисяцького Путяти), лихварські квартали; загрожували монастирям, які на той час теж були великими феодальними землевласниками.

Крім економічних завдань, перед повстанням стояли і політичні цілі: треба було вплинути на нового князя, що мав прийти на заміну померлому.

Перелякані розмахом повстання, київські феодали звернулися до переяславського князя Володимира Мономаха з проханням зайняти великокнязівський престол і тим врятувати феодальний Київ. Можливо, побоюючись нових смут, Володимир не поспішав займати вільний трон (бо це було б порушенням Любецької угоди, за якою Київ був вотчиною нащадків Ізяслава). Лише на друге прохання він прибув із Переяслава в Київ,— і повстання було ліквідовано.

Економічні наслідки повстання відбиті в так званому Уставі Володимира Мономаха, вміщеному в поширеній редакції «Руської Правди». Налякані розмахом антифеодальної боротьби, вищі верстви Русі змушені були піти на деякі поступки. Зразу ж після ліквідації повстання і прийняття Володимиром великокнязівської влади він скликав у Берестові нараду, в якій взяли участь новий київський тисяцький Ратибор, білгородський тисяцький Прокопій, переяславський — Станіслав та інша знать.

З числа постанов, що увійшли до «Руської Правди», без сумніву, частину Уставу Володимира Мономаха становить лише одна стаття — 53-я, яка обмежувала процент та права лихварів щодо боржника. Але навряд, чи постанови Берестівської наради вичерпувалися цією статтею, тому вважають, що й всі інші статті, які йдуть за 53-ою, становлять собою Устав Володимира Мономаха (зокрема статті, що полегшували долю закупів).

Після статті 53-ї розширеної редакції «Руської Правди» читаємо дві статті (54, 55-а) про відповідальність за борг купців, а далі — устав про закупів (статті 59, 60, 61, 62-а). За ними, господар не може посягати на майно закупа, а якщо зробить це, то повинен не тільки повернути його, але й заплатити штраф потерпілому; якщо ж він спробує перетворити закупа на холопа, то потерпілий одержує повну свободу; якщо він б'є закупа без провини, то мусить платити тому штраф як вільному. Можливо, деякі застереження щодо обмежень відповідальності закупа перед господарем в інших статтях теж з'явилися як безпосередній наслідок подій 1113 р.

Таким чином, повстання 1113 р. є прикладом успішного народного виступу часів середньовіччя, який домігся певних поступок як соціально-економічного, так і політичного характеру.

Але й після цього повстання антифеодальні виступи на Русі вибухали неодноразово. Так, велике враження на сучасників справило повстання 1146—1147 рр., яке теж почалось у Києві і мало значний вплив на дальший розвиток подій. Воно вибухнуло у зв'язку з упертою боротьбою за київський престол між двома династіями давньоруських князів — переяславськими Мономаховичами та чернігівськими Ольговичами.

Після смерті Ярополка Володимировича (сина Володимира Мономаха) влада у Києві за принципом вотчини перейшла до рук Ізяслава Мстиславича. Але проти нього виступив Всеволод Ольгович, який в 1139 р. захопив Київ. Цей князь був дуже непопулярним серед народу через неодноразову участь у міжусобних нападах, під час яких, закликавши у союзники половців, спустошував київські землі. Ставши великим князем, він остаточно дискредитував себе здирствами і несправедливістю. В 1146 р. Всеволод передав київський престол своєму брату Ігорю Ольговичу, а сам невдовзі помер. Київські народні маси були і проти Ігоря, але його підтримували бояри. Спочатку князю і боярам вдалося ввести простих людей в оману пустими обіцянками. Коли стало ясно, що обіцянки не будуть виконані, в Києві вибухнуло повстання. Повсталі вбили Ігоря Ольговича, і до Києва повернулася династія Мономаховичів.

У 50-ті роки XII ст. розгорнувся рух смердів в Галицькій землі, який теж злився з політичною боротьбою — виступом князя Івана Ростиславича, прозваного Берладником.

У той час в Галичі був князем суворий і жорстокий Володимир (Володимирко) Володарович. В 1144 р. він поїхав з Галича на полювання, а галичани, скориставшись його відсутністю, повстали і запросили на княжий престол племінника Володимирка Івана Ростиславича, відомого своїми демократичними поглядами. Але феодали підтримали «за-

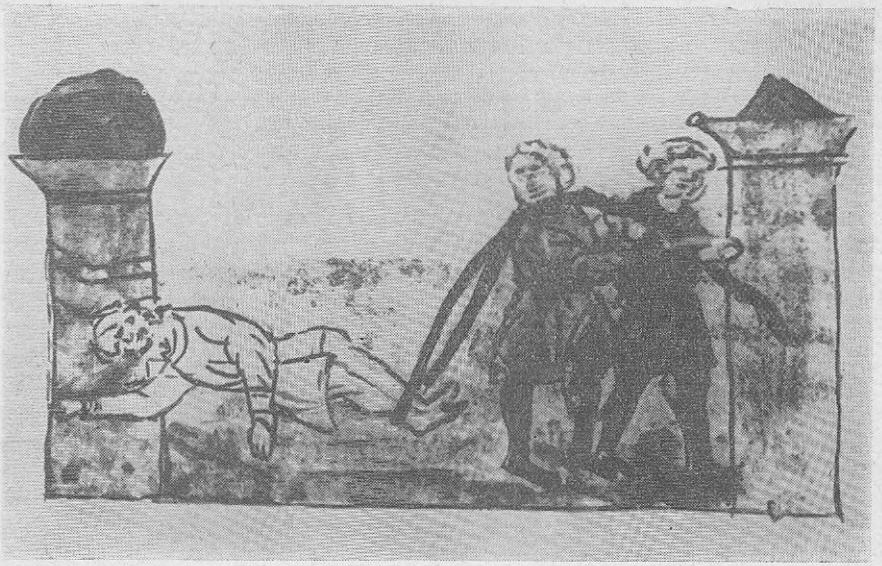

Народне повстання в Києві 1146 р. *З Радзівіллівського літопису.*

конного» князя. За їх допомогою Володимирко захопив Галич і багатьох повстанців наказав стратити. Іван Ростиславич утік у пониззя Дністра й Дунаю і там укріпився в м. Берладі (тепер — Бирладь). Звідси — його прізвисько. Берладниками і бродниками на Русі називали селян-втікачів, які шукали притулку десь поза кордонами основної території давньоруської держави — в пониззях Дніпра, Бугу, Дністра чи Дунаю. Берладь була центром тих земель.

Опинившись на Дунаї і спираючись на підтримку селян-втікачів, Іван почав збирати сили для боротьби з галицьким князем. В його війську було близько 6 тис. повстанців і, крім того, чимало половців. Тим часом Володимирко помер і на престол у Галичі вступив його син Ярослав Володимирович Осмомисл. У 1159 р. Іван Берладник рушив на північ. Населення радо зустрічало його як визволителя; селяни повставали проти феодалів і переходили до війська Івана. Повстанці здобули м. Кучелмин і облягли добре укріплене місто Ушицю.

Але тут виявилася слабість руху, очоленого князем-ізгоєм. Незважаючи на всю свою демократичність, Іван Берладник залишався типовим представником класу феодалів. Розмах повстання налякав його. Програма Івана носила не так соціальний, як політичний характер: він боровся не за визволення селян від феодального гноблення, а за владу для себе. До певного часу він користувався підтримкою смердів, які перебігали до нього з війська галицького князя Ярослава Осмомисла. Так, літопис повідомляє, що при осаді Берладником Ушиці «смерды скачют

черес заборола к Иванови, и перебеже их 300» [1]. Лише політика самого Івана Ростиславича, який не розумів соціальної природи руху, спричинилася до відходу народних мас від нього.

В джерелах знаходимо ще чимало згадок про народні виступи в XII — на початку XIII ст., які відбувалися майже в усіх районах Русі: в Новгородській землі, Володимиро-Суздальській, Полоцькій, Смоленській, Київській та ін. Характерно, що ці повстання часто вибухали у зв'язку з смертю того чи іншого непопулярного князя. В цьому є своя закономірність: смерть князя означала тимчасове ослаблення феодальної держави, цим і користалися пригноблені маси. Тому народні повстання ставали своєрідним акомпанементом похоронних процесій ненависних народу князів.

Так, коли помер Юрій Долгорукий в 1157 р., вибухнуло повстання в Києві і його околицях. В ньому брали участь і селяни, бо, як відзначає літопис, «избивахуть Суждалци по городом и селом а товар их грабяче» [2]. Смерть Андрія Боголюбського в 1174 р. стала сигналом для широкого народного руху, що продовжувався в 1175—1176 рр. і охопив широкі верстви народу як у містах, так і в селах.

Класова боротьба у XII — на початку XIII ст. досягає особливого напруження: рідко який рік проходив спокійно.

Народні маси Русі, зазнаючи жорстоких утисків з боку експлуататорів, захищаючи своє життя і майно, відповідали на силу силою, насиллям на насилля. І хоча здебільшого ця боротьба зазнавала поразки, однак служила до певної міри стримуючим моментом, застерігала феодалів від надмірних здирств і свавілля.

МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА

В 1237 р. на Русь обрушилася монгольська навала. Розділена на уділи, зранена і знекровлена міжусобними чварами князів, Русь не змогла протиставити завойовникам єдиної сили, здатної їх зупинити. Вогнем і мечем пройшли через руські землі монгольські полчища, знищуючи міста і села, вбиваючи людей, плюндруючи квітучу країну. Користуючись складністю політичної ситуації на Русі, монголи по черзі громили князівства: спочатку Рязань, далі — Володимир-на-Клязьмі; не дійшовши до Новгорода, вони повернули на південь і спустошили Смоленську землю, Чернігівщину, Переяславщину. Передові загони Менгухана з'явилися на лівому березі Дніпра проти Києва і зажадали здачі столиці, але кияни категорично відмовилися. Монголи повернулися на схід і до кінця 1240 р. на Русі не з'являлися.

Восени 1240 р. незліченні орди Бату-хана (Батия) обложили Київ. Монголів, які оточили місто, було так багато, що, за словами літописця, від реву верблюдів та іржання коней в місті не було чути людського голосу. Батий кинув на штурм міста усі свої найкращі сили, на-

[1] «Летопись по Ипатскому списку», стор. 341.
[2] Там же, стор. 336.

Оборона Києва від монгольської навали. *Художник А. Земцев.*

казав поставити 6 стінобитних машин. Але всі відчайдушні спроби здобути Київську фортецю розбивалися об стійкість і мужність захисників. Обороною керував досвідчений і хоробрий полководець Данила Галицького — воєвода Дмитро. Кияни успішно відбивали штурм за штурмом. Більше місяця Батий нічого не міг зробити із захисниками міста. Коли монголам нарешті вдалося захопити частину міської стіни поблизу Лядських воріт, вони були настільки виснаженими, що Батий змушений був дати день перепочинку. Тим часом кияни створили нову лінію укріплень у районі Десятинної церкви, а як монголам вдалося прорватися і крізь неї, остання горстка захисників разом з старими, жінками й дітьми закрилися в самій церкві і продовжували оборонятися. Склепіння та стіни церкви під своїми уламками поховали останніх оборонців, що воліли краще вмерти, аніж здатися на ласку ворога.

Героїчна оборона Києва немеркнучою сторінкою увійшла до славної історії нашого народу.

Далі настала черга південно-західних земель: Волині і Галичі. Вся Русь, крім Новгорода, сплюндрована і спустошена, була під владою загарбників.

Ані гунни, ні авари, ні хазари, ні печеніги чи половці не заподіяли слов'янам і Русі таких колосальних руйнувань, як орди Батия. Завойовники встановили іго, яке, за словами К. Маркса, «не тільки гнітило, воно ображало і сушило саму душу народу, який став його жертвою» [1].

[1] Цит. за кн.: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, М. — Л., 1950, стор. 217.

Ціною великої крові багатьох тисяч жертв Русь перетнула завойовникам шлях у Європу. Знесилені героїчною боротьбою нашого народу, монгольські загарбники зазнали поразки від об'єднаних сил чехів під керівництвом Юрія Подебрадського. Це поклало край дальшому просуванню їх на захід.

На своєму шляху монголи піддавали все суцільному знищенню. Це було не просто виявом сліпої зненависті завойовників, а — закономірні і цілеспрямовані дії, зумовлені характером господарської діяльності завойовників. К. Маркс, характеризуючи суть монгольських завоювань, писав, що, спустошуючи Русь, монголи «діяли відповідно до їх способу виробництва, пасовищного скотарства, для якого великі незаселені простори є головною умовою» [1].

Позбавлені укріплень, беззахисні села були легкою здобиччю для завойовників. Знищувалося все: витолочувалися посіви, спалювалися житла і господарські будівлі, забиралася худоба; люди або гинули, або тікали. Значна частина селян шукала собі захисту за стінами найближчих городищ. Але й там не знаходили порятунку, бо невеликі гарнізони, що їх захищали, не могли витримати довгої облоги.

Яскраву картину боротьби розкривають археологічні розкопки тих городищ на Волині, що лежали на шляху орд Батия, куди завойовники рушили взимку 1240—1241 рр. після взяття Києва. Зокрема в Райках, Колодяжині та Городищі під Шепетівкою.

На Райковецькому городищі розкрито згарища житлових приміщень з повним хатнім скарбом. Вся площа городища усіяна зброєю, кістками убитих оборонців та їх ворогів. Найбільше кістяків виявлено біля воріт і в'їздової вежі, де сутичка була особливо жорстокою.

В Колодяжині хід подій був трохи іншим. За літописною розповіддю, монголи запропонували захисникам здатися, обіцяючи за це зберегти їм життя. Але, потрапивши всередину укріплення, почали страшну різанину. В останню хвилину, зрозумівши підступність ворога, оборонці вчинили відчайдушний, хоча й безнадійний опір. Городище було пограбоване, а потім спалене.

Серед тих, хто захищав городища, були не тільки дружинники та челядь феодала, а й жителі навколишніх сіл, які зібралися там перед лицем жорстокої небезпеки. Це особливо яскраво видно на розкопках у с. Городище біля Шепетівки. Саме городище мало два концентри укріплень і два двори: внутрішній двір — цитадель, де перебував сам феодал із своєю челяддю, і зовнішній, зайнятий господарськими об'єктами, де знаходилася залога. Житлові і господарські об'єкти розташовані по периметру обох дворів і становили конструктивну частину оборонної системи. Площа обох дворів у звичайний час була вільна від забудов. Але розкопки виявили на них рештки людського життя: залишки вогнищ і печей, хатнього скарбу. Це — сліди великого табору біженців з навколишніх сіл, що збіглися до городища. Справа була взимку, у приміщеннях місця

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 12, стор. 681.

для всіх не вистачило, отож довелося біженцям розташовуватися просто неба, біля багать, чи в якихось наспіх стулених куренях.

Селянство становило основну силу в обороні руських земель від монгольських загарбників, бо давньоруське військо переважно комплектувалося саме із селян.

Русь не змогла протиставити загарбникам єдиної військової організації, але удільні князі прагнули зібрати якомога більшу силу для опору. Так, коли монголи взяли облогою Рязань, володимирський князь Юрій Володимирович почав збирати війська на р. Сіті, але не встиг завершити це і зазнав тут поразки 4 березня 1238 р. Так само Данило Галицький, зайнявши Київ перед навалою 1240 р., доручив своєму воєводі Дмитру організувати оборону столиці Русі. Як відомо, Дмитро справді керував обороною Києва в 1240 р., виявивши при цьому неабиякий героїзм і військове уміння. Той же Данило уже після падіння Києва, Володимира-Волинського і Галича, повернувшися до Холма з Угорщини (куди він їздив шукати допомоги), зразу ж почав збирати нові сили для боротьби проти завойовників. Чи можна сумніватися, що ця мобілізація сил проходила без участі селянства? Селяни, як та частина населення, що більш за всіх страждала від загарбників, самі прагнули до зброї, щоб захистити своє життя і майно від знищення і наруги.

Русь не мирилася з поневоленням і, незважаючи на страшну руїну, продовжувала боротьбу. В південно-руських землях цю боротьбу очолив Данило Галицький. В 1257 р. він здійснив похід через Волинь, відвойовуючи міста і городища, знищуючи монгольські гарнізони. І хоча цей похід загалом зазнав невдачі, але він продемонстрував готовність народу продовжувати справедливу війну.

Свідченням цієї готовності були і народні повстання, що вибухали проти загарбників у різних районах Русі: в Новгородській землі в 1259 р., у Ростові, Суздалі та Ярославлі в 1262 р. та ін. Селянство продовжує зберігати значення головної історичної сили, і це прекрасно розуміють руські князі, які завжди бачили в ньому основне джерело своїх збройних сил. Так, у 1245 р. князь Ростислав збирав смердів у військо довкола Перемишля, що спеціально відзначено літописом.

* * *

Монгольська навала на кілька століть відкинула Русь назад. Єдина давньоруська держава, що існувала до середини XIII ст. (хоча й була розділена на ряд удільних князівств), припинила своє існування. На ту політичну систему, яка існувала на Русі в домонгольські часи, наклалася нова система іноземного гноблення і визиску. Нашестя, правда, не зачіпало головної суті соціально-економічних відносин — феодальна система не зазнала жодних серйозних змін.

Монголи всіляко підтримували феодальний лад, ведучи нещадну боротьбу проти будь-яких виявів антифеодальних настроїв. Зокрема вони підтримували православну церкву, яка була на той час одним із найбільших феодальних можновладців на Русі. Князівська влада стала опо-

рою для панування Орди над руськими землями. Уміло використовуючи незгоди між окремими князями і князівствами, нацьковуючи їх один на одного, монголи успішно запобігали об'єднанню Русі.

Монгольські загарбники обклали руські землі тяжкою даниною. Для її забезпечення майже у всіх давньоруських містах були розміщені монгольські гарнізони і створений спеціальний апарат баскаків, що здійснював фіскальні функції. Ця данина потрійним тягарем лягла на плечі народу, який, таким чином, мусив утримувати не тільки «своїх» — князів, бояр, церкву,— а й іноземних гнобителів. Якщо взяти до уваги, що Русь лежала в руїнах, була розорена, а населення її понесло великі втрати, картина народного страждання стане ще виразнішою.

Селянство, хоча й зазнало страшного удару під час навали, не було знищене, і коли говориться про збереження в умовах татаро-монгольської навали всієї системи феодальних відносин, то мається на увазі насамперед головна продуктивна сила феодального суспільства. Тому завойовники і були зацікавлені у відновленні, принаймні частковому, селянського господарства, бо бачили в ньому джерело свого збагачення. Так, є повідомлення літопису, що монголи спеціально не спустошували так звану Болоховську землю (на Волино-Подільському прикордонні), аби її населення сіяло для них пшеницю і просо.

Руйнування, заподіяні загарбниками, при всій їх жорстокості, були неспроможні зовсім припинити життя і прогрес. Деякі буржуазні історики (А. Яблоновський та ін.) думали, що південно-руські князівства не могли відродитися власними силами і лише польсько-литовська колонізація повернула їх до життя. Ці погляди не витримують ніякої критики.

Монгольське нашестя було жорстоким ударом для Русі і спричинило великі руйнування, але Русь не втратила своїх продуктивних сил і в нових — хоч і дуже важких — умовах почала відроджуватися без сторонньої допомоги. Навпаки, захоплення значної частини руських земель Литвою, а потім Польщею не тільки не сприяло їхньому відродженню, а затримувало його, як і всяке іноземне панування, хоч порівняно з монгольським литовське ярмо, звичайно, було легшим. Слід мати на увазі й те, що монгольське нашестя безпосередньо зачепило не всю територію Русі. Ті міста і села, що лежали на шляху татаро-монгольських полчищ, були сплюндровані, але розташовані в стороні — залишилися неушкодженими (наприклад, майже все Поділля).

Поступово життя входило в нормальну колію, особливо в Галицько-Волинській Русі, яка значно менше постраждала від ворожої навали. Ще в домонгольський період тут особливо зміцніло боярське землеволодіння. Ніде в інших районах Русі бояри не мали такої сили, як саме в Галичині, де вони вели успішну боротьбу з князівською владою. Боярське свавілля загалом тяжко відбивалося на становищі селянства.

Після навали селяни в Галицько-Волинській землі зберегли в основному своє місце в системі суспільних відносин. Відносини, відображені в «Руській Правді», продовжують панувати тут аж до захоплення Галичини Польщею при Казімірі Великому в середині XIV ст. і введення так званого Вісліцького статуту.

Від другої половини XIII ст. відомі три грамоти, які дозволяють зробити деякі спостереження над становищем південно-західних земель Русі в часи, безпосередньо наступні за монгольською навалою. Дві з них — духовні заповіти волинського князя Володимира Васильковича, третя — устав галицького князя Мстислава Даниловича жителям Берестя (нині — Брест) на «ловче» [1]. Заповіти цікаві як свідчення про збереження тих форм феодального землеволодіння, що були характерні і для домонгольської Русі. Ними Володимир Василькович розпорядився своїми володіннями на Волині. Першим він передав «землю всю свою и городы» Мстиславу, який, однак, ще до його смерті почав ці землі роздавати боярам, за що дістав гіркий докір від смертельно хворого князя. Конкретних даних про становище селян у цій грамоті немає. Більш цікава духовна Володимира на ім'я своєї жінки Ольги Романівни. Їй він заповів город Кобрин, село Городель (Городло), Садове і Сомин, монастир св. Апостолів з селом Березовичами, яке було куплене князем «за 50 гривен кун, 5 локтів шкарлату і жебрані дощаті». Всі ці пункти (за винятком Кобрина і Городла) розташовані на порівняно вузькій території між Луцьком і Володимиром-Волинським.

При перерахуванні заповітних міст і сіл вказується також на повинності їх жителів: Кобрин передається «з людьми і з даниною». Очевидно, мається на увазі не тільки населення самого міста, але й його округи, тобто селяни, зобов'язані князю і княгині даниною. Село Городло передавалось з митом (це село прикордонне, розташоване на Бузі) і населенням, яке на князя «тягло» (*тягти* — сплачувати подимний податок). Тут же стверджується заборона використовувати працю цього населення для будівельних робіт («як буде князь рубити город, то не має їх брати ні до будови города»). Нарешті, встановлюється, що побори залишаються старими, в тому числі — татарщина (очевидно, спеціальний податок на виплату данини монголам).

Найцікавішою для нас, безперечно, є грамота Мстислава Даниловича берестянам про встановлення «за крамолу» (за відмову Берестя після смерті Володимира Васильковича визнати владу його спадкоємця Мстислава) *ловчого* — нового додаткового податку. Ловче встановлювалося на вічні часи «со ста по две лукне меду, а по две овци, а по пятинадесять десяткъв лну, а по сту хлебов, а по пяти цебров овса, а по пяти цебров ржи, а по 20 кур» [2].

Берестя — це місто, але склад податку ясно показує, що йдеться про населення всієї Берестейської округи — селян, які могли сплачувати податок сільськогосподарськими продуктами. Це видно і з дальшого тексту грамоти, де городяни згадуються окремо: «а на горожанах 4 гривны кун». Отже, міське населення (ремісники і торгівці) мали сплачувати ловче грішми.

Ці грамоти показують, що і в другій половині XIII ст. основною формою феодальної експлуатації на Русі була продуктова рента. Разом

[1] Див.: «Полное собрание русских летописей», т. 2, СПб., 1908, стор. 903—904, 932.
[2] Там же, стор. 932.

з тим бачимо, що податки були досить різноманітними: духовна грамота Володимира Васильковича дружині, крім данини, згадує ще якісь побори, не розкриваючи їх, а серед них — татарщину і митне. Грамота Мстислава повідомляє про ловче.

Мстиславова грамота вперше розкриває нам реальний зміст одного з натуральних податків: феодал вимагав і печений хліб, і збіжжя, і фураж, і худобу, і технічні культури (льон), і продукти промислів (мед). Як додаткове тягло, цей податок порівняно м'який: вказана в грамоті норма розкладається на сто душ (або, може, навіть на сто родин). Основні повинності, очевидно, були значно важчими.

Жодних ознак польових відробітків у цих документах не знаходимо. Згадка про будівельні роботи, те, що Володимир Василькович вважав за потрібне спеціально відзначити свободу городельців від будівельних повинностей, є свідченням поширення цього обов'язку феодально залежних селян в інших місцях. Адже відомо, що галицькі і волинські князі саме після татаро-монгольської навали особливу увагу приділяли будівництву укріплень, здійснюючи його, ясна річ, руками селян.

В середині XIV ст. Галичину загарбала феодальна Польща, і на неї поступово починають поширюватися норми польського права. При Казімірі Великому був складений Вісліцький статут, який скоро був перекладений на руську мову і пристосований до умов Галичини. Приблизно тоді ж територія Наддніпрянщини і Волині потрапила під владу великого князівства Литовського.

Так розпочався період польсько-литовського панування на Україні, який продовжувався 300 років — до середини XVII ст.

РОЗДІЛ III

РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА АНТИФЕОДАЛЬНА БОРОТЬБА В XIV, XV І ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У першій половині XIV ст. на території України залишалось кілька удільних князівств, які в умовах татаро-монгольського панування ще не могли одностайно провадити успішної боротьби за свою незалежність. Переважно це були старі князівські уділи: Київське, Галицько-Волинське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та ін. Економічне і політичне життя кожної з цих земель мало певні відмінності. В найтяжчому становищі перебували землі Переяславщини, південної Київщини і Поділля. Тут часто кримські, ногайські, едисанські та інші татарські орди нападали на міста і села, палили і руйнували їх, грабували майно, захоплювали худобу, полонили або вбивали людей. Тому більшість населення цих земель покидала свої двори і переселялася на Полісся, в Галичину, Білорусію і Росію. А те населення, що залишалося, рятувало своє життя в лісах, на островах, у печерах. Багато тогочасних печер збереглося і до наших часів на Київщині, Переяславщині і Поділлі.

Основна маса населення України в ті часи жила на Чернігово-Сіверщині, північній Київщині, Волині, західному Поділлі і в Галичині. Там рідше з'являлися татарські орди, князівська влада була порівняно сильнішою. На Волині і в Галичині споруджувалося чимало оборонних замків та інших укріплень для боротьби проти татарських нападів. На Поліссі і в лісостеповій зоні міста і села стояли на берегах річок і мали вигідні природні укріплення. Ці поселення були схожі на невеликі острівці серед неозорих масивів величезних лісів.

Навіть в умовах феодального роздроблення і тяжкого татарського панування на території українських земель відбувався поступовий розвиток господарства і культури. В кінці XIII і на початку XIV ст. населення всюди відбудовувало зруйновані татаро-монголами міста і села, пожвавлювалась діяльність сільських і волосних общин. Тоді найважливішу політичну роль відігравало Галицько-Волинське князівство, яке розгорнуло активну боротьбу проти татарського панування. Фактично

воно вийшло з-під залежності Золотої Орди і припинило давати їй данину. Боротьба проти татар посилювалась по всій Україні. У зв'язку з цим влада татарських баскаків послаблювалася, а золотоординські збирачі данини без війська навіть боялися появлятися в містах і селах України.

В останній чверті XIV ст. на Україні появилася вогнепальна зброя. Ремісники навчилися виливати з міді гармати, кулі, виготовляти селітру, поташ, порох. Значних успіхів було досягнуто у виробленні й іншої залізної зброї. Населення в містах споруджувало замки, насипало оборонні вали, які мали велике значення для захисту від розбійницьких нападів татарських орд. Все це позитивно впливало на піднесення громадсько-політичної і патріотичної активності народних мас, на посилення їх боротьби проти татарського панування та нападів інших іноземних загарбників. Між українськими землями налагоджувались активні економічні і політичні зв'язки, що сприяло зміцненню консолідації населення всієї України, прискорювало формування української народності.

В першій половині XIV ст. на території Східної Європи відбулися значні політичні зміни, які вплинули на економічне і громадське життя населення всієї України. З розвитком феодалізму в Золотій Орді посилилась міжусобна боротьба між різними татарськими ханами і окремими улусами за землю, збирання данини і панування над підкореними країнами. Ослаблення воєнної і політичної могутності Золотої Орди використало Литовське князівство, яке в цей час переживало період свого економічного і політичного піднесення. Протягом першої половини XIV ст. литовські феодали захопили всі білоруські землі, частину Смоленщини і здійснили кілька нападів на Київщину і Волинь. В 1340 р. вони захопили Волинь і Підляшшя. В 1349 р. між Литвою, Польщею та Угорщиною розпочалася війна за галицько-волинські землі. В 1350 р. Польща захопила Галичину, а Волинь залишалась під владою Литви. Литовське князівство в 1355 р. посилило свій наступ на Чернігово-Сіверщину. Протягом 1355—1356 рр. Литва захопила Трубчевське, Стародубське, Чернігівське, Путивльське і Новгород-Сіверське князівства. В 1362 р. під владу Литви потрапила Київщина, Переяславщина, Брацлавщина і Поділля. Татарські орди, зазнавши поразки від литовських військ, змушені були відступити у Крим та до берегів Чорного й Азовського морів. Перехід українських земель до складу Литви, безперечно, був для українського народу меншим лихом у порівнянні з татарським ярмом. Ф. Енгельс у зв'язку з цим зазначив, що Білорусія і Україна знайшли собі захист від азіатського нашестя, приєднавшись до так званої Литовської держави [1].

Політична структура основних українських земель внаслідок захоплення їх Литовською державою не зазнала суттєвих змін. Тут збереглися ті феодальні утворення, що існували й раніш. У Києві сидів литовський удільний князь Володимир Ольгердович, який дуже скоро асимілювався і захищав інтереси українських феодалів. Київське князівство тоді віді-

[1] Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 22, стор. 19.

гравало важливу роль в суспільному житті українського народу. Воно охоплювало Правобережну і Лівобережну Україну.

Над Галичиною було встановлене польсько-шляхетське панування. У 1370 р. Галичину захопила Угорщина, але в 1387 р. Польща знову відновила там свій гніт. Закарпатські землі ще в XI ст. потрапили під владу мадьярських феодалів. Північна Буковина в 1352 р. за допомогою молдавського народу визволилася з-під влади Угорщини, але опинилась у залежності від Молдавського князівства. Південноукраїнські степи залишились під владою татар.

Зміцнивши своє панування, Польща і Литовська держава запровадили на Україні нове адміністративне управління. Протягом XV ст. були утворені такі воєводства: Чернігівське, Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське, Руське та ін. Всі українські землі поділялися майже на 50 повітів, старостств і близько 600 волостей.

Села були невеликими. Найбільші з них мали по 20—40 і більше дворищ та дворів. Менші — 5—15 господарств. Чимало поселень складалося лише з 2—3 дворів. Дрібні поселення були приписані до найближчих великих сіл. Кожне село з поселеннями складало сільську общину, яка відігравала велику роль у житті і трудовій діяльності селян.

Сільські общини за розміром також були різні. Це залежало в основному від місця розташування сіл і часу їх заснування. На чолі сільської общини стояв староста. Формально він обирався селянами і називався: «староста», «отаман», «пан старець», «голова», «війт», «солтис». Вибори сільського старости переважно відбувалися навесні, перед початком польових робіт, коли община мала розв'язати ряд земельних та інших господарських справ. Всюди старости обиралися на один рік. Здебільшого сільськими старостами служили багаті селяни, які висувалися на цю посаду і підтримувалися волосними урядовцями та місцевими багатіями. Перед новими виборами попередній староста звітував про свою роботу.

Кожний селянин був зобов'язаний виконувати всі розпорядження старости, який тримав у своїх руках самоврядувальні і адміністративні функції. Він захищав інтереси своєї общини перед волосним старостою, розглядав скарги між селянами, провадив боротьбу з злодіями тощо. Всі важливі громадські питання виносилися на збори усієї общини, які вважалися вищим органом. Постанова сільського сходу була обов'язковою для всіх членів общини.

У великих сільських общинах діяв копний суд, що розглядав скарги селян цивільного характеру. Копний суд складався з кількох літніх людей села, очолював — сільський староста. Ухвали копних судів переглядалися і затверджувалися волосними судами, визнавалися повітовими судами, великокнязівським і королівським урядами. Звичайно, сільські копні суди захищали інтереси багатих селян. Але розгляд скарг проходив відкрито в присутності всього дорослого населення села на основі звичаєвого демократичного права. А тому суди не могли не зважати на загальнообщинні інтереси.

У тогочасних містах переважна більшість жителів володіла землею, займалася землеробством і нічим не відрізнялася від населення сіл.

Вирубне землеробство. *Мініатюра XV ст.*

Сільське господарство мало суто натуральний характер. Кожний селянин в основному забезпечував себе всім необхідним: продуктами харчування, одягом, взуттям, житлом, реманентом, речами домашнього вжитку.

На Поліссі селяни розширяли свої орні землі за рахунок очищення площі від лісів, чагарників, виорювання пасовиськ. Освоєна земля протягом кількох років давала високі врожаї. Потім врожайність зменшувалась, і селяни змушені були освоювати нові ділянки землі і т. д. Така система землеробства називалась *вирубною*, або *підсічною*. У лісостеповій смузі селяни переважно освоювали чорноземні і піскуваті грунти, легші для обробітку. Тут панувала трипільна система в землеробстві. В актових документах Галичини і Волині говориться про те, що селяни поділяли свої орні землі на три поля по кілька гектарів в кожному, де вирощували озимі і ярі культури. На чорних парах вони сіяли жито і пшеницю, одержували по 60—80 пудів врожаю зерна з гектара. Ярі хліба давали з гектара лише по 40—50 пудів. У пристеповій зоні населення було мало. При наявності великих земельних просторів селяни вільно освоювали поля. Там панувала *перелогова* система в землеробстві. Селяни на освоєних землях протягом кількох років вирощували зернові та городні культури. А коли врожайність зменшувалась, вони залишали поле під пасовисько і освоювали нові ділянки. З опису дворів землевласників і селян відомо, що в багатих господарствах стояло по кілька стогів хліба, в яких було по 50, 100, 150 і більше кіп.

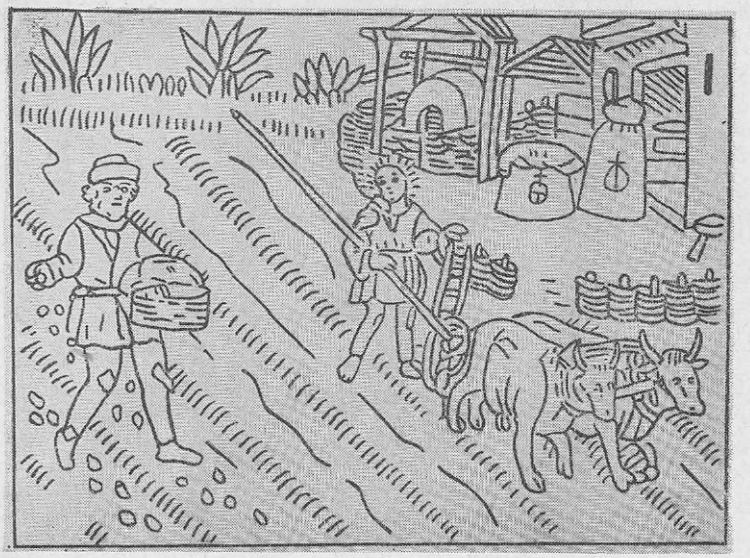

Оранка та сівба. *Гравюра XV ст.*

Основною одиницею сільськогосподарського виробництва було окреме одноосібне господарство — дворище, двір або дим (дім). Кожне господарство мало орну землю, город і сінокіс.

Технічне оснащення сільського господарства залишалося дуже низьким. Всюди застосовувалась ручна праця. Велике значення для ведення господарства мало тягло. Хоч сільськогосподарська техніка розвивалась дуже повільно, значного поширення набули великі дерев'яні плуги із залізним лемешем і відвальною полицею, в які запрягали по дві-три пари волів. Ковалі стали виробляти нові коси-литовки, великі серпи, залізні заступи, зубки для борін, сокири, пилки тощо. На річках споруджувались водяні млини, де мололи борошно, дерли крупу, при цих млинах були сукновальні, деревообробні пристрої тощо.

Незважаючи на примітивну сільськогосподарську техніку, земля давала досить високі врожаї. Інтересні відомості про способи ведення господарства і урожай дає нам литовський дипломат М. Литвин, що в середині XVI ст. відвідав Україну. У своїх мемуарах він пише: «Грунт Київщини до того родючий і зручний для обробітку, що нива, виорана тільки один раз парою волів, дає багатий врожай: навіть необроблені поля дають рослини, які харчують людей своїми коріннями і стеблами. Тут ростуть дерева, які приносять різні фрукти, вирощується виноградна лоза, що дає великі кетяги винограду» [1].

На всіх українських землях населення широко займалося тваринництвом: випасало волів, корів, овець, тримало свиней, гусей, качок і

[1] «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. I, К., 1890, стор. 48.

курей. Багаті селяни значну частину зерна і худоби продавали на ринках, а купували необхідні знаряддя праці, одяг, взуття, сіль тощо. Всюди розвивалося городництво, садівництво, бджільництво. Найбільш поширеними городніми культурами тоді були: капуста, огірки, буряки, цибуля, часник, горох, боби. З олійних культур селяни вирощували коноплі, льон, рижій та ін. З конопель і льону вони виготовляли прядиво, з якого виробляли тканини. Загалом сільське господарство, в порівнянні з попереднім періодом, досягло значних успіхів.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

До середини XIV ст. Золота Орда панувала майже над усіма українськими землями і вважала їх своїми законними улусами. Хани призначали там намісників із місцевих князів, яких зобов'язували: збирати з населення данину, брати участь у завойовницьких походах золотоординського війська; стримувати місцеве населення від повстань проти татарських баскаків тощо. Золотоординські хани та їх воєводи-баскаки, по суті, не втручалися в землеволодіння і землекористування на місцях. Таке становище використовували в своїх інтересах удільні князі, які спиралися на місцевих феодалів і дозволяли їм захоплювати кращі вільні землі, розширяти власне господарство. Феодали нерідко захоплювали селянські землі, села і волості, поширювали свою владу на селян. Рішуча боротьба сільських общин проти наступу феодалів значно стримувала свавілля останніх, тому до середини XIV ст. на Україні зростання феодального землеволодіння йшло повільно, великих князівських земельних володінь було небагато.

З другої половини XIV ст. в історії України наступив новий період у розвитку феодалізму, характерний інтенсивним розширенням феодального землеволодіння і масовим покріпаченням селян. Загарбавши українські землі, литовські великі князі і польські королі оголосили їх власністю своїх держав і стали розпоряджатись ними в інтересах класу феодалів. У другій половині XIV ст. вони систематично видавали жалувані грамоти українським, литовським, польським та іншим феодалам на право захоплення селянських земель, сіл і покріпачення селян. Крім того, князі, великі пани, привілейовані бояри і вище духівництво привласнювали собі кращі селянські і общинні землі.

У другій половині XIV ст. на Чернігово-Сіверщині швидко зростало землеволодіння князів Трубчевських, Путивльських, Чернігівських, Воротинських, Новосільських. На Київщині появились володіння Ольгердовичів, Гольшанських, Овруцьких, Бельських. Особливо швидко зростало князівське володіння на Волині Чорторийських, Четвертинських, Любартовичів. На Поділлі захопили великі земельні володіння Коріатовичі, Шпитки, Бучацькі. В Галичині — Дедьки, Опольські, Габданки та ін.

В кінці XIV ст. ще більше посилилась влада литовських і польських загарбників на Україні. Всі великі українські феодали перейшли на

службу до литовського князя Вітовта (1392—1430) і польського короля Ягайла (1385—1434). За це вони одержували від своїх сюзеренів жалувані грамоти на селянські та вільні землі. Селяни, що жили на пожалуваних землях, юридично передавались під владу землевласників.

Протягом XV — першої половини XVI ст. на Україні дуже швидко зростало велике магнатське володіння. Так, наприклад, на Волині найбільші земельні володіння належали князям Острозьким. Перша документальна згадка про пожалування литовським урядом Ф. Острозькому м. Острога припадає на 1386 р. А до середини XVI ст. вони мали в своєму володінні одну третину Волині, що становило близько 700 кв. км. Острозькі володіли містами Острог, Броди, Чуднів, Звягель, Межиріччя, Городечна та десятками інших, сотнями сіл і поселень. Ці князі мали свої земельні володіння з селами і містами в Луцькому, Володимир-Волинському, Вінницькому, Житомирському і Київському повітах. Про велике багатство Острозьких свідчить відписна грамота К. Острозького, якою він у 1585 р. дарував своїй невістці міста Чуднів, П'ятку, численні фільварки з 45 селами.

Великі володіння на Волині належали магнатам Збаразьким у Збаразькій, Білозерській, Моначинській, Волочиській та інших волостях.

Магнатський рід Сангушків мав свої маєтки в північно-західній частині Волині. Їх землі були розташовані в Ковельській, Турійській, Кошерській і Любомльській волостях. Там також були великі володіння Немировичів, Добровицьких, Вишневецьких, Колоденських, Несвізьких та інших князів. Майже всі магнати були місцевого походження.

На Придніпров'ї величезні земельні володіння належали князям Глинським. Ці феодали з'явилися тут на початку XV ст., осівши на землях по Ворсклі. Незабаром вони мали свої маєтки на Переяславщині, Київщині, Чернігівщині і в Білорусії. На початку XVI ст. їм належали міста Глинськ, Золотоноша, Полтава, Гостомель, Лебедин, десятки містечок і сотні сіл. Тоді це був найбагатший магнатський рід на Україні. Князі Глинські служили воєводами, старостами, відігравали велику політичну роль у великокнязівській раді панів Литовської держави. У 1508 р. за участь в антилитовському повстанні їхні володіння були роздані іншим феодалам.

На Київщині і Чернігівщині мали великі земельні володіння князі Рожинські. Їм належала вся Сквирська волость, а на Лівобережжі — маєтки по річках Снов, Остер, Десна, Трубіж, Удай. В містах Рожин, Ромни, Басань, Биков Рожинські мали свої палаци і оборонні укріплення. В першій половині XVI ст. цей магнатський рід припинив своє існування, а їхні володіння захопили інші феодали.

Князям Сокирам на Придніпров'ї в середині XI ст. належали села: Чернин, Грибове, Новосілки, Тарасовичі, Сваром'є, Погреби, Слобідка, Дубечня та ряд інших з їх орною землею, угіддями і місцевими жителями.

На Київщині і Чернігівщині мали свої земельні володіння князі Олельковичі, Бельські, Полозовичі, Капусти, пани Домонтові, Григоровичі, Зубрики, Богдановичі, Кмитичі та десятки інших.

У Галичині протягом XV—XVI ст. великі земельні володіння захопили феодали Бибельські, Кузьмичі, Дворковичі, Гербурти, Сенінські, Ходецькі. На Поділлі найбільшими землевласниками були магнати Кердієвичі, Язловецькі, Жебокрицькі, Пудли, Чортківські.

Великі магнатські земельні володіння з'явилися на Закарпатті. Найбільші з них захопили іноземні магнати Зундри, Перені, Другети, Розгоні, Гуняді. Серед місцевих феодалів значні маєтки мали Михайловські, Довжанські, Павловські. На території Буковини своїми маєтками виділялися Купчичі, Добрулі, Валуйковичі, Хотинські і багато інших.

Таким чином, якщо в другій половині XIV ст. на території українських земель було лише кілька десятків князівських маєтків, то в середині XVI ст. нараховувалося понад сто лише магнатських родин, тисячі панських і шляхетських господарств. На Волині, північній Київщині, в Галичині і на Закарпатті кращі орні землі і угіддя були загарбані землевласниками з селами, поселеннями і місцевими жителями. Багато феодалів за цей час прибуло на Україну з Литви, Польщі, Молдавії, Угорщини, Німеччини тощо.

Згідно з урядовими привілеями, виданими в 1387, 1413, 1432, 1434, 1447, 1492, 1506, 1529 рр., землевласники звільнялися від основних податків, одержували шляхетські права і державні посади. Покріпачені селяни були звільнені від поземельних державних податків і зобов'язані виконувати їх своїм землевласникам. Широкі права землевласників над селянами були узаконені литовськими статутами 1529, 1566 і 1588 рр. У Галичині таким законом був Вісліцько-Пьотрківський статут 1368 р.

Значна частина орних земель належала міським общинам. Як відомо, в епоху середньовіччя міське населення теж займалося хліборобством, городництвом, розводило худобу. Їм належали орні поля, городи, пасовиська та інші угіддя. У містах мали свої двори і землевласники. Зокрема багаті київські міщани Кобизевичі, Митковичі, Ходики, Кошколдовичі, Мелешковичі, Балики мали великі земельні володіння на Київщині і Переяславщині. Чимало землевласників жило в Черкасах, Каневі, Вінниці, Брацлаві, Барі, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Кременці, Мукачевому, Береговому та в інших містах. Їх земельні володіння розташовувались в різних волостях і повітах України.

Одночасно на Україні швидко зростало церковне землеволодіння. Монастирі, церкви, вище духівництво також захоплювали селянські землі і покріпачували селян. Для того, щоб використати православну церкву в своїх інтересах, великі литовські й місцеві князі, польські і угорські королі своїми грамотами дарували монастирям землю, села та поселення. Найбільші земельні володіння були зосереджені в монастирях: Києво-Печерському, Микільсько-Пустинному, Видубецькому, Пересопницькому, Благовіщенському, Дерманському, Межигірському та ін. Загалом на Україні тоді діяли десятки великих монастирів і тисячі церков. Вище духівництво так же жорстоко експлуатувало покріпачених селян, як і світські феодали.

У руках землевласників зосереджувалися величезні багатства. Так, із дипломатичної переписки між Московським і Великим Литовським

князівствами відомо, що в 1487 р. російські землевласники с. Бикового на Переяславщині напали на сусідній маєток, який належав магнату Глинському. Там вони захопили: 100 коней, 150 корів, 200 овець, 30 вуликів бджіл, 100 бочок жита, 80 бочок пшениці, 300 бочок вівса, 90 бочок хмелю, 30 бочок гороху, 50 жорен тощо [1]. І це лише одне господарство магната. А у Глинських таких маєтків було багато.

На початку XVI ст. був проведений опис одного маєтку княгині А. Монтонтовни, розташованого в Овруцькому повіті. В акті опису значиться, що княгиня мала: 86 коней, 20 волів, 20 корів, 150 овець, 66 свиней, 200 штук хутряних шкір, 26 килимів, величезні стоги жита, пшениці, вівса, коштовний одяг, багато золотих і срібних речей, 26 казанів для виготовлення пива, горілки, квасу, меду і т. д.[2] В цьому господарстві працювали десятки дворових людей і покріпачених селян. На Поліссі цій княгині належало чимало таких господарств. Подібних прикладів можна навести сотні.

Господарства шляхти і бояр, звичайно, були меншими, ніж магнатські. Кожне з них володіло лише кількома ланами землі. Але й там у дворах стояли великі стоги жита, пшениці, вівса, гречки, на вигонах випасалися гурти худоби, комори і льохи були наповнені зерном, медом, м'ясом, салом, борошном, крупами, рибою, вином, пивом.

Таким чином, в XV — першій половині XVI ст. на Україні відбувався швидкий процес розвитку феодального землеволодіння. Всюди виростали великі фільваркові господарства. Багато продукції цих господарств поступало на внутрішній і зовнішній ринки. Втягнення феодальних господарств у товарно-грошові відносини було однією з причин посилення наступу землевласників на селян.

В першій половині XIV ст. на Україні проживало близько 3 млн. населення, в середині XV ст.— майже 3,5 млн. Понад 90% його були селяни.

Основну масу сільського населення України в XIV, XV і першій половині XVI ст. становили так звані державні селяни. Вони володіли і користувалися землею, яка з найдавніших часів належала українському народові, а юридично вважалася власністю Литви, Польщі, Угорщини.

Вся селянська земля за звичаєвим правом вважалася общинною. Особливістю економічного розвитку України в післятатарський період було існування значної кількості «пустошів» — вільних пасовиськ, сінокосів, лісів тощо. Тому, коли селянин міг добре вести своє господарство, община і місцевий урядовець дозволяли йому розширяти землеволодіння, збільшуючи повинності. Землі переходили у спадщину разом з усіма повинностями. Продавати ж землю селянам дозволялося лише за згодою общини і з відома уряду. Отож, селяни мали право володіти землею лише тоді, коли своєчасно виконували всі податки та інші повинності.

Велике Литовське князівство, Польща, як і кожна інша феодальна держава Східної Європи, в ті часи були зацікавлені в тому, щоб селяни

---

[1] «Сборник Русского исторического общества», т. 35, СПб., 1892, стор. 3—4.

[2] ЦДАДА (Центральний державний архів давніх актів) СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), Книги записів, № 42, арк. 24—29.

мали землю і виконували всі державні податки і повинності. В цьому був зацікавлений і весь клас феодалів. Для епохи феодалізму безкінний, безгосподарний, бездворовий селянин не міг бути об'єктом феодальної експлуатації. А щоб можна було його експлуатувати, потрібно дати йому землю, прикріпити його.

За своєчасне виконання всіх платежів і повинностей відповідала сільська община. Коли якийсь селянин не мав змоги сплатити податок і ухилявся від виконання інших повинностей, волосний староста і сільська община забирали в нього землю і передавали її іншому.

Коли особисто вільний селянин залишав свою землю і переселявся в іншу місцевість, його ніхто не шукав і не переслідував. Прибувши в інше село, селянин, що мав тяглову силу, за дозволом сільської общини і волосного старости міг освоїти нову ділянку землі, але обов'язково мусив записати її до волосної реєстрової книги і після закінчення пільгових років за неї виконувати всі повинності. Високі податки та інші повинності обмежували можливості селян розширяти своє землеволодіння.

Селяни, що потрапили під владу феодалів, були ще в тяжчому становищі. Вони могли лише користуватися своєю спадковою або одержаною від пана землею, але позбавлялися особистої незалежності. Їхня земля і самі вони належали власникові-феодалу. Кожний феодал міг за власним розсудом забрати кращі селянські землі під свій фільварок, а селян зобов'язати освоювати гірші поля, дати їм лише городи або повністю позбавити землекористування і перетворити в дворових холопів. Але повне обезземелення підлеглих було невигідне самим феодалам. Тому вони намагалися залишити у кріпаків таку кількість землі, щоб ті мали можливість господарювати, забезпечувати себе продуктами харчування і виконувати повинності. Поневолені селяни фактично були прикріплені до землі, на якій мали право господарювати і збирати врожай, але якої не могли продати, проміняти і навіть покинути. Як указують класики марксизму-ленінізму, в епоху середньовіччя кожний феодал давав селянину землю «...у користування за оброк і панщину. А селянин з вільного землевласника перетворювався у залежного, зобов'язаного платити оброк і відбувати панщину, або навіть у кріпака» [1]. Отже, тут переважав позаекономічний примус.

Важливою господарчою одиницею в селі XIV—XVI ст. було дворище — окреме селянське господарство, яке володіло одним або кількома ланами землі. На Україні воно зустрічається в документах під назвою «служба», «сім'я», «братчина». В Росії і Білорусії — «печище», «огнище», «потуга». Дворища появилися ще в період розкладу первісно-общинного ладу і існували протягом всієї епохи феодалізму. В них спільно жило й господарювало по п'ять і більше окремих сімей.

У великому дворищі стояло по кілька хат, в яких жили близькі й далекі родичі, а іноді й прийняті сторонні люди. Вони вели спільне господарство і спільно споживали те, що виробляли. А там вироблялося все необхідне для життя: продукти харчування, одяг, взуття, речі домашньо-

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 327.

го вжитку і майже всі необхідні знаряддя праці. На чолі дворища стояла найстаріша або найдосвідченіша особа. В кожному дворищі був певний розподіл праці: одні — працювали в полі, інші — на городі, на промислах, деякі займалися ремеслом.

Дворищна форма господарювання на той час для селян була вигідною. Вони спільними силами могли більш ефективно освоювати нові землі, вирощувати там високі врожаї, випасати гурти худоби, своєчасно й успішно виконувати всі господарчі роботи, споруджувати необхідні будівлі і повністю задовольняти свої потреби власною працею. Члени дворища спільно захищали свої інтереси; могли одностайно протистояти наступові феодалів.

Кожне дворищне господарство, зрозуміло, не було вічним. Вони виникали, розвивалися і розпадалися. Під час розподілу спільного володіння кожна сім'я одержувала частину орної землі, угідь, реманенту, худоби, домашнього майна тощо. Розподіл дворища відбувався за згодою всіх його дорослих членів і на основі повної рівності. З утворених нових дворів за сприятливих обставин через кілька десятиліть деякі розвивалися, багатіли і ставали дворищами.

Дворища були міцними і стійкими серед тих селян, які володіли і користувалися державними землями. Коли їх землі переходили у приватну власність феодалів, а кращі поля вилучалися під фільварки, вони розпадалися або насильно ліквідовувалися самим землевласником. Феодалу було вигідніше мати справу з дрібним, економічно слабим індивідуальним виробником, аніж з організованим колективом. Отже, з посиленням феодально-кріпосницького гніту дворища поступово втрачали своє значення і зникали.

На Україні в XIV—XVI ст. було поширене сябрине землеволодіння і землекористування. *Сябрами* називалися такі селяни, які жили окремими дворами, самостійно господарювали, мали власні орні землі, але одночасно тримали в своєму спільному володінні і користуванні певні угіддя: пасовиська, сіножаті, бортні дерева, пасіки, рибні лови, місця полювання тощо. Сябрині володіння утворювалися з різних причин: по-перше, під час розпаду великих дворищ орні землі розподіляли між дворами, а угіддя тимчасово залишали у спільному володінні; по-друге, часто кілька селян разом освоювали ділянку лісу чи інші промислові угіддя і протягом певного часу спільно користувалися ними; по-третє, селяни мали в спільному користуванні сади, господарчі будівлі, іноді млини, пасіки, різні промисли. Коли селяни ділили між собою спільне володіння, їх сябринство зникало. Проте сябрині відносини зберігалися протягом усього феодалізму і зіграли велику роль у освоєнні і використанні селянами орних земель і угідь, в боротьбі проти наступу феодалів.

В селах жило багато бездомних і безгосподарних селян, які не мали своїх дворів і поселялися в заможних сусідів, де займалися городництвом, ремеслом, поденною роботою тощо.

В документах вони називалися «сусідками», «підсусідками», «комірниками», «городниками», «загородниками», «коланними». В Галичині і на Волині городники і бездомні селяни, які не мали достатніх засобів

до життя, становили в середньому від 15 до 30%. Багато їх було і на Придніпров'ї. Через тяжке соціальне становище вони потрапляли в кабальну залежність до землевласників і перетворювалися у кріпаків або дворових холопів.

Значна частина найбідніших селян повністю розорялася, пауперизувалася і змушена була кидати сільське господарство. Ці люди йшли на промисли, займалися ремеслом, наймалися на роботу до багатих селян або переселялися на інші землі. В XV—XVI ст. таких переселенців були тисячі. Вони переходили з однієї місцевості в іншу, шукаючи собі кращої долі. В основному бездомні вільні люди йшли в південні волості, де феодально-кріпосницький гніт був значно слабшим. Але там їм доводилось постійно тримати при собі зброю і вести боротьбу проти розбійницьких нападів татарських орд.

ГРУПИ СЕЛЯН

Соціальне і громадсько-політичне становище селян XIV—XVI ст. на Україні було далеко не однаковим. Заможні селяни в документах іноді називалися боярами, слугами і виконували якесь урядове завдання: служили соцькими, десяцькими, землемірами, великокнязівськими і королівськими мисливцями, рибалками, бортниками, драбами. В Литовській метриці і судових актах такі селяни називаються «слугами» великого князя, короля, воєвод, повітових старост і поділялися за «фахом» на «доспешные», «панцерные», «замковые», «ловецкие», «псарецкие» та ін. Слуги мали право тримати в своєму володінні один-два лани землі, яка називалася *службою*. Під час виконання своїх обов'язків вони звільнялися від усіх податків. Користуючись такими пільгами, слуги мали можливість розширяти своє земельне володіння і багатіти.

Найбільшу групу сільського населення України XIV — першої половини XVI ст. становили селяни-данники, тобто ті, що за свою землю давали державі данину натурою або платили податок грішми. В тогочасних документах вони називаються: «люди вольные», «люди данные», «люди господарские», «люди общинные», «свободные», «посполитые». Данники належали до вільних хліборобів. Свої землі данники називали: «отчинные», «дедизные», «отчизные», «властные». Ці назви свідчать про те, що селяни одержували свої землі від батьків і вважали їх спадковою власністю. Переважно землеволодіння їх становило один лан, півлану, чверть лану або лише кілька гектарів. Данники безпосередньо перебували під владою волосних урядовців, збирачів податків, ревізорів, сільських старост.

Князі, пани, привілейовані бояри і вище духівництво захоплювали землі данників, а литовські великі князі і польські королі своїми жалуваними грамотами закріплювали за феодалами загарбані землі.

Коли данники з різних причин кидали свою землю, двори, село і переходили в інше поселення або волость, в таких випадках община не

могла їх затримати. На новому місці вони освоювали вільні землі, господарювали, але звільнялися урядом від податку 10 років, щоб мати змогу влаштувати своє господарство на «сиром корне». Після закінчення пільгових років переселенці мусили за свої землі виконувати платежі і повинності, як і всі місцеві данники.

Окрему групу сільського населення становили тяглі селяни. Вони жили по всій Україні, володіли державними землями і особисто теж вважалися вільними землеробами. Тяглі селяни в ті часи виконували, крім податку, ще ряд інших трудових повинностей на користь держави з кіньми, плугом, сокирою, косою тощо. Вони жили поблизу замків або великокнязівських і королівських фільварків, були приписані до них і там «тяглую службу служили»: орали поле, сіяли і збирали врожай, рубали і возили ліс на будівництво, насипали греблі, чистили ставки, споруджували млини, палаци, замки, містки, переправи і т. д. В першій половині XVI ст. кількість тяглих селян різко зменшилась. Великі литовські князі і польські королі передавали тяглих селян феодалам у кріпацтво. У другій половині XVI ст. рештки «тяглих» були захоплені місцевими феодалами і покріпачені.

На проміжному становищі між особисто вільними і покріпаченими знаходились ті тяглі селяни, які користувалися державними землями, але вже потрапили в тимчасову залежність від якогось феодала. Переважно вони передавалися великими литовськими князями, польськими королями, повітовими або волосними старостами феодалам у тимчасове володіння. Але минало кілька років, і тимчасове володіння переходило у спадкове, а селяни перетворювалися в кріпаків.

У перехідному становищі від державних до покріпачених людей були й *похожі* селяни, що тимчасово зберігали за собою права на вихід. Земля їх уже була захоплена феодалом, але вони формально мали право не виконувати феодальних повинностей. Серед таких були: а) жителі тих сіл, які вже потрапили під владу землевласників, але їм дозволялося покинути село і переселитися в іншу місцевість; б) селяни, що самі віддали свою землю феодалу в заклад за якусь позику і не могли своєчасно повернути борг; в) прибулі з інших волостей, що поселилися на землі феодала на пільгових умовах з правом вільного переселення. Переважна більшість прибулих людей не мала змоги самостійно налагодити нове господарство і змушена була йти в кабалу. Феодали з охотою давали їм позику зерном, грошима, деревом, ременантом, щоб згодом перетворити їх у кріпаків. *Така форма покріпачення селян мала місце по всій Україні.*

Кожний «похожий» селянин, потрапивши в ту або іншу залежність від феодала, вже не мав права вільно залишити його. Щоб скористатися своїм формальним правом на вихід, селянин змушений був повернути феодалу весь борг, засіяти всю свою землю озиминою, відробити панщини стільки років, скільки користувався панською землею, сплатити кілька кіп грошів відхідного, одержати від господаря письмовий дозвіл, і тоді лише на різдво (в грудні), залишивши феодалові свій двір у повній справності, піти від нього. Коли ж «похожий» селянин прожив десять років на землі феодала, він юридично і фактично ставав кріпаком.

Протягом XV — першої половини XVI ст. особливо швидко збільшувалася кількість покріпачених селян. Якщо в другій половині XIV ст. про них в історичних документах зустрічаються лише окремі згадки, то протягом XV ст. в кожному феодальному маєтку були поневолені селяни, які сплачували натуральну і грошову ренту і відбували панщину. З розвитком феодалізму кількість покріпачених невпинно зростала, посилювався кріпосницький гніт. До середини XVI ст. на Україні значна частина селян уже була покріпачена.

Між феодалами постійно точилася гостра боротьба за землю і кріпаків, яка часто-густо доходила до збройних сутичок. Перемагали в ній, звичайно, найбільші магнати, які мали досить військової сили. Під час міжусобної боротьби феодали знищували села, вбивали селян, грабували їх майно. Дрібні землевласники-шляхтичі не мали свого війська і не могли насильно захоплювати села. Вони переманювали селян від інших господарів, поселяли їх на своїй землі, давали їм допомогу і певні пільги: звільняли їх на кілька років від панщини. Знаючи про це, селяни самі тікали від одних землевласників до інших. Це ще дужче загострювало відносини між феодалами. Щоб примирити їх, великий литовський князь і польський король Олександр у 1501 р. видав шляхті Бєльзької земський привілей, в якому говорилось: «И естли бы которы с земян, для лепшего осаженья кметев легчейшу працу и данья в своей земли хотел бы уставить, на шкоду посполиту земян, таковый земянин, не ховуючый таковых устав наших, нам, за вину нашу, ма дать сто коп грошей» [1].

З метою припинення міграції селян в Литві, Польщі і Угорщині протягом XV—XVI ст. було видано ряд постанов, якими наказувалось урядовцям і міським війтам жорстоко переслідувати бездомних «гультяїв», втікачів із сіл насильно повертати у двори феодалів, а непокірних знищувати.

Феодали поповнювали кріпаків, закабалюючи малоземельних і безземельних селян (сусідків, підсусідків, городників, загородників, коморників та ін.). Магнати і шляхтичі закликали їх у свої двори, поселяли у власних хатах, іноді давали їм позику грошима або продуктами і використовували як дворових холопів. Сімейним селянам феодали давали невеликі ділянки землі. Так селяни потрапляли у подвійну і потрійну залежність від феодалів, з якої не могли викупитися, і навічно залишались кріпаками.

В першій половині XVI ст. кількість таких малоземельних і безземельних селян на Україні була досить велика. За приблизними підрахунками на Наддніпрянщині в деяких волостях вони становили 15—20%. Дуже багато селян зовсім не мало своєї власності. Вони бурлакували, переходили з одного села в інше, заробляли собі на харчі у багатих господарствах, працювали наймитами, вантажниками. Частина таких людей зупинялася в містах і працювала на чорних роботах або займа-

[1] «Акты, относящиеся к истории Западной России», т. 1, СПб., 1846, стор. 225—226.

лася ремеслом, дрібною торгівлею. Документи називають їх «льозними людьми», «гультяями», «бродягами». Яка їх була кількість на Україні в XIV—XVI ст., точно невідомо.

У фільварках феодалів також широко використовувалася праця дворової челяді. В тогочасних документах дворові люди зустрічаються під назвами: «раб», «роба», «челядь дворовая», «челядь невольная», «холопи». Про невільних людей у першому Литовському статуті 1529 р. говориться: «Неволницы мають быти четвераких причин: первые, которые здавна в неволи суть або з неволных ся родили; другие, которые полоном заведены суть с земли неприятелское; третее, коли бы на смерть сказаны кому, окроме злодейства, а оные бы просили того, кому сказаны, жебы их не губили, а давали бы ся в неволю, а он бы их не губил, таковые в неволи мають быти и дети их, которые потом будуть родити; четвертое, коли бы сами ся в неволю подали, а хто бы, ведаючи жонку неволную, хотя чоловек волный, ее понял, тогды и сам в неволю маеть быти и дети их, будуть мужского або женского стану; тым же обычаем и жонка маеть быти, естли бы за неволного пошла ведаючи, тогды и сама в неволю подается и дети их» [1].

Невольні люди (дворові холопи) жили в дворах феодалів і виконували різну роботу під наглядом панських слуг: працювали в полі, на городі, випасали худобу. Їх становище було дуже близьким до рабського, хоч челяді дозволялося мати свої сім'ї, власне майно, а іноді й будинки, реманент і худобу. Феодал мав право свого холопа бити, продавати. Проте йому юридично заборонялося його вбивати. Коли феодал в голодні роки вигонив холопа з свого двору, то в урожайні роки вже не мав права на нього [2]. Такий холоп ставав вільним селянином і міг шукати собі засоби для існування за власним бажанням.

Працю невільних людей широко використовували магнати, пани, монастирі, великокнязівські двори і замки. В описах замків і державних фільварків говориться, що дворова челядь постійно жила в тих господарствах і не мала права залишати їх.

За вбивство холопа сторонньою людиною феодал одержував від убивці відповідну винагороду. Вартість штрафу була різна: за холопа-ремісника винуватий сплачував власникові 12 крб., за рядового холопа — 3 крб.[3] Характерно, що в Литовській державі і Польщі штрафи за вбивство холопа і простого собаки були однакові; за вбитого породистого собаку винуватий платив 12 крб., тобто в чотири рази більше, ніж за холопа.

Використання праці холопів для феодалізму було недоцільним. Самі феодали бачили невигідність холопської праці і всіляко намагалися наділити їх землею, дати їм реманент і використовувати як феодально залежних людей. В третьому Литовському статуті 1588 р. говориться,

---

[1] «Статут Великого княжества Литовского 1529», Минск, 1960, розд. XI, арт. 12.

[2] Там же, арт. 11—12.

[3] Там же, арт. 12.

що холопи «мають быти осаживаны на землях, а розумены были за отчичов» [1].

Отже, з розширенням феодального землеволодіння посилювався наступ магнатів і шляхти на селян, збільшувалась кількість закріпаченого населення, зростав соціальний гніт.

ЗРОСТАННЯ ПОДАТКІВ І ФЕОДАЛЬНОЇ РЕНТИ

Селяни в епоху феодалізму були основним класом, який своєю щоденною працею створював матеріальні та культурні багатства країни. Все тогочасне економічне життя залежало в першу чергу від трудової й творчої діяльності сільського населення. Велику частину продуктів їхньої праці привласнювали землевласники і держава у формі феодальної ренти і податків.

На Україні в XIV—XVI ст. податки мусив платити кожний селянський двір. Обсяг їх залежав від становища кожного господарства й розміру його землеволодіння. У Литовському князівстві та Польщі натуральні й грошові податки накладалися урядом на волость. Волосні старости розподіляли загальну суму податку на села, враховуючи кількість і якість орної землі, угідь, економічне становище сільської общини, час освоєння нею земель, місця розташування поселення. Коли сума податку була визначена, сільська община розподіляла його на кожний двір. Община відповідала за своєчасне виконання податку кожним селянином: якщо хтось тікав із села, то вона мусила виконувати за нього всі повинності. Від податку звільнялися лише ті селяни, які були на військовій або державній службі.

Про зростання податків на Україні з кінця XIV — до середини XVI ст. свідчать численні актові документи. З грамоти подільського удільного князя О. Коріатовича 1375 р. видно, що населення Кам'янець-Подільської волості раніш давало татарам грошову і натуральну данину. В останній чверті XIV ст. воно платило податок Литовській державі від кожного лану по 20 широких грошів (за один гріш в той час можна було купити пуд жита). У 1386 р. населення Перемиської, Ярославльської і Ланцюської волостей давало з одного лану землі по колоді вівса (10—12 пудів) і платило два широких гроші [2].

З великокнязівських жалуваних грамот, виданих в першій половині XV ст. феодалам на землеволодіння і покріпачення селян на Волині і Київщині, видно, що державні селяни тоді щорічно давали з одного лану по 1—2 відра меду, по колоді вівса або жита, платили від 20 до 30 грошів. Тяглі повинності в першій чверті XV ст. селяни відбували від 4 до 14 днів на рік [3]. На Придніпров'ї литовський уряд вимагав од селян основний поземельний податок сплачувати медом, хутром, воском і гро-

[1] «Литовский статут в московском переводе-редакции», Юрьев, 1916, стор. 353—354.

[2] Див.: «Южнорусские грамоты», т. 1, К., 1917, стор. 20, 34—35.

[3] Там же, стор. 43.

шима. На Волині і в Галичині селяни виконували податок зерном, медом і грошима.

У другій половині XV ст. розмір податків значно збільшився. З опису литовським урядом Київської землі 1471 р. відомо, що населення с. Грежани з кожного лану землі платило щорічно від 30 до 60 грошів, давали по 1—2 відра меду, по 2—4 куниці. В с. Мотовиловичі селяни платили з лану від 30 до 55 грошів, давали 2—3 відра меду, по 2 куниці, 5 кусків воску.

В середньому селяни платили з лану від 20 до 50 і більше грошів, давали 1—3 відра меду, 1—2 куниці, виконували по 4—14 днів на рік тяглих повинностей [1].

У виконанні селянами податків не було певної системи: одні з них давали більше грошей і менше натуральної данини, в інших — навпаки. Всі селяни виконували тяглі повинності на спорудженні оборонних валів, фортець, мостів, ремонті замкових укріплень тощо.

Особливо швидко збільшувалися податки на Україні в 30—60-х роках XVI ст. Це було викликане ускладненням політичної ситуації — потребами великих коштів для тривалих війн Литви і Польщі з Росією і Кримським ханством. Тому по всій Литовській державі і Польщі були збільшені податки, митні платежі та різні повинності.

З опису Кам'янець-Подільського староства 1565 р. видно, що селяни у багатьох селах платили податок з кожного лану від 30 до 60 і більше грошів. Тоді в Барському повіті податок з лану становив від 30 до 120 і навіть 180 грошів. А в селах Попівці, Деражні Кальній, Маркові, Головчинцях селяни щорічно платили податок з ланового двору від 150 до 200 грошів. У Ратненському повіті селяни сіл Глухе, Кремно, Даргон та інших платили податок від 90 до 300 грошів з дворища [2].

За невиконання податків урядовці вчиняли грабежі і насильства над селянами. Це викликало ще більше невдоволення серед сільського населення проти литовського і польського панування. Переважно селяни під час збирання податків тікали в інші села, а потім знову поверталися до своїх господарств. У зв'язку з цим урядовцям було дано розпорядження виловлювати їх і повертати до домівок.

Значно в гіршому становищі перебували селяни, що потрапили під владу феодалів. Феодал, одержавши село, попервах не міг вимагати з поневолених селян вищих платежів від тих, які вони виконували раніш. Але поступово експлуатація посилювалася, і становище кріпаків цілком залежало від апетитів і сваволі феодала.

У цей період на Україні у зв'язку з збільшенням державних податків швидко зростала натуральна і грошова феодальна рента. Якщо покріпачені селяни з ланового господарства в першій чверті XV ст. давали феодалам від 20 до 30 грошів, від 6 до 12 пудів зерна, мед, віск, хутро тощо, то наприкінці цього сторіччя натуральна і грошова ренти збільшилися вдвоє. За це ж сторіччя особливо виросла і панщина. В першій тре-

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 2, К., 1876, стор. 2—5; ч. VII, т. 2, К., 1890, стор. 6—9.

[2] «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 2, стор. 165, 170—177, 218—220, 276.

тині XV ст. селяни були зобов'язані з ланового двору виконувати панщину від 4 до 14 днів на рік. На початку XVI ст. великокнязівським урядом була узаконена одноденна панщина на тиждень. Фактично в деяких феодальних маєтках вона була значно вищою. Наприклад, селяни с. Гадзинки, Житомирського повіту, на початку XVI ст. відбували панщину 1—2 дні на тиждень [1]. В Овруцькому повіті тоді одноденна і дводенна панщина була в багатьох феодальних маєтках.

Повинності селян мали свої особливості в різних повітах України. Порівняно більш високими вони були в західній частині країни — на Волині, Поділлі і в Галичині. Так, селяни Барського повіту в 60-х роках XVI ст. в середньому з лану давали землевласникам по 5—6 пудів пшениці, 6—8 пудів вівса, по 10—20 яєць і відбували дводенну панщину. В маєтку пана Ю. Тишкевича селяни давали з двору по 30 грошів і відбували дво- і триденну панщину на тиждень [2]. Селяни містечка Буремля в 1573 р. виконували триденну панщину, а в с. Григоровичах була п'ятиденна панщина. У Володимирському повіті тоді п'ятиденна панщина зустрічалася в багатьох селах [3]. В окремих феодальних маєтках землевласники примушували селян відбувати щоденну панщину і виконувати натуральну та грошову ренти.

В Галичині в першій половині XVI ст. уже більшість селян мала лише по півлана землі. В 1565 р. селяни с. Сухоріччя з кожного півланового двору давали по 36 грошів і відробляли триденну панщину на тиждень. В с. Миклашах населення платило по 18—20 грошів з двору і виконувало триденну панщину. В с. Попельні вони платили по 12 грошів з двору і відробляли п'ятиденну панщину і т. д. На Закарпатті селяни платили феодалам одну десяту частину від урожаю, худоби і виконували панщину два-три дні на тиждень.

Таким чином, на Україні в даний період податки і повинності селян невпинно збільшувались. Якщо в кінці XV ст. одноланове господарство державних селян мусило платити податок 6—12 пудів зерна, 1—2 відра меду, від 20 до 30 грошів, то в середині XVI ст. таке господарство було зобов'язане давати від 12 до 24 пудів зерна, 2—6 відер меду, хутро, від 30 до 150 і більше грошів. Крім державних податків, сільське і міське населення було зобов'язане виконувати ряд інших повинностей: споруджувати нові і ремонтувати старі замки та інші оборонні укріплення; прокладати дороги, будувати мости, переправи і поштові стани; насипати греблі, копати ставки; ходити з старостами та великокнязівськими мисливцями на полювання, ловити рибу, збирати мед і відвозити все це в державні склади; давати підводи великокнязівським намісникам, посланцям, гінцям і охороняти торгові шляхи; під час війни давати для війська підводи і самим брати участь в походах; відвозити зібрану данину та інші товари у Вільно, Троки, Краків, Луцьк. Трудові повинності державних селян збільшилися від 14 днів на рік до 1 і навіть 2 днів на тиждень.

---

[1] Див.: «Źródła dziejowe», т. 5, Warszawa, 1874, стор. 77—78.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VIII, т. 6, К., 1911, стор. 352.
[3] Див.: «Архів Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, стор. 122—128; ч. VIII, т. 6, стор. 42—73.

Сінокіс на панщині. *Гравюра XVI ст.*

Покріпачені селяни мусили давати феодалам натуральну і грошову ренту в такому розмірі, як і державні. Але феодали додатково вимагали від своїх підданих продукти харчування, полотно, сукно, хутро тощо. Панщина за цей період зросла від 14 днів на рік до двох-трьох і більше днів на тиждень. Дворові люди щоденно працювали на своїх панів. До середини XVI ст. кількість покріпачених селян на Україні збільшилась до 20% загальної кількості сільського населення.

Крім поземельних податків і феодальної ренти, в Литовській державі, Польщі і Угорщині існувало ряд додаткових платежів, які виконувалися селянами на українських землях. Найстарішим побічним податком була *стація*, яку селяни сплачували продуктами. Формально стація збиралася для утримання великокнязівського і королівського дворів під час їхніх подорожей по країні. Але коли вони і не появлялися у волостях, все одно селяни мусили її виконувати.

Тяжким податком для селян була *серебщина*. На Україні вона відома ще з XIV ст., її виконувало все населення. В середньому серебщина збиралася в розмірі від 10 до 30 грошів з лану. Городники платили її від 3 до 6 грошів. Зібрані гроші витрачалися на військові потреби Литовської

держави та виплату кримському хану подарунків, щоб він не посилав свої орди на грабежі.

Отже, становище феодально залежних селян за час з XIV до середини XVI ст. значно погіршилося. Але і в таких складних умовах кількість населення на Україні збільшувалась. В середині XVI ст. на Україні жило близько 4 млн. чоловік. Розширялося селянське землеволодіння і землекористування, поліпшувався обробіток землі, збільшувались урожаї зернових і городніх культур. Протягом цього періоду переселенцями на півдні України були освоєні величезні простори вільних земель, де появилися численні нові поселення, села і міста.

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО РЕМЕСЛА І ПРОМИСЛІВ

В соціально-економічному житті і трудовій діяльності селян мали велике значення ремесла і промисли. Незважаючи на панування іноземних загарбників, на Україні в XIV—XVI ст. значно поглибився поділ праці в усіх галузях господарчої діяльності сільського населення. З розвитком феодально-кріпосницьких відносин сільське ремесло і промисли все більше й більше відокремлювалися від землеробства, перетворювалися в спеціальні галузі народного господарства. Поглиблювався і територіальний поділ праці. На Україні він проявлявся в деякій спеціалізації сільських ремісників і промисловців по добуванню певної сировини і виготовленню ремісничих виробів. Так, наприклад, на Поліссі появилося багато поселень, жителі яких добували залізну руду і виплавляли залізо, виготовляли селітру, поташ, вапно, виробляли будівельні матеріали, смолу, дьоготь, клепки, гонту та ін. На Поділлі і Брацлавщині у багатьох місцях добувався камінь, який ішов на будівництво замків, палаців, церков, монастирів, з нього вироблялося каміння для млинів, жорен, точил. В лісах на берегах річок ремісники пиляли дошки, з яких робили човни, баржі, корм'яги, шхуни. Була поширена спеціалізація окремих сіл по виготовленню гончарного посуду, шкіри, взуття, хутра, селітри, дерев'яної тари, зброї тощо. Загалом кількість ремісничих професій значно зросла. На початку XVI ст. їх було понад 200, тоді як у Київській Русі — лише близько 60.

Правда, не слід перебільшувати цього поділу праці і спеціалізації. В ті часи як сільські ремісники, так і ті, що займалися промислами, були тісно зв'язані з землеробством. Більшість їх мала свої садиби, городи, деякі володіли орними землями і займалися сільським господарством. Для них ремесло і промисли були допоміжними галузями в сільському господарстві. «Домашні промисли становлять неодмінну приналежність натурального господарства,— писав В. І. Ленін,— решткн якого майже завжди зберігаються там, де є дрібне селянство... Цей вид промисловості (домашнє виготовлення виробів з льону, конопель, дерева та ін. на власне споживання) ...нерозривно зв'язаний з землеробством в одне ціле» [1].

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 281.

Гончар за роботою. *Сучасний малюнок.*

Жодна селянська родина не могла нормально господарювати і жити без необхідних знарядь праці, одягу, взуття, речей домашнього вжитку, які в основному нею й створювались. Селяни з давніхдавен уміли з льону, конопель і вовни прясти нитки, ткати полотно і сукно, виготовляти з дерева рала, борони, ціпи, сани тощо. Складніші вироби або деталі (наприклад, наральники до плуга, колеса до воза) робили місцеві умільці з бідніших селян за певну винагороду. В процесі праці майстерність цих умільців удосконалювалася, їх досвід передавався наступним поколінням — і з часом те чи інше ремесло ставало основною діяльністю родини. В. І. Ленін писав: «Першою формою промисловості, відриваною від патріархального землеробства, є ремесло, тобто виготовлення виробів на замовлення споживача. Матеріал може належати при цьому споживачеві-замовцю або ремісникові, а оплата праці ремісника провадиться або грішми, або натурою... Бувши неодмінною складовою частиною міського побуту, ремесло поширене в значній мірі і в селах, становлячи доповнення селянського господарства. Певний процент сільського населення являють собою спеціалісти-ремісники, що займаються (іноді виключно, іноді в зв'язку з землеробством) вичинкою шкіри, виробленням взуття, одягу, ковальською роботою, фарбуванням домашніх тканин, обробкою селянських сукон, переробкою зерна в борошно і т. д.» [1].

В розвитку ремесла і сільського господарства мало велике значення залізо. Найважливіші знаряддя праці в усіх галузях народного господарства вироблялися з заліза. На Україні в XIV—XVI ст. залізо виготовлялося в багатьох місцях. Воно добувалося з болотної залізної руди на Чернігівщині, на Волині, в Галичині, на Поділлі та в інших землях. Залізорудні промисли були розташовані переважно у верхніх течіях і на притоках річок Десни, Прип'яті, Ужа, Тетерева, Збруча, Західного Бугу тощо. Болотна залізна руда добувалася в низьких місцевостях, де вона залягала під нашаруванням торфу, піску і глини. Назви багатьох поселень: Руд, Рудка, Рудки, Рудниця, Руднівка та інші донесли до нас географію рудодобувної промисловості тих часів.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 281—282.

Добуту руду інші ремісники дерев'яним вугіллям в домницях варили на метал, який мав вигляд пористих чавунних шматків. У такому металі ще залишалося багато домішок піску, шлаку, вуглецю, сірки. І вже ковалі в кузнях виковували з нього ці домішки і робили придатним для виготовлення різних знарядь. Готове залізо у вигляді шин, болванок, прутів продавалося на міських ринках. Його купували інші ковалі і виробляли різні речі. Багато заліза і залізних виробів йшло на задоволення потреб держави, феодальних маєтків, а також вивозилося у Білорусію, Польщу, Литву, Молдавію та інші країни.

З описів українських замків XVI ст. та інших актових документів відомо, що при кожному великому замку, крім різних гармат, рушниць, шабель, мечів, сокир, гаків, ланцюгів та інших виробів з металу, були і значні запаси готового заліза. Частину його купували на ринку, але більшість одержували від прикріплених селян, що працювали на залізорудних промислах і платили в замок данину залізом і залізними виробами.

Основна кількість залізних виробів виготовлялася в невеликих селянських кузнях. Міські ковалі могли забезпечити залізними виробами попит лише незначної частини населення. За приблизним підрахунком на Україні в першій половині XVI ст. вироблялося з заліза сотні різних знарядь праці і речей домашнього вжитку. Серед них найважливішими були інструменти для ковалів (ковадла, рубила, молоти, щипці, зубила, пробойці), теслярів і столярів (пилки, сокири, долота, свердла, залізки до рубанків, струги, тесла); знаряддя праці землеробів (коси, серпи, наральники, лемеші, лопати, сокири, ланцюги, замки); зброя (рушниці, списи, шаблі, лати, щити, мечі, шоломи, гармати, пістолі тощо).

Велику роль у житті сільського населення відігравало столярство і теслярство. Будівлі в селах споруджувалися переважно з дерева, вкривалися соломою, очеретом. Найбільш поширеними будівлями в селах були такі: хати, сараї, клуні, комори, стайні, кошари, водяні млини, олійниці, пивниці. Всі вони будувалися місцевими теслями. Заможні селяни зводили великі будівлі. У багатих дворищах, наприклад, стояло по дві, три і більше хат, просторі господарчі будівлі. У дрібних селянських дворах були невеликі дерев'яні хати, напівземлянки і сараї. Серед збіднілих селян жило чимало ремісників, а саме: теслярі, столярі, ковалі, бондарі, колесники, шевці, кравці, ткачі, клепачі, гончарі, цегельники, мірошники та багато інших.

Сільськими і міськими ремісниками тоді було споруджено на Україні десятки оборонних замків. На Придніпров'ї, наприклад, були побудовані замки в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Каневі, Черкасах, Житомирі, Чорнобилі, Овручі, Звенигородці, Вінниці, Брацлаві. Переважно всі вони споруджувалися з дерева і до наших часів не збереглися. Але про них говориться в різних історичних документах. На території західноукраїнських земель замки стояли в таких містах: Луцьку, Кременці, Збаражі, Барі, Смотричі, Кам'янці-Подільському, Теребовлі, Бучачі, Львові, Володимирі-Волинському, Галичі, Самборі, Перемишлі, Чернівцях, Хотині, Ужгороді, Мукачевому та в багатьох інших. Ці замки

будувалися з каменю і цегли. Їх рештки зберігаються і до наших часів. Біля кожного замку стояли великі мурованні палаци магнатів, будинки панів, купців, лихварів. У містах Львові, Луцьку, Володимирі-Волинському, Перемишлі, Самборі збереглися церкви і навіть чимало житлових будинків, споруджених у XVI ст. Чудові монументальні споруди, оздоблені гарним оформленням, свідчать про високу кваліфікацію тогочасних зодчих і майстрів, серед яких було чимало вихідців із народу.

Серед промислових споруд важливу роль в житті людей відігравали млини. Вони були двох видів. Водяні млини споруджувалися переважно на невеликих річках, які весною мало розливалися і не затоплювали будівель. Для того, щоб вода приводила їх у рух, на річках насипалися греблі висотою від трьох до шести і більше метрів, утворювалися ставки з певним запасом води. Млини споруджувалися в кінці греблі, щоб під час весняної повені їх не знесла вода. Таких водяних млинів було дуже багато. На Волині і в Галичині XV—XVI ст. їх нараховувалося кілька тисяч. Зокрема в 1569 р. лише на Волині зареєстровано близько 770 водяних млинів. У Галичині їх було понад 2 тис.[1] Майже в кожному великому поселенні працювали водяні млини. В селах ними володіли багаті селяни. А коли феодал захоплював села, то привласнював і селянські млини. На Волині магнати Острозькі мали понад 100 млинів. Збаразькі володіли млинами у верхній течії р. Серет. Королева Бона у другій чверті XVI ст. захопила десятки млинів по річках Іква, Серет, Смотрич, Ров та ін.

На великих річках споруджувалися млини на плаву. Баржа з млином прив'язувалася до берега з таким розрахунком, щоб крила його робочого колеса були у воді і силою течії приводилися в рух.

Млини, крім прямого призначення, використовувалися для вироблення крупи, валяння сукна, роздроблення залізної руди, приведення в рух ковальських міхів, молотів, пилок[2]. В той час водяний млин був єдиною механічною силою.

Багато зубожілих селян працювало на лісових промислах. Там вони рубали дерева, пиляли на дошки, виготовляли клепки, гонту. Власники лісів або підрядчики відправляли річками до країн Західної Європи найкращий будівельний матеріал, який там використовувався на спорудження кораблів, великих будов. На Україні дерево відправлялося на будівництво замків, палаців, церков, монастирів, млинів, мостів. Після відбору кращих колод для вивозу за кордон і на місцеве будівництво решта дерева спалювалась. Тверді породи дерев — на вугілля, інші — на попіл, що йшов на виготовлення поташу, смальчуги. Сотні тисяч пудів попелу і поташу відправлялося на закордонні ринки. В різних місцях вироблялася смола, дьоготь і живиця.

Власники лісів і підрядники з лісового промислу мали великі доходи. Це призводило до хижацького винищення лісів. В одному з документів

---

[1] Див.: «Źródła dziejowe», т. 18, ч. II, стор. 132; т. 19, стор. 43.

[2] Див.: «Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов», тт. 1, 2, К., 1898; «Akta grodzkie i ziemskie», т. 2, Lwów, 1870, стор. 799.

середини XVI ст. пишеться про Полісся: «Куди не підеш, всюди рубають або бук до гути, або сосну на смолу, або дуб на шхуни» [1]. Про лісні промисли в Ратненському старостві говориться в описі 1565 р. Там підкреслюється, що лише в одному лісі промисловці працювали десятки років. Ними спалено величезну кількість дерева і одержано сотні тисяч пудів попелу. Одночасно було відправлено на Захід мільйони колод дерева, велику кількість річкових суден і т. д.[2]

У житті сільського населення мав велике значення поташ. Він був потрібний для виготовлення мила, вичинки шкіри, хутра, промивки шерсті, вибілювання полотна і прання білизни, вироблення скла, заліза, соди, фарб, лікування тварин від нашкірних хвороб тощо. Попіл широко використовувався як добриво. На старих попелищах ремісники виготовляли селітру, з якої вироблявся різних гатунків порох.

Важливим промислом було бджільництво, яке тоді називалося: бортництво, підлазництво, пасічництво. В ті часи в лісах розводилося дуже багато диких бджіл. Правда, великі ліси на Україні належали державі, і селяни не мали права збирати там мед і вощину. Але невеликих лісів всюди було дуже багато, де селяни с весни до осені доглядали за своїми роями. На кожному дереві з роєм вони робили сокирою відповідні позначки. Незважаючи на те, кому належала земля з бортним деревом, господарем рою вважався той, хто перший зробив позначку на дереві. Рубати таке дерево категорично заборонялося. В Литовському статуті 1529 р. про це говориться: «А хто бы сосну-пчелницу порубал або сказил, в которой пчолы были, хотя в той час их и не будеть, повинен будеть за нее платити полкопы грошей, а за дуб пчолный, в котором пчолы бывали, по тому ж» [3].

Пізно восени селяни йшли в ліси, підкурювали рої і забирали мед. Але дупла вони залишали, щоб на наступний рік туди прилетіли нові рої. Коли хто-небудь забирав мед з чужого бортного дерева, той мав заплатити штрафу від 30 до 60 грошів [4]. Навіть коли ліс належав якомусь феодалу, господар лісу був зобов'язаний не перешкоджати бортникові доглядати за своїм роєм і забирати мед. Бортник мав право відрізати ту частину дерева, де містився рій, і вивезти її з чужого лісу [5]. Це звичаєве право внесене до першого Литовського статуту 1529 р., і його мусило виконувати все населення. Правда, землевласники рідко дотримувались цього закону. Вони захоплювали селянські ліси з роями і мисливськими угіддями.

Крім збирання меду від диких бджіл, селяни широко займалися культурним пасічництвом. На Поліссі переважно пасіки влаштовувалися в лісах, на деревах, щоб уберегти вулики від нападу ведмедів. У південних районах — в гаях, байраках, на островах і в долинах. Вони огороджувалися високим тином і охоронялися пасічником. Селяни були зобов'язані

---

[1] «Жерела до історії України-Руси», т. 3, Львів, 1900, стор. 183, 192.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной Руси», ч. VII, т. 2, №№ 15,16,17.
[3] «Статут... 1529», розд. IX, арт. 13.
[4] Там же, арт. 13—14.
[5] Там же.

платити медом натуральну данину. Мед і віск продавалися на торгах, вивозилися на закордонні ринки: в Польщу, Німеччину, Чехію, Францію та інші країни.

Важливим промислом селян були також мисливство. Про багаті мисливські угіддя на Україні литовський дипломат М. Литвин в середині XVI ст. писав: «На берегах річок у великій кількості зустрічаються поселення бобрів. Птахів така надзвичайна велика кількість, що весною хлопці наповнюють цілі човни яйцями диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а потім їх виводками поповнюють птахівниці» [1]. Полювали на звірів і птицю із рушниць, луків, списами, ловили їх «вовчими ямами», сильцями, капканами, сітками, за допомогою собак, соколів, беркутів, коршунів тощо [2]. Сільське населення платило данину хутром куниць, бобрів, соболів, лисиць.

Значна частина населення займалася рибальством. У ті часи в річках, озерах і ставках було дуже багато різної риби: осетр, білуга, щука, лящ, короп, сом, в'язь, лин, карась, плітка та ін. Ловили її неводами, волоками, сітками, ятерями, вершами, саками, лозянками. Весною брали велику рибу, що приходила з моря на нерест. Восени спускали ставки. Риби було так багато, що на міських торгах стояли цілі ряди возів із свіжою, солоною, куреною, сушеною рибою.

Найбагатші бортні, мисливські, рибні та інші угіддя були на Лівобережжі. Там постійно перебувала велика кількість уходників із Київщини, Волині, Чернігівщини і Білорусії.

Рибні і мисливські угіддя давали державі і феодалам великі прибутки. При розведенні і вилову риби використовувалася праця покріпачених селян. З уходників бралося мито. Селянам дозволялося ловити рибу і полювати для себе на тих угіддях, які ще не були захоплені землевласниками і не належали до великокнязівських «ловів».

Отже, домашні ремесла і промисли були невід'ємною частиною життєдіяльності українських селян тих часів. Поступова спеціалізація і відокремлення їх від сільського господарства, що особливо посилилися в цей період, мали велике прогресивне значення для розвитку продуктивних сил, розширення товарно-грошових відносин між містом і селом, для дальшого економічного розвитку країни.

БОРОТЬБА СЕЛЯН ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ ТА ІНОЗЕМНИХ ВТОРГНЕНЬ

Протягом XIV—XVI ст. на Україні невпинно посилювався соціальний і національний гніт. Українські великі феодали в своїх класових інтересах переходили на службу до литовських князів, польських королів та інших загарбників. Вони одержували від іноземних поневолювачів титули князів, шляхтичів, займали високі посади в уря-

[1] «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вип. 1, стор. 48.
[2] ЦДАДА СРСР, ф. 389, № 25, арк. 265.

дах, мали власні військові загони, зброю, оборонні замки. А за це вірно слугували своїм «хазяям», були основною опорою їх на українських землях. Панування феодалів ідеологічно освячувала церква, яка закликала трудящі маси до покірності і слухняності.

Феодали користувалися необмеженим правом над своїми селянами. Коли селяни відмовлялися виконувати повинності, урядовці і землевласники чинили над ними всілякі насильства: били, катували, кидали до в'язниць, заковували в колоди, ланцюги, пекли розжареним залізом. У великокнязівському привілеї 1529 р. є спеціальна стаття, в якій передбачені покарання селянина, коли він відмовлявся виконувати свої повинності. В ній говориться: «Так же, кгды мужик на заказанье державцы нашого, або врядника его, на роботу не выйдет день один, або непослушон будет, ма быть марною грабицею каран, а ничого больше над барана; а естли будет в чем больш упорный над росказанье державцы нашого, ма быть, яко упорный, плетью, то есть бычом каран» [1].

Литовський судебник 1468 р. був цілком присвячений зміцненню прав феодалів над селянами. За постійне невиконання селянами повинностей феодали могли засуджувати їх «на шибеницю», «казнь», «держати у казни». Ще жорстокіші кріпосницькі закони були в Польщі й Угорщині, що поширювались на Галичину і Закарпатську Україну.

Посилення феодально-кріпосницького гніту всюди викликало опір з боку селян. Форми цієї боротьби були дуже різноманітні, починаючи з ухиляння від повинностей — і аж до збройних повстань.

Соціально пригноблені і політично безправні селяни бачили перед собою безпосереднього ворога в особі феодалів та урядовців і в той же час наївно вірили у справедливість вищої влади великого князя чи короля. Коли феодали захоплювали общинні землі і посилювали наступ на села, селяни на своїх громадських сходах писали скарги на феодалів, урядовців і відправляли їх у Вільно, Краків та інші міста, де діяли вищі урядові суди. У своїх скаргах вони просили короля і великого князя заступитись за них, захистити від сваволі феодалів. Та ці скарги переважно не розглядалися ні в державних канцеляріях, ні в судових установах. Як правило, вони відсилалися тому феодалу, на кого писалися, а останній чинив розправу над підданими. На початку XVI ст. великий литовський князь видав ряд нових привілеїв феодалам різних українських земель, в яких селянам категорично заборонялося скаржитись на землевласників. Наприклад, в грамоті, виданій 1507 р. великим литовським князем Сігізмундом I Київській землі, говориться: «Також хто имеет на кого сочити, ино того сока с ним поставити... А коли будет человек или холоп, или роба на государя своего сочити, ино с человеком и с холопом и с робою суда нет, а человека и холопа и робу государю (тобто феодалу) видати» [2]. Отож, ця форма боротьби була майже безрезультатною.

Більш ефективною формою боротьби селян проти феодального визиску була втеча. Коли селянам загрожувало покріпачення, вони іноді цили-

[1] «Акты... Западной России», т. 2, стор. 197.
[2] Там же, стор. 34, 209.

ми селами кидали свої двори і тікали в інші волості. У привілеї 1447 р. є спеціальна стаття, в якій категорично забороняється землевласникам приймати до своїх володінь збіглих людей. В ній говориться: «А також мы, а любо заказники наши, тых предреченых княжат, рытерев, шляхтычов, бояр, местичов земль наших литовских и русских, и жемоитских и иных, людей данных, извечных, селянитых, невольных, которые бы коли плоти били, а любо достойности, не приймем, а ни урядником нашим принять не перепустим; а они теж прелаты, княжата, рытери, шляхтычи, бояре, местичи... наших и будущих людей, которые бы коли плоти были, а любо достойности, приняти сами, а любо через свои врядники, ни жадным обычаем не смети будуть» [1]. Та жодні урядові постанови не могли перешкодити втечам.

Частина втікачів залишалася в містах, де працювала ремісниками, поденщиками, чорноробами, але більшість йшла на південь Брацлавщини, Київщини, Переяславщини, а також — в Карпатські гори. З описів українських замків відомо, що в південних повітах України в XV — першій половині XVI ст. велику частину населення становили селяни-втікачі з інших волостей. В описі Київської землі 1471 р. говориться, що на півдні Київщини жило 43% селян, які недавно там поселились [2]. Тими втікачами на Переяславщині і південному Правобережжі були освоєні величезні простори степів. Про масову втечу покріпачених і вільних селян на південь київський митрополит Йосиф на початку XVI ст. писав до великого литовського князя Олександра: «...там многие люди, русь... незаконне мешкают, жоны поймуючи, не венчаються и детей крестити не хотят, и на исповедь не ходят...», не визнають місцевої влади і вільно господарюють, не платять ніяких податків [3].

Бездомних людей, які втекли від феодалів, литовський уряд вважав найбільш небезпечними. Про них у першому Литовському статуті 1529 р. говориться: «Теж уставуєм, иж коли бы подданные наши людей подозреных, злочинцов, разбойников, выволаных з земли в дому або в имени своем ведомо переховывали або им некоторую раду або помочь ку шкоде речи посполитое давал и чинил або теж речей злодейских ведомо поживал, а на кого бы то переведено, тогды тот не инако маеть быти каран, толко яко каждый с тых злочинцов, вышей писаных [шибиницею] а бо всим справедливым правом чинячи а призволяючи однаковою виною мають быти караны» [4]. Цими заходами литовський уряд намагався позбавити селян-втікачів всякого притулку і примусити їх повернутись до землевласників. Але жодні заходи не могли утримати селян від боротьби за свою волю і незалежність. Навіть ті селяни, які залишалися на своїх землях, чинили активний опір наступам феодалів. Нерідко вони озброювалися, спільними силами не допускаючи магнатів і шляхтичів до своєї землі, вбивали їх слуг, палили маєтки, знищували панські посі-

[1] «Белоруссия в эпоху феодализма», т. 1, Минск, 1959, стор. 127.

[2] Див.: П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. 1, Одесса, 1912, стор. 376—377, 402—403.

[3] «Акты... Западной России», т. 2, стор. 62—63.

[4] «Статут... 1529», розд. VII, арт. 30.

ви, відмовлялися виконувати панщину, сплачувати податки і ренту. У скаргах землевласників, поданих у великокнязівський і королівський суд, говориться, що селяни часто влаштовували напади на їх маєтки, де чинили «гвалты», «наезды», «грабежи», «поджоги», «вбывства», «потравы посевов» тощо. Це було загальним явищем на всіх українських землях. Незначні збройні виступи невеликих груп селян проти феодалів мали місце 1495 р. у м. Дубні на Волині, 1499 р. у с. Сомині поблизу м. Володимира-Волинського, у с. Ножчичах на Поліссі та ін.[1]

Найвищою формою класової боротьби були масові збройні повстання пригнобленого люду. Оскільки українські землі в ті часи перебували під владою литовських, польських, угорських та інших завойовників, то й збройна боротьба проти класових ворогів завжди переплiталася із народно-визвольним рухом.

Перше відоме антифеодальне повстання на Україні цього періоду відбулося в 1320—1321 рр. в Ужанському *комітаті* (повіті) на Закарпатті під проводом Петруні (Петра Петровича). Озброєні селяни нападали на маєтки, громили їх, вбивали угорських феодалів. Місцева знать, що служила угорському королю, зазнавала такої ж долі. Повстанців підтримали трудящі міст і навіть деякі дрібні бояри, що не хотіли коритись угорським магнатам. Повстання тривало два роки і охоплювало більшу частину Закарпаття. Повсталі контролювали майже всі села, лише міста залишались під владою угорських урядовців. Коли з'являлися великі сили угорських військ, селяни дрібними загонами відступали в Карпати, ховалися в лісах, чекаючи слушного часу, щоб продовжувати боротьбу. Під час одного бою з великими урядовими військами у 1321 р. Петруня загинув, і повстання було жорстоко придушене.

Гостра соціальна і національно-визвольна боротьба трудящих мас Галичини точилася в 1349—1352 рр. Тоді Галичина зазнала агресивного нападу з боку польських і литовських загарбників. Галицькі феодали у своїх класових інтересах перейшли на бік іноземних завойовників, зрадили свою батьківщину. На захист рідного краю виступили селяни і трудящі міст. Вони нападали на ворожі військові загони, знищували їх, громили маєтки місцевих феодалів-зрадників. Але сили повстанців були розпорошені і слабі. Королівським військам за допомогою місцевих землевласників удалося придушити це повстання і оволодіти Галичиною.

У 1370 р. по всій Галичині знову прокотилася хвиля озброєних виступів селян і трудящих міст проти польських і угорських військ та місцевих феодалів. Протягом двох років повстанці нападали на ворожі гарнізони, замки і маєтки феодалів. Повстанцями було зруйновано кілька костьолів, католицьких монастирів, знищено багато ворожого війська. Лише в 1372 р. угорським і місцевим феодалам пощастило здобути перемогу над повстанцями. Але визвольний рух продовжувався там ще протягом ряду років. Особливо посилився він в 1376—1378 рр., коли повстанням була охоплена майже вся Галичина. Рух набрав такого розмаху, що ворожі війська змушені були зосередити свої сили в замках

[1] Див.: «Акты... Западной России», т. 2, стор. 65.

і чекати приходу великих королівських військ. Ця визвольна боротьба значно послабила владу Угорщини над Галичиною. Використавши таке становище, Польща в 1387 р. направила туди свої великі військові сили і знову захопила Галичину.

Відновлення польсько-шляхетського панування принесло населенню Галичини ще тяжчий соціальний і національний гніт. Польський король широко роздавав галицькі землі магнатам і шляхтичам, католицькому духівництву і місцевим феодалам. Зростали кріпосницький гніт і наступ католицизму. Не витримавши тяжкого гніту, селяни Галичини в 1420 р. розгорнули збройну боротьбу, яка супроводжувалась знищенням феодалів, урядовців, гарнізонів і католицького духівництва. Найбільший рух відбувався в Саноцькому і Перемиському староствах, де діяли великі загони повстанців. Селяни виганяли з своїх волостей польських загарбників і місцевих феодалів, відмовлялись виконувати податки і повинності. Проте в 1421 р. королівським військам вдалося придушити і це повстання, а багатьох повстанців знищити. Рятуючи своє життя, селяни кидали села і тікали в Карпатські гори, де засновували нові поселення.

Чимале антифеодальне повстання селян Бакотської волості на Поділлі відбулося у 1431—1434 рр. Воно вибухнуло під час агресивного нападу польської шляхти на Поділля, яка мала намір прибрати ці землі до своїх рук. Повстанці відбили наступ королівських військ і одночасно вигнали з волості і місцевих феодалів. Литовські і українські землевласники та урядовці покинули свої маєтки і повтікали в замки. Майже три роки селяни Бакотської волості не платили податків, не корилися феодалам. На придушення цього повстання литовські і польські загарбники в 1434 р. кинули велику військову силу. Королівські війська захопили всю Бакотську волость, приєднали її до Польщі і придушили повстання. Тривала боротьба селян Бакотської волості проти місцевих феодалів та іноземних загарбників вплинула на піднесення визвольної боротьби на Волині і Київщині.

Протягом 1432—1438 рр. продовжувався визвольний і антифеодальний рух на Київщині. Він був пов'язаний з міжусобною боротьбою, яка тоді відбувалася у Великому князівстві Литовському. Трудящі маси Київщини взяли активну участь у тій боротьбі. Київщина фактично визволилась з-під литовського панування, а литовські урядовці і феодали змушені були покинути свої володіння і втекти в Литву. Щоб придушити цей рух, литовський уряд кілька разів посилав свої війська на Київщину, але безуспішно. Наприклад, у 1436 р. на Поліссі появилось велике литовське військо, яке мало намір оволодіти Київщиною. Місцеве населення під керівництвом київського воєводи Юрші завдало нападникам повної поразки. Зазнавши великих утрат, литовські феодали змушені були поспішно відступити. 1438 р. литовські феодали за допомогою польського війська і українських землевласників придушили визвольний рух на Придніпров'ї, відновили своє панування над місцевим населенням і ще більше посилили кріпосницький гніт.

В цей час подібна боротьба селян і населення міст проти литовських і місцевих феодалів точилася на Волині. Повсталими масами було роз-

громлено багато феодальних маєтків. Селяни відмовились виконувати податки і феодальні повинності, не визнавали влади литовських урядовців. Послаблення литовської влади на Волині використала Польща. Вона направила свої війська на Волинь з метою підкорити цю землю. У боротьбі за свою незалежність брало участь все населення Волині. Головну роль відігравали селяни. Протягом майже шести років селяни успішно відбивали напади польських загарбників. Лише 1438 р. литовським військам з допомогою польської шляхти вдалося придушити визвольний рух на Волині. Литва знову відновила свою владу над трудящими масами, а литовські феодали повернулися до своїх маєтків.

Великі антифеодальні рухи часто спалахували в XV ст. на Закарпатті. У 1436—1437 рр. відбулося значне повстання селян в Семигради, яке поширилося і на Закарпаття. Окремі повстанські загони селян діяли в районах міст Хуста, Севлюша, Мукачевого. Вони були невеликими і слабими, а коли появлялися урядові війська, повстанці відступали в гори.

У 1457 р. відбулося чимале селянське повстання в кількох комітатах. Повстанці вбивали місцевих і угорських феодалів, проголошували себе вільними людьми, відмовлялися виконувати феодальні повинності. Серед українських повстанців було чимало і угорських селян. На придушення повстання король направив військо. Після поразки частина повстанців переселилася в Галичину, на Поділля, в Словакію, інші втекли в гори, де завжди знаходили притулок втікачі.

Найбільше за цей період антифеодальне збройне повстання селян розпочалося в 1490 р. на Покутті під проводом Мухи. В цьому русі брали участь селяни Галичини, Північної Буковини і Молдавії. Про це повстання перемиський біскуп Ян у своїй хроніці записав: «Якийсь Муха з Волощини в короткий час зібрав натовп війська близько 9000 чоловік з селян. Він напав на ту частину Русі, де лежить Снятин, взяв його і зруйнував. Потім Муха захопив багато міст і сіл аж до Галича і підкорив собі» [1]. Наляканий розмахом селянського повстання, польський король закликав до походу шляхту і найняв прусські війська. Влітку 1490 р. королівські загони напали на головні сили повстанців біля м. Рогатина і завдали їм поразки. В бою загинуло багато селян. З рештою повстанців Муха відступив на Покуття, а потім — у ліси Північної Буковини.

Весною 1491 р. повстання вибухнуло з новою силою під проводом Мухи і А. Борулі. Повстанці діяли на Покутті, навколо Галича та в інших староствах Галичини. Окремі загони появлялися на Поділлі. Але діяли повстанці неорганізовано, розпорошеними силами. Сутички їх з королівськими військами закінчувалися поразками. Під час однієї з них загинув Боруля. Восени повстанці змушені були відступити на Буковину і в Карпатські гори, де мали намір перезимувати і поповнити свої сили втікачами.

---

[1] «Rocznik Jana z Torhowiska, Monumenta Polonica historica», т. 3, Warszawa, 1878, стор. 239—240.

Рано весною 1492 р. на Покутті знову появився великий повстанський загін Мухи. Незабаром він опинився біля Галича. Селяни відмовлялися виконувати феодальні повинності, утворювали свою владу і не корилися королівським урядовцям. Але й на цей раз дії повстанців були обмеженими. Замість розширення боротьби проти місцевих феодалів і польсько-шляхетських загарбників, вони лише вигонили землевласників, забирали майно.

За допомогою королівських військ українські шляхтичі по-зрадницькому вночі напали на загін селян під Галичем, де був Муха, схопили його і видали королівським військам. Потім Муху відправили в Краківську в'язницю, де він незабаром помер від тортур. Восени 1492 р. феодалам і королівським військам вдалося остаточно придушити селянське повстання. Рештки повстанців відступили в гори або переселилися в Молдавію.

Під час війни між Литовською державою і Росією за Чернігівщину в 1493—1503 рр. трудяще сільське і міське населення цієї землі подавало активну допомогу російським військам у визволенні своїх міст і сіл від литовського панування. В результаті тривалої війни в 1503 р. більша частина Чернігівщини була приєднана до Росії. Ця перемога Росії поклала початок визволенню українських земель з-під влади іноземних загарбників.

Населення Полісся зі зброєю в руках виступило проти литовського панування також в 1508 р. під час антилитовського повстання князів Глинських. Правда, це повстання було погано підготовлене, мало локальний характер і незабаром зазнало повної поразки. Князі Глинські та їх прибічники втекли в Росію.

Особливо гостра антифеодальна боротьба відбувалась на українських закарпатських землях під час селянської війни в Угорщині у 1514 р. В цьому році в Семиградді з'явилася величезна турецька армія. Для боротьби проти турецьких завойовників угорський уряд зібрав численну армію з селян. В Угорщину було направлено багато озброєних людей із Закарпаття. На чолі селянського війська король поставив Георга Дожа. Всього на Ракошському полі під Будапештом зібралося близько 60 тис. селян. Але уряд не потурбувався про забезпечення їх харчами, одягом, наметами і зброєю. Обурені голодні селяни почали нападати на феодальні маєтки, забирати хліб, худобу, одяг. Після розправи з місцевим дворянством Г. Дожа поділив все військо на п'ять великих загонів. Два загони він направив у Підкарпаття для підняття там антифеодального повстання. З двома загонами Г. Дожа вирушив на м. Сегедин, а п'ятий загін залишився під Будапештом.

Угорські феодали скористалися розпорошеністю сил повстанців і перейшли в наступ. Незабаром вся колона повстанців на Ракошському полі була розгромлена і розігнана. Біля Сегедина урядові війська також розбили повстанців. «Дожа був взятий в полон, живцем зажарений на розпеченому троні і з'їдений його ж людьми, яким тільки на цій умові було дароване життя» [1].

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 371.

Повстання селян під проводом Мухи. *Художник І. Їжакевич.*

В той час антифеодальним селянським повстанням були охоплені на Закарпатті Мармароський, Угоцький, Берегівський, Земплинський та інші комітати. До повсталих українських селян приєднувалися угорські покріпачені селяни і трудящі міст. Повстанці оволоділи кількома замками, розправилися з феодалами. Вони тримали під своєю владою більшу частину Закарпаття. Місцеві феодали втекли в Угорщину або сховалися у замках.

Після придушення повстання в Угорщині уряд кинув свої війська на Закарпатську Україну. Їх очолювали місцеві магнати Вербовца і Переня. Розправа була жорстокою: багато сіл спалено, а людей вбито. Вцілілі рештки повстанців відступили в гори. Міста Пряшів, Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Вишкове, Севлюш, Тячів та інші були оголошені «бунтарськими». Два роки населення Закарпаття сплачувало велику контрибуцію, яка йшла на винагороду військам за придушення повстання.

Загалом у боях з повсталими і під час розправи над мирним населенням в Угорщині було вбито близько 60 тис. чол. Характеризуючи антифеодальні селянські повстання і народно-визвольні рухи в епоху феодалізму, класики марксизму-ленінізму високо оцінювали героїчну боротьбу трудящих мас за свою волю і незалежність. Боротьба селян проти феодалів мала велике прогресивне значення. Повстаючи проти класових гнобителів та іноземних загарбників, домагаючись волі і незалежності, селяни глибше усвідомлювали своє класове становище, удосконалювали знаряддя боротьби, вивчали воєнне мистецтво. Незважаючи на те, що всі селянські повстання закінчувались поразкою, героїчна боротьба селян стримувала свавілля феодалів і обмежувала зростання кріпосницького гніту.

ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

В історії України доби феодалізму, і особливо в соціально-економічному і політичному житті українського селянства, козацтво відіграло важливу прогресивну роль. З часу свого виникнення і протягом багатьох наступних віків козаки були вірними патріотами вітчизни, самовідданими борцями проти класових гнобителів та іноземних загарбників.

Виникнення українського козацтва пов'язане із соціально-економічним, політичним і міжнародним становищем тодішньої України. В результаті розвитку феодально-кріпосницьких відносин і посилення розбійницьких нападів татарських орд утворилася величезна кількість безземельних, бездомних пауперизованих людей, які не мали засобів для існування. Більшість з них йшли в південні степи шукати кращої долі, поселялись на півдні Київщини, Переяславщини, Брацлавщини і Поділля. А найвідважніші просувалися в глибину степів. Там, на берегах нижніх течій Дніпра, Інгула, Інгульця, Південного Бугу, на Орелі, Орельці та інших річок вони ловили рибу, полювали, збирали в лісах мед, випасали коней, добували селітру, поташ, залізну руду і т. д.

Життя в південних степах було сповнене небезпеки. Влітку там часто появлялися загони урядових військ, які виловлювали збіглих феодально залежних людей і повертали землевласникам. Ще більша загроза була від постійних розбійницьких нападів татарських орд. Все це змушувало поселенців тримати при собі зброю для самозахисту. Особливо посилились напади татарських орд у другій половині XV ст. В 70-х роках Кримське ханство потрапило у васальну залежність від султанської Туреччини і перетворилося в розбійницьку державу, яка постійно загрожувала своїми нападами Україні, Росії, Білорусії, Молдавії і Польщі. Тоді татарські орди очолив хан Менглі-Гірей, який кілька десятиліть чинив розбої. Під час нападів на Україну татари грабували майно, худобу, міста і села перетворювали в суцільні руїни, людей вбивали або захоплювали в полон і продавали в рабство.

Для самозахисту населення влаштовувало оборонні споруди на берегах річок, островах, у густих лісах і глибоких ярах. Біля великих поселень копалися глибокі печери, в яких ховалися люди від ворожих орд. Рештки цих печер збереглися до наших часів.

Найвідважніші озброєні селяни і втікачі з міст поселялися на вигідних для оборони островах за дніпровськими порогами. У другій половині XV ст. на островах Великій і Малій Хортицях, Середньому Стогу, Томаківці, Базавлуку та багатьох інших і по обох берегах нижньої течії Дніпра було вже багато втікачів, які займалися землеробством, скотарством, мисливством, рибальством. Жили вони у простих великих житлових будівлях, які називалися куренями, по кілька десятків у кожному. Взимку козаків там було значно менше. Але рано весною з усієї України до них прибували численні маси втікачів. В останній чверті XV ст. ці поселенці стали називатись козаками. Назва *козак* — тюркського походження. Під нею розумілася вільна озброєна людина, незалежна від феодала і уряду. В кінці XV ст. всіх вільних поселенців Запоріжжя та інших південних окраїн Литовської держави, Польщі, Молдавії, Росії стали називати козаками.

Уже тоді серед запорізьких козаків жили досвідчені рудники, ковалі, слюсарі, зброярі, теслярі та багато інших ремісників. Основну масу козаків становили селяни. Своєю трудовою і воєнною діяльністю запорізькі козаки зробили великий внесок у розвиток ремесла, воєнного мистецтва, в піднесення патріотичної і національної свідомості українського народу.

В складних умовах життя під постійною небезпекою козаки змушені були вже у 80-х роках XV ст. утворити військову організацію. На чолі стояли обрані отамани з найдосвідченіших і найсміливіших воїнів. Озброєні загони козаків з ранньої весни до пізньої осені охороняли від ворожих орд степові шляхи і переправи через річки. Правда, тоді на Запоріжжі козаків було ще дуже мало, і турецько-татарським ордам часто вдавалося прориватись на Правобережжя. Але сили козаків щороку зростали. Перші документальні згадки про діяльність запорізьких козаків на низу Дніпра зустрічаються в дипломатичній переписці між московським і литовським князями в 1489 р. Того року загони козаків під проводом отаманів Богдана, Голубця і Василя Жили появилися на

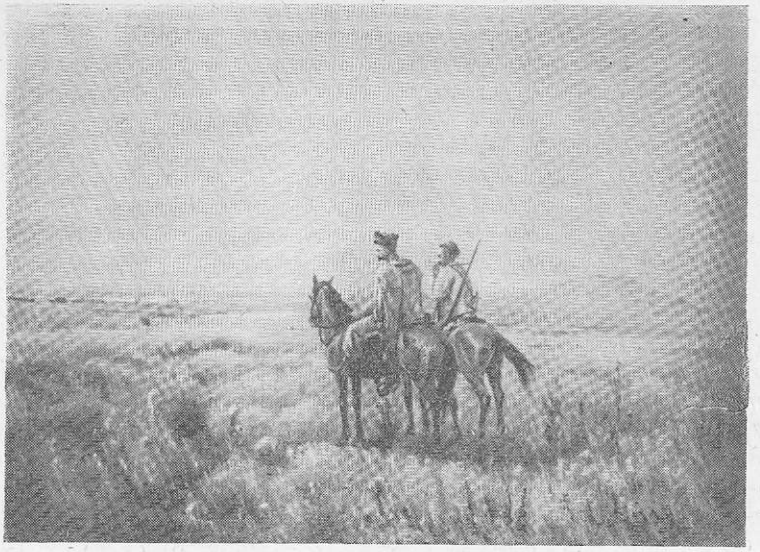

Козаки в степу. *Художник С. Васильківський.*

Таванській переправі на лівому березі Дніпра, розігнали татарську охорону, захопили в купців частину товарів, а деяких потопили [1]. У 1490 р. козаки організували похід на Очаків та інші татарські поселення на березі Чорного моря. Отже, українські козаки тоді вже були великою силою, яка захищала Україну від турецько-татарських загарбників.

У 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей у своєму листі до великого литовського князя Олександра писав, що козаки займаються промислами у нижній течії Дніпра, нападають на кримських і ногайських татар, не дають їм переправлятися через Дніпро. Того ж року козаки у гирлі Дніпра біля поселення Тягинки захопили татарське судно, багато грошей, волів, коней і повернулись на Запоріжжя.

Всі ці факти свідчать про те, що запорізьке козацтво існувало ще в середині XV ст. Наприкінці століття козаки вже мали таку силу, що могли успішно провадити боротьбу проти грабіжницьких татарських орд. Фактично водночас із утворенням дніпровського козацтва виникла і Запорізька Січ, що, за висловленням К. Маркса, стала центром «козацької республіки». В той саме час у Росії відбувався і рух народних мас з Півночі на Дон, де виникло донське козацтво. Утворення запорізького і донського козацтва стало великою перешкодою турецько-татарській агресії на Україну і Росію. Серед запорізьких козаків багато було селян-втікачів із Білорусії, Росії, Молдавії, Польщі і т. д.

Щоб обмежити військову діяльність козаків, кримський хан біля Таванської переправи спорудив фортецю Нове Місто, поставив там

[1] Див.: «Сборник русского исторического общества», т. 35, стор. 23, 38, 42; т. 41, стор. 149—150.

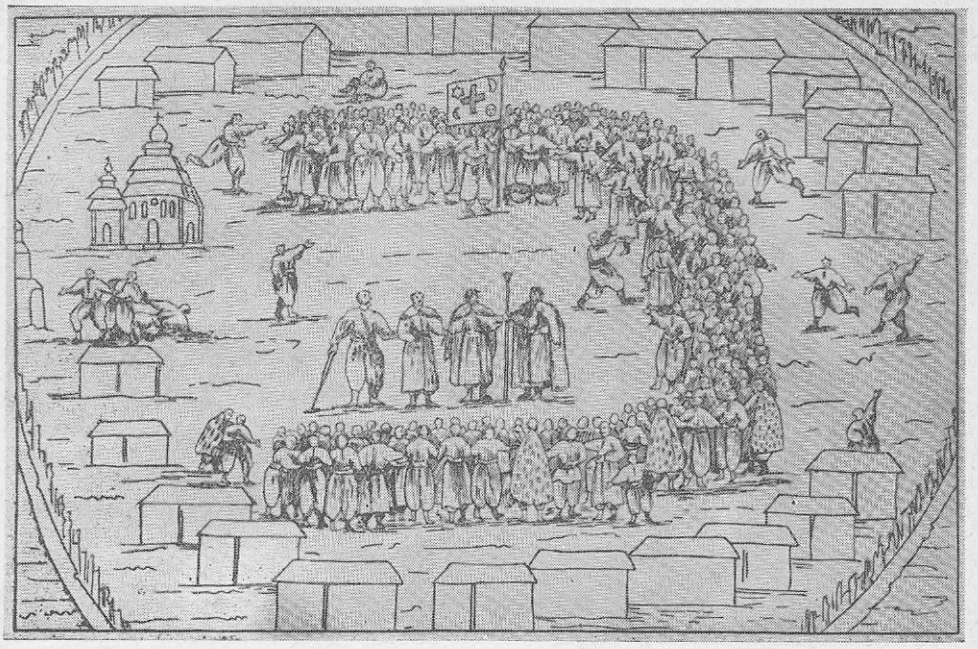

Запорізька Січ. Вибори кошового отамана. *Малюнок О. Рігельмана (XVIII ст.).*

великий гарнізон. Але козаки восени 1494 р. напали на неї, знищили ворожі сили, забрали зброю і зруйнували все укріплення. У 1496 р. козаки організували новий похід на татар. Завдяки козакам в кінці XV ст. розбійницькі напади на Україну значно послабшали. Кримські і ногайські татари змушені були відступити до берегів Чорного і Азовського морів, а на Перекопі тримати велике військо для захисту Криму.

Тоді кримський хан у своїх листах настійно вимагав від литовського уряду знищити козаків. В противному разі він загрожував Литовській державі війною. Під таким тиском литовський уряд забороняв козакам воювати проти татар і вимагав від них покинути Запоріжжя і повернутись до своїх сіл.

Однак всі намагання литовського князя Олександра заборонити козакам воювати проти татар не дали ніяких результатів. У квітні 1500 р. козаки вчинили новий напад на Очаків, розгромили місцевий гарнізон, визволили з татарського полону багато людей, захопили чимало зброї, худоби і повернулися на Запоріжжя. У 1501 і 1503 рр. запорізькі козаки вели успішну боротьбу проти кримських і ногайських татар у південних степах, тримали під своєю охороною переправи в пониззі Дніпра. Військова могутність козаків рік у рік зростала.

Щоб протидіяти козакам, Кримське ханство при активній підтримці Туреччини на початку XVI ст. розгорнуло спорудження фортець у нижній течії Дніпра. Незабаром там появилися такі фортеці: на острові Тавань—

Мустир-Кермен, на правому березі Дніпра — Кази-Кермен (Берислав), на лівому березі — Іслам-Кермен (Каховка), Ін-Кермен та ін.

Ці фортеці мали служити плацдармами для нападів на Україну й Росію. Це добре знав литовський великокнязівський уряд, а тому намагався використати козаків на своїй службі у війні проти турецько-татарських нападників. Таке питання розглядалось на Віленському сеймі в 1511—1512 рр. Пізніше великий литовський князь Сігізмунд на підставі рішення сейму наказав київському намісникові С. Полозовичу і чорнобильському старості К. Кмитичу взяти на великокнязівську службу заможних козаків, щороку видавати їм жалування і доручити охороняти південні кордони Литовської держави [1].

У 1527 р. кримські татари з метою грабежу організували похід на Москву. Дізнавшись про це, запорізькі козаки під проводом отаманів Солтанця, Ворочі, Масла та інших напали на один великий загін татар і завдали йому на березі р. Орелі значної поразки, в результаті чого всі татари змушені були з Слобожанщини повернутися в Крим, покинути награбоване майно і полонених [2]. У цій боротьбі проти татар також брали участь і донські козаки, які весь час підтримували із Запоріжжям тісні зв'язки.

Щоб перешкодити татарським ордам вчинити новий грабіжницький похід на Правобережжя, запорізькі і донські козаки у 1528 р. організували спільний напад на Очаків. Там вони розгромили сильний турецько-татарський гарнізон, оволоділи містом, зруйнували всі укріплення, визволили полонених і забрали велику кількість зброї. Повертаючись назад, козаки захопили у ворога 500 коней і близько 30 тис. голів іншої худоби [3].

Коли в 1541 р. кримські татари організували свій похід на Москву, запорізькі козаки на березі р. Каїри напали на татар, розгромили їх. В 1545 р. кримський хан знову готував похід на Україну і Росію. Дізнавшись про це, запорізькі і донські козаки весною вчинили наступний напад на Очаків [4].

З середини XVI ст. розпочалась тривала спільна боротьба запорізьких козаків і російських військ проти турецько-татарської агресії. Щоб не допустити дальших нападів татарських орд на російські землі, царський уряд дав розпорядження своїм прикордонним воєводам дозволити запорізьким загонам перебувати в степах між Дніпром і Дінцем, займатися промислами і охороняти російські кордони від нападів ворога. На південних кордонах були зосереджені значні російські гарнізони, які підтримували зв'язки з Запорізькою Січчю. В степах Лівобережжя російськими військами і козаками були побудовані оборонні споруди: засіки, вали, рови, сторожові стани тощо.

---

[1] Див.: «Документы Московского архива министерства юстиции», т. 1, М., 1897, стор. 523, 526—527.

[2] Див.: «Сборник Русского исторического общества», т. 41, стор. 321—328.

[3] Див.: «Kronika Marcina Bielskiego», т. 2, Sanok, 1856, стор. 1043.

[4] Див.: «Книга посольская метрики Великого княжества Литовского», т. 1, М., 1843, стор. 21—22.

Запорізький козак.
З книги Д. І. Яворницького «Історія запорізьких козаків».

Перебування російських військ на Лівобережній Україні і спільна боротьба проти турецько-татарської небезпеки сприяли дальшому зміцненню політичних зв'язків між Росією і Запорізькою Січчю. Завдяки цьому українське населення могло вільно використовувати широкі простори Лівобережжя і південних степів для землеробства і полювання. Найбагатші мисливські, бортні, рибні та інші промисли були розташовані на берегах річок Ворскли, Орелі, Самари, Інгула, Інгульця, Тясмина та їх приток [1]. Вони широко використовувались запорізькими козаками та переселенцями з різних українських земель. Запорізькі козаки відігравали головну роль в освоєнні переселенцями південних степів.

Після Люблінської унії 1569 р. соціально-економічне і політичне становище трудящих мас українського народу значно погіршало. Польські магнати і шляхта самовільно захоплювали на Україні села, міста, покріпачували і поневолювали трудящих, грабували їх майно, примушували селян виконувати тяжкі феодальні повинності, сплачувати високі податки тощо. Українські великі землевласники перейшли на службу польського короля і в свою чергу ще більш посилили гноблення трудящих міста і села. У зв'язку з цим зростала втеча сільського населення в південні степи, зміцнювалась Запорізька Січ.

У другій половині XVI ст. Запоріжжя перетворилося у великий військовий і політичний центр українського народу.

З часу виникнення запорізьке козацтво поділялось на ряд соціальних груп. Основну масу козаків становили селяни-втікачі від феодально-кріпосницького гніту та знедолені трудящі міст. Але серед козаків були й багаті люди, які активно впливали на життя рядових козаків. Козацька старшина мала зброю, порох, табуни коней, човни, рибальські снасті, пасіки, запаси зерна та інших продуктів. Ці багатії часто використовували працю рядових козаків на промислах, експлуатували їх. Тому із збільшенням кількості запорізьких козаків загострювалась класова боротьба між козацькою старшиною і голотою. Та незважаючи на соціальне розшарування, запорізьке козацтво протягом кількох століть відігравало велику прогресивну роль в історії України. В умовах феодалізму запорізьке козацтво не знало кріпосництва і панщини. Навіть рядові козаки, яких експлуатувала старшина, були вільними людьми і не

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 1, стор. 84—86.

рідко на своїх козацьких радах усували від влади одних старших і обирали інших. Демократичний дух козацької волі витав по Україні, запалював народні маси на боротьбу проти феодалів-кріпосників та іноземних загарбників. Запорізькі козаки завжди приймали в свої ряди всіх пригноблених і знедолених людей, які тікали туди з Білорусії, Росії, Молдавії, Польщі та інших країн, надавали їм притулок і всіляку допомогу. Український народ вважав січовиків своїм передовим загоном самовіддаиих борців за соціальне і національне визволення, за незалежність України від іноземних загарбників.

Втеча селян на південь і утворення запорізького козацтва сприяли освоєнню широких південних степів, заснуванню там великої кількості міст, сіл і дрібних козацьких поселень. Це в свою чергу вплинуло на розвиток ремесла і торгівлі. Заселення вільних і родючих земель та зміцнення Запорізької Січі мало велике значення в справі розширення території України і піднесення всього народного господарства. Своєю діяльністю запорізькі козаки активно впливали на зростання консолідації між усім населенням українських земель, на розвиток національної свідомості.

Спільна боротьба проти турецько-татарської агресії сприяла утвердженню російсько-українських взаємин. В цю добу значно зміцніли зв'язки між запорізьким і донським козацтвом, що відігравало важливу роль в розвитку дружби між українським і російським народами.

РОЗДІЛ IV

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ГНІТУ ТА СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, РЕМЕСЛО І ПРОМИСЛИ

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. відбулись значні зміни в політичному, соціально-економічному і культурно-національному житті України. Універсалами короля після Люблінського сейму 1569 р. українські землі були відірвані від Великого князівства Литовського і передані Польщі.

Влада польських феодалів поширена була на Поділля, Волинь, Київщину і Брацлавщину. Після польсько-російської війни 1618 р. польські феодали утвердили своє панування і на Чернігово-Сіверській землі.

Загарбання українських земель панською Польщею посилили і прискорили розвиток тих процесів у соціально-економічному житті України, що намітились уже в першій половині XVI ст. Друга половина XVI, а особливо перша половина XVII ст. характеризуються дальшим розвитком товарного виробництва в міському ремеслі і в промислах, перебудовою поміщицького господарства на фільваркове, розширенням внутрішніх ринкових зв'язків і зовнішньої торгівлі.

Як відомо, в результаті великих географічних відкриттів кінця XV ст. у Західній Європі відбулися в XVI—XVII ст. глибокі зміни в соціально-економічному житті. К. Маркс підкреслював, що «великі революції, які відбулися в торгівлі в XVI—XVII століттях у зв'язку з географічними відкриттями і швидко посунули вперед розвиток купецького капіталу, становлять один з головних моментів, що сприяли переходові феодального способу виробництва в капіталістичний» [1].

Та великі революції в торгівлі XVI—XVII ст. мали неоднакові наслідки для країн Західної і Східної Європи. Якщо на Заході вони сприяли переходу від феодального способу виробництва до капіталістичного, то на Сході, особливо в Польщі, Литві, Україні та Білорусії, вони посилили розвиток фільварочно-панщинної системи господарства. Це випливало насамперед з того, що ці країни поставляли сільськогосподарську сировину для західноєвропейських, де була вже мануфактурна промисловість.

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 25, ч. I, стор. 340.

Саме з кінця XVI ст. Україна через посередництво Польщі налагоджує досить інтенсивні зв'язки з європейським ринком, торгуючи головним чином збіжжям, худобою, а також продукцією лісових промислів.

Звичайно, і на Україні відбувався, хоч і значно повільніше, ніж в Західній Європі, процес первісного нагромадження, посилились товарно-грошові відносини. У надрах феодальної системи, головним чином в промисловості, з'являлися вже й на Україні паростки нового, тобто капіталістичного, способу виробництва. Для їх інтенсивного розвитку у нашій країні на той час ще не визріли передумови. Феодальні відносини проіснували ще два століття, гальмуючи соціально-економічний і культурний розвиток країни.

Та все ж за цей час відбулось, хоч і мало помітне, дальше удосконалення сільськогосподарських знарядь праці. Головним знаряддям обробітку землі на більшій частині території України став плуг з залізним лемешем і полицею. В плуг запрягали дві-три пари волів, а коли піднімали цілину чи давні перелоги, то навіть і чотири пари. Значного удосконалення і поширення набули коси, так звані коси-литовки вивозилися у сусідні країни, особливо в Росію та Молдавію.

В ті часи вирощували майже всі ті сільськогосподарські культури, що й зараз: жито і пшеницю (озимі й ярові), овес, ячмінь, горох, гречку, просо, мак, льон, коноплі. Овочі були такі: капуста, морква, буряки, цибуля, огірки, петрушка, пастернак, ріпа.

Панівною системою землеробства було трипілля. У південно-східних районах, де було багато вільних земель, практикувались перелоги.

За умов невиснаженості грунту, порівняно доброго обробітку його плугом та бороною урожайність зернових становила в основному сам-5, сам-6, (50—60 пудів з 1 *га*), а на угноєних землях, що було не рідким явищем, досягала і сам-12 (до 100 пудів з 1 *га*).

Але селянські землі оброблялися погано і невчасно. Селянин повинен був у першу чергу виконати всі роботи в господарстві феодала, а тому із запізненням сіяв і збирав хліб на своєму полі. У частини селян (близько 40% дворів) до того ж не вистачало робочої худоби, і вони вдавались до супряги. У бідніших селян земля оброблялась ще з більшим запізненням. Селянське господарство підривали стихійні лиха: посухи, нальоти сарани, епізоотії. Посухи повторювалися через кожні 4—5 років. Про неврожай 1638 р. один сучасник писав: «Бачив поля, на яких тільки лобода, де ні жато, ні кошено... від надмірної посухи» [1]. Та ще страшнішим лихом, ніж посухи, для населення України, і насамперед селянства, були набіги татар та наїзди шляхти. Слабкість королівської влади і нечувану шляхетську анархію, воєнне послаблення південних кордонів (Польща вела тоді часті загарбницькі війни проти Росії) спритно використовували татарські феодали. З другої половини XV ст. напади Кримської татарської орди стають постійним явищем. Татарські загони намагалися щонайбільше захопити працездатного населення, яке вони продавали на

[1] Видавничий портфель Архівного управління УРСР. Збірник документів «Руське воєводство перед визвольною війною Українського народу 1648—1654 рр.», вип. № 7.

Татарський полон з Галицько-Волинської Русі. З *угорського літопису.*

кримських невільничих ринках у рабство. Забирали також рогату худобу, коней, овець, майно. Те, чого не могли взяти з собою, нищили і плюндрували.

Тогочасний польський історик Стрийковський свідчить, що татари під час нападу в 1575 р. на Поділля, Волинь та Галичину захопили в полон 55 340 чоловік, погнали в Крим 150 тис. коней, 50 тис. голів великої рогатої худоби, 200 тис. овець [1]. Хоч ймовірно, що цифри дещо перебільшені, та суть не в цьому. Територія, де проходила стотисячна татарська орда, перетворювалася в суцільну руїну, і господарське життя там не могло швидко відродитись.

Великі напади орди були також в 1577, 1593, 1595, 1615, 1618, 1624 рр. Дрібніші — майже щороку.

Мало чим відрізнялись від татарських нападів шляхетські наїзди. Магнати, середня і дрібна шляхта вели постійну боротьбу за землю і за селян. Від них не відставали і митрополити, єпископи та архімандрити. Наїзди здійснювалися великими і малими загонами. До основного ядра загону, що складався з дрібної службової шляхти, найманих татар, феодал залучав різний бродячий деморалізований елемент, який з охотою йшов на погроми, грабіж. Так, у 1645 р. Ярема Вишневецький наслав на містечко Межирічку та с. Вороб'ївку в Київському повіті загін різного

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 2, стор. 20.

наброду (німців, волохів, сербів, дараганів) з гарматами і «стрільбою огнистою». Загін зруйнував містечко і село, пограбував худобу, хліб [1].

У 1640 р. К. Замойська («канцлерина коронна») зробила наїзд на с. Мощани, що належало І. Семашковій. В наїзді брало участь 1500 чол. з «арматою різною, великою і малою». Село було спалене, залишилось лише дві халупи. Худобу селян і все домашнє майно пограбовано [2].

У тому ж році шляхтичі Пашко та Мина Бехів вчинили наїзд на межиріцькі грунти шляхтича Яна Новосельського. Під час наїзду селян мордували, обв'язували сіном і підпалювали, прив'язували до хвостів коней і волочили по полю, обрубували руки [3].

Про подібні безчинства шляхти свідчать тисячі актів гродських та земських судів.

Як бачимо, в першу чергу від шляхетських наїздів страждало селянство. Воно втрачало житло, худобу, знаряддя виробництва, хліб. Багато селян зазнавало тяжкого каліцтва, чимало гинуло від рук нападників. Численні документи свідчать, що під час наїздів селян примусово переселяли з одного села в інше, де їм доводилося на голому місці закладати нове господарство.

Тяжким лихом для селян були й постої жовнірів. Військо «законно» брало з місцевого населення хліб, худобу, м'ясо, сало, крупи, сіно тощо. Більша частина зібраного йшла в кишені інтендантів та офіцерів. Зголоднілі жовніри шукали собі харчів, нещадно грабуючи того ж селянина. Нерідко село після переходу війська мало такий же вигляд, як і після шляхетського наїзду.

І все-таки і за цих умов селянство виробляло більше сільськогосподарської продукції, ніж споживало. Частина її продавалася на ближчих ринках, що сприяло зростанню міського ремесла і промислів, розвитку товарно-грошових відносин у країні.

Слід відзначити дальший розвиток сільського господарства, особливо в південно-східних районах України. З кінця XVI ст. тут інтенсивно зростає кількість населення в результаті масового переселення селян з Галичини, Волині та Поділля, що тікали від кріпосного ярма. У південно-східних районах ще зберігалась дрібна земельна власність козаків, міщан, селян, можна було освоювати вільні землі.

Протягом століття селянський плуг далі заглиблювався в степи Надбужжя та Придніпров'я, піднімаючи цілинні та перелогові землі. Водночас із зерновим господарством зростали тваринництво, рибальство, пасічництво та ін. Економічне життя цих районів перебувало на піднесенні.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. вищого рівня дійшло селянське ремесло і селянські промисли. В цілому селяни-ремісники становили близько 3% населення. Це були шевці, кравці, лимарі, ткачі, бондарі, ковалі, колісники, кушніри. Вони обслуговували селян і

---

[1] Див.: «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» Зб. документів, К., 1946, стор. 76—78.

[2] Там же, стор. 27—31.

[3] Там же, стор. 105—106.

частково панський двір. Здебільшого ці ремісники не поривали з сільським господарством.

Для успішного розвитку сільського ремесла сприятливих умов не було. Значна більшість ремісників була кріпаками. Тому феодал, виходячи з інтересів свого господарства, регламентував роботу ремісника-кріпака, а нерідко й забороняв її. Кріпак не міг успішно торгувати своїми виробами, бо без дозволу пана не мав права відлучатися за межі села.

Із сільськими ремісниками серйозно конкурували міські. Цехові ремісники виробляли кращі товари. До того ж, маючи різні торгові привілеї від уряду чи від окремих феодалів, вони забороняли сільським ремісникам продавати свої вироби на міських ринках.

І все ж сільське ремесло поступово зростало. Окремі ремісники поривали з сільським господарством, платили феодалові за дозвіл вільно продукувати та торгувати і, долаючи численні митні перешкоди, встановлювали зв'язки з містечковими, а далі — й міськими ринками. Як свідчать документи, сільські ремісники збували в містах вироби бондарства, гончарства, кушнірства, гарбарства та інші, і міські ремісники змушені були миритися з цим, бо цехи не задовольняли всіх потреб населення країни, навіть міського.

Перше місце щодо розвитку селянського ремесла посідало Руське воєводство. За офіційними даними, в Галицькій землі в середині XVI ст. налічувалося 239 ремісників різних спеціальностей, у Саноцькій — 279, у Перемиській — 930 [1]. У Перемиській землі розвинені були державні, шляхетські, міщанські та селянські соляні промисли, які обслуговувала велика кількість ковалів та бондарів.

Поширене було і ткацтво, особливо в Галичині та на Волині. «Ткацтво,— як зауважував К. Маркс,— ця різновидність праці, яка в більшості випадків не вимагає великої умілості і скоро розпадається на безліч галузей,— в силу всієї своєї внутрішньої природи противилось цеховим путам. Тому ткацтвом займались здебільшого поза рамками цехової організації в селах і містечках» [2].

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. основна маса сільських ткачів ще не поривала з сільським господарством. Проте для багатьох селян ткацьке ремесло ставало вже основним засобом до життя, бо воно було вигіднішим, ніж господарювання на малому наділі.

І для феодала селянин-ткач мав переваги над хліборобом з малим наділом, бо давав йому вищу ренту. Тому феодал свідомо обезземелював частину селян і спонукав займатись ткацтвом. Так, у с. Високому, Перемиського повіту, у 30-х роках XVII ст. було 22 ткачі-городники, 6 ткачів-халупників і 7 ткачів-комірників. Подібне становище спостерігаємо в ряді інших сіл цього староства, що належали феодалу-купцеві Корнякту [3]. Корнякт одержував досить значні суми безпосереднього грошового чин-

---

[1] Див.: «Źródła dziejowe», т. 18, ч. I, стор. 1—150.

[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 52.

[3] ЦДІА (Центральний державний історичний архів) УРСР у Києві, ф. 749 (Корнякта), оп. 1, спр. 58.

шу від своїх підданих селян-ткачів та від продажу ткацької продукції, що надходила йому як продуктова рента.

Гончарне виробництво мало в більшій мірі дрібнотоварний характер, адже гончар виробляв посуд на невідомого покупця. Відомі чималі осередки гончарного виробництва того часу. Так, у с. Потеличу (Руське воєводство) налічувалося 50 гончарів, у с. Дубечному (Ратненське староство) — 24 гончарі [1].

Досить поширене було на Україні таке ремесло, як *кушнірство* (обробка овечих шкур та хутра), *гарбарство* (виготовлення підошви, юхти та інших шкіряних виробів), *лимарство* (обробка шкіри для господарських потреб). Якщо кушніри працювали в основному на певного замовця, то гарбарі та лимарі здебільшого виробляли товари на ринок. Останні два види ремесла нерідко переростали в промисли.

СЕЛЯНСЬКІ ПОВИННОСТІ. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СЕЛЯНСТВА

Рівень продуктивних сил в селянському господарстві, набутий досвід господарювання в другій половині XVI — першій половині XVII ст. були на такому рівні, що селянство могло б йти швидкими кроками по шляху економічного прогресу, сприяти піднесенню на вищий рівень товарно-грошових відносин і первісному нагромаджуванню капіталів. Але на перешкоді цьому стояла влада феодала над селянином.

У своєму ставленні до кожного селянського двору феодал виходив з інтересів свого маєтку, становище якого визначалося багатьма факторами: господарським профілем, рівнем розвитку товарно-грошових відносин у даному географічному районі, наявністю вигідних чи невигідних торгових шляхів, станом ринкових цін на сільськогосподарську продукцію тощо.

Друга половина XVI і перша половина XVII ст. характеризуються досить енергійною перебудовою феодалами свого господарства. Якщо раніш до панського двору належала невелика кількість, а основну її частину обробляли селяни за ренту продуктами чи грішми, то тепер феодали створюють свої власні значні господарства — фільварки, відбираючи для цього від селян землю, якою вони користувались з діда-прадіда. Під фільварок феодал відводив, як правило, третину свого володіння, причому, звичайно, землі найкращої, а решту розподіляв між селянськими дворами, в основному відповідно до забезпеченості їх тягловою силою. Одні одержували повний наділ або *волоку* (теж: лан, плуг, служба), що мала 21,3 *га* (були й менші волоки, або лани, близько 16 *га*), другі — півволоки, треті — третину чи четвертину волоки, а селяни без робочої худоби одержували різні обрізки, так звані загороди, по 3 *морги* (1 морг — 0,6 *га*). Такі селяни і звалися *городниками, або загородниками.* Частина селян зовсім не діставала земельного наділу, це були *халупники*, вони

[1] Див.: «Źródła dziejowe», т. 18, ч. II, стор. 128 та ін.

мали тільки хату. Були ще *комірники, або кутники, підсусідки,* що не мали й хати, а жили в чужих помешканнях.

Кожен підлеглий феодалові селянин повинен був відповідно до земельного наділу та наявності тягла відпрацювати в фільваркові певну кількість днів на тиждень, обслуговувати промисли феодала, забезпечувати його транспортом. Отже, основною повинністю при фільварковому господарстві стала панщина, хоч поряд з нею існували і продуктові та грошові ренти.

Найбільш інтенсивно перебудовували господарства на фільваркові феодали Галичини та Волині. Основна мета цієї перебудови — максимальне збільшення сільськогосподарської продукції, яку можна легко перетворити на гроші. Жадоба грошей охопила тоді феодалів усієї Європи, в тому числі польських і українських. Польські і українські пани купували закордонну зброю, сукна, шовк, парчу, оксамит, перла, вина, меблі, карети та інші товари. Все це й зумовило посилення наступу на селянство.

Фільваркове господарство дедалі все більше потребувало праці кріпаків. Та феодал не міг необмежено збільшувати повинності, бо селянинові потрібний був час для праці у власному господарстві, щоб забезпечити себе й родину харчами та всім необхідним для прожиття і для відтворення самого господарства. Якщо феодал доходив до крайніх меж експлуатації, коли кріпаку не лишалося необхідного продукту (а й таке бувало!), то це призводило до руйнування селянського господарства.

Щодо земельних наділів і щодо забезпечення селянства худобою твердих норм тоді не існувало. З цього погляду маємо дуже строкату картину в різних районах і навіть в окремих селах якогось одного району.

За даними ревізій державних маєтків та інвентарів державних і приватних володінь, забезпеченість селян землею загалом виглядала так. Селянських дворів, що мали повний наділ (близько 21 *га*), було в різних районах від 15 до 30%, селян з половинним наділом — до 40%, селян малоземельних і безземельних — 35—40%. В окремих районах спостерігаємо відхилення від цих середніх даних. У шести староствах Прикарпаття в 70-х роках XVI ст. городники становили 10,6% всіх селян. У Голгочанському ключі (1622 р.) ремісників-городників і комірників було 52,2% всіх селян.

За даними поборових реєстрів 1579 р., у трьох повітах Волинського воєводства налічувалося 20 195 селянських господарств, з них 40% було городників, тобто таких, що мали наділ землі до двох гектарів.

В Новозаславському ключі (на Поділлі), що належав магнату Сангушку, дворищні (з повним наділом) становили 21,5%, півдворищні та третинники — 21,3%, решта — малоземельні. В південних районах Поділля, де ще не завершився процес селянської колонізації, забезпечення землею селянських дворів було вищим.

Київське воєводство щодо селянського землекористування становило теж досить строкату картину. В Канівському старості, наприклад, на 100 селянських господарств в 1620 р. було 85 підсусідків. Повніші дані дає подимний перепис Київщини 1631 р. За цим переписом (він не

Жнива на панщині. *Гравюра XVI ст.*

охопив усіх сіл і містечок, особливо на Переяславщині) *димів* (дворів з землею) було 4907, городників — 1497, ремісників — 113, убогих — 993, тобто городники та убогі становили 38,5%. Коли ж до двох останніх категорій додати 638 міських «вуличних», які платили такий же податок, як і городники, тоді процент малоземельних збільшиться до 42.

Якщо простежити зміни в забезпеченості селян землею від середини XVI до середини XVII ст., тобто за 100 років, що передували визвольній війні 1648—1654 рр., то вони характеризуються неухильним зменшенням надільних норм. А частина селянства і зовсім позбавлялася землі.

Пограбування феодалами селянської землі тягло за собою зниження забезпеченості селян робочою й іншою худобою, бо селянин втрачав можливість утримувати її. Якщо в другій половині XVI ст. в Галичині півлановий селянин мав, як правило, дві пари волів, то в першій половині XVII ст.— уже одну пару волів і одного коня, а частина селян була ще менше забезпечена тягловою силою і змушена була вступати в супрягу для обробітку землі.

Разом з цим значно посилилася експлуатація селян феодалами, особливо на західних українських землях.

Якщо в другій половині XVI ст. селяни Руського воєводства (Галичина) працювали на феодала по 3—4 дні від ланового наділу, а подекуди і від півланового (згідно звичаю, на панщину виходив один чоловік від двору), то в першій половині XVII ст. вони працювали, як правило, уже 6 днів від ланового і 4—6 від півланового. І це — крім ренти натурою і грішми. Ось приклади. Селяни с. Високого в 1616 р. працювали від повного наділу щодня і додатково повинні були ще орати та волочити, жати і гребти. Ці роботи селянин міг виконати тільки за рахунок праці членів своєї родини. В с. Димитчі (1601 р.) навіть підсусідки робили 4 дні панщини на тиждень. До того ж селянин з повним наділом землі повинен був платити чинш грішми від 6 до 14 золотих і натурою — *спашне* (за випас скоту на панській землі) по 2 курки від голови рогатої худоби. Кожне господарство повинне було вивезти на панське поле по колоді гною (близько 30 пудів) і з'їздити один раз за кілька десятків кілометрів по сіль для потреб двору [1].

Значно зросли селянські повинності і на Волині, де також швидкими темпами розвивалось фільваркове господарство. Якщо на початку XVII ст. в центральних районах Волині було 3 дні панщини від волоки (лану), то в 30—40-х роках панщини було вже 5—6 днів. Звичайно, існувала одночасно і рента грошова та продуктова.

У південних районах Волині, що зазнавали частих вторгнень татар, наділи землі були вищі, а повинності менші. Тут ще не завершився процес селянської колонізації, феодали всіляко заохочували селян-утікачів осідати на їхніх землях, нерідко переманювали селян у свої маєтки від феодалів центральних районів.

У північних районах Волині на піскуватих і заболочених землях організовувати фільварки було невигідно. Тому значна частина селян в цих районах давала феодалові ренту грошову і продуктову, головним чином медом, хутрами, рибою. Тут феодали мали чимало промислів, що давало можливість селянину заробити грошей для сплати ренти. В окремих районах зустрічаємо до 65% селян, переведених феодалом на грошову ренту. В господарствах-фільварках панщина дорівнювала 3—4 дням від волочного двору. Худобою селяни Волині забезпечені були краще, ніж селяни Галичини.

Говорячи про середні розміри повинностей в різних районах, слід, проте, відзначити, що феодали рідко коли їх дотримувалися. Особливо порушувались вони орендарями. Взявши в оренду село чи кілька сіл (а це явище було дуже поширене), орендар вимагав від селян повинностей понад норму, зафіксовану інвентарями або усталену звичаєм. Йому було байдуже до того, що підривалось селянське господарство. Витиснути з селянства максимум додаткового продукту за час свого орендування — таке завдання ставив перед собою орендар. Ось приклади.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 239 (Грохольського), оп. 1, № 18.

Чумаки в дорозі. *Художник М. Каразін.*

Орендар Ян Римський з синами не тільки нещадно експлуатували селян м. Нещерова, а й грабували їх, забираючи собі все їхнє майно, всю худобу: коні, вівці, свині, бджоли. Позабирали всю зброю, яка була куплена нещерівськими жителями для оборони від татар, в тому числі гармати, олово, порох, гаківниці, мушкети та ін. За час свого «господарювання», як записано в скарзі, вони нещерівських підданих «обнажили, зубожили, проч разогнали» [1].

А. Лещинський, взявши у шляхтича С. Валя в оренду села Кальницю і Струбовиськ, за короткий час їх буквально спустошив. Він примусив селян закинути обробіток свого поля і дбав лише про те, щоб використати їх для роботи в орендованому маєтку. Виснажені тяжкою працею і непосильними податками, селяни орендованих сіл змушені були покинути свої садиби та батьківщину і, взявши своїх жінок і дітей та деяке майно, тікати за Карпати в Угорщину [2].

На Побужжі й Придністров'ї (Брацлавське та Подільське воєводства) розвиток фільваркового господарства уповільнювався рядом причин: малою густотою населення, слабкістю міст і внутрішнього ринку, непридатністю річок для ринкових зв'язків, частими руйнівними нападами татар. А тому фільварків було тут дуже мало, до того ж вони були дрібні, носили натуральний характер.

Розвиненого зернового господарства селяни в цих районах теж не мали, головне через часті вторгнення татар. Основною галуззю селянського господарства було тут скотарство. Селянин прагнув мати таку кількість худоби, щоб від щорічного продажу її купити собі хліб і одяг, сплатити ренту й податки. Якщо таких витрат скотарське господарство не покривало, селянин йшов на промисли або в маєтки феодалів і продавав свою робочу силу.

Документи свідчать, що для виконання всіх робіт у фільварках цього району адміністрація державних господарств і шляхтичі — господарі приватних володінь — змушені були вдаватися до найму селян-утікачів, як правило, з Галичини та Волині. З тих же селян, що осідали поблизу замків, феодали брали головно ренту продуктами, здебільшого поволівщину, вепрівщизну, бджільну десятину, хутро тощо. В міру колонізації краю феодал стягав з селян і ренту відробіткову. У другій чверті XVII ст. вона вже становила 2—3 дні на тиждень від ланового господарства, а в північних районах була такою ж, як і на Волині. Дворищні селяни с. Юсківців у 1613 р. робили на пана вже щодня, чиншу щороку платили по 1 золотому, давали ще по півмірки вівса, по возу сіна, по 1 гусці, по 2 курки [3].

Селяни Поділля з повним і з половинним наділом були добре забезпечені робочою та іншою худобою.

З економічного погляду селяни Брацлавщини мали багато спільного з селянами південних районів Поділля. У них також переважало

---

[1] «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.», стор. 11—12.
[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. Саноцький гродський суд, т. 155, арк. 1287—1290.
[3] Львівська ДНБ (державна наукова бібліотека), відділ рукописів, № 4115, арк. 60.

Селяни в панському маєтку. *З «Учительного Євангелія» (1638 р.).*

тваринницьке господарство. Панівною формою була рента продуктами. На другому місці — рента грошова. Відробіткова рента починає поширюватися в цьому районі, і то досить повільно, лише наприкінці першої половини XVII ст.

Київське воєводство за розвитком продуктивних сил і економіки селянства поділялося на кілька своєрідних районів. Найбільше розвинений був Житомирський повіт. Раніше, ніж в інших районах, почало зростати тут фільваркове господарство на панщизняній праці. Надільна норма землі на господарство дорівнювала півлану, за неї селяни робили 2—3 дні панщини і платили невелику ренту — грошима та продуктами.

Забезпеченість селян худобою в цих районах була в основному такою, як і в центральних повітах Волині.

На півночі Київщини фільваркове господарство розвивалось повільніше, бо через низьку якість грунту воно не мало високої рентабельності. Тому в цьому районі панівною була рента продуктами, а в окремих місцевостях, де розвинені були бджільництво (переважно бортне) та мисливство, чимале місце займала і рента грошова. З другої чверті XVII ст., з підвищенням цін на збіжжя, і тут поширюються відробітки. В ряді маєтків уже в 20-х роках XVII ст. селяни працювали на пана по 2—3 дні на тиждень від волоки, натурою давали по мірці вівса та по 2 курки, а грішми — по 1 золотому [1].

У старостві південних і східних — Богуславському, Канівському, Черкаському, Остерському, які разом складали більшу частину Київського воєводства, фільваркове господарство до самої визвольної війни

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 2, стор. 416—418.

1648—1654 рр. ще не набуло розвитку через постійні вторгнення татар і слабе залюднення території.

У цих районах, як і на Побужжі та Брацлавщині, селянство вважало, що вигідніше займатись скотарством, ніж землеробством. За цих обставин панівною формою ренти була натуральна, головно поволівщина, місцями, особливо в районах промислів, поряд з натуральною зростала і грошова рента. Звичайно, зустрічаємо й тут ренту відробіткову, але питома вага її була невисока. В інвентарі 1622 р. записано, що селяни в околицях Канева дають на користь замку лише по 20 грошів від двору, а бідніші — «що можуть».

В 1620—1640-х роках, в міру заселення південних районів Київщини селянами-утікачами, панський фільварок поступово просувався й сюди. Наприклад, в с. Романівці, Білоцерківського староства, 1616 р. селяни працювали на пана 1 день на тиждень взимку і 2 дні влітку, платили грошовий чинш і натурою — овес.

Збільшились повинності селян і на Лівобережжі, де ще тривала інтенсивна селянська колонізація. Піддані князя Вишневецького скаржилися в 1618 р., що пан їх «зубожил велми, выбираючи неслыханные податки, пенежные, быдлячие, медов, накидане горилки и селитры... А на остаток же внивец зубожоно и знищоно, для чого теж трохи не половина их се розышла» [1].

Чимало особливостей щодо розвитку феодальної ренти в XVI — першій половині XVII ст. було й на Чернігівщині та на Слобідській Україні. Від початку XVI ст. до 1618 р. Чернігівщина перебувала в складі Росії. Великого феодального землеволодіння в цьому районі не було. Тут існували невеликі господарства «дітей боярських» — військово-вослужбових людей російської держави. Панівною була продуктова рента, порівняно невисока.

Після польсько-російських воєн 1618 та 1632—1634 рр. Чернігово-Сіверщина ввійшла до складу шляхетської Польщі.

Одразу після загарбання Чернігово-Сіверщини польські феодали, яким уряд щедрою рукою роздавав землі, не могли добитись від селянина високої ренти. Селянство було зубожене, господарство його зруйноване двома війнами, частина переселилась на Слобожанщину. Фільваркове господарство тільки почало виникати. З тогочасних документів випливає, що загалом селянські повинності зводилися до двох днів панщини на тиждень від господарства і невеликих грошових та натуральних чиншів. В деяких володіннях переважали натуральна і грошова ренти.

Ще складніше розвивалися земельні відносини на Слобожанщині. Юридично територія Слобідської України входила до складу Російської держави. Через постійні наїзди татар район цей вважався «диким полем», нормально господарювати там було неможливо. Та вже в першій половині XVI ст. розпочалося заселення Слобожанщини вихідцями з Росії й України. Путивльський воєвода Троєкуров писав у Москву в

[1] А. Лазаревский, Лубенщина и князья Вишневецкие.— «Киевская старина», 1896, № 2, стор. 228—229.

1546 р.: «Ныне, государь, казаков на поле много, и черкасцев и киян, и твоих, государевых» [1].

Заходи російського уряду до оборони південних районів держави, зокрема побудова Белгородської лінії, сприяли інтенсивній колонізації вільних просторів. Особливо масове переселення на Слобожанщину українського селянства та козацтва відбулось у 30-х роках XVII ст., в роки селянсько-козацьких повстань.

Феодальне землеволодіння дрібної службової людності — «дітей боярських» та козацької старшини — в основному склалось протягом другої половини XVI—XVII ст. Деякий час «діти боярські» за свою військову службу одержували від уряду «корм» — продовольство і гроші. Далі уряд став наділяти їх землями, які й поклали основу формуванню дрібнодворянського феодального землеволодіння. Проте до половини XVII ст. скільки-небудь міцного інституту кріпосництва ще не утворилося. Однією з причин цього було те, що значного прошарку осілого селянства тут ще не було, відбувався інтенсивний процес внутрішньої міграції селян, козаків і міщан, що прибули сюди.

Дедалі все більше селян осідало на землю, займаючи її явочним порядком, збройною рукою захищаючи своє право на неї. В міру зміцнення класу феодалів, збільшення збройних сил царизму розгортався наступ феодалів на селянство і на Слобожанщині.

В першій половині XVII ст. складається тут і феодальне церковно-монастирське землеволодіння шляхом займу вільних земель і урядових наділень. Але до самої визвольної війни 1648—1654 рр. значних, а тим більше сталих норм і форм селянських повинностей, на Слобожанщині ще не утворилося. Тут існували натуральна і частково грошова ренти, порівняно невисокі. Цим і пояснюється масове переселення на Слобожанщину в першій половині XVII ст. селянства як із російських, так і з українських районів, де було розвинене кріпосництво.

Отже, загалом про стан ренти на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. та її еволюцію протягом століття слід сказати, що в окремих районах, головно західних, панівною була відробіткова рента, а в інших — натуральна. З часом відробіткова рента неухильно зростає і поширюється. Прогресує й грошова рента, переважно в районах розвинених промислів, де був значно вищий попит на робочу силу і частина біднішого селянства жила більше за рахунок продажу своєї робочої сили, ніж із злиденного наділу. Саме в цих районах і почався процес перетворення продуктової ренти в грошову.

Цьому сприяв загальний процес втягування в товарно-грошові відносини не тільки поміщицького, а й селянського господарства. Селяни, не тільки заможні, а й середнього достатку, продавали на торгах хліб та худобу. На виручені гроші вони купували плугове залізо, вози, сокири, ножі, коси, рушниці, речі хатнього вжитку, а також одяг: кожухи, свити, чоботи, а заможні — жупани з англійського та німецького

[1] А. Г. Слюсарский, Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв., стор. 29.

сукна і навіть оксамит. Про це свідчать численні акти судів гродських та земських про наїзди феодалів на села, про пограбування селян на полі або по дорозі з торгу. Так, володимирський єпископ Й. Баковецький пограбував шість сухоїжських міщан-землеробів, коли вони орали на полі. У Д. Пилиповича: волів — 2, вартістю 44 золотих; кожух, куплений за 7,5 зол.; сіряк, куплений за 2,5 зол.; шапки лазуреві фалюндушеві з вилогами лисячими, куплені за 6 зол., сокири, коси та сошники, куплені за 3,5 зол.

Криштофор Сапєга, чиїми підданими були ці орачі, в свою чергу пограбував 11 селян єпископії, коли вони з торгу їхали. У Марина — коня з хомутом(вартістю 60 зол.), шкапу (40 зол.), черевики (12 грошів), оселедці (6 грошів), вівса 0,5 четверті (24 гроші); готівкою — 20 зол.[1]

Численні документи свідчать про пограбування у селян чималих сум грошей шляхтичами-орендарями маєтків. Так, Андрій Лагодовський, орендуючи с. Кустиці, взяв у селян нібито за невиявлення пошани до нього та погрози на його адресу штрафу: у Горовиця — 60 зол., у Леска — 30, у Янулика — 30, у Івана — 25 зол. Крім того, з усієї сільської громади стягнув 600 зол. Цей же орендар у с. Боловському заграбив: у К. Лавреняти — 180, у Стася — 360, у Юска Чека — 80, у Романа Креня — 130, у Потапа — 33, у Коваля — 12 зол. та у інших. Лагодовський пограбував ще 25 селян містечка Турійська — 450 зол. одного разу, 306 — другого; у селян с. Тинівки — 395, с. Гарсуки — 560 зол.[2]

Із середовища селян уже в ті часи виділялися орендарі, підприємці, лихварі та торгівці. Торгівля сіллю починала перетворюватися в чумацький промисел. Сіль торговці скуповували головним чином в Галичині, поблизу Коломиї, і перевозили волами на Поділля, Київщину та Волинь, де й спродували її. Іноді заможніші чумаки торгували і збіжжям та волами.

Окремі із заможних селян вкладали нагромаджені кошти в промисли і навіть у оренду поміщицьких маєтків. Так, у 1596 р. підданий князя Збаразького Ясько взяв у оренду в шляхтича Яна Боговитина маєток Шумське за 300 зол. У 1597 р. два селянини орендували в магната Радзівілла в с. Полонному три млини, корчму і броварню за 130 кіп грошів[3]. На початку XVII ст. селяни Овруцького староства (Волинь) орендували Нову рудню за 240 зол. У 1609 р. селянка Рудничиха тримала в оренді Бережницьку рудню, а якийсь Рудник орендував Вижвівську рудню за 40 кіп грошів[4].

Широко займалось селянство в Руському воєводстві, особливо в Перемиському, Галицькому та Дрогобицькому староствах, виварюванням солі.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 27 (Володимирський земський суд), оп. 1, кн. 40, арк. 436—447.

[2] Там же, кн. 39, арк. 212—314.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, кн. 9, арк. 562—569.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1 (Книга податків), оп. 5935.

За даними ревізії 1556 р., в Галицькому старостві було 20 селянських соляних веж, у Дрогобицькому 39, а у Долинському — 130 веж. В середньому вежа коштувала близько 300 золотих, що становило в ті часи чималі гроші. Отже, будувати вежі було спроможне тільки заможне селянство. Правда, зустрічаються факти виварювання солі і городниками у складчину.

На соляних промислах селяни використовували найману робочу силу, бо одна родина не могла забезпечити всі роботи: копати соляні вікна (шахти), ставити печі, *керати* (пристрої для витягання соляної ропи), пиляти дрова, виготовляти бочки, возити сіль на ринок. Тільки щоб виварити сіль на одній черені, потрібно щонайменше чотири чоловіки.

Вигідний був для селянства й рудний промисел (з болотної руди). Залізо виварювалося за допомогою сиродутних горен. У другій половині XVI ст. горна приводились уже в рух колесами водяних млинів.

Будували рудні, копали руду та плавили залізо селяни, як правило, кількома дворищами або родинами. Нерідко й наймали робітників-майстрів, що знали технологію плавки.

Отже, факти свідчать, що з частини селянської верхівки формувались уже буржуазні елементи на селі, носії нових виробничих відносин, що зароджувалися у надрах феодально-кріпосницької системи. Пропозиція робочої сили селянською біднотою і здекласованими елементами міста (*льозні*) значно перевищувало попит на неї, що було однією з важливих передумов для утвердження цих виробничих відносин. Але залежність селянина від феодала, монополія феодалів на землю і промисли, їх торгові привілеї стояли на перешкоді до створення усіх необхідних умов для успішного розвитку буржуазних відносин у сільському господарстві.

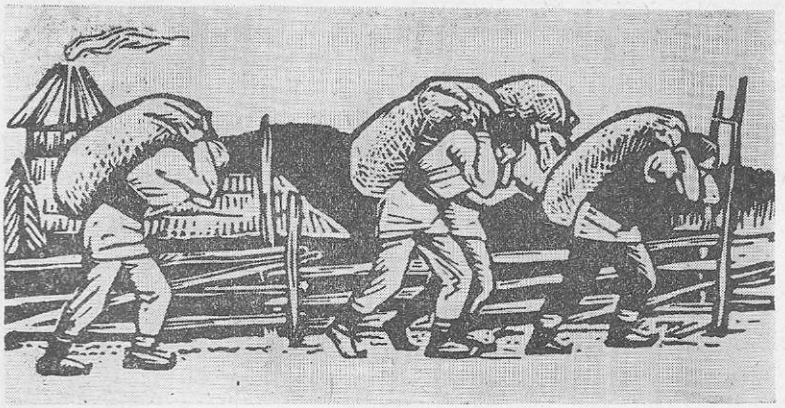

Панщизняні роботи на солеварнях Прикарпаття. *Художник Г. Якутович.*

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА

З розвитком товарно-грошових відносин у країні і втягненням в нього панського господарства, з перебудовою останнього на фільваркове, що вимагало примусової праці, феодали позбавляли селянина тих прав, якими він користувався до половини XVI ст., насамперед — права переходу, а потім остаточно прикріпили його до землі і до феодала.

Позбавлення феодалами особистих прав селянства на Україні, як і в інших країнах, відбулося не враз, не в результаті якогось одного державного акту.

Земельні відносини, що складалися протягом віків між феодалами й селянами, поступово узаконювалися урядом. Наріжним каменем їх були виробничі відносини — зобов'язання селян давати феодалам ренту за ту землю, якою вони володіли, бо, згідно з основним законом феодальної держави, суб'єктом права на землю був лише один клас — клас феодалів. Вважалось, що цей клас наділяв селян землею. І, власне, не тільки земля, на якій сидів селянин, а й він сам та його майно належало державі чи окремому феодалові. Цей принцип знайшов своє вираження вже у відомій формулі Сігізмунда-Августа, висловленій при проведенні аграрної реформи 1557 р. (Устав на волоки): «Кметь [селянин] и вся его маєтность наша есть» [1].

Оскільки вважалося, що земля належить класу феодалів, то селянин повинен нести феодалові повинності. Саме королю Сігізмунду-Августу приписують слова: «Кожний по тому, як він свій хліб їсть, повинен і працювати і повинності нам одбувать, а не за своїми предками, з своїх, як вони їх називають, вотчин» [2].

Як бачимо, селяни в той час вважали землі, якими здавна володіли їхні предки, своїми вотчинами і все ж несли за них повинності. До цього примушували феодали і феодальна держава, бо без дармової праці селянина не могли існувати як господарства окремих феодалів, так і феодальна держава взагалі. Тому, щоб вибити з селянина дармову працю, необхідно було не тільки позбавити його права на землю, а ще й поставити в особисту залежність від феодала. «Якби поміщик не мав прямої влади над особою селянина,— писав В. І. Ленін,— то він не міг би змусити працювати на себе людину, яка наділена землею і веде своє господарство. Отже, потрібен «позаекономічний примус», як говорить Маркс, характеризуючи цей господарський режим» [3].

Таким чином, селянин одночасно прикріплювався до землі і потрапляв у особисту залежність від феодала, що й становило юридичну основу феодально-кріпосницьких виробничих відносин.

Формування кріпосницької системи на Україні було процесом довготривалим, багатовіковим. Завершення головних її засад сталось у другій половині XVI ст., після загарбання України шляхетською Поль-

---

[1] «Устав на волоки», Юрьев, 1913, арт. 29, ст. 32.
[2] А. Ефименко, Южная Русь, т. 1, стор. 389.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156—157.

щею, яка випереджала в розвитку кріпацтва Литву й Росію. На Україні набуло чинності, поряд із місцевим руським та литовським, ще й польське феодальне законодавство.

Польське і литовське законодавство — Сеймові постанови, «Артикули» короля Генріха 1573 р. і Литовський статут 1588 р.— остаточно оформили кріпосництво на Україні. Правда, селянин «похожий» мав ще право після 10 років відкупитись десятьма копами грошів на користь пана [1]. Але практично це було майже неможливим, бо селянин повинен був ще відробити стільки років, скільки перебував на панській землі, повернути панові «запоможенє», тобто гроші чи реманент, які селянин брав у феодала, оселюючись на його землі. Тому, як правило, «похожий» селянин, проживши 10 років на землі феодала, переходив до категорії «непохожих», «отчинних» людей, тобто таких, що втрачали право переходу. Статут 1588 р. давав шляхтичу право розшукувати утікача-селянина протягом 20 років.

Селянин мав своє майно, худобу, знаряддя праці, житло. Та феодальне законодавство позбавляло селянина права повністю розпоряджатися всім своїм майном. Він не міг відчужувати землю комусь іншому без дозволу пана, заповідати сторонньому навіть своє рухоме майно.

За всякі провини, дійсні й уявні, за винятком карних, селянина судив сам його господар, навіть в тому разі, коли йшлося про конфлікт між ним і його підданим. За карні провини селянина судили державні урядовці.

Політично селянин був безправний. Він не міг бути обраний чи призначений ні у вищі, ні у нижчі органи державної влади. В державі вся влада і всі права належали одному класу— феодалам. Ще Статут 1566 р. підкреслював, що державна служба є привілеєм шляхти і що великокнязівська влада зобов'язується «простих людей над шляхту не повишати, на достойности их прекладати, и урядов наших простым людем давати не маем» [2].

З юридично-правового погляду особа селянина не дорівнювалася не тільки особі шляхтича, а й міщанина, що особливо чітко підкреслювалося в питанні убивства чи покалічення людини. Якщо феодал убивав людину простого стану, то йому було досить заприсягтися на євангелії, що він не винен, бо убивство зробив обороняючись або ненароком, і шляхетський суд його виправдовував. Шляхтича можна було засудити за навмисне вбивство людини простого стану лише при умові, що серед шести свідків обов'язково будуть два шляхтичі, які складуть присягу. Зрозуміло, що практично селянину неможливо було дістати такого посвідчення від шляхтичів. Як правило, убивця-шляхтич карався сплатою невеликого штрафу.

Селянин же втрачав руку, як тільки піднімав її на пана. А коли «люди простого стану, бояре панцерные, путные, мещане або люди тяг-

[1] За такі гроші можна було купить три воли або п'ять корів.

[2] «Статут Великого княжества Литовского 1566 г.», розд. III, арт. 15.— «Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв.», СПб., 1811.

лые забили шляхтича або шляхтинку, тогда колко их будет обвинено, мають вси горлом карани быти» [1].

Маючи, згідно з законом 1557 р., право життя і смерті щодо підданого селянина, шляхтич міг на свій розсуд передати це право іншим особам, навіть нешляхетського стану. Так, князь Григорій Сангушко-Коширський, віддаючи в оренду євреям А. Туринському та Г. Торчинському ряд сіл за 40 тис. золотих строком на 4 роки, обумовив в орендному контракті, що він передає орендаторам не тільки доходи від усіх сіл, промислів, митних поборів, а й право судити та рядити підданих за їх провини, аж до кари на горло [2].

Український селянин і селянка. *Малюнок Боплана (XVII ст.).*

Державні селяни були трохи в кращому правовому становищі, ніж приватновласницькі. Закон 1552 р. дозволяв державним селянам скаржитись в ассесорський (пізніше — референдарський) суд на державців королівських маєтностей, якщо вони збільшували встановлені урядом чи усталені звичаєм селянські повинності. Тому, що зловживання державців підривало ці маєтності, селянське господарство руйнувалося, селяни нерідко залишали його і тікали в степи або переселялись до іншого господаря. Та не слід думати, що селянству легко було доходити своїх прав перед урядом. Феодали на місці не дуже зважали на державні закони і королівські накази, а в судах сиділи вони ж, феодали, і керувалися при розгляді селянських скарг більше класовою солідарністю, ніж законами.

Тогочасний діяч Старовольський писав, що державці королівщини не звертали уваги ні на комісії, ні на королівські декрети. Придворні шляхтичі всіляко вигороджували звинуваченого шляхтича перед королем, а позивачів-селян штрафували, вимагали припинень позовів. Якщо ж селяни не корились, тоді шляхтич убивав або топив непокірних, забирав у них худобу, звинувачував у бунтарстві, розбійництві [3].

Влада пана над підданим поширювалась і в питаннях релігії. Варшавський сейм 1573 р., стверджуючи за шляхтою право сповідання будь-якої віри, одночасно ухвалив, що конституція ніяк не повинна порушувати владу над підданими як світських, так і духовних панів, ні

[1] «Статут ... 1566г.», розд. XI, арт. 39.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, стор. 286.
[3] Див.: W. Lozin'ski, Prawem i lewem, Lwów, 1903, стор. 593—594.

ослаблювати належної покори панам їх підданих; навпаки, коли б десь виникла сваволя з приводу розбіжності віри, то в такому разі кожен пан матиме й надалі право, яке завжди мав, покарати на свій розсуд усякого підданого, що не кориться йому. Отже, цей закон давав право шляхті чинити релігійні утиски своїм підданим. Енгельс писав, що «в XVI столітті, коли в Польщі панували єзуїти, православних російських підданих Польщі змушували приєднатися до римсько-католицької церкви» [1].

Релігійні утиски трудящих особливо посилились після об'єднання православної церкви України і Білорусії з церквою католицькою. Об'єднання було оформлено на церковному соборі в Бресті в 1596 р. Брестська церковна унія була знаряддям зміцнення політичного панування шляхетської Польщі і католицької церкви на Україні. Це був захід для денаціоналізації українського народу шляхом полонізації і покатоличення.

Верхівка феодального класу і вищого духівництва України зрадила свій народ, свою культуру. Вони прийняли унію і перейняли польську мову і культуру. Селянство продовжувало стійко боротися проти національного і релігійного гніту, відстоюючи національні інтереси українського народу. Тому польська шляхта продовжувала нав'язувати унію в першу чергу селянству — основній масі населення України.

Слід відзначити, що в другій половині XVI ст., і рідше в першій половині XVII ст., поряд із виробленим в польській та литовській державі загальнодержавним правом, яке визначало відносини селянства і феодалів, існували ще й німецьке, руське та волоське права. Уряд чи окремі феодали надавали ці права деяким сільським громадам, головно в районах народної колонізації або в гірських скотарських районах Прикарпаття, тобто в тих місцевостях, де була слаба адміністративна влада феодалів. При німецькому та волоському правах феодал чи державна адміністрація вступали безпосередньо в стосунки не з окремим селянським двором, чи господарством, а з керівниками сільської громади, так званими князями та солтисами, яким доручалося стягати з селянства на користь феодалів чи держави ренту, податки, постачати збройну силу, підводи, харчі, забезпечувати охорону тощо. Повинності таких селян нормувалися в основному звичаями, що вироблялися століттями, з урахуванням політичних, економічних, географічних та інших місцевих умов. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. на волоському праві жило в Прикарпатті близько 100 сіл. Як правило, норма експлуатації феодалами селян, що жили на волоському або німецькому праві, була трохи нижчою, аніж селян, на яких поширювалось польське та литовське законодавство. Цим і пояснюється, що селяни енергійно відстоювали волоське та німецьке право, нерідко зі зброєю в руках, під лозунгом збереження чи повернення до старих порядків. В міру зміцнення феодальної держави феодали поступово ліквідовували залишки

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 22, стор. 18.

німецького та волоського права, і в другій чверті XVII ст. існувало вже небагато сільських громад, які ним користувались.

Польський і литовський уряди всіляко обмежували (аж до повної ліквідації) ті права селянства, що хоч якось захищали його від сваволі феодалів. Ті ж права, що служили врегулюванню відносин всередині самого класу селянства, як-от права общинного самоврядування, общинного суду, лишалися поки що незмінними. Селяни общини мали право скликати свої сходи (віча), на яких вирішувались питання володіння землею дворищами чи цілими волостями, коли це не суперечило інтересам феодала, питання збору податку для феодала, питання ненормальних відносин в межах родини, дворища чи між окремими дворищами. Продовжував діяти копний суд.

Феодальне законодавство передбачало можливість і необхідність втручання феодалів у селянське самоврядування. Важливіші судові справи, як, скажемо, суд над убивцею чи над селянином, що вкрав коней або мед у бортях, судив уже волосний суд, котрий засуджував винного, як правило, до страти через повішення.

Важливим моментом селянського самоврядування було общинне володіння землею. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. існування общинного землеволодіння не відповідало вже в цілому економічним і політичним інтересам класу феодалів, і воно поступово ліквідовувалося. Там, де феодалам було вигідно, зокрема в районах колонізації селянством вільних земель, селянська община зберігалася. Але, не руйнуючи общини, феодал все більше обмежував її права, втручався у її внутрішнє життя, залишав на вирішення общини лише дрібні справи суто побутового характеру.

Ліквідація общинного землеволодіння відбувалася не лише в силу адміністративних заходів феодалів. Заможніші селянські двори теж прагнули вийти з неї, щоб розв'язати собі руки для господарювання, бо общинна власність на землю поступово перетворювалась в гальмо для виробництва.

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ

З організацією феодалами фільваркового господарства становище селян різко погіршалося. Більша частина селянства була доведена до становища, яке межувало з найгрубішими формами рабства. Нестерпний гніт, нічим не обмежена панська сваволя викликали класову боротьбу селян у всіх її формах і виявах.

Основною метою селянства в антифеодальній боротьбі була ліквідація кріпосницького землеволодіння і феодальних відносин, завоювання становища вільного від влади пана виробника на вільній землі, право вільного переміщення, вільної торгово-промислової діяльності.

Боротьба селянства проходила в різноманітних формах. Як зауважував Енгельс, «війна між класами відбувається незалежно від того,

Скарга підданих на панів. *Малюнок середини XVII ст.*

ведуться чи ні справжні воєнні дії, і вона не завжди потребує барикад і штиків для свого ведення» [1].

Справді, воєнні дії велись лише в окремі роки, а безперервна класова боротьба селянства точилася щодня в найрізноманітніших виявах — від спашу панських сіножатей, порубки лісу до підпалу маєтків, до вбивства окремих феодалів.

Зміст і характер класової антифеодальної боротьби чіткіше проявляється під час масових повстань, коли клас селян виступає проти класу феодалів. Тоді селяни того чи іншого села розправлялися не лише з своїм безпосереднім гнобителем, а, єднаючись із селянами інших сіл, організовувалися в загони й цілі армії і винищували панство на великій території.

Однією з найбільш пасивних і поширених форм класової боротьби селян державних володінь, а також міських селян, що перебували під владою міських органів самоврядування, як і в попередні періоди, були петиції до короля. В них селяни скаржилися на збільшення старостами, державцями та орендарями державних земель повинностей, узаконених здавна королівськими грамотами чи усталених традиціями та звичаєвим правом. Маємо чимало розпоряджень короля державцям чи орендарям, щоб вони зменшили повинності державних селян, замінили панщину грошовим чиншем, чого нерідко домагались селяни, тощо.

Та більше король робив це з міркувань суто економічних, бо надмірні утиски селян призводили до масових втеч і руйнування селянських господарств, що тягло за собою занепад і господарства державного.

В обстановці нечуваної шляхетської анархії в Польщі королівські розпорядження, як правило, ігнорувалися і старостами, і державцями. Доля кожного селянина, по суті, була в руках його господаря, а тому

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, стор. 224.

він сам мусив шукати спосіб захисту від експлуатації та знущань з боку феодала.

І найчастіше селяни вдавалися до втечі. В залежності від того, в яку епоху це відбувалося, де селяни шукали притулку та захисту від феодалів — у місті чи в степових окраїнах, обирали вони й форму втечі — індивідуальну чи сімейну, групову чи навіть цілими селами.

Міста не могли прийняти багато втікачів. У XVI — першій половині XVII ст. українські міста були економічно і політично слабші, ніж у Західній Європі. Вони мали багато своєї плебейської людності, позбавленої засобів виробництва; частина її змушена була залишати місто і шукати роботи в панських фільварках, на промислах або в козацьких чи міщанських хуторах. До того ж багато міст України належало феодалам як їх вотчини або ж перебували в їх володінні на правах оренди чи застави. А тому спостерігалися і масові втечі з міст.

За таких обставин більшість українських селян-втікачів прямувала не в міста, а головним чином в південно-східні окраїнні райони, де були ще вільні землі. Селяни діставали там певні роки волі чи пільги від повинностей. Ще історик середини XVII ст. С. Грондський писав, що селяни, «нагромадивши певне майно, забирали його і, не питаючи дозволу в своїх панів, прямували до козаків, звідки їх було неможливо повернути» [1].

Втечі селян від феодалів в кінці XVI — першій половині XVII ст. набрали винятково широкого розмаху. Причому масовість цього руху вражає не тільки в північно-західних районах, де зміцнилася панщинно-фільваркова система господарства, а й у південній Київщині та Брацлавщині, де фільварки лише почали виникати. За даними реєстру скарг шляхтичів до Люблінського трибуналу за 1591—1625 рр., опублікованого в «Źródła dziejowe», т. XIX, нараховується понад 1350 випадків селянських втеч. Тисячі зареєстровано в інших судових установах того часу: в судах повітових — гродських та земських. А ще більше — зовсім незареєстрованих.

Втечі селян та осідання їх в інших районах України, а також переселення за українсько-російський (офіційно тоді — польсько-російський) кордон тісно пов'язані з важливими подіями в житті країни. Під час селянсько-козацьких повстань і жорстокого шляхетського терору, що наступав після придушення їх, у збурення приходили великі маси селянського населення і порівняно за короткий час переміщувалися з одного району в інший. Повстання 1591—1596 рр. і його поразка «вивергло» значну частину селянства Поділля й Волині. Люди, рятуючись від лютих панських розправ, лишали свої господарства і йшли на Брацлавщину та Київщину. Іноді знімалися цілими селами й організовано, бойовим табором рухалися на схід чи південь, захищаючись збройною рукою від шляхетських переслідувань. Селяни брали з собою живий і мертвий реманент, бджоли, речі домашнього побуту, одяг тощо.

Після селянсько-козацького повстання 1630 р. частина селянської і козацької людності, а також і міського населення перейшла російсько-

[1] S. Grondski, Historia belli cosacco-polonici..., Pestini, 1676, стор. 21.

польський кордон і оселилася в районі Бєлгорода, Воронежа, Корочі, а частина просунулася далі на схід — на Дон. Ще інтенсивніше йшло переселення українського селянства та козацтва в Росію під час та після селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. З козацьким гетьманом Я. Острянином перейшло 3 тис. козаків, селян та міщан на територію Росії, а перед ними перейшла туди ж ще одна валка втікачів — до 2 тис. чоловік.

Точної цифри переселенців у Росію невідомо. Польський уряд вимагав від російського видачі 20 тис. утікачів. І це не перебільшена, а, очевидно, значно занижена цифра. Один лише переселенець Васко Федорович Іванкіїв повідомляв російський уряд, що з ним переселилося 10 тис. черкасців. А скільки їх переселилося ніде не зареєстрованими дрібними групами!

Стихійні, неорганізовані, індивідуальні ж втечі селян чи окремих родин з районів розвинутих феодально-кріпосницьких відносин (Руське воєводство, Волинь, північна і середня Київщина) в райони із слабшим кріпосницьким гнітом (південно-східне Придніпров'я, Надбужжя) відбувалися безперервно.

Тікати селянам одразу в далекі східні райони було дуже тяжко: не вистачало матеріальних засобів. Тому здебільшого селяни-втікачі змушені були після якогось часу мандрівки тимчасово осідати, щоб заробити гроші чи харчі, а нерідко й одяг, а потім рушати далі.

Кріпак не легко наважувався на втечу. Тяжко було залишати рідні місця, де він народився, землю, политу своїм потом і потом батьків, дідів і прадідів, своє господарство. До того ж кожен утікач знав, що коли вспіймають, то чекають його страшні тортури, а то й смертна кара. Тільки нестерпно тяжкий гніт, побої, знущання над людською гідністю, релігійні і національні образи — доводили його до відчаю, змушували кидати все своє майно, а то й рідних, і йти у невідомість шукати умов для життя. Ось кілька показових фактів. У 1639 р. з сіл Кальника і Струбовиська утекло 57 сімей, бо шляхтич Андрій Лещинський, взявши в оренду ці села, вчинив такий грабунок селян, що довів їх до повного розорення [1]. А шляхтич Уханський робив такі «здирства» та «утяження» в Коростишівському володінні, що звідти втекло 500 сімей. Те ж саме було і в м. Торчиці: шляхтич З. Антонович, взявши його в оренду, одразу збільшив повинності і так жорстоко поводився з селянами, що 200 чоловік втекло з містечка [2].

Нерідко перед втечею селяни помщалися за всі кривди і образи, заподіяні їм феодалом: палили маєтки, вбивали гнобителів. Так, наприклад, шляхтянка М. Сенютина скаржилася до Луцького суду, що її піддані — Сідельник з наймитом, Васечко з наймитом, Дмитро з синами, Прис із синами та наймитами та інші спалили її садибу і тієї ж ночі з сім'ями своїми і майном втекли. Подібних фактів наведено вже чимало в історичній літературі.

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, Саноцький гродський суд, т. 155, № 16.
[2] Див.: «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.», стор. 38.

Козацька старшина. *Малюнок XVII ст.*

Масові втечі селян від феодалів мали велике соціально-економічне значення. Вони, насамперед, стримували в певній мірі наступ феодалів на селянство, що зменшувало напруження соціальної боротьби на селі. Класова боротьба в тих селах, з яких тікали селяни, дещо послаблювалась і тому, що на втечі, як і на інші форми самозахисту, здатна була найбільш енергійна, вольова частина селян.

Внутрішня міграція, а тим паче переселення за кордон (головно в Росію, на територію Слобожанщини і на Дон) нерідко змінювали господарське, а іноді й соціальне обличчя втікача. Частина втікачів, позбавлена засобів сільськогосподарського виробництва, змушена була наймати-ся на промисли. Робоча сила спауперизованого селянина набирала товарної форми, чим створювалась одна з передумов для виникнення нових виробничих відносин.

Постійна класова боротьба селянства, яка точилася в різних формах протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст., не один раз переростала у вищу форму — в збройні повстання. До визвольної війни 1648—1654 рр. селянські повстання, охоплюючи більшу або меншу територію, не зливалися в єдиний всенародний потік антифеодальної боротьби. Причини цього крилися насамперед в різних соціально-економічних особливостях окремих районів. Інтенсивні селянські збройні повстання розгорталися саме там, де селянство остаточно ще не

було поневолене феодалами і мало здатність та засоби для захисту від їхнього наступу.

Великий вплив на розвиток антифеодальної класової боротьби українського селянства мало козацтво з його військово-політичним центром — Запорізькою Січчю.

Звичайно, козацтво було неоднорідним. Козаки були шляхетні, тобто такі, що належали з правового погляду до шляхетського стану. Були не шляхетні заможні козаки, вихідці в основному з міщанства, частково з багатшого селянства, і були козаки з міського плебейства та сільської голоти. Останні й складали переважну більшість козацтва. Тому-то між козацтвом і міськими та сільськими народними масами існували найтісніші зв'язки.

У політичному житті України відігравала значну роль привілейована група козацтва, так звані реєстрові козаки, що перебували на військовій службі Речі Посполитої, а особливо їх старшина. Наділені державними привілеями, вони складали фактично проміжну групу між селянством і дрібною шляхтою.

Маркс не один раз відзначав історичне значення як усього козацтва, так і його привілейованої верхівки. Він зауважував, що в умовах завойовницьких воєн та колонізації створювався селянський середній стан, стан «вершників»[1], піднятись до якого селянин може лише за умов завойовницьких воєн та колонізації [2].

В першій половині XVII ст. на передній план політичного життя козацтва все більше виходить Запоріжжя, де зосередилися маси непривілейованого козацтва, яке ніколи не запобігало ласки перед польськими властями. Саме ця частина козацтва збройною рукою захищала свою волю, даючи приклад, нерідко й безпосередню воєнну допомогу народним масам у їх боротьбі з феодалами. Говорячи про створення Запоріжжя, К. Маркс відзначав, що «дух козацтва розлився по всій Україні» [3].

Перше масове селянське повстання, що охопило майже всю Правобережну Україну, відбулося в 1591—1596 рр. спільно з козацтвом під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Матвія Шаули, Григорія Лободи.

У зв'язку з неврожаєм у 1591 р. становище народних мас ще погіршалось. Голодна біднота, шукаючи виходу із скрути, ринула на південь, у запорізькі степи. Польський уряд заборонив переходи на Низ і з Низу. Селянство збройно прокладало шлях в степ, покозачувалось. Частішали напади на панські маєтки, вбивства панів та їх прислужників. Уже в січні 1592 р. король писав в універсалі до шляхти, що на Волині, Брацлавщині та Київщині «великі і нечувані шкоди, кривди, грабунки і вбивства як у містах і містечках, так і в селах починено від людей свавільних» [4].

---

[1] *Вершниками* в ранній період Стародавнього Риму називались багаті городяни, які складали привілейовану групу населення і служили в кінноті.

[2] Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 29, стор. 60.

[3] Карл Маркс, Стенька Разин.— «Молодая гвардия», 1926, № 1, стор. 107.

[4] «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 1, стор. 13.

Стихійному рухові селянства і міської бідноти надавало певної організованості козацтво. Воно теж терпіло від польської шляхти, а особливо від магнатів, що віднімали у козаків землі і хутори. На чолі незадоволених став козацький старшина Криштоф Косинський, у якого магнат Януш Острозький відняв хутір Рокитне.

Виступ козацтва дав поштовх до розгортання селянського повстання на Київщині, Волині і Поділлі. Козаки взяли провід над загонами селянства та міської бідноти. Повстанці громили маєтки магнатів Острозьких, Вишневецьких та ін. Вони нападали на такі значні в той час міста-фортеці, як Біла Церква, Богуслав, Київський замок. Повстанці значно перевищували кількістю шляхетське військо. Але їм не вистачало зброї, організованості, тому важко було боротися з добре озброєними силами магнатів. 1593 р. під містечком П'яткою (на Волині) повстанці зазнали поразки, після чого Косинський заявив про припинення боротьби. Козаки пішли на Запоріжжя. Але незабаром двохтисячний загін їх знову з'явився під Черкасами. В тяжких обставинах козаки звернулись до московського царя Федора Івановича з проханням прийняти їх у російське підданство, про що свідчить грамота Федора Івановича 1593 р. до донських козаків.

Дальші зносини російського уряду з Косинським були перервані смертю останнього: він був зрадницьки вбитий 1593 р. в бою під Черкасами з військами черкаського старости О. Вишневецького. І козаки зазнали поразки. Проте перемога Вишневецького була неповною. Вишневецький змушений був дати козакам гарантії на володіння майном, дозволити вільний прохід із Січі в міста і назад. Запорізькі козаки тимчасово припинили боротьбу. Але селянство і міське населення Київщини продовжувало боротись.

У 1594 р. селянсько-козацьке повстання спалахнуло з новою силою. На чолі реєстрового козацтва в цей час був заможний козак Григорій Лобода. Нереєстрове козацтво очолив Северин Наливайко родом з Гусятина (на Поділлі). Батько його займався кушнірським ремеслом і землеробством, був убитий магнатом Калиновським. Северин пішов у козаки. У походах проти турків і татар С. Наливайко добре опанував військове мистецтво, вважався видатним гармашем. Козацтво поважало його за виняткову хоробрість.

В 1594 р. С. Наливайко зібрав загін запорізьких козаків і розпочав боротьбу проти магнатів і шляхти. Повстанці вирушили на Поділля, де в той час відбувалися міські повстання. Найзначнішим з них було повстання у Брацлаві, де міщани вигнали міський суд і взяли владу в свої руки. Протягом 1594 р. повстанці оволоділи майже всім Поділлям.

Організувавши значні сили, Наливайко в 1595 р. зробив вдалий похід у Молдавію, де розгромив великі татарські загони, які йшли на допомогу турецькій армії, що воювала тоді проти Австрії. Того ж року разом із Лободою Наливайко повторив похід в Молдавію, а потім пішов із своїми козаками в Угорщину на допомогу австрійській армії.

У 1595 р. загони Наливайка з'явились на Волині, де широко розгорталася антифеодальна боротьба селянства. Багато повстанців із се-

Селянсько-козацькі повстання на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст.

лян і міської бідноти приєдналось до військ Наливайка. Під його проводом утворилась досить велика селянсько-козацька повстанська армія.

Розправившись із магнатами і шляхтою на Волині, Наливайко вирушив у Білорусію, також охоплену селянськими повстаннями. Українське козацтво відіграло значну роль в організації білоруських повстанських загонів. Повстанці взяли з боями міста Слуцьк, Бобруйськ, Могильов (на Дніпрі) та ін.

Антифеодальна війна на Україні і в Білорусії покликала до боротьби і польське селянство. Повстанські загони з'явилися в Мазовії, в околицях Нейштадта. Вони руйнували маєтки шляхти, монастирів і костьолів, забирали їх майно. Польський уряд зібрав значні збройні

сили і під проводом магната С. Жолкевського кинув їх на придушення повстання. Королівсько-шляхетське військо вступило на Поділля з Молдавії, щоб ударити в тил наливайківцям і відрізати їх від загонів повсталого реєстрового козацтва, очолених Григорієм Лободою та Матвієм Шаулою. Ухиляючись від боїв з добре озброєною польською армією, Наливайко відступив у січні 1596 р. на Волинь, а звідти — в уманські ліси. В цей час полум'я селянських повстань вирувало на Київщині, Волині, Брацлавщині, частково в Галичині.

Під натиском польської армії козаки Наливайка, а з ними і частина повсталих селян Волині та Київщини пішли до Білої Церкви для з'єднання з реєстровцями. На козацькій раді гетьманом об'єднаного повстанського війська був обраний один з ватажків реєстровців — Матвій Шаула, міщанин за походженням. Між повстанцями і передовими частинами польської армії під Білою Церквою відбувся бій, обидві сторони зазнали великих втрат. Після бою повстанці організовано відступили вниз по Дніпру. Польська армія атакувала їх в урочищі Гострий Камінь (недалеко від Трипілля). Незважаючи на велику перевагу в артилерії й кінноті, поляки не змогли розбити повсталих. В цьому бою Шаула був тяжко поранений. Козацьким гетьманом став Лобода.

Зазнавши значних втрат, повстанці відступили в травні 1596 р. за Дніпро, на Лубенщину. Були наміри відступити за московський кордон і шукати захисту в російського уряду. Але польське військо відрізало шлях для відходу. Тоді повсталі, розраховуючи на допомогу Запоріжжя, заклали табір на р. Солониці, недалеко від нинішнього м. Лубен.

Близько двох тижнів мужньо боролися повстанці. В тяжкій обстановці, що склалася в таборі, загострилися суперечності між реєстровцями і нереєстровцями. Гетьман Жолкевський намагався використати ці суперечності. Він вступив у переговори з Лободою, обіцяв амністувати реєстровців, якщо вони складуть зброю. В таборі поширились чутки про капітуляцію реєстровців. Вони викликали заворушення. Лободу звинувачували в зраді і під час збройної сутички між реєстровими і нереєстровими Лобода був убитий. Становище обложених ще погіршало. Тяжкий голод у таборі змушував повстанців іти на капітуляцію. Умови капітуляції прийняла старшина реєстровців. Вона арештувала Наливайка і видала його Жолкевському. Потім віддано було артилерію і відкрито табір.

Жолкевський не дотримав свого слова і підступно напав на майже беззбройних. Тільки невелика частина реєстровців з боєм вирвалася з табору і пішла на Запоріжжя. Кілька тисяч повстанців у таборі, в тому числі жінки і діти, були вирізані. Наливайко, Шаула та інші керівники козацтва були відвезені в Варшаву і там страчені.

Героїчна постать Наливайка довго жила у народних переказах і легендах, була улюбленим образом Т. Шевченка і поета-декабриста К. Рилєєва. Не одне століття цей образ кликав селянські маси до боротьби за волю.

Після придушення повстання розпочався лютий терор, багатьох повстанців після жорстоких тортур було страчено, інших тяжко покалічено, майно їх пограбовано. Козацтво було оголошене поза законом.

Та все ж привести трудящі маси до повної покори феодали не змогли. Щоб жити, розвивати своє господарство, захищати свою честь і людську гідність, селянство продовжувало і далі боротьбу. Селяни окремих сіл вбивали поміщиків, інші палили маєтки, чимало тікало в степи, до козаків. Король у сеймовій промові говорив: «Пішла до них [до козаків] голота, пішли засуджені, пішли втікачі, повтікали селяни, покинувши поля, повтікала челядь, покинувши панів, так що мало хто і до плуга має людей на Поділлі» [1].

Причини, що викликали селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст., не були усунені і в першій половині XVII ст. і призвели до ще дальшого загострення класових суперечностей між феодалами і селянством, втягуючи в антифеодальну боротьбу все ширші й ширші народні маси.

На початку XVII ст. фільваркове господарство на відробітковій ренті поширюється вже на середню Київщину і доходить аж до Дніпра. Значно збільшилась натуральна рента. І саме тут спалахують в першій чверті XVII ст. досить інтенсивні, але локальні селянські і козацькі повстання. На посилення антифеодальної боротьби українського селянства мала значний вплив селянська війна в Росії початку XVII ст., в якій брало участь і українське селянство, особливо з Чернігово-Сіверщини.

В 1617 р. селянське повстання охоплює українське Придніпров'я, особливо Київське Полісся, частково Волинь. Причому і на цей раз селянське повстання тісно переплітається з козацькими виступами. Всілякі заходи польського уряду, спрямовані на те, щоб відірвати козацтво від селянства,— визнання за реєстровими козаками права власної юрисдикції, виборності старшини, підвищення платні, обіцянки збільшити реєстр — не приносили відчутного успіху. В наступному році козацькі маси знову виступили спільно з селянством. Повстанням були охоплені Житомирський повіт і вся північна частина Київського повіту. Уклавши Деулінське перемир'я з Росією (1618 р.), польський уряд кинув збройні сили на Київщину і придушив повстання.

У 1625 р. назрівало нове селянсько-козацьке повстання. Щоб запобігти йому, не допустити об'єднання сил козацтва і повсталого селянства, королівський уряд послав у район Кременчука коронне військо. Припинити боротьбу козацтва польському командуванню вдалося не так зброєю, як поступками козацькій верхівці. За Куруківською угодою, збільшено було козацький реєстр до 6000 чоловік та розширено права козацького самоврядування. Урядова комісія поповнила реєстр головно заможними козаками і виписала з нього ненадійних. Козаки, що не потрапили до реєстру і що були викреслені з нього — основна маса в кілька десятків тисяч чоловік, дістали назву *виписних*. Виписні козаки були особливо вороже настроєні проти польського уряду і взагалі шляхетської Польщі.

Більшого розмаху набули селянські повстання в другій чверті XVII ст., особливо в 1630, 1637—1638 рр.

Повстання 1630 р. розпочалося в південних староствах Київщини козацькими виступами, а потім центр його швидко перемістився на Пе-

[1] «Жерела до історії України-Руси», т. 8, стор. 165.

реяславщину, де в боротьбу проти феодалів втягнулося селянство. В ньому також брали участь і народні маси міст та містечок: Києва, Корсуня, Канева, Переяслава, Ромен, Лубен та ін. На чолі повстання став досвідчений козак Тарас Федорóвич (Трясило). Федорóвич вирішив діяти швидко і рішуче, поки не з'єднались розміщені в районах Південно-Східної України «на лежі» (на постої) польські війська.

Федорóвич звернувся до народу з відозвою підніматися на боротьбу за козацькі вольності, на захист православної віри. На його заклик за короткий час ділом відгукнулися кілька десятків тисяч селян, нереєстрових козаків.

4 квітня 1630 р. під Корсунем повстанці вступили в бій з польським військом, на чолі якого стояв гетьман С. Конецпольський. Під час бою до повстанців приєдналася частина реєстровців, а також корсунські міщани. Шляхетські війська зазнали великої поразки і відступили, залишивши переможцям обоз і зброю.

З поразкою польських військ селянське повстання охопило територію від Запоріжжя до Київського Полісся і Полтавщину. Почалися виступи і міських жителів, головним чином бідноти.

Федорóвич, розуміючи неминучість дальшої боротьби, добре укріпив Переяслав. Вибір цього міста як опорного пункту був вдалим: Переяслав знаходився в центрі селянського повстання і займав вигідне стратегічне положення. Спираючись на нього, повстанці тримали під своїм контролем переправи через Дніпро і мали можливість в разі невдачі забезпечити шляхи відступу на територію Росії. Під Переяслав зійшлося більше 30 тис. повстанців.

Поповнене польське військо з німецькими найманими загонами все ж переправилось через Дніпро і пішло на штурм укріплення. Бої тривали три тижні і закінчились повною поразкою шляхти. У джерелах того часу відзначалось, що в цих боях загинуло 300 тільки «велце значних панів коронних», а всього втрати польського війська становили кілька тисяч чоловік. Ця знаменна перемога повсталого народу над шляхетським військом оспівана Т. Шевченком у поезії «Тарасова ніч».

Зазнавши поразки, Конецпольський запропонував козакам припинити боротьбу, обіцяючи від імені уряду збільшити козацький реєстр і розширити привілеї. Козацька верхівка, боячись дальшого поглиблення класової боротьби, прийняла пропозицію Конецпольського і підписала угоду. Невдоволена угодою частина козацтва на чолі з Федорóвичем відійшла на Запоріжжя.

Припинення боротьби козацькою верхівкою дезорганізувало повстанські сили, і польське військо придушило селянське повстання. Але перемога феодалів була неповною. Селяни чинили опір наступові шляхти, відмовлялись виконувати феодальні повинності, нападали на шляхетські маєтки. Поразка польського війська під Переяславом зміцнила в них віру в можливість перемоги над шляхтою.

Вирувало й Запоріжжя. Козацькі маси обурені були угодовською політикою реєстрової верхівки, не корились їй.

Після повстання 1630 р. польський уряд збільшив на Україні свої військові сили. В 1635 р. перед Кодацьким порогом на правому березі Дніпра збудовано було фортецю Кодак. Уряд поставив у ній гарнізон з найманих німецьких солдатів. Кодак мав контролювати всі шляхи і переправи, які зв'язували Запоріжжя з Україною.

Запорізькі виписні козаки на чолі з Іваном Сулимою напали на Кодак в тому ж 1635 р. і дощенту зруйнували фортецю, а гарнізон її знищили. Польській шляхті удалося тоді придушити козацьке повстання. Видані реєстровою старшиною польським властям Сулима і його близькі товариші були страчені.

В червні 1637 р. повстання спалахнуло з новою силою. Почалось воно з виступу нереєстрових козаків на Запоріжжі під керівництвом Павлюка (Павла Бута), до яких приєдналась і частина реєстровців. У зверненнях до козаків, селян і міщан Павлюк закликáв громити не тільки шляхту, а й старшину, яка зраджувала інтереси народу. За короткий час селянське повстання охопило Київщину, Полтавщину і Чернігівщину. Восени 1637 р. козацько-селянське повстання досягло широкого розмаху. Польний гетьман М. Потоцький повідомляв короля, що все селянство покозачилось, виганяє панів і управителів з їх володінь, шляхта в паніці тікає в укріплені замки та міста, кидаючи своє майно.

Перший великий бій повсталих з польськими військами відбувся 6 грудня під Кумейками, недалеко від Черкас. Повстанці почали бій, не діждавшись прибуття січовиків.

«Наступ селян,— писав польський капелан Окольський, що був свідком бою,— вражав своїм видовищем: вони йшли табором, вишикуваним у шість рядів, з чотирма гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо...» [1]

Потоцький дав наказ піддати табір артилерійському обстрілу і одночасно вдарити на нього кіннотою. Хоч перевага була цілковито на боці польського війська, проте, як свідчив Окольський, хлопство проявило таку завзятість та упертість, що всі як один відмовлялись просити миру. У кого не було зброї, били жовнірів голоблями.

Бій закінчився поразкою повсталих. Частина повстанців на чолі з досвідченим козаком Д. Гунею зімкнутим табором відступила вниз по Дніпру до Боровиці, де й припинила нерівний бій. Через зраду старшини поляки схопили Павлюка і його помічників; вони були страчені у Варшаві.

Розгромивши повстанців під Кумейками, Потоцький перекинув свої війська на Полтавщину, де продовжували боротьбу загони на чолі з Кизимом. Потоцькому вдалося придушити повстання і на Лівобережжі. Почався жорстокий терор: тисячі людей було четвертовано, покалічено. Кизим і його син Кизименко, що керував загоном після того, як батько потрапив до рук шляхти, були в Києві посаджені на палю. Та нелюдські розправи не принесли шляхті бажаного «умиротворення» поневоленого народу. Селянство чинило опір панам протягом усієї зими 1637—1638 рр.

---

[1] «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», т. 2, стор. 174.

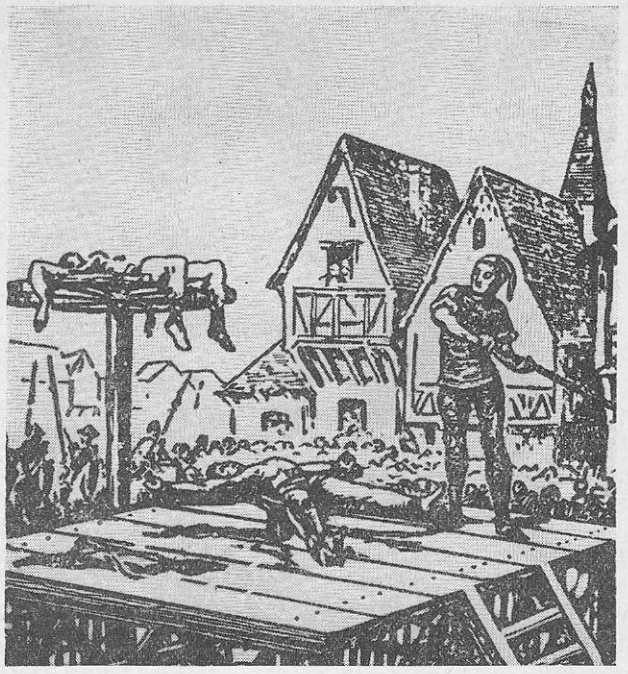

Колесо смерті й четвертування. *Малюнок середини XVII ст.*

Навесні 1638 р. нереєстрові козаки повстали знову. Повстання очолювали Яків Острянин і Карпо Скидан. Звістка про виступ запоріжців і їх заклик до народу підніматися на боротьбу за волю та захист православної віри були поштовхом до нового вибуху масового повстання на Київщині й Полтавщині. Повстанці захопили Кременчук, Хорол, Омельник, Голтву. Під Голтвою повстанці збудували сильно укріплений табір.

Польське військо на чолі із полковником С. Потоцьким пробувало захопити табір повстанців, але зазнало поразки. Діставши підкріплення, Потоцький перейшов знову в наступ. Район селянського повстання дедалі більше розширявся. Маючи великі переваги в озброєнні, польська армія завдала ряд поразок розрізненим групам повсталих, особливо під Сліпородом і Жовнином (на Лубенщині). Після цих поразок кілька тисяч козаків на чолі з Острянином перейшли російський кордон і стали на службу до російського уряду.

Частина повсталих під проводом Гуні відступила до гирла Сули і заклала укріплений табір на р. Старці, при впадінні її в Сулу, де й трималась близько двох місяців. Згаданий вище Окольський писав про цей табір, що «не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його майстерності в такого роду спорудах, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї і бруствери». Голод змусив повстанців припинити боротьбу. Гуня з частиною козаків утік на Дон.

Придушивши повстання, шляхта нещадно розправлялась із народом. Козаки, міщани і селяни шукали захисту на території Росії й масами переселялись на Дон і Слобожанщину.

У XVI і першій половині XVII ст. посилилась антифеодальна боротьба селянства Галичини (Руське воєводство). Вона мала той же зміст і характер, що й боротьба селянства на всій території України. Але місцеві особливості зумовлювали застосування і деяких інших форм боротьби. Однією з них був рух опришків — своєрідна форма партизанської боротьби. Почався цей рух десь у другій половині XVI ст. В цей час в Галичині шляхта організовувала фільваркове господарство, а отже, відбирала у селян кращі землі і пасовиська, різко збільшувала повинності. Зростали податки на утримання війська, старостинських слуг. Від легальної боротьби (подання скарг до уряду) селянство поступово переходить до більш активного протесту. Утікачі-селяни йшли в опришки — заглиблювались в Карпатські гори, організовували там невеликі повстанські групи. Спираючись на підтримку селян та міської бідноти, опришки робили напади на шляхетські маєтки.

Центром опришківського руху в другій половині XVI — першій половині XVII ст. було Західне Прикарпаття на польсько-угорському прикордонні. Подібно до того, як прихід козаків із Запоріжжя на Київщину чи Брацлавщину давав поштовх до розгортання в цих районах антифеодальної боротьби селянства, так і загони гірських опришків, з'явившись на Саноцькій землі чи на Покутті, викликали піднесення класової боротьби селянства, втягнення в повстання все ширших і ширших народних мас.

Один із значних спільних виступів прикарпатських і закарпатських опришків відбувся у Телесниці (Саноцька земля) в 1607 р. Ще більшим був виступ молдавських і покутських опришків у 1620 р. під керівництвом Гриня Кардаша. Опришки взяли тоді покутську фортецю Пнів і зруйнували багато шляхетських маєтків.

У XVI — першій половині XVII ст. посилювалось кріпосництво і на Буковині, яка була під владою Молдавії. Селяни тут терпіли подвійний гніт — місцевих українських і молдавських поміщиків. Селяни Буковини не раз повставали проти кріпосницького і національного гніту. Особливо великі повстання молдавського і українського селянства відбулися в 1623—1628 рр. Феодали придушили ці повстання і нещадно розправилися з їх учасниками. В 1646 р. господар Молдавії Василь Лупул заборонив вільний перехід селян від одного власника до іншого.

У 1630—1640-х роках в Перемиській і Саноцькій землях діяли загони опришків на чолі із Степаном Солинком, Василем Чепцем, Василем Таюсом та ін.

Селянські повстання XVI — першої половини XVII ст. як на Придніпров'ї, так і на Придністров'ї та Прикарпатті зазнали поразки. Причини полягали в тому, що клас феодалів був тоді сильніший, ніж клас пригноблених. Клас польських і українських феодалів виступав єдиним фронтом проти народних мас. Він мав добре озброєну армію, єдине керівництво. Народні маси виступали стихійно, погано озброєні, їх сили були розпорошені. Говорячи про причини поразки німецького селянства

у війні 1525 р., Енгельс писав, що селяни «діяли в кожній провінції на свій власний страх і риск, раз у раз відмовляючи сусіднім повсталим селянам в допомозі, і тому по черзі винищувались в окремих боях військами, чисельність яких не досягала навіть десятої частини всієї маси повсталих» [1]. Зазначені Енгельсом слабі сторони повсталого німецького селянства в боротьбі з феодалами були властиві й українському селянству.

Одна з причин поразки українського селянства полягала в його низькій політичній свідомості, різноманітності економічного і побутового становища в окремих районах, у наявності внутрішніх суперечностей між заможним селянством і селянською біднотою.

Селянські повстання проходили під лозунгами соціальними, національними і релігійними. В. І. Ленін пояснював, що «виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку» [2].

І все ж, незважаючи на тяжкі наслідки селянських повстань, вони мали велике прогресивне значення. Класова боротьба селянства розхитувала і ослаблювала феодально-кріпосницьку систему, стримувала наступ феодалів на селянство, обмежувала їх експлуататорські прагнення.

Антикріпосницька боротьба селянських мас України була найважливішим фактором ослаблення панування шляхетської Польщі на Україні. Вона прискорювала визрівання національної самосвідомості народних мас і формування української народності в націю, що мало велике значення для дальшого розвитку визвольної боротьби українського народу. Селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. були для народних мас України великою школою збройної боротьби проти свого класового ворога, школою організаційного і військового досвіду.

Селянські повстання, в які незмінно втягувалися і міські народні маси та маси рядового козацтва, служили справі закладання основ класового союзу пригноблених трудящих мас проти об'єднаних сил польських, українських і литовських феодалів, союзу, який знайшов свій дальший розвиток в роки народно-визвольної війни 1648—1654 рр. і який відіграв важливу роль в перемогах повсталого народу над збройними силами панської Польщі і феодальної Литви. В ході козацько-селянських повстань в народних масах визрівала свідомість, що єдиною силою, яка може подати допомогу в боротьбі за визволення від гніту іноземних поневолювачів, є братній російський народ. Таким чином, в ході визвольної антифеодальної боротьби народних мас України створювалися необхідні передумови для здійснення великого історичного завдання — возз'єднання України з Росією.

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 414.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 216.

РОЗДІЛ V

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 1648—1654 рр.

ПОЧАТОК ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ І РОЗГОРТАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЬ

Після розгрому польсько-шляхетським урядом козацько-селянських повстань 1637—1638 рр. на Україні посилився феодально-кріпосницький гніт, і становище пригноблених мас українського народу стало ще важчим. Польські пани намагалися ополячити український народ, нав'язати йому католицизм. Вони закривали українські братські та інші школи й православні церкви, примусово запроваджували церковну унію. По містах українців усували від участі в міському самоврядуванні, обмежували в заняттях ремеслом і торгівлею.

Економічний, політичний і національний гніт затримував розвиток продуктивних сил країни, гальмував розвиток культури українського народу.

Десять років з 1638 по 1648 польська шляхта називала роками «золотого спокою». Та це було затишшя перед бурею: у ці роки класові і національно-релігійні суперечності дійшли крайніх меж і вибухнули в 1648 р. народно-визвольною війною.

Весна і літо 1648 р. ввійшли в історію як час найвизначніших битв українського народу за знищення іноземного ярма. Головною і вирішальною силою народно-визвольної війни 1648—1654 рр. виступало пригноблене селянство, яке боролося за визволення України від іноземного поневолення, за знищення феодального гніту у всіх його проявах і формах. Велика роль у визвольній війні належала також і козацькій масі, тісно зв'язаній з селянством, та міській бідноті, над якими тяжів соціальний, політичний, національний та релігійний гніт і постійна загроза покріпачення. Козацтво мало сильну військову організацію, тому воно стало ударною силою, передовим загоном повстанського руху українського селянства. За ліквідацію польсько-шляхетського гніту і всесилля магнатів боролись і козацька старшина, значна частина заможних верств міського населення і деяка частина української шляхти, які зазнавали політичних і національно-релігійних утисків.

Але в ході спільної боротьби різних соціальних верств проти іноземних загарбників класові суперечності не тільки не послабились, а ще

більше загострились. У той час як селянство боролося за знищення феодально-кріпосницького гніту, козацька старшина намагалася посісти панівне становище в економічному і політичному житті країни і зберегти існуючий суспільний лад. А феодальна верхівка — частина української шляхти і вище православне духівництво, забезпечені певними привілеями і зв'язані з польсько-шляхетськими колами політичними, економічними і родинними зв'язками,— завжди йшла на угоду з польським урядом.

Визвольну війну очолив великий син українського народу, видатний діяч і полководець Богдан Хмельницький.

Ще в кінці 1647 р. Богдан Хмельницький почав активну підготовку до повстання, але був заарештований польським урядом. Звільнившись з великими труднощами з в'язниці, Богдан Хмельницький з групою своїх найближчих спільників тікає на низ Дніпра, на острів Буцький. «Щоб урятувати своє життя,— писав в одному з листів Богдан Хмельницький,— я змушений був податися на Запоріжжя, де багато таких бідолах, скривджених і знівечених козаків, не з своєї волі покинувши жінок, дітей, майно своє, через такі знущання тиняються; інші ж по чужих землях і ріках розбіглися» [1].

Незабаром на низу Дніпра кількість втікачів виросла в декілька сот чоловік, з яких Хмельницький і формує перший загін повстанців, котрий наприкінці січня 1648 р. напав на Запорізьку Січ і за допомогою запоріжців вигнав польський урядовий гарнізон, заволодів Січчю. Повстале військо проголосило Богдана Хмельницького гетьманом.

На Січ збиралися повстанці з усієї України; серед них було багато учасників селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. Уже ранньою весною 1648 р. їх нараховувалося кілька тисяч. За виразом сучасника — автора літопису Самовидця — до Богдана Хмельницького почало горнутися «все, що лиш живо». В своєму універсалі-зверненні Хмельницький закликав козаків і селян спільно вдарити на ворога, а сам давав палку клятву не шкодувати ні сили, ні життя в ім'я загальної свободи і спокою [2].

Події на Запоріжжі стали іскрою, від якої запалала вся Україна. Незабаром по всій Наддніпрянщині розгорнулися селянські повстання. Починалася народна війна, яка загрожувала самому існуванню шляхетської Польщі.

Між повстанцями на Запоріжжі і Наддніпрянщині був найтіснішний зв'язок, і це дуже добре розуміли не тільки друзі повстанців, але й їх вороги. В березні 1648 р. коронний гетьман Потоцький в листі до короля з великою тривогою зазначає, що «згубне полум'я так уже розгорілося, що не було того села, не було того міста, в якому б не лунали заклики до сваволі і де не чинили б замахів на життя і майно своїх панів і державців» [3].

---

[1] «Документи Богдана Хмельницького», К., 1961, стор. 24.
[2] Див.: «Історія України в документах і матеріалах», т. 3, К., 1941, стор. 121.
[3] «Воссоединение Украины с Россией». Документы и материалы в трех томах, т. 2, М., 1953, стор. 15.

Богдан Хмельницький. *Гравюра В. Гондіуса. (XVII ст.)*

Потоцький закликав короля і всі урядові кола вжити найрішучих заходів, щоб не допустити Хмельницького на «волость», (територію України за межами Запоріжжя), бо інакше 3 тис. повстанців з приєднанням до них мас повсталого селянства можуть зрости до 100 тис. чоловік. Серед шляхти на Україні почалася паніка, значна частина її тікала в Польщу, інша йшла у військо, яке Потоцький вів на придушення повстання.

12 квітня селянсько-козацькі загони на чолі з Богданом Хмельницьким виступили назустріч польському коронному війську, яке наближалося до Запоріжжя. Вирішальні бої відбулися 6 травня в урочищі Жовті Води і закінчилися нищівним розгромом польського війська. Це була перша велика перемога повсталих мас селянства і козацтва.

Повстанське військо на чолі з Богданом Хмельницьким свою стратегію і тактику основувало на давніх традиціях запорізького війська і великому досвіді селянсько-козацьких повстань: вони тримали в своїх руках ініціативу, вдавалися до наступальних дій, вибирали найбільш вигідні обставини для нанесення вирішального удару.

Після жовтоводської поразки головні військові сили «корони» скупчилися під Корсунем. Вдавшись до військової хитрості, повстанці примусили шляхетське військо відступити з добре підготовлених і зручних позицій і прийняти бій у невигідних умовах (розбитій шляхті довелося відступати дорогою, яку повстанці заздалегідь завалили зрубаними деревами і перекопали глибокими ровами).

Битва під Корсунем закінчилася цілковитим розгромом польських військ. Тільки небагатьом її учасникам вдалося врятуватися. Селяни навколишніх сіл влаштовували заслони і допомагали повстанцям брати в полон шляхтичів. У полон попали і обидва командуючі польського війська — М. Потоцький та М. Калиновський. Крім інших військових трофеїв, повстанцями була захоплена вся польська гармата (артилерія).

Після Корсунської битви на Україні залишилося лише невелике шляхетське військо, але й з нього значна частина вояк, «которые иманы из мещан и ис пашенных мужиков», втекла до Хмельницького [1].

[1] ЦДАДА СРСР, ф. 210 (Розрядний приказ), Московський стіл, ст. 169, арк. 251.

Блискучі перемоги під Жовтими Водами і Корсунем сколихнули всю Україну і сприяли поширенню повстання на великих її просторах. Воно охопило Київщину, Брацлавщину, Лівобережжя, Поділля, через деякий час Волинь, перейшло на Східну Галичину, докотилося до Карпатських гір, захопило значну частину Білорусії і перекинулося в Польщу.

Через десять днів після Корсунської битви на Придніпров'ї жоден шляхтич не залишився в своєму маєтку. Один із сучасників-шляхтичів писав, що шляхетне панство «від бунтівників внутрішніх, козаків, підданих і свинопасів своїх тікало з домів своїх, все залишивши, куди хто міг, заради життя, захопивши жінок і дітей, на Волинь і в Польщу за Віслу» [1].

Дрібні шляхтичі, ксьондзи, шинкарі і окремі урядовці польсько-шляхетської адміністрації, які лишилися на Україні, позамикалися в костьолах і чинили опір повстанцям, але незабаром по всій Наддніпрянщині замки і костьоли були захоплені повстанцями і здебільшого зруйновані.

Шляхтичі з сумом констатували, що по містах і селах посполиті так чекають Хмельницького, як батька рідного. «Не тільки козаки підняли бунт,— писав литовський канцлер Альбрехт Радзівілл,— але й всі наші піддані на Русі до них пристали і збільшили військо козаків до 70 тисяч, і дедалі воно все більше поповнювалося руськими хлопами» [2].

В боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників повстанцям активно допомагали найширші кола населення. «Куди не відступить ворог,— писав брацлавський воєвода А. Кисіль,— скрізь міста і замки здаються без всякого опору, а кількість вогнепальної зброї зростає надзвичайно... Якщо кілька тисяч козаків... розгромили наше військо і гетьманів, то що ми відчуємо, коли їх буде сто тисяч, а після і вдвоє більше? Ми тепер маємо справу не з тією давньою Руссю, яка з луками і рогатинами вступала в бій, а з грізним, озброєним вогнепальною зброєю військом» [3]. Далі він підкреслює, що повстанці, особливо козаки, мають великий військовий досвід, бо більшість із них завжди носила зброю або для оборони від зовнішніх ворогів, або перебуваючи на службі Речі Посполитої, і все це утруднює з ними боротьбу.

Незабаром окремі виступи селян злилися у велике селянське повстання, що охопило всю Наддніпрянщину. На Лівобережній Україні повстання набуло великої сили вже в другій половині травня.

В боротьбі проти повстанців особливо лихої слави здобув зрадник українського народу великий магнат Лівобережжя Ієремія Вишневецький, який не зупинявся перед найжорстокішими карами, «незносные крывды хрестиянам» [4] чинив. Та жорстокості не припиняли, а навпаки ще більше роздували полум'я народної війни. Вишневецький не міг далі

---

[1] «Южно-Русские летописи», К., 1916, стор. 101—104.
[2] «Pamiętniki Albrechta Radziwilla», t. 1, Poznań, 1839, стор. 292.
[3] «Памятники, изданные Киевскою комиссиею...», т. 1, стор. 212.
[4] ЦДАДА СРСР, ф. 214 (Сибірський приказ), арк. 273—274.

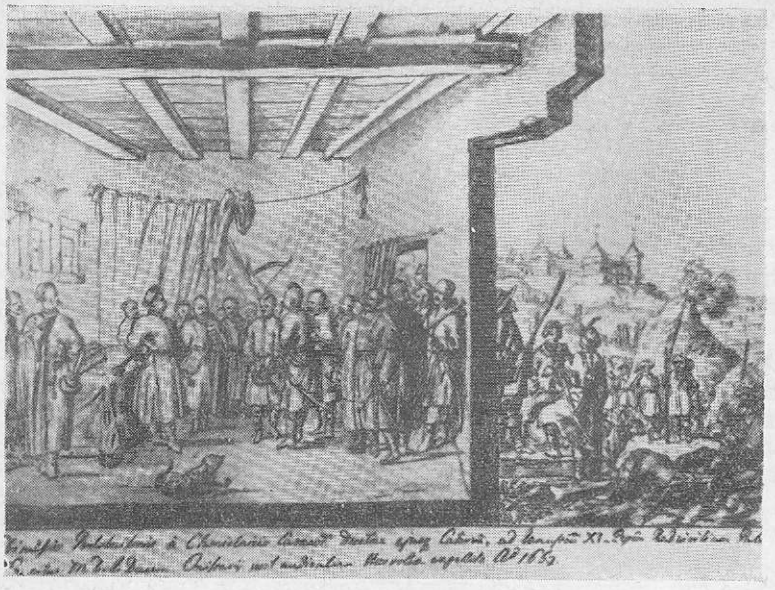

Прийом Я. Радзівіллом послів Б. Хмельницького.
Малюнок А. Вестерфельда.

покладатися на своє військо, яке в значній мірі складалося з його підлеглих. Вони в перших же боях почали переходити на бік повстанців. Вишневецький змушений був відступати на Ніжин, Чернігів і далі — на Лоєв і Брагін. Перебравшись біля Мозиря через Прип'ять, він перейшов на Правобережну Україну.

Втеча Вишневецького усунула значні перешкоди для розгортання повстання. Повстанці громили маєтності польських магнатів на території Переяславщини, Ніжинщини й інших частин Лівобережжя. Вони штурмом захопили резиденцію Вишневецького м. Лубни, а потім Пирятин і Лохвицю.

Успішним діям лівобережного селянства сприяла допомога козацьких полків, які були надіслані сюди Богданом Хмельницьким зразу ж після Корсунської битви. 11 червня передова частина селянсько-козацьких загонів перейшла річку Сейм, у зв'язку з чим вся околишня шляхта повтікала до Новгород-Сіверського. Через деякий час 15-тисячне повстанське військо захопило Новгород-Сіверський, а також Чернігів і Стародуб.

Антифеодальна боротьба селянства перекинулася на Правобережжя. На Київщині повстанням були охоплені села: Ясногородка, Бузова, Вигурівщина, Термахівка і Красятичі. Напади на панські маєтки відбулися в Мотовилівці і в Білгородці, де селяни вимолотили хліба на току і опустошили замки. Жителі Паволочі і Котеньків створили селянсько-козацький полк на чолі з Іваном Кучевичем. Заграва селянських пов-

стань запалала на Брацлавщині, тут діяли загони, що нараховували по 10—12 тис. селян.

Із земель Північної Буковини і Бессарабії, які були під владою залежного від Туреччини молдавського господаря, загони повстанців йшли на допомогу своїм братам на Придніпров'ї.

Після розгрому народних повстань, які вибухнули в ряді міст Росії в травні 1648 р., значна кількість їх учасників, рятуючись від переслідувань, тікала на Україну, збільшуючи лави повстанців, де вже було немало росіян, в першу чергу донських козаків, які мали тісні зв'язки з запоріжцями. Селянські повстання розгорнулися також і в Білорусії. Чимало білорусів було у козацьких військах на Україні. Вони допомагали, як зазначено у воєводському донесенні, виганяти шляхту, «из Киева города да из Белой Церкви да из иных городов» [1].

Розмах повстання примушував Хмельницького думати про те, щоб розрізнені селянсько-козацькі загони перетворити в організоване військо, забезпечити його керівництвом, обернути на грізну непереможну силу.

У Богдана Хмельницького було багато талановитих помічників, які мали великий військовий хист, але серед них особливо відзначився черкаський полковник Максим Кривоніс. Він здобув велику популярність серед мас своєю непримиренністю до шляхетської Польщі.

На початку червня 1648 р. Кривоніс на чолі повстанців, серед яких була переважна більшість селян, з'являється на Брацлавщині. У своїх відозвах він закликав посполитих підніматися на боротьбу за визволення від панського ярма. Незабаром розрізнені загони злилися тут в єдине селянсько-козацьке військо, здатне протистояти добре озброєній армії ворога.

Під проводом Кривоноса повстанське військо в червні 1648 р. захопило ряд міст-фортець, як Тульчин, Вінницю, Умань, Брацлав. За народним висловом, Максим Кривоніс «ляцкую славу загнав під лаву». Кривоніс мав дуже добре налагоджену розвідку. Його розвідники, серед яких було чимало жінок, доходили до самого Кракова.

В цей час на Правобережній Україні на чолі багатотисячного добре озброєного війська з'явився Ярема Вишневецький. Жорстокий і немилосердний, він із звірячою люттю почав вогнем і мечем знищувати повстанців. У тих місцевостях, де проходили його загони (Котельня, Вчорайше, Погребище), залишався попіл та руїни, шибениці і палі з замордованими людьми.

Між повстанцями Кривоноса і військом Вишневецького почалися криваві битви. Великий бій відбувся під містечком Махнівкою, де повстанськими загонами керував помічник Кривоноса — білоцерківський полковник Гиря. Сподіваючись на легку перемогу, шляхетське військо з голосними звуками сурм, з барабанним боєм підходило до Махнівки. Облога тривала два дні, але й переважаючими силами Вишневецький не зміг розбити Гирю, який з боями відступив до головних сил Кривоноса.

---

[1] ЦДАДА СРСР, ф. 79 (Посольський приказ), Зносини Росії з Польщею, 1648 р. д. 1-а, арк. 198.

В липні 1648 р. під м. Костянтиновим на Волині зустрілись головні частини військ Кривоноса і Вишневецького; 16—18 липня відбулися генеральні бої, в яких польсько-шляхетське військо зазнало великої поразки. За свідченням українського літописця, Максиму Кривоносу вдалося пробитися до того місця, де стояв Вишневецький, і той лише випадково врятувався від списа Кривоноса [1].

Перемога під Костянтиновим викликала селянські повстання між річками Случчю та Горинню, де з'явилися великі селянські загони Івана Кукольника-Листопада з Гощі, загін Федора з Клекотова під Дубном. Селянські загони з'явилися в селах Молодкові і Клепачеві, а також під містами Степанню, Володимирком, Чорторийським.

Зазнавши поразки, Вишневецький відступив ще далі на Волинь, а Кривоніс в цей час звільнив від польсько-шляхетської влади міста Правобережної України: Полонне, Чуднів, Чорторийськ, Бердичів, Острог, Ізяслав, Межирічі. Через деякий час повстанці захоплюють Межибіж, але в руках польської шляхти залишалася така міцна фортеця, як Бар. Сильно укріплений Бар вважався тоді ніби ключем до східного Поділля. Але ні товсті мури, ні глибокий рів, ніщо не могло зупинити військ Кривоноса, і 25 липня Бар опинився в їх руках.

Після цього Кривоніс почав свої дії проти другої міцної фортеці — Кам'янця-Подільського, щоб подати допомогу селянським повстанцям на західному Поділлі. Уже все було підготовлено для штурму цієї фортеці, але Кривоніс одержав наказ від Богдана Хмельницького прибути з своїми частинами в головну армію.

Боротьба селянства носила різко виявлений антифеодальний характер. Нападаючи на панські маєтки, повстанці часто руйнували і палили їх, вигонили, а іноді й убивали феодалів та орендарів, знищували їхні документи на землю й право визискувати селян, захоплювали панське майно, худобу. Вигнавши з маєтку пана-шляхтича, селяни-повстанці встановлювали у себе владу на зразок козацької організації; так само робило і населення міст, залишаючи, проте, міський уряд, на посади якого обирало своїх людей. Пригноблені маси українського населення, селяни й міська біднота, беручи участь у повстанні, вважали себе вільними козаками. За свідченням літописця, «...народ посполитій на Украйні, послишавши о знесению войск коронних и гетманов, зараз почалися купити в полки не толко тіе, которія козаками бывали, але кто ніегди козацтва не знал» [2]. Повстанці громили маєтки не тільки польської шляхти і польських магнатів, але й українських феодалів — українських магнатів, шляхти і православних монастирів. Так, повстанці розгромили маєтки князів Четвертинських, Киселів і Бржозовських (напавши на Новосілки, маєток брацлавського воєводи православного магната А. Киселя, вони забрали зброю, порох, худобу). Частина середньої і дрібної української шляхти, рятуючись від переслідувань повстанців, тікала в Польщу або ховалася по православних монастирях. Так, Михайло й Яким Єрличі

[1] Див.: «Летопись Самоила Величка», т. 1, К., 1848, стор. 96.
[2] «Летопись Самовидца», К., 1878, стор. 12.

рр.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Кордони України в складі Королівства Польського до 1648 р.

Кордон білоруських земель у складі Великого князівства Литовського

Кордон між Великим князівством Литовським і Королівством Польським

Межі воєводств

Межі володінь Вишневецьких на Лівобережній Україні

Кордон України за Зборівським договором 1649 р.

Територія Російської держави в 1648 р.

Територія, повернена Російській державі згідно з Андрусовським договором 1667 р.

Територія Речі Посполитої в 1667 р.

Район дій селянсько-козацьких загонів під керівництвом Богдана Хмельницького в період визвольної війни 1648-1654 рр.

Вогнища найбільш активних повстань і райони формування повстанських загонів на Україні і в Білорусії

Основні вогнища селянсько-плебейського руху в Польщі 1648–1655 рр.

Походи військ Богдана Хмельницького

1-й–від Запорізької Січі до Замостя (1648 р.)

2-й–від Чигирина до Зборова (1649 р.)

3-й–від Чигирина до Берестечка (1651 р.)

до Батога (1652 р.)

Походи селянсько-козацьких загонів

Кривоноса (1648 р.)

Небаби в Полісся (1648 р.)

до Кодака (1648 р.)

Каральні походи польсько-шляхетських військ у 1651 р.

X 29. IX. 55 Місця і дати битв

11. X. 53 Земський Собор в Москві–рішення про прийняття в підданство всього Війська Запорізького

18. I. 54 Переяславська Рада–рішення про возз'єднання України з Росією

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА Основна область української імміграції в межі Російської держави

Чигирин Столиця гетьмана (1649 р.)

Харків Міста Слобідської України, засновані в XVII ст. українськими козаками-переселенцями

Київ Центри воєводств

Бєлгородська укріплена лінія Російської держави

Державні кордони в 1667 р.

80 0 80 160 240 км

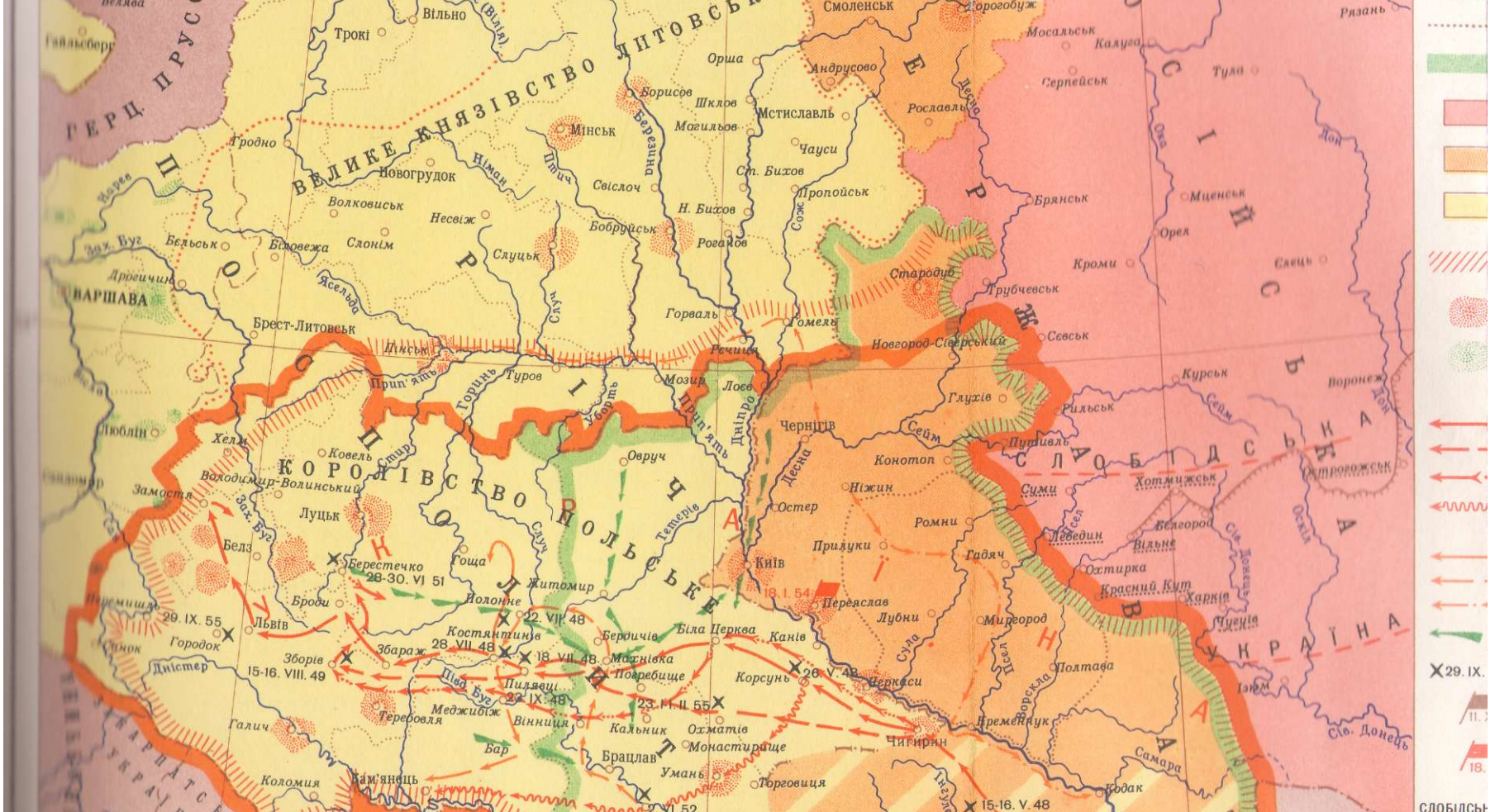
ГЕРЦ. ПРУСС.
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
ПОЛІССЯ
ВОЛИНЬ
ПОДІЛЛЯ
КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ
ЧЕРВОНА УКРАЇНА
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
ВАРШАВА
Гайльсберг
Вільно
Трокі
Гродно
Новогрудок
Волковиськ
Несвіж
Мінськ
Свіслоч
Борисов
Шклов
Могильов
Мстиславль
Орша
Смоленськ
Андрусово
Рославль
Дорогобуж
Мосальськ
Калуга
Серпейськ
Тула
Рязань
Чауси
Ст. Бихов
Н. Бихов
Пропойськ
Рогачов
Бобруйськ
Слуцьк
Несвіж
Волковиськ
Новогрудок
Ліда
Ошмяни
Вілія
Німан
Щара
Зах. Буг
Бєльськ
Бересвежа
Слонім
Дрогичин
Ясельда
Брест-Литовськ
Пінськ
Горвалі
Гомель
Речиця
Мозир
Лоєв
Дніпро
Прип'ять
Горинь
Туров
Стир
Случ
Убороть
Стародуб
Трубчевськ
Новгород-Сіверський
Севськ
Брянськ
Орел
Кроми
Єлець
Миценськ
Курськ
Воронеж
Рильськ
Путивль
Глухів
Сейм
Десна
Чернігів
Конотоп
Ніжин
Остер
Ромни
Прилуки
Гадяч
Лебедин
Белгород
Вільне
Охтирка
Красний Кут
Харків
Чугуєв
Мигород
Лубни
Переяслав
Київ
Овруч
Коростень
Житомир
Бердичів
Біла Церква
Канів
Корсунь
Черкаси
Полтава
Ізюм
Кременчук
Чигирин
Умань
Монастирище
Брацлав
Вінниця
Кальник
Охматів
Погребище
Махнівка
Тетерів
Ірпінь
Гоща
Рівне
Луцьк
Ковель
Володимир-Волинський
Замостя
Белз
Броди
Львів
Городок
Самбір
Перемишль
Дністер
Збараж
Збориів
Костянтинів
Теребовля
Межибіж
Пилявці
Бар
Галич
Коломия
Бам'янець
Городок
Ягільниця
Тягінь
Кодак
Самара
Сів. Донець
Ворскла
Псел
Сула
Оскіл
Дон
Ока
Десна
28-30. VI 51
22. VII 48
28. VII 48
18. VII 48
15-16. VIII 49
22. IX 48
23. II. II 55
26. V 48
15-16. V 48
18. I 54
29. IX 55
29. IX.

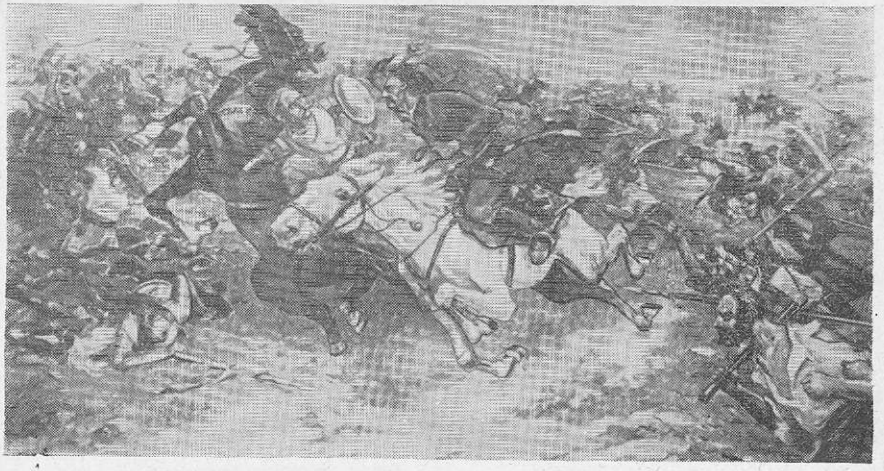

Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. *Художник М. Самокиш.*

примушені були тікати від повстанців із своїх маєтків на Київщині і переховуватись у Києво-Печерському монастирі. Багато маєтностей української шляхти було знищено і в Галицькій землі, серед них маєтності Василя Струтинського і Юрія Семичинівського. «И на тот час,— пише літописець,— туга великая людем всякого стану значним била...» [1] Нападали повстанці і на православні монастирі. В червні 1648 р. вони розгромили Густинський монастир на Прилуччині, а пізніше — Почаївський на Волині і Уневський в Луцькому повіті.

Лави народного визвольного війська повсякденно поповнювалися. Крім козаків, міської бідноти, в повстанці йшли представники найрізноманітніших груп селянства: господарі, підсусідки, комірники, наймити й робітні люди, особливо селяни, які займалися різними промислами й ремеслами, в тому числі будники, сідельники, шинкарі, рудники, крамарі, ковалі, шевці, кравці, ткачі тощо. Серед повстанців чимало було й українських жінок. В джерелах є відомості про учасницю повстання в Новолюбатові (на Волині) Дудчиху-вдовицю, про активні дії жінок сіл Кидри і Цепцевичів (теж на Волині), м. Дубна та в інших місцевостях [2]. Брали участь у повстанні і представники сільської адміністрації, отамани, панські гайдуки, дозорці лісів. Звичайно, найактивнішою і найрішучішою була голота—найбільш пригноблена маса сільського і міського населення.

Спільною метою всіх учасників визвольної війни була боротьба проти національного і релігійного гніту. Але, крім цього, у представників різних класів були й свої, класові цілі. Селянство, рядове козацтво і міська біднота прагнули звільнитися не тільки від гніту польських па-

[1] «Летопись Самовидца», стор. 13.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 4, стор. 265—268, 576.

нів, але й від усякого феодального гніту, незалежно від того, хто був його носієм, чи польські пани, чи українські феодали. Козацька старшина, українська шляхта, міська верхівка прагнули до самостійного панування на Україні і аж ніяк не могли виступати проти феодального гніту. Феодальна верхівка для збереження свого панівного становища ладна була йти на всякі компроміси з польськими панами і Річчю Посполитою, в угоду своїм вузькокласовим інтересам не зупинялася ні перед чим в боротьбі проти основної сили визвольної війни — селянства.

ПОХІД КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ ВІЙСЬК У ГАЛИЧИНУ

Після перемоги під Корсунем Богдан Хмельницький відійшов до Чигирина, де було 10 тис. війська і 74 гармати [1]. Час перепочинку він використовував для підготовки війська до наступних битв. Крім використання військових трофеїв, армія Хмельницького озброювалася виробами ремісників — мушкетами, піщалями, карабінами, пістолями і навіть гарматами. Особливо відзначалися своєю майстерністю ковалі і ливарники Запорізької Січі. Під прапор Хмельницького йшли повстанці з усіх кінців України, готові віддати всі свої сили для боротьби з загарбниками. Разом з найближчими своїми сподвижниками — Іваном Богуном, Максимом Кривоносом, Данилом Нечаєм — Богдан Хмельницький створив численну добре озброєну армію, яка вражала сучасників високою дисципліною.

У вересні 1648 р. шляхетська Польща кинула 40-тисячну армію на Україну, сподіваючись цілком покінчити з народним повстанням.

Після корсунської поразки керівниками польської армії були призначені князь Домінік Заславський, Микола Остророг і Олександр Конецпольський. Всі три керівники не мали військових здібностей і недооцінювали силу повстанського селянсько-козацького війська. Самі польські сучасники оповідають, що шляхтичі вибирались у військовий похід, як на прогулянку, кожен віз з собою багато розкішного одягу, золота, коштовностей, пишні постелі. Шляхта була настроєна дуже самовпевнено і хвалилася, що для походу треба не стільки зброї, скільки канчуків і нагаїв.

Зовсім інший настрій панував у таборі повстанців. Бездарному польсько-шляхетському військовому керівництву протистояло талановите командування в особі Богдана Хмельницького і його найближчих сподвижників — Максима Кривоноса, Івана Богуна, Матвія Гладкого, Мартина Небаби та ін. Все повстанське військо було об'єднане спільною метою боротися з ворогом, не шкодуючи своїх сил і життя. Український народ вів справедливу визвольну війну, яка породжувала героїв, була джерелом відваги й мужності.

Військові дії відновилися 8 вересня, коли почався бій під Пилявцями. Тут зосередилось 100 тис. повстанців. Спочатку польське військо мало

[1] Див.: «Воссоединение Украины с Россией», т. 2, стор. 44.

деякий успіх, але згодом все змінилося. Головні бої розпочалися 13 вересня. Бій закінчився цілковитою поразкою польсько-шляхетського війська. З великої армії залишилися тільки недобитки, які ошаленіло тікали. Великий шлях від Пилявець до Львова вони пробігли за рекордно короткий строк — дві доби.

Про панічність втечі як війська, так і керівників свідчить той факт, що Конецпольський утік, переодягнувшись у селянський одяг, а Заславський загубив свою булаву, яка потрапила до рук повстанців. Захопивши польський табір, переможці здобули великі воєнні трофеї і багатий обоз. Після боїв під Пилявцями довго ще на Україні польських шляхтичів презирливо називали «пилявчиками». Переможний бій під Пилявцями посилив упевненість в українському війську.

Ще літом, і особливо після перемоги під Пилявцями, селянські повстання охоплюють усю територію Волині аж до Бугу. Великі групи повстанців, що налічували по кілька тисяч, з'явилися між Ковелем і Турійськом; менші діяли під Ратним, Затурцями, Литовежем. Вони знищували шляхетські загони і з'єднувалися із запорізьким військом, яке в складі кількох полків було надіслане Богданом Хмельницьким для підтримки селянських повстань [1]. Повстанські загони під проводом Михайла Тиші захоплюють міста Луцьк, Острог, Дубно, Володимир та ін. Ці повстання сприяли переможному походові Б. Хмельницького під Львів і Замостя.

Народна війна охоплює своїм полум'ям і Руське воєводство (Галичину). Почалися повстання в Сокалі і Кам'янці Струмиловій, але шляхетським військам удалося їх придушити. Особливо активно діяли повстанці на Теребовлянщині. 22 вересня повстáли селяни сіл Ласлівців і Вербівців, а 26 вересня спалахнуло повстання в самій Теребовлі, яка стала центром руху. Біля неї зосередилося кілька тисяч повсталих селян. Теребовлянські міщани вливалися в селянські загони і разом з ними нападали на шляхетські маєтки. Слідом за цим почалося повстання в Янові, Струсові, Снятині, Товмачі, Рогатині, Глинянах та інших містах, містечках і селах. Їм значно допомагали козацькі загони армії Богдана Хмельницького.

В окремих місцевостях народні повстання починалися з таємних зборів. Вночі або на світанні селяни збиралися в горах, лісах, в куренях пастухів. Є відомості про збори громад с. Зволі, в Бабині біля Калуша, в містах Чорткові, Бучачі, Заболотові [2]. Під час нарад найбільш енергійні повстанці обиралися керівниками. Так, керівниками, або отаманами, були обрані Крокіс з Кунашева, Літусь з Обертина, Олекса Чеважька з Олешині, Яремко Попович з Товмача.

Селянські загони здебільшого були пішими, але іноді утворювались і кінні частини. За повстанцями тягнулися валки возів, які підвозили військове спорядження і харчі. Зброя повстанських військ була найрізноманітнішою; селяни йшли в бій з тим, що було у них під рукою: коса-

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 4, стор. 65, 97, 228, 237, 244, 271, 273.

[2] Див.: «Жерела до історії України-Руси», т. 4, стор. 49, 66, 85, 169—170, 216, 226—227, 279; т. 5, стор. 115, 121.

Максим Кривоніс.
Скульптурний портрет.

ми, сокирами, вилами, киями, ціпами. Більшість міських повстанців мала вогнепальну зброю — рушниці, мушкети і гаківниці. У ході визвольної війни повстанці поповнювали своє озброєння військовими трофеями, здобутими в замках-фортецях і на полі бою. Повстанські загони виробили і свою тактику: до наступів готувалися протягом тривалого часу, але коли наближався ворог — з'являлися блискавично. Напади відбувалися вночі або на світанні, щоб захопити ворога зненацька.

Зберігся опис одного шляхтича нападу повстанців на шляхетський замок у с. Ляцькому, де говориться, що повстанці — селяни околишніх сіл — діяли на зразок козацького війська: «...деякі пішо, інші верхи з прапорами і бубнами, озброєні гарматами і рушницями, довгими і короткими, сірчаним порохом і кулями, косами, сокирами і залізними списками. Повстанці зайняли корчму, укріпили її гаківницями і провели спільну нараду. Тоді, покладаючись на чисельність юрби і зброї, всією громадою ворожим способом виступили до відкритого бою, оточили двір, з гуком, шумом, безперервно викидаючи кулі з невідомої зброї, майже до заходу сонця штурмували, налягали, нападали. Гордо закликали до бою, кидаючи такі погрози: «Почекайте, ляхи, будемо вас на палю саджати» [1].

В ході визвольної війни селянські загони під проводом талановитих ватажків виростали у великі з'єднання, по кілька тисяч чоловік. На допомогу міщанам Дрогобича прийшло 2 тис. селян. В Калуському старостві на панські замки направлялося по 3—4 тис. повстанців. Тут безпосередню участь у повстаннях брали села: Новиця, Довге, Сівка, Пійло, Копанки, Грабівка, Кадовбне, Камінь, Красне, Сливки, Ясінь, Завій, Підмихайле, Небилів, Мостиська, Мислів, Берлоги, Угринів та ін.[2]

Активно діяли повстанці і на Прикарпатті (сучасна Івано-Франківщина), де Семен Височан організував загін, що нараховував до 15 тис. повстанців [3]. Головним центром повстанців стало м. Отинія. Основні зусилля повстанці спрямували на захоплення фортеці в с. Пнів'є, яка вважалась однією з найкращих оборонних споруд всього Прикарпаття. Сюди з різних кінців Покуття збіглася шляхта, рятуючись за її мурами

[1] Цит. за: І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 198.
[2] Див.: «Жерела до історії України-Руси», т. 4, стор. 216, 306.
[3] Там же, стор. 155—156; т. 5, стор. 5, 116.

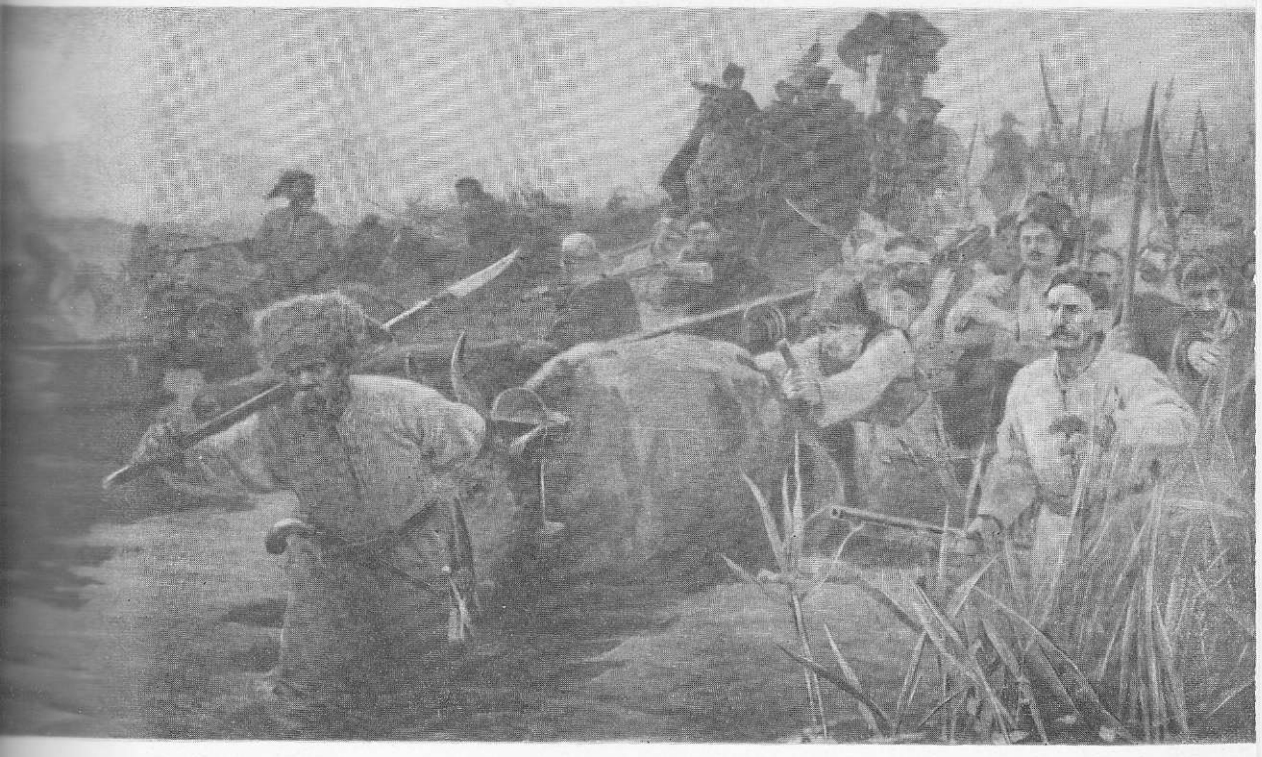

Похід селянсько-козацьких військ у 1649 р. *Художник В. Веселка.*

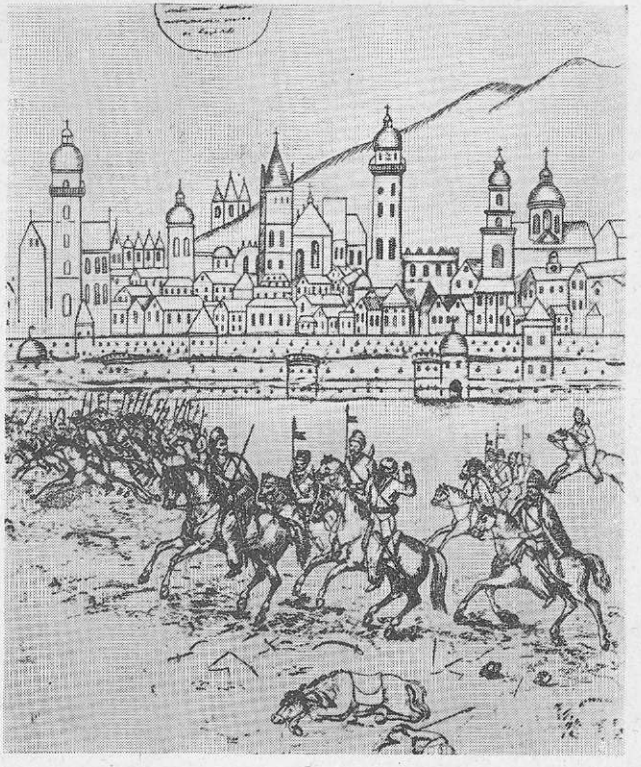

Козацька кіннота під Львовом. *З фрески у Вірменському соборі у Львові (XVII ст.).*

від народного гніву. Облога тривала кілька тижнів, і спільними зусиллями козацьких загонів і повсталих селян фортеця була здобута.

Після захоплення пнів'янського замку та інших фортець на Покутті, військо С. Височана для більшої мобільності поділилося на кілька загонів, які розійшлися в різні кінці Підкарпаття. В Товмачі діяв загін Яреми Поповича, в Обертині повсталими керував жуківський піп та його син Грига. В Заболотові перебував загін Івана Кравця і Михайла Коваля. Кожний загін діяв самостійно, але всі разом контактували свої дії з повстанським штабом Семена Височана в Отинії.

На галицькій землі селянські загони очолювали опришки. Велика організуюча роль належала козацьким запорізьким частинам армії Богдана Хмельницького, які надсилались у ті місцевості України, що були охоплені повстаннями. Козацькі частини були розіслані по всій Галичині. Під впливом козаків-запоріжців загони міських і сільських повстанців здебільшого були організовані на військовий лад, з поділом на сотні і навіть полки. Такі полки були організовані в Товмачах, Грабівці, Калуші, Озерянах.

20 вересня 1648 р. селянсько-козацьке військо підійшло до старовинного українського міста Львова. Польські війська чинили опір, але їх дії

паралізовувалися місцевим населенням, яке різними способами допомагало Хмельницькому. Богдан Хмельницький доручив Максиму Кривоносу захопити міську фортецю — Високий замок. Виконуючи це складне завдання, Максим Кривоніс повністю розкрив свій талант полководця. Він уміло організував штурм фортеці, незважаючи на те, що керував ним в тяжкому стані: в нього сильно боліла рана, одержана в битвах під Костянтиновим. Ця блискуча перемога Кривоноса примусила польський гарнізон Львова капітулювати. Але Хмельницький не став брати міста, щоб цим не скористалися татари і не пограбували Львова. Повстанське військо повернуло на Холмщину і обложило Замостя. Стратегічні і тактичні міркування змусили Богдана Хмельницького відступити від Замостя на Придніпров'я.

Перший етап визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького тривав понад сім місяців (травень—грудень 1648 р.). Визвольна війна охопила в цей час всю Україну, аж до її західних кордонів. Важливою особливістю війни було широке розгортання селянської антифеодальної боротьби, спільність дій селянства з широкими масами міського населення і запорізького війська.

ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ в 1649—1653 рр. І ЇХ ВПЛИВ НА БОРОТЬБУ БІЛОРУСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Зазнавши ряд воєнних поразок у 1648 р., шляхетська Польща змушена була розпочати переговори з Богданом Хмельницьким про мир. У лютому 1649 р. до Переяслава прибуло посольство від польського короля на чолі з українським магнатом пропольської орієнтації Адамом Киселем. Розуміючи роль селянства у визвольній війні, Адам Кисіль намагався відколоти старшину і заможне козацтво від народних мас і насамперед від селянства, яке, за його словами, «мусить землю орати, а не воювати». Але Богдан Хмельницький виступив перед послами польського короля не лише як гетьман козацького війська, а й як представник усього українського народу, як керівник української державності. Він підкреслив нерозривність єдності запорізького війська з селянством. «Визволю, виб'ю з лядської неволі,— говорив він,— народ весь руський... Поможе мені в цьому вся чернь, по Люблін і по Краків, від якої я не відступлюсь, бо то права рука наша — люди, які, не витерпівши знущань, пішли в козаки» [1]. Тоді ж устами Хмельницького було висловлено віковічну мрію українського народу про возз'єднання всіх українських земель, в тому числі і західних з містами Львів, Холм і Галич. І лише зрада військового союзника — кримського хана змусила уряд Богдана Хмельницького підписати 8 серпня 1649 р. між Україною і Польщею так званий Зборівський трактат, який забезпечував права і привілеї лише реєстрового козацтва, старшини, української шляхти і вер-

[1] «Воссоединение Украины с Россией», т. 2, стор. 108.

хівки православного духівництва. Селянство, рядове козацтво і міська біднота знову мусили повертатися в неволю до своїх панів.

Це викликало бурю невдоволення, народ знову взявся до зброї. Десятки селянських повстанських загонів діяли на Київщині, Волині, Поділлі і в Галичині. Особливо гострих форм ця боротьба набирає на Волині. Численні загони повсталих селян і козаків у багатьох місцях розправлялися із шляхтою, визволяли з-під польсько-шляхетського панування окремі міста і містечка. Ще в кінці лютого 1650 р. загін повстанців у кількості 500 чоловік захопив Острог. Згодом повстанці захопили міста Корець, Остроріль та Ізяслав. Повстанці вимагали знищення Зборівського договору і продовження боротьби з шляхетською Польщею. Настрій народу дуже влучно висловив старий козак Федина, який, потрапивши в полон до шляхти, твердив, що скоріше людські язики повернуться назад, ніж над українським народом знову пануватиме польська шляхта.

Активізації селянської боротьби на Брацлавщині сприяла поява 40-тисячного повстанського війська під проводом Данила Нечая, яке складалося головним чином із підневільних селян, козацької і міської бідноти. Ці люди не потрапили до козацького реєстру, і над ними нависла страшна загроза знову перетворитися на панську худобу.

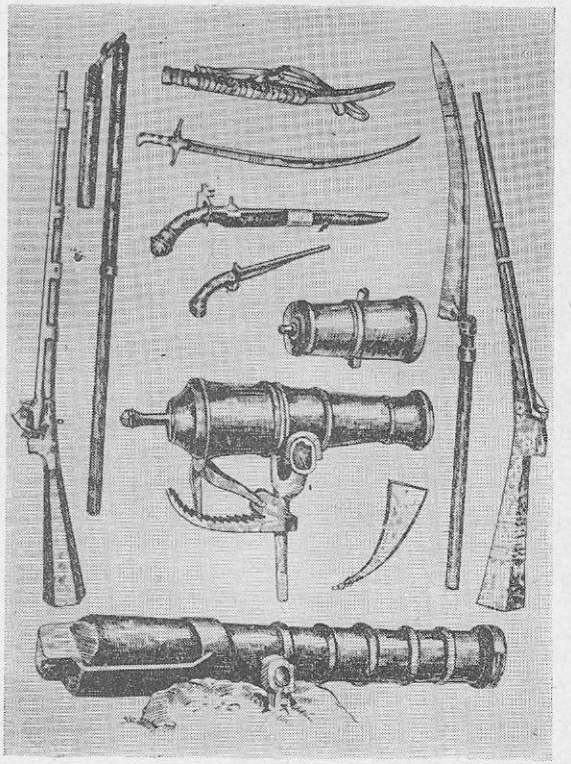

Козацько-селянська зброя часів визвольної війни 1648—1654 рр.

Антифеодальні виступи поширювались на Наддніпрянщині і Прибужжі, на Поліссі, ними були охоплені райони Овруча, Новограда-Волинського, Чорнобиля і Чернігово-Сіверщини. Поява повстанського війська на Брацлавщині і Поділлі сприяла новому піднесенню боротьби селян проти польсько-шляхетського гніту на Волині, Західному Поділлі і в Галичині. Весною відбулося кілька нападів повсталих селян на шляхетські загони в районах Львова, Володимира-Волинського, Луцька, Дрогобича і Перемишля. Великі загони селян з'явилися у Перемилівці, Ножнові, Милостові, Малині, Чернижі, Липлянах, Студинях, Кухарях і в багатьох селах Західної України.

Визвольна боротьба українського народу мала великий вплив на Білорусію. Вже після Корсунської перемоги в Білорусії поширювалися універсали Богдана Хмельницького із закликами підніматися на боротьбу проти польських панів і католицького духівництва. Народні маси активно відгукнулися на цей заклик, і по всій Білорусії розпочалися селянські заворушення.

На допомогу білоруському народові через Сіверщину були надіслані селянсько-козацькі загони під проводом Гаркуші, Кривошапки, Микулицького і загальним керівництвом полковника Гладкого. Поява цих загонів стала ніби сигналом до широкої антифеодальної боротьби білоруського селянства, до вибуху цілого ряду повстань по всій Білорусії і навіть на Смоленщині.

Повстанці нападали на шляхетські маєтки і руйнували їх, виганяли або вбивали магнатів і шляхту, знищували грамоти, векселі, боргові розписки.

В ході визвольної війни повсталі білоруські селяни домоглися значних успіхів. Протягом 1648 р. під проводом Кривошапки, Непалича і Міхненка вони захопили міста Могильов, Кричев, Оршу, Мстиславль, Чечерськ, Річицю, Мозир, Гомель, Пінськ. Під Пінськом діяло не менше 40 тис. повстанців, серед яких було багато українців, їм допомагали і козацько-селянські частини Антона Небаби.

Боротьбу українського народу підтримали і пригноблені маси Польщі. В липні 1648 р. селяни Краківського каштеляна, утворивши загін в кілька сот чоловік, відмовилися давати на військо стацію і загрожували смертю своїм господарям [1]. Переможний похід армії Богдана Хмельницького до кордонів Польщі літом 1648 р. викликав повстання підгальських селян. Загони повсталих польських селян, які нападали на шляхетські маєтки, діяли навколо Любліна, Кракова і Варшави. Папський нунцій Торес писав з Варшави, що недалеко від міста діють 3 тис. повстанців. У самій Варшаві була розкрита змова міської бідноти; є відомості, що змовники підтримували зв'язки з Богданом Хмельницьким, погоджували з ним виступи.

Тогочасні документи свідчать про почуття солідарності у трудящих мас України і Польщі, яке народжувалось і міцніло в боротьбі з гноби-

---

[1] Див.: И. Ф. Лочмель, Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов, М., 1940, стор. 47.

телями. В 1648 р. в с. Мишковському біля Гнезно близько півтори сотні селян-кріпаків та «гультяїв» на чолі з мірошником, озброївшись рушницями, киями, рогатинами, напали на маєток пана Сухожевського, щоб визволити пійманого ним селянина-втікача. Під час цієї сутички чулися вигуки: «Гей, дав би нам тут бог пана Хмельницького, навчили б ми тих панів, як шарпати хлопа!» [1]

Визвольна боротьба українського і білоруського народів і вплив її на боротьбу польського селянства свідчать про спільність класових інтересів українських, білоруських і польських народних мас. Ця боротьба зближувала братні народи і розхитувала феодальний лад Речі Посполитої. На різних етапах визвольної війни вона сприяла блискучим перемогам козацько-селянських військ Богдана Хмельницького.

Весною 1650 р. польська шляхта почала повертатися до своїх маєтків на Київщині і Чернігівщині, сподіваючись примусити колишніх своїх хлопів виконувати панщину. Але це було не так просто. Селяни вороже зустрічали панів; багатьох із них убивали, інших змушували негайно повернутись до Польщі. На Чернігівщині в Любецькій, Чернігівській, Сновській та інших сотнях селяни чинили опір шляхті і не пускали її до сіл і містечок. Як повідомляв російський посол у Польщі Г. Пушкін, «около Чернигова и Стародуба и Почепа все мещане взбунтовалися и стояли все собрався в купах, многих панов своих побили» [2].

Настрої селянства яскраво виявилися в його масовій участі у козацькому війську. Бажаючих було стільки, що довелося піти на обмеження і приймати в полки лише тих, що мали коні, а безкінних повертати додому.

Боротьба народних мас зміцнювала позиції уряду Богдана Хмельницького в його підготовці до наступних боїв з шляхетською Польщею. Уряд Богдана Хмельницького наполегливо готувався до війни, добре розуміючи, що польське панство ніколи не відмовиться від своїх претензій на Україну.

Підступно порушивши Зборівську угоду, шляхетська Польща на початку лютого 1651 р. напала на частини Данила Нечая, які, оберігаючи прикордонну лінію, були розташовані в Красному, Мурафі, Чернівцях, Шаргороді, Літині та інших містах. В тяжкій і кривавій боротьбі за м. Красне, гарнізон якого три дні героїчно відбивав ворога, загинув Данило Нечай.

На своєму шляху королівські війська руйнували міста і села, вбивали не тільки повстанців, а й старих, жінок і дітей. Пройшовши вогнем і мечем Брацлавщину, основні королівські війська рушили на Вінницю. Назустріч їм виступили козацько-селянські частини на чолі з Іваном Богуном. З 28 лютого і до 11 березня під Вінницею тривали великі бої, які закінчилися поразкою польського війська. Польсько-шляхетські війська були змушені залишити Брацлавщину й Поділля і відступити на західну

---

[1] Державний воєводський архів у Познані, Гнезно, № 142, арк. 138—140.
[2] ЦДАДА СРСР, ф. 79, 1650 р., арк. 273—274.

Волинь, де розташувалася в той час головна польська армія під проводом короля Яна-Казіміра III.

Відхід польських головних сил на Україну сприяв новому пожвавленню антифеодальної боротьби в самій Польщі. У джерелах є відомості, що підніматися проти шляхти закликали польських селян посланці з України, які з'явилися в різних місцях Польщі уже в перші місяці 1651 р. (організатором цих зв'язківців був полковник Стасенко, який об'єднав навколо себе 2 тис. чоловік). В окремих місцевостях вибухали селянські повстання. Селяни з'єднувалися в загони, палили панські двори і фільварки, убивали шляхтичів. Селянський рух розгорнувся у Великопольщі, у Каліському воєводстві, і у Малопольщі, у Краківському воєводстві. Особливо великої сили антифеодальний рух 1651 р. набув у польському Прикарпатті під проводом Лева-Олександра Костки-Наперського і його сподвижників — ченця Лентовського і сільського вчителя із с. Пцім Мартина Радоцького.

У загонах Наперського брали участь відомі ватажки опришків Савка та Чепець, за допомогою яких Наперський був зв'язаний із загонами підгальських опришків та селянами гірських сіл. У своїх відозвах Наперський обіцяв селянам поділити панські землі та ліси і звільнити їх від тяжких повинностей і панщини. Боротьба селян під проводом Наперського ознаменувалася значними успіхами. Було захоплено міцну фортецю — королівський замок Чорштинь. У червні 1651 р. в Чорштині зібралося багато селян-повстанців з Підгалля, Лянцкорона, гірського населення з Бескидів. Повстанці мали намір рухатись на схід, щоб разом з українськими повстанцями боротися проти гнобителів. Костка Наперський мав зв'язки з Богданом Хмельницьким і піднімав селян на боротьбу, посилаючись на універсал Богдана Хмельницького. Антифеодальні виступи відбувалися в цей час також у Галичині і навколо Варшави, вони охоплювали і робітних людей лісових промислів, гут, рудень, різних міських ремісників, які були добре озброєні, ліпше за селян організовані і тому являли собою значну небезпеку для шляхти. Польському урядові довелося частину своїх військ кинути на придушення цих повстань.

У цей час польські пани закінчували останні приготування до нового вторгнення на Україну. Для відсічі агресії шляхетської Польщі було вирішено зосередити значну кількість повстанських військ на Волині, яка мала стати головним театром воєнних дій. Щоб відтягнути частину ворожих сил від Волині, повстанські загони на чолі з Шоховим і Тарасенком направляються на Смоленщину і в Східну Білорусію. Це повинно було перепинити також наступ литовських військ на Київ. Перейшовши з дозволу російського уряду російську територію в районі Брянська, козацько-селянське військо опинилося біля міст Рославля і Кречева і захопило їх. Через деякий час були взяті також і Дорогобуж, м. Бєлін і багато сіл. Поява в Білорусії українських повстанських військ мала великий вплив на місцеве населення. Чимало селян вливалося в частини Шохова і Тарасенка. Незабаром вся Східна Білорусія була охоплена

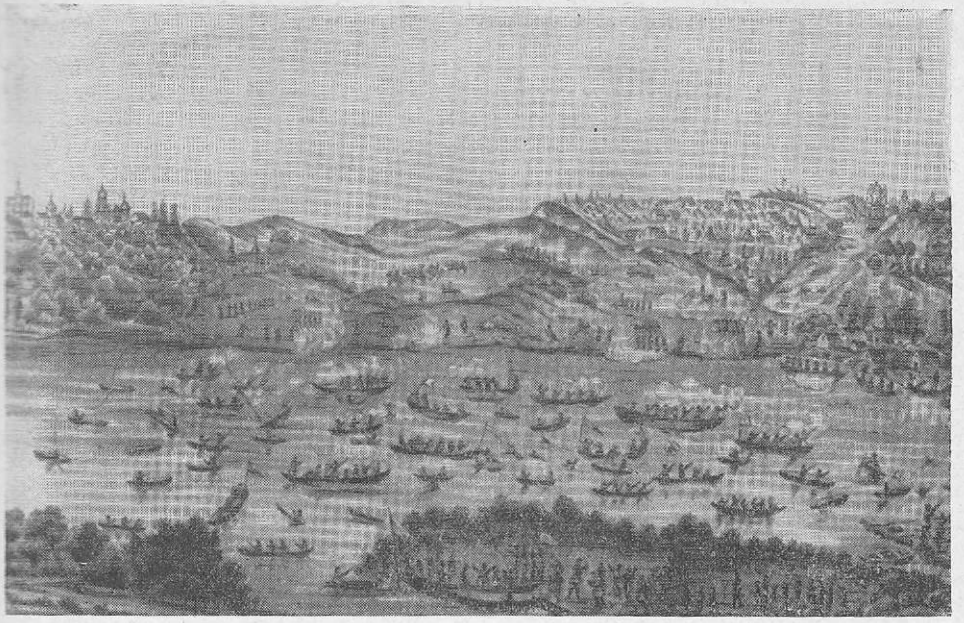

Бій на Дніпрі козаків проти військ Радзівілла. *Малюнок А. Вестерфельда.*

повстаннями. Виступи селян у Білорусії і на Смоленщині відтягли на себе частину польсько-литовських військ і тимчасово затримали наступ на Київ.

У червні 1651 р. під містечком Берестечком (на Волині) відбулася головна битва між селянсько-козацьким військом Богдана Хмельницького і військом шляхетської Польщі. Сюди була кинута 150-тисячна польська армія і численна артилерія. Незважаючи на це, в перші дні перевага була на боці повстанського війська. Але в день вирішального бою (20 червня) зрада військових спільників — татар — погіршила становище і дала можливість польському війську оточити повстанський табір. Вирватися з оточення можна було лише через болота. Відступом керував Іван Богун, який проявив при цьому велику відвагу і кмітливість. Протягом короткої літньої ночі з возів, сідел, хомутів, провіантських бочок і одягу були зроблені переправи, по яких і вийшла з оточення значна частина війська.

В час боїв і відступу загинуло багато повстанців, було втрачено також обоз і значну частину артилерії. Під Берестечком невмирущою славою покрив себе невеличкий загін, що прикривав відступ основних селянсько-козацьких частин. Оточені з усіх боків ворогом, триста повстанців у нерівному бою полягли смертю героїв.

Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло...

Т. Шевченко, «За байраком байрак...»

Поразка під Берестечком не тільки не викликала паніки серед українського народу, а згуртувала народні маси до боротьби. Польські пани, які після Берестечка почали повертатися до своїх маєтків, несподівано для себе зустріли рішучий опір селян. Досить часто селяни розривали універсали, з якими приходили шляхетські урядники, виступали проти панів та їх слуг, гуртувалися в збройні загони.

Селянський рух розгорнувся на Поділлі між Дністром і Бугом (найбільші загони діяли під Деребчином і Браїловим), а згодом поширився і на Наддніпрянщину. Богдан Хмельницький своїми універсалами закликав селянство і козацтво до боротьби з ворогом. У райони селянських повстань посилаються полковники для керівництва і допомоги. Так, на Брацлавщині селянський рух очолював Іван Богун.

Великі втрати змусили уряд Богдана Хмельницького підписати важку для України Білоцерківську угоду. За нею Україна залишалася під владою шляхетської Польщі, а незалежна від неї територія обмежувалася лише Київщиною. Козацький реєстр було знижено до 20 тис., а козаки, виключені з нього, перетворювалися на кріпаків. Польська шляхта здобула право повертатися до своїх маєтків.

Польські пани почали чинити суд і розправу над учасниками визвольної війни, відновлювати феодально-кріпосницький гніт. Селяни обурювались поборами і стаціями, які від них вимагали жовніри та шляхта. Як свідчить літопис Грабянки, в народі було чути «воздыхание, и горе, и ропотаніе на Хмельницкого» [1]. Утиски шляхти викликали нову хвилю стихійних збройних повстань та переселень у межі Російської держави. На Брацлавщині селяни Вищої Жерданівки напали на шляхтича Прушинського, який збирав стацію на утримання польських гусарів, і побили його камінням. На Волині селяни сіл Кам'янки і Малої Деражні розгромили маєток П. Мельновського. На Прилуччині повстанські селянські загони знищили роту шляхтича Семашка. В районі м. Ромен населення повстало проти військових частин Маховського.

Богдан Хмельницький розумів, що польські війська та шляхта неспроможні не лише відновити повністю старий феодально-кріпосницький лад, а і навіть впровадити в життя Білоцерківську угоду на Україні, крім 20-тисячного козацького реєстру, було таємно складено ще 40-тисячний реєстр. У цей тяжкий час Богдан Хмельницький звертається до населення з відозвою, де закликав «терпляче зносити взимку підданський тягар», обіцяв ще перед весною звільнити Україну від цього ярма [2].

На весну 1652 р. українське військо, поповнене головним чином селянами, уже було готове до нових битв. У перших числах травня відбувається переможна Батозька битва, в якій було знищено численне польське військо і де загинув гетьман Калиновський та багато знатних польських панів. Сучасники порівнювали перемогу повстанських військ на чолі з Богданом Хмельницьким під м. Батогом з перемогою відомого карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами.

---

[1] «Летопись Грабянки», К., 1854, стор. 111.

[2] Див.: «Історія України в документах і матеріалах», стор. 229.

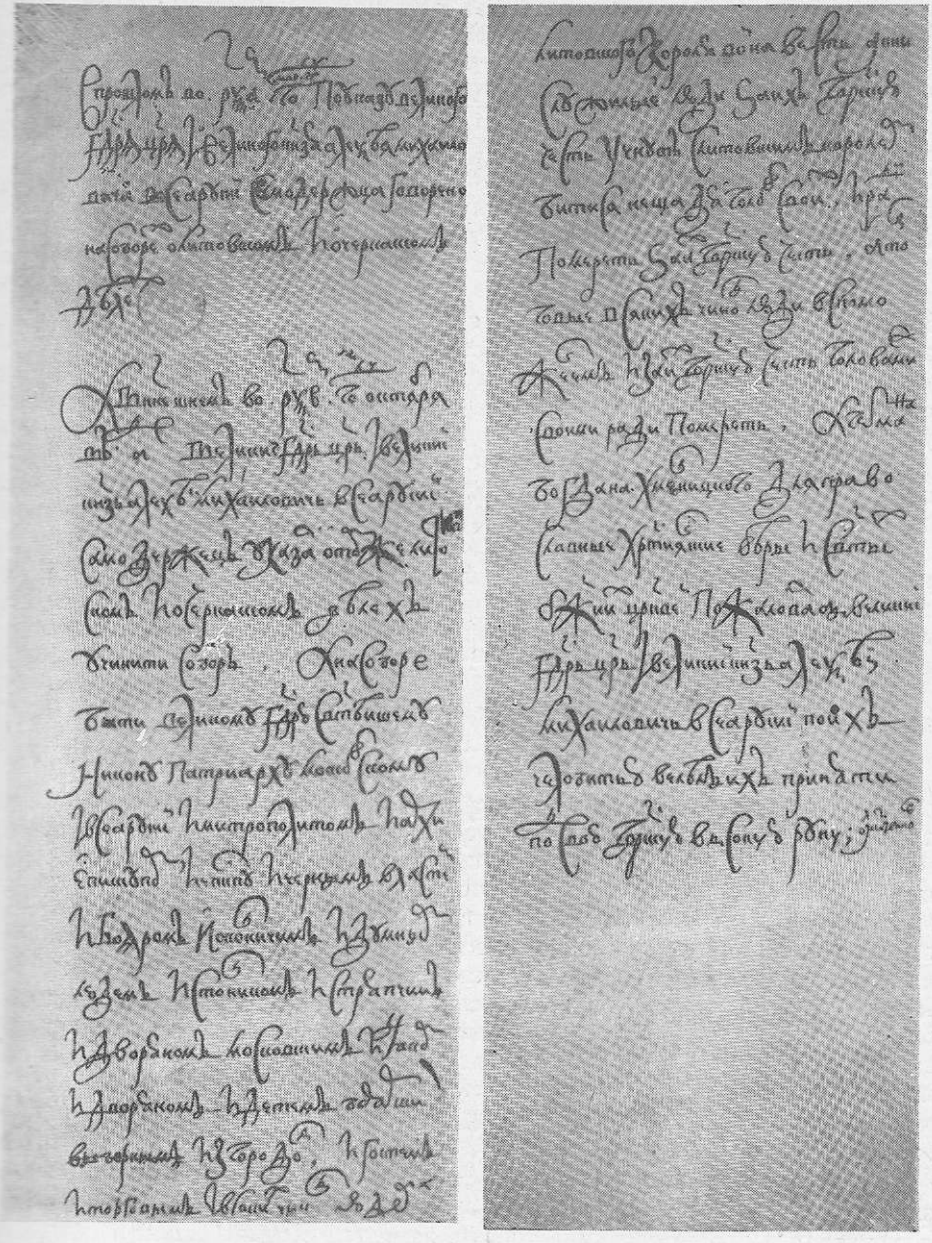

Указ Земського собору 1 жовтня 1653 р. про возз'єднання України з Росією (перший і останній аркуші).

Перемога під Батогом, по суті, ліквідувала умови Білоцерківського миру і сприяла новій хвилі повстань українського селянства проти польських панів. Особливо активну боротьбу проти шляхти розгорнули селяни Поділля і Волині. На осінь 1652 р. вся Україна була охоплена повстаннями, і польська влада була, по суті, ліквідована. Але польські пани не кидали надії підкорити Україну. Протягом 1652—1653 рр. шляхетські війська неодноразово нападали на кордони України, які героїчно боронили козацько-селянські війська під проводом Богдана Хмельницького, Івана Богуна та інших полководців народно-визвольної війни.

Але, незважаючи на героїчну боротьбу українського народу, Україна, оточена сильними агресивними сусідами, своїми власними силами не могла визволитися з-під гніту шляхетської Польщі. Розуміючи це, уряд Богдана Хмельницького ще на початку війни 1648 р. розпочав переговори з російським урядом про возз'єднання України з Росією. На історичній Переяславській раді в січні 1654 р. ці прагнення українського народу були здійснені.

У визвольній війні 1648—1654 рр., яка завершилася возз'єднанням України з Росією, величезна роль належала українським народним масам, і в першу чергу — селянству, яке було головною і вирішальною силою української народної армії. На всіх етапах визвольної боротьби проти гнобителів селянство проявляло незламну волю, героїзм і наполегливість. Любов до своєї батьківщини, ненависть до ворогів надихали українське селянство на великі подвиги, спонукали протягом шести років виносити весь тягар війни на своїх плечах.

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Визвольна війна хоч і не ліквідувала феодалізм, але значно послабила феодально-кріпосницьку систему на Україні. Внаслідок героїчної боротьби пригноблених мас було знищено велике землеволодіння польських феодалів (за підрахунками польського історика Яблоновського до визвольної війни на Україні — Наддніпрянщині — було 1400 приватновласницьких маєтків, більшість з них, особливо на Лівобережжі, належало польським магнатам і шляхті, які або повтікали, або загинули). Маєтності вигнаних з України польських магнатів, католицької церкви і польської шляхти перейшли в розпорядження «скарбу Війська запорізького» — складової частини української феодальної державності. З приватного феодального землеволодіння лишилися маєтки православних монастирів і маєтності української дрібної шляхти, зміцнювалося землеволодіння козацької старшини.

Після визвольної війни значно поліпшилося економічне становище селян. За рахунок земель вигнаних з України польських магнатів, шляхти і католицьких монастирів зросли земельні наділи селян і рядових козаків. У перші роки після війни селяни могли вільно передавати свої ділянки у спадщину, заставляти і продавати, змінювати місце свого проживання, переходити від одного землевласника до іншого.

В роки визвольної війни і деякий час після неї посполиті — селяни і міщани — відмовлялися виконувати або зводили до мінімуму «послушенство» на користь українських феодалів (православних монастирів, шляхти і козацької старшини).

Проте ці права не були санкціоновані ніякими законами і базувалися лише на силі, яку проявляло селянство в роки визвольної війни. А закон, який тоді діяв в країні, був на боці феодала і свято оберігав його права на землю і особу селянина.

Про поліпшення стану селянського господарства свідчать «Переписні книги 1666 р.». За їх даними, в деяких місцевостях на півночі Лівобережжя після визвольної війни кількість селян, забезпечених робочою худобою, досягла 80—90%. Подібна картина з деякими відмінностями спостерігалася і в інших районах Лівобережжя.

Про значне поліпшення становища народних мас говорять також і свідчення мандрівників-іноземців. Шведський мандрівник Гільдебрант, їдучи по місцях, які зазнали тяжких руйнувань від ворожих нападів, дивувався, що навіть у такий важкий час він і його товариші могли дістати у місцевих жителів не лише хліб, м'ясо, яйця, а й горілку, пиво, мед, а для коней — овес і сіно [1].

Павло Алеппський в 1653 р., їдучи через Брацлавщину, захоплювався широкими, як море, полями, засіяними житом, пшеницею, ячменем, вівсом, гречкою, просом, а також льоном і коноплями. Із захопленням писав він про білі селянські хатки, оточені пишними садами, в яких росли яблуні, сливи, вишні та інші фруктові дерева. Говорив він про плодючу землю городів, де вирощували капусту, ріпу, цибулю, петрушку. Його вражала кількість коней, великої рогатої худоби, овець, свиней, а також різної домашньої птиці.

Мандрівники відзначали високу письменність на Україні. Павло Алеппський підкреслював, що більшість населення, включаючи жінок і дівчат, уміла писати і читати. Він доводив, що число письменних особливо збільшилося в роки визвольної війни, коли український народ під проводом Богдана Хмельницького знищив польсько-шляхетський гніт [2].

Розвивалися в цей час на Україні й різні ремесла — ткацьке, шевське, кравецьке, ковальське, гончарне — і народне мистецтво, особливо такі його види, як килимарство, вишивання, різноманітні розписи та різьблення по дереву, кераміка та скляні вироби.

Внаслідок визвольної війни козацтво і селянство на деякий час перестали бути замкненими станами. Як дослідив, вивчивши велику кількість архівних матеріалів, О. Лазаревський, протягом тривалого часу досить легко відбувався перехід від одної соціальної групи до іншої— із селян в козаки і з козаків — в селяни [3].

---

[1] Див.: ЗНТШ («Записки наукового товариства ім. Шевченка»), т. 152, стор. 52.

[2] Див.: Павел Алеппский, Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, вып. II, кн. 4, М., 1897, стор. 2.

[3] Див.: А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), К., 1908, стор. 6—7.

Козацтво мало порівняно з селянством значні привілеї. Козаки належали до вільного стану, вони звільнялися від податей і повинностей. Саме тому серед посполитих, на яких лягав увесь тягар податків та повинностей, було велике прагнення перейти в козацький стан.

Але військова служба вимагала від козаків значних матеріальних витрат, тому стати козаками могли в основному більш-менш заможні люди, що підтверджує, наприклад, розповідь старожилів с. Горчаків, Стародубського полку, про розшарування населення на селян і козаків після визвольної війни: «Як осіли люде,— говорили вони,— тогда можнійшіє пописалися в козаки, а подлійшіє осталися в мужиках» [1].

Як перемогу пригноблених мас треба розцінювати і той факт, що козацько-старшинська адміністрація протягом тривалого часу не наважувалася скласти козацький реєстр в розмірі, зафіксованому в «Березневих статтях» 1654 р.

Козацького реєстру не було складено також і після смерті Богдана Хмельницького. Очевидно, гетьман з старшиною йшли на такий крок свідомо, побоюючись обурення тих, хто залишиться поза реєстром. Тому козаками продовжували вважати себе значно більше, ніж 60 тис. чоловік. За деякими відомостями, ця цифра доходила до 300 тис. чоловік [2]. Це означало, що значна частина селянства користувалася правами козаків.

З часом різниця в становищі козаків і селян почала поглиблюватись. «...Кто козак, тот будет волность козацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыклую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего» [3],— так в «Березневих статтях» 1654 р. визначалося місце посполитого в так званій «козацькій республіці», за яку він пролив стільки крові у визвольній війні.

Пануючий клас в особі гетьманського уряду з самого початку визвольної війни боровся проти переходу селян у козаки. Уже Богдан Хмельницький універсалом від 2 липня 1648 р. заборонив приймати в козаки монастирських підданих. При наступних гетьманах ця заборона стосувалася всіх категорій селянства.

Як уже зазначалося, одним із наслідків визвольної війни було знищення великого феодального землеволодіння польських магнатів і шляхти. На залишених польськими феодалами маєтностях утворилися так звані *вільні військові села*, які становили державну феодальну власність. Ці села не належали окремим феодалам, а підлягали військовому скарбу. Безпосередньо ними відала місцева влада на чолі з полковником і сотником [4].

---

[1] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку».— «Український архів», т. 1, К., 1929, стор. 499.

[2] Див.: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией», т. 11, СПб., 1879, Прибавление № 3, стор. 806.

[3] «Акты... Южной и Западной России», т. 10, стор. 450.

[4] В сотенних містечках, які не мали магдебурзького права, представники козачого і посполитого уряду селяни і міщани разом складали так званий міський уряд, що засідав у ратуші.

Але сотенна адміністрація не була власником цих сіл, а лише управляла ними адміністративно. Так, с. Сварків, Новомлинської сотні, Ніжинського полку, під час визвольної війни було маєтністю знатного козака Пилипчі, потім його сина, а після їх смерті «осталось свободное войсковое, не было ни в чіем поданстве и владеніи, а толко відомо было судом и расправою в суду сотенном Глуховском» [1].

Селяни вільних військових сіл разом з козацьким населенням підлягали не тільки сотенному уряду, але й, цілком зрозуміло, владі полковницькій і гетьманській.

Старожили с. Солови розповідали: «Когда осталос оное село Солова без собственного своего владілца, тогда в сообщеніи з протчіми войсковими свободними селами было в диспозиціи и власти гетманской и войсковой». Жителі сіл Киваїв і Кневичів в Новоміській сотні свідчили, що «по изгнании ляхов з Малой России были оные села в диспозиціи и власти гетманской и войсковой, як и протчие села» [2].

Отже, за словами актів, посполиті вільних військових поселень перебували «под управлением сотенним, в ведомстве полковом и в диспозиціи гетманской».

Протягом другої половини XVII ст. кількість вільних військових сіл значно зменшується в зв'язку з тим, що вони були для гетьманського уряду фондом для роздачі маєтностей.

На Україні вільні військові села часто називають *ратушними*. Ця назва з'явилася тому, що адміністративно вони підлягали ратушам. А під час підготовки до генерального слідства (початок XVIII ст.) російські офіцери, погано обізнані з місцевими умовами, записували вільні військові села в рубрику ратушних, тобто сіл, які належать ратушам.

Правильну відповідь на питання про взаємовідношення вільних військових сіл з ратушними може дати аналіз офіційних документів того часу: насамперед аналіз генеральних слідств. Неправомочність відносити вільні військові села до ратушних яскраво показана в екстракті «Генерального слідства про маєтності Лубенського полку». Тут говориться, що містечка і села Лубенського полку, які в офіцерській ревізії названі ратушними, ніколи їм не належали, а носять цю назву лише тому, що перебувають під управлінням ратуш. Сотенна і міська старшина, відаючи ратушами, ці села мала «в своем веденіи, а не владеніи» [3].

Таким чином, аналізуючи генеральні слідства, можна зробити висновок, що ратушні села у своїй більшості не що інше, як вільні військові села, які, будучи власністю державною, адміністративно підлягали ратушам. Через ратуші як одну з ланок адміністративного апарату вільні військові села підлягали гетьманському уряду. Сотенна адміністрація не володіла ними безпосередньо, а лише управляла через ратушу, на користь якої селяни цих сіл відбували різні повинності.

---

[1] «Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка, (1729—1730)», Чернигов, 1901, стор. 24.

[2] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 429—430.

[3] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку».—«Український архів», т. 4, стор. 30—31.

Але разом з тим на Україні були села, які безпосередньо належали містам, були їхніми маєтностями. Селяни цих сіл виконували повинності на користь урядовців магістрата чи ратуші. Так, Ніжинській ратуші належали села Кладьківка (полкова сотня), Крути, Кагарлик, Кунашівка, Синяки, Печі [1] і Хорошеє Озеро.

Селами володіли всі магістратські міста, яких тоді налічувалось 12. Це — Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Мглин, Остер, Козелець, Полтава [2].

Представники київського магістрату в 1654 р., перебуваючи в Москві, просили повернуть місту села, які їм здавна належали,— Демидове, Димер, Козаровичі, Глібівку, Ясногородку, Холм, Турвче, Мокрець, Петрівці, Приорки, Мостище, Креничі, Криківщину, Вигурівщину, Рожівку, а також річки Котир і Сирець з млинами на них. Вони скаржились, що ці маєтності місто втратило в часи польсько-шляхетського панування, а після визвольної війни «теми всеми местами владеют козаки» [3].

Таким чином, українське селянство внаслідок визвольної війни не лише звільнилося від гніту польських панів, але й ослабило, розхитало феодальну систему. Незважаючи на всі обмеження, феодальний визиск, протягом майже цілого століття становище українського селянства лишалося незрівнянно ліпшим від становища не тільки польського, а й російського селянства.

---

[1] Див.: «Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове», Чернигов, 1908, стор. 135, 138.

[2] ЦНБ (Центральна наукова бібліотека) АН УРСР, відділ рукописів, Збірка Лазаревського, І, № 3, стор. 36—39.

[3] «Акты... Южной и Западной России», т. 10, стор. 625—626.

РОЗДІЛ VI

НАСТУП ПАНІВНИХ КЛАСІВ НА СОЦІАЛЬНІ ЗДОБУТКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

На території України, яка після визвольної війни входила до складу Росії, відбувався інтенсивний процес відновлення і розвитку продуктивних сил, розвивалися сільське господарство, ремесла, промисли, торгівля і міста. Головною галуззю сільського господарства на Лівобережній Україні, як і в попередні періоди, було землеробство, яким займалася переважна більшість населення.

В різних частинах Лівобережної України природні умови були не однакові. Північна частина Лівобережжя — лісиста, південна — лісостепова. Розмежовувалися вони ріками Десною і Сеймом. Лісова частина Лівобережжя, характерна малородючими грунтами: піском, супіском, глиною, і тільки в окремих місцях трапляється чорнозем. На півдні в основному — чорнозем і суглинок.

Лівобережна Україна була густо порізана ріками; на її території протікали ріки Десна, Сейм, Судость, Снов, Іпуть, Удай, Трубіж, Сула, Псьол, Ворскла, Орель та ін. Основною системою землеробства в лісостеповій зоні залишалася трипільна, поряд з нею в південних районах існувала перелогова система, а на півночі, в Поліссі,— підсічна або землеробство на лядах [1].

Збереглися спогади старожилів Сосницького степу про ведення польового господарства у XVII ст.: «Приїздив козак на своїх волах з плугом у вільний степ, оглядав його оком і вибирав угодний собі облог, де хотів, там і орав. Орав він обране місце рік, два, десять, але як тільки помічав, що та ділянка не дуже родить, пускав облог на перелог і вольницю, а сам вибирав інше зручне для себе місце, на якому знов що рік, то й орав» [2].

---

[1] *Лядами* називалися ділянки, очищені від лісу, які кілька років підряд давали непоганий урожай. Коли ляди виснажувались, їх заміняли іншими, а залишені швидко заростали молодим лісом.

[2] Е. С. Филимонов. Материалы по вопросу об эволюции землевладения, вып. II, Пермь, 1895, стор. 7.

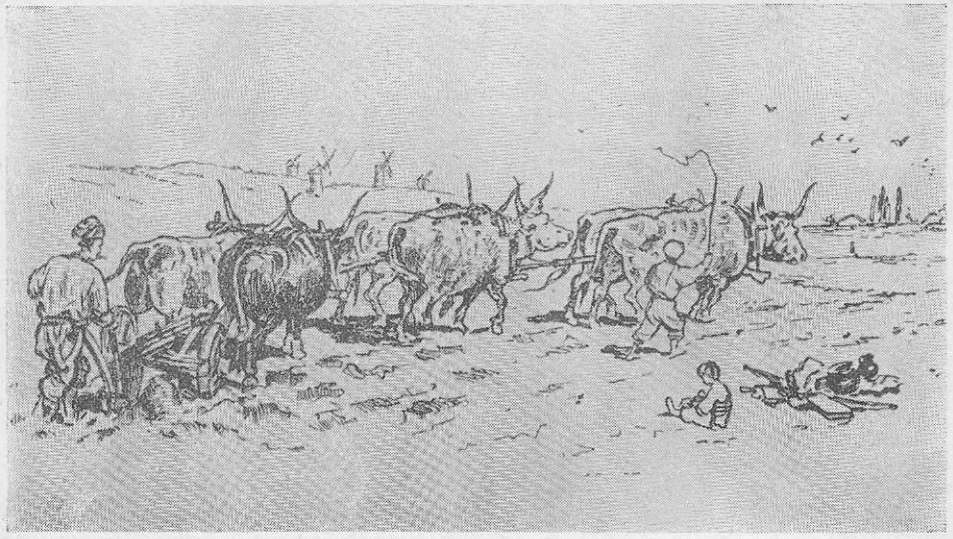

Оранка волами. *Художник М. Каразін.*

Основними сільськогосподарськими знаряддями залишалися соха і плуг, тягловою силою — воли й коні. Як свідчать «Переписні книги 1666 р.», в сільському господарстві тоді волів налічувалось більше, ніж коней. Плуги, якими орали на півдні, були настільки недосконалі й важкі, що в них доводилося впрягати по чотири, шість і вісім волів. Щоб орати таким плугом, потрібно було також не менше трьох чоловіків, тому часто доводилося двом, а іноді й трьом господарям спрягатись і спільно обробляти свої ниви. На півночі в соху без коліс впрягали одного коня, а в соху на колесах — одну або дві пари волів. Під пшеницю, ячмінь, коноплі і льон землю угноювали. Особливо важко доводилося селянам північної частини Лівобережжя, вкритого лісами і болотами. Вони «на пашню діброву драли», а болота осушували, викорчовували лози і перетворювали в придатні сінокоси.

У зв'язку з недосконалістю сільськогосподарської техніки врожаї сільськогосподарських культур були невисокі, найчастіше сам-два, сам-три. Тільки в урожайні роки вони іноді досягали в степовій частині сам-вісім, десять і дванадцять, а в лісовій — сам-п'ять, шість і до десяти [1]. Як і в попередні століття, на Україні культивувалися озимі жито і пшениця, овес, гречка, просо, ярі пшениця і жито, дещо менше горох. Виробництво горілки і пива спричинилося до розширення посівів жита й ячменю. Попит на внутрішньому і зовнішньому ринках на лляне і конопляне прядиво викликав збільшення посівів льону і конопель. У знач-

[1] Див.: А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 167, 224, 362, 405.

ній кількості вирощувався також тютюн. Поряд із хліборобством селяни Лівобережної України займалися городництвом, садівництвом та ін. Найбільше садів було на півдні Лівобережжя і в районі Києва. Тут у деяких місцевостях вирощувався і виноград [1].

Розвинутою галуззю сільського господарства було скотарство. Крім волів і коней, на Україні розводили корів, овець, свиней і кіз. Відповідне місце в селянському господарстві посідали бджільництво і рибальство. Рибу населення ловило в озерах і ставках, яких в ті часи на Україні було дуже багато. В «Переписних книгах 1666 р.» часто згадується про пасіки, лісові борті, медові данини тощо [2].

Велике значення для Лівобережної України мав гуральницький промисел, тісно пов'язаний із сільським господарством. Після визвольної війни ним займалися селяни, козаки і міщани. Але пануючий клас прагнув до обмеження їх участі в цьому промислі. В 1667 р. гетьманський уряд взагалі заборонив селянам займатись горілчаним промислом, мотивуючи це тим, що «от того израстают бунты, и лесам умаление, и хлебам убавка, а хотя и курить не станут, а от того казне государевой убытка не будет» [3]. За козаками залишалося право на винокуріння, а також виробництво пива і медових напоїв, але продавать алкогольні напої їм дозволялося лише оптом — бочками, а не вроздріб — квартами.

Після звільнення України від польсько-шляхетського панування більшість вільних земель перейшла у військовий скарб, але поряд з цим продовжувало діяти право займанщини: козаки і селяни займали вільні землі і господарювали на них. Звичайно, що ніяким письмовим кодексом інститут займанщини не оформлювався, займанщина існувала як форма звичаєвого права.

Це яскраво відображено у свідченні козаків с. Покошич, які говорили, що коли «малоросіяне з гетманом Богданом Зіновієм Хмельницким кровію своєю освободили Малую Росію от ярма лядского и от держави польських королей... в тую пору на обоих сторонах Дніпра вся земля была малоросіян сполная і общая, потамисть, покамисть они первіе — под полки, а в полках под сотні, а в сотнях под містечка, села і деревні и в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягали и позаймали; и потому *сталися все добра малороссіянам быть властными чрез займы.* Оніе ж займи свои малоросіяне разными означали способами: одни оборували, другие — концами обносили и рвом окопували, кляками ограничили, и что хотіли в тіх займах строили, гаи возвращали и сады заводили, футоры, слободы, деревні, села на свое имя селили, к себі в користи приводили, на болотах, где виділи к устроенію мельниц міста, там оніе строили» [4].

Через десятки років після визвольної війни селяни і козаки вказували, що їхні землі дісталися їм після «згону ляхів».

---

[1] Див.: «Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова».— «Русский архив», т. 1, М., 1866, стор. 40.

[2] Див.: «Переписні книги 1666 р.», К., 1933, стор. 27, 180, 190, 416.

[3] «Акты... Южной и Западной России», т. 6, стор. 163.

[4] А. М. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 18—19.

Вільних земель на Лівобережжі, особливо на півночі, було ще багато і в другій половині XVIII ст. Так селяни с. Чернориг, Ніжинського полку, розповідали, що на місці їхнього села «с давних времен... была вся пуща вольная, в якой пущи и села селились: Черториги, Дубовичи, Землянка і иные... І всім было вольно в тую пущу іздить, и хати в оной пущи ставили...» [1].

Там, де вільних земель було обмаль, вільна займанщина переходила в займанщину обмежену. Обмеження відбувалися за спільною згодою громади села. Основою для володіння займанщиною було спадкове право і давність користування. Козацька старшина свої займища намагалася закріпити гетьманськими і царськими грамотами.

В цей час орні землі, як правило, були в індивідуальному володінні, а різні угіддя належали общинам (громадам), які складалися з жителів одного, а іноді й кількох сіл. Так, у Чернігівському полку в кінці XVII і на початку XVIII ст., у користуванні жителів м. Остра, а також сіл Виповзова, Лутави і Карпилівки були вільні пущі на правому березі р. Десни. Жителям сіл Дмитрівки, Матвіївки і Домантова належало вільне поле, на якому вони спільно орали і сіно косили. В степовій частині України в спільному користуванні громади були степи. В Полтавському полку селам Кишенькам, Переволочній і Келеберді належав спільний луг. Жителі містечка Білоцерківки, Миргородського полку, в день Петра і Павла сім'ями вирушали на луг — і, хто скільки встигав викосити, тим і користувався. В спільному користуванні громади були також і рибні лови. В спільних «добрах», зокрема в лісі, кожний член общини з дозволу громади мав право заготовляти паливо, розчищати ліс під ріллю, мати бортні дерева тощо.

Українську общину другої половини XVII ст. можна, за визначенням К. Маркса, характеризувати як «нову общину», як общину «вторинної формації» або «землеробську общину», яка відрізнялася від первісної общини тим, що перша грунтувалася на кровній спорідненості своїх членів, а землеробська община виявилася «більш здатною розширюватись і витримувати зіткнення з чужими.

Потім всередині неї, будинок і його придаток — двір — уже є приватною власністю землероба, тимчасом як уже задовго до появи землеробства спільний будинок був однією з матеріальних основ колишніх форм общини.

Нарешті, хоч орна земля залишається общинною власністю, вона періодично переділюється між членами землеробської общини, так що кожний землероб обробляє своїми силами призначені йому поля і привласнює собі особисто плоди цього обробітку, тимчасом як у більш давніх общинах виробництво ведеться спільно і розподіляються тільки продукти» [2].

В другій половині XVII ст. в деяких місцевостях Лівобережної України, особливо на Чернігівщині, ще була поширена сяброва форма землеволодіння. Вона була залишком родообщинного володіння, що ви-

[1] А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. 2, К., 1893, стор. 437.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 389.

никло на уламках дворищного господарства і бере свій початок в попередніх століттях. Сябрами найчастіше були родичі: брати, дівери. Сторонні сябри зустрічаються значно рідше: в цьому разі сяброве володіння являло собою володіння групи людей, зв'язаних певними договірними зобов'язаннями.

У сябровому володінні була не тільки земля, але й сіножаті, сади, пасіки, млини. Сябри спільно обробляли всю землю, яка їм належала, або окремі її ділянки, а потім пропорційно розподіляли продукти. Вони передавали своє майно у спадщину і навіть продавали його. В документах часто зустрічаються факти продажу сябрової землі: сябр віддавав «в вечное и спокойное владение» або всю ділянку, або якусь її частину.

Але за феодального ладу земля — основний засіб виробництва — була власністю пануючого класу феодалів. Отже, селяни, і зокрема сябри, не могли продати землю, яка не була їхньою власністю, не могли продати того, що їм не належало. Вони продавали не земельний наділ, а лише право користуватися ним. Скористатися цим правом можна було лише за згодою всього колективу сябрів.

Сяброве землеволодіння на Лівобережній Україні збереглося лише подекуди, загалом же головна роль в народному господарстві належала дрібному господарству селян і рядових козаків, які з економічного погляду мали багато спільного. Як одні, так і другі були дрібними виробниками, що жили своєю власною працею. Продукцію свого господарства вони в основному використовували для власних потреб і лише частково, в невеликій кількості, вивозили на ринок.

ПОСТУПОВА ЛІКВІДАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗДОБУТКІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

В умовах послаблення феодальної системи на Україні залежність селянина здебільшого набирала форми поневолення виробника не окремим феодалом, а всією феодальною державою. Ясна річ, що послаблення феодалізму було явищем тимчасовим. Після визвольної війни пануючий клас — козацька старшина, українська шляхта, вище православне духівництво — не тільки зберіг своє велике землеволодіння, а й захоплював землі й промисли, які раніше належали польським феодалам, прагнув відновити в колишніх формах і розмірах експлуатацію селян, рядового козацтва і міської бідноти.

Юридично верховним розпорядником земель, що перейшли в «скарб Війська Запорозького», був гетьман, який, як глава уряду, мав право роздавати або продавати землі.

Підтвердження старих маєтностей і надання нових даровизн почалося з православних монастирів. Гетьманський уряд добре розумів роль церкви як міцної опори пануючого феодального класу. Адже православна церква мала великий ідеологічний вплив на трудящі маси.

Форпости церкви — монастирі — здавна великі землевласники. Так, Микільсько-Пустинний монастир у першій половині XVII ст. володів

землями «за Дніпром»,— там, де Сула впадає в Дніпро, і вище, аж до річки Переволочної та монастиря Пустинського [1]. Києво-Печерський монастир мав села на Остерщині, Любеччині та особливо багато на Правобережній Україні. Тут йому належали села: Навози, Мньове, Гдень, Сороковичі, Глубове, Ошитковичі, Новосілки на Дніпрі, Тарасовичі, Сваремле; села на Десні: Слобідка, Дубечна, Погреби та ін.[2]

Частину своїх земель монастирі втратили за часів польсько-шляхетського панування, але в період визвольної війни і після неї їх маєтності значно зросли і розширилися. Першим універсал на підтвердження своїх маєтностей ще в червні 1648 р. одержав Густинський монастир. 28 грудня 1648 р. Богдан Хмельницький наказував селянам с. Підгірців, щоб вони Києво-Печерському монастирю «послушны были, и повинности и работы всякіе отправляли... по-старому послушенство отдавали»; а коли, загрожував гетьман, хтось буде противитись цьому розпорядженню, «горлом караний будет» [3]. В іншому універсалі зазначається, що Межигірський монастир під час визвольної війни зазнав від ворожих військ великих збитків, у зв'язку з чим для поліпшення становища йому надається в маєтність с. Чернин. Селянам цього села наказувалося бути «послушными» монастирю, а «непослушных» ченці мають карати «яко подданных места святого, водлуг проступков их» [4]. Протягом 1652—1656 рр. подібні універсали одержали монастирі Микільсько-Пустинний, Златоверхо-Михайлівський, Густинський у Прилуках та ін.

Зростало й землеволодіння козацької старшини та української шляхти. Особливо багато універсалів на маєтності одержала українська шляхта вже після народно-визвольної війни. Щоб задовольнити потребу в грошах, гетьманський уряд частину земель, які стали власністю державного скарбу, продавав окремим представникам козацької старшини. За 8 тис. золотих «на потребу войсковую» Павло Яненко-Хмельницький купив села в околицях Чорнобиля (Бугаївку, Беркове, Масани, Борщівку). Через деякий час були продані гетьманському родичеві Якиму Сомкові села на Переяславщині.

31 березня 1656 р. Хмельницький видав універсал на володіння маєтками в Любецькій сотні українським шляхтичам Артемові Красковському і Саві Унучку. Через рік подібний універсал одержала Катерина Грязна на села Слабин, Янівку, Лук'янівку, Степанівку, Суличівку в Білоусівській сотні, Чернігівського полку. Особливо великі даровизни мав Лаврентій Борозна на Стародубщині. В універсалі від 2 вересня 1656 р. названо понад 10 сіл і містечок, які він одержав у своє володіння.

З часом почала роздавати землю і козацька старшина, полковники і сотники. Селяни, які жили на цих землях, ставали в залежні відносини щодо «державця», за користування землею зобов'язувалися працювати на нього. Так поступово відновлюється «послушенство» — спочатку в монастирях, а згодом в маєтках шляхти і військової старшини.

---

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. I, т. 7, стор. 101.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 1, стор. 120.
[3] «Акты... Западной России», т. 5, стор. 85.
[4] Там же, стор. 90.

В одному із універсалів Богдана Хмельницького 1650 р. відбито погляд старшини на становище і обов'язок селян. В ньому сказано: «Каждый нехай из свого ся тішит: козак нехай свого глядит и своих волностей постерегает, а до тых, котори не суть приняты до реєстру нашого, абы дали покой и в засівках которие на ланах панских збоже літа воєнного позасівали, і знявши збоже тепер нивы поотдавали; а которые збоже по примирью сего літа на ланах панських сіяли ярину, аби десятую копу дали» [1].

Велике феодальне землеволодіння після визвольної війни існувало в двох основних формах: у формі рангових земель, тобто земель, які надавались у зв'язку з службовим становищем, і у формі подарувань, які не залежали від службового становища і становили приватну феодальну власність (постійну чи тимчасову).

Рангові маєтності, що в першу чергу належали гетьману і генеральній старшині, складалися як з окремих сіл, так і цілих волостей в різних частинах України. Так, на гетьманську «булаву» Б. Хмельницькому відводилося колишнє Чигиринське староство, що було підтверджено також і царським урядом. Крім того, він у особисте володіння одержав села Медведівку, Кам'янку, Бірки і місто Гадяч з навколишніми селами і містечками (серед них Котельва, Опішня, Куземине, Грунь, Зіньків, Лютенька, Веприк, Рашівка, Комишня, Ковалівка). Рангові маєтності давалися замість плати за службу і були пов'язані з урядовою посадою, незалежно від того, хто цю посаду займав.

В кінці XVII і на початку XVIII ст. землеволодіння, що не залежало від службового становища, поділялось на такі групи: на «зуполное» володіння, «на вспартя дому», або «на подпору дому» і «до ласки войсковой». «Зуполное» володіння базувалося на правах повної земельної власності. «На вспартя дому», «на подпору дому» і «до ласки войсковой» було володінням тимчасовим і в будь-який час могло бути забрано гетьманським урядом і передано іншому.

Важливим джерелом розширення старшинського землеволодіння було скуповування і пряме загарбання пустошів і земель, якими користувалось українське селянство. Так, стародубський полковник Міклашевський, що мав великі маєтності в Глухівській та Новгород-Сіверській сотнях, користуючись владою, привласнив багато землі на Стародубщині, де він заснував багато слобід, а на річках побудував млини.

Про скуповування земель козацькою старшиною в 60—80-х роках XVII ст. є багато матеріалів у Румянцевському описі, які свідчать, що воно здійснювалося шляхом насильств і примусу. Часто бувало так, що коли селянин чи козак не хотів продавати землю козацькому старшому, то той просто кидав у двір господаря землі плату, яку встановлював на свій розсуд сам,— і «угода» відбувалася. Як і завжди у феодальному суспільстві, перемагало право сильного.

Зростанню і зміцненню великого феодального землеволодіння на Україні сприяв і царський уряд, який всіляко підтримував козацьку

[1] «Киевская старина», 1888, кн. 7, Документы, известия и заметки, стор. 12.

старшину. Він щедро роздавав їй грамоти на підтвердження маєтностей, підкреслюючи нероздільні права феодалів розпоряджатися цими маєтностями на свій розсуд: продавати їх, закладати, віддавати в посаг дочкам.

Зростання великого землеволодіння тісно пов'язане з посиленням феодально-кріпосницького гніту і визиску.

Додатковий продукт державці і власники сіл одержували від селян у вигляді усіх трьох форм феодальної ренти: відробіткової, продуктової і грошової. Всі вони і в цей час співіснували, а найчастіше доповнювали одна одну.

В другій половині XVII ст. не всі селяни були в однаковому становищі. Порівняно в кращому були селяни так званих вільних військових сіл, гіршому — рангових маєтностей, а найгіршому — приватновласницьких.

В буржуазній історичній літературі певний час мала поширення тенденція ідеалізувати становище селян вільних військових сіл. Лазаревський, Барвінський та інші дослідники уявляли вільні військові села як острівки у феодальній системі, де основною фігурою був вільний виробник. Насправді селяни цих сіл мусили виконувати повинності і платити податі на користь гетьманського управління. За переписом 1666 року зареєстровано 24 604 дворів, що входили до категорії вільних військових сіл. Матеріали генеральних слідств про маєтності різних полків свідчать, що селяни цих сіл виконували загальнодержавні, або «загальнонародні», повинності, а сотенні і ратушні «урядники з тих сіл ні на якую свою приватную работизну з означених сіл і деревень людей употреблять не іміли жадной и найменшой волі» [1].

В чому ж полягали «загальнонародні» повинності? Насамперед селяни повинні були постачати підводи для перевезення урядових осіб, різних військових вантажів; вони утримували гетьманські наймані загони сердюків, компанійців і жолдаків: «...И люде тамошніе... употребляются до общенародных повинностей... в датках на компанійцы, а прежде и для наездов» [2].

Як відомо, адміністративно-територіальними одиницями на Лівобережній Україні були полки і сотні, які, крім суто козацького полкового і сотенного уряду, мали ще й адміністративні органи, що управляли населенням міст, містечок і сіл — магістрати і ратуші. Центром кожної сотні було місто або містечко, в якому перебували козацький уряд на чолі з сотником і ратуша, куди входили представники козацької старшини і виборні представники міста.

Посполите населення містечок і сіл під ратушним управлінням виконувало на його користь «загальнонародні» повинності. Так, на Золотоніську ратушу відбували повинності не лише жителі містечка, а й селяни сіл Антипівки, Липового і Богуславця [3].

---

[1] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 496.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка».— «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. 8, Харьков, 1896, стор. 269.

[3] Там же, стор. 269, 273.

На утримання війська із селян збиралися як натуральні, так і грошові податі. У вільних військових селах, розташованих поблизу сінокосів, селяни заготовляли сіно для військової артилерії. «Загальнонародні» повинності полягали також у лагодженні мостів, гатінні гребель та інших роботах.

Крім цього, селяни ще платили податі і відбували різні роботи на користь тих старшин, під владою яких безпосередньо знаходились,— гетьмана, полковника чи сотника. Так, міщани Березної в Чернігівському полку здавна «гетманом в степу сіно кошивали і дрова до двору гетманского воживали» [1]. Селяни с. Кунашівки «собираемую с посполитых людей годовую пашенную повинность, бывало, гетману отвозят в Гадяч»[2]. Збори з с. Шабалинова йшли на гетьманську музику. На користь гетьмана збиралася і стація, що складалася з натуральної і грошової частин. Селяни с. Соснівки, що належало Конотопській ратуші, «сіно косят на гетманскіе коні, и на расходы міские, и прочіе послушенства гетману отдавали» [3].

Для своїх господарських потреб працею селян і козаків вільних військових сіл користувались і сотники. Як говориться в тогочасних документах, «без того жадная власть не обходится». В деяких селах селяни платили грошовий чинш полковнику. Практикувалися і окремі грошові побори, як показанщина, покуховне, столове та ін.

Таким чином, хоча вільні військові села не підлягали окремому власнику і юридично не були зобов'язані виконувати повинності приватним особам, з кожним роком все більше виявлялася тенденція з боку старшинської адміністрації примушувати селян цих сіл працювати для своїх особистих потреб.

Становище всіх категорій українського селянства особливо різко погіршалося наприкінці XVII ст., що було пов'язано з розвитком товарно-грошових відносин і зміцненням позицій пануючого класу, який в своїй соціальній політиці мав міцну опору в особі російського царизму.

Маєтності монастирів і козацької старшини перетворюються у великі феодальні господарства, де поряд із землеробством і скотарством розвиваються такі промисли, як млинарство, гуральництво, гутництво, видобування поташу тощо. Так, у стародубського полковника Міклашевського були не тільки села з грунтами, млинами, греблями, а й гути. У господарстві Кандиби, сотника Конотопського, з жита вироблялася горілка, частина якої продавалася на місці, а частина відвозилася до Москви, Криму й Астрахані. Сіном і брагою відгодовувались бики, які гуртами по 300 голів продавались у Росії, а також у Сілезії й Пруссії. Старшинські і монастирські маєтності, залишаючись у своїй основі господарствами натуральними, в той же час виробляли на ринок значну кількість сільськогосподарських і промислових виробів.

---

[1] «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», Чернигов, 1908, стор. 99.

[2] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 14.

[3] Там же, стор. 12.

Нові явища в господарчому житті ще більше посилили феодальний визиск селянства. Це досягалося тим, що державці ряд повинностей селян замінили на панщину, спочатку одноденну, а далі дводенну й більшу.

Джерелом поповнення робочої сили для великих феодальних господарств були вільні військові села, які гетьманський уряд роздав монастирям, магістратам, козацькій старшині в рангове або в «зуполное» володіння. Селяни цих маєтностей ставали приватновласницькими і були змушені виконувати різні форми «послушенства». Вони обробляли землю феодала, збирали і звозили врожай, косили сіно, рубали дрова та виконували інші «роботизни». На селян також накладалися різні натуральні повинності: худобою, овочами і виробами домашнього ремесла.

Незважаючи на те, що збереглося мало матеріалів про форми феодальної ренти на Україні в другій половині XVII ст., все ж можна дати їй певну характеристику і простежити її еволюцію.

В універсалі Івана Самойловича військовому товаришу Якову Дем'яновичу говориться не тільки про надання маєтностей, а й про виконання «послушенства». Універсалом закріплювалася за ним слобідка Годунівка в Глухівській сотні «...при его власном млині на ріці Ясмані, вишей Глухова лежачую, которое слободки жители повинни ему отдавать послушенство, яко в ганечю греблі, так и в кошеню сіна и в чом окажет слушность» [1].

В листі лубенського полковника Леонтія Свічки від 21 липня 1678 р. до роменського городового отамана і війта зазначається, що згідно з гетьманським указом селяни с. Оксютинці зобов'язуються пану Синдоровському виконувати різні роботи: «яко тепер прислушнії будучи его домувці, аби сіна косили, а еслі пашня пожата жебы и звожена была, и дров, если потребоватиме, а его ж ліса нарубавши, ку домувці привозили, жадаем и приказуем» [2].

Процес зростання майнової нерівності — збагачення меншості і зубожіння більшості, який дещо загальмувався в роки визвольної війни, інтенсивно посилився в другій половині і особливо наприкінці XVII ст. Основою для цього був дальший суспільний поділ праці і розвиток товарно-грошових відносин. Майнову нерівність серед селян яскраво відбиває розподіл робочої худоби, відображений у «Переписних книгах 1666 р.».

Матеріали перепису свідчать, що переважно в селах Лівобережної України, і зокрема в її північній частині, більшість селян була забезпечена двома-трьома головами робочої худоби. Разом з тим окремі господарства—насамперед господарства сільських урядовців: війтів і соцьких— тримали по шість коней і по вісім волів. Двори ж бідноти мали по одному коню, а деякі — й зовсім нічого. Селянські господарства без робочої худоби в «Переписних книгах» називаються «дворами на грунтах». У с. Світилинові із 17 селянських дворів 4 «жило на грунтах». В інших селах

---

[1] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 346.

[2] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, збірка Лазаревського, I, 55317, стор. 141.

Гоголівської сотні таких дворів було навіть більше, ніж господарств, забезпечених робочою худобою. Так, наприклад, в с. Рудні 3 селянські двори володіли по одному волу, а 9 дворів — «грунтових», без всякої робочої худоби [1].

В цей час, хоч і значно менше, ніж до визвольної війни, існували й такі групи незаможних селян, як загородники та комірники. В окремих селах північної частини Лівобережжя вони становили 10—20% всього населення, а в південній частині їх було далеко більше.

Досить численну групу сільського населення складали підсусідки. Ця назва об'єднувала різні категорії збіднілих селян. Більшість підсусідків не мали самостійного господарства, а працювали на нивах чи в дворі свого хазяїна, одержуючи за це певну долю врожаю. Підсусідки були панськими, козацькими, монастирськими, в залежності від того, в чиїх господарствах вони оселилися. Деякі з них мали двори і хати, але без грунту і робочої худоби. Багато було також «мандрівних гультяїв», або «люзних людей», які переходили з місця на місце, не маючи свого господарства і шукаючи заробітку. Частина з них осідала в містах, займалася дрібним ремеслом і торгівлею, частина наймалася на промисли, ставала будниками, гутниками і винокурами.

Чимало наймитів використовували в монастирських господарствах, є відомості, що в 1654 р. в Максаківському монастирі працювало 30 «монастирских работников» [2].

Були наймити також у козаків і багатих селян. В судових архівах другої половини XVII ст. дуже часто зустрічаються справи, що стосуються відносин господарів і «служебки», або наймички. Отже, частина селянства Лівобережної України в силу цілого ряду причин (неврожай, падіж худоби, ворожі навали тощо) позбавлялась засобів виробництва. Але не завжди, як указував Маркс, відокремлення дрібного виробника від засобів виробництва приводить до виникнення буржуазних відносин. При феодалізмі, як правило, розорене селянство ще більше закабалялось, що в свою чергу спричиняє ослаблення продуктивних сил і увічнення феодальної експлуатації [3].

Тяжкий феодальний гніт доповнювався повним безправ'ям народних мас, особливо селянства, і знущанням над ними державців і місцевої влади. Прикладом цього є зловживання прилуцького полковника Дмитра Горленка. Селяни писали у своїй скарзі, що вони, працюючи на цього полковника, зазнавали тяжчих мук, ніж за «панів лядських» [4].

Значно погіршувало становище народних мас Лівобережної України і збільшення податків. На утримання органів державного управління, війська, суду тощо збиралися з селян і міщан численні натуральні й грошові данини. На користь гетьманської адміністрації йшов *побір* (або подимне), *показанщина* (податок на гуральництво) і тютюнова десятина.

---

[1] Див.: «Переписні книги 1666 р.», стор. 330.
[2] «Акты... Южной и Западной России», т. 10, стор. 822.
[3] Див.: К. Маркс, Капітал, т. III, К., 1952, стор. 605.
[4] Див.: А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. 3, стор. 19.

Значний прибуток військовому скарбу давало і мито від продажу горілки, дьогтю, від збору за помол зерна та ін. Стягування цього мита, а також мита на товари, які ввозилися і вивозилися, часто віддавалося на відкуп в оренду. Весь податковий тягар лягав на плечі селян і міщан. Пануючий клас був звільнений від податків і повинностей.

Дальший розвиток товарно-грошових відносин, зростання міст, ремесел і промислів викликали збільшення питомої ваги грошової ренти, часткове витиснення нею відробіткової і продуктової.

Проте розвиток товарно-грошових відносин на Лівобережній Україні не тільки не спричинив розкладу старого способу виробництва, а навпаки, сприяв розширенню і зміцненню феодально-кріпосницьких виробничих відносин. Внаслідок переважання феодально-кріпосницької системи господарства товарне виробництво мало обмежений характер, і робоча сила людини ще не виступала на ринку як товар. У цих умовах дальший процес зміцнення феодальних відносин супроводжувався посиленням феодальної залежності різних груп селянства Лівобережної України і поступовим нівелюванням різниці в їх юридичному становищі.

Наступ феодалів і зростання феодально-кріпосницького гніту на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. привели до загострення класових суперечностей і вибуху цілого ряду повстань, в яких основна роль належала народним масам — селянству, рядовому козацтву і міській бідноті.

КЛАСОВА БОРОТЬБА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Класова боротьба на Україні особливо загострилася в часи гетьманування Івана Виговського (1657—1659), який, спираючись на старшинську групу Павла Тетері, Григорія Лісницького, Григорія Гуляницького, Юрія Немирича та частину вищого духівництва на чолі з митрополитом Сільвестром Косовим, орієнтувався на шляхетську Польщу. Тяжіння до Польщі в значній мірі обумовлювалося тим, що частина української старшинсько-шляхетської верхівки мала великі маєтності на Правобережній Україні і була зв'язана економічними і політичними інтересами з польськими феодалами. За допомогою польсько-шляхетського уряду старшинська верхівка намагалася зміцнити розхитану визвольною війною феодальну систему.

Ця політика глибоко не задовольняла як народні маси, так і переважну частину козацької старшини і викликала народні повстання, які очолили полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий гетьман Запоріжжя Яків Барабаш. Вогнищем повстань не випадково стала південна частина Лівобережжя, де визвольна війна привела до грунтовних соціальних змін. В цій частині маєтності польських магнатів Конецпольських, Потоцьких, Вишневецьких були ліквідовані, а самі власники повтікали до Польщі. Вигнаних польських феодалів згодом замінила українська феодальна знать. Так, значна кількість колишніх маєтків польських магнатів перейшла до рук представника української феодаль-

ної верхівки — Юрія Немирича. До його володінь на Полтавщині входили: м. Кременчук, містечка Нові Санджари, Переволочна, Кишеньки, Кобиляки, Білики з околишніми селами. Селяни, що жили на цій території, були оголошені його підданими.

Гнів народних мас переадресувався на нове панство. Повстання почалися в кінці 1657 р. на Запоріжжі, охопили велику територію південного Лівобережжя, а навесні 1658 р. перекинулися на Правобережну Україну. В повстанні особливо активна роль належала загонам дейнек (*дейнека* по-турецьки — людина, озброєна києм), які складалися з найбіднішої частини селянства. Селянські загони часто були озброєні одними лише рогатинами, косами і киями. Виступаючи проти старшинської групи Виговського, Мартин Пушкар і його сподвижники заручилися підтримкою Запоріжжя. Загони запоріжців зміцнили лави повстанців своєю організованістю і військовою дисципліною. Найбільш активними керівниками дейнецьких загонів були запоріжці — Іван Донець та Михайло Стринджа. Повстанці боролися проти політики Виговського відірвати Україну від Росії, насильно підкорити український народ шляхетській Польщі і відновити в колишніх формах феодально-кріпосницький гніт.

Дедалі повстання охоплювало все більшу територію. Понад 20 тис. повстанців зосередилось у Миргороді, Полтаві, Лубнах, Лохвиці, Гадячі, Зінькові, Ромнах і в навколишніх селах. Селяни-повстанці називали себе козаками і відмовлялися виконувати будь-які повинності. Вони не тільки нападали на маєтки української феодальної знаті, захоплювали її майно, але й іноді вбивали феодалів, помщаючись за тяжке гноблення і нестерпні кривди. Нападу зазнали маєтки шляхтича Боглевського, Юрія Хмельницького, Миргородського монастиря та ін.

Налякана розмахом руху, старшинська верхівка шукала підтримки у царського уряду. В листах до московських бояр Виговський просив допомоги проти повстанців. Проте царський уряд зважав на непопулярність Виговського на Україні, не забував про численні попередження щодо його пропольської орієнтації і не поспішав на допомогу.

В тяжких боях влітку 1658 р. повстання було придушене, Полтава спалена, а Мартин Пушкар загинув у бою. Через деякий час Виговський захопив у полон Якова Барабаша і наказав його стратити. Почалася жорстока розправа над учасниками повстання. Як свідчить літописець, містечка Гадяч, Веприк, Рашівку, Лютеньку, Сорочинці, Ковалівку, Баранівку, Обухів, Багачку, Яреськи, Шимаки, Бурки, Хомутець, Миргород і «инних многое число градов и весей Виговский даде татаром на разграбителное плененіе» [1]. Розгромивши народні повстання, старшинська верхівка активізувала свої переговори з шляхетською Польщею.

У вересні 1658 р. Виговський підписав з польським урядом Гадяцький договір, за яким Україна укладала унію з Польщею. Ця угода, що фактично відкривала шлях до поновлення польсько-шляхетського панування на Україні, викликала нові хвилювання народних мас. Незабаром повстаннями, які очолили Іван Богун, кошовий Запорізької Січі Іван

[1] «Летопись Грабянки», стор. 66.

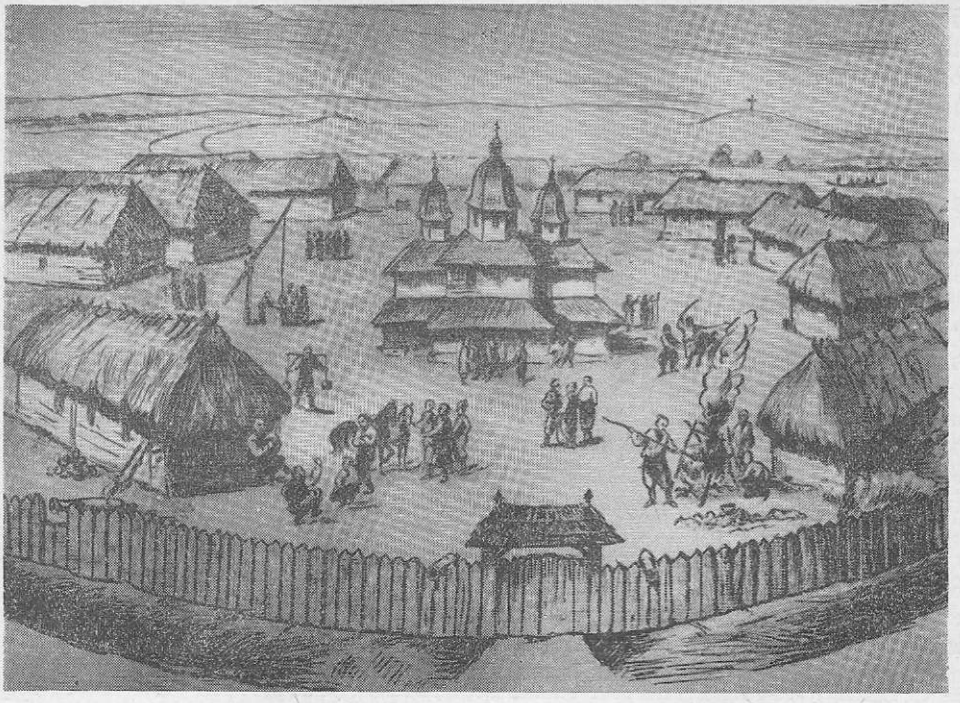

Запорізька Січ в середині XVII ст. *Малюнок Боплана (XVII ст.).*

Сірко і новообраний наказний гетьман Іван Безпалий, був охоплений цілий ряд як лівобережних, так і правобережних козацьких полків. Вигнаний повсталим народом, Виговський утік до Польщі.

Героїчна боротьба українських народних мас 1657—1658 рр. мала велике історичне значення. Ця боротьба зірвала антипатріотичні намагання шляхетсько-старшинської верхівки відірвати Україну від Росії. Своєю наполегливою боротьбою селянство і рядове козацтво на певний час зберегло на Україні деякі соціальні здобутки визвольної війни і не дало шляхетсько-старшинській верхівці реставрувати феодально-кріпосницькі відносини в тих формах і розмірах, які існували до народно-визвольної війни. Завдяки боротьбі селянсько-козацьких мас царський уряд не наважувався йти на повну ліквідацію політичної автономії Української держави і змушений був здійснювати це поступово, обережно, протягом майже сотні років. Після скинення Виговського на Переяславській раді 1659 р. гетьманом було вдруге проголошено Юрія Хмельницького. В цей час шляхетська Польща посилено готувалася до війни проти Росії. Вона уклала Олівський мир з Швецією (квітень 1660 р.) і підписала угоду з кримським ханом про військову допомогу. Восени того ж року польські війська вторглися на Україну. У своїх агресивних діях панська

Польща мала підтримку серед частини української шляхетсько-старшинської верхівки. Скориставшись невдачами російського війська і козацьких частин на Правобережжі під Чудновим і Слободищами, ця старшинська група, прикриваючись ім'ям безвольного Ю. Хмельницького, уклала з польською шляхтою Слободищенський трактат, за яким Україна мала перейти до Польщі [1].

Угода з шляхетською Польщею викликала гнівний протест не тільки серед широких мас українського населення, селян і козаків, а й значної частини козацької старшини. Польським панам і пропольській групі вдалося утримати свою владу лише на Правобережній Україні (без Києва), проте й там не припинялися селянсько-козацькі повстання.

Не маючи підтримки в народі, Юрій Хмельницький змушений був на початку 1663 р. зректися гетьманства. Гетьманом Правобережної України було проголошено Павла Тетерю, ставленика польських панів.

Оскільки гетьманство Тетері не було визнано на Лівобережній Україні, яка залишалася в складі Росії, там постало питання про обрання нового гетьмана. Підготовка до виборів гетьмана відбувалася в умовах наступу феодалів на соціальні здобутки визвольної війни. Рятуючись від панського гніту, селяни тікали на Запоріжжя, несли туди дух обурення і протесту проти «значних». Тогочасні настрої мас відбиті у висловлюваннях і листах запоріжців, які з гнівом говорили, що у війську запорізькому (очевидно, мали на увазі всю Україну) ніколи раніш не бувало, щоб гетьман, полковники, сотники і вся старшина в містах і селах володіла селянами і міщанами без всяких на те привілеїв, навіть у давні часи (до визвольної війни) маєтності одержували лише за королівськими привілеями. А нині гетьман, полковники і різна козацька старшина загарбали всі вільні землі, накинули тяжке ярмо різних повинностей на шию бідних людей. В листах до городових козаків запоріжці закликали їх об'єднатися з черню для боротьби проти старшини [2].

Підготовка до ради викликала загострення боротьби між різними старшинськими групами і особливо між народними масами і всією козацькою старшиною. Групи козацької старшини висували в гетьмани ніжинського полковника Василя Золотаренка і наказного гетьмана Якима Сомка. Народні ж маси Запоріжжя висунули кошового Запорізької Січі Івана Брюховецького.

В червні 1663 р. під Ніжином зібралася Чорна рада (так звалася вона тому, що в ній брали участь не тільки козаки, а й селяни та міські низи — чернь). Відкрилася рада проголошенням царської грамоти, яка санкціонувала вибори гетьмана. Але ще грамота була не дочитана, як учасники різко поділилися на дві групи: одна вигукувала Івана Брюховецького, а друга — Якима Сомка. Дійшлось до кривавої сутички, внаслідок якої обидві сторони мали убитих і поранених [3]. Далі події розгорталися з блискавичною швидкістю: у військах Сомка почалося заворушен-

[1] Див.: «Акты Московского государства», т. 3, СПб., 1901, № 203, стор. 185; № 212, стор. 191—192; № 217, стор. 198—199.
[2] Див.: «Акты... Южной и Западной России», т. 7, стор. 350.
[3] ЦДАДА СРСР, ф. 214, ст. 627, ч. I, арк. 125, стор. 126, 127.

Заворушення в Запорізькій Січі. *Художник М. Самокиш.*

ня, більшість їх перейшла на бік Брюховецького — і рада закінчилася його повною перемогою. Козацько-селянські маси підтримали Брюховецького тому, що були обдурені його демагогічними обіцянками зменшити побори і обмежити захоплення маєтностей старшиною.

Обурення селянсько-козацьких мас проти козацької старшини виявилося у розгромах старшинських і купецьких дворів у Ніжині і Переяславі, які розпочалися на другий день Чорної ради, про що яскраво оповідається в літопису Самовидця: «При котором настановливаню полковников много козаков значних чернь позабивала, которое забойство три дни тривало... А старшина, козаки, значиніе, яко змогучи, крилися, где хто могл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли... Тих зась полковников, которіе у замку нежинском заставали у вязеню, усе пожаковали, і в домах мало що зостало» [1].

Прихід до влади нової старшинської групи на чолі з Брюховецьким нічого не змінив у становищі українських народних мас. Козацька старшина продовжувала і далі захоплювати землі, посилювати наступ на соціальні інтереси селян, рядових козаків і міської бідноти. Це вело до загострення класових суперечностей і примушувало групу Брюховецького шукати підтримки у царського уряду, який, користуючись цим, посилив свій наступ на Україну.

У 1665 р. були підписані так звані Московські статті, які вносили значні зміни в управління Україною, посилювали її фінансову і адміністративну залежність від царського уряду. Незабаром на Лівобережній

[1] «Летопись Самовидца», стор. 77.

Україні було проведено перепис селян і міщан і обкладено їх тяжкими податками.

У відповідь на посилення гніту в 1666 р. вибухає повстання на Переяславщині. У спричиненні його певну роль відіграла також і правобережна козацька старшина на чолі з гетьманом Дорошенком, що хотіла використати це повстання у своїх цілях. У містах і селах поширювалися відозви за підписом Дорошенка, які закликали до збройного виступу.

Заворушення в Переяславі і його околицях почалося ще на початку 1665 р. Тут була розкрита змова на чолі із Скоком Челюсткіним, росіянином, який все життя прожив у Переяславі. Змовники ставили перед собою завдання вигнати з міста воєводу і ратних людей. Наказний гетьман Єрмоленко схопив Челюсткіна і відправив його до Москви. Але й після цього в Переяславі та його околицях селяни, козаки і міська біднота «збиралися купами» і відмовлялися виконувати накази полковників і сотників. Переяславці домовлялися з полтавчанами і запоріжцями про спільний виступ проти гетьмана Брюховецького, козацької старшини і царських воєвод [1].

Повстання почалося 18 липня 1666 р. в слобідці Богушківці [2], де стояло кілька сотень Переяславського полку. Керували повстанням Максим Хоменко із Харківців, переяславські козаки: Іван Мамонтов (Мамон), Ярема Захарук, Захар Лободин, Панас Косик, Степан Білик, Панас Захарященко. Повстанці вбили ненависного переяславського полковника Єрмоленка, другого дня (19 липня) зібрали раду, на якій обрали з-поміж себе нову старшину (полковником — Максима Хоменка).

Із Богушківки повстанці рушили на Переяслав, де до них приєдналися міщани. Повстанці нападали на двори «начальних» людей воєводського гарнізону, козацької старшини і купців. На ринку відбувалися сутички між повстанцями і солдатами. Незабаром почався штурм переяславської фортеці, де з своїм загоном замкнувся воєвода Вердеревський. Про напруженість боїв у Переяславі свідчить те, що з 500 чоловік царського гарнізону загинуло 200.

Вслід за Переяславом повстання охопило чимало містечок і сіл Переяславщини, в тому числі Бубнів, Піщане, Гельмязів, Домантове, Золотоношу, Кропивну, Ірклиїв [3]. Неспокійно було і в сусідніх полках, особливо в Миргородському. Заворушення почалися навіть на Глухівщині.

На придушення переяславського повстання гетьман Брюховецький кинув значні сили: Ніжинський, Лубенський, Прилуцький і Полтавський полки. Царський уряд послав на допомогу Брюховецькому понад 2 тис. «конних и пеших ратных людей» під начальством К. Щербатова, а також загони калмиків. Щербатов одержав наказ містечка і села, які брали участь у повстанні, «все высечь и выжечь, всячески разорить, чтобы впредь никому никакого пристанища не было» [4].

---

[1] Див.: «Акты... Южной и Западной России», т. 6, стор. 86—87.
[2] Там же, стор. 103.
[3] ЦДАДА СРСР, ф. 210, ст. 588, арк. 674; ст. 562, арк. 197, 271, 272.
[4] «Акты... Южной и Западной России», т. 6, стор. 145.

В липні 1666 р. Щербатов захопив Переяслав, згодом напав на містечко Березань, де діяли повстанці на чолі з Максимом Хоменком. Але ті від бою ухилилися і відійшли до містечка Соснівки, а далі — до с. Піщаного, де й об'єдналися з найманими військами правобережного наказного гетьмана Головченка. Великі бої між урядовими і повстанськими військами відбулися під Гельмязовим і Піщаним. Під час бою значна частина козаків військ Брюховецького співчувала повстанцям, не тільки не допомагала урядовим військам, а часто повертала зброю проти них.

Зусиллями козацької старшини і царських воєвод переяславське повстання було придушене. Села і містечка, що діяли спільно з повстанцями, були зруйновані. Захоплені повстанці зазнавали страшних катувань. Серед полонених були і ватажки повстання: Богдан Славик, Панас Захарященко, Матвій Малютченко, Григорій і Сидір Іванови, Богдан Радченко та ін. 1667 р. в Києві Богдана Славика і Панаса Захарященка повісили.

Незважаючи на певну опозицію козацької старшини до царського уряду в питаннях політичних, насамперед у справі збереження автономії України, у питаннях соціальних між ними розходжень не було. У часи народних заворушень і повстань царський і гетьманський уряди завжди виступали єдиним фронтом, нещадно винищуючи всіх, хто не тільки піднімав зброю проти них, а й навіть подавав голос протесту.

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

Слобожанщина, яка знаходилася за Бєлгородською лінією укріплень і часто зазнавала нападів кримських татар, протягом тривалого часу була майже не заселена. Значне залюднення цієї території починається з першої половини XVII ст., а масового характеру воно набирає лише в другій половині цього століття. Основну масу населення Слобожанщини становили вихідці з Наддніпрянської України, які тікали сюди від польсько-шляхетського гніту. Багато переселенців з'явилося тут в час визвольної війни, зокрема в 1650 р. перейшло 1000 переселенців. Масове переселення відбулося в 1651 р., коли за Білоцерківською угодою польська шляхта одержала право повертатися на Україну в свої колишні маєтки. 1652 р. 2 тис. переселенців разом з жінками і дітьми на чолі з Іваном Дзиковським оселилися на Острогощині.

Протягом 50-х років XVII ст. велику кількість міст, заснованих росіянами (наприклад, Колонтаїв, Валки), заселили українці, переважаючим стало українське населення в містах Бобрику, Кам'яному, Олешні і Недригайлові. Заселилися українцями також міста Цареборисів, Маяк і Тор [1]. Нові великі групи переселенців в 50-х роках XVII ст. закладають міста Суми, Харків, Лебедин, Зміїв. Тоді ж, крім міст і містечок, на території Слобожанщини виникає багато сіл, хуторів, слобід. Від численних

[1] Див.: Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1887, стор. 245—249, 429, 430.

слобід, заснованих переселенцями, і дістала свою назву Слобідська Україна [1].

Переселення на Слобідську Україну українські буржуазні націоналісти розцінювали як дезертирство з поля бою, як антипатріотичну дію. Так, М. Грушевський в статті «Український рух на схід. Розселення за московську границю до 1648 р.» підкреслював, що справа української державності «була вбита за ціну її територіального розширення». Насправді ж переселення треба розглядати як продовження антифеодальної боротьби народних мас України проти шляхетської Польщі.

Найбільш правильно оцінив переселення сам український народ у своїх історичних піснях і думах.

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами, козаками, на Украйну на слободу.
На Украйні всього много — і паші, і браги;
Не стоять там вражі ляхи, козацькії враги [2].

Заселення Слобідської України відбувалося також за рахунок службової російської колонізації, викликаної необхідністю будувати укріплення для захисту від кримських татар. Знаходили тут притулок і російські селяни-втікачі від кріпацької неволі. Проте основну масу населення Слобожанщини складали українці, їх наприкінці XVII ст. налічувалося не менше 100 тис. чоловік, тоді як росіян — не більше 20 тис.[3]

Як прикордонна територія Росії Слобідська Україна зазнавала перших ударів татарських нападників. З цих причин кожне її місто мало сторожу, вартових та станичників, і вся Слобожанщина була ніби єдиним своєрідним військовим табором.

Російський уряд охоче приймав українських переселенців, які мали досвід боротьби з татарами і, поселившись в «дикому полі», мужньо захищали кордон держави.

Переселенцям надавалася значна допомога грішми, реманентом, насінням для посіву, а також в будівництві жител [4]. Деякий час царський уряд визнавав за поселенцями право на самоврядування, дозволяв їм «безоброчно» користуватися відведеними землями, річками, рибними ловами, бобровими гонами, ставами, озерами, перевозами, звіриними промислами і всякими угіддями. Крім того, їм надавалося право торгувати вином, пивом, медом «безпошлинно і безъявочно» [5].

Слобідська Україна, як складова частина Російської держави, не підлягала гетьманському уряду, але зберігала козацьку організацію, котра юридично санкціонувалася царськими грамотами на ім'я полковників.

[1] *Слобідською Україною* називалася в той час територія, яка займала сучасну Харківську, частину Сумської, Донецької і Луганської областей УРСР і прилеглих до них районів Воронезької, Белгородської і Курської областей РРФСР.

[2] «Історичні пісні», К., 1961, стор. 284.

[3] Див.: «Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины, составил В. В. Гуров при участии Е. К. Городского», Харьков, 1884 г., стор. 473.

[4] Див.: «Воссоединение Украины с Россией», т. 3, стор. 368—369.

[5] Див.: П. Головинский, Слободские казачьи полки, СПб., 1864, стор. 63.

У другій половині XVII ст. Слобожанщина поділялася на п'ять полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький (Рибинський), Ізюмський. Цей поділ був не тільки військовим, а й адміністративно-територіальним. Кожний полк являв собою цілу земельну округу, куди входила певна кількість міст, містечок, сіл, слобід і хуторів [1]. На чолі полку стояла полкова старшина, яка складалася з полковника, полкового обозного, судді, хорунжого і писаря. Влада полковника була значною; він відав адміністративними справами полку, командував військом, стверджував судові вироки; йому належало також і право роздавати землі. В адміністративних і військових справах слобідські полки підлягали бєлгородському воєводі і Розрядному приказу. З 1688 р. слобідські полки перейшли у відання Великоросійського приказу, або, точніше, Великоросійського відділу посольського приказу.

Переселенці з Правобережної і Лівобережної України принесли на нові місця свій сільськогосподарський досвід. Головним заняттям населення Слобідської України було землеробство, ним займались як жителі сіл, хуторів, слобід, так і містечок та міст. Навіть більшість (70%) мешканців Харкова — великого полкового міста, економічного центра всієї Слобідської України в XVII ст.— працювала в сільському господарстві.

Природні умови для сільського господарства були сприятливі. Край багатий лісами і річками. Земля відзначалася родючістю і давала високі врожаї зернових культур; середній урожай озимого жита був сам-7, озимої пшениці—сам-5, ярини і вівса—по сам-9, ячменю—сам-7, пшениці—сам-4, проса — сам-10, гречки — сам-7, маку — сам-20 [2]. З олійних і технічних культур сіяли коноплі та льон. На степових цілинних грунтах для оранки застосовували великі важкі плуги, в які впрягали по чотири-шість і навіть вісім волів; м'якші землі орали сохами. На городах вирощували різні овочі, на баштанах — дині і кавуни. Досить поширеним було садівництво. Своїми садами славилися Люботин, Коротич, Нова Водолага. В садах дозрівали груші, яблука, сливи, вишні і навіть виноград.

Розвинутою галуззю сільського господарства було скотарство. У значній кількості розводили велику рогату худобу, а також коней, овець, кіз і свиней. Із перепису 1654 р. відомо, що 443 сім'ї охтирських поселенців мали 605 коней, 618 волів, 470 корів і 1091 свиню [3]. Про розвиток тваринництва на Слобожанщині свідчать також дані про кількість худоби, захопленої тут в різний час татарськими грабіжниками. Наприклад, в 1680 р. татарами було загарбано 1271 кінь, 3113 голови великої рогатої худоби, 17 386 овець і кіз [4].

---

[1] ЦДАДА СРСР, ф. 210, Бєлгородський стіл, ст. 605, арк. 262, ст. 769, арк. 336.

[2] Див.: «Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалея», Харьков, 1888, стор. 33—35.

[3] Див.: Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации..., стор. 430.

[4] Див.: «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний в XVI—XVIII столетии), собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалием», т. 2, Харьков, 1890, стор. 101.

Велика роль у економіці Слобожанщини належала таким промислам, як бджільництво, рибальство, млинарство і гуральництво. В лісових місцевостях було поширено добування смоли і дьогтю. В озерних краях розвинулося солеваріння. За офіційними даними царських воєвод, в 60-х роках XVII ст. для соляного промислу на Торські озера влітку приходило по п'ять, десять і більше тисяч чоловік.

Постійна боротьба з кримськими татарами викликала розвиток селітряного промислу, необхідного для виробництва пороху. В другій половині XVII ст. особливо багато селітряних майданів було поблизу м. Чугуєва [1]. Селітра вивозилася із Слобідської України і в центральні райони Росії.

Натуральний характер господарства змушував населення Слобідської України, як міське, так і сільське, самим виготовляти речі широкого вжитку, займатися різними ремеслами. Майже кожна сім'я мала ткацький верстат. Сільські ткачі ткали килими, плахти, запаски, хустки, сукна, полотна, рядна.

Багато сільських ремісників займалося обробкою дерева, робили вози, плуги, меблі, скрині, дерев'яний посуд та інші речі. Великим попитом користувалися вироби колісників та бондарів. Поширеними також були керамічне, гончарне, ковальське, шевське, шкіряне, кравецьке, кушнірське і деякі інші ремесла. Хоч в основному сільське господарство Слобідської України (як і сільське господарство інших частин України та Росії) ще довго залишалося натуральним, у зв'язку з дальшим поділом праці між областями і утворенням всеросійського ринку воно все більше втягувалось у товарно-грошові відносини. Значна частина продукції сільського господарства, а також ремесла йшла на ринок. Купівля і продаж відбувалися головним чином на ярмарках Слобожанщини. Тут продавалося збіжжя, зерно, мед, сало, прядиво, коноплі та інші товари. Селяни найближчих сіл привозили на продаж борошно, живу і биту птицю, овечу вовну, гончарні вироби тощо. Велика кількість сільськогосподарських продуктів вивозилася на продаж із старшинських і монастирських маєтностей, питома вага яких в економіці краю була досить значною.

Наявність на Слобідській Україні великої кількості вільних земель не перетворили її на якусь особливу, відокремлену частину, що жила і розвивалася за своїми власними законами. Слобідську Україну не можна розглядати ізольовано від соціально-економічних процесів, які відбувалися в цей час в Росії і на Лівобережній Україні (як робила більшість буржуазних та буржуазно-націоналістичних істориків). Так звані вільні землі Слобідської України в дійсності з давніх часів були власністю Російської феодальної держави. В часи масового заселення тут утворюються різні форми феодального землеволодіння, з якими переплiталася і вільна займанщина українських переселенців.

У той час як у центрі полкової округи полковник, старшина і деякі козаки часто наділялися землями царським урядом в залежності від їх-

[1] Див.: Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. IV, М., 1857, стор. 54.

нього рангу на основі «поместного» права, існувало й звичаєве право займанщини, яке здійснювалось явочним порядком, а царський уряд змушений був визнавати його і санкціонувати грамотами.

Хоч займанщина зовні виглядала як вільна власність дрібних виробників, насправді ж вона була однією із ланок феодального землеволодіння, бо базувалася на феодальній державній власності.

Займанщина не була перешкодою до зростання великого феодального землеволодіння. У зв'язку з дальшим розвитком феодальних відносин на Слобідській Україні інтенсивно відбувався процес нагромадження земельних багатств і промислів в руках незначної купки великих землевласників. Уже в другій половині XVII ст. козацька старшина володіла слободами і селами. Так, слобідка Артемівка, розташована недалеко від містечка Мерефи, належала І. Сірку. Вона складалася із 20 дворів, 30 четвертей орної і неорної землі і чималої ділянки лісу [1]. Харківський полковник Г. Донець володів селом на р. Удаї, слободою на р. Водолажці [2] та слобідкою Кременно-Комарівкою, яку він заселив в 60-х роках XVII ст. і збудував там млин і винницю. В Охтирському повіті полковникові М. Матвієву належало с. Рясне, яке складалось із 400 дворів [3].

Великими маєтностями володів сумський полковник Кондратьєв. Він привласнив собі велику кількість полкових земель і заснував на них слободи. Після закінчення пільгових років слобожани перетворювалися на кріпаків. Так сталося, зокрема, із жителями с. Будки. Користуючись правом сильного, рід Кондратьєвих протягом кількох десятиліть загарбав і скупив величезну кількість громадських земель, козацьких хуторів, пасік, млинів, рибних ставів і різних угідь. У 1677 р. маєтність Кондратьєва складалася із 290 четвертей польової землі, 775 дес. урочищ, 1105 дес. сінокосів; йому належало 2 села, 2 сільця, 3 хутори [4].

Спочатку козацька старшина захоплювала землі, населені селянами, явочним порядком, користуючись правом «черкаских обыкностей», але в міру зміцнення позицій царизму на Слобідській Україні вона намагалася офіційно оформити право на володіння своїми вотчинами в Розрядному приказі, а пізніше — в приказі «Малыя России».

Оскільки територія Слобідської України з давніх часів була частиною Російської держави, то цілком закономірно, що тут з перших років її заселення з'являється землеволодіння російських військовослужилих людей, яке з часом перетворюється у спадкове вотчинне землеволодіння. Цей процес особливо посилився наприкінці XVII ст. у зв'язку з дальшим наступом царизму на автономію Слобожанщини.

---

[1] Див.: А. Л. Шиманов, Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии.— «Киевская старина», 1882, № 11, стор. 205.

[2] Див.: «Смотренная книга городов Ахтырского полка 194 г.» — Н. Н. Оглоблин, Обозрение историко-географических материалов XVII и начала XVIII вв., заключающихся в книгах Разрядного приказа, стор. 77.

[3] Див.: Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации..., стор. 501—502.

[4] Див.: З. К. Звездин, К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII — начале XVIII в.— «Исторические записки Института истории АН СССР», 1952, № 39, стор. 185, 199.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ І ЗАГОСТРЕННЯ КЛАСОВИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Українські буржуазні націоналісти намагалися довести, що український народ за своєю природою — народ безкласовий і що феодальний гніт на Україні, в тому числі й на Слобожанщині, з'явився тільки під впливом кріпосницької системи тодішньої Росії. Але історичні факти незаперечно свідчать про класову диференціацію на Слобідській Україні. Це підтверджується насамперед тим, що переселенці сюди прийшли з Лівобережної та Правобережної України уже з готовими формами суспільно-класової організації, а зростання великого феодального землеволодіння призводило до посилення експлуатації пригноблених мас, до збільшення кількості залежних селян з числа вільних селян і козаків. В 70-х роках XVII ст. лише в одному Острогозькому полку козацьких поселень було більше, ніж селянських; на решті ж території Слобожанщини кількість залежних селян в кілька разів перевищувала кількість козаків. Дані про поселенців м. Суджі свідчать, що козаків там було 62 чоловіка, їх родичів — 68; міщан — 105, їх родичів — 114, а селян — 533, їх дітей та родичів — 510 [1].

Селяни були однією з найбільш залежних і пригноблених груп населення Слобідської України. Вони жили на землях козацької старшини, шляхти, вищого духівництва і вважалися їх підданими. Наявність на Слобідській Україні підданих селян, або, як їх називали російські документи, «пашенных мужиков», на перший погляд, здається дивною, бо кожний переселенець мав право записатись у козаки і взяти на правах займанщини ділянку землі. Але козацьке звання вимагало військової служби і певних матеріальних витрат, а більшість селян-переселенців із центрального Лівобережжя та Правобережної України, що покинула все своє майно і не мала ні робочої худоби, ні реманенту, не могла стати самостійними господарями і вимушена була йти в підданство до поміщиків, козацької старшини чи монастирів або потрапляла в залежність до своїх багатих земляків. Так, із 443 родин переселенців, що прийшли в Охтирку, 45 зовсім не мали робочої худоби, 128 мали по 1 голові, 152 — по 2—3, 68 — по 4—5 і тільки 51 — по 6 і більше [2]. Серед охтирських поселенців своїм багатством особливо відзначалася невелика родина Климових, яка привела з собою 20 коней, 10 волів, 20 свиней і 150 овець. Климови навіть зуміли привезти на нові місця 20 вуликів бджіл [3].

Подібне явище спостерігалося і серед острогозьких поселенців. Із 880 родин 55 прийшли зовсім без робочої худоби, 276 привели з собою тільки по одній голові, в той же час, як інші 112 — по 6 і більше [4].

---

[1] ЦДАДА СРСР, ф. 210, Бєлгородський стіл, № 545, арк. 24—26; 34—35; 40—41; 43—58; 60—65; 81.

[2] Див.: З. К. Звездин, К вопросу о социальных отношениях..., стор. 191—192.

[3] Див.: «Материалы для истории колонизации и быта...», т. 1, стор. 24.

[4] Див.: Н. И. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. 1, М., 1894, стор. 175—177.

Деякий час селяни Слобідської України широко користувалися правом переходу і часто кидали своїх господарів, коли ті починали їх утискувати. Але вільних земель в слободах ставало дедалі менше, кінчалися пільгові роки, повинності ставали все тяжчими.

Про нестерпні утиски, що їх зазнавали і селяни, і козаки від козацької старшини, розповідалося у скарзі царю на охтирського полковника І. Перехрестова. Полковник віддав с. Певнєв у підданство своєму родичеві, який примушував селян працювати на себе і вдень, і вночі. Охтирському отаманові Перехрестов наказав брати на свою користь з населення горілку, мед, пиво, свічки, солод, м'ясо, хліб, а також худобу. У одного козака він відібрав млин, комору та сінокіс, а його самого невідомо за що нещадно побив і покалічив. У іншого козака купив млин за 200 крб., а заплатив тільки 50 крб. і до того ж захопив його садибу і угіддя. У козаків м. Борок загарбав поля, ліси і хутори [1]. Дії Перехрестова не були винятком. Таку ж політику провадила вся козацька старшина, російські поміщики і духівництво.

Зростання феодального землеволодіння козацької старшини та монастирів неминуче посилювало залежність рядових козаків і селян, що виявлялась у звичайних формах «послушенства». Селяни обробляли поля, косили сіно, возили дрова, гатили греблі, будували млини тощо.

Через відсутність матеріалів дуже важко показати форми і розміри «послушенства» на Слобідській Україні в другій половині XVII ст. Частково проливають світло на це питання багаті матеріали пізніших часів, зокрема «Перепис слободських полков гвардии майора Хрущова в в 1732 г.». Так, у містечку Вовчому сотник Харківського полку Петровський примушував своїх підданих працювати на нього по одному дню на тиждень: косити сіно, возити дрова, обробляти поля та ін.[2] У с. Руські Тишки, теж Харківського полку, піддані підпрапорного Протасова працювали на нього по два дні на тиждень: орали землю, сіяли хліб, косили сіно, возили дрова, будували греблі. Таку ж кількість днів працювали на своїх панів — осавула Авксентьєва і підпрапорного Черняка — жителі с. Липець, Харківського полку. В Охтирському полку в с. Микитівцях, що належало вдові колишнього полковника Перехрестова, піддані працювали на її користь по три дні на тиждень. Влітку щоденну панщину відбували піддані бунчукового товариша Івана Черниша в с. Бобрику. В Сумському полку в с. Токарях селяни працювали на користь феодала літом кожного дня, а зимою — по три дні на тиждень [3].

Поряд з відробітковою рентою на Слобожанщині, як і в інших частинах України, існували також натуральна і грошова ренти. Так, піддані охтирського полковника Перехрестова в с. Лутищі поряд з відробітками щорічно платили йому по 12 крб. грішми і давали по 50 четвертей жита і 25 четвертей горіхів. Жінки були зобов'язані щорічно від кожної хати

---

[1] Див.: «Материалы для истории колонизации и быта...», т. 1, стор. 163—167.
[2] Там же, стор. 206.
[3] Там же, стор. 206, 209.

давати моток ниток і курку або гуску [1]. 735 залежних селян сотників Івана і Григорія Кондратьєвих, відбуваючи панщину три дні на тиждень, платили також їм по 14,5 крб. грішми. 230 жителів с. Василівки вносили своєму панові на рік по 20 крб. грішми, по 2 четверті вівса і відбували панщину по два дні на тиждень [2].

В експлуатації підданих селян не відставали від козацької старшини і монастирі, яким на Слобідській Україні належали великі земельні володіння. Хорошівський жіночий монастир, заснований приблизно у 1665 р., примушував селян відбувати «послушенство» по два дні на тиждень. В Аркадіївській пустині, в Троїцькій слобідці, піддані «прудят мельницу, косят сено в неделю по два дня, да с мельницы собирается в год разного хлеба двадцать четвертей» [3].

Козак-підпомічник. *З малюнка XVIII ст.*

Нелегке було становище і рядових козаків.

Козаки Слобожанщини поділялися на дві групи: *виборних козаків*, чи *компанійців*, та їх *підпомічників*. Цей поділ остаточно оформився наприкінці XVII ст. Компанійці несли військову службу, а підпомічники зобов'язані були їм допомагати провіантом та грошима для купівлі коней, амуніції, рушниць, одежі та на інші військові потреби. Кожний компанієць міг мати від двох до шести підпомічників, а полковники — навіть до двадцяти чоловік. Більшість підпомічників не мала свого господарства, а жила при заможних козацьких сім'ях, тобто перебувала на становищі підсусідків. Козацька старшина примушувала підпомічників працювати на себе і поступово перетворювала їх на кріпаків.

Крім залежних селян і рядових козаків, можна назвати ще кілька категорій пригнобленого населення Слобідської України. Чимало тут було ремісників, дрібного торгового люду, наймитів, челядників, робітних та «гулящих» людей.

Серед 2 тис. острогозьких поселенців у 1652 р. нараховувалося 125 челядників. Одного або двох-трьох наймитів мали також і заможні козаки. Праця наймитів і челядників використовувалася в старшинських і монастирських господарствах.

---

[1] Див.: Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. 1-е, М., 1852, стор. 105.

[2] Див.: «Материалы для истории колонизации и быта...», т. 1, стор. 263—276.

[3] Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. 1-е, стор. 113.

Робітні та «гулящі» люди працювали на соляних варницях Тора і Бахмута, на селітряних майданах та інших промислах.

На Слобожанщині були також підсусідки, або захребетники. В «Экстракте о Слободских полках» 1734 р. відзначається, що підсусідки власних грунтів і ніяких угідь не мають, а живуть в старшинських, козацьких і підпомічницьких дворах «при пасеках, при скоцких, и овчарных, и винокуренных заводах, и при мельницах и пропитания имеют от своего зарабатывания» [1]. Російський уряд досить часто вербував підсусідків-захребетників та наймитів на військову службу для охорони кордонів. Вони ставали стрільцями, гармашами, пікінерами, рейтарами, одержуючи за свою службу в тимчасове користування землю. Їхнє господарство називалось однодворовим і мало чим відрізнялося від звичайного селянського господарства. Тяжкі умови служби, матеріальні злидні примушували однодворців кидати службу і тікати. Їх, так само як і селян-втікачів, розшукували, суворо карали, повертали на місце служби.

Отже, пануючий клас Слобідської України, який був біля керма політичного і економічного життя краю, поступово посилював феодально-кріпосницький гніт, перетворював населення слобід і рядових козаків у феодально залежних селян—кріпаків; внутрішній розвиток Слобідської України в другій половині XVII ст. йшов по шляху розвитку феодально-кріпосницьких відносин.

Класові суперечності на Слобожанщині загострювалися також і наступом царизму, який не хотів зважати на місцеві особливості і через своїх воєвод всіляко обмежував місцеве самоврядування, скасовував привілеї прикордонного краю.

Необмежену владу на Слобідській Україні мав бєлгородський воєвода, який був, по суті, тут царським намісником. Царські воєводи, призначені в усі полкові міста, всіляко утискували місцеве населення, на кожному кроці втручалися в його внутрішнє життя. Уже наприкінці 50-х років XVII ст. воєводи намагалися накласти на місцеве населення повинності й оброки, викликаючи велике обурення поселенців. У 1658 р. жителі м. Цареборисова скаржились, що воєвода Прокіп Коптєв «чинит большие неправды и тесненье и налоги, напрасно без вины бьет и мучит» [2]. Сумські козаки скаржилися на воєводу Умая Шамордіна, який чинив їм «обиды и налоги, тесненье и грабеж» [3].

Воєводи із відома царського уряду накладали податі й оброки на шинки, горілчані і пивоварні казани. Відомо, що з 1665 р. такі податки стягувалися з населення більшості міст Слобідської України, в тому числі й Харкова. Про це згадується в царській грамоті 1669 р. У 1668 р. острогозькі козаки скаржилися царю, що воєвода чинить перешкоди шинкуванню і торгівлі, бере великі хабарі та ще й примушує козаків і селян працювати на нього своїми кіньми та волами.

Царський уряд прагнув прибрати до своїх рук соляні промисли. 1664 р. царський уряд збудував на р. Торці соляні варниці на сто казанів

[1] «Материалы для истории колонизации и быта...», т. 2, стор. 155.
[2] «Материалы для истории колонизации и быта...», т. 1, стор. 34.
[3] «Акты Московского государства», т. 3, стор. 436.

і сковорід. На цих варницях працювали «служилые люди», козаки і робітні люди. Тут в 1665 р. було виварено 5158 пудів солі, а через рік — понад 9300 пудів [1]. Зростання видобутку солі на державних варницях потребувало збільшення кількості робочої сили. З цією метою до державних соляних варниць царський уряд приписав ряд міст і слобід. Приписане населення, особливо селяни, повинно було не тільки працювати на варницях, а також відбувати тяжку повинність — перевозити сіль своїми підводами з Тора в Бєлгород. В 1666 р. населення тільки одного Чугуєва і його околиць було зобов'язане послати на торські озера 94 чоловіки з підводами [2].

Пригноблене населення Слобідської України гостро реагувало на утиски козацької старшини, царських воєвод і чиновників. Боротьба проти наступу царизму в різні часи набирала різних форм. Найчастіше селяни і рядові козаки відмовлялися відбувати різні повинності і сплачувати податки. Найвищою формою протесту була їх участь у повстанні 1668 р., яке спалахнуло на Лівобережній Україні. Наступ царизму викликав загальне обурення, яке під впливом боротьби російського селянства і наближення загонів Степана Разіна переросло в селянсько-козацьке повстання, що захопило всю Слобідську Україну.

Організаторами повстання на Слобожанщині були найближчі сподвижники Степана Разіна — його брат Фрол, отамани Федір Шадра і Яків Гаврилов, побратим Разіна український козак Олекса Хромий. Видатну роль у повстанні зіграв і полковник Острогозького полку Іван Дзиковський, який ще в 1668 р. домовлявся з Степаном Разіним про спільний виступ.

Повстання почалося 9 вересня 1670 р. Сигналом для нього стало наближення кількох разінських повстанських загонів, які прийшли з-під Царицина на Слобідську Україну. Передовий загін цього війська на чолі з Федором Шадрою прибув у Острогозьк. Вступивши до міста, повстанці за допомогою місцевих козаків, яких очолював Іван Дзиковський, схопили острогозького воєводу і на козацькому крузі за всі його злочини присудили до смертної кари. Того ж дня повстанці скликали населення м. Острогозька і зачитали «прелестное письмо» Степана Разіна, в якому закликалося знищувати «мирских кровопивцев» — воєвод і поміщиків. Другого дня повстанці направились у сусіднє місто Ольшанськ, де їх народ зустрів з великою радістю. Повстання загрожувало поширитись на сусідні міста і села, про що воєводи з великою тривогою повідомляли царський уряд.

Проте стихійність і неорганізованість, характерні для всіх селянських повстань періоду феодалізму, а також певна безпечність ватажків зумовили поразку повстання в Острогозьку. Козацька старшина, вище місцеве духівництво і російські поміщики на чолі з наказним полковником Карабудом об'єднали свої сили для боротьби проти повстанців. З до-

---

[1] Інститут історії АН УРСР, відділ рукописів, док. № 6, стор. 70.

[2] Див.: Д. И. Багалей, Заметки и материалы по истории Слободской Украины, Харьков, 1893, стор. 76.

помогою воєводського гарнізону і козацьких військ Карабуд зненацька напав на повстанців і захопив у полон керівну групу на чолі з полковником Іваном Дзиковським. Дружина полковника, мужня Євдокія Дзиковська, зробила спробу врятувати повстанців. Вона послала на Дон козака по допомогу, але дорогою його схопили воєводи.

Наприкінці вересня 1670 р. Іван Дзиковський і його сподвижники — писар Марко Жуковцев і сотник Василь Григор'єв були страчені на площі Острогозька. Через місяць за активну допомогу повстанцям стратили і Євдокію Дзиковську. Незабаром почалася люта розправа з рядовими учасниками повстання — селянами, козаками, робітними людьми. Після жорстоких катувань їм відтинали руки, ноги, вішали на шибеницях, поставлених навколо міста по обох берегах р. Тиха Сосна.

Але й найжорстокіші кари не могли загасити вогонь народного гніву. Незабаром повстанням були охоплені місто Коротояк (куди прибув брат Степана Разіна Фрол), а також міста Тор, Маяцьк, Цареборисів, Балаклія, Зміїв. Під Маяцьком (або Маяками) і Цареборисовим діяв загін Олекси Хромого, що приплив на Слобідську Україну по Сіверському Дінцю у великих бударах (човнах). У цьому загоні було багато запорізьких козаків, а також казанських татар, які брали активну участь у селянській війні під проводом Степана Разіна. Захопивши Маяцьк і Цареборисів, повстанці пішли далі на Балаклію, Зміїв і Чугуїв. Разом з ним пішли в похід робітні люди, вчорашні селяни — втікачі з Росії і Правобережної України, що виварювали сіль на Торських озерах. Мізерна плата, здебільшого натурою, була винагородою за їх каторжну працю. Тому на заклик разінських отаманів боротися проти панів, «за всю чернь» вони майже всі включилися у повстання.

У жовтні 1670 р. повстанням були охоплені міста Чугуїв, Мерефа, Колонтаїв, Богодухів і околишні села. Невеликі повстанські загони досягали Лівобережної України. Захопивши Зміїв, разінці зробили його головним штабом для наступу на інші міста Слобожанщини, і особливо на Харків, де виявлялись явні симпатії до повстанців і починалося заворушення. Великі бої між повстанськими і урядовими військами відбулися на початку листопада 1670 р.

Опорним пунктом для боротьби з повстанцями урядові війська обрали м. Чугуїв, куди прибув полковник М. Гонта з рейтарами, сумський полковник Г. Кондратьєв з слобідськими козаками і отаман Волков з донськими козаками. Повстанці Олекси Хромого під натиском урядових військ змушені були відступити з Маяцька до р. Жеребця. Вирішальні бої відбулися на р. Донець на Ріпинському юрту, де повстанські загони зазнали поразки. В розгромі повстання значну роль відіграла козацька старшина Слобожанщини і Лівобережжя на чолі з гетьманом Многогрішним. Проти повстанців гетьман направив свого брата Василя і полковника Гвинтовку з добірним військом.

Почалася жорстока розправа з повстанцями. Особливу жорстокість проявив стольник Г. Косагов. Він відрубував людям руки, ноги і після того вішав; убивав і топив у ріках жінок і дітей повстанців.

Але, мордуючи людей, знищуючи їх сотнями й тисячами, воєводи

Белгородської лінії жодного дня не могли бути спокійними, бо заграва селянської війни палала ще на великих просторах Росії і можна було чекати приходу з Дону нових разінських загонів. Царському урядові було відомо, що Степан Разін, лікуючись на Дону від ран, збирав сили для нового походу на «украинные городы» і на Москву. З цією метою Разін намагався зміцнити зв'язки з правобережним гетьманом Петром Дорошенком і домовитись з ним про спільний похід на Слобожанщину, який намічався на весну 1671 р. Але ці плани не здійснилися. 14 квітня 1671 р. донська козацька старшина схопила Степана Разіна та його брата Фрола і видала їх царському уряду. Незважаючи на те, що селянсько-козацькі повстання на Слобідській Україні 1668—1670 рр., як і вся селянська війна 1667—1671 рр. під проводом Степана Разіна в Росії, зазнали поразки, вони мали велике історичне значення: боротьба селянства проти гнобителів розхитувала феодальну систему і гартувала сили народу для дальшої боротьби.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ І В ГАЛИЧИНІ

Відновлення в 60-х роках XVII ст. панування шляхетської Польщі на Правобережній Україні надовго загальмувало її економічний і культурний розвиток. Панська Польща розглядала українські землі як колоніальну околицю Речі Посполитої. Поділ на полки і сотні було ліквідовано і Правобережна Україна поділялася на польський лад на 4 воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське і Подільське, які в свою чергу ділилися на повіти. Повновладними господарями на Правобережній Україні стали воєводи, що призначалися королем із магнатів або значної шляхти. Для вирішення місцевих господарчих і військових справ воєводи скликали сеймики, в яких брали участь магнати і шляхта. Всі урядові посади у воєводствах займали представники панівного класу.

Але, загарбавши українські землі, шляхетська Польща не спроможна була захищати їх від безперервних нападів турків і татар. Протягом всієї другої половини XVII ст. війська кримського хана майже щорічно вторгалися на Правобережну Україну, завдаючи її населенню величезних збитків і втрат. Особливо частими ці напади стали після возз'єднання України з Росією, коли кримські татари виступали як союзники шляхетської Польщі.

Більше чверті століття вела війни з Росією та Польщею і султанська Туреччина, прагнучи загарбати українські землі. Сподіваючись використати в своїх політичних цілях Туреччину, козацька старшина Правобережної України на чолі з гетьманом Дорошенком в 1669 р. підписала угоду, за якою Правобережна Україна ставала залежною від султанської Туреччини. Туреччина обіцяла Дорошенкові відвоювати у Польщі північну Київщину і Волинь і почати війну з Росією за Лівобережну Україну.

За протурецьку політику Дорошенка і його прибічників дорогою ціною розплачувалося населення Правобережжя: турки і васали турецького султана — кримські татари — грабували міста і села, полонили людей і продавали в рабство, забирали худобу і майно, залишаючи після себе лише попіл і руїни. Особливо тяжкої руїни зазнала Правобережна Україна під час війни між Польщею і Туреччиною в 1672 р. Рятуючись від турецької неволі, населення тікало під захист Росії на Лівобережжя і Слобожанщину.

Влітку 1672 р. турецький султан Магамет IV при підтримці Дорошенка розгромив польське військо на Поділлі і, захопивши фортецю Кам'янець-Подільський, послав частину своїх військ на Львів.

Наляканий своїми поразками і розгортанням турецького наступу, польський уряд підписав з Туреччиною тяжкий Бучацький мир, за яким Правобережна Україна була поділена на три частини: Поділля захопила Туреччина, Брацлавщина і південна Київщина лишалися під владою гетьмана Петра Дорошенка, а решта території Правобережної України увійшла до складу Речі Посполитої.

За Бучацькою угодою, Польща, по суті, відмовилася від більшої частини Правобережної України. Це дало законну підставу Російському урядові, не порушуючи Андрусовського договору, почати війну за визволення всього Правобережжя з-під влади султанської Туреччини.

В 1674 р. відбувся похід козацьких військ Лівобережжя і російської армії. В результаті цього походу десять правобережних полків знову возз'єдналися з Україною Лівобережною, і гетьманом обох частин України було обрано Івана Самойловича.

Не маючи підтримки в народі, Дорошенко в 1676 р. змушений був капітулювати перед об'єднаними військовими силами гетьмана Самойловича і воєводи Ромодановського.

Туреччина і після цього не зреклася своїх агресивних намірів завоювати українські і російські землі. Щоб замаскувати свої загарбницькі плани, турецький султан замість Дорошенка поставив гетьманом Юрія Хмельницького (1677—1681), надавши йому титул «князя Малоросійської України». Турецький уряд хотів використати популярне в народі ім'я Богдана Хмельницького, щоб за допомогою його недостойного сина зміцнити свої позиції на Правобережній Україні і захопити Чигирин та Київ. Ці міста мали стати плацдармом для завоювання всієї України.

Для здійснення цих планів султанською Туреччиною були організовані два походи (так звані Чигиринські). В першому поході, 1677 р., брала участь стотисячна турецько-татарська армія. Незважаючи на тритижневу облогу Чигирина, турки не змогли його взяти і, зазнавши значних втрат, змушені були відступити. В другому поході, 1678 р., діяла 200-тисячна турецько-татарська армія. Для боротьби з ворожою навалою до Чигирина вирушило 70 тис. російських солдат і 50 тис. українських козаків під проводом гетьмана Самойловича і воєводи Ромодановського.

Турецьким військам вдалося лише захопити і зруйнувати Чигирин, а дальше їх просування було зупинено мужньою боротьбою російсько-українських військ.

Зазнавши невдачі в Чигиринських походах, султанська Туреччина більше не насмілювалася нападати на Україну і шукала нагоди укласти мир з Росією. У 1681 р. така угода була підписана в Бахчисараї. Туреччина і Крим відмовлялися від своїх агресивних претензій на Лівобережну Україну і Київ з околишніми містечками — Стайками, Трипіллям, Васильковом, але утримували в своїй залежності Поділля, а також південну Київщину і Брацлавщину, де гетьманом залишався Юрій Хмельницький.

В цей час проти Туреччини в Європі утворився союз християнських держав, так звана «священна ліга», в якій активна роль належала Австрії, Польщі і Венеціанській республіці. Військові сили цієї коаліції в боях під Віднем в 1683 р. розгромили численну турецько-татарську армію. Скориставшись поразкою Туреччини, Польща відновила своє панування над більшою частиною Правобережної України. За «Вічним миром», підписаним між Росією і Польщею в 1686 р., шляхетська Польща закріпила за собою північну Київщину, Волинь і Галичину. В кінці XVII ст. Польща відвоювала в Туреччини і Поділля.

Внаслідок безперервних війн територія Правобережної України, особливо південна Київщина, Брацлавщина, Поділля і південна Волинь, зазнала великого спустошення. Частина тамтешнього населення була полонена татарами, а частина переселилася на Лівобережжя.

Тож територія по правому березі Дніпра, південна Київщина і Брацлавщина, за «Вічним миром» мала залишатися незаселеною, ніби нейтральною зоною.

Крім нападів турків і татар, у спустошенні України взяла не меншу участь шляхетська Польща, що посилала каральні загони, вводила цілі армії для придушення повстань волелюбного українського народу.

В. І. Пічета на матеріалах Руського воєводства проаналізував втрати українського населення, заподіяні військами Речі Посполитої. Наприклад, він наводить такі факти: в 13 селах Руського воєводства до 1648 р. було 3373 селянських господарств, а після визвольної війни їх залишилося лише 1591, або 47%[1].

Польські дворянські і буржуазні історики, особливо Шайноха і Равіта-Гавронський, звинувачували в спустошенні України український народ, що для самозахисту піднявся на війну, заявляли, що саме визвольна війна 1648—1654 рр. була основною причиною спустошення Правобережжя. Ці і подібні до них історики закривали очі на нестерпну експлуатацію польськими панами українського населення, особливо селянства, на руйнування селянського господарства орендарями, на грабування селян польським військом, на дії «коронних» каральних загонів.

Про хижацьке господарювання шляхетської Польщі на Правобережній Україні в цілому свідчить і те, що в другій половині XVII ст. значних втрат населення зазнали не лише райони, де відбувались часті на-

[1] Див.: В. И. Пичета, Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1940, стор. 83—84.

пади турків і татар, а й ті, де напади були досить рідким явищем. Зокрема значного спустошення зазнало Полісся, незважаючи на те, що природні умови цього району (ліси, болота) часто запобігали нападам турків і татар. На цій території — в Овруцькій, Чорнобильській, Бородянській та інших волостях поліського краю — було також чимало спустошених сіл і набагато зменшилося населення [1].

Проте не можна уявляти Правобережну Україну, як це робили буржуазні історики, пустелею з дощенту зруйнованими містами і селами, де по незасіяних полях шугали лише хижі звірі. Треба ставитись критично і до заяв польських магнатів та шляхти про пустинність того або іншого села, яке їм належало, бо землевласники часто перебільшували розміри руйнування, щоб повністю або частково звільнити себе від податків на користь держави.

Незважаючи на великі руйнування і спустошення, в містах і селах Правобережної України життя йшло своєю колією, і хоч уповільнено, але відбувався процес дальшого розвитку продуктивних сил.

В другій половині XVII ст. на Правобережжі і в Галичині, як і в попередні століття, панували феодальні виробничі відносини. Польські і українські феодали скупчували в своїх руках головні багатства краю: орні землі, ліси, пасовиська й різні промисли. Маєтності деяких з них нараховували на Україні не лише десятки, а й сотні сіл. В Галичині величезними маєтками володіли Потоцькі, Яблоновські, Скарбеки, Любомирські та деякі інші. На Правобережній Україні провідне місце в економіці та державному житті також посідали польські магнати. Один із них, Франціск Потоцький, володів на Київщині містечком Веледник і волостю, куди входило 16 сіл. В маєтності Павла Сапєги входило м. Чорнобиль і 21 село з руднями. Шуйському належало м. Хойники, 10 сіл і 3 хутори. Магнат Конецпольський був власником міст Іванкова, Котельні, Паволочі і кількох сіл. Великі маєтності на Україні мали домініканський монастир, Овруцька єзуїтська колегія та католицьке біскупство. Значні земельні володіння зосередили в своїх руках православні монастирі — київський Златоверхо-Михайлівський, Києво-Печерський, Межигірський та ін. На Волині хазяйнували магнати Лещинські, Любомирські і Радзівілли.

Під впливом розвитку товарно-грошових відносин на Волині, а також у північній частині Поділля і в Галичині, насамперед за рахунок загарбання селянських земель, відбувалося дальше зростання фільваркового господарства, яке ліпше могло задовольнити вимоги внутрішнього і зовнішнього ринку. Фільварки Галичини розвивалися по-різному. В північних районах, особливо в Галицькому Поділлі, фільварки спеціалізувались на вирощуванні хліба, значна частина якого йшла на продаж. Фільварки підгірських та гірських районів займалися відгодівлею рогатої худоби, яка реалізувалась у важливих торговельних центрах заходу Речі Посполитої і за кордоном.

---

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, приложение, стор. 156, 206—208; 310—311; ч. VII, т. 1, стор. 350, 552, 553; ч. II т. 3, стор. 13.

Основним джерелом прибутків у феодальних господарствах, в тому числі й у фільварках, була феодальна рента, форми і розміри якої в різних місцевостях Галичини і Правобережжя були різними. Меншою вона була в південно-східній частині Правобережжя, звідкіля були вигнані польські пани, а українські церковні і світські феодали були змушені послабити визиск селянства. На Волині і в Галичині феодальна рента залишалася такою ж, як і до визвольної війни (була дещо зменшена тільки в 1648—1654 рр.). Панівною формою ренти на Волині і в Галичині залишалася відробіткова панщина, хоч поряд з нею існували продуктова і грошова ренти. У всіх феодальних маєтках панщина в другій половині XVII ст. визначалась потижнево за кількістю землі у селян. Так, у королівських маєтках Галицького староства панщина становила 4 дні на тиждень з одного лану [1], в Калуському старостві — 3 дні з четвертини лану. В шляхетських і церковних маєтках панщина коливалася від 2 до 5, а в деяких селах навіть до 6 днів на тиждень з четвертини лану. Панщизняні роботи виконували і ті господарства, які володіли шістнадцятою частиною лану. Наприклад, в Новому селі більшість селян мала саме такі малі клаптики землі, але кожний з них зобов'язаний був відробляти панщину: одного тижня — 1 день, а другого — 2 дні. Шляхта примушувала до тижневих робіт і слобожан, що селились як вільні на їх землях. Так, в с. Семаківцях новоприбулі слобожани відробляли таку ж кількість днів панщини, як і попередньому своєму панові. В тих селах, де не можна було використати селянську працю, феодали вимагали виплати панщини грішми. Наприклад, в 1661 р. у королівських селах Дубівцях і Дехові, в яких фільварки тільки-но засновувалися на пустих дворищах, робочі дні числилися на гроші, кожний день по 3 гроші [2]. Робочий тиждень селянина був до дрібниць розписаний. В інвентарях підкреслювалося, що селяни повинні були вийти на роботу до сходу сонця, а закінчувати — після заходу сонця [3].

Крім панщини, феодали примушували селян виконувати й інші, позапанщизняні додаткові роботи. По всіх селах була поширена підводна повинність — *повози*. Її виконували всі селяни, які мали своє тягло. Незважаючи на рівень заможності і розмір землеволодіння, селяни зобов'язані були сторожити панський маєток і в разі нападу — обороняти.

Не набагато нижчі були повинності селян на Волині. Так, у Тростянецькому фільварку магнатів Потоцьких до обтяжливої панщини додавалися ще різні натуральні і грошові побори. Згідно з інвентарем 1674 р., волочне господарство мусило відбувати щоденну панщину, крім того, кожного року брати участь у *шарварках* (гуртових роботах на дорогах, греблях тощо); платити 3 злотих і 10 грошів чиншу, 5 злотих і 7,5 грошів за яловицю, 15 злотих за кабана; давати 2 осьмачки вівса, 2 вози сіна, 50 штук грибів, 10 горсток конопель, 12 яєць, одного гусака, півня і курку.

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), т. 257, стор. 835—844.
[2] Там же, т. 182, стор. 585—586, 914—915.
[3] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7 (Жидачівський гродський суд). т. 63, стор. 735—736, т. 73, стор. 720—721.

Не ліпшим, а часто навіть гіршим було становище монастирських селян. З матеріалів Дерманського монастиря (на Волині) відомо, що в 70-х роках XVII ст. цей монастир мав великі земельні володіння, куди входили села Дермань, Кунін, Коршев, Мизоче і Глинське. Населення цих сіл було зобов'язане не лише виконувати панщину, але й відбувати численні гуртові повинності, як-от: зажинки, обжинки, шарварки, толоки тощо і давати різні натуральні данини: вівцями, курами, гусями та медом [1].

У другій половині XVII ст., особливо в останній його чверті, феодали часто почали заміняти регулярну панщину на урочну, коли на один або на кілька днів давалось завдання виорати стільки-то, нажати стільки-то. Існувала ціла низка інших форм відробіткових повинностей. Це і підсобні роботи літом на час оранки, сінокосу і жнив (4—12 днів на рік), і так звані дарові дні, в які селяни були зобов'язані тіпати і чесати льон чи коноплі, працювати на городах, а іноді в ці дні їх примушували ловити рибу, чистити ставки, стригти овець. Поширена була і шарваркова повинність. Часто додаткові роботи дорівнювали 12—32 дням на рік, і це здебільшого не вносилося до інвентарів. Але навіть і те, що записано в інвентарях, свідчить про нестерпний гніт, в якому перебувало селянство на Правобережній Україні.

В інвентарі с. Баскаків (Київщина) за 1700 р. зазначаються повинності 14 господарств, які оцінювалися в 1559 злотих 23 гроші на рік. Ці повинності складалися з 1—2 днів щотижневої панщини, 55 днів різних «роботизн» (толоки, шарварки, «повози», сторожування), грошового чиншу, а також натуральної данини (кури, зерно, гриби, прядиво), плати за оренду корчми тощо [2].

На Поділлі, яке в кінці XVII ст. знову було відвойоване Польщею у Туреччини і де, здавалось би, польське панство ще не встигло закріпити своїх позицій, уже на самому початку XVIII ст. повинності селян стають досить значними. Так, за інвентарем Котиловської волості, повинності складалися з панщини, яку селяни з тяглом виконували по два дні, а піші — по одному дню на тиждень; крім цього, тяглі повинні були давати вівса по 4 колоди, по 4 курки, півня, 12 яєць; піші — по колоді вівса, 2 курки, півня і 6 яєць. Хто мав пасіку, мусив давати панові десятий вулик, овець — двадцяту вівцю, свиней — двадцяту свиню, рогату худобу — 1 злотий за голову «рогівщини». Селяни відбували гужову повинність, заорки, оборки, зажинки, обжинки, закоси, обкоси; їх примушували садити і поливати капусту, мочити і тіпати коноплі і льон, прясти і здавати прядиво у панський двір [3].

Важким тягарем на плечі селян, як і раніше, лягали також і державні податки: подушне, подимне, стація. Але не тільки феодальні повинності обтяжували становище селян. В Польщі, по суті, панувало право сильного. Ворогуючи між собою, пани нападали один на одного, а від

[1] Див.: О. А. Фотинский, Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII—XVIII вв., Житомир, 1910, Приложение, XXXIV—XXXV.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 2, стор. 3.
[3] Там же.

цього страждали знов-таки селяни. Так, наприклад, коли на маєтність брацлавського підкормія князя Четвертинського вчинила напад його сусідка пані Загоровська, то не лише було захоплено панське майно в селах Рудці, Грузятині, Борович, а й великих руйнувань зазнали і селянські господарства, в яких поля і городи були випасені і витоптані, худоба забрана, а людей побито, помордовано, поранено шаблями, обухами, списами, киями.

В Овруцькому повіті Київського воєводства вількомірський підчаший Жабокрицький вчинив наїзд на маєтність Прушинського і «викотив» його підданих із села Потапович із всім їх рухомим майном. До Жабокрицького з'явився возний, щоб припинити свавілля, але підчашого це не спинило і, порушуючи всяку законність, він тяжко побив і самого представника влади — возного.

В книзі гродській в 1691 р. записана скарга київського підсудка Яна Олізара Волчкевича на панів Міляківських, які гвалтом захопили села Волчки і Гуменники і зовсім спустошили їх, а більшість селян, покинувши своє майно, змушена була тікати за Дніпро [1]. Магнат Потоцький для пригнічення дрібної шляхти організував у Соснові і Соколові спеціальний загін гайдуків, за допомогою якого, щоб дошкулити своїм сусідам-шляхтичам, вбивав їх селян, захоплював селянську худобу [2].

Великих збитків зазнавали селяни і внаслідок постоїв шляхетських військ та зв'язаних з цим численних реквізицій. Гродські книги повні скарг поміщиків і селян на ці постої. В 1673 р. королівські війська в м. Тисмениці і с. Клубівцях завдали населенню шкоди на суму 3228 злотих [3].

У Веледницькій волості, Овруцького повіту, на Київщині, яка входила до маєтностей магната Францішка Потоцького, протягом восьми місяців 1687—1688 рр. стояли жовніри регіменту литовського князя. Міщани і селяни змушені були повністю утримувати їх. Але не задовольняючись цим, жовніри пиячили, бешкетували, руйнували селянські господи, нещадно грабували селян. Забиралося все: худоба, харчі, одежа, коштовні речі, гроші. В докладному реєстрі, записаному в Овруцьку гродську книгу, перераховуються всі шкоди, завдані жовнірами населенню Веледницької волості. Загальна сума цих шкод дорівнювала 11 тис. 607 злотих [4].

Протягом другої половини XVII і початку XVIII ст. шляхетські сеймики Руського, Волинського, Київського, Брацлавського і Подільського воєводств ухвалили цілий ряд постанов, спрямованих проти сваволі військових частин, але це не мало ніякого впливу на війська, і вони продовжували свої ганебні дії.

Надзвичайно скрутно доводилося селянам в орендованих маєтках. Орендарі намагалися за час свого володарювання «витягти» найбільший

---

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, Приложение, стор. 21—23, 200—205, 218—220.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 175, стор. 33.

[3] Там же, т. 176, стор. 1861—1865.

[4] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1. Приложение № 5, стор. 163—197.

зиск: експлуатація переходила всякі межі, спричиняла руйнування селянських господарств. Панщина надовго відривала селянина від власного господарства. Він часто не мав змоги ні вчасно засіяти своє поле, ні вчасно зібрати урожай.

В актових книгах XVII—XVIII ст. є багато скарг власників маєтків на орендарів, які руйнували маєтки і знедолювали селян. Власник маєтку Романівський (Луцький повіт на Волині) скаржився на орендарів Вітославських, які обтяжували селян «понад звичай» різними «роботизнами», примушуючи їх працювати з раннього ранку до пізньої ночі на панщині, карали їх «не так, як за звичаєм карають хлопів, а шаблею плазом не раз немилосердно» [1].

Орендарі Лабенські в селах Сопові і Кийданцях своїх «підданих понад звичаї тих країн насильно тримали в полі аж до ночі з худобою і примушували робити панщину». Від важкої праці воли падали в плузі. Селяни скаржилися, що Лабенські їх «побиттям пригноблювали, з обухами і шаблями за ними бігали» [2].

Селяни с. Новоселиці, Долинського староства, 1678 р. у своїй скарзі писали, що орендар Шумлянський обтяжував їх надмірною панщиною і чиншем: примушував понад встановлені в інвентарі норми привозити дрова до соляної бані і виконувати інші «надумані роботи», самовільно забирав худобу, збіжжя тощо. Кріпаки заявили, що вони таких знущань «не можуть знести, хіба з другими селянами мусять піти із села» [3].

Користі від тих скарг не було. Шляхтичі, на яких писалися скарги, ще дужче знущалися з селян, особливо з причетних до протесту. Так, коли орендар довідався, що селяни с. Буковини ходили із скаргою на нього до власника села, він наказав ходаків Івана та Гната покласти і колами бити, примовляючи при цьому: «Пощо ви ходите до дідича, ми ваші дідичі» [4].

Пани Лисаковські, взявши в оренду села Мирково і Верхостав'я, Володимирського повіту, Волинського воєводства, знущались з селян, грабували їх. У Лаврина Шостачка було взято 2 коней, 3 волів, 2 свині, 2 бичків, 9 кіп пшениці. У іншого селянина забрали 2 волів, корову з телям, 2 телиці, 4 овець, 3 свиней [5].

Дуже досаждали орендарі селянам, вимагаючи у них підвід для далекої подорожі, часто аж за Віслу, що надто обтяжувало хліборобів і руйнувало їхнє господарство.

Говорячи про становище селянства Правобережної України і Галичини, не слід забувати, що воно не було однорідним за своїм майновим станом. Щодо забезпечення землею і робочою худобою воно поділялося на декілька груп. Джерела свідчать, що більшість селянства мала невеликі наділи по пів і чверть волоки землі, а в Галичині було чимало госпо-

---

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, Приложение № 5, стор. 1—3.
[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7, т. 50, стор. 1678.
[3] Там же, т. 61, стор. 435—436.
[4] Там же, т. 153, стор. 153—168.
[5] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, Приложение № 5, стор. 3—4.

дарств, які мали по восьмій і навіть по шістнадцятій частині волоки. Ці ділянки ледве забезпечували прожитковий мінімум селянської родини. Малоземельні селяни примикали до безземельних і розорених халупників, комірників, загородників та убогих і дуже убогих людей, які в актах відомі під назвою «незасиджених», «мандруючих», «нероботних», тому що в пошуках заробітків переходили із села до села.

У королівських і особливо приватних маєтках Галичини відбувався інтенсивний процес зменшення селянського землеволодіння. Аналіз інвентарів другої половини XVII ст. 37 сіл Жидачівського повіту Галицької землі показує, що безземельні селяни (підсусідки, халупники, комірники, загородники, убогі люди) складали 21,8%, малоземельні — 54,6, а забезпечені землею в півтора — дві третіх лану лише 26,6% загальної кількості селян. Різке зменшення селянських наділів пояснюється в першу чергу загарбанням шляхтою селянських земель для розширення фільварків.

Про майнове становище селян свідчить також забезпеченість їх тягловою силою. За даними інвентарів, у Жидачівському повіті кількість господарств, забезпечених тягловою силою, становила 67%, а піших — 23%. Більше половини селян, забезпечених тягловою силою, не були «повноплужними», тобто не мали 4 волів, через що мусили спрягатись із сусідами.

Трохи ліпшим було забезпечення землею і робочою худобою селян на Правобережній Україні. В інвентарі с. Заріцького, Луцького повіту, яке входило до маєтків магната Конецпольського, зазначалося, що в 1679 р. селянські наділи розподілялися так: по півволоки мали шість господарств, по чверть волоки — теж шість і два господарства були на становищі городників. В інвентарі с. Руснів, Володимирського повіту на Волині, записано, що в маєтку шляхтича Мортинка було 4 господарства півланових селян, 13 — чвертьланових і 2 господарства — безземельних. В с. Пашовій, Луцького повіту, хоч більшість селян мали по півволоки землі, але в той же час багато з них зовсім не були забезпечені робочою худобою. Як записано в інвентарі цього села, Андрій Краєвський не мав ні волів, ні корови, лише одне лоша, яким ще не можна було працювати. Зовсім не мали худоби Лесько Чаршеня, Лесько Наумчик, Дацько Куменчик та ін.[1] У багатьох не було не лише робочої худоби, а й птиці. Поля бідних селян часто залишалися незасіяними. Значній частині селян доводилося на кабальних умовах за відробітки або під заклад позичати у заможних селян зерно, наймати робочу худобу для польових робіт, а то й самим наймthemись до них батраками.

Частина малоземельного і безземельного селянства могла знайти застосування своєї праці у фільварках. Це пов'язане із певними змінами, що сталися в структурі фільварків як у Польщі, так і на Правобережній Україні, котрі полягали в значному збільшенні найманої праці у фільварковому господарстві. Але ці паростки нових виробничих відносин були ще слабими і помітно не впливали на розвиток суспільства. Порівняно

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VI, т. 1, Приложение № 37, стор. 104; № 14, стор. 7—8, 125.

із країнами Західної Європи у шляхетській Польщі зберігались застарілі форми середньовічного феодалізму, які гальмували розвиток продуктивних сил. Хоч частина безземельних селян і виходила з села до міста на промисли, але в суті соціальних відносин це нічого не змінювало.

Звичайно, були в ті часи і заможні селяни з великими земельними наділами — по лану, а то й більше. Вони мали змогу розгорнути ширше своє господарство. Часто, крім обробітку землі, займалися ремеслом, торгівлею. Багато з них були мельниками, корчмарями, рудниками, коломийцями, крамарями. Із заможної верхівки головним чином складалася сільська адміністрація — війти і урядники. Багаті селяни мали змогу за гроші відкупитися від панщини, а іноді й зовсім викупитися на волю. Але й ця частина селянства була політично безправною і феодально залежною.

Життя і добробут селян Правобережжя і Галичини цілком залежали від сваволі феодалів, які могли не лише розпоряджатися працею, майном і долею «хлопа», але й безкарно убивати своїх підлеглих. Без дозволу пана селянин не мав права міняти рід занять, не міг поступити на службу і навіть піти в монастир.

«Оперта на кріпосництві дворянська демократія,— зазначав Енгельс,— в тому вигляді, як вона існувала в Польщі... є однією з найпримітивніших суспільних форм» [1].

Кріпак не мав права скаржитися на свого пана в державний суд. Місцеві уряди, куди селяни подавали скарги, складалися з представників експлуататорських класів, які захищали інтереси панів. Селяни королівських маєтків не могли добитися справедливості і через референдарський суд, що був органом шляхетської держави і теж виносив рішення на користь шляхти. Все це давало змогу феодалові примушувати селян виконувати тяжку і виснажливу працю. Тілесні покарання, звірячі розправи і вбивства селян, продаж і дарування їх своїм родичам і знайомим, гвалтування підданих дівчат і жінок — все це було звичайним явищем на українських землях, що входили до складу шляхетської Польщі.

АНТИФЕОДАЛЬНА БОРОТЬБА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ТА ГАЛИЧИНІ. ОПРИШКИ

Одною з поширених форм протесту селянських мас як і в попередні часи, були втечі. Найбільше втікачів-українців було з Галичини, Волині і Поділля, де експлуатація, як видно з наведеного матеріалу, була особливо жорстокою. Втікачі направлялися на Брацлавщину, Київщину, на Лівобережжя, Слобідську Україну; найбільше їх осідало по слободах, де вони протягом кількох років могли вільно вести своє господарство, не відробляти панщини і не сплачувати чиншу. З Галичини і Волині чимало селян тікало також в Карпатські гори, куди ще не досягали руки польських і місцевих феодалів.

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 7, стор. 375.

Тікали посполиті поодинці, родинами, гуртами і навіть цілими селами. Так, наприклад, шляхтич-орендар Петрович у с. Буковині фізично розправлявся з кріпаками. Селяни спочатку скаржилися власнику маєтку, потім самому королю, але їх становище не поліпшувалось. Врешті це змусило їх «через важку працю» відважитись на втечу всією громадою. Покидаючи село, селяни «спільно заявили: не подолаємо тяжких тягарів, мусимо серед білого дня знятись і піти геть» [1].

Широких розмірів набрала втеча селян в гори. Карпатський пояс протягом всієї другої половини XVII ст. заселювався різними втікачами. В 1674 р. через важкі військові постої з сіл Косова, Кийданців, Устечка багато розорених селян «відійшло до різних границь» (під «різними границями» мається на увазі прикордонна гірська територія). В селах Уторопах і Шешорах королівські війська в 1674 р. так грабували селян, що останні «пішли з усім на Угорщину». Від непосильного кріпосницького гніту на другий бік Карпат втікали селяни не лише підгірських чи наддністрянських сіл, а й інших районів. У 1669 р. «взяла напрям на Угорщину» велика валка селян — втікачів з Волині. Власник села, звідки вийшли ці селяни, наздогнав їх біля с. Текучої. Однак втікачі сховалися в лісах [2].

Селяни, які тікали в Карпати, селилися тут іноді в окремих феодальних маєтках на правах вільних. Урядова комісія, що прибула в 1659 р. в с. Церковну в справі визначення причин масових втеч селян, повідомляла, що кріпаки тікають на «слободи, яких на Покутті намножилося дуже багато». Те ж саме говорилося і на сеймику галицької шляхти в 1667 р.[3]

Однак і слободи не рятували. Минав час, селянин не встигав обжитись, обзавестись господарством, як на нього вже накладалися податки й повинності. Тому часто такі слобожани, не затримуючись довго на місці, зосереджувались переважно в гірських районах і ходили від села до села, шукаючи засобів для існування.

Панський гніт і сваволя викликали активні форми боротьби селян. Вони відмовлялись виконувати повинності, ховали худобу і продукти, призначені для сплати натуральної ренти феодалам, знищували або захоплювали панське майно.

В 1673 р. відмовились виконувати феодальні повинності селяни с. Станкової, Галицького повіту. Власник с. Станкової Гедзінський скаржився, що селяни повстали проти нього, відмовилися виконувати панщину і взагалі коритися.

Великого поширення набрали самовільні порубки панських лісів, під час яких селяни розправлялися з королівськими лісничими та лісниками. В 1669—1671 рр. селяни Мединицького ключа так вирубали ліс, що «тільки самі пні залишилися» [4]. Порубки лісу відбувались і в інших селах.

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7, т. 53, стор. 153—168.
[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 175, стор. 366—369; т. 166, стор. 690—692.
[3] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7, т. 47, стор. 162.
[4] Там же, т. 57, стор. 254, 256; т. 68, стор. 886—887.

Робітні люди, що працювали на шляхетських промислах солеваріння і випалювання поташу на Підкарпатті, у відповідь на гніт власників та орендарів знищували інвентар промислів або тікали.

Ще активнішим протестом селян були підпали панських маєтків. Так, селяни Федір Підгірний і Яcько з с. Марківки, маючи гнів на пана Угерницького, 17 листопада 1684 р. підпалили його маєток. Ще напередодні підпалу кріпак Яcько погрожував: «Наберетесь ви [пани] страху, на одно я відважився». Підпал маєтку був так підготовлений, що шляхтичу Угерницькому вдалося «тільки з душами втекти». Всього згоріло панського майна на 1389 злотих [1]. Було кілька випадків, коли селяни, змучені постоями польських військ і їх грабунками, нападали на своїх мучителів.

Антифеодальні виступи в деяких селах іноді тривали роками, десятиріччями, активізували всіх селян на боротьбу і переростали у відкриті збройні повстання. Звідси зрозуміло, чому шляхта і уряд вбачали в кожному найменшому прояві селянського протесту «бунт», зародок майбутнього повстання.

Протягом усієї другої половини XVII ст. в Галичині то в одному, то в другому місці спалахували відкриті збройні виступи селян. Одним з найхарактерніших селянських виступів Галичини в другій половині XVII ст. було селянське повстання 1658 р. у Долинському старостві. Особливою активністю відзначались жителі сіл Тростянця, Якубова, Солукова, Нової Рахині. Поштовхом до повстання послужив приїзд до с. Нової Рахині шляхтича Михайла Шомберга з військовим загоном, що означало посилення гніту і нові насильства. Селяни з усіх сіл Долинського староства організувалися в загін у 200 чоловік, щоб вигнати жовнірів. На світанку 28 травня 1658 р. повстанці пройшли через рахинянські ліси і напали на шляхту в с. Новій Рахині. Вони перебили частину загону і панської челяді, знищили майно, а коней і зброю забрали. Далі на захоплених шляхетських конях, як писали в скаргах шляхтичі, «по цілій волості і прикордонних селах Долинського староства невідомо з яким наміром роз'їжджали, погрожуючи не лише Шомбергу, а й усій довколишній шляхті і жовнірам». Повсталі селяни боролися проти своїх гнобителів завзято і відважно, з вірою в свою перемогу. Центром повстання стало с. Тростянець, де повстанці переховували свою зброю, майно, збирали наради і готувались до наступу. Шляхта визнавала, що то був грізний рух, «явне повстання селян Долинського староства». Ці події так налякали місцеву шляхту, що одні повтікали в ліси і гори, а другі — до Угорщини [2].

Тривалою і запеклою в цей же час була боротьба селян Короснянського староства, Саноцької землі, проти шляхтичів Фредрів. Цей рух переріс у відкрите селянське повстання, яке тривало до 1671 р.[3]

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 186, стор. 1010—1011.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7, т. 46, стор. 634—635.

[3] Див.: A. Prochaska, Starastwo Krosniańskie w XVII—XVIII w.— «Przewodnik naukowy i literacki», 1921, стор. 87—100.

В селянському русі найрішучіше діяла біднота. Її шляхта боялася особливо. Так, у 1667 р. перед наступом козаків, готуючись до оборони фортеці Теребовля, шляхта наказала «перестерегти того, щоб «люзних», непотрібних людей в тій фортеці не було». В серпні 1674 р. шляхта Руського воєводства, щоб захистити свої маєтки від повсталих, постановила з Бучацького «замку вигнати геть жебраків, людей підозрілих, невідомих»[1]. Частину таких «люзних людей» в містах і містечках становили селяни-втікачі, які під тиском кріпосницького гніту приходили сюди. Вони поповнювали лави міського плебсу і ставали найбільш рішучим елементом у боротьбі з шляхтою.

Карпатський опришок. *Художник С. Гебус-Баранецька.*

Як свідчать джерела, селяни озброювалися, хто чим міг: дехто рушницями, а більшість киями, косами і ціпами. Вони зберігали принцип організації селянських загонів періоду визвольної війни і наступали на маєтки експлуататорів юрбами, «купами», «збунтовними громадами», переважно вночі або вранці.

На розгортання селянських виступів в Галичині в другій половині XVII ст. мав значний вплив рух опришків, який розвинувся ще напередодні і особливо в період народно-визвольної війни.

Рух опришків відзначався характерними особливостями. Основне ядро опришківських загонів складали втікачі — малоземельні і безземельні селяни, розорені сільські ремісники, пастухи і наймити. Шляхетські історичні документи називають загони опришків «купами». Самі ж опришки називали свої загони «ватагами», рідше «товариствами».

Опришківські загони були звичайно нечисленними: від 7 до 45 чол. Але їх було багато, вони виступали одночасно в різних місцях Прикарпаття і Закарпаття і тому являли собою грізну силу.

1656 р. галицькі опришки спільно із закарпатськими здобули сильну прикордонну фортецю Снятин, перебили шляхетський гарнізон і створили серйозну загрозу прикарпатським містам і замкам — опорним пунктам шляхетської влади. Перед урядом постало питання про підготовку цих замків до оборони.

Головним центром опришківського руху став Теребовлянський повіт. Опришки намагалися здобути Теребовлянську фортецю. Місцева шляхта неспроможна була протистояти їм власними силами і викликала на до-

[1] «Akta grodzkie i ziemskie», т. 24, стор. 255/1, 348/5, 380—381/1—9.

помогу шляхту галицького і коломийського повітів. Згодом польський уряд змушений був організувати посполите рушення проти опришків.

У 1657 р. опришки настільки активізувалися, що жоден шляхтич «не міг безпечно переїхати від села до села» [1]. Як повідомляють сучасники, вони встановили зв'язок з молдавськими побратимами і «щоденно немалими купами» спустошували шляхетські маєтки, ув'язнювали шляхту, здобували укріплені замки і навіть загрожували галицькому замкові.

1660 р. рух опришків поширився на Поділля та Саноцьку і Перемиську землі. Щоб подавити цей рух, подільська шляхта відновила старі судові закони проти народних повстанців. Шляхта Перемиської і Саноцької земель ухвалила не лише збільшити загони *смоляків* (спеціальні військові загони для боротьби з карпатськими опришками), а й визначила окремі територіальні смуги від Самбора до Коросна, на яких спеціальні війська зобов'язані були «добре пильнувати всі шляхи і переходи від опришків» [2].

Переплетення соціального, національного і релігійного гніту викликало ряд повстань на Правобережній Україні. Найбільшим з них було повстання 1663 р. в Паволоцькому полку на чолі з полковником Поповичем. Повстанці підтримували зв'язок з російським воєводою в Києві і гетьманом Лівобережної України; вони хотіли за допомогою Росії повалити владу польської шляхти на Правобережжі і возз'єднати його з Росією.

Прихильник шляхетської Польщі — гетьман Тетеря називав Паволоцьке повстання «найжахливішим бунтом». В листах до польських урядових осіб він часто пікреслював, що «чернь рада визнати підданство Москви, щоб звільнитись від панів» [3].

Паволоцьке повстання відбувалося в умовах війни Польщі з Росією і частково спричинилося до того, що похід Яна-Казіміра III восени 1663 р. на Лівобережжя закінчився цілковитою поразкою, а це сприяло піднесенню боротьби народних мас проти панської Польщі та її ставленика гетьмана Тетері.

Друге велике селянсько-козацьке повстання почалося на Придністров'ї. Незабаром воно охопило всю Правобережну Україну і тривало протягом 1664—1665 рр. Центром його стали містечка Лисянка і Ставище. Число повстанців на чолі з кальницьким полковником Вареницею і козаком Сулимкою досягло 30 тис. Незабаром повстання охопило територію Брацлавського, Уманського і Могилівського повітів. Поширенню повстання значною мірою сприяла підтримка з боку запоріжців на чолі з Іваном Сірком, а також допомога російських військ. Ще в січні 1664 р. Іван Сірко із запоріжцями з'явився на Правобережній Україні. Заклики Івана Сірка до боротьби з гнобителями знайшли палкий відгук серед населення Правобережжя. Воно розправлялося з польськими панами і

[1] «Akta grodzkie i ziemskie», т. 24, стор. 135/3.
[2] «Akta grodzkie i ziemskie», т. 21, стор. 319/12.
[3] «Памятники, изданные Киевской комиссиею...», т. 4, стор. 326, 442.

присягало «доколе души их в телесах будут, неприятелем... не поддаватися в руки и не служити им» [1].

Незабаром Брацлавський і Уманський полки перейшли у підданство Росії. Тетеря в листах до польського короля скаржився, що вся Україна, за винятком окремих міст і сіл, визнала владу московського уряду.

Населення Правобережної України в допомозі Росії вбачало єдину можливість визволитись від «лядської неволі». Тетеря в листі до коронного гетьмана Пражмовського писав: «Ніколи ще Україна не палала таким страшним бунтом... Запоріжжя, і Задніпровська вольниця, і Сірко, силами і серцями об'єднавшись з Брюховецьким, підняли війну проти його королівської милості» [2]. Повстанці воліли для себе за краще гинути разом із своїми сім'ями, терпіти голод, всяку нужду і нестатки, але не визнавати владу шляхетської Польщі.

Активну роль у боротьбі проти польсько-шляхетських військ під проводом С. Чарнецького відіграли запоріжці весною 1664 р. Вони разом з повстанцями завдали відчутних ударів польським військам під Бужином, Черкасами і Капустиною Долиною [3].

На придушення повстання уряд шляхетської Польщі кинув добірні війська. Каральні загони очолювали Стефан Чарнецький і Стефан Маховський, які почали жорстоку розправу над повсталим селянством Правобережної України. З нелюдською жорстокістю розправився Чарнецький з населенням містечка Ставища за те, що ставищани під час повстання зруйнували його маєток. Він дав дозвіл своїм спільникам татарам спалити всі хутори і села в околицях Ставищ, така ж участь спіткала Боярку і ряд околишніх сіл.

Російські воєводи повідомляли в Москву, що Чарнецький з Тетерею «многие Заднепровские городы, места и местечки, которые были под королевскою державою, отдали за заплаты татарам в плен с женами и детьми, и те городы, которые ляхи выдали татарам, до конца разорили и пожгли» [4]. За повідомленням російських воєвод, чисельність татарського війська, яке допомагало полякам, становило понад 20 тис. чоловік.

На початку 1665 р. повстання проти польських панів охопило всю Правобережну Україну. На Уманщині енергійну боротьбу проти польсько-шляхетських військ провадив Іван Сербин. Тут він і загинув, «від кулі неприятельської ляцької голову положив» [5]. На Поліссі і в околицях Києва овруцький полковник Децик при підтримці чернігівського і наказного київського полковників одержав значні перемоги. В цей час були визволені Мотовилівка, Димер, Бишів, Фастів, Чорнобиль.

Значне повстання проти польських і українських феодалів відбулося під проводом Дацька Дейнеки. В травні 1665 р. багато селян-втікачів з Правобережжя зібралося на лівому березі Дніпра. Переправившись на правий берег, вони вирушили до Коростишева і Рожева, а через деякий

---

[1] «Акты...Южной и Западной России», т. 5, стор. 151, 161—162.
[2] «Pamiętniki Albrechta Radziwilla», т. 4, стор. 430.
[3] ЦДАДА СРСР, ф. 210, Бєлгородський стіл, ст. 537, арк. 159, 160—161;
[4] «Акты... Южной и Западной России», т. 5, стор. 205.
[5] Там же, стор. 270.

час оточили Брусилів. Повстання набрало великого розмаху, і шляхта тікала в Польщу.

В різних місцях Правобережжя діяли загони повстанців, очолюваних Дрозденком, Гоголем, Кіяшком, Авдієнком.

Василь Дрозденко, ватажок селянсько-козацького руху на Поділлі, закликав українське населення до відкритого повстання проти польської шляхти і до возз'єднання з Росією. В липні 1665 р. Дрозденко з своїми кількатисячними загонами з Брацлавщини по Дністру переправився до Галичини. Галицька шляхта, яка 30 липня 1665 р. зібралась на сейм, з жахом повідомляла уряд: «Відомо про дійсну небезпеку, про яку нас щоденно повідомляють, про наїзди козацькі під проводом Дрозденка, який на ім'я царське на бунти закликав у Наддністрянщині. І вже, як про це вдалося дізнатися від язиків, кільканадцять тисяч зібрав свавільників, краї подільські на Наддністрянщині знищив і зруйнував, і дуже багато міст витяв, і навіть у наші покутські границі увійшов» [1]. Загони Дрозденка знищили багато католицьких монастирів, костьолів.

Літом 1665 р. Дрозденко знову з'явився на Правобережній Україні, спільно з Дециком розгромив під Уманню війська гетьмана Дорошенка. Поповнивши свої сили кримськими татарами, Дорошенко одержав перемогу над повстанцями. Василя Дрозденка було захоплено в полон і за наказом Дорошенка страчено, а Децик відступив на Лівобережжя.

В зв'язку з повстанням на Правобережній Україні і активізацією руху опришків в 70—90-х роках XVII ст. в Галичині почалася нова хвиля повстань.

У 1670—1671 рр. селяни багатьох сіл Дрогобицького повіту повстали проти своїх панів. Вони відмовилися виконувати будь-які феодальні повинності. Гродські і королівські комісії постійно відвідували район, охоплений селянським заворушенням, але не домоглись ніяких успіхів.

Тривалий характер мали антифеодальні виступи у с. Вітошинцях, Мединицького староства, Перемиської землі. Причиною їх був жорстокий кріпосницький гніт пана Серацького. Не витримавши тяжких утисків, селяни відмовилися виконувати будь-які феодальні повинності і скаржилися королівському урядові. При цьому вони посилалися на свої старовинні права — «привілеї князя Льва». (Це дуже цікаве явище: в кінці XVII ст. селяни Галичини посилались на привілеї, видані їм ще за часів Галицько-Волинського князівства.) Справа розбиралася у Варшаві. Шляхта за допомогою королівського суду «довела, що привілеї князя Льва жодними правами не стверджені», і зобов'язала селян виконувати всі феодальні повинності [2].

Особливо активно діяли загони селян-повстанців у Саноцькій землі. Вони захопили і спалили кілька шляхетських маєтків. Ці події дуже налякали саноцьку шляхту, яка тоді стояла в обозі під Любліном. Довідавшись про заворушення, шляхта вирішила покинути обоз і повернутися

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 159, стор. 877—878.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 2, од. зб. 1801, арк. 16—17.

в Саноцьку землю, щоб придушити повстання, оскільки ці виступи, на її думку, були «страшні не лише Саноцькій землі і воєводству, а й цілій Речі Посполитій». Для цього шляхта виділила окремі військові загони, яким доручалось після прибуття в район повстання «знищити бунти підданих і зносити різні купи свавільних людей» [1].

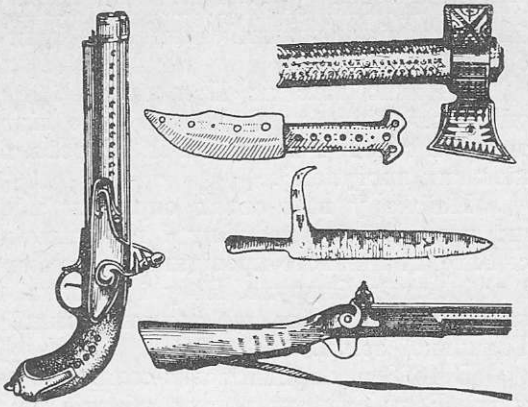

Зброя карпатських опришків.

В 1677 р. селянські виступи були також у Тейсарові, Перемиського повіту, і Пукиничах, Стрийського повіту. В 1680 р. у Валяві в маєтках перемиського православного єпископа Інокентія Винницького кріпаки відмовилися виконувати панщину та інші повинності [2]. Ці факти свідчать про те, що селяни боролися не лише проти польської шляхти, а й проти українських панів. Особливо активізувалися селянські виступи в Галицькій землі в кінці XVII ст. Щоб придушити антифеодальний рух на Прикарпатті, галицька шляхта зібралась в 1696 р. на спеціальну нараду, на якій було прийнято рішення мобілізувати всі сили на боротьбу з повсталими селянами і опришками. Загальне керівництво каральними загонами було покладено на магната Йосипа Потоцького [3].

В Перемиській і Саноцькій землях рух опришків настільки зріс, що місцева шляхта безперервно перебувала в стані війни з народними повстанцями. З приводу цього вона скликала спеціальні сеймикові наради, конференції, організовувала проти цієї «вічної небезпеки» кілька разів посполите рушення всіх шляхетських сил Самбірщини. Перемищини, Санощини. Тільки за період 1686—1698 рр. опришки завдали збитків шляхті в Саноцькій землі на суму 115 017 злотих [4].

У Жидачівському повіті, Галицької землі, протягом 70—90-х років XVII ст. діяло кілька ударних опришківських груп. В 1673 р. на кордоні з Молдавією діяв «опришок Молдавської землі — Бордюк» [5]. Майже шість років (1676—1682) в Коломийському повіті наводив жах на шляхту Іван Винник (Печеник) із своїми помічниками-опришками. В 1681 р. жандармам вдалося спіймати «славного опришка» Нестора, який протягом десяти років (1670—1681) боровся з шляхтою в Галицькому і Коломий-

[1] Див.: «Akta grodzkie i ziemskie», т. 21, стор. 608—609/1—4, 611/1—2.
[2] Львівська ДНБ, відділ рукописів, ф. Проханки, № 3.
[3] Див.: «Akta grodzkie i ziemskie», t. 25, стор. 3—3,5/2.
[4] Див.: A. Prochaska, Samorząd Województwa Ruskiego w walce z oprysz kami, Kraków, 1907.
[5] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 174, стор. 1676—1677; Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. Ів. Франка, відділ рукописів, № 591/11, стор. 230а.

ському повітах. Характерно, що загін Нестора підтримував зв'язки з багатьма підгірськими селами, де були їх «добрі розвідки» і давні побратими [1].

Активно діяв на Придністров'ї в районі Журова загін «славного опришка» Михайла Скрибети. Його підтримували не лише «давні побратими» в селах, а й міщани м. Журова, які навіть брали участь в опришківських виступах [2].

Майже у всіх селах опришки мали своїх провідників-побратимів, які надавали їм постійну і всебічну допомогу. Так, Скребета мав у с. Виговці давнього провідника, отамана Веху, в с. Дем'янові провідників і побратимів Єндруха, Ногу і Мацька. Загін Нестора саме тому й славився своїми діями, що тримав міцний зв'язок з населенням різних сіл Галицької землі.

В 1698 р. опришківсько-селянські загони напали на м. Косів на Покутті. Вони завдали шляхті збитків на 120 тис. злотих [3]. В нападі, крім закарпатських опришків, взяли участь селяни сіл Довгопілля, Рожнятова, Микуличина та ін.

Починаючи з XV і кінчаючи XVIII ст., галицькі опришки боролися спільно із закарпатськими опришками. Цей взаємозв'язок народних месників по обидва боки Карпат особливо зміцнився в період народно-визвольної війни і в другій половині XVII ст. Лише протягом другої половини XVII ст. сейм 9 разів обговорював питання «прикордонного спокою».

Шляхта і уряд розуміли, до чого може спричинитися взаємозв'язок селян з опришками, а тому всіма силами намагалися запобігти цьому. Вони змушені були визнати, що опришківство не мало б такого розвитку, «коли б піддані не були їм спільниками, розвідниками та помічниками» [4]. Майже щороку уряд організовував мішані польсько-молдавські і польсько-угорські комісії, завданням яких було захищати підкарпатську шляхту від спільних нападів галицьких і закарпатських опришків.

Селянсько-опришківський рух на Галицькому Прикарпатті в другій половині XVII ст. набрав широкого антифеодального, народно-визвольного характеру, охопив Галичину, Закарпаття, Буковину і Поділля. Повстанські загони вчинили багато нападів на шляхетські маєтки, завдали експлуататорам величезної шкоди. Разом з тим треба відзначити, що хоч повстання відбувалися майже по всій Правобережній Україні і Галичині, між повстанцями не було єдності, не було сили, яка б розрізнені виступи об'єднала в загальне повстання.

Але своєю героїчною боротьбою селянство Правобережної України і Галичини стримувало наступ феодалів і відстоювало розвиток селянського господарства — основу виробничих сил феодального суспільства.

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 184, стор. 850—854.
[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7, т. 79, стор. 489—490.
[3] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 195, стор. 873—878.
[4] A. Prochaska, Samorządd..., стор. 57.

РОЗДІЛ VII

ПОСИЛЕННЯ ПОКРІПАЧЕННЯ І ВИЗИСКУ СЕЛЯНСТВА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ І СЛОБОЖАНЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

УМОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У кінці XVII — першій половині XVIII ст. становище Лівобережної і Слобідської України, які знаходилися в складі Російської держави, було значно кращим, ніж земель, поневолених польською шляхтою. Тут швидко зростало населення за рахунок селян-утікачів з Правобережної України, а також із сусідніх російських повітів.

Розширялася площа оброблюваних земель, насамперед на півдні. Селяни, за їх висловом, «вдиралися» в ліси і степи; сіяли на місцях, розчищених від лісу, кущів, диких трав. Землю, як і раніше, орали сохами і плугами. Йшов поступовий процес удосконалення плуга і все ширшого його запровадження. Поширювалися й інші поліпшені знаряддя землеробства, зокрема борони із залізними зубами. Зростала площа угноюваних ланів.

Врожайність, незважаючи на деяке поліпшення техніки, лишалася низькою. Великим лихом сільського господарства були посухи, морози, повіді, град тощо, а також досить часті нальоти сарани; величезні спустошення були заподіяні нею в 1688, 1690, 1691, 1710, 1712 рр.

На Півдні України зростали плантації тютюну. За часів Петра I царський уряд прагнув перетворити Україну в район високоякісного вівчарства. Сюди надсилали іноземних спеціалістів — *шахмейстрів* (вівцеводів), створювалися спеціальні отари породистих овець, вівчарні-заводи. В одному Лубенському полку в 1724 р. нараховувалося 15 тис. господарств, що мали овець.

Лівобережна Україна і Слобожанщина славилися розвитком бджільництва. В межах одного лише Полтавського полку нараховувалося понад 30 тис. вуликів.

В селах і далі розвивалося дрібне ремісниче виробництво — чинбарство, виробництво сукна, полотна, дерев'яного посуду. На півночі Лівобережжя існували цілі села, в яких основним заняттям населення були промисли — ткацький, бондарний, теслярний та ін. Праця залежних селян Лівобережжя і Слобожанщини використовувалася в різних галузях

господарства — у скотарстві, млинарстві, а також у багатьох промислових підприємствах, власниками яких були переважно старшина, монастирі,— руднях, гуральнях, поташних будах, селітряних майданах, паперових заводах. В «Экстракте о Слободских полках 1734 р.» зазначено, що численні підсусідки, «за крайнею своєю скудостию» живуть при заводах і «имеют пропитание работою» [1].

Питома вага «зуполного» володіння продовжувала зростати. В своїх універсалах гетьмани Лівобережжя — Мазепа, Скоропадський, Апостол — проголошували одним з головних завдань гетьманського уряду зміцнення старшинського землеволодіння на засадах повної власності.

Серед найбільших земельних власників того часу слід назвати, в першу чергу, тодішніх гетьманів — Мазепу (йому належало 19 654 двори на Україні і близько 20 тис. душ селян-кріпаків в сусідніх російських повітах), Скоропадського (19 882 двори), Апостола (8997 дворів), генеральну старшину і полковників — Кочубеїв, Горленків, Полуботків, Міклашевських та ін. На Слобожанщині великі земельні володіння належали Кропоткіним, Квіткам, Шидловським, Кондратьєвим та ін. Продовжувало існувати і рангове володіння, хоч питома вага його була вже незначною.

Великими землевласниками лишалися монастирі. Питома вага монастирського землеволодіння була більшою в північних полках Лівобережжя (в Чернігівському — 68% всіх володінь, в Київському — 62%) і меншою — в південних (в Переяславському — 26%; ще менше — в Прилуцькому, Миргородському і Полтавському). На Слобідській Україні великі земельні володіння мали сумський Успенський, харківський Покровський, охтирський, зміївський та інші монастирі.

У другому десятилітті і другій чверті XVIII ст. все більше зростає кількість російських поміщиків на Лівобережній і Слобідській Україні. Великими землевласниками тут були родини Долгоруких, Головкіних, Шафірових, Шереметьєвих і ін. Частина земельних володінь становила, як і раніше, власність гетьманської адміністрації — так звані вільні військові маєтності.

Велике феодальне землеволодіння зростало почасти за рахунок загарбання володінь сільських громад — степів, сінокосів, лісів, площа яких продовжувала невпинно зменшуватися. Під час проведення перепису 1764 р. в Переяславському полку виявилося, що «многие з панов старшины полковой переяславской и значковых того полку товаришей, за позволением... панов полковников, позанимали себе хутора в степу переяславском, в сотне Яготинской» [2]. Багато було загарбань і в інших полках, зокрема в Лубенському. Це саме чинила і старшина Слобідської України.

Спільні володіння сільських громад однак були ще досить поширеними, про них часто згадується в тогочасних джерелах. В Седневській

---

[1] «Материалы для истории колонизации и быта...», т. 1, стор. 155.

[2] Д. Багалей, Займанщина в Левобережной Украине XVII—XVIII вв.— «Киевская старина», 1883, декабрь, стор. 589.

сотні, Чернігівського полку, таким спільним володінням був ліс, в якому «хто схоче, на пристойных местцах и сеножать зробить». В Сосницькій сотні того ж полку жителі цілого ряду сіл спільно користувалися великою пущею; цей порядок був ствердженій і рішенням генерального суду, який заборонив будь-кому ставити свої окремі межові знаки [1].

Загалом в другій половині XVIII ст. селяни Лівобережної і Слобідської України являли собою, як і в інших феодальних країнах, основний феодально залежний клас суспільства. Вони вважалися підданими своїх державців — старшини, монастирів, старшинської адміністрації, ратуш. Їх обов'язком було відбувати «послушенство» або «подданську повинность» — давати натуральні та грошові збори та виконувати «роботизны».

Становище лівобережного і слобідського селянства, однак, мало свою відмінність порівняно з селянством Росії, а також правобережних і західноукраїнських земель. Тут ще не було всесилля поміщиків-кріпосників; селяни не були особисто покріпачені, вони користувалися правом переходу з однієї місцевості в іншу і мали в своєму володінні земельні ділянки.

Значну роль продовжувало грати і сільське самоврядування. В першій половині XVIII ст. Лівобережжя і Слобожанщина зберігали поділ на полки і сотні. Сотні в свою чергу поділялися на курені, в кожен з яких входило населення кількох сіл. Козаків у кожному селі очолював сільський отаман. Селянським населенням відав сільський війт. Сільська влада розглядала і вирішувала різні, переважно незначні, справи. Це були конфлікти, зв'язані з розмежуванням грунтів, продажем, купівлею або успадкуванням майна, образою честі тощо. У розгляді справ значну роль відігравала сільська громада. Це, зокрема, практикувалося при розгляді родинних справ, сварок тощо.

Визволення від тяжкого польсько-шляхетського панування і об'єднання з Росією позитивно вплинуло і на культурний розвиток селянських мас. Порівняно з правобережними і західними українськими землями Лівобережна і Слобідська Україна в другій половині XVII — в XVIII ст. позначалися високим рівнем розвитку освіти. Майже в кожному селі була школа, де навчалися грамоти діти козаків і селян. За даними переписів 20—30-х років XVIII ст. в семи (з десяти) лівобережних полках нараховувалося 866 шкіл. Чимало шкіл у цей час було і на Слобожанщині — 129 в чотирьох полках. Школи ці утворювалися при церквах за ініціативою козацьких і сільських громад. В одному із документів середини XVIII ст. зазначалося, що «в склонности народа малороссійского к учению и наукам немалого сумлення нет, потому что в Малой России от давнего времени заведенные школы, не имея никакого к себе содержания... не только по сие время не ослабевают», але й збільшуються.

Викладачами в них були мандровані дяки і їх помічники — «молодики» або «школьники».

---

[1] Див.: А. Лазаревский, Обозрение Румянцевской описи Малороссии, вып. I. Чернигов, 1866, стор. 89—90.

Яскравий опис такої сільської школи XVIII ст. подано в спогадах одного з її учнів. Вона була розташована біля церкви в двох хатах з великими вікнами. В одній з них жив учитель — дяк. Інша була власне школою. Це — велика кімната, в якій стояли, відповідно до трьох класів, три довгі столи: для вивчення букваря, часослова і псалтиря. Два останні класи були зв'язані з письмовими вправами. Спочатку писали розведеною крейдою на покритих воском чорних дерев'яних дощечках; згодом, трохи навчившись,— чорнилом на папері. В школі стояв великий галас від крику 30 або 40 школярів, бо кожен читав на весь голос. Навчалися хлопчики, підлітки й дорослі [1].

Про значну кількість школярів у селах свідчить той, зокрема, факт, що для них друкувалося багато примірників букварів. У 1760 р. для одного лише порівняно невеликого Лубенського полку було надруковано в Києві, на замовлення полковника, до 2000 букварів «в общую всего малороссийского отечества пользу» [2].

Викладання в цих початкових школах велося тогочасною книжною українською мовою, яка була досить зрозумілою народним масам. Про це можна судити з того, що коли згодом на Україну надсилали букварі московського друку, то вони не знаходили тут збуту, бо, як повідомляли церковні власті, українські селяни «як раніше, ніколи своїх дітей по новонадрукованих в московській друкарні букварях не навчали, так і зараз... і вимагають продажу попереднього друку букварів» [3].

За своїм становищем селянство Лівобережжя, як і в попередні десятиліття, поділялося на кілька груп. Найбільшу за своєю чисельністю становили селяни старшинських і монастирських маєтностей; за ними йшли селяни рангових, ратушних і вільних військових маєтностей. Досить великою була і кількість селян-підсусідків.

Щодо селянства Слобожанщини, то майже половину його складали селяни-кріпаки, а другу половину — селяни, що відбували повинності на користь власників і адміністрації.

Кожна з цих груп мала свої особливості і разом з цим в їх становищі було багато спільного, що об'єднувало всі ці групи в єдиний клас феодально залежного селянства.

Питання про землеволодіння і землекористування — центральне для висвітлення становища селянства.

Як і раніше, на Лівобережжі і Слобідській Україні частина землі перебувала в особистій власності селян. Вони могли купувати і продавати свої «грунти», «грунтики», «дільниці», «нивки» та ін. Походження цієї земельної власності було різним. За правом займанщини освоювалися пустоші, вирубувалися ліси, осушувалися болота. Ці землі переходили в спадщину, купувалися і продавалися.

Проте питома вага таких володінь лишалася незначною. В основному селяни сиділи на землях свого державця — старшини або монастиря.

---

[1] Див.: И. Ф. Тимковский, Мое определение в службу. — «Москвитянин», 1852, №№ 17, 18, 20.

[2] «Книга і друкарство на Україні», К., 1964, стор. 100.

[3] Там же.

Власник володів селом з усіма належними йому землями — орними, сінокосними та іншими угіддями.

Відомостей про кількість землі, що припадала пересічно на один селянський двір, за цей час майже не збереглося. В численних актах купівлі-продажу, обміну, успадкування та ін. нема даних про розмір земельного володіння, а тільки вказується його місцерозташування, характер угіддя і межі.

Загалом площа селянського землеволодіння весь час зменшувалась. Старшина широко скуповувала селянські «грунти», «пляци» та інші угіддя. В земельних документах того часу збереглися численні акти купівлі старшиною різних ділянок. Хоч в кожному з них завжди йдеться про «непримушоний» і «добровольний» продаж, здебільшого це була купівля за безцінь землі у розорених, заборгованих селян. Впливові власники, особливо представники старшинської адміністрації, вдавалися при такій купівлі до відвертого примусу. В документах часто зустрічається вираз «вкинуті гроші». Це означало, що селянин відмовлявся від продажу, але власник маєтності вкидав непокірному за ворота мізерну суму грошей, і таким чином продаж оформлявся. В Прилуцькому полку осавул Мовчан, наприклад, скупив, переважно примусово, 77 земельних ділянок, 22 «нивки», 5 «садочків» і «огородів», 9 хат, 17 «лісочків», кілька млинів та ін.

Нерідко старшина застосовувала і грубе насильство для привласнення селянських грунтів. Непокірних ув'язнювали, піддавали катуванням і силоміць захоплювали їхнє майно. Гадяцький полковник Милорадович закував у кайдани селянина за відмову продати свій «грунтик», а конотопський сотник Лизогуб прикував непокірного до груби і сім тижнів окурював його димом. Відзначилися в захопленні громадських і селянських грунтів та угідь на Слобожанщині полковник Г. Квітка з нащадками, родини Донцових-Захаржевських і Кропоткіних. У таких формах проходив процес зростання старшинського і зменшення селянського землеволодіння.

ОБМЕЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ПЕРЕХОДІВ. РІСТ ВИЗИСКУ

На Лівобережжі і Слобожанщині право селянських переходів продовжувало існувати протягом всієї першої половини XVIII ст. В першій чверті XVIII ст. виходи на слободи, переселення, переходи під владу іншого державця були досить поширеним явищем. Це офіційно визнавала і старшинська адміністрація. Генеральна військова канцелярія в серпні 1722 р. писала царському уряду, що «люде малоросіяне не суть крепостніе, но народ волний... из едного места в другое... переходить всякому есть свободно...». Подібне твердження давала Генеральна військова канцелярія і у своїх відповідях сенату в 1725 і в 1735 рр.

Проте українська старшина, особливо в другій чверті XVIII ст., наполегливо домагалася офіційної заборони селянських переходів на Лівобережжі. В червні 1739 р. Генеральна канцелярія, посилаючися на забо-

рону царським указом 1738 р. виходу селян з слобідських полків, заборонила селянські переходи і на Лівобережжі: під загрозою жорстоких покарань, аж до страти, перехожан наказували повертати на старе місце мешкання. Правда, це розпорядження було скасоване царським указом в серпні 1742 р. як видане без згоди царської адміністрації, та старшина Лівобережжя продовжувала наполегливо домагатися юридичного оформлення покріпачення селян і все більше утруднювала селянські переходи, вигадувала різні перешкоди.

Одним з найбільш дійових заходів була заборона селянам порядкувати своїми ділянками — «грунтами» і «пляцами» в разі переходу до інших місцевостей.

З кінця XVII століття гетьманський уряд у своїх розпорядженнях почав твердити, що вся земля є власністю державці села, а селяни лише тимчасово користуються цією землею — до того часу, поки вони тут живуть і виконують «подданские повинности и работизны» на свого власника. Універсал Мазепи селянам с. Уланів (Ніжинський полк) сповіщає що згідно з правом, здавна ухваленим, «одейшлих на иншие мейсца для жития подданих, грунта их на державцов спадают, а оны тратят свою сукцессію» [1]. Великі власники, наприклад В. Кочубей в Полтавському полку, забороняли селянам в своїх маєтностях продавати грунти без дозволу. В 20-х роках XVIII ст. старшина вже досить часто посилалася на те, що за гетьманськими універсалами селяни, що переходили до іншої місцевості, втрачали право на ті грунти, на яких вони сиділи.

В кінці першої чверті XVIII ст. гетьманська адміністрація вже почала видавати загальні розпорядження про заборону продажу грунтів селянам, що переходили до інших місцевостей. «Урядникам городовим и сельським и того смотрети пилно надлежит,— писав в 1721 р. Скоропадський,— абы нихто у прочан, уходити з Малой Россіи чили куда на слободу, тайно намеривших, плецов и грунтов скуповать не важился, бо по исходе прочанина и гроши того пропадут, и грунт отбежскій купленный одобран будет...» [2]

В 1723 р. генеральна старшина в своїх поясненнях царському уряду пішла значно далі, твердячи, що селяни Лівобережжя зовсім не мають права продавати свої грунти. Коли вони живуть у свого власника «несходно», то не можуть продавати грунти без відома власників; якщо вони підуть в іншу місцевість, то їх угіддя «владелцам остаются, и волно им [тобто власникам] иного, кого хотя, на оних сажать».

В другій чверті XVIII ст. заборона селянам порядкувати своїми грунтами в разі переходу в іншу місцевість була вже оформлена юридично. В 1727 р. Малоросійська колегія запитувала генеральну старшину: «в Малой России... ежели чей кто подданной из подданства пойдет жить к другому в подданство, а после ево останется купленной двор и

---

[1] А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, стор. 20.

[2] «Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским», ч. II, М., 1859, стор. 306.

грунта и пожитки, и те пожитки и грунта тому подданому отдаютца-ль или те владелцы, за которыми они жили в подданстве, оное оставляют у себя».

У своїй відповіді генеральна старшина, підкресливши, що в «Малой России изстаре» була свобода переходів, повідомила, що якщо при переході селянина в підданство до другого власника «в селе или деревне первого владелца останутся его подданые и грунта, двор и другіе угодія купленныя или некупленныя, то оному владеть ему, живучи у другого владелца, не свободно и невозможно, токмо ежели выходячи от своего владелца первого может що з движимых пожитков унести или увезти з собою, то при нем останется без отнятія» [1].

Як відомо, цей фактично усталений порядок знайшов своє відбиття в проекті кодексу українських законів «Права, по которым судится малороссийский народ». Тут ясно зазначалося, що селяни, які пішли до іншої місцевості, «...своему владелцу землю свою со всем строеніем и все недвижимия именія и засеянний хлеб оставлять имеют...» [2].

Зростала і особиста залежність селян. Це знайшло свій вияв передусім у поступовому запровадженні обмежень селянських переходів. Починаючи вже з 1688 р., гетьманська адміністрація неодноразово видавала суворі розпорядження про заборону переходу селян у козацтво. У зв'язку з тим, що дуже багато селян «потиснулося» до козацтва під час першого Кримського походу 1687 р., старшинська рада і гетьман в наступні роки неодноразово підтверджували заборону вступу селян до полків [3]. Особливо суворо боролася з цим старшинська адміністрація в перші роки XVIII ст. «Грозно приказуєм — писав Мазепа в універсалі 1706 р., адресованому у Стародубський полк,— абы нихто з тамошних соловских жителей... з тяглых людей в козацтво вписоватися не уписовался...» [4]. Також суворо це заборонялося і універсалами Скоропадського.

Заборонявся і вихід селян на слободи. В гетьманських універсалах підкреслювалося, що в слободи можна приймати лише людей «зайшлих», але не підданих. Майже в усіх універсалах на осадження слобід зазначається, що слобожани повинні бути «не осподари из жилищ оседлых, на певных селах мешкаючие, для волности слободской оттоль ухиляючисся, але жебы люди волные, лезные, жилища своего слушного и жадного не маючие...». Встановлювалася також і кількість слобожан, яку заборонялося перевищувати.

Селян, що без дозволу переходили на слободи, піддавали суворим покаранням. Про це яскраво свідчить універсал Мазепи 1706 р., надісланий до Полтавського полку. Гетьман наказував, аби полковник «таковых легкомислених людей, которыи, от повинностей оставивши свои жилища для полегки, на таковие слободы, уходят, не толко переймал, грабил, забирал, вязенем мордовал, кіями бил, леч без пощадения вешати

---

[1] ЗНТШ, т. 70, 1906, стор. 170.
[2] «Права, по которым судится малороссийский народ», К., 1879, стор. 52.
[3] ЦДАДА СРСР, ф. 124 (Справи малоросійські), № 72, арк. 58.
[4] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 230.

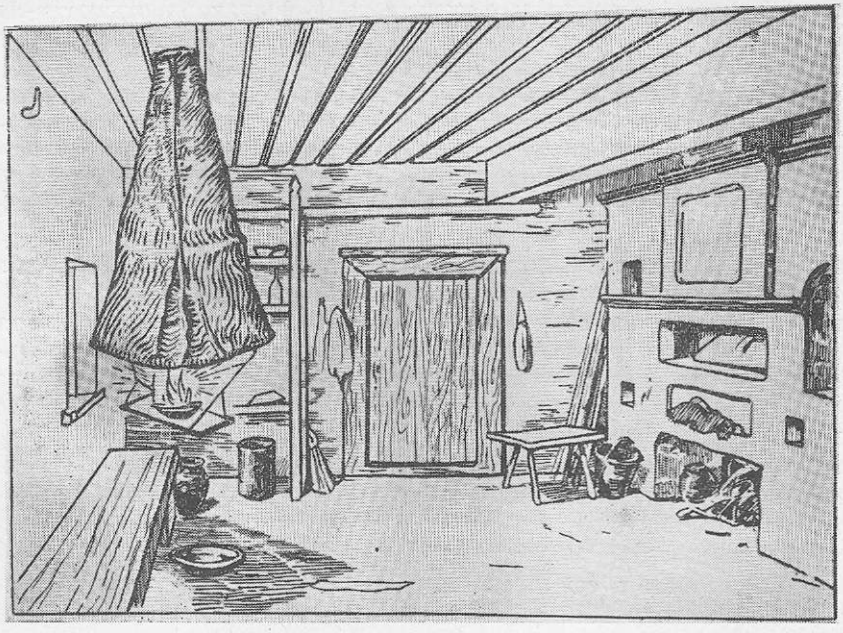

Внутрішній вигляд селянської хати на Чернігівщині. *Сучасний малюнок.*

росказовал» [1]. Слободи, осаджені селянами, наказувалося зруйнувати, а селян відправляти по своїх селах.

Заборонявся також перехід у підсусідки. Частина селян, прагнучи позбутися тяжких загальних поборів і повинностей на користь свого державця, часто переходила на становище несамостійних господарів, що жили при дворах більш заможних власників — старшини, монастирів, козаків. Відомий цілий ряд гетьманських універсалів, які забороняли перехід до підсусідків або наказували повернути підсусідків на їх попереднє становище.

Проте всі ці заходи не могли повністю припинити селянські переходи. Селяни Лівобережжя продовжували переходити і в другій чверті XVIII ст. Хоч, на жаль, прямих свідчень і не збереглося, та це випливає з деяких документів того часу. В 30-х роках XVIII ст., як відомо, провадилися генеральні слідства про маєтності в усіх лівобережних полках, в тому числі і в Стародубському. В Погарській сотні цього полку звертає на себе увагу — в більшості сіл — велика кількість зайшлих людей, «перехожан». Серед них, безперечно, були і вихідці з інших лівобережних полків.

Правом переходу користувалися і феодально залежні селяни Слобідської України, що складали тут більшість населення. Винятком

[1] В. Мякотин, Очерки социальной истории Украины, т. 1, вып. II, Прага, 1926, стор. 100.

були ті, які вважалися кріпаками, серед них було чимало російських селян.

В цей час уже чітко простежується і процес посиленого покріпачення селянства. В першому десятилітті XVIII ст. поширюється практика надання старшині і монастирям у володіння окремих дворів у селах. Починають появлятися універсали про надання в «зуполне володіння» і окремих людей. В 1699 р. гетьман закріпив як власність сотнику І. Уласовичу «осмнадцать человеков тяглих людей» і «девять человеков посполитых людей» в с. Голубичі (Чернігівського полку) [1]. В 1700 р. чернігівський полковник Ю. Лизогуб віддав у власність полковому хорунжому трьох чоловік в с. Даничі (Чернігівський полк). Зустрічаються також і згадки про купівлю селян з їх грунтами. В 1709 р. Скоропадський ствердив І. Борозні володіння «у селе Ущерне скупленных два мужиков с грунтами, отчиною, озерами, сеножатмы...» [2]. В деяких універсалах є навіть згадки про надання в підданство самих селян, без грунтів. Гетьман Скоропадський, стверджуючи А. Покорському володіння селянами, зробив таке цікаве застереження, що він «самих тилко посполитих жителей, в зуполное владеніе и подданство» [3] надає.

З 20-х років XVIII ст. гетьманські універсали і розпорядження правління гетьманського уряду надають власникам також і право самим карати своїх підданих — бити киями, заковувати в кайдани, ув'язнювати.

Процес покріпачення селянства інтенсивно проходив і на Слобідській Україні в кінці XVII і першій половині XVIII ст. Були дуже частими випадки перетворення старшиною вільного населення на підданих. В 1713 р. розглядалася скарга на харківського полковника Шидловського, який «подбил себе в поданство и завладел» багатьма вільними людьми. Так само діяла полкова старшина і в інших полках Слобожанщини. Чимало підданих-кріпаків мали у своїй власності і представники духівництва. В 1732 р. по чотирьох слобідських полках у «попов и причетников» нараховувалося 687 кріпаків, а в 15 монастирях цих полків близько 5500 душ кріпаків обох статей.

В другій чверті XVIII ст. старшина і багате козацтво Слобожанщини збільшувало кількість своїх кріпаків. Про це переконливо свідчать дані перепису 1732 р. З матеріалів цієї ревізії можна бачити, що в 30-х роках XVIII ст. в підданстві російських, українських і іноземних поміщиків нараховувалося близько 62 тис. кріпаків, тобто половина всього селянського населення. Решта селян вважалася просто підданими і зберігала деяку свободу.

Дальший розвиток товарно-грошових відносин, дедалі тісніший зв'язок феодального господарства з ринком обумовлювали і наростання визиску селянства.

З усього селянства Лівобережжя і Слобожанщини в першій половині XVIII ст. стягалися численні податки. Встановити точну і більш-менш

---

[1] «Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка», стор. 293.
[2] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 252.
[3] Там же, стор. 289.

Українська селянка. *З малюнка XVIII ст.*

повну картину цих зборів майже неможливо. Окремі податки поширювалися лише на певні групи населення, причому об'єкт і порядок оподаткування дуже часто змінювався — від них звільнялися повністю, частково або на певний час різні групи населення.

Існувало багато місцевих зборів, що встановлювалися полковими, міськими і навіть сотенними властями. Цим можна пояснити, що ряд податків відомий нам лише за назвою (наприклад, «мазепщина»); значення деяких, їх розміри при пізніших ревізіях не могла з'ясувати навіть старшинська адміністрація. Такою ж строкатістю визначався і порядок використання зібраних грошей і продуктів — частина їх йшла до генерального військового скарбу, частина — до полкового, сотенного і міського скарбів.

Селянство несло на собі головний тягар цих зборів. Серед них слід відзначити насамперед ті, які збиралися з усіх — за невеликими винятками — груп селянства. Це були збори на гетьмана і полковників. Вони стягалися, як це видно з матеріалів «Веденій» (переліку зборів з населення), складених в 20-х роках XVIII ст., з усіх селян і по всіх полках.

Повсюдно збиралися також гроші або продукти на окремих чинів полкової і сотенної старшини (писарів, підписків, осавулів, хорунжих), численних полкових, сотенних і міських служителів (десятників, поштарів, катів тощо), на музикантів, сторожів та ін. У «Веденіях» дано досить докладний перелік цих зборів по всіх лівобережних полках і майже по всіх сотнях.

Всі селяни давали кілька разів на рік старшині і обов'язкові подарунки, так звані *ральці*. Незважаючи на гетьманську заборону (універсал Скоропадського 1721 р.), ральці продовжували існувати й пізніше.

Повсюдно поширеними були і податки на церкву. В джерелах згадуються збори на висвячення церков, треби з одружуваних, хрестин, похорон, «столовые деньги» на духівництво, «проїзні» на церковну адміністрацію тощо.

Селян примушували брати участь у різних будівельних роботах — будівництві гребель, фортець, оборонних валів і ровів, мостів тощо. До нас дійшли численні універсали гетьманів Скоропадського, Апостола та інших, які підтверджують, що це є давнім і неодмінним обов'язком селян.

Загальним для всіх селян і в цей час був збір на утримання війська — стація. Близькою за своїм характером до стації була квартирна повинність — обов'язок утримувати війська на квартирах, забезпечувати їх паливом та іншим; до стації додавалася і підводна повинність — для перевозок провіанту, фуражу, військового спорядження, різних вантажів тощо.

Збиралися також гроші і натурою (провіант, фураж, паливо) на розквартировані на Україні російські війська. Ці збори особливо зросли в часи шведської навали 1708—1709 рр. До того ж під час переходу військ через села господарства селян зазнавали пограбувань, про що свідчать їх численні скарги.

Український селянин. *З малюнка XVIII ст.*

Розорюване і гноблене феодалами селянство Лівобережжя і Слобожанщини відігравало неабияку роль в обороні України від нападів зовнішніх ворогів — турецько-татарських і шведських військ. Воно широко притягалося до будівництва і відновлення оборонних споруд — фортець, валів, ровів тощо. В 1707—1715 рр. тисячі селян з підводами, кіньми та інструментом працювали на укріпленнях багатьох міст — Переяслава, Ніжина, Стародуба, Ромен, Полтави, Глухова, Чернігова, Києва.

Селянство брало активну участь і безпосередньо у воєнних діях. Багато селян входило до складу так званих *польових ватаг* — невеликих загонів, що успішно діяли в боротьбі проти турецько-татарських загарбників. Польові ватаги захоплювали полонених, здобували «язиків», проводили розвідку і т. д.

Особливо активно діяли селяни в партизанській боротьбі під час шведського вторгнення 1708—1709 рр. В листі ад'ютанта Петра I Ф. Бартенєва від 13 жовтня зазначалося, що селяни «по лесах собрася, конпаниями ходят, и шведов зело много бьют, и в лесах дороги зарубают» [1]. Один із шведських генералів, Лагеркрона, доповідав шведському королю Карлу XII, що його війська, просуваючись по Україні, постійно зустрічали селянські загони, що налічували сто і більше чоловік.

Яскраве свідчення про цю боротьбу селян проти ворожої навали дає і тогочасний офіційний опис подій Північної війни, в якому зазначено, що

[1] «Труды Русского военно-исторического общества», т. 1, СПб., 1909, стор. 103.

«мужики в некотором месте, при Десне стоящем, с полтораста человек шведов порубили и в полон взяли» [1].

Все це значно ослаблювало шведську армію. Іноземні дипломати, в тому числі англійський посланник Ч. Вітворт, у своїх донесеннях урядам часто згадують великі втрати шведів, викликані партизанською боротьбою.

Шведське командування чинило криваві розправи над непокірними; багато поселень було спалено. Проте це не могло припинити визвольну боротьбу народних мас. Лави ворожої армії танули, в той час як могутня хвиля народної боротьби піднімалася з новою силою. Як зазначає Ф. Енгельс, «постійно підточуючи сили ворога, хвилі народної війни з бігом часу перемелюють і руйнують частинами найбільшу армію, і, що найголовніше, не видно, щоб це врівноважувалось відповідним зменшенням у другої сторони» [2].

Боротьба селянських мас України внесла свій гідний вклад в справу розгрому шведської навали і визволення української землі від загарбників.

Значною була роль українського селянства і в російсько-турецьких війнах другої чверті XVIII ст. Територія Лівобережжя і Слобожанщини служила оперативною базою військових дій на півдні. Тут розташовувалися війська, забезпечення яких квартирами, провіантом і фуражем важким тягарем лягало на плечі українського селянства. Царські закони встановлювали, що селяни мали давати вдвічі більше проти козаків — 2 козацьких двори давали стільки, скільки один селянський. Збори на російські війська стягувалися то грошима, то продуктами (борошно, крупи, сіль та ін.). Кожен селянський двір платив гроші або давав продукти в розмірі, що встановлювалося по розкладці, відповідно до категорії, до якої він був віднесений («грунтовий», «малогрунтовий», «нищетний», «крайне нищетний», «бездворна хата»).

Загальна сума зборів — *порції* (збір на солдата) і *рації* (на коня), коли їх перевести на гроші, була дуже значною. В 40-х роках XVIII ст. вона складала близько 117 тис. крб. Збирання грошей і продуктів на російські війська супроводжувалося здирствами і насильством.

Селяни постачали і робочу худобу. За розпорядженням царського уряду, тут в 1735 р. наказувалося закупити 20 тис. волів, в 1737 р.— закупити біля 30 тис. пар волів і реквізувати — до 45 тис. У великій кількості — понад 20 тис.— мали постачатися воли для російської армії і в наступному, 1738 р. У таких же великих розмірах збирався провіант і робоча худоба й на Слобідській Україні.

Значно збільшилася в другій чверті XVIII ст. і кількість військових повинностей для селян. До цих робіт притягалися всі категорії селянства — піддані старшини і монастирів, селяни військових, рангових, ратушних сіл і навіть підсусідки. На роботи селяни мали з'являтися з підводами, запасом харчів на півроку і своїм робочим інструментом.

---

[1] «Журнал, или Поденная записка Петра Великого», ч. I, СПб., 1770, стор. 180.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 17, стор. 210.

У 1731 р. на побудові фортець й інших оборонних споруд працювало до 10 тис. селян. В наступному 1732 р. старшинська адміністрація одержала наказ вислати на військові роботи 30 тис. козаків і селян. У 1735 р. на роботи було відправлено 7 тис. селян. З даних, що збереглися, видно, що в 1736 р. на військових роботах працювало 4 тис. селян з усіх лівобережних полків. У 1738 р. відправилися 20 тис. возів з погоничами для перевезення лісу на побудову фортець.

Дуже поширеними також були різні торговельні збори. Значна частина з них мала місцевий характер і узаконювалася спеціальними розпорядженнями старшинської адміністрації. В різних частинах України згадуються *перевозове* (за перевіз через річку), *погребельний* (за переїзд через греблю), різні вагові і мірні збори та ін.

Все зазначене стосувалося селянства Лівобережжя і Слобожанщини в цілому. У становищі ж кожної з груп селянства існували свої особливості.

СТАНОВИЩЕ РІЗНИХ ГРУП СЕЛЯНСТВА

В старшинських маєтностях більшості лівобережних полків (крім південних) в першій половині XVIII ст. панщина стає основною формою визиску селян. Форми панщини були дуже різноманітними. Найчастіше вона складалася з великої кількості різних «роботизн» на власника. Істотна різниця цих «работизн» від повинностей другої половини XVII століття полягала не лише в значно збільшеному обсязі їх, але й у тому, що вони відбувалися під час основних сільськогосподарських робіт — оранки, сівби, жнив.

В окремих селах, наприклад в гетьманському селі Кочурівка (Ніжинський полк), селяни відбували лише панщину. Відомий ряд універсалів Скоропадського, в яких обов'язки селян зводяться лише до «роботизны» на власника. Але здебільшого до панщини долучалися різні побори натурою і грошима. Вони являють собою надзвичайно строкату картину. Майже в кожному селі існувала своя номенклатура поборів; розмір їх був більшим в північних полках і порівняно меншим — в південних. Протягом першої половини XVIII ст. можна відзначити загальне зростання зборів — як натуральних, так і грошових.

В кінці XVII і на початку XVIII ст. в більшій частині Лівобережжя (його північна і центральна частини) вже усталилася регулярна панщина. З відомого універсалу Мазепи 1701 р. видно, що вона становила в середньому два дні на тиждень. Гетьман наказував власнику с. Смоляж (Веркіївська сотня, Ніжинського полку), сотнику С. Афанасієвичу, «абы не болшей але толко два дне в тиждень роботу его панщизною отправовали, а іншіе дне на свои оборочалы потребы...» [1]; універсал передбачає також і натуральні збори — збіжжям від голови робочої худоби. Дводенна панщина згадується і в інших тогочасних джерелах, наприклад, в розпоря-

[1] «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», стор. 169.

дженні чернігівського архієпіскопа Максимовича (1704 р.) селянам слободи Льгівки (Чернігівський полк) — після закінчення пільгових років «катедре дела и послугы отбувати два дня в тиждень без всяких поборов» [1].

Гетьманські універсали відбивали норми, що вже склалися. В універсалі 1705 р. С. Голембовському Мазепа наказував власнику селян «уживати не обтяжливе над слушность и инших панов, державцов обыкновеніе...» [2]. Про «звыклые работизны» неодноразово згадує в своїх універсалах і Скоропадський.

Натуральні і грошові податки на адміністрацію дедалі все зростали. Так, селяни с. Пушкарі (Шептаківська сотня, Стародубського полку) «за Самойловича гетмана... платили на кухню гетманскую золотих по пятдесят, за гетманом Скоропадским платили на кухню гетманскую золотих по сто» [3].

Полковники накладали окремі додаткові збори і повинності на свою користь. В Лубенському полку так діяв полковник А. Маркович. Майже необмеженою владою в своїх сотнях користувалися і сотники. Вони примушували селян працювати на себе, стягали самовільно різні податкові збори; нерідкими були випадки, коли сотники брали селян під свою «протекцію» і примушували працювати на себе. Таких же утисків і здирств зазнавали від полкової і сотенної старшини і селяни Слобідської України. Про це красномовно свідчать їхні численні скарги.

У джерелах можна знайти чимало звісток про те, що сільські ремісники, замість усіх інших повинностей, виконували тільки різні роботи на власника і на старшинську адміністрацію. У с. Митченках (Ніжинський полк) «кузнецы и слюсари, плотники и кравци... делали на Батуринскій запас всякія своего ремесла работы, а окладу никакого с них не было» [4]. У с. Обмочеві (Ніжинський полк) згадуються селяни — *палубщики* (що доглядали за *палубами* — великими возами — і були на них візниками), «а окладу з них некакова не биралось...» [5]. Так само не стягувалися грошові і натуральні збори з селян, зайнятих на гетьманському полюванні.

Становище селян в монастирських маєтностях мало відрізнялося від становища старшинських. Тут також ми зустрічаємо поєднання натуральних і грошових зборів із відробітками; питома вага панщини зростала.

Новим явищем в покріпаченні селян були покарання їх за ті або інші повинності не судом, а своїм власником. У «Правах...» ця практика знайшла і своє юридичне оформлення. Якщо десь виявиться «ослушание и преступство» проти власників, останні винних «наказивають вольно».

---

[1] В. Мякотин. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII веках, т. 1, вып. II, стор. 94.
[2] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 272.
[3] Там же, стор. 397.
[4] А. Лазаревский, Описание Старой Малороссии, т. 2, стор. 277.
[5] Там же, стор. 274—275.

В рангових маєтностях повинності селян, при всій різноманітності в окремих місцевостях, здебільшого зводилися до грошової і продуктової данини, головним чином хлібом. Так, у с. Андрійковичах з селян на рік стягувався лише грошовий чинш — 100 крб., так само було і в селах Боршні і Смошу (Прилуцький полк). Поряд з тим, в Ніжинському полку, в с. Вересочі, селяни зобов'язувалися «вшелякое послушенство и звичайную повинность» віддавати. «Работизна», як бачимо, тут поєднувалася з різними натуральними і грошовими зборами. Лише працювали на свого державця селяни с. Хвастовців (Ніжинський полк).

За допомогою старшинської адміністрації непокірних селян рангових маєтностей державці піддавали тілесним покаранням («каранню на теле»), нерідко публічним (під час торгу), ув'язненню, штрафам.

В такому ж становищі знаходилися і селяни монастирських маєтностей.

Селянам ратушних і вільних військових сіл жилося порівняно краще. Згадки про панщину в них у першій чверті XVIII ст. не зустрічаються; повинності зводилися до натуральних і грошових зборів і окремих «роботизн».

Хоч питома вага цих категорій протягом першої половини XVIII ст. продовжувала зменшуватися, все ж лишалася досить значною.

Чимало вільних військових сіл згадано в матеріалах генеральних слідств 30-х років XVIII ст. Повинності селян в цих селах зводилися до обов'язку давати щорічну стацію (частково грошима, частково натурою), ряд окремих грошових податків («показанщина», «покуховне», «столове» та ін.). Крім цього, з них стягувалися побори на полкових і сотенних служителів, на військову музику, на ратушу. Вони виконували підводну і поштову повинності, забезпечували потрібним провіантом, фуражем війська, що проходили через село або стояли в ньому.

Податки в різних селах мали значні відміни. В деяких стягувалися вони переважно в грошовому вигляді. Так, в м. Сосниця і навколишніх селах з заможного двору збиралися по 1 крб. 50 коп., з середнього — 50 коп., а бідного — 15 коп. В цей же час в ряді сіл основним обов'язком селян було давати продукти. У Варвинській сотні, Прилуцького полку, збиралося з посполитих борошно відповідно до «пропорции их имущества».

Нарешті, селяни військових сіл постійно притягалися до виконання різних робіт за розпорядженнями полкової і сотенної адміністрації — будівництва і лагодження укріплень, шляхів, мостів тощо. Так, с. Гриньове (сотня Стародубського полку) «с прочими войсковими селами полковник, на тотчас будучий, Миклашевский, старшини полковия, на полковіе разніе работизни употребляли»; селян с. Солови «полковник Миклашевский и протчая старшина на полковіе и городовіе разніе употреблялы работизни» [1]. Їх зобов'язували також нести поштову службу. Характер останньої видно з уривка свідоцтва старожилів с. Подище (Прилуцький полк) — «при ратуши на почте одна лошадь всегда бивала

[1] «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку», стор. 427—428.

без перемени, купленная обще ими, того села жителями, дотоль, пока падет, и на место ей другую ставили, з человеком переменою...» [1]

Роботи на ратушу зводилися до косовиці на міських луках, заготівлі дров та ін. Виконувались також і окремі роботи на полковників і сотників в їх господарстві. Такі дані є по Стародубському, Переяславському, Полтавському і багатьох інших полках.

Загалом можна зробити такі висновки: селяни військових і ратушних сіл півночі Лівобережжя давали стацію на користь гетьмана, грошовий оброк на ратушу, збори на полкових і сотенних служителів і виконували польові роботи. В південних полках становище селян було дещо кращим — вони відбували лише загальні повинності, до яких почасти долучалася і стація.

З 1727 р., за розпорядженням Верховної таємної ради, збори з військових та ратушних сіл стягалися в основному грошовим чиншем, який дуже різнився своїм розміром в окремих полках і сотнях.

Стягування цих податків супроводжувалося великими зловживаннями і здирствами. В 1740 р. правління гетьманського уряду передбачало реорганізувати ці побори, встановивши певні градації в залежності від майнового стану селян. Але сенат, прагнучи забезпечити якнайбільші надходження в царську казну, не дозволив цієї реорганізації.

Становище селян-слобожан, як вже зазначалося, майже нічим не відрізнялося від становища селян в старшинських і монастирських маєтностях. Після оселення в слободах селяни дуже короткий час — рік-три, рідше п'ять років — користувалися пільгами щодо податків і повинностей. В дальшому вони повністю підпадали під загальний тягар повинностей і поборів. Це відзначалося і в гетьманських універсалах. Жалуючи феодалу володіння слободами з усіма угіддями, ці універсали дозволяли «от людей послушенство и повинность звиклую отбирати на себя».

Протягом всієї першої половини XVIII ст. досить значною за своєю чисельністю групою селянства як на Лівобережжі, так і в Слобожанщині були підсусідки. На одному Лівобережжі в 1732 р., за підрахунками О. Лазаревського, нараховувалося 8062 козацьких і 4900 селянських дворів, що мали у себе підсусідків. До цих тринадцяти тисяч дворів слід додати ще безперечно значно більшу кількість підсусідків, що жили в старшинських і монастирських господарствах. Саме вони і складали основну масу підсусідків. Не менше було підсусідків і на Слобідській Україні. За «Экстрактом о Слободских полках» в 1732 р., тут нараховувалося 12 978 підсусідків.

Перехід у підсусідство був здебільшого спробою селян уникнути тяжких поборів і повинностей. Підсусідки, що вважалися несамостійними господарями, відбували ці повинності в значно меншому розмірі.

В гетьманських універсалах першої половини XVIII ст. дано тогочасне визначення окремих категорій підсусідків: «которые в своих, люб в козацких дворах мешкаючи, поля свои, сеножати и иншыи угодя мают...»; «которые в дворах козацких мешкают, на чужые грунта, своих не

[1] В. Мякотин, Очерки социальной истории Украины, т. 1, вып. II, стор. 19.

маючи, з плугами, серпами, косами для заробку ходят...»; «котории люб в подсоседках у козаков живут, а свои грунта особно пашут або пущают оные иным людем себе в прибель...»

Підсусідки, що жили у старшини, знаходилися в значно більшій залежності від власника, ніж інші. Особливо в тяжкому стані знаходились бездвірні і безгосподарні підсусідки. На Слобідській Україні підсусідків, що жили у старшини, було небагато. Це пояснювалося тим, що старшина поперетворювала їх на своїх підданих, кріпаків.

Підсусідки козацькі, що жили в дворах заможних козаків, теж залежали від своїх власників, але в меншій мірі. Зате вони відбували повинності старшинській адміністрації, найчастіше — сотнику. Про це виразно свідчать універсали Скоропадського 1709 і 1714 рр. ніжинському полковому осавулу І. Тарасовичу про право останнього від підсусідків «всякие повинности и послушенства отбирати...» На Слобідській Україні козацьких підсусідків було дуже багато.

Існували також і «мужицькі» підсусідки, які жили в дворі залежних селян. Як видно з гетьманських універсалів, вони, крім праці на господаря, відбували повинності на старшинську адміністрацію — «подсоседкам как козацким, так и мужицким... быть послушными и до всяких послушенств неспречными».

Селянство Лівобережжя і Слобожанщини не являло собою соціально єдиної групи. За даними ревізії 20-х років XVIII ст., в Київському полку було «достаточних», тобто більш-менш заможних посполитих 39,2%, а убогих — 60,8%. Збіднілі посполиті складали більшість і в Стародубському полку.

В другій чверті XVIII ст. тривав дальший процес зубожіння посполитих. Про це яскраво свідчать дані ревізьких книг, наведені В. Барвінським[1]. З них можна бачити, що кількість «можних» дворів весь час зменшувалася, а кількість зубожілих («нищетних» і «крайне нищетних», за термінологією книг) — збільшувалася.

В 1732 р. в Прилуцькому полку на загальну кількість 9616 дворів приходилося 94 «можних», 3762 «нищетних» (39,1% загальної кількості посполитих); в 1739 р. «можних» зовсім не показано, а «нищетні» складали вже більшу частину всього числа дворів. У Переяславському полку «можних» в 1731 р. нараховувалося 770 дворів, «нищетних» — 3768. В наступні роки кількість «можних» зменшувалася, в 1737 і 1740 р. вони зовсім не згадуються. Значно зменшується кількість «середньо- і малогрунтових» дворів. Подібна картина — невпинне зменшення кількості «можних» і «грунтових» дворів і зростання числа «нищетних» — спостерігається і в інших полках: Гадяцькому, Миргородському, Чернігівському.

Поряд із загальним зубожінням міцнів досить значний прошарок заможних селян, які користувалися працею наймитів і підсусідків. З 1732 р. близько 5 тис. селянських дворів на Лівобережжі мали у себе підсусідків.

---

[1] Див.: В. Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв., Харьков, 1909.

Посилення феодально-кріпосницького гніту породжувало зростання протесту широких мас селянства.

Одним із поширених пасивних форм протесту, незважаючи на обмеження і заборони, був перехід у підсусідки. Кількість їх в 30-х роках лишалася дуже значною: 30 тис. дворів на Лівобережжі і близько 13 тис.— на Слобожанщині.

Становище змінилося в 1734 р., коли царський уряд спеціальним законодавчим актом встановив, що на власників грунтів покладаються всі повинності і збори, «которые подданые, продав свои грунты, с них пойдут, а другие на их местах жить станут и теми грунтами владеть будут, те також де отдают по пропорции своих имений повинности» [1]. Внаслідок цього указу різко збільшилося «бродячих» підсусідків, що жили по чужих хатах і не мали свого господарства. Загальна ж кількість підсусідків значно зменшилася. Для селян став неможливим і цей шлях деякого уникнення податкового тягара.

Продовжувався і самовільний вступ селян до козацтва, про що свідчать численні згадки в гетьманських універсалах і полковницьких листах. Оголосили себе вільними козаками і відмовилися коритися своїм власникам селяни с. Маків (Ніжинського полку), с. Левки (Прилуцького полку), ряду сіл на Чернігівщині та ін.

Перехід до козацтва все ж значно зменшився в другій чверті XVIII ст. З 20-х років із створенням Малоросійської колегії царський уряд безпосередньо втручався в цю справу, бажаючи зменшити число козаків і цим збільшити надходження до царської казни. В травні 1722 р. Малоросійська колегія зажадала від старшини повних списків козаків. Оскільки їх число здалося великим, були вжиті рішучі заходи для припинення дальшого переходу селян в козацтво. За указом Петра I 1723 р. в козацькому стані мали залишатися тільки ті, хто з діда-прадіда були записані в козацькі *компути* (списки козаків по сотнях), всі інші поверталися в селянський стан. Це ж було підтверджено і царським указом 1746 р.

Так само було закрито для селян ще один шлях до поліпшення свого становища — вступ в наймані, так звані *охотницькі полки.* Власники забороняли такий перехід, відбирали у селян їх майно і садовили до в'язниці. А в 1743 р. Правління гетьманського уряду і Генеральна канцелярія наказали притягти двори козаків охотницьких полків до всіх загальних повинностей; всі попередні пільги для них скасовувалися.

Протягом першої чверті XVIII ст. досить поширений був вихід селян на слободи. Починаючи з другого десятиріччя XVIII ст., гетьманський уряд став на шлях обмежень і заборони виходу лівобережних селян на слободи. Гетьманські універсали 1721 р. цілком заборонили вихід на слободи. Протягом другої чверті XVIII ст. слободи осаджувалися вже виключно людьми зайшлими.

[1] «Полное собрание законов Российской империи», т. IX, СПб., 1835, стор. 10.

Однією з поширених форм протесту селян проти зростаючого гніту і закріпачення залишалися переселення і втечі. Частина селян в кінці XVII і в першому десятиріччі XVIII ст. переходила на правий берег Дніпра, на територію Правобережної Наддніпрянщини, що вважалася нейтральною зоною між Російською державою і Польщею. Як і в попередні десятиліття, багато селян тікало в південні степи і на Запоріжжя.

Масові втечі селян, головним чином з південних лівобережних і слобідських полків, відбувалися зокрема в 1688 р. Селяни переходили великими ватагами, і старшинська адміністрація доносила в Москву, що силами своєї охорони вона неспроможна затримати всіх утікачів. В джерелах збереглися численні свідчення про селянські втечі в 90-і роки XVII ст., зокрема з північних полків — Чернігівського і Прилуцького, де визиск був особливо сильним [1].

Чимало таких втікачів збиралося в Запорізькій Січі. Гетьманські розвідники в Січі доносили про наміри цієї голоти — «последней черни» — розправитися з гетьманом і старшиною — «всю генеральную старшину отставить, ибо они де сами себя один другого поставляют, а мы иного себе гетмана и старшину генеральную поставим»[2].

Ці селяни-втікачі, «убогі харпаки», становили головну силу повстання козацької голоти, що спалахнуло в Січі в 1691 р. під проводом козака Матвійця.

Антифеодальні виступи в 1691 р. досить часто відбувалися і в лівобережних полках — Київському, Лубенському, Полтавському та ін. Вони виявлялися в розправах з старшиною і власниками і захопленні їхнього майна. Гетьман наказував — «кого доведеться, на горло карати, а кого кіями обкладати».

В 1692—1695 рр. значні антистаршинські виступи розгорнулися на півдні Лівобережжя. З донесень гетьманської адміністрації видно, що рух ширився під гаслами розправи з панами і орендарями.

У 1695 р. біднота хотіла проголосити гетьманом замість ненависного Мазепи популярного проводиря повстанців на Правобережжі полковника С. Палія, бо «ведает он, как панов украинских взять в руки» [3]. Запорізька старшина в своїх донесеннях в Москву підкреслювала, що всі ці хвилювання походять від селян-втікачів, що збираються на Січі. Заворушення серед селянства і рядового козацтва в цьому році були настільки значними, що Мазепа під час своїх поїздок по Україні наказував ставити біля свого намету гармати і тримати біля себе охорону в 500 чоловік *сердюків* і *компанійців* (так звалися козаки найманих піших — сердюцьких і кінних — компанійських полків).

Початок XVIII ст. ознаменувався дальшим збільшенням селянських втеч. У 1701 р. через Дніпро переходили ватаги по 200 чоловік. Мазепа в тому ж 1701 р. повідомляв в Москву, що «на ту сторону Днепра всяких

---

[1] ЦДАДА СРСР, ф. 229 (Книги Малоросійського приказу), № 81, арк. 876—880, 890—895 та ін.

[2] ЦДАДА СРСР, ф. 124, № 72, арк. 56.

[3] ЦДАДА СРСР, ф. 229, № 67, арк. 409—410.

чинов жители идут непрестанно». Протягом одного 1701 р. прикордонна варта (охотницькі полки) завернула три тисячі втікачів, що переправлялися через Дніпро «по зимнему пути». Іноді втікачі вступали в бій з вартою і «проходили за Днепр сильно» [1].

Гетьманський уряд в 1703 р. наказував «перехожан», що йшли за Дніпро, карати на горло. Страта загрожувала не тільки «перехожанам», а й тим, хто перевозив їх через Дніпро. Крім лівобережців, на правий берег переходило багато селян з майном і худобою і з Слобожанщини [2].

Ловили втікачів «польные сторожа», які одержували за це певну плату, а також козацькі роз'їзди. В періоди, коли селянські втечі особливо посилювалися, кількість козаків у роз'їздах значно збільшувалась. В Чернігівському полку, наприклад, час від часу в роз'їздах бувало до 400 козаків. За пропуск втікачів сотенні і сільські урядовці, сторожі, козацькі роз'їзди повинні були нести «великое на теле и худобе... по розыску каранье безотпусно» [3].

Втечі лишалися однією з важливих форм селянського протесту і в другій чверті XVIII ст. На жаль, до нас дійшли лише розрізнені і уривкові дані про ці втечі, що унеможливлює загальну характеристику процесу. До того ж у джерелах згадується переважно про великі втечі; переселення і втечі окремих людей і навіть родин не знайшли тут свого відбитку.

В 1743 р. 34 селянських родини с. Ковалівки, Міністерського відомства, вночі «з заряженим пулями оружием и протчем разбойническим снарядом, жиля свои испустошивши, не бежали, но разбойнически вийшли...» Втекли в тому ж році і 23 родини з Варварівки. При спробах зупинити втікачів останні відбивалися «с огненных оружием и с кошиями».

Продовжували тікати піддані і з слобідських полків. У Харківському полку варта вціймала і повернула за один 1722 р. 189 чоловік. В 1732 р. багато селян в Охтирському полку «оскудели вовсе и в крайнюю пришли нищету» і «тайно и явно в другие слободы шли». Коли їх затримувала варта і вислана погоня, селяни, отаборившись серед повалених возів, з вилами, косами, сокирами вчинили збройний опір і втекли.

Не дивно, що царські урядовці і старшинська адміністрація вважали за необхідне вжити додаткові заходи для затримання численних втікачів з Лівобережжя і Слобожанщини — «прежніе форпосты и заставы умножить людьми, а где надлежит, и вновь учредить» [4].

Однією з найпоширеніших форм протесту селян проти феодально-кріпосницького гніту залишалася відмова виконувати повинності. Хоч лише незначну частину таких виступів відбито в документах, і до того ж збереглося цих документів дуже мало, але й вони дають певне уявлення про цю форму селянської боротьби.

---

[1] ЦДАДА СРСР, ф. 229, № 83, арк. 515, зв.

[2] ЦДАДА СРСР, ф. 124, № 72, арк. 23.

[3] «Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским», ч. II, стор. 306.

[4] «Сборник Русского исторического общества», т. 94, стор. 409.

В 1706 р. селяни сіл Лютеньки, Бірок, Соколівки, Загрунівки (Гадяцький полк) відмовлялися від виконання повинностей на свого власника. В 1709 р. відмовлялися від «послушенства» селяни с. Роменець (Гадяцький полк). З окремих згадок у документах можна зробити висновок, що такі події відбувались у всіх полках Лівобережжя. Гетьманський уряд наказував суворо карати селян, що виявляли «неслухняність».

Відмова від виконання повинностей нерідко супроводжувалася спашем посівів власника, спустошенням лісів, захопленням худоби й іншого майна. Селяни с. Подище (Прилуцький полк) самовільно збудували греблю і затопили млини, що належали полковнику Д. Горленку. Тому гетьманські універсали часто, погрожуючи суворою карою, застерігали селян, щоб вони не важилися «в гаях, лесах, оних грунтах чинити спустошення» [1]. Такими є універсали Мазепи, що охороняли недоторканість володінь Київського, Печерського, Лубенського, Мгарського та інших монастирів, універсали Скоропадського про володіння генерального осавула М. Гамалії і багато інших.

Протест селянства проти зростаючого феодально-кріпосницького гніту переростав і у великі народні повстання. Одне із найбільших повстань спалахнуло на Лівобережній Україні в 1687 р. Початок його поклали антистаршинські виступи козацтва в Гадяцькому і Прилуцькому полках. Незабаром масовий селянський рух охопив більшість полків Лівобережжя. Тогочасні українські літописи відзначають народний характер повстання. Так, автор Лизогубівського літопису зауважує, що «чернь и мужики панов своих, а паче ариндаров грабовали, а иных мучили, в смерть забывалы, по городам и в войску» [2].

Повсталі селяни повсюди розправлялися з своїми гнобителями. В Гадяцькому полку селяни захопили худобу, що належала гадяцькому полковнику Бороховичу. Селяни с. Русанівки напали на володіння Мгарського монастиря. В Переяславському полку проти свого власника Л. Полуботка повстали селяни сіл Іванкова, Ходоркова, Шелехівки, Бубнового, Ірклієва, Домантового, Басані. Повстанці захоплювали панське збіжжя, худобу, будівельний ліс тощо. Вони нападали на маєтки й інших старших — І. Сулими, Д. Максимовича.

Старшина з допомогою царських військ жорстоко придушила цей народний рух. Повстанців ув'язнювали, катували, вішали, відбирали у них худобу.

Для придушення зростаючого опору селянства старшина дедалі частіше зверталася за допомогою до царського війська. З свого боку царський уряд наказував командирам російських військ на Україні жорстоко придушувати всілякі виступи селян проти старшини. Старшина постійно зверталася до царського уряду з проханням збільшити кількість царських військ на Україні, «чтоб для опасения от своевольных людей было при помощи больше надежды» [3]. В 1688 р. Б. Шереметьєв одержав цар-

[1] «Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку», стор. 157.

[2] «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888, стор. 34.

[3] ЦДАДА СРСР, ф. 124, 1688, № 72, арк. 41.

ський указ — «есть ли... от своеволных людей какое злое дело вносится учнет, тогда б он... с теми великих государей людьми... шел... где своевольные люди явятца» [1]. На початку 1702 р. хвилювання селян в окремих частинах Лівобережжя були настільки значними, що Мазепа вважав небезпечним зосереджувати козацьке військо в одному місті (в зв'язку з можливим нападом кримського хана), а радив тримати війська по полках на випадок селянських виступів.

Нова велика хвиля антифеодальної боротьби селянства піднялася в 1707—1708 рр. під впливом повстання на низу Дону під проводом Кіндрата Булавіна. На початку 1708 р. К. Булавін прибув на Запоріжжя. Це сприяло поширенню антифеодальних виступів селянства на Лівобережжі і Слобожанщині.

В другій половині 1708 р. повстання поширилося на Лівобережну Україну, охопило південні полки — Лубенський, Полтавський, Гадяцький, Миргородський, а потім й інші. У своїх донесеннях в Москву Мазепа підкреслював великий розмах руху — «таковий мятеж умножается во всех полках» — і його загальнонародний характер: в русі брало участь «все поспольство». Повстанці захоплювали майно старшини.

На території Лівобережжя діяло два великих повстанських загони. Один з них, чисельністю до 800 чоловік, очолював ватажок Перебийніс. На чолі іншого, ще більшого загону — до тисячі чоловік — стояв Молодець. До цих загонів весь час вливалися нові сили повстанців; за словами Мазепи, до них «как вода, гультяйство плывет отовсюда...» [2]

Навала шведських військ і відкрита зрада Мазепи посилили виступи селянства в 1708—1709 рр.

Восени 1708 р., після одержання звістки про зраду Мазепи, почалися антистаршинські виступи в Полтаві, де «зібралися мужики в місто і старшину били, і грабували, і від того купці і знатні люди побігли з міста геть в інші місця» [3].

Селяни навколишніх сіл розгромили маєтності батуринського коменданта Чечеля, лубенського полковника Зеленського, генерального осавули Гамалія, лубенського полкового осавули Петровського та багатьох інших. В Стародубському полку селяни сіл Чеховки, Карбового і Севастянівки «бунтовничим а праве розбойничим способом» напали на полкового писаря Пашкевича, забрали різне майно і його «самого з жоною і зо всеми при нем будучими, мало на смерть не позабивали» [4].

Протягом зими селяни багатьох сіл Лівобережжя відмовилися виконувати повинності на своїх власників і коритися старшинській адміністрації; нерідкими були напади на старшинські маєтності, захоплення майна і розправи з гнобителями.

Нова хвиля активних виступів селянства проти феодально-кріпосницького гніту прокотилася на Лівобережжі в 1720 р. В 1722 р. відмовилися

---

[1] ЦДАДА СРСР, ф. 124, 1688, № 72, арк. 41.

[2] «Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским», ч. II, стор. 165.

[3] «Киевская старина», 1883, март, стор. 599.

[4] «Киевская старина», 1889, декабрь, стор. 645.

від виконання підданських повинностей села Перекопівка, Волошинівка (Лубенського полку), Синін (Стародубського полку). В 1723—1724 рр. повставали проти своїх власників жителі сіл Любецької волості (Чернігівського полку) і сіл Найтоновичів і Пустогородова (Стародубського полку).

Подібні виступи тривали і протягом всієї другої чверті XVIII ст. В 1727 р. відмовлялися працювати на свого власника селяни володінь генерального осавули Максимовича, в 1728 р. бунтували селяни у володіннях Жуковської (Лубенський полк). В 1734 р. відмовлялися коритися адміністрації села Чолхове і Щербинне.

Обурені визиском і насильством, селяни розправлялися з своїми власниками. У 1727 р. сотник Жуковський, як свідчить у своєму щоденнику Я. Маркович — «от своих подданных Волошиновских забит, пробит, поколот и нос ему отрезан» [1].

Одним з найзначніших виступів цього часу було повстання в с. Грицівці (Прилуцького полку) в 1728 р. Доведені до краю утисками свого державці Себастіяновича, селяни повстали. Для придушення руху були направлені козаки; однак селяни відмовлялися коритися і видати керівників. Лише після тривалої боротьби повстання було придушено.

Таким чином, становище селянства Лівобережжя і Слобожанщини протягом першої половини XVIII ст. значно погіршало. Внаслідок загарбань і примусової скупівлі селянських грунтів старшиною площа селянського землеволодіння скорочувалася. Почалися обмеження селянських переходів. Переходячи до іншої місцевості, селяни повинні були залишати власнику свої грунти і нерухоме майно. Продавати свої земельні ділянки селяни могли лише за панським дозволом. Обмежувалися, а з другої чверті XVIII ст. і зовсім були заборонені вступ селян до козацьких полків, вихід на слободи і перехід в підсусідки. Гетьмани і полковники почали роздавати старшині у власність не лише села, а й окремі родини і навіть окремих селян.

Невпинно продовжували зростати натуральні і грошові побори на власників, старшину і царську адміністрацію. Основною формою визиску селянства поступово стає панщина.

Все це породжувало наростаючий протест селянських мас проти феодально-кріпосницького визиску і гноблення. Найбільш поширеними і масовими формами селянської боротьби цього часу були переселення і втечі в південні степи, на Запоріжжя і на Правобережну Наддніпрянщину. Разом з тим спалахували і великі за розміром повстання, що охоплювали значну частину Лівобережжя і Слобожанщини.

---

[1] «Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича», ч. I, М., 1859, стор. 311.

РОЗДІЛ VIII

ОСТАТОЧНЕ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН ЛІВОБЕРЕЖНОЇ, СЛОБІДСЬКОЇ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

У другій половині XVIII ст. в Росії феодально-кріпосницькі відносини досягли найвищого ступеня, що відбилося й на житті селян українських земель, які входили до складу Російської держави. Російський царизм, задовольняючи вимоги пануючого класу, видав указ від 3 травня 1783 р., який остаточно закріпачував селян Лівобережної та Слобідської України. За рахунок трудових мас українського селянства панівні класи зміцнювали своє становище.

Провадячи політику соціального і національного гноблення України, царизм одночасно притягував на свій бік українські панівні стани — козацьку старшину, духівництво та багате міщанство. Українську козацьку старшину було «Жалуваною грамотою» повністю зрівняно у правах з російським дворянством.

Разом з тим у 60—80-х роках XVIII ст. на Україні було ліквідовано всі залишки автономії: гетьманський уряд, козацьке військо, Запорізьку Січ, старий адміністративний поділ; в школах, судах та інших установах заборонялася узвичаєна там книжна українська мова.

Система сільськогосподарського виробництва та сільськогосподарська техніка в другій половині XVIII ст. мало чим відрізнялися від попередніх періодів. Перелогова система землеробства на родючих грунтах Південної України давала найбільші прибутки при найменшій затраті робочої сили. Панівний клас, який намагався пристосувати свої господарства до зростаючих потреб ринку, шукав удосконалення системи землеробства. Уже в другій половині XVIII ст. серед окремих членів «Вільного економічного товариства», створеного за вказівкою царського уряду, чимало уваги приділялося питанню про перехід до багатопілля [1].

Як і в попередні століття, для обробітку грунту у поміщицьких і селянських господарствах на Лівобережній та Слобідській Україні вживалися: українські плуги, колісні і безколісні сохи, однозубі та тризубі рала і борони. Чорноземи орали важким українським плугом — «сабаном», який, за визначенням сучасників, вимагав великого напру-

[1] Див.: «Труды Вольного экономического общества», 1771, № 8, стор. 79.

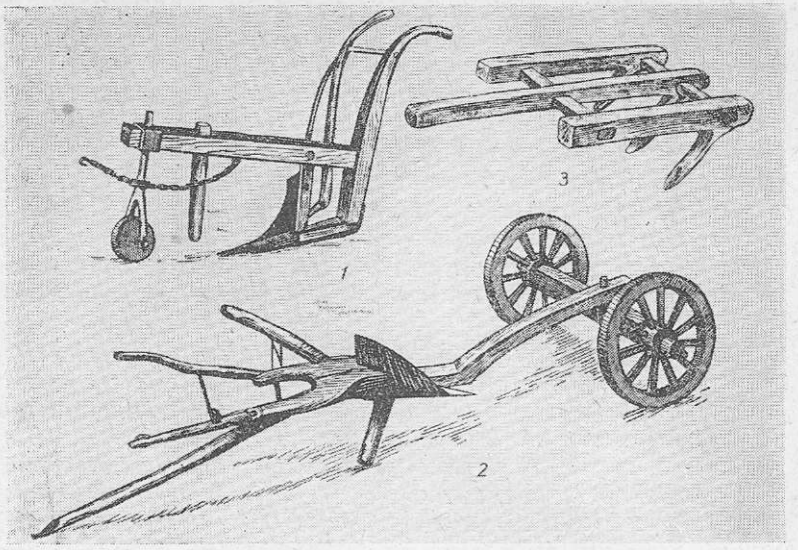

Українські плуги.
1—одноколісний, *2*—двоколісний, *3*—трійчак

ження сил орача та робочої худоби [1]. Всі деталі цього плуга аж до коліс виготовлялися із дерева, лише леміш та чересло були залізними. Таким плугом можна було зорати за один день не більше десятини землі.

Основною робочою худобою селянських господарств північних районів Лівобережної та Слобідської України були коні, а південних — воли, сильніші і витриваліші в роботі, менш вимогливі в догляді, ніж коні.

Землеробство на Україні в другій половині XVIII ст. мало в основному зерновий характер. Більшість землі засівалася житом (озимим), пшеницею, ячменем і вівсом, а також просом, гречкою та горохом. На Лівобережжі та Слобожанщині переважало жито. На Півдні України уже з кінця XVIII ст. перше місце починають займати посіви пшениці, зокрема арнаутки, яка з кожним роком все більше йшла на експорт. З другої половини XVIII ст. по всій Україні, а особливо у південній її частині починають культивувати кукурудзу. Вона вирощувалася і селянами на городах.

З другої половини XVIII ст. на Україні почали садити картоплю. Поширення цієї важливої культури йшло повільно, а урожаї були надзвичайно низькі. На Слобожанщині, наприклад в Ізюмській провінції, 1770 р. посадили 66 пудів 15 фунтів картоплі, а зібрали 115 пудів 19 фунтів, в 1771 р. посаджено 31 пуд 1 фунт, а накопано лише 37 пудів 3 фунти [2].

[1] Див.: А. Ф. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 167—168.

[2] Див.: А. Г. Слюсарський, Слобідська Україна, Харків, 1954, стор. 163.

Ринок викликав збільшення посівів технічних культур, зокрема тютюну. З кінця XVIII ст. на Полтавщині та Чернігівщині поряд з простими сортами тютюну (махорка та бакун) швидко поширюються й вищі сорти. Певний розвиток тютюнництво мало також на Запоріжжі.

Урожаї залишалися низькими. Основні зернові культури на Лівобережжі та Слобожанщині давали урожай сам-3—5 (30—50 пудів з десятини). Урожай сам-4 вважався середнім, а понад сам-4 — добрим.

А були ж ще й неврожаї, і повсюдні і місцеві. Неврожаїв, що охоплювали значну територію, по всій Російській імперії протягом XVIII століття дослідники нараховують 34. На Півдні ж України, де сільське господарство особливо страждало від посух та суховіїв, неурожайні роки були ще частішими.

В ті часи і незначний недорід давався взнаки селянам, їхньому господарству. Неврожаї ж викликали голод. Особливо великий голод був на Лівобережній Україні у 1778 р., у 1787 р. новий голод охопив майже все Лівобережжя та Слобожанщину.

Поряд із землеробством у сільському господарстві України важливе місце посідало тваринництво.

Найсприятливіші умови для скотарства були в степових районах, на Півдні України, де в панських і селянських господарствах розводилося чимало великої рогатої худоби, коней та овець для продажу. Щоправда, культура тваринництва була дуже низькою, примітивною, майже на рівні скотарських племен. Худобу цілий рік тримали просто неба, сіна та інших кормів заготовляли обмаль, взимку скот сам собі добував пашу з-під снігу. Навіть незначні ожеледі викликали падіж худоби.

До ліквідації Запорізької Січі чимало худоби тримали козаки в зимівниках. Наприклад, у кожному зимівнику Орельської паланки було до 1200 овець, до 300 голів великої рогатої худоби, до 230 коней. У старшини також були тисячні отари овець, табуни племінних коней.

Поряд із землеробством та тваринництвом селяни займалися ще й садівництвом. Здавна славилися своїми садами Лівобережжя та Слобожанщина. В цей час там закладалися нові сади й виноградники. В Криму та на Півдні України закладалися сади й виноградники на науковій основі. В певній мірі цьому навіть сприяв царський уряд.

В народному господарстві України другої половини XVIII ст., як і раніше, були досить поширені селянські промисли. Нерозривно зв'язані з натуральним господарством, вони переважно живилися сировиною, яку постачало їм землеробство та тваринництво.

Набагато швидше, ніж у попередні десятиліття, розвивається млинарство. Це пояснюється тим, що останньої чверті XVIII ст. у зв'язку з швидким розвитком міст і зростанням міського населення набагато збільшилася потреба в борошні та крупах. Оскільки водяні млини і вітряки на той час являли собою складну й дорогу споруду, то їх будівництво було під силу лише заможним козакам та селянам.

У Харківському полку в 1766 р. налічувалося понад 150 млинів, з них більше 100 належало козацькій старшині, понад 30 — заможним селянам і 15 — духівництву.

Чимало млинів, в основному вітряків, було і в Південній Україні. У реєстрації 1774 р. зазначено, що лише на обох берегах Дніпра на Запоріжжі знаходилося більше 40 млинів, з них 29 належало заможним посполитим [1]. В другій половині XVIII ст. часто кількість селянських млинів перевищувала число поміщицьких. Наприклад, у с. Ряшках на Прилуччині на той час з 10 млинів 7 належало селянам, а тільки 3 — казні.

Величезну роль у другій половині XVIII ст. в народному господарстві, саме в економічному зв'язку, відігравав чумацький промисел. На чумацькі валки в основному лягало не лише перевезення солі та риби, а й хліба, особливо після визволення Північного Причорномор'я та приєднання Криму до Росії та заснування нових чорноморських і азовських портів. У 1790 р. чумаками було вивезено 68,7 тис. *четвертей* (десятипудових) пшениці, в 1793 р.— 162 тис. четвертей, а в 1803 р. лише через одну Одесу було вивезено за кордон 600 тис. четвертей.

Займалися селяни Лівобережжя та Слобожанщини й іншими промислами. Промисли давали сільській голоті де докласти рук, щоб прогодувати родину та виплатити чинш; збагачували заможних селян. Одним словом, сприяли дальшій диференціації селянства на новій основі — основі капіталістичних відносин.

Розвиток промислів не поминув і панських господарств. Кількість промислових підприємств землевласників у другій половині XVIII ст., особливо в останній чверті, значно зросла і на Лівобережжі і на Слобожанщині, чимало їх було засновано і на Півдні. На відміну від селянських промислів, ці заклади в значній мірі живилися не найманою працею, а невільницькою, кріпацькою. На Півдні України з останньої чверті XVIII ст. промисли існували майже виключно на вільнонайманій праці. Широко використовувала найману працю і козацька старшина Лівобережжя та Слобожанщини. Уже в той час старшина переходила до найму на свої підприємства навіть своїх підданих, посполитих селян. Технічне ж оснащення тогочасних промислових підприємств було дуже бідне, примітивне.

В. І. Ленін відзначав, що «обов'язкова праця обумовлювала відсталість техніки подібних закладів і використання ними незрівнянно більшого числа робітників, порівнюючи з купецькими фабриками, що грунтуються на вільнонайманій праці» [2].

Більшість промислових підприємств була призначена для переробки сільськогосподарської сировини.

Однією з поширених форм переробки зерна для потреб ринку був горілчаний промисел. Винокуріння не вимагало складного устаткування, і горілка завжди знаходила попит на ринку. Правом гонити горілку користувалися козаки й селяни тієї частини України, яка ввійшла до складу Росії. Тільки офіційні дані за 1756—1757 рр. свідчать про те, що в мі-

---

[1] Див.: В. О. Голобуцький, Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775, К., 1961, стор. 214—215.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 403.

стах і селах одного Харківського полку було 243 винокурні з більш як 500 казанами.

Козацька старшина, намагаючись прибрати до своїх рук такий вигідний промисел, всіляко обмежувала і забороняла селянське гуральництво. Під приводом голоду гетьман Розумовський у 1757 р. остаточно заборонив винокуріння посполитим селянам. Після цього розпорядження гуральництво фактично опинилося в руках козацької старшини. На горілку переганялося тисячі пудів зерна, навіть у голодні роки, коли в країні не вистачало хліба.

Капіталістичний спосіб виробництва невпинною ходою наступав у всіх сферах життя, в тому числі і в сільському господарстві. Це особливо яскраво проявлялося в останній чверті XVIII ст. Українські поміщики прагнули пристосувати свої господарства до нових — капіталістичних виробничих відносин.

Поміщики Слобожанщини та Лівобережжя мали також рудні, вапнярські, поташні, чинбарські, вовнообробні, деревообробні та інші підприємства. У другій половині XVIII ст., особливо в останній чверті, все ширше на поміщицьких підприємствах, поряд із працею феодально залежних людей, використовується вільнонаймана праця фахівців, майстрів своєї справи.

Почасти поміщицька промисловість, а головне — втягнення поміщицьких маєтків у товарно-грошові відносини — сприяли інтенсивному розвитку капіталістичного укладу в надрах феодально-кріпосницької системи.

Процес розкладу старої формації проходив нерівномірно в різних галузях народного господарства і в різних районах країни. І все-таки найбільш показовим було сільське господарство, яке являло собою основу тогочасної економіки і охоплювало своєю виробничою сферою переважну більшість населення. Вже те, що поміщики пристосовували свої господарства до ринку, розширювали виробництво зерна, технічних культур, продуктів тваринництва тощо для продажу, нищівно било по основі феодалізму — натуральному характері господарств.

Поміщик був зацікавлений у прибутковості свого господарства, його рентабельності і одночасно в піднесенні продуктивності землеробської праці та в підвищенні експлуатації.

Капіталістичні відносини в той час найінтенсивніше розвивалися на Півдні України. На Лівобережжі, де феодальна експлуатація селянських мас була дуже жорстока, розвиток товарно-грошових відносин у сільському господарстві, особливо в селянському, відбувався значно слабіше.

Уже в 50—70-х роках XVIII ст. на Запоріжжі набули цілком виразної форми нові буржуазні відносини. Наприклад, в зимівниках української козацької старшини використовувалася вільнонаймана робоча сила. У великому запорізькому зимівнику було в середньому від 18 до 30 вільнонайманих робітників — захожих заробітчан, бідних козаків.

Широко використовувалася вільнонаймана праця на землях Південної та Слобідської України. Там збільшення ріллі спричинялося до нестачі робочих рук, до необхідності використання вільнонайманої праці, до

Ярмарок. *Художник М. Пимоненко.*

розвитку найму заробітчан, що приходили сюди з Правобережної і Лівобережної України, а також із центральних російських губерній.

Нові капіталістичні відносини проникали також і в селянські господарства. У селян зростала потреба в грошах, яка обумовлювалася не лише ростом державних податків та збільшенням поміщиками грошової ренти, а й поступовим пристосуванням селянських господарств до товарно-грошових відносин, коли частина вироблених продуктів перетворювалася на товар.

Багато селян приїжджало на ярмарки, куди вони привозили свої продукти на продаж і купували потрібні їм товари. Вони привозили продукти землеробства, тваринництва та різноманітних промислів. Особливо великі й багатолюдні ярмарки були на Лівобережжі, а також на Слобожанщині.

На Запоріжжі широко збувала сільськогосподарські продукти, особливо коней, велику рогату худобу та продукти скотарства і промислів, не лише старшина, а й основна маса козацтва і значна частина селян. При цьому воли і коні продавалися далеко за межі Запоріжжя і навіть України, зокрема в Росію, Західну Європу та в країни Близького Сходу.

Проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство проявлялося також у тому, що заможні селянські господарства дедалі частіше користувалися найманою працею інших селян, зубожілих хазяїв та голоти. На Південній Україні новозасновані господарства багатих селян, а також колоністів існували виключно на вільнонайманій праці.

Внаслідок розвитку капіталістичних відносин на Україні більш інтенсивно продовжував складатися національний ринок.

У другій половині XVIII ст. створився своєрідний ярмарковий ланцюг із тісно зв'язаними окремими ланками, що тягся від Слобожанщини через Лівобережну, Правобережну Україну до Прикарпаття і Закарпаття.

Промислові товари, сільськогосподарська продукція та сировина різних районів України, незважаючи на державні кордони, розходилися по всій країні і економічно починали зв'язувати розділені між сусідніми державами українські землі в одне ціле. Продовжувалося формування української буржуазної нації. В другій половині XVIII ст., особливо в останній чверті століття, яскраво проявляються ті ознаки української нації, що почали визначатися значно раніше (економічні зв'язки між різними землями, територіальна спільність, мова, культура, етнічні особливості, національний характер).

Одночасно українські землі, що входили до складу Російської імперії, в другій половині XVIII ст. інтенсивно включалися в систему всеросійського ринку. Україна в цей час починає перетворюватися в його складову частину. Посиленню торгових зв'язків між українськими і російськими землями сприяло знищення в 1753 р. митних кордонів між Росією і Україною, які на середину XVIII ст. втратили своє значення.

З другої половини XVIII ст. неухильно збільшувалася кількість сільськогосподарської продукції, яка вивозилася з України в Росію. У 80-х роках багато продуктів надходило в Орел, а звідти в обидві російські столиці та інші міста Російської імперії. Немало української худоби направлялося в Росію по великому Київському шляху, що проходив через Калугу і йшов далі до центру Росії.

Збільшувався вивіз сільськогосподарської продукції з України за кордон, особливо в кінці XVIII ст. через чорноморські порти. Зокрема, тільки в 1793 р. було вивезено пшениці та пшеничного борошна 162 060 четвертей, 20 990 пудів масла, 2357 пудів овечої шерсті, 3642 пуди сала та ін.

У нечуваних розмірах відбувалося роздавання царським урядом та захоплення поміщиками земель в південноукраїнських районах в останній чверті XVIII ст., особливо після розгрому та ліквідації в 1775 р. Запорізької Січі, приєднання до Росії Криму та визволення Північного Причорномор'я.

Це ж саме чинила і відновлена гетьманська влада. Гетьманом був поставлений Кирило Розумовський, брат цариціного фаворита Олексія Розумовського. Новому гетьману було надано в рангові володіння міста Ямпіль, Батурин, Почеп з повітами, Гадяцький замок з Чехівською та Биківською волостями, Шептаківську волость і декілька сіл, а в них близько 23 тис. селян.

За короткий час свого гетьманування К. Розумовський роздав українській козацькій старшині тисячі селянських дворів і десятки тисяч десятин землі. У 1751 р. до військових та рангових маєтків належало

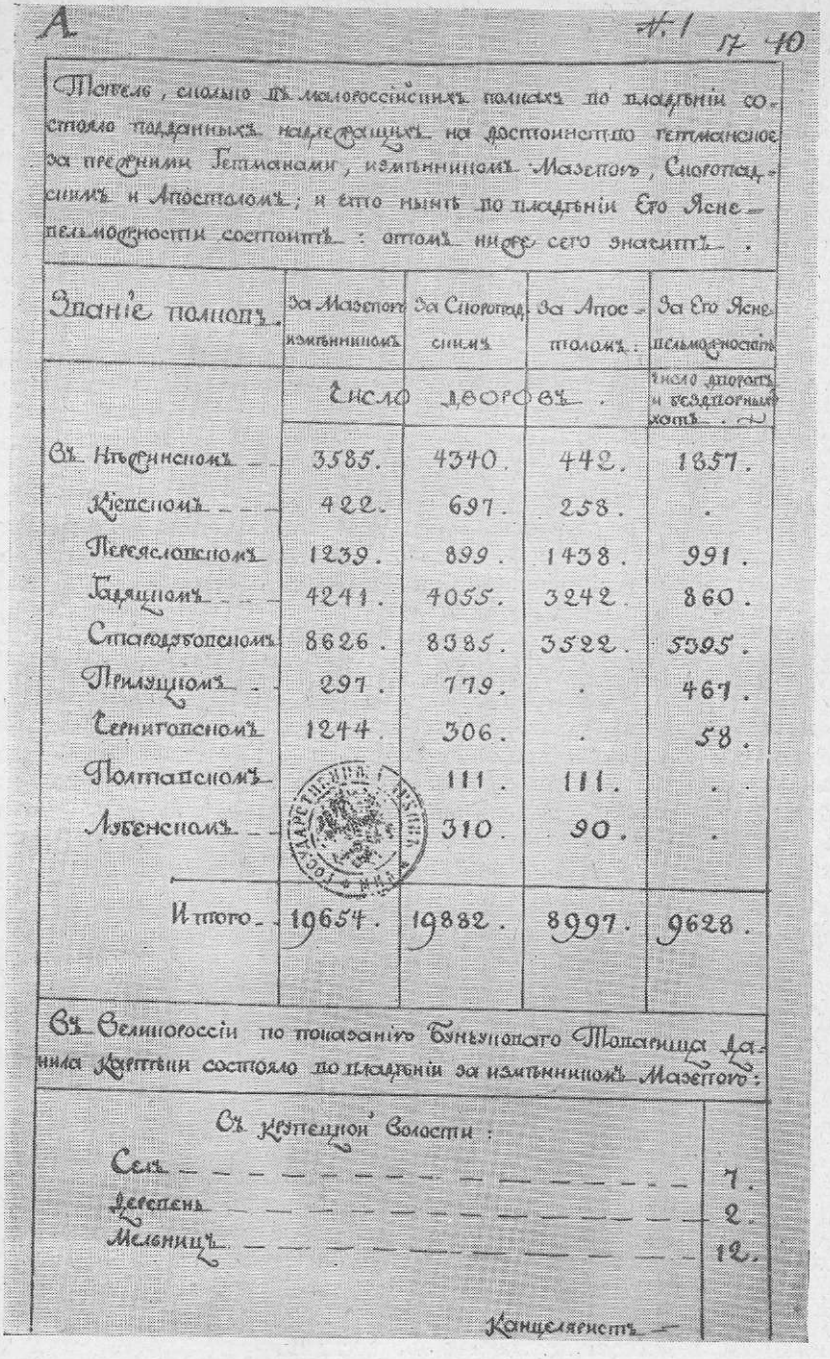

А №. 1 17 40

Тогобель, сколько въ Малороссійскихъ полкахъ по площадяхъ состояло подданныхъ належащихъ на достоинство гетманское за предними Гетманами, измѣнниковъ Мазепою, Спороградскимъ и Апостоломъ; и ево нынѣ по площадяхъ Его Ясне-пельможности состоитъ: отъ коихъ нигде сего знаменитъ.

Званіе полковъ.	За Мазепою измѣнникомъ	За Спороградскимъ	За Апостоломъ.	За Его Ясне-пельможностію
	Число дворовъ.			Число дворовъ и бездворныхъ хатъ.
Въ Нѣжинскомъ	3585.	4340.	442.	1857.
Кіевскомъ	422.	697.	258.	.
Переяславскомъ	1239.	899.	1438.	991.
Гадяцкомъ	4241.	4055.	3242.	860.
Стародубовскомъ	8626.	8385.	3522.	5395.
Прилуцкомъ	297.	779.	.	467.
Черниговскомъ	1244.	306.	.	58.
Полтавскомъ		111.	111.	.
Лубенскомъ		310.	90.	.
Итого	19654.	19832.	8997.	9628.

Въ Великороссіи по показанію Бунтовщика Топанища Данила Каргѣвки состояло по площадяхъ за измѣнникомъ Мазепою:

Въ Курецкой Волости:	
Сель	7.
Деревень	2.
Мелницъ	12.

Канцеляристъ

Відомість про кількість селянських дворів, що перебували у володінні гетьманів (1764 р.).

6952 двори і 5469 бездворових хат; в 1764 р. після численних роздач гетьмана залишилося таких усього 2661 двір і 1723 бездворових хат.

Значні володіння були надані генеральному осавулу Якубовичу, стародубівському полковнику Максимовичу, генеральному хорунжому Ханенку та ін.

Козацька старшина продовжувала збільшувати свої володіння також шляхом насильницьких захоплень селянських та козацьких земель. Часто ці загарбання супроводжувалися покріпаченням селян і козаків. Так, поміщики Базилевські, загарбавши містечка Остап'є та Білоцерківку у 70—80-х роках XVIII ст., поневолили і їхнє населення — посполитих та козаків.

На Слобожанщині водночас з українськими феодалами захоплюють селянські та козацькі землі й російські поміщики. З другої половини XVIII ст. випадки насильницьких загарбань селянсько-козацьких земель поміщиками дедалі частішають. Особливо активно поміщики привласнювали громадські землі та угіддя — толоки, сінокоси, луги, ліси, випаси, озера. Найчастіше вони силою змушували продавати їх за безцінь і таким чином перетворювали у власні володіння. На Запоріжжі старшина захопила величезні ділянки землі, утворювала на них великі хутори, так звані *зимівники*, що відрізнялися від тогочасних поміщицьких маєтків, бо були прообразом майбутніх панських економій (вільнонаймана праця, продукція на ринок).

У другій половині XVIII ст. відбулися події, які мали важливе значення для дальшого розвитку Південної України. В 1774 р. царська Росія після тривалої російсько-турецької війни уклала з султанською Туреччиною Кючук-Кайнарджійський мир. До Росії перейшла частина південноукраїнських земель, розташованих між Бугом і Дніпром аж до Чорного моря. Особливо у великих масштабах роздача південноукраїнських земель російським дворянам проводилася царизмом після розгрому та ліквідації Запорізької Січі в 1775 р. Цей грабіж земель так відобразили народні маси в одній із пісень:

Катерино, вража мати,
Що ж ти наробила?
Край веселий, край зелений
Панам роздарила!

Багатому розпродала
Від краю до краю,
А бідному зоставила
Там, де поховають.

У квітні 1783 р. царський уряд, використавши сприятливу міжнародну обстановку, приєднав Крим до Російської імперії.

Кримським феодалам було надано всі права російського дворянства і частково землі, якими вони раніше володіли. Одночасно величезні масиви родючих кримських земель було роздано російським поміщикам. Лише протягом одного 1784 р. було роздано 24 432 дес. На 1787 р. кількість розданих земель становила уже 116 555 десятин.

У другій половині XVIII ст. в руках поміщиків Лівобережжя, Слобожанщини та Півдня зосереджувалося все більше орних земель, лугів, сінокосів, озер та інших угідь. Окремі поміщики володіли десятками тисяч десятин землі, сотнями селянських дворів і тисячами селян. Так, поміщики Кондратьєви у 1785 р. мали на Слобожанщині близько 120 тис. дес. землі. З козацької старшини виділялися великі поміщики, що володіли сотнями, а то й тисячами підданих. Андрій Полуботок разом з племінником мав 1269 дворів, Гнат Галаган — 10 тис. селян, Г. А. Полетика — 2,7 тис., А. А. Горленко — 3 тис. селян. Величезні маєтки на Україні одержали граф Рум'янцев, князь Голицин, поміщик Абазін та інші вельможі.

Значні земельні володіння і багато кріпаків також належало православним монастирям на Лівобережній та Слобідській Україні.

На Лівобережжі українські православні монастирі свої багатства нагромадили протягом багатьох століть, і в другій половині XVIII ст. вони виступали як великі феодали-землевласники, що мали багато землі і залежних селян. Густинський монастир в кінці XVIII ст. володів 3 тис. селян, новгород-сіверський Спаський монастир спільно з Чернігівською катедрою володів майже половиною поселень Новгородської сотні. Києво-Печерській лаврі за ревізією 1782 р. лише в Новомиській сотні Стародубського полку належало 19 947 селян [1].

На Слобожанщині монастирі, хоч і виникли значно пізніше, на другу половину XVIII ст. встигли також зосередити в своїх руках величезні земельні масиви і тисячі закріпачених селян. Харківський Покровський монастир, заснований в 1726 р., уже в другій половині XVIII ст. мав 3 тис. дес. землі, 600 ревізьких душ, кілька млинів на 50 каменів, 3 винниці, багато худоби та кілька великих садів. Святогорський монастир мав 27 тис. дес. землі та 2 тис. кріпаків. Чималі земельні володіння мали так звані пустині, які були, зокрема, на Слобожанщині.

Царський уряд в інтересах російського дворянства провів *секуляризацію* (відбирання в казну) монастирських земель на Україні в 1786 і 1788 рр.[2] Селяни, які належали монастирям, після секуляризації були переведені в розряд економічних, а згодом — державних селян.

Таким чином, основні земельні багатства зосереджувалися в руках феодального класу. З кожним роком збільшувалися земельні володіння російських поміщиків.

У справжніх феодалів-кріпосників уже давно перетворилася велика частина української козацької старшини (генеральна, полкова і в значній мірі сотенна старшина), яка домоглася в другій половині XVIII ст. прав російського дворянства.

Селянські ж наділи рік у рік зменшувалися. Після визвольної війни в руках козаків і посполитих було чимало землі та угідь на правах приватної власності. Розширялися і громадські землі. Внаслідок наступу

[1] Див.: А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. 1, стор. 386, 426; т. 3, стор. 414.

[2] Див.: «Полное собрание законов Российской империи», т. 22, №№ 16049, 16650, 16375.

феодалів їх питома вага в землекористуванні з кожним роком падала. Зменшувалися й орні селянські землі. Уже в другій половині XVIII ст. землі, що були у користуванні селян, складали 75% всіх орних земель Лівобережної України. Багато селян зовсім не мали своїх ділянок і користувалися землею поміщиків, віддаючи за це частину свого врожаю.

Протягом другої половини XVIII ст. відбулося дальше зубожіння родового козацтва. Значна частина його потрапляла в стан феодально залежних селян. З кожним роком збільшувалося число підпомічників. У 1782 р. з 415 740 козаків Київщини, Чернігівщини та Новгород-Сіверщини було 195 531 виборних і 219 909 їхніх підпомічників.

Наприкінці XVIII ст. за рахунок обезземелення бідноти зросла група сільських багатіїв, які володіли землею на правах приватної власності. Видано указ, який урівнював державних селян з купцями і міськими жителями в правах на придбання незаселених земель [1]. Заможна верхівка села, користуючись цим указом, посилено скуповувала землю у поміщиків. Окремі сільські багатії скуповували її десятками і сотнями десятин.

Своєрідний характер селянського землекористування та землеволодіння був на Запоріжжі та на Півдні України. Як уже зазначалося, до ліквідації Січі вся земля на Запоріжжі вважалася загальновійськовою власністю. Після розгрому Січі, особливо після визволення Південної України та приєднання Криму до Росії, почався стихійний процес заселення Півдня селянами-втікачами. З тим, щоб привернути на Південь України переселенців, у 1779 р. була розроблена ціла система пільг. Переселенці звільнялися від податків і повинностей на 2 роки, одержували ліс з казни для будівництва. Землі надавалися їм на правах приватної власності, і самі вони, як правило, записувалися в розряд державних селян.

Ці особливості землеволодіння сприяли розвитку капіталістичних відносин у південних районах України, хоч, безумовно, і тут їх розвиток гальмувала пануюча в країні феодально-кріпосницька система.

Таким чином, в цілому на Україні велике феодальне землеволодіння в другій половині XVIII ст. затримувало соціально-економічний розвиток країни, посилювало й далі обезземелення та зубожіння українського селянства.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА

У другій половині XVIII ст. ще більш виразним став поділ землі на дві частини, на поміщицькі лани і селянські ділянки. Часто поміщики провадили переділи землі, зганяли селян з їхніх успадкованих ділянок на малопридатну, а то й зовсім непридатну землю та ще й до того віддалену від села.

[1] Див.: «Полное собрание законов Российской империи», т. 26, № 20075.

В середині XVIII ст. селяни України ще мали деякі можливості переходити з одного місця на інше, від одного пана до іншого, з одного стану в інший. Проте поміщики України всіляко намагалися ліквідувати право селянських переходів. У 50-х роках XVIII ст. старшина просила гетьмана зовсім обмежити селянські переходи. На догоду українському панству К. Розумовський видав 22 квітня 1760 р. універсал, за яким селянам заборонялося переселятися на нові місця без письмового дозволу власників маєтків. Царський уряд в 1769 р. підтвердив цей універсал [1]. Крім того, царський уряд зобороняв переховувати втікачів і «бродяг» — зайшлих людей без належних документів.

Українські поміщики у «Прошенії», поданому Катерині II у 1764 р., просили назавжди ліквідувати право селян на переходи [2]. З свого боку царизм також прагнув на Україні ліквідувати селянські переходи. Катерина II, проводячи дальший колоніальний наступ на Україну, в 1764 р. ліквідувала гетьманство і доручила правити українськими землями спочатку новій Малоросійській колегії, а потім генерал-губернатору Малоросії Рум'янцеву. В інструкції Катерина II давала йому «поради» мати «лисячий хвіст і вовчу пащу» щодо українського народу і вимагала домогтися повної ліквідації селянських переходів, тобто остаточного закріпачення.

В 60-х роках XVIII ст. царизм на Україні розпочав проведення обережної, продуманої і тривалої підготовки до знищення козацьких привілеїв, до повної ліквідації будь-якої автономії України і зрівняння в правах українських селян з російськими кріпаками. Здійснення цієї колоніальної політики було доручено царському сатрапу графу Рум'янцеву.

Прибувши на Україну, Рум'янцев почав проводити генеральний опис. Опис 1765—1769 рр. мав підготувати грунт для остаточної ліквідації селянських переходів з одного місця в інше, а також з селянського стану в козацький. Уже в ході опису були намагання деяких поміщиків повністю ліквідувати перехід посполитих у козаки.

Генеральний опис закріпляв належність українського населення до різних станів і був юридичною основою для поміщиків в їх правах на маєтності й підданих. Проведення генерального опису було важливим кроком у підготовці царського уряду до повного закріпачення українського селянства. В той же час українські пани-землевласники свої прагнення зводили до вимог перед царизмом про повне закріпачення селян. Наступ українського панства на народні маси завершився указом Катерини II від 3 травня 1783 р., за яким селяни Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв та Слобожанщини остаточно закріпачувалися [3].

---

[1] Див.: «Универсал гетьмана Розумовского об ограничении права перехода крестьян». — «Киевская старина», 1885, № 7, стор. 477—482.

[2] Див.: «Прошение малороссийского шляхетства и старшин...». — «Киевская старина», 1883, № 6, стор. 342—343.

[3] Див.: «Полное собрание законов Российской империи», т. 19, № 15724.

За словами К. Маркса, «одним розчерком пера Катерина II обернула на кріпаків чотири чи п'ять мільйонів порівняно вільних селян у новопридбаних західних і південних областях» [1].

21 квітня 1785 р. українська старшина одержала права російського дворянства. На неї поширювалася чинність «Жалуваної грамоти дворянству».

Наприкінці XVIII ст., щоб обмежити переселення селян у південні райони України, де кріпосне право не знайшло свого юридичного оформлення, Павло I поширив і на південноукраїнські землі чинність указу про закріпачення селян. Царський указ від 5 квітня 1797 р. офіційно встановив триденну панщину із збереженням натуральних і грошових повинностей.

В останній чверті XVIII ст. панщинні повинності досить швидко зростали. В умовах розвитку товарно-грошових відносин і зв'язаного з цим переходу сільського господарства на товарне виробництво панщина порівняно з продуктовою рентою виступає як форма більш інтенсивної експлуатації і як основа вотчинного підприємництва. Феодали України почали широко пристосовувати панщину до нових капіталістичних умов.

З кінця XVIII ст. більшість поміщиків почала встановлювати уроки, тобто норми денної панщини, виконання якої насправді вимагало 2 і навіть 3 робочих днів.

Народ нерозривно зв'язав період гетьманщини другої половини XVIII ст. з панщиною. Двома рядками народної пісні дано вичерпну характеристику епохи:

Ой горе нам, не гетьманщина,—
Надоїла вража панщина.

Більшість поміщицьких селян-кріпаків на Лівобережжі та Слобожанщині відробляли дво- і триденну панщину, а в деяких маєтках панщина доходила до 4 і навіть 5 днів на тиждень.

В окремих селах панщина була майже щоденною. Так, в 1785 р. селяни с. Ярославки на Лівобережжі скаржилися, що їх примушували виконувати панщину майже щодня. Щоденну панщину відбували також кріпаки с. Димерки на Київщині, с. Павлівки на Харківщині та в інших селах.

Поряд з панщиною — відробітковою рентою — в другій половині XVIII ст. на Україні селяни обкладалися натуральною та грошовою рентами. З середини XVIII ст. поміщики все більше прагнуть замінити натуральну данину грошовим чиншем. Як самостійна система експлуатації натуральна рента поступово зникає, існує далі лише в поєднанні з відробітковою та грошовою.

Безперервні війни царської Росії в другій половині XVIII ст. лягали важким тягарем на плечі народних мас України. Козаки й селяни мобілізовувалися на лінійні роботи, ремонтували фортеці, прокладали і по-

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 12, стор. 651.

правляли шляхи, мости. Умови праці та побуту на цих роботах були надзвичайно тяжкі. Не меншим лихом для селянства був постій царських військ. Для їх утримання, крім *консистенських зборів* (спеціальних податків для утримання війська), місцеве населення обкладалося додатковими поборами провіантом та худобою, які нічим не регламентувалися.

В народній пісні так відбито цей грабіж багатостраждального українського селянства:

Москалики-соколики,
Поїли ви наші волики,
А коли вернетесь здорові,
Поїсте й останні корови.

Селяни також сплачували державні податки, що постійно збільшувалися. На Лівобережній Україні до 1765 р. не було постійного державного податку. Консистенські збори, що стягувалися як натурою, так і грішми, весь час змінювалися. У 1765 р. був введений так званий *рубльовий оклад* — податок, яким обкладалися всі селянські двори (посполитих, підсусідків та козаків-підпомічників). Проте стягнення рубльового окладу українською старшиною давало їй можливість розпоряджатися основною частиною грошових поборів.

Російський царизм вирішив змінити цю систему. На Україні, як і в Росії, було введено *подушний* податок. На Слобожанщині подушне введено у 1776 р., а на Лівобережжі — у 1783 р. Цим податком обкладалися селянські родини залежно від кількості в них осіб чоловічої статі.

Непосильні державні податки призводили до великих недоїмок, що постійно зростали. Царські чиновники докладали всіх зусиль, щоб їх ліквідувати. Так, слобідськоукраїнський губернатор у 1799 р. наказував городничим і нижнім земським судам якнайшвидше стягнути з усією суворістю з селян недоїмки. Таке насильницьке стягнення часто призводило до повного розорення селянських господарств.

Непосильні утиски примушували селян кидати свої насиджені місця й переселятися в південноукраїнські степи. Однак на нових землях вони змушені були платити, замість подушного податку, поземельний збір. Переселенці, що поселялися на землях поміщиків-землевласників, потрапляли в кріпацьку залежність. Як відомо, селян-кріпаків поміщик міг продати, обміняти на собак, худобу чи якесь майно. І при цьому мав право розбити родину, розлучити чоловіка з жінкою, батьків з дітьми.

Розвиток нових капіталістичних відносин у надрах феодально-кріпосницького суспільства прискорював соціальне розшарування селян. Розорення бідніших селянських господарств використовувала в своїх інтересах невелика група сільських багатіїв, що зосереджували у своїх руках значну кількість землі та робочої худоби. Вони скуповували селянські землі, худобу, давали в позику гроші, зерно, фураж, чим закабалювали бідноту. У господарствах багатіїв широко застосовувалася наймана праця сільської голоти.

Уже в другій половині, особливо в останній чверті XVIII ст., на Україні багато селян наймитувало у глитаїв-хазяїв. Про гірку наймитську долю розповідає нам не одна народна пісня, хоча б і ця:

Та нема в світі гірш нікому,
Як бурлаці молодому,
Гей-гей, як бурлаці молодому!
Що бурлак робить-заробляє,
Аж піт очі заливає,
Гей-гей, аж піт очі заливає!
А хазяїн його лає,
А хазяйка дорікає,
Гей-гей, а хазяйка дорікає.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. на Лівобережжі, Слобожанщині і особливо в південних землях України, все виразніше проявляються нові, капіталістичні виробничі відносини. Стара, панівна феодально-кріпосницька система ще міцно трималася. Поміщики, зосереджуючи в своїх руках матеріальні засоби і політичну владу, зміцнювали свої позиції, що спричиняло дальше посилення гніту, дальше загострення суперечностей, а це в свою чергу викликало в народних масах природний протест, нові антифеодальні виступи.

КЛАСОВА БОРОТЬБА

Антифеодальна боротьба наповнює всю другу половину XVIII ст. Селянський рух зростав з кожним десятиліттям, проте всі виступи були локальні, роздроблені. Як підкреслював В. І. Ленін, «роздрібнена, одинична, дрібна експлуатація прив'язує трудящих до місця, роз'єднує їх, не дає їм можливості зрозуміти свою класову солідарність, не дає можливості об'єднатися, зрозумівши, що причина гноблення — не та чи інша особа,— а вся господарська система» [1].

В більшості селян ще міцно жила віра в справедливість вищої влади. А тому, не розуміючи, що причиною нещадної експлуатації, їхнього безправного становища є самодержавно-кріпосницька система, вони писали і подавали скарги на козацьку старшину, поміщиків, орендарів, прикажчиків, управителів, урядовців до сенату і царя. В другій половині XVIII ст. число скарг швидко зростало порівняно з попереднім часом. В 1786 р., наприклад, селяни с. Нижегольського скаржилися Харківському намісницькому правлінню, що вони не можуть сплатити державні податки, а їх за це у Вовчанському нижньому земському суді катують, заковують у кайдани, прив'язують голих до тину на морозі.

Скарги йшли також і від переселенців Південної України, яких поміщики записували в кріпаки, примушуючи їх виконувати кріпосницькі повинності. Навіть військовослужбовців на Півдні України генерали записували в кріпаки.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 268.

Особливо багато скарг було від колишніх козаків. Ще в першій половині XVIII ст. українська військова старшина та поміщики примушували частину козаків виконувати феодальні повинності, перетворювали їх у своїх кріпаків. Ці закріпачені козаки і «шукали козацтва» в урядових установах та судах, подавали численні скарги. В Конотопському повіті селяни сіл Карабутового, Великого Самбора і Малого Самбора, «шукаючи козацтва» в Генеральному суді, в 1779 р. відмовилися виконувати повинності К. Розумовському, який їх перетворив у своїх кріпаків. Хоч «розгляд» справи затягнувся на декілька років, селяни продовжували писати прохання в сенат.

Подібне явище було і в багатьох інших поміщицьких селах Лівобережжя. Базилевські, наприклад, намагалися перевести козаків Білоцерківки у своїх кріпаків. Колишні козаки декілька років боролися з Базилевськими: подавали на них скарги, відмовлялися виконувати феодальні повинності та погрожували панам.

У своїй рішучості не виконувати феодальні повинності селяни вступали навіть у збройні сутички з поміщиками. Можна навести характерний факт (яких було безліч), коли селянин Биховець с. Грицівки відмовився виконувати феодальні повинності поміщику Себастіановичу, посилаючись на те, що його батько й дід були козаками. Разом з своїми синами Биховець ціпами зустрів панських слуг і примусив їх тікати з двору [1].

Найчастіше селяни відмовлялися відбувати панщину та сплачувати чинш. У 1771 р. ніжинський полковий хорунжий писав у Малоросійську колегію, що піддані с. Клинців відмовилися виконувати повинності, сплачувати чинш і до того ж загрожували своєму володільцю.

Поштовхом до посилення масового антифеодального руху на Слобожанщині був царський указ 1765 р. про закріпачення слобожанських селян, за яким також були ліквідовані слобідськоукраїнські козацькі полки, а козаки переводилися в стан «військових обивателів».

На Слобожанщині в 1766 р. селяни 14 сіл не лише відмовилися виконувати панщину, а й по кілька сот чоловік приходили на панський двір і вимагали від поміщика, щоб він забрався геть. В с. Михайлівці на Слобожанщині 600 селян прийшли до власника маєтку князя Голицина і заявили про відмову відбувати панські повинності. Лише військовий загін придушив цей виступ. Жителі с. Подолок на Лівобережжі, відмовившись виконувати феодальні повинності, відкрито висловили своє обурення кріпосницьким гнітом. Подібних фактів було чимало.

Проти засилля поміщиків активно виступали й селяни Криму. Селяни Байдарської долини, наприклад, в 1798 р. самовільно оволоділи і користувалися землями графа Мордвинова, вирубали ліс і прогнали поміщицького прикажчика.

Селянські виступи спрямовані були також проти державного подушного податку. У 1765—1766 рр. селяни Сумського полку відмовилися

---

[1] А. Лазаревский, Из истории сел и селян Левобережной Малороссии.— «Киевская старина», 1891, кн. 1, стор. 7—9.

сплачувати подушний податок, дружно трималися, не видаючи царським військам своїх керівників. Виступ козаків і селян було придушено лише військовою силою. Посилення антифеодального руху на Слобожанщині у 1866 р. дослідники пов'язують з пожвавленням гайдамацьких виступів на Україні [1].

Як і в попередні десятиліття, найбільш масовою і найбільш поширеною формою антифеодального руху в Східній Україні були селянські втечі.

Царизм вживав всіляких заходів, щоб запобігти втечам. У 70-х роках царський уряд видав розпорядження, щоб на Слобожанщині були призначені десяцькі та соцькі, які мусили слідкувати за дорученими їм дворами і негайно повідомляти комісарів, якщо буде підозра про втечу селян. Поміщики Базилевські, щоб не допустити втеч селян, установили кругову поруку, за якою сусід відповідав за сусіда.

І все ж селяни тікали. З с. Криничного, Охтирського полку, втекло у 1765 р. лише за одну ніч 150 селян з сім'ями і майном. На Сумщині втікачів наздогнав загін з 200 козаків. Між втікачами та козаками відбулася збройна сутичка. Після пострілів козаків у натовп, обурені селяни киями та остями відігнали козаків.

Різко збільшилася кількість втікачів під час проведення перепису 1765—1769 рр. Протягом 1763—1774 рр. лише з маєтків поміщика Тарнавіота втекло 102 чоловіки, Крижановського — 166, з Гамаліївського монастиря — 181 чоловік.

До указу 1783 р. на Лівобережній Україні ще продовжувалися селянсько-козацькі виходи на слободи. Це й було своєрідним легальним «продухом» для послаблення суперечностей в тогочасному суспільстві, легальною формою селянського протесту проти надмірної експлуатації. Указ 1783 р. заборонив виходи на слободи, чим і сприяв особливому посиленню масових втеч. Основна маса селян-утікачів тепер прямувала на Південну Україну, де вони менше переслідувалися, а зростаючі міста та поміщицькі маєтки вимагали дешевої вільнонайманої робочої сили. На Південь України тікали також селяни з російських губерній.

Після указу 1783 р. деякі села буквально спустіли. В 1795 р., наприклад, через втечі селян повністю опустіло с. Чепурківка, Пирятинського повіту.

З кінця XVIII ст. відбуваються масові переселення селян на землі, що колонізувалися. Рятуючись від тяжкого гніту, селяни-кріпаки змушені були залишати свої рідні села і переселятися в південноукраїнські, саратовські та оренбурзькі степи.

Одночасно з селянськими в другій половині XVIII ст. відбувалися втечі робітників, вчорашніх селян-кріпаків, яких примушували працювати на поміщицьких промислових підприємствах. Лише з бахмутських соляних заводів у 1763 р. число втікачів перевищило 100 чоловік. Робітники, як і селяни, тікали в райони Південної України, де на робочу силу

[1] Див.: А. Г. Слюсарский, Социально-экономическое развитие Слобожанщины, стор. 433.

був постійний попит. Число втікачів збільшувалося з кожним десятиліттям.

Селянські маси виступали і проти царських військ. У селах Лубенського і Миргородського полків у 1759—1760 рр. ненависть селян до розквартированого гусарського полку дійшла до того, що гусарам було небезпечно з'являтися у багатолюдних місцях, вимагати фуражу й провіанту, оскільки місцеві озброєні жителі постійно нападали на них і немилосердно били.

Найбільш рішучими виступами селянських мас проти феодально-кріпосницького гніту були повстання. У 50—60-х роках XVIII ст. назрівав широкий антифеодальний рух. Зокрема на Лівобережжі було заворушення в 1751 р. в с. Лакомовій Буді, де селяни відмовилися виконувати феодальні повинності і навіть примусили тікати поміщика. Гетьман наказав жорстоко придушити цей селянський виступ. Тривалим було повстання жителів с. Кліщинців на Лубенщині. У 1767 р. селяни вчинили збройний напад на будинок пана Туманського, а військову команду, що прибула на придушення повстання, вигнали з села. На чолі повстання стали селяни Опанас Ворона та Трохим Білик. Рік селяни господарювали без поміщика, а коли в 1768 р. було направлено в Кліщинці військовий загін з 300 чоловік, то селяни поставили табір з возів, засипали їх землею і не допустили козаків у село. Під впливом повсталих селян карна експедиція розкладалася — 77 козаків втекло додому. У 1770 р. прибув новий великий каральний загін. Та селяни прийняли нерівний бій і вистояли. Лише після того, як було запалене село, повстанці змушені були здатися [1].

Як і в попередні віки, в селянській боротьбі проти гнобителів величезну роль відігравало Запоріжжя. Хоч у другій половині XVIII ст. січове козацтво далі поляризувалося і знать військова була таким же ворогом трудящих мас, як і поміщики, все ж Запоріжжя притягувало до себе найактивніші протестуючі елементи селянства, козацтва і міщанства. І саме запорізька сірома відігравала значну роль у визвольній боротьбі селян України.

На Запоріжжі існувала ціла низка опорних пунктів гайдамацьких загонів, де збиралися гайдамаки, організовувалися та реорганізовувалися їх загони, виготовлялася та заготовлялася зброя, продовольство. Часто гайдамацькі стани (пристановища) перетворювалися в укріплені табори, особливо коли вони були розташовані в дніпровських плавнях та на островах.

Запорізькі гайдамаки, загони яких формувалися з козацької сіроми, наймитів, бурлаків, бідного козацтва та селянства, нападали не лише на місцевих визискувачів — козацьку старшину, а й на поміщиків Правобережжя, Лівобережжя та Південної України. Селяни та бідні козаки

---

[1] А. М. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. — «Чтения в историческом обществе Нестора летописца», 1896, кн. XI, отд. II, стор. 159—191.

підтримували гайдамацькі загони, вони співчували гайдамакам, переховували їх, давали їм провідників, харчі і навіть зброю.

Проти гайдамацьких загонів запорізька старшина тримала озброєні карні команди по 150—200 чоловік. Незважаючи на застосування до гайдамаків суворих кар, кількість гайдамацьких загонів на Запоріжжі не зменшувалася.

Посилили свою діяльність гайдамацькі загони і на Слобожанщині. В 1759 р. гайдамацький загін Федора Свириденка напав на будинок пана Шидловського в с. Мерчику, Валківського повіту. Згодом гайдамаки розгромили маєтки Слишинської і Лазарева, а в 1760 р. поміщика Томазького на Харківщині.

На Слобожанщині в цей час почастішали напади селянських збройних загонів на поміщицькі маєтки. Влітку 1761 р. ватага повстанців напала на двір козацького старшини, обозного у с. Савинове, Сумського полку, й розгромила його. Жителі с. Тамарине в 1763 р. напали на маєток козацького старшини Голубина в с. Вільхованці, Острогозького полку. Гайдамаки також допомагали селянам у їх виступах проти поміщиків. Жителі с. Недригайлівки, підтримані гайдамаками, у 1767 р. розгромили маєток свого поміщика М. Головкіна.

Отже, гайдамацький рух на Лівобережній Україні, а особливо на Запоріжжі був підготовкою Коліївщини на Правобережжі.

Весною 1768 р. на Правобережній Україні вибухнуло величезне селянське повстання — Коліївщина, одним із керівників якого був запорожець Максим Залізняк.

Під впливом антифеодального повстання на Правобережжі посилилися виступи селянських мас проти поміщиків на Запоріжжі, на Лівобережній і Слобідській Україні.

Царський сатрап, що проводив колоніальну політику на Україні, президент Малоросійської колегії Рум'янцев писав з переляку Катерині II про те, що він не може поручитися за жителів, які тільки й думають про правобережних гайдамаків. Дальше посилення гайдамацького руху на Правобережжі, на його думку, викличе загальний виступ українського селянства. Багато лівобережних селян переходили Дніпро й вступали у повстанські гайдамацькі загони на Правобережжі. А запорізьке рядове козацтво відмовлялося з'являтися в роз'їзні команди та карні експедиції. На Слобожанщині царською адміністрацією утворювалися спеціальні загони для боротьби з гайдамаками.

Під безпосереднім впливом Коліївщини в грудні 1768 р. в Запорізькій Січі вибухнуло найбільше за її багаторічну історію повстання. Воно почалося 26 грудня 1768 р. Запорізька сірома і бідне козацтво захопили пушкарню, звільнили ув'язнених гайдамаків, розгромили будинки старшин і заможних козаків, кілька старшин було вбито. Кошовий Січі Калнишевський ледве врятувався від повстанців і, переодягнувшись в чернечу рясу, втік у Новосічанський *ретраншемент* (укріплення) під охорону царських військ. Більшість старшини втекла на берег Дніпра і переховувалася в лугах та плавнях. Запорізька голота почала оволодівати слободами та зимівниками, відбирала худобу й майно у багатих

козаків. Повстання переросло в жорстоку класову боротьбу бідних мас проти багатіїв-глитаїв.

Повстанці дуже швидко оволоділи основними об'єктами Січі.

Козацька старшина на початку січня 1769 р., спираючись на підтримку царських військ, жорстоко придушила повстання запоріжців. Однак антифеодальні виступи запорізької сіроми продовжувалися всю зиму й весну 1769 р. і мали великий вплив на всі українські землі.

Повстання запоріжців у грудні 1768 р. було однією з найяскравіших сторінок історії класової боротьби українського народу, коли спільно виступили бідні селяни, наймити, бурлаки і козаки.

Незабаром вибухнуло повстання в пікінерських полках, створених у 1764 р. у південних районах Лівобережжя з частини лівобережних козаків. Тяжка військова служба, матеріальні нестатки, повне безправ'я, позбавлення козацьких прав, жорстоке знущання викликали збройний виступ пікінерів. У жовтні 1769 р. повстання підняли Дніпровський і Донецький пікінерські полки. Воно охопило Соколинці, Китайгород, Нехворощу, Маячку, Царичанку та Орлик. Повстання пікінерів серйозно налякало царський уряд, Катерину II. Вона найбільше боялася, щоб пікінери не об'єдналися із запоріжцями, з розрізненими повстанськими загонами, що діяли на Слобідській та Лівобережній Україні. Назрівала нова Коліївщина. У 1770 р. царський уряд кинув проти пікінерів російські регулярні війська, які й придушили повстання. Над його учасниками була вчинена жорстока розправа.

Згадки про пікінерське повстання довго жили в пам'яті народній, в переказах і піснях. Про пікінерів писали І. П. Котляревський і Т. Г. Шевченко.

Придушення царизмом Коліївщини — селянської війни на Україні, повстання на Запоріжжі, пікінерського повстання, окремих розрізнених антифеодальних повстань та виступів на Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі набагато послабило повстанські сили, але не знищило їх.

Українське селянство з радістю зустріло вістку про початок селянської війни в Росії. Сам Омелян Пугачов був добре обізнаний з антифеодальними настроями та боротьбою на Україні. Більше того, на формування поглядів О. Пугачова мали значний вплив революційні події на Україні у 60-х роках під час Коліївщини та виступу на Запоріжжі у 1768 р. О. Пугачов відбував військову службу на півдні України, спочатку в Бахмуті, потім у Голій Кам'янці. Яїцький козак Іван Зарубін (за прізвиськом Чика) повідомляв, що О. Пугачов ще напередодні селянської війни часто говорив йому: «Был-де я у черкасов, на Дону и по России во многих городах, то примечал, что везде народ разорен» [1]. На Дону О. Пугачов був тісно зв'язаний з українцями, що там проживали.

Особливо активно підтримали російських братів-повстанців запоріжці. Вони нападали на загони урядових військ, що прямували з турецького фронту на придушення селянської війни. Чимало запорізьких козаків було у війську Пугачова. На Волзі біля Камишина до російського пов-

[1] «Пугачовщина», т. 2, М.—Л., 1929, стор. 131.

станського війська приєднався загін кінних українських козаків в 600 чоловік.

Відомо, що О. Пугачов, відступаючи по Волзі у вересні 1774 р., послав на Україну групу людей, що закликала до повстання [1]. Як відгук на цей заклик, особливу активність проявляли гайдамацькі загони в сусідній з районами селянської війни Слобожанщині. Селяни вчиняли напади на поміщицькі маєтки. Великий напад відбувся в ніч на 18 грудня 1774 р. на поміщицьку садибу в Іванівці. Почастішали втечі кріпаків і солдат з військових частин, що були розташовані на Слобожанщині. В лісах біля річок Коломак і Кагальник переховувалися численні групи втікачів.

Після поразки повстанської армії у 1775 р. О. Пугачов збирався пробратися до запорізьких козаків [2].

Ім'я Пугачова було широко популярним на Україні. Один з повстанських загонів, що діяв у верхів'ях Дону на Слобожанщині у 1776 р., видавав себе за пугачовський загін, а керівник вважав себе полковником пугачовської армії. Повстанці поширювали чутки, що сам О. Пугачов рухається на Україну [3].

Спільна боротьба кращих синів російського, українського та інших народів зміцнила дружбу народів Росії.

Після придушення селянської війни в Росії і розгрому окремих повстанських загонів на Україні царизм вирішив знищити вогнище антифеодальної боротьби на Україні — Запорізьку Січ, яка ще залишалася притягальною силою для селян-втікачів України. До того ж російські та українські поміщики, захоплюючи родючі запорізькі землі, прагнули перетворити селян та козаків Запоріжжя у своїх кріпаків.

Запорізька сірома розуміла, що розгром царськими військами Січі — останнього притулку селян-втікачів, наймитів, бурлаків та сіроми — приведе до ще більшого закабалення українського народу. Тому вона вирішила відчайдушно захищати Запорізьку Січ від царських військ. Але запорізька старшина, якій була більш небезпечна своя сірома, ніж царські війська, без бою наказала здати Січ царським військам.

Таким чином, царизм, проводячи колоніальну політику щодо України і спираючись на панівний клас України, що зрадив національні інтереси народу, зруйнував Запорізьку Січ. Україна остаточно була перетворена в колонію Російської імперії.

Український народ не припиняв боротьби з своїми поневолювачами. На Лівобережній та Слобідській Україні в 1776—1784 рр. діяли загони під керівництвом Семена Гаркуші. В середині 70-х років С. Гаркуша організував на Лівобережжі загін повстанців із селян, міщан, козаків та солдатів. У кількох селах і хуторах Лівобережжя та Слобожанщини

---

[1] Див.: С. Пионтковский, Архив тайной экспедиции о крестьянских настроениях 1774 г.— «Историк-марксист», 1935, кн. 7, стор. 93.

[2] Див.: «Пугачовщина», т. 2, стор. 155.

[3] Див.: С. Пионтковский, Крестьянские выступления 1775—1795 гг., по данным тайной экспедиции.— «Историк-марксист», 1935, кн. 10, стор. 87.

повстанці мали свої опорні пункти, звідки і вчиняли напади на панські маєтки. 4 лютого 1777 р. гаркушівці напали на двір багатої міщанки Дівички у містечку Білопіллі, а трохи згодом — на будинок бургомістра Новгорода-Сіверського. Вони забрали в нього чимало грошей та коштовних речей, почастували на прощання пана бургомістра канчуками — і зникли. Важко перелічити всі напади повстанців. Діставалося від них і сільським глитаям. Завжди і скрізь — на Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині, Харківщині і Київщині — народним месникам допомагали бідні люди. Гаркушівці ж по-братньому ділилися з ними захопленими у панів та багатіїв грішми та майном. Самого Гаркушу неодноразово схоплювали царські посіпаки, але він утікав і продовжував боротьбу аж до 1784 р.

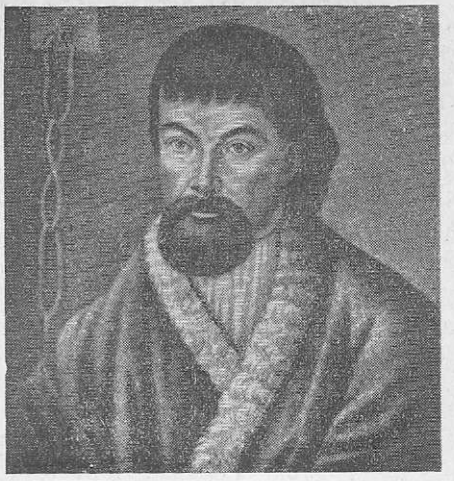

Омелян Пугачов. *З гравюри XVIII ст.*

Пам'ять про славного народного месника довго жила в народі в піснях, легендах та переказах.

У 1776 р. відбулося велике повстання жителів с. Піни на Слобожанщині. Проти селян були кинуті регулярні війська з гарматами. Гарматним та рушничним вогнем царські кати 17 чоловік убили і 43 поранили.

З великих повстань, які відзначалися своїм розмахом та організованістю, слід згадати ще повстання в с. Морозівці, що відбулося в червні 1783 р. Селяни розігнали карну військову експедицію з 150 чоловік, заарештували сім'ю поміщика, розгромили його двір, звільнили ув'язнених повстанців. Незважаючи на дії карних загонів, морозівці продовжували боротися. Побоюючись дальшого розгортання класової боротьби, київська казенна палата перевела жителів с. Морозівки у розряд державних селян.

Великий виступ селян відбувся в селах Піни, Злодіївці та Колотилівці на Слобожанщині у 1784 р. під керівництвом селянина Балевського. Селяни не лише розгромили панський маєток, а й вступили в бій з загоном солдатів, що був посланий на придушення повстання. Повстанці примусили царських карателів відступити.

Однією з найяскравіших сторінок антифеодальної боротьби на Лівобережній Україні було повстання селян в с. Турбаях у 1789—1793 рр. Поміщики Базилевські закріпачили козаків-турбаївців, примушували їх відбувати панщину. Це й викликало повстання. Повстанці розгромили поміщицький маєток і вбили поміщиків Базилевських.

Ой на горі вогонь горить, а в долині димно —
Як побили Базилевців — усім панам дивно.

Так говориться в народній пісні про вбивство турбаївцями своїх поміщиків.

Селяни тримали в своїх руках село чотири роки. Тільки в 1793 р. повстання було жорстоко придушене. Ватажків повстання було відправлено на каторжні роботи, а всіх жителів переселено в південно-українські степи.

Турбаївське повстання широко відображено в народній творчості та художній літературі.

В кінці XVIII ст. у Франції відбулася велика французька буржуазна революція. Відлуння про революційні події у Франції докочувалося і до українського селянства. Так, дяк Романовський в с. Савинцях на Полтавщині говорив селянам, що у Франції всі вільні і коли б це у нас швидше збулося [1].

Революційна Франція також розраховувала на революційне повстання на Україні, спрямоване проти феодально-кріпосницького гніту, проти російського царизму. Французький повірений в Петербурзі Жене у 1792 р. давав поради Конвенту республіканської Франції підготувати повстання на Україні. А влітку того ж року новий посол в Константинополі Семоновіль, а згодом дипломатичний емісар Декорм мали уже спеціальне завдання — підготувати повстання на Україні. На думку діячів французької революції, Україна була цілком підготовлена у той час до загального революційного повстання.

На кінець XVIII ст. помічається піднесення антифеодального руху по всій Росії. У 1796—1797 рр. було охоплено 32 губернії селянським рухом. Указ Павла I про триденну панщину посилив антифеодальні виступи.

В Південній Україні, незважаючи на те, що там кріпацтво не набуло тих жорстоких форм, як в решті районів країни, також відбувалися антифеодальні виступи селян. Особливо вони посилилися в 90-х роках XVIII ст. З цього часу втечі на Дон та Кубань були настільки масовими, що власті утворили спеціальний рухливий кордон з Полтавського легкокінного полку. Селяни-втікачі об'єднувалися у невеликі гурти повстанців і збройною рукою прокладали шлях на південь. В середині 1795 р. такі загони діяли на території Новоросії.

Продовжувалися виступи селян і проти захоплення поміщиками громадських земель та угідь — лісів, луків, пасовищ. Характерним був виступ у 1798 р. на Чугуївщині жителів с. Хотомлі. Вони силою повернули ліси і луки і не виконували рішення суду про повернення їх поміщикам. А коли земський суд прибув у село для розгляду справи, то селяни примусили судових чиновників тікати з села.

У другій половині XVIII ст. відбуваються снільні виступи робітників і селян. Під час повстання на Глушківській мануфактурі у 1797 р. на Слобожанщині робітників-повстанців активно підтримували жителі навколишніх сіл [2].

---

[1] Див.: Л. Коваленко, О влиянии французской буржуазной революции на Украину.— «Вопросы истории», 1947, № 2, стор. 82, 84.

[2] Див.: «Красный архив», 1938, № 6.

Значення антифеодальної боротьби особливо зросло в умовах початку кризи феодально-кріпосницької системи, яку селянські маси намагалися знищити революційним шляхом. В ході цієї боротьби серед селянських мас проявлялися й елементи організованості, чому сприяло козацтво. Саме цим можна пояснити, що частина антифеодальних виступів, саме тих, де брали участь козаки, мала досить організований характер.

Одночасно зростали й вимоги селян. Якщо раніше лише зрідка проявлялися вимоги селян про звільнення від феодально-кріпосницького гніту і боротьба в основному точилася проти збільшення повинностей, то вже в другій половині XVIII ст. антифеодальні виступи здебільшого проходили під закликом знищення кріпосництва як ладу.

РОЗДІЛ IX

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА І ГАЛИЧИНА У XVIII ст.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ

Вісімнадцяте століття ознаменовано такими всесвітньо-історичними подіями, як промисловий переворот у Англії та велика буржуазна революція у Франції.

Хоч країни Сходу Європи і перебували на нижчих щаблях економічного розвитку, але й тут уже давно «непомітна робота пригноблених класів» створювала умови, в яких феодалізмові залишалося все менше і менше місця [1]. Щоб зберегти становище панівного класу, феодалам доводилось пристосовуватись до нових умов життя, і насамперед до розвитку товарно-грошових відносин. Виробництво товарів у панських маєтках і гонитва за грішми супроводились посиленням феодального визиску селянських мас. Особливо погіршало становище селян в країнах, що втратили свою незалежність. Тут до жорстокого соціального гніту долучалась національна і релігійна нерівноправність. Саме в таких тяжких умовах перебувало і селянство загарбаної шляхтою Правобережної України, яка майже до кінця століття залишалася в складі Речі Посполитої.

XVII—XVIII ст. для більшості європейських країн були періодом формування і зміцнення абсолютизму. Зміцнюючи свою владу, монархи спиралися на середні і нижчі верстви феодального класу. Завдяки цьому союзу була знищена або відсунута на другий план стара аристократія. В Речі ж Посполитій зберігалися в усіх сферах життя значні риси середньовіччя, і аристократи, «уродзоні», ще продовжували посідати панівне становище, не поступаючись своїми привілеями. Магнатам Чарторийським, Любомирським, Ржевуським, Яблоновським, Сангушкам, Браницьким та іншим «крулев'ятам» належала величезна територія разом з переважною більшістю людності. 40 магнатських сімей фактично порядкували на Правобережжі. В Галичині маєтки старих магнатських родів Потоцьких, Яблоновських, Дзедушицьких, Скарбків складали 60% усіх феодальних господарств. Уявлення про розміри магнатських воло-

[1] Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 388.

ність дають маєтності Любомирських, до яких входили 31 місто і 738 сіл. Вся територія Любомирщини була розбита на 11 ключів з губернаторами на чолі.

Магнатські маєтки становили своєрідні держави в державі. Вони мали свої центри — резиденції верховної влади. Так, столицею Потоцьких був Тульчин на Поділлі, Яблоновських — Ляховці на Волині і т. д. Магнат Яблоновський на офіційних прийомах сидів на троні в горностаєвій мантії, в оточенні натовпу шляхти і челяді. В магнатських дворах життя текло широко, з усією пишнотою і з суто феодальним марнотратством. Уявлення про це дає банкет, на якому гості з'їли 60 волів, 300 телят, 30 баранів, 150 свиней, близько 20 тис. різної птиці і т. д. Щодо напоїв, то лише угорського вина було випито 270 бочок. Все це оплачувалось працею селян. У 1751 р. на похорон великого коронного гетьмана Й. Потоцького в Станіслав приїхало дві тисячі шляхтичів. Похоронна церемонія коштувала мільйони злотих і тривала майже два тижні. Частина гостей розважалася чверть року, утішаючи київського воєводу — сина померлого. Весілля дочки цього воєводи, якого називали «руським короликом», коштувало понад 250 тис. злотих. У одного з Потоцьких — Щенсного — було 3 млн. моргів землі, 130 тис. кріпаків, а при його дворі постійно перебувало 400 шляхтичів-службовців.

Як і в попередньому столітті, формою власного панського господарства був фільварок, в якому використовувалась праця кріпаків, а також непокріпаченого феодально залежного селянства.

Великі, землеробські в своїй основі, господарства феодалів на Правобережжі, що зуміли вчасно пристосуватися до вимог нового часу і в результаті зберегти своє панівне становище, не становили виняткового явища в європейській історії XVII—XVIII ст. В країнах на схід від Ельби капіталізм, за визначенням К. Маркса, проголосив про свій прихід утворенням великих сільськогосподарських виробництв «на основі панщинної праці кріпаків» [1]. Найбільш істотні зміни в становищі феодально залежного селянства на Правобережжі України у XVIII ст. були тісно пов'язані із реставрацією і дальшим розвитком саме великого землеробського господарства.

Фільварки, які землевласники намагались утворити в кожному своєму селі, підпорядковувались головним управлінням фільварків, куди звозилися продукти з усіх підлеглих господарств і звідки вони вивозилися на продаж. Фільварочний орний клин ділився на нарізки по числу селян з наділами і міг знаходитись як в центрі селянських наділів, так і осторонь. Крім орної землі, фільваркам належали випаси, сіножаті, лісні угіддя, рибні стави, городи.

Фільварки з групами сіл і хуторів оточували окремі міста і містечка. В умовах все зростаючого обміну між містом і селом ці групи поселень становили важливі ланки формування в країні внутрішніх локальних ринків.

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 330.

У зв'язку із змінами, запровадженими в поміщицьких господарствах, занепадали старі резиденції феодалів у фортифікованих містах та їх адміністративні центри — замки. Цей процес почався ще в XVII ст. Нові резиденції землевласників виникали в сільських місцевостях. У довколишній пейзаж вписувалися високі білі, часто кам'яні, палаци, обнесені вже не оборонними спорудами, а звичайними огорожами, що відділяли панські оселі від решти території маєтку з халупами кріпаків.

Потреба тримати підданих під постійним наглядом і посилення торговельних зв'язків у країні, що обумовлювали наближення поселень до шляхів сполучення, внесли зміни в загальне планування сіл. Колись села на Правобережній Україні, як і скрізь, являли собою мальовничі групи розкиданих на певній відстані дворищ і дворів. З розвитком же фільваркового господарства села здебільшого почали складатись з двох рядів хат обабіч головної вулиці, від якої по більших селах розходилися провулки з купками хат — кутки.

При дорогах, біля мостів і переправ стояли корчми, де збувалися, здебільшого монопольно, вироби панських винниць і броварень. Корчма правила одночасно і за заїзд, і за місце розваги для селян.

Всі панські підприємства — корчми, млини, рудні, селітряні майдани, поташні буди, гути, а інколи цілі села і містечка здавалися в оренду. Орендарі, як і пани, були тими ненависними визискувачами, проти яких віками зростав гнів пригноблених мас і особливо селян-кріпаків.

Монополія шляхти і магнатів на землю була і економічною умовою їх монополії на прибутки від тогочасної промисловості, ремесла, промислів, мануфактур. Розсіяне по панських маєтках ремісниче виробництво стримувало розвиток міського ремесла. Добувна промисловість, що виникла на основі використання природних багатств — лісу, болотних залізних руд, селітри тощо, теж перебувала в руках землевласників. Навіть домашні промисли селян становили частину панського господарства. В цих умовах розвиток міст в цілому як осередків промисловості і торгівлі був дуже ускладненим. На їх становищі позначалось також і те, що шляхта імпортувала з-за кордону більшість товарів власного вжитку.

Оскільки міста знаходились на території панських маєтків, під контролем шляхти та магнатів, міське землеволодіння практично обернулося на звичайне землекористування. Фактичним хазяїном міських земель були феодали.

Ремесло в містах, підпорядковане економічним інтересам землевласників, майже не виявляло ознак переростання у вищу мануфактурну стадію розвитку промисловості. Розвиток мануфактури головним чином відбувався поза містом у панському господарстві. Щоб забезпечити збут продукції своїх фільварків, феодали засновували в своїх містах і містечках безліч нових торгів і ярмарків. Іноді по таких містечках збиралося до 12 ярмарків на рік.

1782 р. група поміщиків з Правобережжя на чолі з Протом Потоцьким об'єдналася в товариство, поставивши собі за мету освоєння торгового шляху по Дніпру, Дністру, Бугу. В портах Причорномор'я — в Херсоні та Миколаєві — були відкриті торгові контори Потоцьких.

Сприяли збільшенню виробництва товарного хліба на Правобережжі поставки в російську армію, особливо під час російсько-турецьких війн. У 1771 р. з українських земель Речі Посполитої в 1-шу російську армію було продано 190 900 російських четвертей борошна і понад 14 222 четверті крупи. В поставках 80-х років значну роль відігравала і компанія Потоцького.

Могутня зброя міщан проти феодалізму — гроші — опинилася в руках феодалів, чому сприяла і податкова система. Списки податкового населення складали самі землевласники. Вони приховували справжню кількість людності для того, щоб частину зібраного податку класти собі в кишеню.

Несприятливі умови розвитку міської верстви населення спричинилися до того, що міщанство як організуюча і керівна сила в антифеодальній боротьбі селян було невідповідно до часу слабке. Зародження буржуазії і формування передпролетаріату в містах гальмувалося соціально-економічною політикою феодалів. Отже, селянство Правобережної України в Речі Посполитій силою історичних обставин було поставлене в особливо скрутне становище. Навіть у період найбільшого піднесення на Україні антифеодальної боротьби воно, при всьому героїзмі, мужності і хоробрості повсталих селян, які тисячами гинули в нерівній боротьбі з переважаючими силами ворога, не знаходило в містах достатньо сильного і організованого союзника, якого мали селяни країн з більш сильним бюргерством і більш організованим плебсом.

ПРОЦЕС ЗАКРІПАЧЕННЯ

Надзвичайно тяжке становище селян Правобережної України в значній мірі обумовлювалося їх абсолютною безправністю. Польський письменник XVIII ст. Скшетуський так охарактеризував становище селян у країні: «Ця найчисленніша частина народу, зайнята сільським господарством... є джерелом могутності і багатства країни і повинна була б стати об'єктом найбільшої турботи законодавців. У нас же вона не тільки не користується жодними правами, але підданство її мало відрізняється від рабства» [1].

Земля без селян не давала прибутку, і закон проголошував: «Піддані, які сидять на землі і відбувають панщину, не тільки самі, але й їх потомки є власністю дідича, так що дарувати їх, продавати, на інший наділ або в інше село переселяти дозволяється по закону... Піддані в цивільних або кримінальних справах ні діяти, ні відповідати за себе не можуть, за винятком духовних справ» [2].

---

[1] X. Wincenty Skrzetuski, Prawo polityczne narodu polskiego, t. 2, Warszawa, 1784, стор. 135.

[2] T. Ostrowski, Prawo cywilne, albo szczególne, t. 1, 1784, стор. 42—43.

Судна рада. *Художник Т. Шевченко.*

Наступ феодалів на права селян спричиняв і поступове зникнення в українському селі решток громадського самоврядування та суду. Так званий копний суд, який вирішував справи при всій громаді, збирався тепер у виняткових випадках. Право судити і карати селян, крім суто внутрішніх справ, цілком перейшло до панських урядовців і державних судів.

Таким чином, селяни були повністю віддані панам і залежали від них в усіх життєвих справах. Селянин не мав права виступати на суді ні з обвинуваченням, ні з захистом своїх прав. За всі його вчинки перед судом відповідав феодал. У дворі пана чинилися суд і розправа над селянами.

В гонитві за прибутками землевласники прагнули до повного покріпачення селян. Єдиним виходом для безправного селянина була втеча або перехід в козацтво.

В люстраціях Київського воєводства другої половини XVIII ст. ще називаються групи козаків від кількох чоловік до кількох десятків по містечках і селах Правобережжя. Але це вже були жалюгідні залишки колишнього вільного стану.

Бажання звести все підлегле населення на становище кріпаків диктувалось не лише потребою збільшення кількості робочих рук у маєтку,

але й намаганням усунути «лихий приклад», який несло в собі козацтво.

Запровадження панщини як головної форми визиску на Україні після визвольної війни 1648—1654 рр. забрало, як відомо, понад сто років. Населення всіма силами опиралося політиці шляхти. Цим пояснюється той факт, що подекуди фільваркове господарство велося на базі вільнонайманої праці і чиншу.

Слід сказати, що жодна форма ренти ніколи й ніде не існувала в чистому вигляді, тим паче в Речі Посполитій. Але поєднання всіх трьох видів феодальної ренти не виключало основної тенденції — зробити головною з них панщину.

Покріпачення селян просувалося із західних областей на північ і схід Правобережної України. На початку XVIII ст. на південній Волині фільваркові лани в значній частині не оброблялися — бракувало робочих рук. У 1713 р. в Кременецькому повіті селяни відробляли панщину лише по два дні на тиждень та давали підводи на потреби двору. Орендар с. Піщатинців примушував селян давати по дві підводи на рік для відправки товару у Львів. Навіть така повинність в цей період викликала втечі селян. В 1755 р. в Луцькому повіті чвертьланники відробляли влітку по три дні, а взимку — по одному дню. Крім панщинних днів, на селянах лежало багато інших повинностей і натуральних данин. В інвентарях Луцького повіту зазначалось, що селяни повинні були виділяти людей на нічну сторожу, працювати на толоці, на сінокосі й на жнивах. Восени жінки мочили коноплі, тіпали прядиво для двору, взимку виготовляли мотки з двірського прядива.

Зростання панщини спостерігається і в інших воєводствах. У Київському воєводстві в 1719 р. землевласники переводили селян з чиншу на панщину, розміри якої встановлювали самі. На півночі цього ж воєводства, щоб утримати у відновлюваних фільварках людей, поміщики давали ще деякі пільги. Протягом першої половини століття тут встановилися 1—2 дні панщини на тиждень з півланового господарства — найбільш поширеної категорії господарства селян. У Житомирському повіті в 1752 р. селяни з тяглом робили по одному дню панщини незалежно від кількості тягла. По окремих селах сплачували лише чинш. Окрім панщинного дня, тут, як і всюди, на підданих лежало безліч всяких інших робіт і повинностей, всі оті зажинки, обжинки, закоски, обкоски, загребки, обграбки тощо.

У Новокостянтинівському ключі у 30—40-х роках XVIII ст. майже все населення сплачувало чинш, а також відробляло літні дні і шарварки. Навіть наприкінці століття третя частина господарств залишалася тут на чинші. Дві третини відробляли панщину в 90—120 днів на рік, тобто від 7 до 10 днів на місяць. У 1754 р. у Михайпільському ключі, Летичівського повіту, з 350 господарств третя частина була на чиншу; у Миньковецькому ключі, Ушицького повіту, з 168 господарств — майже половина; в Калуському ключі основною повинністю був також чинш.

Що ж до території від Лучинця, Тульчина і до Дніпра, в межах Дністра, Південного Бугу, на Уманщині та Білоцерківщині до 60—70-х років XVIII ст., а в деяких селах і наприкінці XVIII ст., чинш був однією

з основних повинностей [1]. Ця територія особливо терпіла від татарських набігів, і населення тут втримувала лише можливість позбутися панщини, яка для нього була гірша за будь-яке інше випробування. Посилене введення панщини почалося тут лише з середини століття. В 50—70-х роках уже по всьому Правобережжі порушуються старі інвентарні норми. На Уманщині відробітна рента в ці роки дорівнювала 20—36 дням на рік з господарства, чого не було раніш. Наприкінці XVIII ст. панщина уже становила тут 60—90 днів на рік у доповнення до чиншу й данин. Раніше селянин, який мав два воли і сплачував 16 злотих чиншу, міг відробити ці гроші за 30—40 днів протягом року. Панщину ж він відробляв тепер 81 день. Не дивно, що місцеве населення, призвичаєне до більшої свободи, ніж в інших частинах України, так бурхливо реагувало на наступ феодалів. Саме Уманщина, як відомо, стала центром найгострішої боротьби селян з панами. Вона так само, як і Київщина, довгі роки притягала до себе утікачів — найактивніші шари селянства — з Волині, Галичини, північного Поділля, Польщі, і тепер, опинившись перед перспективою покріпачення, місцеве населення раз у раз повставало.

Там, де панщина відбувалась регулярно, землевласники намагались збільшити норми виробітку її. День на панщині був дуже тяжкий. В жнива, наприклад, за день належало нажати серпом і нав'язати копу, тобто 60 снопів.

У Галичині пануючою формою експлуатації кріпаків по всьому краю, за винятком гірсько-лісних районів, також була панщина, що вимірялась від четвертини або півчетвертини лану, оскільки типовою ділянкою селянського двору було землеволодіння в четверту або восьму частину лану. В с. Ценеві в 40-х роках було записано в інвентарі: «Повинність тих підданих така: з четвертини мають робити по 4 дні на тиждень протягом цілого року, з півчетвертини — два дні» [2]. На панщину ходили і безземельні селяни. В с. Загвіздя у 1744 р. налічувалось 14 халупників, які відробляли щотижня 2 дні панщини. В с. Луках (1723 р.) п'ять чоловік «піших, без грунту» виконували 1 день панщини [3].

Посилюючи експлуатацію селянства, феодали в першій половині XVIII ст. поступово скорочували слободянам «вільні роки». В с. Волині (1724 р.) «піддані, які прийшли й осіли», виконували всі ті повинності, що й старожили, а саме: 3 дні панщини, сплачували чинш, відбували повози тощо. Панщизняні роботи точно визначалися і за часом, і за обсягом. Під час жнив у с. Гнильчому 1725 р. селяни на панщину повинні були виходити о сьомій годині, а вертатися перед заходом сонця. Таким чином, влітку вони працювали по 13—17 годин [4]. У кінці XVI ст. панщина в Галичині становила щотижня 2—6 днів з лану, а в XVII—XVIII ст. 3—6 днів з четвертини, а то навіть і з шістнадцятої частини лану.

---

[1] Див.: В. О. Маркіна, Про грошову і відробітну ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.— «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 36—37.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), т. 207, стор. 1026.

[3] Там же, стор. 1028; т. 222, стор. 218—219.

[4] Там же, т. 241, стор. 857.

Панщинна праця застосовувалась не лише в сільському господарстві, але і в поміщицькій промисловості, на промислах і в мануфактурах. Судові акти XVIII ст. містять багато фактів використання в промисловості як примусової, так і напівпримусової праці. Так, заарештований селянин Іван з с. Вишневчика був «паробком» при гуральні, де його змушували працювати навіть хворим. Неодноразові спроби втекти закінчувалися тим, що його ловили і знову гнали на гуральню. Нарешті з відчаю він пішов до ватаги повстанців. Селянина Якова Ілюкова пан, взявши за «паробка» на майдан, тримав у кайданах, «щоб не втік». Степана Куліша «силою взято» за «паробка» на той же майдан, а коли він не захотів працювати, «дано 50 батогів» [1]. Бувало і так, що заповзятливий шляхтич ловив і змушував до роботи чужих селян.

Кріпаки зобов'язані були заготовляти в лісі дрова для опалення печей в гуральнях, гутах, руднях, пекарнях, воскобійнях, будах, забезпечувати ці підприємства рудою, попелом і всякою іншою сировиною. В 1791—1792 рр. на винокурні в гайсинському маєтку Потоцьких до роботи було приневолено 148 осіб.

Особливо тяжкі умови праці були на виробництві поташу, для якого доводилось заготовляти дрова і випалювати тисячі пудів попелу. Землевласники вкладали в промислові підприємства значні кошти, сподіваючись на прибутки. Низька ж продуктивність панщинної праці не виправдувала їх надій. В результаті землевласники змушені були вдаватись до різних засобів заохочування, зокрема до часткової винагороди робітників грішми й натурою.

Прикладом своєрідного використання праці кріпаків у промислових цілях може бути організація товарного ткацтва в маєтках. Всі процеси по виробництву полотна або сукна здійснювалися руками селян, починаючи від вирощування льону, конопель та розведення овець і кінчаючи виготовленням готової тканини. Не кожний селянин умів ткати, так само як не всі селяни вміли фарбувати, фолювати, стригти сукно тощо. Отже, тут мав місце певний поділ праці. Таке виробництво було фактично якщо не розсіяною мануфактурою з кріпацькою працею, то її початковим етапом.

Згідно з даними інвентарів, селяни виконували ряд робіт, які не зараховувалися в панщинні дні. Але на все була визначена норма — на прядиво, на «мотки» ниток, тканину тощо (з непридатних для ткання ниток селяни виготовляли певну кількість мотузяних виробів). Готова тканина відмірювалась «півсотками» (50 аршин).

В ремеслі і промислах використовувалась і праця вільних селян, зокрема тих, що потрапили в руки суддів. Карою за ту чи іншу провину була робота у пана, який погодився б взяти такого селянина на роботу за харчі й одяг. На різних умовах працювали на промислах у панів і люди без провини. Селянин-робітник не міг вільно поміняти роботу без посвідчення від попереднього хазяїна. Здебільшого пани не відпускали селян, відмовляючи їм у прохідному посвідченні [2]. Бувало, що земле-

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 3, стор. 461, 489.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 3, стор. 721—722.

власник за певну плату віддавав тимчасово своїх кріпаків іншому феодалові, перетворюючи таким чином працю кріпаків на предмет купівлі та продажу. Мав місце також «найм за панщину», «за чинш», «за дні». Всі ці форми примусового найму становили перехідні етапи від панщини до вільного найму.

Розвиток капіталізму в ряді країн Європи не міг не позначитись на економіці більш відсталих країн. Панщинно-кріпосницька форма господарства поступово почала втрачати свою доцільність. За умов загострення кризи феодальної системи поміщики намагались підвищити продуктивність фільварків посиленням визиску і тим самим поглиблювали соціально-економічні суперечності.

Навіть окремі представники панівного класу почали розуміти економічну недоцільність цього крайнього визиску, вимагали полегшити становище селян. Ще в XVII ст., маючи на увазі необхідність певного достатку у селян як головної умови для збагачення землевласників, митрополит Лазар Баранович на Лівобережжі радив стригти овець так, «щоб не зрізати в них шкури». Але змінити становище селян на краще окремі виступи і побажання, звичайно, не могли.

ГОСПОДАРСТВО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯН

За рівнем агротехніки селянське господарство у XVIII ст. мало чим відрізнялося від панського. Як і раніше, панувала трипільна система обробітку землі. У південних районах України ще й у XIX ст. переважала перелогова система, при якій сівозміна була приблизно така: два роки перелогу, третій — пшениця, четвертий — ячмінь, п'ятий — пшениця, шостий — озима пшениця, жито або овес і т. д.

Потрібно відзначити, що взагалі агротехнічне піднесення стало можливим у свій час тільки на основі великого капіталістичного виробництва з відповідною технікою.

Низькі врожаї найкрасномовніше свідчили про стан сільського господарства. Періодичні неврожаї сприймались в ті часи як звичайне явище. Якщо внаслідок якихось причин пшениця гинула, то поле засівалося вдруге просом або гречкою. Основним знаряддям для обробітку грунту протягом XVIII і наступного XIX ст. був дерев'яний плуг із залізним чересломі і лемешем, відомий (з незначними змінами) по всій Україні. М'які грунти розорювалися сохами, здебільшого однокінними. Тут кожний господар справлявся силами свого господарства. Чорноземні ж грунти вимагали супряги, адже не кожен селянин мав дві, а тим паче три чи й чотири пари волів, щоб зрушити важкого кутого залізом плуга. Зерно очищалося від полови за допомогою вітру, різних решет, а пізніше і віялок. Молотьба тривала всю осінь і зиму, для чого використовувались закриті приміщення — стодоли, шопи, клуні, які уберігали збіжжя й молотників від негоди.

Фільварочні поля угноювалися, селянські — не завжди, що пояснювалось нестачею в господарстві худоби, отже — і гною. Вивозили гній в

поле напровесні. На Волині провадилися ще й різні іригаційні роботи для спуску води в рівчаки і стави.

Сіяли ярину як тільки спадав мороз і починала парувати земля. Упоравшись з сівбою, бралися орати на пар. Ці роботи прив'язані були до певних дат, оранка на пар — до «дня народження» Івана Хрестителя (24 червня за ст. ст.), сівба по пару — до свята св. Варфоломія (14 серпня ст. ст.). Перед сівбою пар переорювали і боронували. Сіяли руками, причому для пана вибирали найкращих сівачів. За якістю сівби у фільварках стежили спеціальні наглядачі. Засіяне поле знову боронувалося, щоб позагортати зерно. Найпізніше сіяли просо і гречку. На той час озимина розросталася, і селяни виходили в поле прополювати пшениці, а інколи й жита від бур'янів.

Збирали урожай серпом і косою. До коси ладнали грабки для укладання стебел рівними рядами, щоб було зручно в'язати. Але здебільшого косами косили лише такі культури, як гречку, горох, сочевицю, все інше жали серпами [1]. Складали снопи в полукіпки (по 30 снопів) і в копи (60 снопів). Зберігався хліб у полі в скиртах, де він міг стояти роками, а також в клунях і стодолах. Вимолочене зерно зберігали в коморах та спеціальних ямах. Навесні ями відкривали, щоб підсушити збіжжя весняним вітром. Потім знову накривали соломою від дощів та птаства. Молоти зерно селяни возили на панські млини, за що платили «мірку». Вони зобов'язані були також в рахунок панщини молоти й панське збіжжя та дерти його на крупу.

В селянських городах вирощувалася морква, цибуля, пастернак, петрушка, капуста, огірки, буряк, часник, квасоля, горох, мак, тютюн. Буряк та капусту квасили, огірки солили, уміли зберігати різні овочі в свіжому вигляді в погребах. Ще не набули загального вжитку, але уже вирощувались редиска, салат, картопля (в кінці XVIII ст.), дині й кавуни.

Правобережжя славилося своїми садами, де росли яблуні, груші, вишні, сливи, виноград. Застосовувалося щеплення. В документах того часу є згадки про спроби вирощування вишні без кісточок. При садах закладалися хмільники. Крім орної землі, городів та садів селяни мали для своїх потреб спільні випаси, вигони і сіножаті, які раз у раз обтинали землевласники. Що ж до лісу, то користатися ним селяни могли лише з панського дозволу.

Поширене домашнє ремесло і промисли в певній мірі забезпечували селян необхідними виробами з дерева, лика, рогози, кори, соломи, прядива. Поряд з міщанами, селяни іноді виступали як орендарі різних промислів по виробництву заліза, скла, поташу, селітри тощо, які належали шляхті і магнатам. Такі виробництва дуже рідко становили власність селян.

Серед промислів Галичини домінуюче місце займало солеваріння, яке концентрувалось на Коломийщині, Долинщині і Дрогобиччині. Так,

---

[1] Див.: А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, стор. 225.

1728 р. лише за реєстром «покутських бань» на Коломийщині налічувалось 35 соляних точок, на яких працювали сотні селян.

Якщо в Прикарпатті промисли знаходилися в руках шляхти, то в низовинних околицях — в руках селян. Своєю продукцією вони обслуговували селянські і фільваркові господарства і лише невелику частину збували на місцевих торгах і ярмарках.

Сільські ремісники — шевці, ткачі, ковалі, бондарі, кравці, гончарі, пасічники — підтримували своє існування, обслуговуючи шляхетські й селянські господарства. Шляхта і особливо орендарі використовували ремісників не лише за фахом, а й примушували до різних «надуманих» робіт на користь двору. В інвентарі с. Волощина в Галичині (1726 р.) зазначалося, що ремісники «повинні йти з сокирою до направи замку, коли у тому буде потреба». За майновим станом близька до ремісників була двірська челядь, яка не мала землі і обслуговувала виключно шляхетські двори.

Поширеним заняттям в селах було ткацтво. Сільські ткачі виробляли полотна, лляні й конопляні тканини, а також просте сукно й коци. При обробці конопель і льону використовувались дерев'яні терлиці, дерев'яні ж гребінки — для микання волокна й прядіння мички, а також веретена. Готову тканину фарбували рослинними фарбами домашнього виробу. Окремі сім'ї займалися лише підготовкою сировини для тканння, ткали ж сільські ткачі.

Домашнім ремеслам і промислам відповідали архаїчні знаряддя праці. Залізо вживалося мало, не мали поширення навіть залізні цвяхи, замість яких уживались дерев'яні кілочки. Технічні зрушення спостерігалися лише там, де виробництво виходило за межі домашніх промислів. Такі сільські ремесла, як ткацтво, гончарство, ковальство й інші, раз у раз виходили за межі домашнього виробництва і принаймні частково були ремеслами на замовлення. Історія домашньої промисловості селян є фактично вихідним пунктом розвитку промисловості у власному розумінні цього слова.

Розвиток селянського господарства в умовах кріпосництва відбувався дуже повільно. Обмеженість товарообороту між містом і селом гальмувала процес соціально-економічного розшарування села. Проте певні зрушення в цьому напрямі все ж мали місце вже на початку XVIII ст. Тут насамперед впадає в око поділ селян на «плужних», «неплужних» і «піших».

Панщину селяни відбували в попередні часи із своїм інвентарем, але тепер частина селян з тих чи інших причин потрібних знарядь вже не мала і належала до отих «неплужних» і «піших». Землевласники, для яких хліб давно вже став товаром, який вони успішно реалізували на вітчизняному і зарубіжному ринках, потребували все більше й більше робочих рук і тому вважали за необхідне наділяти таких селян належним інвентарем як живим, так і мертвим. Утворився навіть вираз: «осадити селян на власні коні».

Розвиток товарно-грошового господарства завжди і всюди супроводився обезземеленням селян, втратою ними засобів виробництва. На Сході

процес експропріації селянства мав свої відмінності. Класичним прикладом європейського розселянення був згін селян із землі в Англії в XVI—XVII ст. В Східній Європі селян здебільшого з землі не зганяли, а навпаки, прикріпляли до неї, як це було свого часу в Пруссії, але прикріпляли так, що селяни самі тікали від землі і жодна армія світу не могла б втримати їх [1].

На Україні обезземелення і зв'язана з ним експропріація селянства мали частковий характер. Феодали забирали у селян лише громадські землі — випаси, сіножаті тощо — чи пересаджували їх на гірші землі, урізали подекуди й наділи, але намагались щось залишити й селянинові, оскільки власне господарство феодалів вимагало існування селянського господарства. Внаслідок такого процесу поряд із загородниками і халупниками на Правобережжі з'явилися власники півзагород та півхалуп. Тепер тут дуже мало було господарів, які володіли цілим ланом землі або половиною його.

З 935 господарств 21 села Галицького староства 53,5% обробляли чверть лану землі і 29,7% господарств обробляли півчверті. Отже, чверть лану залишилась характерним селянським наділом не лише в королівщинах Галицької землі, але й у всіх староствах Руського воєводства. Значний процент — 13,5 — становила група безземельних селян, туди входили загородники, комірники, халупники та селяни, які в люстрації не віднесені до будь-якої категорії.

За даними інвентарів приватних маєтків, на 821 селянське господарство, забезпечених землею (один лан, половина і три чверті лану, чверть, восьма і шістнадцята частина лану) налічувалось 130 (15,8%), малоземельних — 468 (57,0%) і безземельних (городників, халупників, комірників, убогих людей) — 223 (27,2%).

Документи магнатських маєтків Правобережної України відбивають велику нерівномірність економічного розвитку сільськогосподарського виробництва. Співвідношення і питома вага панського і селянського господарства в сільськогосподарському виробництві в різні часи і в різних районах також були різні. В північно-західній частині Правобережжя панувало фільварочно-панщинне господарство, на південному сході, як уже зазначалося, переважав чинш. У Брацлавському воєводстві, на півдні Київщини і Поділлі поряд з основним заняттям — землеробством — у селянських господарствах порівняно значного розвитку набрало тваринництво. Очевидне зростання посівної площі відбувалось за рахунок освоєння цілини. Сам факт розширення землеробства, таким чином, свідчив про певний розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, отже, і неминуче посилення економічної диференціації селян.

Виняткове важливе значення для сільського господарства мало тваринництво, оскільки воно давало не тільки продукти харчування і робочу худобу, а й угноєння. В цілому забезпечення селянських господарств тяглом дедалі зменшувалося. В 1768 р. в двох південних ключах Уман-

[1] Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 394.

щини, Соколівському і Хащеватському, 46% господарств не мали тягла. В 1785 р. процент безтяглових піднявся до 59.

За інвентарями маєтків, на півдні Правобережжя господарства селян поділилися, в залежності від кількості волів, на поєдинкових, парових, потрійних і почворних. В інвентарях Новокостянтинівського ключа на Волині, де в 1798 р. було 856 господарств, 10% значилось парових, 44% поєдинкових, 26% піших, 20% халупників, тобто таких, які зовсім не мали ні землі, ні тягла. Впадає в око велика нерівномірність земельних наділів. У Галичині, за даними інвентарних описів, з 985 селянських господарств тяглових налічувалося 62%, безтяглових або піших — 38%. Причому з 612 тяглових господарств 12,7% становили повноплужні, а 63,5% — неповноплужні. Отже, селянство в масі своїй не тільки обезземелювалося, а й втрачало тягло. Терміни «потужні» або «тяглі» господарства все рідше зустрічаються в інвентарних описах і люстраціях. «Піші» господарства поступово ставали найбільш характерними для галицького села.

Зазначений поділ селянських господарств згідно з розмірами земельних наділів та забезпеченістю робочою худобою свідчить про значну економічну нерівність селян.

Найбільші земельні наділи були на Наддністрянщині, де феодальна залежність була ще слабка. Проте і тут переважало дрібне селянське держання, тобто головну економічну базу безпосереднього виробника становили дрібні і найдрібніші господарства, хоч поряд з ними спостерігаються і заможні, які мали по 10—20 волів, значну кількість свиней, птиці, вуликів тощо. В Богуславському старостві в 1767 р. селяни-чиншовики мали від 6 до 16 волів. У с. Мисайлівці козак Гнешевський з сім'єю у 8 чоловік мав 16 волів, в с. Карапишах козак Блошкін з сім'єю в 6 чоловік мав 10 волів.

Виділялися окремі селянські господарства і з більшими розмірами земельних наділів. У с. Суботові на Київщині селянин Дахів з жінкою і дітьми мав 52 морги орної землі, а також сінокіс, город, садибу. В його господарстві було 10 коней, 6 волів, 20 корів, 60 овець, свиня і кілька десятків птиці. Дахів сплачував 33 злотих чиншу і відробляв 21 день панщини на рік. Навряд чи міг він без наймитів управлятися з своїм господарством. Аналогічне становище було родини Фатулова в с. Петрашівці, який також мав 52 морги землі.

Про заможність окремих селян-чиншовиків переконливо говорить господарство селянина Максимовича з Новокостянтинівського ключа. Цей селянин мав 22 дес. землі під пашнею, 5 — під сінокосами, 4 — під городом; 5 коней, 4 воли, 4 корови, 46 вуликів. Його сім'я складалася з 6 осіб (троє дітей). Він тримав 3 наймитів. Після сплати панові чиншу в нього залишався прибуток від продажу зерна не менше як 70—100 злотих. Так само виглядає і господарство ряду інших селян названого ключа.

Поєдинкові селяни і піші цього ж ключа мали в середньому по 5—10 дес. землі при сім'ях з 3—4 чоловік.

Селянство все більше втягувалося в торговельні відносини, особливо чиншовики. Звичайно, систематично хліб продавали більш заможні селя-

ни. На перепоні розвитку селянської торгівлі стояло панське господарство і феодальний визиск.

Окремі селяни, торгуючи, набували значні капітали, що в свою чергу дозволяло їм з року в рік збільшувати торговельні операції. В численних просьбах селян видати їм паспорти для проїзду в Крим в кінці XVIII ст. згадується торгівля сіллю і рибою.

Сіль вивозили з Галичини, з кримських озер, з узбережжя Чорного моря, а також з Молдавії і Валахії і розпродували на Україні, по містах і селах. Торговців сіллю називали *солениками*, або *коломийцями*, але уже десь з XVII ст. зустрічається і назва *чумак*. Разом з сіллю чумаки торгували привізною рибою та іншими товарами. У XVIII ст. цей промисел набув значного поширення, хоч на Правобережжі чумацтво було розвинуте менше, ніж на Лівобережжі. Найбільші центри чумацького промислу зосереджувалися на давніх козацьких територіях, зокрема в містах Чигирині, Білій Церкві, Звенигородці та в поселеннях вздовж шляху з Києва в Галичину.

Саме серед чумаків помічалася найбільша майнова і соціальна диференціація. Відомі факти, коли багаті підприємці, будучи самі кріпаками, використовували працю наймитів. У 1738 р. у двох таких кріпаків з с. Рудні на Київщині працювало 30 челядників — кріпаків з цього села і з с. Озерян, Переяславського полку. В 1738 р. чумак — підданий Києво-Вознесенського монастиря — мав 19 челядників. Таким чином, чумаки поділялися на хазяїв і наймитів. Більшість людей, зайнятих у чумацькому промислі, належала до категорії наймитів.

Взагалі наймитство було дуже поширене з XVIII ст. Наймитами ставали здебільшого кріпаки-втікачі. Під час повстань кріпаки не раз нищили панські документи і втікали. В результаті міські суди досить часто змушені були констатувати, що той або інший шляхтич-позивач не спроможний довести своє право на приведеного в суд селянина.

Поширення наймитства по селах відбилося в народних піснях. Цей же факт відзначають і літературні твори XVIII ст., зокрема інтермедії. Документи державного законодавства згадують «робочих людей», «челядників», «паробків», «служебників», «стадників», «бурлак», «сіромах» і т. д. Пам'ять народу удержувала найважливіші моменти його історії, зв'язуючи їх в одне ціле. Покозачення, чумакування, бурлакування, гайдамацтво [1] — своєрідна форма народних рухів, що виникли на початку XVIII ст.,— все це продукт одного процесу — поступової експропріації селянства і безперервної боротьби. В народній пісні чумак-наймит звертається до долі з такими словами:

Ой фортуно ж ти, небого,
Та послужи ж нам немного,
Служила в бурлацтві
Та служила в козацтві,
То й послужи в чумацтві.

[1] Назва повстанців *гайдамака*, як гадають деякі вчені, походить від слова гайдай — наймит-погонич. Є й інші думки.

Таким чином, на Правобережжі у XVIII ст., як і скрізь на Україні, мав місце поділ селянства на різні соціально-економічні категорії.

Зародження і розвиток нових класів супроводжувались поглибленням соціально-економічних суперечностей. Особливо ці суперечності помітні в кінці століття.

Процес розкладу селянства виразно виступає також у зв'язку із процесом формування міського населення, і насамперед передпролетаріату та передбуржуазії. Не випадково К. Маркс вважав за потрібне підкреслити, що утікач від феодального визиску, який ставав міським виробником, був уже «наполовину буржуа» [1]. В цьому зв'язку доречно нагадати ленінське положення про те, що «клас є поняття, яке складається в боротьбі і розвитку. Стіна не розділяє один клас від одного» [2].

ПОБУТ І КУЛЬТУРА

Соціальні і природні умови Правобережжя позначилися і на характері будови сільських хат. Якщо, починаючи з другої половини XVIII ст., в містах і в поміщицьких маєтках було вже чимало кам'яниць, то всі будівлі по селах будувалися майже виключно з дерева, глини і соломи.

Звичайна сільська хата складалася з двох половин. В одній половині жили господарі, друга половина, відокремлена від першої сіньми і хижкою, здавалася більш заможними хазяїнами комірникам за певну плату. Двері навішувалися на бігунах — дерев'яних осях, пізніше — на залізних завісах. Віконця робилися невеликі, круглі або чотирикутні. Як і в попередні сторіччя, шибку подекуди заміняв тваринячий міхур. Стіни ззовні і зсередини, а також піч білилися і прикрашалися характерним для Правобережжя візерунком з глини та рослинних фарб домашнього виробу. Привабливість оселі і смак господарів особливо вражали з огляду на бідність, яка панувала в тогочасному селі. Селянську світлицю прикрашали і надавали їй урочистості пишно вишиті рушники, а у більш заможних хазяїв — яскраві українські коци та килими.

Однак не кожен селянин мав свою хату. В селах жили численні комірники й халупники, що тулилися по чужих господах, вони могли мати свої «хлівки» і «стодолки», а також якийсь клапоть землі під городи. У заможних селян у дворі стояли стодоли, в декого по дві, хліви, стайні, обори, а також комори і пивниці — приміщення для схову на зиму городини і садовини.

Місцем розваги для селян служила корчма. Взимку сільська молодь збиралася на вечорниці, де знайомилася й розважалася. Існували урочисті святкові і весільні обряди з музикою і співами.

Велике пожвавлення в сільське життя вносили ярмарки, на яких збиралося населення з навколишніх сіл і міст, приїздили купці і реміс-

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 71—72.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 464.

ники з-за кордону, виступали бродячі артисти — лицедії, робилися вистави на різні народні теми, виступали акробати і дресирувальники ведмедів, псів тощо. Комбіновані вистави в народі звалися «кумедією з перекидачкою», тобто з акробатикою.

Єдиним освітнім закладом для селян XVIII ст. на Україні були початкові дяківські школи. Дяк-викладач здебільшого і сам знав тільки читати та писати.

Про палке бажання селян вирватись із темряви неписьменності свідчать численні факти влаштування підлітків у науку до міста. Відомо, що учнівський склад художніх шкіл Києва на Кудрявці та при Києво-Печерській лаврі в значній мірі поповнювався вихідцями з сіл. Окремих, особливо талановитих майстрів — різьбярів, художників, граверів — брали до монастирів, де вони займалися розписом стін, оформленням книжок, малюванням ікон тощо.

Про будівничий геній українського народу, і в тому числі селянства, красномовно свідчать дерев'яні красуні церкви, що подекуди ще збереглися від XVIII і попередніх століть до наших днів по селах Правобережної України. Часом вони здаються творінням якоїсь чарівної сили — настільки вони легкі, гармонійні і органічно вписуються в ландшафт. Деякі з них зроблені без єдиного цвяха.

При Києво-Печерській лаврі працював і талановитий зодчий кріпак Степан Дем'янович Ковнір з с. Гвоздова. Його прекрасні твори і сьогодні милують око киян і всіх, хто відвідує Київ. Він вважався в монастирі «весьма потребным человеком», але життя своє закінчив у бідності. Хутір і майно, якими його нагородили за роботу монастирські власті, були відібрані «за непослух». Про численних талановитих митців з селянства Правобережної України навіть і згадки не лишилося.

Селяни виявляли неабиякі знання, винахідницький хист і у сфері технічної творчості. Уже згадувані механічні пристрої при численних водяних млинах (по виробництву скла, заліза, поташу, паперу, обробці руди, дерева тощо) виготовлялися головним чином селянами. З них же формувався в основному і контингент кваліфікованих робітників на промислах і мануфактурах.

Уже самі умови життя на Правобережній і Західній Україні, через територію якої проходили великі торговельні шляхи, що з'єднували Захід і Схід, а також постійний приплив нових мешканців, як внаслідок переселень, так і внаслідок імміграції з Польщі, Литви, Білорусії, Молдавії, Угорщини, сприяли обізнаності селян з навколишнім світом, їхньому інтелектуальному розвиткові. Важливою обставиною в цьому плані була також порівняно велика кількість міст і містечок. Здебільшого відстань від села до міського поселення становила не більше 20—30 верстов. Селяни часто бували в місті, а мешканці міст — в селах.

Значний інтерес становлять так звані *дяки-пиворізи*, або мандрівні дяки — колишні «спудеї» Київської Академії та інших тогочасних вищих шкіл. За любов випити народ назвав їх «пиворізами». Веселими жартами, цікавими оповіданнями, малюванням, співами вони заробляли собі харчі в місцевого населення. Влітку, під час канікул, по селах роз-

ходилися і ставили там вистави, співали духовні канти. В цей спосіб непомітно ширилися елементи знань. Якщо селяни багато чого навчилися у школярів і мандрівних дяків, то зближення останніх з народною стихією сприяло звільненню тогочасної літератури від схоластичних пут. Щоправда, на кінець XVIII ст. цей благотворний вплив міст занепадає разом із занепадом освіти. Міста поступово опинилися у вкрай несприятливих умовах, ставши додатком до панського господарства. Проте і в цей період відчувався вплив міської культури на село.

Селянство брало активну участь у найважливіших подіях XVII і XVIII ст. Доля його була тісно пов'язана з козаччиною і повстанськими рухами. Це сприяло зросту воєнних, зброярських і будівничих талантів. Селяни-воїни вчилися швидко і добре зводити укріплення в будь-якій місцевості, в будь-яких умовах. Вони будували фортеці, укріплювали міста й села. Цікава з цього погляду історія селянських хуторів. Їх закладали прийшлі селяни на панських землях. Спочатку населення таких хуторів звільнялося на певний час (5—10 років) від податків і «роботизн», але ніколи воно не було гарантовано від грабежу з боку навколишньої шляхти, яку принаджували плоди хліборобської праці. В боротьбі з цими нападниками селяни навчилися будувати навколо своїх хуторів «січі», «палісади» так, що ті обертались на маленькі фортеці.

Селяни будували і рухомі фортеці — гуляй-городи, з допомогою яких розбивали кам'яні мури шляхетських замків. Прикладом кмітливості селян-воїнів є випадки, коли в критичну хвилину, не маючи під рукою іншої зброї, вони кидали в розташування ворога вулики з бджолами і примушували таким чином тікати добре озброєних солдатів.

Цілий великий світ матеріальної і духовної краси створили українські селяни, краси своєрідної і багатогранної. Народні перекази, казки, оповідання, а також думи, про які відомі західноєвропейські фольклористи писали, що це на диво «рідкісний феномен» у світовому народному мистецтві, також створені були насамперед селянством. Та найбільшою популярністю серед всього залишеного селянами минулих поколінь спадку користуються сьогодні українські народні пісні — дзеркало, у якому відбивається весь пройдений народом шлях. Пісні, як і думи, перекази тощо, були засобом агітації, закликом до боротьби. Л. М. Толстой говорив, що «народна поезія не лише відбивала, але й передбачала та готувала народні рухи».

Уподібнюючи батьківщину прекрасній калині, що під страшним тягарем опустила віти, народ співав: «А ми тую калину піднімемо, а ми свою Україну та звеселимо». Воістину українська пісня, як відзначав М. В. Гоголь, була «і поезією народу, і його історією, і батьківською могилою».

Велике значення в селянському побуті мала так звана *троїста музика* (скрипка, цимбали, бубон), гра якої супроводжувала танці і народні лялькові вистави — *вертеп*.

Особливою любов'ю і шаною користувалися народні співці, що акомпонували собі на кобзі — старовинному українському інструменті, відомому ще в Київській Русі. Кобзарі зберігали в пам'яті і передавали в

Весілля на Київщині. *Художник М. Пимоненко.*

усній формі класичну народну поезію попередніх століть, а також творили нові пісні і думи. Кобзарське мистецтво було могутнім засобом агітації серед народних мас і досягало найбільшого розквіту в періоди піднесення боротьби з феодальним визиском.

Через всю селянську творчість червоною ниткою проходить тема вільного, як вітер, козака. В його образ народ вкладав своє розуміння народного героя, який є зразком у боротьбі за справедливість, за життя без пана і панщини.

АНТИФЕОДАЛЬНА І ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА

Якщо капіталізм в порівнянні з феодалізмом становить «всесвітньо-історичний крок вперед» [1], то немає сумніву, що людство зобов'язане цим кроком насамперед селянству, яке розхитувало підвалини феодальної системи, розчищало дорогу розвитку капіталістичної формації. Саме селянські маси, темні, пограбовані, принижені і поневолені, разом з трудівниками міст були творцями історії. Від покоління до покоління передавався неписаний заповіт продовжувати боротьбу з існуючим ладом, і ця боротьба в тій або іншій формі ніколи не згасала, як ніколи не переставали селяни мріяти про інший лад, де не буде місця панському свавіллю і визиску. Самі умови життя формували світогляд пригноблених, так яскраво відбитий в народній творчості. Звичайно, селяни були дуже далекі від розуміння закономірностей історичного розвитку і навіть від розуміння своєї власної ролі в цьому розвитку, але вони знали, хто їхній ворог, знали, що є країни, де уже давно покінчено з кріпацтвом, і хотіли вільно хазяйнувати на своїй землі, що об'єктивно означало розвиток дрібного товарного виробництва буржуазним шляхом. Антифеодальні настрої селян були тим суспільним грунтом, на якому виростала демократична ідеологія.

З симпатією і співчуттям до антифеодальних настроїв селян ставилися автори інтермедій, героями яких поряд з козаками виступають селяни — і не в ролі загнаних затурканих істот або розбишак, а людей розумних, винахідливих, дотепних і, що дуже важливо, зовсім не богобоязливих. У інтермедії селянин не погоджується з законом, який цінить життя шляхтича дорожче за життя простої людини. Він вважає, що коли селянин спить на соломі під грубою, а пан на ліжкові «саксонської роботи» — це не робить пана вищим за нього.

Філософ, поет-демократ XVIII ст. Григорій Сковорода хоч і не закликав до революційного перевороту, та все ж чекав полегкостей для народу лише від визвольних зусиль «голяків». З надією дивлячись у майбутнє, він писав: «Мы сотворим свет получший. Созиждем день веселейший» [2]. Мрії народних мас Правобережжя по-своєму висловив овруцький бурмистр ще в 1684 р., кинувши в обличчя шляхті: «Не новина мені і

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 462.
[2] Г. Сковорода, Твори в 2-х томах, т. 1, К., 1961, стор. 534.

моїм помічникам бити й топити ляхів. Незабаром в слушний час разом з помічниками я доведу це навколишнім панам» [1].

Протягом XVIII ст. реставрація польськими панами старих порядків на Правобережжі і посилення феодального визиску викликали все нові й нові намагання народу скинути з себе ненависне ярмо.

Найбільш поширеною формою боротьби селян, як і в попередні віки, були скарги, втечі та переходи з маєтку в маєток.

Селяни, доля яких залежала від волі пана, складаючи скаргу про утиски і нестерпні умови життя, наївно вірили, що власник маєтку або уряд прислухаються до їх голосу і допоможуть. Та скарги не приносили їм найменшого полегшення. «Ворота до справедливості нам закриті, до них навіть стукати невільно, сама подача скарги вважається тепер бунтом. Пани судді є або свояками панів наших, або приятелями. Тому свій своєму нічого злого не зробить» [2], так передає селянські думки польський мемуарист Макульський.

Безрезультатність скарг змушувала селян шукати інших форм боротьби, і насамперед вони вдавалися до втечі. Частина втікачів покозачувалася і таким чином домагалася становища вільних виробників. Частина ж, всіляко уникаючи панщини, жила в постійних переходах, осідала на слободах. Слободи були характерним явищем в житті багатьох феодальних країн. «Оскільки спосіб обробітку землі залишався таким, як і раніше,— писав Ф. Енгельс про феодальну Німеччину,— то збільшення поміщицьких прибутків можна було добитися тільки підняттям цілини, заснуванням нових сіл» [3]. В ці села, звільнені на певний строк від панщини, і сходилися втікачі. Отже, в значній мірі слободи були прямим наслідком класової боротьби селянства.

Для XVIII ст. найхарактернішими були втечі — переходи селян із уже обжитих, колишніх слобід, де панство покріпачувало селян і рік у рік посилювало визиск їх, на нові слободи, що виникали на півдні і сході України.

Заходи землевласників по загальному покріпаченню селян і одночасне надання ними ж різних пільг окремим групам селян, звільнення їх від панщини на той або інший строк були проявом гострих суперечностей, які роздирали феодальне суспільство і які неможливо було розв'язати в рамках існуючого ладу. Домагаючись допомоги від центральної влади, яка тільки й могла б зробити закони про прикріплення селян до землі дійовими, магнати і шляхта одночасно заважали зміцненню цієї влади і тим самим позбавляли себе міцної опори. Правда, магнати мали власні досить значні військові сили і повноту політичної влади, але домогтися прикріплення селян вони могли тільки за умови єдності дій всього класу феодалів. Такої ж єдності не було і не могло бути з огляду на боротьбу між різними групами магнатів і шляхти.

Одним з найбільш поширених приводів для суперечок між землевлас-

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 3, стор. 45.
[2] Z. Makulski, Bunty ukrain'skie..., Warszawa, 1790, стор. 33—34.
[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 328.

никами у XVIII ст. було переманювання окремих селян, а часом і населення цілих сіл.

У 1704 р. овруцький шляхтич Степан Должкевич скаржився, що не одержує жодних прибутків з своїх сіл, бо всі жителі їх повтікали на Фастівщину.

Про масові втечі селян свідчать також інвентарі маєтків Потоцьких на Правобережжі. Згідно з інвентарем 1717 р. третина населення Меджибізької волості, щось близько 800 родин, складалась із зайшлих людей. В 1728 р. (після створення фільварків) волость залишило понад дві тисячі чоловік.

У 1714 р. зовсім опустів ряд сіл київської католицької єпископії. В 1738 р. з Галичини на Південно-Східну Україну пішло понад 100 тис. селян. Про кількість слобід дають певне уявлення вибіркові дані з люстрацій королівських володінь. Так, в Київському повіті в 60—80-х роках XVIII ст., згідно з цими даними, на 350 поселень припадало 82 слободи, тобто близько чверті [1].

Тисячі людей в пошуках слобід блукали по країні, з правого берега Дніпра переходили на лівий, з Білорусії — на Україну, з України — в Білорусію.

В переходах «свавільне хлопство робить себе вільним» [2], зазначається в декретах литовського трибуналу тих часів.

Край затопила хвиля безпритульного люду, що в різних місцях і в різні часи мав безліч всяких назв. Поряд з такими поширеними назвами, як гультяї, свавільники, гайдамаки, люзні, голота, зустрічалися ще *вагабунди* (від латинського vagus — бродяга), обдертуси, сірома, розбишаки. В Підгаллі і в Галичині непокірних селян називали збійниками, бескидниками, списаками, толкаями, опришками, дейнеками тощо.

Наприкінці століття селяни з Правобережжя шукали заробітків і слобід на Півдні України. З цього приводу герой інтермедії XVIII ст. говорить, що люди пішли

На низ в Херсонщину слободи глядіти,
Бо вже їм в сих краях місця не нагріти [3].

У південноукраїнських портах, на рибних промислах, в господарствах поміщиків бурлакували, заробляли на хліб селяни з усієї України.

Впадає в око взаємозалежність між втечами селян, їх переходами з маєтку в маєток і гайдамаччиною, що мала місце протягом майже всього століття. Від життя, сповненого блукань, небезпеки, голоду, до становища людини, яка наважилася підняти зброю на свого гнобителя, був лише один крок. Спіймані гайдамаки розповідали на слідстві гіркі історії свого життя, в основі як дві краплі води схожі між собою. Гайдамаччина була виявом глибоких класових суперечностей феодального суспільства.

---

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. 3, стор. 1—165.
[2] Див.: «История БССР», М., 1961, стор. 219, 220.
[3] «Архив Юго-Западной России», ч. II, т. 3, стор. 547.

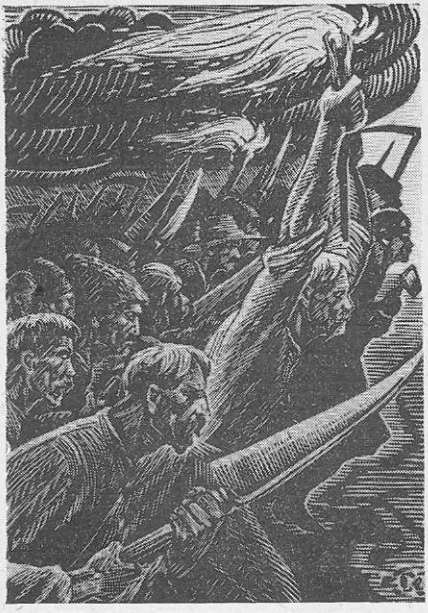

Гайдамаки. *Гравюра В. Кутківа.*

Засуджений до шибениці гайдамака, сільський коваль Тиміш родом з Київщини, протягом п'ятнадцяти років сходив всю Україну, мешкав якийсь час по черзі в Хлопотині, Суделкові, Салпі, Грушеві, Блудові, Межирічах, Вербовій, Білопіллі, Кордишівці, Біличівці, Селищах, Фастові, Ришківці, Троянові, Житомирі, Коростишеві, Соснівці, Пряжеві, Низгурцях, Касперівці, Кам'янці, «за Полонним», в Мирополі, працював під Соколовом на майдані, робив у коваля в Котельні. Ці вимушені мандри тривали аж доки Тиміш не пристав до гайдамацької ватаги.

Такі ж шляхи пройшов Корній Бондаренко. Судові власті Речі Посполитої характеризують його як «людину з цілого світу».

Ознаки гайдамаччини проявлялися ще на початку сторіччя. В ухвалах сейму і сеймиків першого десятиріччя XVIII ст. неодноразово відзначалося, що на Правобережжі множаться «розбійницькі купи», які слід без милосердя нищити, бо вони таять в собі велику небезпеку для держави [1].

Поставлені поза законом, селяни бралися за зброю. В одній із пісень того часу співається:

Ой ходімо, пане-брате, та за круті гори,
Нехай тута виводяться круки та ворони!
Ой ходімо, пане-брате, в степ та в гайдамаки,
Та дамося, пане-брате, добре панам взнаки [2].

Перспектива тяжкої розплати — шибениця чи паля — не лякали повстанця. «Чи ти умреш, чи повиснеш,— раз мати родила»,— казав він, бо кріпацьким життям, злиденним і голодним, сповненим горя і панської наруги, дорожити не доводилося.

Селянський рух на Правобережжі мав в основі антифеодальний характер. Але в умовах політики денаціоналізації і поступового покатоличення антифеодальна боротьба українського народу злилася з визвольним рухом та захистом православ'я.

Національно-визвольний бік селянської боротьби обумовив у певній мірі і широкий соціальний склад повстанців.

---

[1] Див.: «Volumina Legum», a. 1710, t. 6, стор. 364.
[2] «Історичні пісні», стор. 377.

Для розвитку селянського, і зокрема гайдамацького, руху велике значення мало Запоріжжя. В територіально близьких до нього лісах на південь від Києва — Мотронинському, Лебединському, Смілянському, Лисянському, Звенигородському, Уманському, Корсунському, Канівському, Таращанському — і виникає центр повстанської боротьби. Саме ці ліси і були тим «гайдамацьким вікном», крізь яке вглиб країни безперестанно проникали найбільш непокірні і неспокійні елементи із Запоріжжя. Ці ліси і розташовані в них монастирі і були пристановищем для все нових і нових утікачів. Вітер із степів доносив селянам Правобережжя пахощі волі, збільшував їх прагнення скинути з себе ненависне ярмо кріпацтва. Із Запоріжжя вийшли найвидатніші ватажки гайдамацьких загонів. До них належав добре відомий в 40-х роках XVIII ст. «характерник» (чародій) Гнат Голий. Все його майно, так само як і багатьох інших ватажків, становили куртка з телячої шкіри, смушева шапка, вимочена в дьогті сорочка, самопал, ніж, тютюн та люлька. Він ніколи не залишав собі ні панського добра, ні грошей.

Безкорисливі і самовіддані народній справі, такі люди вносили в діяльність гайдамацьких ватаг згуртованість, організованість, навчали повстанців військового мистецтва, здобувати міста й будувати фортифікаційні споруди. Разом із запорожцями діяльну участь у гайдамацькому русі брало і козацтво лівобережних полків. Це все були вихідці із сіроми, наймити заможних козаків. Тож не раз траплялося, що коли такі наймити поверталися з Правобережжя, хазяїни без всяких розслідувань віддавали їх до суду.

Природним союзником селянства була біднота, зайнята в промислах і ремеслі, тобто та верства населення, з якої формувався передпролетаріат. Але в силу особливостей соціально-економічного розвитку Правобережжя ця маса робочих людей не становила якоїсь організованої єдності. Розсіяні по промислах панських фільварків та невеличких ремісничих майстернях численних малих міст, містечок і сіл наймити, підмайстри й ремісничі учні являли собою майже таку ж неорганізовану масу, як і селянство. В цілому ж міське населення відігравало в гайдамацькому русі помітну роль. Відомо, що населення міст Київського і Волинського воєводств мало зв'язок з паліївцями, зберігало списки повстанців, приставало до їхніх загонів. Жителі м. Радомишля відмовлялися видавати «викотців» з панських сіл, відкуповували їх. Якось, коли шляхтич не погодився на викуп, війт заявив гнівно: «Їдь з чим приїхав, бо накажу на гвалт вдарити!» і додав до цього, що їм не вперше не видавати утікачів, коли «за ними пани прибігають» [1].

Населення шляхетських міст і містечок відмовлялося виконувати феодальні повинності і розправлялося з адміністрацією. В м. Рожеві на Київщині управитель маєтку втік, боячись розправи «домашнього хлопства»; міщани тут протягом двох тижнів не виконували жодних розпоряджень, навіть дров не хотіли привезти,— пили, гуляли, і «біля двору походжаючи, списами бряжчали, а збираючись купами, про щось між со-

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 3, стор. 27—28.

бою домовлялися»; замкового коваля, який до них не пристав, попередили: «Ти людина стороння, а тому йди звідси, щоб і тобі не перепало» [1].

В боротьбі в тій або іншій мірі брали участь і окремі заможні міщани. Особливо це стосується Київщини, де рух був найінтенсивніший.

Та здебільшого міська верхівка, якщо й не співробітничала з шляхтою і представниками уряду, то й не прихилялася і до повстанців. Егоїзм і відчуженість заможних міщан засвідчує випадок, коли члени Кам'янецького магістрату під час репресій над селянами — учасниками повстання — скаржилися на матеріальне обтяження у зв'язку з великою кількістю ув'язнених і пропонували стратити хоча б частину в'язнів без слідства [2].

Серед керівників селянського руху ми бачимо подекуди і представників козацької старшини, особливо на початку століття. Та в цілому у XVIII ст. старшина уже не користувалася у селянства тією довірою, яку мала в період козацько-селянської боротьби кінця XVI — середини XVII ст. Тепер багаті старші мали своїх залежних селян і експлуатували їх не менше від шляхти й дворянства і, зрозуміло, не могли виконати роль керівників і організаторів селянської антифеодальної боротьби. Тільки окремих її представників боротьба народних мас втягла у свій вир.

Зв'язала свою долю з боротьбою селян Правобережжя і частина зубожілої православної шляхти, що «сіяла і робила задля шматка хліба». Життя такої шляхти мало чим відрізнялося від селянського, а тому й закономірною була її участь у гайдамацькому русі.

Цікава і колоритна постать шляхтича, поета і громадського діяча Данила Братковського, який дав у своїх віршах блискучу характеристику життя Правобережної України другої половини XVII—початку XVIII ст. Всім серцем співчуваючи пограбованому і зневаженому селянинові, Братковський обвинувачував шляхтичів-грошоробів у нелюдському ставленні до своїх підданих. Братковський був зв'язаний з Палієм і керованим ним рухом. З-під його пера вийшла відозва до всіх православних Правобережжя вставати на боротьбу за визволення українських воєводств.

Помітне місце в гайдамацькому русі займали представники православного духівництва, особливо нижчого — священики, дяки, монастирські служки. Сільські священики за способом і умовами життя мало чим відрізнялися від своєї пастви. Не рідко разом з селянами вони опиралися запровадженню унії і йшли на бій та на шибениці.

Справа в тому, що частина духівництва зазнавала не лише релігійних, але й економічних утисків. Шляхта відбирала в монастирів кріпаків і землі. А тому монастирі ставали притулком для гайдамацьких ватаг, тут святили ножі повстанці. Це можна сказати не лише про такі монастирі, як Мотронинський. Документально засвідчено, що Видубецький монастир, розташований під самим Києвом, також переховував гайдамаків.

---

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 3, стор. 52—53.
[2] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 5, стор. 113.

Серед духівництва було чимало й ідейних захисників православ'я. Заслуговує з цього погляду на увагу постать настоятеля Мотронинського монастиря Мельхіседека. Можливо, він і не співчував гайдамацькому рухові в цілому, а виступав як захисник православної церкви. В умовах антифеодальної боротьби народ бачив у ньому свого оборонця і гуртувався навколо нього. Царський уряд, хоч і був зацікавлений в збереженні православної церкви на Правобережжі, все ж вирішив ізолювати Мельхіседека від повстанців і, вдаючи, що піклується за його здоров'я, відкликав з Правобережжя в Переяслав.

Ще в останні десятиріччя XVII ст. уряд Речі Посполитої констатував, що в південних районах Київського і Брацлавського воєводств, а також на Овруччині «змостило собі гніздо численне озброєне гультяйство» [1], і готувався вжити репресії, та на перешкоді цьому стали міжнародні ускладнення і виступи народних мас, які вилилися в ряд козацько-селянських повстань у 80—90-х роках XVII ст., під керівництвом правобережних полковників Іскри, Самуся, а надто Семена Палія. Польський гетьман Ф. Потоцький говорив, що Палій намагається йти по слідах Богдана Хмельницького. Постать Б. Хмельницького і події 1648—1654 рр. не переставали жахати правобережну шляхту.

Після Карловицького миру з Туреччиною в 1699 р., згідно з яким Поділля було повернуте Польщі, польський уряд почав збирати сили, щоб завдати вирішального удару правобережному козацтву. Наміри ці не здійснилися. В бою під Фастовом восени 1700 р. козаки розгромили польську армію. Повстання дедалі розросталося. Виступи селян на Правобережній Україні закінчилися тим, що повстанці захопили Бердичів, Старокостянтинів, Меджибіж, Хмільник, Проскурів і ряд інших міст. Палій здобув Білу Церкву, зробив її полковим містом. На Поділлі в районі Сатанова і Кам'янця діяла тритисячна армія повстанців на чолі з Федором Шпаком.

Шляхта, тікаючи з Київщини й Брацлавщини, зосереджувала свої сили на Волині. Наприкінці 1702 р. на Поділля прибула 15-тисячна шляхетська армія. Польським військам удалося придушити повстання. Почалися моторошні розправи. На Брацлавщині було замордовано понад 10 тис. чоловік.

Розмах подій на Поділлі й Брацлавщині налякав царський уряд. Саме заходами його була ліквідована паліївська «держава», де довгий час знаходили собі притулок численні втікачі і повстанці. Частина повстанців відступила в Молдавію. Між представниками польського і молдавського урядів відбулися переговори про видачу українських утікачів в обмін на утікачів з Молдавії, що в різний час оселилися на Україні.

У 1713 р. польське військо знову придушувало вогонь повстання на Україні. Понад 70 тис. селян затаврували шляхетські кати, відрізавши ліве вухо. Частина скінчила своє життя в страшних муках. Чимало селян було ув'язнено в баштах подільських замків. Страшною славою користувалося підземелля Сатанова. Особливою жорстокістю відзначився єзуїт-

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 3, стор. 22—24.

ський базилянський орден на Поділлі. Базиляни живцем закопували в землю повстанців. Не знали пощади запоріжці, адже їх все одно не можна було використати на панщині.

Наростала нова хвиля антифеодальної селянської боротьби. В гайдамацькі ватаги гуртувався увесь покривджений люд. У кожній селянській хаті повстанець міг розраховувати на притулок і допомогу, що свідчило про широку соціальну базу цього руху. Часом селяни вступали в гайдамаки «всією громадою».

Одночасно зростав селянський рух у західноукраїнських землях, зокрема в Галичині — опришківство. Заслуговують на увагу події в с. Мшанці, Теребовлянського повіту, де 12 листопада 1717 р. відбулося повстання кріпаків. Громада спочатку не хотіла «виконувати ту панщину, яку наказували з двору», а тільки ту, яка їм подобалася. Селяни, читаємо в документах, «коли самі хотять, відробляють, а коли їм наказується, на той час не виходять». Власник маєтку шляхтич Вігурський намагався примусити селян виконувати накази двору, але подолати опору селян він не зміг. Почався «відкритий бунт Мшанської громади», який мав яскраво виражений антифеодальний характер [1].

У 1720 р. галицька шляхта скаржилася у сеймі на те, що селяни захоплюють панські землі і вбивають шляхту. Вважаючи, що посилення селянського руху в королівських маєтках викликане «поблажливістю до хлопів у староствах», шляхтичі просили короля наказати старостам, щоб вони не дозволяли селянської сваволі, а також суворо карали за непослух і вбивства [2]. У 1727 р. «ціла громада Великого Ключева», навіть жінки, дівчата, діти, брали участь у виступах.

У 30-х роках XVIII ст. спостерігається нове піднесення селянсько-опришківського руху в Галичині.

У 1734 р. на територію Правобережжя були перекинуті російські війська, з допомогою яких польський престол мав зайняти Август III. У зв'язку з цим серед населення поширилася чутка, що ці війська прийшли визволяти селян з шляхетської неволі і допомогти встановити козацький уряд. На чолі повстанських загонів стали відважні ватажки — Верлан, Медвідь, Грива, Писаренко та інші.

Гайдамацькі повстання почалися у Київському воєводстві. В тому ж році рух поширився і на інші воєводства. Особливо відзначився загін на чолі з Верланом на Брацлавщині. Верлан був старий козак з Молокиш, який одержав за службу у князя Любомирського с. Качківку. Йому підкорялися замкова сторожа, а також волоські хутори вздовж Дністра. Коли розгорілася боротьба гайдамаків, він організував загін і поклявся воювати проти чужоземців.

Про масштаби і силу гайдамацького руху свідчить, зокрема, звернення польського уряду до російського за військовою допомогою. Допомога була одержана, і рух було придушено наприкінці 1734 р. Більшість гайдамацьких загонів відступила в запорізькі степи і Молдавію, частину за-

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 215, стор. 1485—1496.
[2] Там же, т. 227, стор. 1610.

хопили російські війська і видали польському уряду. Та незабаром боротьба знову посилюється. Посипалися нові скарги шляхти на грабежі з боку селян. У 1737 р. селян з Жаботина підняли на боротьбу запоріжці Степан Чорний і Денис Борщ. Відомі також імена запорізьких ватажків Галагана, Харка, Рудя, Жили.

Гайдамаки здебільшого діяли групами по 5, 10, 20, рідко 50 чоловік Вони відсиджувалися в лісах, робили засідки на панів, купців, чиновників Під Радомишлем і Овручем був відомий загін Івана Подоляки, що нараховував щось з 12 чоловік. Під Фастовом діяли повстанці Олекси Письменного з 27 чоловік. З такими ж маленькими «купками» виступали під Чигирином Гаврило, а під Володаркою Тесля. Серед сили окремих дрібних загонів подибувалися більш-менш значні. Так, у 1737 р. в польських документах зазначалося, що на Україні виявлені загони, які мають по 200—300 чоловік. Відомо, що в 30-х роках під Білою Церквою ходила «купа» піших повстанців в 200 чоловік і 160 кіннотників. У 1736 р. у містечку Крилові над Дніпром замкнулося 500 гайдамаків [1].

До повстанців приєднувалася міська біднота, завдяки чому гайдамаки досить легко здобували міста і особливо містечка, вибивали шляхту та орендарів, нищили гарнізони, руйнували костьоли. В 1736 р. гайдамаки захопили Паволоч, Погребище, Крилів, Таращу, Чигирин, Сквиру, в 1737 р.— Умань, 1738 р.— Рашків, Грацїв, Животівку та інші населені пункти.

У 1740 р. вибухнуло велике селянське повстання в Перемиській землі, яке охопило всі села Долинського староства. На початку 1741 р. кріпаки с. Тростянця напали на маєток магната Миколи Потоцького [2].

Жителі міст Правобережної України переховували повстанців, постачали їм зброю й провіант. Влітку 1747 р. один із захоплених панським військом повстанців заявив на допиті, що його загін формувався у Києві. Повстанці жили в будинку міщанина Опанаса, цирульника, який допомагав їм придбати зброю. Один із загонів було створено на Печерську, в будинку коваля, який сам виготовляв для повстанців залізні списи. Свій загін створили селяни, піддані Києво-Печерського монастиря, яким допомагав інший цирульник, з Подолу.

У 1748—1749 рр. повстанці діяли також на Брацлавщині, поблизу містечка Погребище, і на Поділлі.

Привертають увагу селянські виступи в Галичині у 1744 р. Ще в 1718 р. селяни почали антифеодальну боротьбу в Обертині, Дубках, Калинці і Репужинцях. В Обертині через 26 років знову вибухнуло повстання. В липні 1744 р. повсталі зруйнували двір і нанесли панові багато всякої шкоди [3].

В середині XVIII ст. значного розмаху набрали виступи селян гірського села Космач, Коломийського повіту, в маєтку княжни Т. Яблоновської.

---

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 3, стор. 230—231, 289, 542—547, 604—605, 686.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 245, стор. 646—647.

[3] Там же, т. 250, стор. 1790—1792.

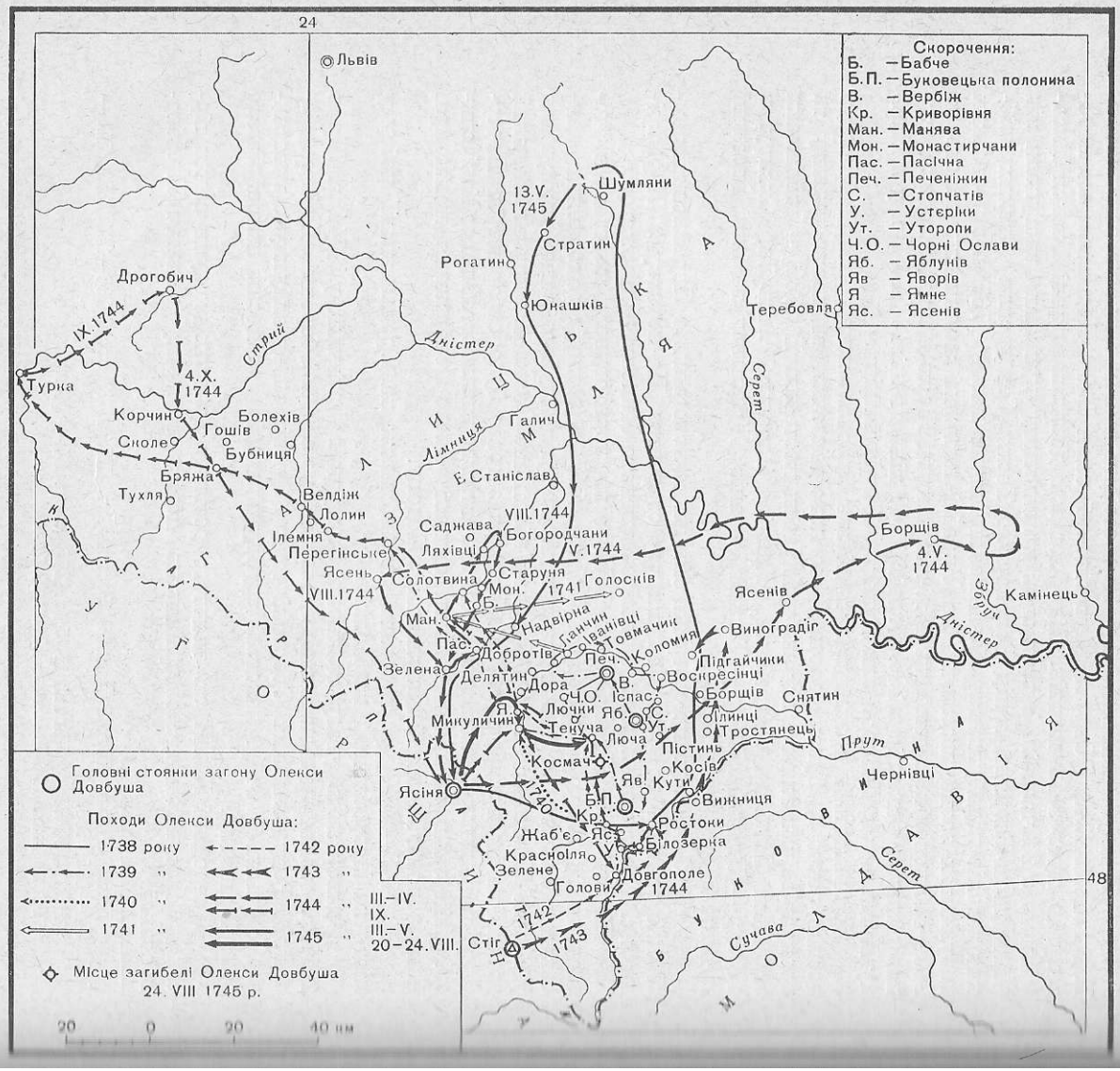

Походи опришків під проводом Олекси Довбуша.

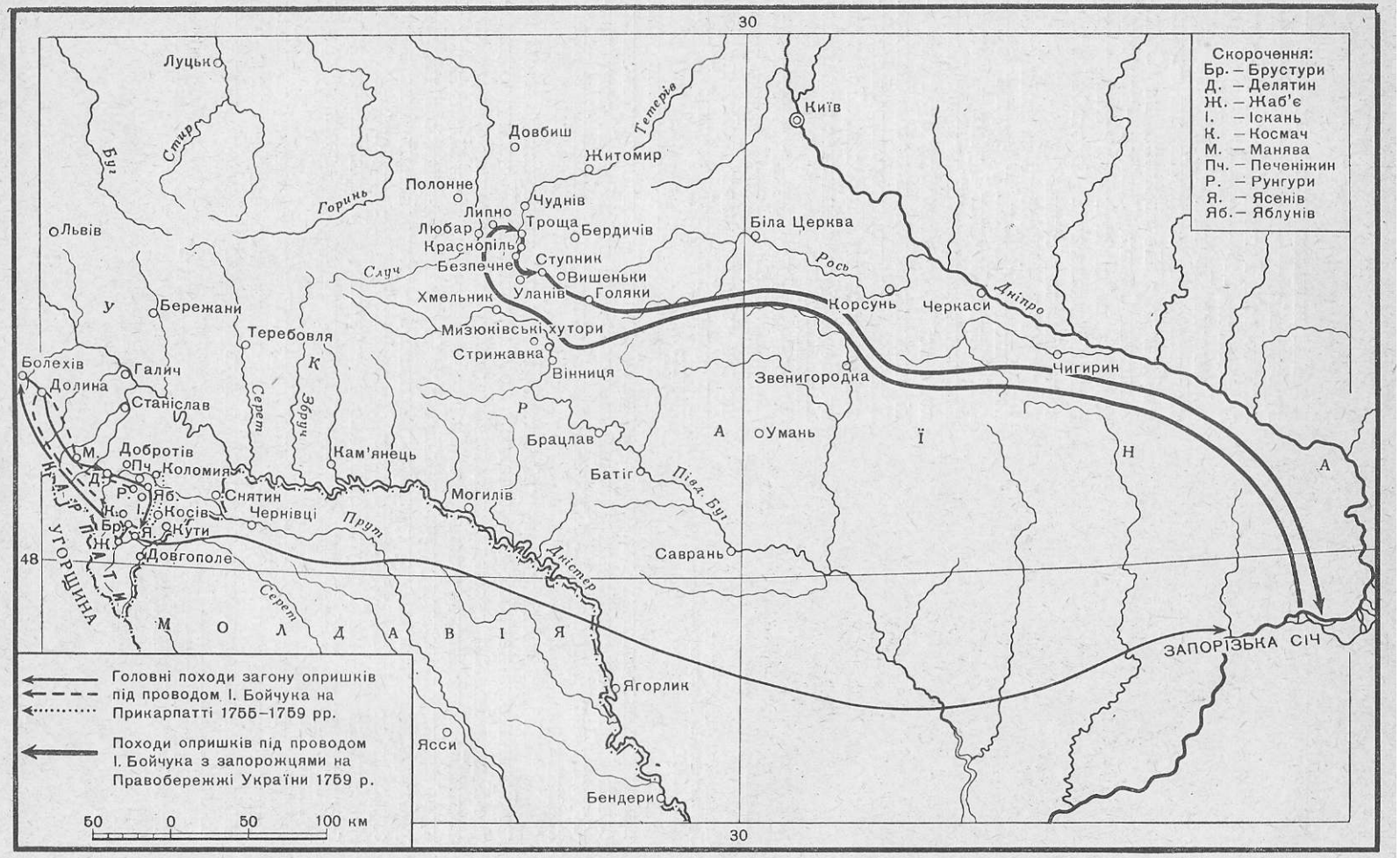

Походи загону Івана Бойчука.

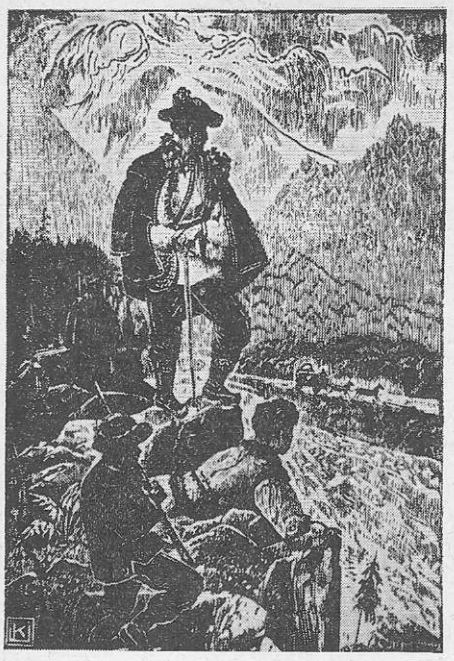

Олекса Довбуш в горах.
Художник О. Кульчицька.

Під впливом опришківського руху боротьба проти феодалів поширилася по всій Галицькій землі. Відомі їх ватажки — опришки Петро Сабат і Григорій Дранка. Найбільше прославився серед опришків син селянина-бідняка з Печеніжина на Станіславщині Олекса Довбуш—народний герой, з ім'ям якого зв'язані кращі традиції визвольної боротьби західноукраїнських селян.

В 1738 р. Довбуш з своїм загоном знищив багатіїв у Чорних Ославах, Малих Лючках і убив у Текучі ненависного народові лихваря Лошака, а всі його папери, де були описані селянські борги, наказав спалити. Пізніше Довбуш погромив шляхетські маєтки в Уторопах, Товмачику, Вербіжі та в інших селах Коломийщини [1].

Гетьман Потоцький говорив, що знищити загін Довбуша важко тому, що він «з опришками своїми по різних селах має свої сховища і притулки».

Для боротьби з опришками уряд з різних декласованих елементів, місцевої дрібної шляхти та заможних селян формував спеціальні загони «смоляків». Добре озброєні, вони прочісували ліси і снували по гірських селах, розшукуючи опришків та їхніх керівників.

У 1742 р. в спеціальному універсалі Потоцький звернувся до населення Галичини з наказом про допомогу проти опришків. У ньому зазначалося, що сільська громада, яка допомагатиме повстанцям, «без жодної апеляції» буде витята впень. Вся Галицька земля аж до найдальших закутків контролювалася урядовим військом. Спійманих опришків відвозили у Станіслав і там на тортурах допитували. На роздоріжжях і по горах стриміли на палях тіла закатованих сподвижників Олекси Довбуша.

Чимало опришків було спіймано і страчено в Угорщині, де вони боролися разом з місцевими селянами з угорськими феодалами, а також в Молдавії.

Довбуш, якого підтримував весь трудовий люд Галичини, здавався непереможним. В одному з шляхетських листів того часу читаємо про нього: «На цього гершта опришків навіть коронне військо і придворні

[1] Львівська ДНБ, ф. Оссолінських, № 1350/II, стор. 63—64, 126; архів Бурштинського замку, № 4/III, арк. 12—13.

люди їх милостей Потоцьких числом до двох і двох з половинною тисяч ходили, але знищити його не могли»[1]. В 1744 р. Олекса Довбуш пішов на Поділля і там розправився з жорстоким шляхтичем Золотницьким, що мав маєток в Борщеві і тяжко визискував селян та знущався з них. Після повернення в Карпати він ще протягом ряду місяців діяв з своїм загоном на території Самбірщини, Дрогобиччини, Закарпаття та в інших місцевостях.

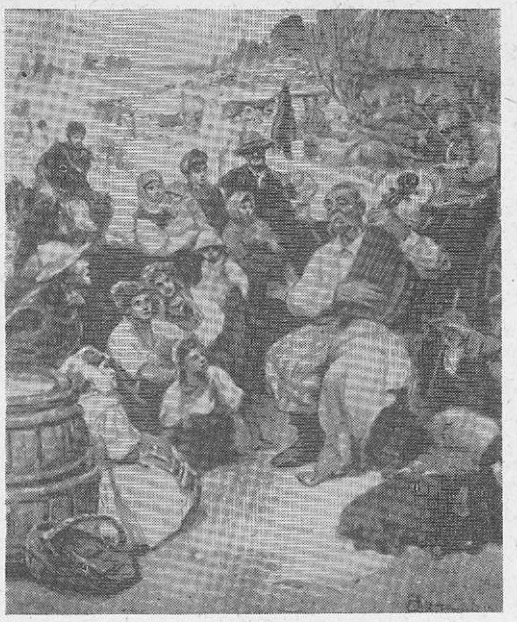

Кобзар на селі.
Художник І. Їжакевич.

Підла зрада допомогла панам знищити керівника опришків. В ніч з 23 на 24 серпня 1745 р. в с. Космачі підкуплений панами сільський глитай Стефан Дзвінчук, влаштувавши засідку, смертельно ранив легендарного ватажка. Тіло Довбуша возили по селах і містах, а потім, поділивши на 12 шматків, порозвішували в містах Прикарпаття на пострах населенню.

Справу Довбуша продовжували його сподвижники Павло Орфенюк, Василь Баюрак, Іван Бойчук та інші. Після того, як Баюрака було схоплено і страчено, головною стоянкою Бойчука стало гірське село Ясіня. Тут після кожного успішного походу опришків зустрічала громада — старі і молоді — і всі разом святкували перемогу[2].

Влітку 1759 р. Бойчук з товаришами пробрався у Запорізьку Січ і вступив до Переяславського куреня. Тут за допомогою козаків і курінного отамана Кочубея він організував значний загін, вийшов з Січі і разом з гайдамаками почав громити шляхту Правобережної України.

Для придушення селянського руху на Правобережжі та в Галичині вирішено було використати надвірних козаків. Ці козаки охороняли панські маєтки, супроводжували панів під час виїздів і своїм барвистим і багатим одягом надавали панському почту особливого блиску і пишноти. В маєтку Потоцьких в Умані цей почт складався із 2600 чоловік. Залучалися до цих військ в основному розбещені продажні елементи, але попри все це, землевласники ніколи не могли цілком покластися на надвірне військо. Селянське походження, давні зв'язки з козацтвом не раз були

[1] Львівська ДНБ, відділ рукописів, ф. Чоловського, 1702/II, архів Бурштинського замку, № 93.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, оп. 270, стор. 1233—1256.

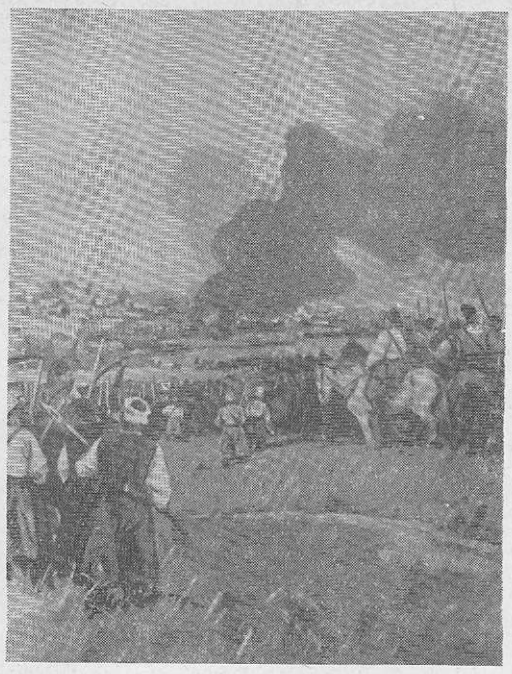

Гайдамаки під Уманню.
Художник О. Бубнов.

причиною того, що надвірні війська сприяли повстанцям, боротьбу з ними вели про людське око і часто в найбільш напружені моменти самі переходили на бік повстанців і билися разом з ними. Так, в 1734 р. до постанців приєдналось все надвірне козацтво Брацлавського воєводства на чолі з Верланом.

В ході боротьби виявилися зв'язок і солідарність українських і білоруських повстанців. 1740 р. керівник повстання, центром якого було м. Кричев у Білорусії, Василь Вощило оголосив себе онуком Богдана Хмельницького. Після придушення кричевського повстання Вощило втік на Україну.

Уряд Речі Посполитої, знесилений феодальною анархією, яка панувала в країні, в значній мірі завдячував перемогою над селянством в 1735 р. царським військам. Спеціальним універсалом київський губернатор граф Вейсбах повідомляв землевласників Брацлавського воєводства, що вони можуть в разі потреби викликати на допомогу підпорядковані йому військові частини. В цьому виявився страх російського уряду перед заворушеннями, адже кожної хвилини рух міг перекинутися на лівий берег і розпалити там народне повстання. З Лівобережжя на правий берег перейшло чимало селян, з тим, щоб осісти в районах, що позбулися панів. На Білоцерківщину переселилося близько тисячі втікачів з Гетьманщини [1]. Царські війська, які стояли на польсько-російському кордоні вздовж Дніпра, оберігали край не так від можливого нападу татар, як від гайдамаків. Фельдмаршал Мініх просив представників польського уряду надіслати йому кілька полонених запоріжців, щоб прилюдно закатувати їх на кордоні «на пострах іншим гультяям».

Допомога, яку царський уряд подав польській шляхті при придушенні повстання, була одночасно і подякою їй за обрання на престол російського ставленика Августа III.

Ніякі заходи обох урядів не змогли, проте, знищити дух непокори в народі. Повстання спалахнуло з новою силою в 50—60 роках. 1749 р.

[1] Див.: A. Podraza, E. Rostworowski, Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeznej.— «Przegląd Historyczny», Warszawa, 1956, t. XIII, ч. 1, стор. 159.

майже всю Правобережну Україну охопив неврожай, почався голод, що сприяло посиленню невдоволення серед селян і міської бідноти. Повстання почали охоплювати все нові і нові райони. Селяни вбивали панів, ксьондзів, орендарів, руйнували костьоли, відбирали майно і гроші у багатіїв міст. Селяни Софіївського, Видубецького і Михайлівського монастирів допомагали гайдамакам ховатися від переслідувань на монастирських землях. Ще більше посилилася боротьба селян в 60-і роки — роки посиленого переведення селян з чиншу на відробітки. Загони гайдамаків діяли в районі Білої Церкви, Таращі, Богуслава, Сквири, Крилова, Немирова, Жаботина, Умані, Корсуня, Звенигородки, Вінниці, Шаргорода та багатьох інших.

Гайдамацький рух на Правобережній Україні був тісно зв'язаний з аналогічним рухом на Лівобережжі, Слобожанщині і з карпатськими опришками. Особливо посилювались спільні рухи опришків і гайдамаків навесні, про що свідчить одна із пісень опришків:

Коби ми ся той бук
Розвивав та й берези білі,
Ой пішов би в гайдамаки
Хоть на дві неділі.
На високій полонині
Ізродили ріжки,
Та чи підем, пане-брате,
Навесні в опришки [1].

Рух селян XVIII ст. був розпорошений, не мав ні єдиного керівництва, ні єдиної програми дій. Проте в ньому помітні і певні елементи організації.

Документи згадують агітаторів. До тих, хто надихав селян на боротьбу, надавав їм мужності і стійкості, допомагав їм зрозуміти необхідність і благородство подвигу заради омріяної волі, належали насамперед народні співці — бандуристи. Їх своєрідне ідеологічне значення розуміли і кати українських селян. В списках схоплених повстанців проти прізвищ бандуристів завжди значилося «цей має бути страчений». Відоме ім'я протоієрея Олексія Андрієвського, що розповідав селянам про «революцію Хмельницького» і читав їм в зв'язку з цим якийсь рукопис. Є думка, що це був переписаний рукою Андрієвського один з списків відомих літописів XVII—XVIII ст., можливо Самовидця.

Відомі й деякі інші діячі 50—60-х років, які своєю поведінкою й ідейною переконнаністю були прикладом для рядових повстанців. Є відомості про трагічну смерть у 1766 р. Данила Кушніра з Млієва — мужнього борця проти тиранії польської шляхти. Обезголовлене тіло його кати викинули на майдан «для науки іншим бунтівникам», проте знайшлися відважні, які вночі поховали його. Не випадково також генеральний регіментар польських військ на Україні наказав стратити

[1] Я. Ф. Головацкий, Народные песни, М., 1878, стор. 268.

Іван Гонта. *З гравюри XVIII ст.*

таємно без слідства «хороброго воїна», сотника з Жеботина Харка і закопати його тіло в стайні [1].

На 1768 р., коли «задзвонили в усі дзвони по всій Україні», припадає апогей антифеодального руху селян Правобережної України XVIII ст.— Коліївщина. На чолі одного із загонів став мужній селянський син з містечка Медведівки запоріжець Максим Залізняк. У 1768 р. повстання перекинулося під Черкаси і незабаром поширилося на все Правобережжя. До Залізняка приєднався сотник надвірних козацьких військ Іван Гонта. В захопленій повстанцями Умані Залізняка було оголошено гетьманом і князем смілянським, а Гонту — полковником і князем уманським. Всюди запроваджувалися козацькі порядки. Після взяття Умані гайдамацьке повстання охопило майже все Правобережжя. Загони Неживого діяли в районі Канева, Микити Швачки і Андрія Журби — на Васильківщині, Івана Бондаренка — в районі Брусилова і Макарова. В Галичині і Буковині, на Поділлі і Брацлавщині також не вщухала боротьба. Рух так розрісся, що до нього з тривогою придивлялися в Туреччині, Угорщині, Пруссії. Безсилі приборкати повстання, представники польського уряду заявляли: «Коли нам не допоможуть інші держави — нам буде кінець». «Польща жила в нестерпній атмосфері бурі, яку щораз більше наелектризовували рухи і повстання селян на сході»,— говорить польський дослідник селянства В. Богатинський.

Під впливом подій на Україні в 1767 р. в Польщі виник «Проект конфедерації хлопської» з закликом до спільної боротьби всіх селян Речі Посполитої. Як і в попереднє століття, Україна, охоплена повстаннями, притягала до себе «хлопів» з усіх земель Речі Постолитої. В 1754 р. зовсім опустів Мозирський повіт в Білорусії [2]. На Запоріжжя тікали селяни з Польщі, Молдавії, Валахії, Литви, Криму, Німеччини, Росії. В 40—70-х роках почалися заворушення в Краківському воєводстві. Угорщина й Словаччина були охоплені «збуйництвом». В Саноцькій землі в Польщі п'ять років не припинялась боротьба, могутній антифеодальний рух захлеснув Литву і Білорусь. В 1770 р. селяни в Малопольщі знову, вдруге після 1651 р., повстали проти шляхти.

---

[1] Див.: «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 3, стор. 383, 393—401.
[2] «Volumina legum», a. 1764, t. 3, стор. 82.

Таким чином, у XVIII ст. з новою силою виявилося розуміння селянами спільності їх долі, а звідси і спільності їх інтересів. Зароджувалась ідея спільної дії пригноблених. Яскравим свідченням цього є також звернення українських повстанців до польських селян. «Громадяни коронні,— писали вони,— б'є ваш час. Всюди: в шляхетських, королівських і духовних маєтках — повставайте і вибивайтесь з ярма, неволі і податків... йдіть до нас на допомогу. До тих, хто хоче зробити вас вільними... з вами разом і з божою поміччю ми переможемо... Брати ваші на Україні й Поділлі уже почали визволятися...» Закінчувалась відозва закликом, який вперше був сформульований ще під час визвольної війни 1648—1654 рр.: «Отож, беріть бога в поміч і прибувайте до нас». Саме життя підказало селянам ці слова до своїх братів по класу.

Максим Залізняк. *З гравюри XVIII ст.*

Але і на Україні, і в Польщі панували сильні царистські настрої. Віра в доброго царя дорого обійшлася народу. Підступом і зрадою російському військові удалося схопити Залізняка і Гонту. Залізняка, що був родом з Лівобережжя, після катувань було заслано в Сибір, Гонту ж передано до рук польських карателів, які його й стратили. Говорили, що череп Гонти, прибитий до шибениці біля Могильова, висів «на пострах людям» кілька років.

Місцем страшного судилища над повстанцями спочатку (в 1769 р.) була Кодня на Волині, потім цю моторошну резиденцію переносили в м. Троянів, звідти в Тетіїв та інші місця. День і ніч, протягом чотирьох років, розносилися по Україні зойки катованих. У деяких селищах знищували все чоловіче населення. Так, зокрема, сталося в Лисянці, де дівчата на згадку про цю трагедію аж до кінця XIX ст. вплітали в коси чорні стрічки. Криваву розправу над повстанцями спільно і злагоджено чинили з наказу урядів як царські, так і польські війська. Палили цілі села, без всякого жалю нищили дітей і старих людей.

Події 1768 р. на Правобережжі становили частину соціально-економічного і суспільно-політичного життя Східної і Західної Європи. В 70-х роках царська Росія здригнулася під ударами народного повстання на чолі з Омеляном Пугачовим. На Україні з уст в уста передавалася чутка, ніби Максим Залізняк живий і бореться у військах Пугачова.

Нова хвиля антифеодального і визвольного руху почала загрожувати землевласникам у 80-х роках. Ідеї французької революції не могли не проникнути на Україну. Не випадково селяни в Польщі і на Україні

обіцяли розправитися з панами «по-французьки». Ожили згадки про минулі повстання і героїчну боротьбу кращих синів українського народу. Ходили чутки про нове «пришестя Гонти», виникла легенда про незборимого лицаря — сина Гонти, що йде рятувати український народ від панщини.

Переляк панівної верхівки перед можливим новим повстанням був величезний. Так, у травні 1789 р. в селі Калинівці на Київщині мало відбутися храмове свято. Щороку з ближчих і дальніх сіл сюди сходилися селяни, щоб узяти участь в традиційній учті. Переполошившись, польська шляхта поспішила заборонити ці одвідини, бо з-за цього могла виникнути «небезпека для цілого краю» [1].

В країні панував терор. По воєводствах створено спеціальні комісії, які мали запобігти селянським повстанням. Селян заарештовували за кожне необережне слово і віддавали на тортури. Серед заходів проти можливого повстання була і заборона продавати селянам зброю, порох, сірку, селітру, свинець, олово тощо.

Хоч великого повстання, якого чекали у 80—90-х роках, не відбулося, напруження класових суперечностей свідчило про наявність гострої загальної кризи феодального суспільства. Не була усунена головна причина повстань — панщина, цей, за словами польського гуманіста і просвітителя XVIII ст. Сташиця, «винахід диких орд і страховище феодальної сваволі».

Оцінюючи результативність будь-якої форми боротьби з феодалізмом, слід пам'ятати про значення традиції, революціонізуючого прикладу селян, що «виламувались» з феодальної влади.

Революційна демократія XIX ст. зросла на кращих традиціях селянської боротьби минулого століття. Її великий представник Т. Г. Шевченко з гордістю заявляв: «Я ж рідний внук одного з гайдамаків!»

Численні факти солідарності між пригнобленими України, Польщі, Росії, Литви і Білорусії спростовують буржуазно-націоналістичну концепцію безкласовості української нації, концепцію боротьби «демократичного українського народу» проти «аристократичної Польщі».

Хоч зовні селянський рух XVIII ст., порівнюючи з рухом в XVII ст., був менш організованим і на поверхні життя його результати були менш помітні, все ж він становив вищий етап селянського антифеодального протесту. В XVII ст. цей протест доріс до рівня селянської війни лише в період визвольної війни 1648—1654 рр. У XVIII ст. на Правобережній Україні напруження класової боротьби майже весь час трималося на межі перестання в селянську війну, тобто таку боротьбу, в якій бере участь більшість пригнобленого населення України. Найвищим моментом цієї боротьби була Коліївщина.

Річ Посполита не знала переможної буржуазної революції, але ті поступки новому, які панівний клас робив, він робив не з своєї волі, а в першу чергу під тиском класової боротьби селянства. При цьому подібно до того, як це було в свій час у Пруссії, він намагався «врятувати з

[1] «Архив Юго-Западной России», ч. III, т. 5, стор. 129.

феодалізму все, що можна було ще врятувати» [1]. Отже, антифеодальна боротьба безперечно вносила прогрес в хід історії, але цей прогрес здійснювався дуже повільно. Річ Посполита безнадійно відстала. «Країна, яка вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад, в той час, як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста,— така країна була приречена на занепад» [2],— писав Ф. Енгельс про Польщу. Селянські війни розхитували феодальний лад, виявляли його гнилість.

Війни кріпаків слід оцінювати як такі, що «приносили користь розвиткові людства, допомагаючи руйнувати особливо шкідливі і реакційні установи (напр., самодержавство й кріпосництво)» [3]. Міру напруженості боротьби селянства В. І. Ленін вважав одним з найбільш важливих показників розкладу старого ладу.

ЗАГАРБАННЯ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ АВСТРІЙСЬКОЮ МОНАРХІЄЮ. АГРАРНІ РЕФОРМИ 70—80-х років

В останній третині XVIII ст. внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичина увійшла до складу Австрійської імперії, утворивши разом з частиною польських земель так зване Королівство Галіції і Лодомерії, з центром у Львові. В 1774 р. Австрія окупувала Буковину. Таким чином більшість західноукраїнських земель (Галичина, Північна Буковина і Закарпаття) з територією понад 70 тис. *км*^{2} і з населенням понад 2 млн. чоловік опинилась під владою габсбурзької монархії, якій влучну характеристику дав Ф. Енгельс: «Клаптева, складена з успадкованих і накрадених кусочків, австрійська монархія, ця організована плутанина з десятка мов і націй, це безсистемне нагромадження найсуперечливіших звичаїв і законів...» [4]

В новозахоплених українських землях австрійський абсолютизм зберіг панування польських і румунських феодалів. Для управління краєм тут було створено громіздкий бюрократичний апарат з губернатором на чолі. Галичина була поділена спочатку на 6 округів. У 1782—1786 рр. введено новий адміністративний поділ, за яким в краї нараховувалось 18 округів, з них на території Східної Галичини: Белзький (потім Жовківський), Бродівський (з 1788 р. Золочівський), Бережанський, Заліщицький (потім Чортківський), Ліський (потім Саноцький), Самбірський, Станіславський, Стрийський, Перемиський, Тернопільський. В 1786 р. до Галичини на правах окремого, дещо відособленого, округу приєднано Буковину з центром в Чернівцях, якою в 1774—1786 рр. управляла військова адміністрація. Округами управляли старости.

---

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 241.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 16, стор. 160.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 261.
[4] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 452.

У Галичині в 1774 р. було 6284 села, з них близько половини у Східній Галичині. За переписом 1776 р. в краї нараховувалось 367 207 селянських кріпацьких сімей, що становили 72% всього населення краю [1]. За даними земельного кадастру 1787 р., селяни-кріпаки мали у своєму розпорядженні 6 028 095 моргів землі [2]. За підданством кріпосне селянство поділялось на дві основні групи: поміщицькі селяни, яких налічувалось 287,3 тис. сімей, або 78%, і державні (королівські), яких було 79,9 тис. сімей, або близько 22% загальної кількості. Найбільш заможними були селяни, що мали повний або половину наділу. Але їх число було незначним, не більш 16%. Решта, 84% кріпаків становили малоземельну і безземельну бідноту [3], серед якої найбіднішими були загородники, городники і халупники та комірники. Ці групи селянства, як правило, відробляли на фільварках пішу панщину, а деякі з них (наприклад, комірники) часто перебували на становищі фільваркової челяді або наймитів повнонадільних селян. У більшості поміщицьких маєтків селяни працювали на панщині цілий тиждень і лише на галицькому Поділлі, де кріпосницький гніт був трохи слабшим,— по 3 дні на тиждень літом і 2 дні взимку. Весь зиск феодалів від панщини, чиншів і данин обчислювався в 6 млн. злотих польських, або 1,5 млн. золотих ринських. 18,3% вартості всіх повинностей припадало на панщину, 35% — на данини натурою і 46,7% — на чинш грішми. Винахідництво поміщиків щодо форм експлуатації кріпаків не знало меж.

Селянство Буковини в момент приєднання її до Австрії було повністю закріпачене. Його відносини з панами регулювались грамотою воєводи Григорія Гіки з 1766 р., за якою селянин мав відробляти своєму панові на рік 12 днів панщини і давати десятину врожаю. Однак в дійсності панщина була значно більшою.

Об'єднання всіх західноукраїнських земель під владою Австрії хронологічно збіглося з початком реформ імператорів Марії-Терези та Йосифа II, спрямованих на подолання кризи панщинно-кріпосницького господарства. Перед лицем буржуазної революції у Франції, початком промислової революції в Англії ці коронувані ідеологи кріпацтва намагались шляхом реформ створити умови для використання досягнень буржуазного перевороту в інших країнах при умові збереження феодального економічного базису. Їх аграрне законодавство мало своїм безпосереднім завданням надати селянам найелементарніші громадянські права, уберегти селянство від остаточного розорення, підвищити його господарську ініціативу і тим самим перетворити селянський стан у додаткову економічну опору феодальної держави, у справного платника державних податків.

Першим вступило в епоху реформ закарпатське селянство. 26 квітня 1766 р. був опублікований імператорський маніфест про проведення в Угорщині, в тому числі й на Закарпатті, «урбаріальної регуляції». Для

[1] Див.: A. J. Brawer, Galizien wie es am Österreich kam, Leipzig — Wien, 1910, стор. 22—23.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1616, арк. 78—79.

[3] Див.: I. Lucca, Handbuch der Österreichischen Geographie, Wien, 1785.

цього було проведено опис селянських земель і повинностей. Згідно з урбарієм, введеним в життя у 1772—1774 рр., поміщик повинен був забезпечити селянина садибою і земельним наділом. Розмір повного наділу (*телек*) залежав від якості грунту та розташування і міг становити від 18 до 30 гольдів [1] (1 *гольд*=0,57 *га*). Звичайно повним наділом володіли одиниці селян. Всі, хто мав не менш як восьму частину телека, вважались селянами з наділом. Хто ж мав менше землі або й зовсім не мав її, називався *желяром* або *півжеляром*. Земля не була власністю селян. Вони не мали права міняти, продавати і купувати наділів.

З повного наділу кріпак повинен був виконувати панщину: 5 днів на рік з тяглом або 104 дні без тягла. З меншого наділу панщина була меншою. Желяри відробляли панщини 18 днів на рік, півжеляри — 12 днів. Раз на рік селянин повинен був відбувати гужову повинність (перевозити панське майно, товар); за право збирання хмизу в поміщицькому лісі — привезти на панський двір підводу дров або відпрацювати день в полі; 3 дні на рік брати участь в полюванні.

Урбарій встановлював також розмір повинностей натурою.

Згідно з урбарієм селянам дозволялось після виконання панщини йти на заробітки, але право першості найму залишалося за поміщиком, який платив за роботу за цінами, визначеними місцевими властями. Урбарій зовсім не торкнувся правового становища селян. За поміщиком і далі залишалася безпосередня влада над особою селянина. Йому дозволялося карати кріпака на свій розсуд за найменшу провину, зганяти його з наділу, позбавляти майна тощо.

Влада поміщиків над селянами була дещо обмежена законодавством Йосифа II. В 1783 р. поміщикам Закарпаття було заборонено втручатися в шлюбні справи селян, відбирати у них без дозволу урядових установ садиби, перевозити кріпаків з одного комітату в інший, примушувати їх до виконання повинностей, не передбачених урбарієм, брати на службу до двору без їх згоди. Селянам дозволено займатися ремеслом, вільно розпоряджатися своїм майном.

Після селянської війни 1784 р. у Трансільванії австрійський уряд в 1785 р. видав спеціальний патент для Угорщини (в тому числі й Закарпаття), за яким селяни звільнялися від кріпосної залежності, мали право вільно переїжджати по країні, переселятися, одружуватися, вибирати професію, передавати своє майно у спадщину, навчати дітей в школі або вчити ремесла без дозволу поміщика.

Згадані реформи майже не поліпшили становища закарпатського селянства. Повним власником землі і надалі залишався феодал. Правові відносини майже не змінилися. Землевласники примушували селян виконувати всі повинності, що існували раніше. Не можучи знайти роботи в економічно слабкому місті, селянин був змушений триматися свого наділу і виконувати панщину, бо, залишаючи поміщика, він втрачав право на землю. Тому мало хто із селян скористався патентом про звільнення

---

[1] Див.: И. А ч а д и, История венгерского крепостного крестьянства, М., 1956. стор. 240—241.

від кріпацтва. Закарпатське селянство фактично і надалі залишилося в цілковитій залежності від поміщиків.

У Галичині початком аграрного реформаторства був патент Марії-Терези від 3 червня 1775 р. Він забороняв повинності понад записані у інвентарях, панщину в неділю і свята, примусову роботу за гроші без згоди самих селян, монополію корчмаря на горілку, продаж дворові зерна та інших продуктів за цінами, встановлюваними паном, штрафи, процент на борги. Патент також дещо обмежував застосування тілесних кар до кріпаків, вимагав урегулювання й обліку гужових повинностей.

Більш помітні зміни внесло в життя селян законодавство Йосифа II 80-х років. Патентом від 5 квітня 1782 р. була скасована особиста залежність селян від поміщиків і їм надано елементарні громадянські права: одружуватись без згоди поміщика, навчати дітей ремесла у містах тощо. Безземельним селянам дозволено покидати село, земельні ж могли вийти з села, тільки залишивши на своє місце «здатного заступника». Патент від 16 червня 1786 р. дещо обмежив панщину (максимальна норма — три дні на тиждень, або 156 днів на рік), встановлював розмір її диференційовано для окремих майнових груп селян і скасовував усі дарові повинності кріпаків (*дарівщини*). Панщина халупників і комірників не могла перевищувати 12 днів на рік. Встановлено тривалість робочого дня на панщині: 12 годин влітку і 8 годин взимку. Заборонено уроки. Селян, які відробляли менш ніж 3 дні панщини на тиждень, патент від

Галицький селянин на панщині. *Невідомий художник XVIII ст.*

9 серпня 1786 р. зобов'язував до додаткової роботи на панському полі за невелику плату під час жнив і сінокосу, але з умовою, щоб панщина і додаткова робота (*літні помічні дні*) разом не перевищували 3 днів на тиждень. В 1787 р. складено перший земельний кадастр (Йосифинська метрика). Землі, які на 1 листопада 1786 р. були в користуванні селян (*рустикальні*), відділено від поміщицьких (*домінікальних*) і поміщикам заборонено самовільно розпоряджатися ними (обмінювати, ділити, приєднувати до фільварків). Селяни одержали право спадкового користування своїми наділами, але не мали права продавати їх, ділити і т. п.

Декретом надвірної канцелярії від 18 лютого 1788 р. поміщикам заборонено бити селян. У 70—80-х роках селянам було надане право вільного продажу продуктів свого виробництва, право скаржитись на поміщиків, а сільським громадам — право самоврядування [1].

Перелічені заходи були прогресивними для свого часу, відповідали інтересам економічного розвитку країни. Але оскільки ці реформи проводились в інтересах кріпосників і являли собою феодальний засіб подолання кризи панщинно-кріпосницького господарства, вони були половинчасті і непослідовні. Основна маса виробників й надалі залишалась в повній залежності від невеликої купки земельних власників, яка тримала в своїх руках ключові економічні позиції в краї.

Останнім актом реформаторської діяльності Йосифа II був урбаріальний патент від 10 лютого 1789 р. [2], який передбачав найрадикальнішу реформу селянських повинностей. Цей патент скасовував у цілій монархії панщину, а єдиним видом повинностей залишав чинш, розмір якого встановлювався у залежності від прибутків селянського господарства. Селянинові мало залишатись 70% його прибутків, 12,2% мало йти на державні податки, а 17,8% — на чинш поміщикові. Для Галичини встановлювалась зменшена норма державного податку: 8,3% селянських прибутків од землі. Цей патент зустрів різкий протест з боку поміщиків, особливо галицької шляхти.

Під натиском дворянства наступник Йосифа II Леопольд в квітні 1790 р. скасував урбаріальний патент. На цьому епоха реформ в Галичині закінчилась.

Реформи 70—80-х років у Галичині відповідали інтересам найзаможнішої частини селянства. Становище основної маси малоземельної і безземельної бідноти вони не поліпшили. При деякому послабленні поміщицького визиску значно посилився гніт з боку феодальної держави.

В 1774—1775 рр. на селян накладено земельний (рустикальний) податок, розмір якого обчислювався в 16,6% чистого доходу від селянського господарства (податок домінікальний з поміщицьких господарств становив лише 12% їх чистого доходу). Введення у 1773 р. державної моно-

[1] Див.: R. Rozdolski, Stosunki poddańcze w dawnej Galicji, t. 1, Warszawa, 1962, стор. 76—78, 131—202.

[2] Там же.

полії на сіль позбавило значну частину селянства Прикарпаття заробітку від торгівлі нею. В 1782 р. усі ліси, якими на рівних правах користувалися поміщики і селяни, визнано власністю поміщиків. Відтепер селянин міг лише один день на тиждень, визначений поміщиком, збирати у лісі для своїх потреб сухе гілля та інші лісові відходи. Селян почали гнати на будівництво державних доріг. Страшним тягарем впала на плечі селян обов'язкова чотирнадцятирічна військова служба.

Ряд законів, виданих у 1770—1780 рр. для Галичини, згодом був поширений на Буковину. Згідно з декретом від 24 лютого 1787 р., землі, якими користувалися селяни з дозволу поміщиків, були віддані їм у постійне користування. В 1786 р. видано патент, який селянам надавав право виходу, але тільки за дозволом поміщика. Австрійське законодавство узаконило розміри панщинних повинностей, встановлених грамотою Гіки у 1766 р., але рядом постанов були збільшені норми денної праці.

На Буковину були поширені патенти про літні помічні дні, про сільське самоврядування, про *патримоніальну юрисдикцію* (право селян скаржитись на поміщиків) і т. п. Патентом від 14 березня 1787 р. буковинські феодали були зрівняні в правах з галицькою шляхтою.

Аграрні реформи здійснювались в обстановці гострої класової боротьби. Селянство не було задоволене половинчастими і непослідовними заходами, які проводив уряд, і не переставало протестувати проти кріпосницького гніту. У Східній Галичині масового характеру набрали втечі селян. Тисячі знедолених селян перебралися на Буковину, де гніт кріпосників був дещо слабшим і не було військової повинності, а також в Молдавію, Волощину, на Закарпаття.

З Буковини селяни почали тікати в Молдавію. В районі Карпат (на Гуцульщині) втікачі-опришки вели партизанську боротьбу проти феодалів. Австрійські власті в 1779 р. встановили винагороду за кожного спійманого опришка розміром в 2—3 дукати золотом, або 9—13,5 золотих ринських. Відомі випадки засудження опришків до тюремного ув'язнення на 15 років.

Намагаючись максимально використати можливість легального протесту проти феодального гноблення, східногалицьке і буковинське селянство у 80-х роках безрезультатно закидало окружні староства масою скарг на порушення поміщиками імператорських патентів та різні утиски. Раз у раз селяни відмовлялися від виконання панщини, сплати чиншів і данин натурою. На придушення цих виступів окружні староства часто посилали військові загони.

У с. Хащові, на Самбірщині, селяни в 1773 р. відмовилися працювати на посесора понад законну панщину, а ще через рік — давати йому додатково гроші на утримання найнятих батраків. Коли ж за його наказом гайдуки з метою розправи схопили присяжного, громада відбила його і взяла під свій захист.

У с. Верхраті в 1776—1780 рр. громада рішуче відмовлялась сплачувати підвищений поміщицею княгинею Любомирською чинш. У від-

повідь на кількаразове стягання чиншу за допомогою суворої екзекуції селяни погрозили, що покинуть село. Після тривалого розслідування у 1789 р. власті заборонили поміщиці вимагати підвищений чинш.

У 1782 р. від виконання кріпосних повинностей і покори поміщикові відмовилась громада с. Накло, Перемиської округи. Боячись поширення «бунту» на інші села, окружне староство відправило в село для придушення виступу спеціального комісара.

У 1783 р. мешканці с. Вишатич, Перемиської округи, відмовились виконувати поміщикові роботи за примусовим наймом, шарварки і здавати овес («осип»). На чолі непокірної громади стояв війт Іван Бечека, який умів читати, писати і знав трохи латину. У відповідь на спробу окружного комісара погрозами примусити їх до покори, селяни відповіли, що вони одностайно вирішили не виконувати помічних днів і шарварків, хоч би мали бути ув'язненими, як і їх уповноважені: «Заковуйте нас в кайдани, бо ви маєте владу,— заявляли вони.— Може, закуєте нас за те, що ми працюємо на цісаря, на панів і взагалі на всіх?»

У с. Березовиці, Тернопільської округи, селяни в 1787 р. відмовились здавати поміщикові данини (курей і яйця), відробляти помічні дні на жнивах і вимагали повернення відібраної у них землі. На придушення виступу відправлено військовий загін.

Ряд селянських виступів у Східній Галичині був зв'язаний безпосередньо з аграрними реформами. В багатьох округах селяни рішуче відмовилися відробляти оплачувані в кілька разів дешевше від вільного найму встановлені патентом від 9 серпня 1786 р. літні помічні дні, вважаючи їх видумкою самих поміщиків, відновленням даровизн. Опір селян був настільки сильним, що губернаторство в 1787—1790 рр. розсилало для оголошення в церквах спеціальний циркуляр, в якому закликало до виконання цих робіт під загрозою покарання непокірних киями і віддачі до кримінального суду бунтівників, а в деякі села були послані навіть військові загони. Велике незадоволення викликало і скасування урбаріального патенту в 1790 р.

Не затухав селянський рух і на Закарпатті. Особливо напружене становище виникло тут під час селянської війни 1784 р. у Трансільванії. Почавшись в кінці жовтня 1784 р. в південній частині Трансільванії, селянська війна швидко перекинулась на територію Угорщини, охопивши, головним чином, комітат Арад, частково комітати Бихар і Сатмар, і була придушена лише в кінці грудня 1784 р. Селянські керівники Хорія і Клошка були схоплені і страчені. Під впливом селянської війни розгорнувся масовий антифеодальний рух на Закарпатті. В Мармароському комітаті повстали селяни, до них приєдналися солекопи Солотвина, Рони і Шугатага. Повсталі захопили грошові каси, зброю, порох і успішно боролися з своїми гнобителями. Очолив повстання якийсь Фрунзила. В інших районах Закарпаття різко посилились втечі селян, почастішали селянські скарги, підпали панських садиб тощо. Місцеві власті і поміщиків охопила паніка. Один з *наджупанів* (керівників жуп), граф Михай Стараї, в листі до королівської канцелярії висловлював побоювання, що населення Закарпаття в боротьбі проти феодалів може об'єднатись з укра-

їнським населенням Галичини і Буковини. Щоб придушити повстання і не допустити його поширення на інші жупи, імператор Йосиф II призначив графа Й. Майлата надзвичайним комісаром на Закарпатті і наділив його широкими повноваженнями, дозволивши застосовувати проти повсталих збройну силу. В розпорядження наджупанів надіслано військові загони, розташовані в містах Сигеті, Тячеві, Вилоці, Виноградові та ін. Шляхта Мармарощини організувала ополчення в складі 600 чоловік. У селян і шахтарів комітату конфісковано вогнепальну зброю. На вимогу властей мукачівський єпископ А. Бачинський зобов'язав духівництво своїм впливом стримувати селян від виступів. Усі ці термінові заходи погасили пожежу селянського повстання, не давши йому поширитись на все Закарпаття, але напружене становище у верховинських селах залишалось ще довго.

РОЗДІЛ X

РОЗКЛАД ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ В КІНЦІ XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ. ГРУПИ СЕЛЯН.

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. в історії України, як і Росії в цілому, були періодом дальшого розкладу феодально-кріпосницької системи господарства, яка, починаючи з 50-х років XIX ст., переживала гостру кризу. В надрах феодально-кріпосницької системи нестримно розвивались елементи капіталістичних відносин, успішно проникаючи в усі галузі тогочасної економіки. «Економічна структура капіталістичного суспільства,— підкреслював К. Маркс,— виросла з економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього звільнив елементи першого» [1].

У цей період на Україні існувало кілька видів товарного виробництва: просте товарне виробництво (продукування селянами і ремісниками на ринок), товаризовані поміщицькі маєтки і зростаюче капіталістичне виробництво. В умовах переходу від простого товарного виробництва до капіталістичного поглиблювався суспільний поділ праці, зароджувався клас промислової буржуазії і пролетаріату. Розвиток товарного виробництва був тісно пов'язаний із спеціалізацією районів України щодо виготовлення тих чи інших сільськогосподарських продуктів на ринок.

Кінець XVIII — перша половина XIX ст. були дальшим етапом в розвитку торгівлі на Україні. Зростає торговий обіг на старих ярмарках і базарах, виникає багато нових ярмаркових і базарних пунктів. Значна роль належала Україні в зовнішній торгівлі Росії.

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. посилився суспільно-політичний і національно-визвольний рух. Великий вплив на суспільне життя Росії зробила Вітчизняна війна 1812 р., в якій активну участь брав український народ. Під її впливом, а також передових ідей Заходу, в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи формувався світогляд дворянських революціонерів-декабристів, що розгорнули активну діяльність і на Україні. В 40-х роках у визвольному русі чітко накрес-

[1] К. Маркс, Капітал, т. 1, К., 1952, стор. 714.

лився перехід від першого етапу, дворянсько-революційного, до другого — різночинницького, революційно-демократичного. На Україні проти царизму і кріпосництва вели боротьбу революційно-демократичні сили, найяскравішим представником яких був Т. Г. Шевченко. У 1846 р. в Києві виникла таємна антикріпосницька політична організація — Кирило-Мефодіївське братство, в якому боролися два напрями: революційно-демократичний і ліберально-реформістський. Протягом 1856—1860 рр. проти царизму і кріпосництва проводив революційно-демократичну агітацію Харківсько-Київський гурток.

* * *

На території України, що входила до складу Росії, царський уряд всіляко підтримував і узаконював кріпосницькі відносини. Коли після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділу Польщі Правобережна Україна ввійшла до складу Росії, царський уряд надав місцевим поміщикам всі права російського дворянства.

Селяни України в кінці XVIII — першій половині XIX ст. розподілялися на різні групи, підгрупи і розряди, які різнились між собою юридичним становищем, характером і розміром повинностей та платежів, величиною наділу тощо. Такий розподіл випливав із складності тогочасного економічного розвитку.

Основними групами селян на Україні в дореформений період були поміщицькі та державні селяни, що в свою чергу поділялись на ряд підгруп і розрядів. Окрему групу становили селяни, перетворені у військових поселенців. Чисельно незначними були на Україні групи удільних, заводських, кіннозаводських та інших селян, які належали різним відомствам. Якщо обмежитись групуванням селян на поміщицьких і державних, то в 1833 р., за офіційними даними, перших нараховувалось 2555 тис. чоловік, а других — 1436 тис. чоловік, що становило відповідно 63,8% і 36,2%. На 1858 р. число поміщицьких селян зменшилось до 2493 тис. чоловік, а державних — зросло до 1682 тис. чоловік. Таким чином, із загальної кількості селян 59,7% були кріпаками. Найвищий процент кріпаків мали губернії Правобережної України.

Поміщицькі селяни (кріпаки) розподілялись на дві великі підгрупи: ті, що перебували на загальному кріпосному праві, і ті, що перебували на умовному кріпосному праві. До останніх, зокрема, належали певний час монастирські, старостинські, посзуїтські, ленні та деякі інші групи селян Правобережної України. Згодом монастирські і старостинські селяни були переведені у розряд державних селян, а інші злилися з панськими кріпаками.

При достатній кількості родючих земель, близькості ринків, при слабкому розвитку селянських промислів для поміщиків України найвигіднішою формою експлуатації селян була панщина. Напередодні реформи 1861 р. із загальної кількості поміщицьких селян лише близько 33 тис. чоловік, або 1,2% було на оброці. Панщина нещадно гнітила про-

дуктивні сили селянського господарства, а разом з тим підривала і поміщицький маєток, основою якого було селянське господарство.

Дуже різноманітною за своїм складом була група державних селян. До неї входили селяни, поселені на казенних і власних землях, козаки Лівобережної України, військові обиватели Харківської губернії, селяни-однодвірці, кіннозаводські селяни, колишні старостинські і монастирські селяни, іноземні колоністи, вільні хлібороби, селяни, приписані до казенних фабрик і заводів, нижчі військові чини та їх діти, євреї-землероби та багато інших.

З них найчисленнішою була група державних селян у вузькому розумінні слова та козаки Лівобережної України. Іноземні колоністи, за невеликим винятком, поселялись у Катеринославській і Херсонській губерніях. Протягом 1833—1851 рр. число їх тут зросло з 43 тис. до 64 тис. чоловік. За характером своїх повинностей державні селяни поділялися на дві групи: ті, що перебували на оброчному становищі (платили оброк), і ті, що залишались на так званому господарському становищі. Остання група становила основну частину державних селян Правобережної України. Подаровані або віддані поміщикам в орендну експлуатацію на певний час, ці селяни відбували панщину за люстраціями, інвентарями чи контрактами. Беручи в оренду державний маєток, поміщик одержував не тільки дарову працю, а й поліцейсько-вотчинне право над селянами.

Величезна кількість державних селян України була перетворена у військових поселенців. У 1854 р., за три роки до ліквідації військових поселень, їх налічувалось понад 674 тис. чоловік.

Розділене численними середньовічними перегородками, роздрібнене на безліч груп, підгруп і розрядів селянство зазнавало з боку поміщиків та феодально-кріпосницької держави жорстокої експлуатації. Основою цієї експлуатації було прикріплення безпосередніх виробників до землі. Царський уряд прикріпляв до землі не лише поміщицьких, а й державних селян.

В. І. Ленін, відзначаючи подібність панщинної системи господарства до капіталістичної щодо одержання робітником тільки продукту необхідної праці і привласнення експлуататором продукту додаткової праці, підкреслює ту корінну відмінність, яка існувала між цими двома системами господарства. «По-перше, кріпосне господарство є натуральне господарство, а капіталістичне — грошове. По-друге, в кріпосному господарстві знаряддям експлуатації є *прикріплення* робітника до землі, наділення його землею, а в капіталістичному — звільнення робітника від землі. Для одержання прибутку (тобто додаткового продукту) кріпосник-поміщик мусить мати на своїй землі селянина, що має наділ, реманент, худобу. Безземельний, безкінний, безгосподарний селянин — непридатний об'єкт для кріпосницької експлуатації. Для одержання прибутку (зиску) капіталіст повинен мати перед собою саме безземельного, безгосподарного робітника, змушеного продавати свою робочу силу на вільному ринку праці. По-третє, наділений землею селянин повинен бути *особисто залежний* від поміщика, бо, маючи землю, він не піде на пан-

ську роботу інакше як з *примусу*. Система господарства породжує тут «позаекономічний примус», кріпосництво, залежність юридичну, неповноправність і т. д. Навпаки, «ідеальний» капіталізм є найповніша свобода договору на вільному ринку — між власником і пролетарем» [1].

Економічною основою феодалізму, як уже вказувалося, була приватна власність поміщиків на землю. Право дворян володіти заселеною землею було їх монопольним привілеєм, що не поширювався на інші стани. Правда, в першій половині XIX ст. царський уряд рядом указів дозволив міщанам, купцям та державним селянам купувати незаселені землі і володіти ними. Але це істотно не змінило становища, бо переважна частина орної землі, угідь та лісів перебувала в руках поміщиків.

Зокрема, на Правобережній Україні в 40-х роках XIX ст. у поміщиків знаходилось три чверті всієї землі, а частка їх орної землі була ще більшою. Характерною рисою місцевого поміщицького землеволодіння була наявність величезних латифундій, які часто здавалися в оренду посесорам. Посесійна система особливо тяжко відбивалася на становищі селян, доводила їх до жахливого злиденного животіння.

На Лівобережній Україні (Полтавська і Чернігівська губернії) в ці ж роки поміщикам належало понад 70% всієї землі, а на Харківщині — близько 68%.

Подібно до губерній Правобережної України, величезні поміщицькі латифундії мали місце в Південній (Степовій) Україні; в 40-х роках із загальної площі землі Катеринославської і Херсонської губерній поміщики володіли понад 68%.

Вся поміщицька земля, як і раніше, розподілялася на дві частини — власне поміщицьку і селянські наділи. Співвідношення між цими частинами залежало тільки від поміщика, від способу ведення ним господарства. Від його ж волі залежало і місце розташування селянських наділів. Проводячи періодичні переділи землі, поміщики часто відводили кріпакам під наділи непридатну і найбільш віддалену від села частину землі. Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини, збільшення ними виробництва сільськогосподарських продуктів на ринок неминуче вело до часткового або повного обезземелення селян, до зменшення частини землі, якою вони користувались. Якщо в другій половині XVIII ст. кількість землі, якою користувались селяни Лівобережної України, становила близько 75% всієї (без лісу) поміщицької землі, то напередодні реформи 1861 р. в їхньому користуванні було вже тільки 41,5% придатної (без лісу) землі. Експропріація поміщиками надільної землі була однією з найтяжчих форм руйнування селянських господарств. У багатьох місцях протягом першої половини XIX ст. селянські наділи зменшились більше ніж наполовину. На час реформи в губерніях Правобережної України землекористування селян становило до 37% загальної площі поміщицьких земель, а в Новоросії — лише 14,3%.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 64.

В середньому по губерніях на одну ревізьку душу припадало десятин:

в Подільській	— 1,23	Волинській	— 2,85
Київській	— 1,94	Херсонській	— 3,25
Полтавській	— 2,47	Чернігівській	— 3,58.
Харківській	— 2,77		

При тогочасних трипільній і перелоговій системах землеробства та примітивних знаряддях праці така кількість землі не могла дати селянинові не тільки засобів для оплати державних податків, а й повністю забезпечити його хлібом для прохарчування. Характеризуючи основний зміст виробничих відносин при кріпосницькому господарстві, В. І. Ленін підкреслював, що «наділ», яким «забезпечував» селянина поміщик, був не більш як *натуральною заробітною платою,* служив цілком і виключно для експлуатації селянина поміщиком, для «забезпечення» поміщикові робочих рук, ніколи для дійсного забезпечення самого селянина» [1].

Земельні наділи в селян були нерівномірні. Як правило, землі мав більше той селянин, у якого більше було робочої худоби. Частіше заможні, з тяглом селяни одержували в два рази більший наділ від піших. Так, наприклад, в кінці 40-х років на Поділлі селянське господарство, що мало 2 пари робочої худоби, користувалось 12 дес. орної землі і 4 дес. сінокосу; господарство з 3 головами робочої худоби — 6 дес. орної землі і 2 дес. сінокосу; напівтягле і піше господарство — 3 дес. орної землі і 1 дес. сінокосу. Таким чином, значна частина землі, що знаходилась у користуванні селян, зосереджувалася в руках заможної верхівки — волових і багатоволових господарств.

Багато поміщицьких селян зовсім не користувалось землею або користувалось лише садибою. В губерніях Правобережної України після проведення інвентарної реформи 1848 р. 9,25% селян були наділені тільки садибою (*городники*), а 7,5% зовсім не мали наділів (*халупники*). Ще вищий процент городників і халупників був на Лівобережній Україні, де в 1859 р. вони становили відповідно 10 і 24%.

Розширюючи за рахунок надільної землі свою ріллю, поміщики переводили обезземелених селян у розряд дворових або на «місячину». Особливо великих розмірів набрало обезземелення селян напередодні реформи 1861 р., коли поміщики під всякими приводами приєднували надільну землю до маєткової.

Подібним до землекористування поміщицьких селян було землекористування в державних селян Правобережної України, що перебували на «господарському» становищі. Орендарі-посесори самовільно робили переділи землі, обмінюючи родючі селянські землі на малопридатні фільваркові. Переважна більшість державних селян користувалась мізерними наділами, обробіток яких не забезпечував їм навіть прохарчування. Серед цієї групи селян, як і серед поміщицьких, багато було городників, халупників, комірників.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 448.

Державні селяни, які перебували на оброці, вважались особисто вільними, але вони також були прикріплені до землі і не мали права залишити її без дозволу влади. За даними міністерства державних маєтностей, у 1851 р. в середньому по губерніях на ревізьку душу припадало десятин:

у Полтавській	— 0,5
Чернігівській	— 2,2
Харківській	— 2,6
Катеринославській	— 7,2
Херсонській	— 8,2.

Значно краще були забезпечені землею колоністи. У них в середньому на ревізьку душу припадало по 8,9 дес. За цими середніми губернськими нормами наділу крилася надзвичайна нерівномірність розподілу земель між повітами, волостями, селами і, головне, між окремими прошарками селян. Малоземелля у державних селян спостерігалось навіть у губерніях, що вважались, за середніми підрахунками, «багатоземельними».

Причинами гострого малоземелля у державних селян були як масові захоплення казенної землі місцевими поміщиками, так і зосередження її в руках заможної верхівки села. Особливо активно розгортали поміщики свою загарбницьку діяльність під час розмежування земель. Слобідськоукраїнський губернатор у рапорті від 16 лютого 1798 р. до генерал-прокурора змушений був визнати, що «внаслідок розмежування жителі втратили багато землі» [1].

Захоплюючи казенні землі, поміщики спритно використовували гостре малоземелля, яке створювалось серед державних селян. Вони віддавали за половину чи третину врожаю в оренду малоземельним селянам землю, вимагаючи ще додатково виконати цілий ряд робіт у маєтку.

Малоземелля державних селян зростало ще в більшій мірі від нерівномірного розподілу землі між окремими селянськими господарствами. В той час, коли кожне заможне господарство зосереджувало в своїх руках десятки і навіть сотні десятин землі, основна маса селян мала або мізерні наділи, або зовсім не користувалась ними. Це були результати процесу розшарування селян, який особливо поглибився в першій половині XIX ст. у зв'язку з проникненням в селянське господарство товарно-грошових і капіталістичних відносин.

ЗЕМЛЕРОБСТВО І ТВАРИННИЦТВО

Панування кріпосницької системи обумовило відсталість і застій у розвитку селянського землеробства та тваринництва. Повсюдно переважали знаряддя сільськогосподарського виробництва давнього походження: плуг, соха, рало, борона (переважно з дерев'яними

[1] Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 665 (Канцелярії слобідськоукраїнського губернатора), спр. 181, арк. 3.

Селянська родина. *Художник Т. Шевченко.*

зубцями), а в деяких місцях ще екстирпатори та культиватори. З декількох видів плугів, які вживались для оранки грунту, найпоширенішим на Україні був важкий двоколісний плуг. У нього впрягали чотири-три, а де земля була м'яка — дві пари волів. Таку кількість волів мали лише заможні селяни, а решта змушена була спрягатись з іншими господарствами, що занадто зволікало обробіток грунту.

Селяни, як і за часів Київської Русі, засівали поля вручну, а для збирання врожаю вживали серпи і коси. І молотили по-прапрадідівському ціпом, котками. В південних губерніях інколи хліб гарманували (по розстелених на току снопах ганяли коней). У селянських господарствах Катеринославщини для гарманування використовували навантажені вози.

Рутинна сільськогосподарська техніка зумовлювала неякісну підготовку грунту, поганий засів, несвоєчасне збирання врожаю, довготривалу молотьбу, а в кінцевому підсумку — низькі врожаї і значні втрати хліба. Низьку врожайність зумовлювала і надто відстала агротехніка. На Лівобережній і Правобережній Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. трипільна система була панівною, часто без угноєння грунту і без правильного чергування озимих, ярих і пару. Подекуди трипілля сполучалось тут із перелоговою системою.

У Південній Україні перелогова система завдяки величезним просторам землі була досить поширеною. За свідченням сучасника, «ділянки земель, що лежать років три або чотири під паром, засіваються послідовно просом, льоном, пшеницею-арнауткою, озимим житом і нарешті іншими ярими хлібами, після чого поля лишаються років три або чотири знову під паром і використовуються виключно для випасу худоби й овець» [1].

Дошкульних ударів селянським господарствам завдавали шкідники, з якими не велося організованої боротьби, і особливо стихійні лиха — посухи, зливи з градом, заморозки тощо. Селяни-кріпаки були незацікавлені в кращому обробітку не тільки поміщицької землі, а й своїх наділів, які часто поміщики або зовсім відбирали, або насильно замінювали на непридатну землю. Поміщицькі і селянські орні землі нерідко були розташовані черезсмужжям, а це викликало примусову сівозміну на селянських наділах (щоб одночасно збирати, селяни сіяли ті види хлібів, що й поміщик).

Низька врожайність і періодичні неврожаї — характерне явище для кріпосницької доби. Урожай сам-4 вважався тоді середнім, а понад сам-4 вже добрим. З 1799 по 1856 р. на Україні було 28 повсюдних і часткових неврожаїв. Протягом цього періоду неврожаї повторилися в Херсонській губернії 21 раз, Катеринославській — 20, в Полтавській і Харківській — по 13, Чернігівській — 12, Київській — 11, Волинській — 10 і Подільській — 7 разів.

Крім неврожаїв по всій Україні чи цілих губерніях, були ще місцеві (і значно більше) в окремих повітах. Так, в урожайний 1835 р. у

[1] «Земледельческая газета», 1840, № 4.

Селянське подвір'я. *Художник Т. Шевченко.*

деяких місцях Харківської губернії зібраного хліба не вистачало на харчі місцевому населенню. В Чернігівській і Волинській губерніях були повіти, в яких майже щорічно відчувався брак власного хліба. За неврожаєм йшов жахливий голод, що спричиняв масову смертність населення. Селянське господарство, яке й до цього ледве животіло, на кілька років виходило з ладу. Часто в селах лютували епідемії.

Кріпосницькі відносини гальмували розвиток у селян торгового землеробства, промислового городництва, садівництва і торгового скотарства. В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви товарної пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами «сірих» хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських господарств Південної України, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок.

Селянський хліб становив порівняно незначну частину у внутрішній і ще меншу — в зовнішній торгівлі. За приблизними підрахунками тогочасних статистиків, у 50-х роках селянський хліб складав не більше 10% всього товарного хліба. До того ж багато селян змушені були продавати конче необхідний хліб для власного споживання, щоб сплатити численні грошові побори і податки. Лише заможна верхівка, користуючись працею закабалених нею односельчан, розширювала й пристосовувала своє господарство відповідно до зростаючих потреб ринку.

Внутрішня торгівля хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами відбувалась на численних ярмарках та базарах. На великих ярмарках, де переважно велася оптова торгівля, основну роль у прода-

жу сільськогосподарських продуктів і сировини відігравали поміщики, а на дрібних ярмарках, містечкових та сільських торгах і базарах — селяни.

В умовах дрібного і найдрібнішого селянського виробництва скупники дедалі більше прибирали до своїх рук роздрібну торгівлю, використовуючи значну різницю цін в окремих губерніях й повітах України, а також у певні пори року.

Проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство пов'язане з появою і розвитком селянського промислового городництва, яке набрало порівняно великого поширення поблизу міст та промислових містечок. У Київському повіті в кінці 40-х — на початку 50-х років XIX ст. городництво було вже досить розвинене, особливо в місцях, розташованих біля Києва. «Селяни, як поміщицькі, так і державні,— відзначалось у одному з тогочасних журналів,— мають більш або менш обширні городи на яких вирощують: картоплю, цибулю, часник, капусту, огірки, кукурудзу та інше — і одержують від цього досить значні прибутки» [1].

Селянське промислове городництво в середині XIX ст. набувало певної спеціалізації. Наприклад, селяни багатьох сіл Васильківського повіту садили на продаж капусту, Чигиринського — баштани, в Миргородському повіті селяни вирощували часник і цибулю. В деяких повітах Харківської губернії розвивалось промислове баштанництво.

Промислове городництво було поширене також серед селян Південної України. В Херсонській губернії на початку 60-х років під городами і баштанами було зайнято 50 тис. дес. землі. В с. Плоскому (Дніпровський повіт, Таврійської губернії) селяни щороку засівали від 700 до 1000 дес. власної і орендованої землі соняшником. Великі площі під соняшниками були в селах Миргородського повіту.

Проте селянське городництво в умовах панування феодально-кріпосницьких відносин не могло стати цілком промисловим. Таким воно було лише в господарствах заможної верхівки села.

Одночасно з городництвом в ряді повітів Полтавської і Чернігівської губерній селяни вирощували на продаж тютюн. В багатьох селах це була основна стаття селянського доходу.

Чимало селянських господарств вирощували на продаж коноплі. В Чернігівській губернії на початку 50-х років XIX ст. коноплища займали двадцяту частину всієї орної землі.

Торгівлю тютюном і прядивом прибрали до своїх рук скупники — вихідці із заможних міщан і селян. Щоб мати більший зиск, вони вдавались до обважування селян-продавців, шантажу у встановленні цін тощо.

У зв'язку з розвитком цукрової промисловості на Україні в 30-х і особливо в 40-х роках XIX ст. певна частина селянських господарств почала вирощувати на продаж цукрові буряки. Це, зокрема, спостері-

[1] «Журнал Министерства государственных имуществ», 1850, ч. XXXIV, стор. 90—91.

галось у Чернігівській, Полтавській, Харківській та Подільській губерніях.

Почало набувати промислового значення і селянське садівництво. У Харківській губернії виділялись кількістю садів Валківський і Харківський повіти. Чимало свіжих і сухих фруктів вивозилось з Харківщини в центральні губернії Росії, Новоросію, на Дон і Волгу.

Садівництво селян Полтавської губернії відігравало велику роль у постачанні свіжими і сухими фруктами обох столиць Росії. Тогочасний економіст М. Арандаренко писав: «...Із Зіньківського повіту і здебільшого з містечка Груні йдуть у Москву яблука із сорту шака; із містечка Опішні сливи опішнянки, перетворені в чорнослив, відправляються в Харків і донські місця, а солені та мариновані — в Харків і Москву; із с. Мгар, Лубенського повіту, сливи угорки, що називаються мгарськими, йдуть у Чернігівську губернію» [1].

Тваринництво основної частини селянських господарств ще більше, ніж землеробство, зберігало натуральний характер. Продаж на базарах і ярмарках селянської худоби часто був зв'язаний із зубожінням дореформеного села. Взагалі продукти скотарства і вівчарства в селянських господарствах більше використовувались як сировина для домашніх промислів (вичинка шкури, смушків, виготовлення сукна тощо), ніж продавались. Селяни, що жили близько великих міст і промислових селищ, привозили туди молоко, сир, масло, м'ясо, сало.

З усіх галузей селянського тваринництва найближче до товарного виробництва стояло вівчарство. Про зв'язок його з ринком свідчать, зокрема, такі дані по Полтавській губернії. В 1827 р. у козаків і державних селян 11 повітів губернії було 1586 тис. овець, з яких поступило в продаж до 7 тис. пудів вовни, близько 5 тис. пудів сиру, понад 1600 пудів масла і 19,5 тис. смушків. Крім того, селяни продали понад 36 тис. овець і ягнят [2].

Багато селян України займалось бджільництвом, але промислове значення воно мало переважно в заможних господарствах. У Полтавській губернії в 1813 р. налічувалось понад 394 тис. вуликів, з яких більше половини належало селянам. Цього року в продаж поступило до 42 тис. пудів меду і до 4 тис. пудів воску. Загальна сума прибутку від бджільництва складала понад 441 тис. крб. На Київщині у 1833 р. налічувалось до 131 тис. вуликів бджіл. Із 29,5 тис. пудів одержаного меду було продано 20 тис. пудів на 130,6 тис. крб. При цьому більше половини прибутку від бджільництва належало селянським господарствам.

Таким чином, селянське господарство України ще задовго до реформи 1861 р. ставало на шлях товарного виробництва, але великим гальмом йому в цьому були феодально-кріпосницькі відносини, переважаюча панщинна система господарства.

---

[1] Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. II, Полтава, 1849, стор. 363—364.

[2] Полтавський облдержархів, ф. 83 (Канцелярії полтавського губернатора), оп. 1, спр. 87, арк. 3, 10—11, 18—19, 22—23, 27—28 та ін.

СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ

Перша половина XIX ст. характеризується досить інтенсивним поширенням дрібних селянських промислів. Цьому сприяло обмеження, а згодом і скасування царським урядом промислових привілеїв для дворян та надання права всім, хто бажав, влаштовувати промислові заклади. В зростанні селянських промислів на Україні чималу роль відіграли дрібні промисловці і ремісники, що переселялись сюди з центральних губерній Росії.

Промисли в селянському господарстві поєднувались з землеробством у різноманітних формах. Виходячи з класичного визначення В. І. Леніна цих форм, в селянських промислах, що були поширені на Україні в дореформений період, можна назвати такі: 1) поєднання натурального землеробства з домашніми промислами (обробка сировини для власного споживання) і панщинною працею на поміщика; 2) поєднання натурального землеробства з промислами у вигляді ремесла; 3) поєднання натурального землеробства з дрібним виробництвом промислових продуктів на ринок; 4) поєднання торговельного землеробства з дрібним товарним виробництвом у промисловості [1].

Якщо перші дві форми, що не виходили або майже не виходили за межі натурального господарства селянина, і були типовими для середньовічного господарського режиму, то дві останні, зв'язані з виробництвом продуктів на ринок,— характерні для періоду розкладу й кризи кріпосницької системи. В таких промислах Ленін вбачав вихідний пункт капіталізму. Зростання сільських кустарних промислів вело до утворення капіталістичних мануфактур, що займали проміжне становище між дрібним ручним товарним виробництвом і фабрикою.

Дрібні селянські промисли в основному базувались на сировині, яку давало селянське рільництво і тваринництво. В багатьох селах України селяни, виробляючи сукно і полотно для власних потреб, частково продавали їх на місцевому ринку. Продукування полотна на продаж найбільш було поширене в селянських господарствах Зіньківського повіту, які користувались найманою працею ремісників-ткачів.

Зростання попиту на мішки, викликане розвитком хлібної і соляної торгівлі, дало поштовх до поширення серед селян Проскурівського, Летичівського (Подільська губернія), Васильківського, Таращанського (Київська губернія), Роменського і Миргородського (Полтавська губернія) повітів промислу по виготовленню рядовини. Цей промисел поступово почав підпорядковувати собі скупник, спочатку по лінії збуту, а згодом і по лінії виробництва — надання сировини та грошового авансу виробникам. У виготовленні рядовини почала виникати децентралізована, розпорошена мануфактура. Селяни ряду сіл Лохвицького, Кролевецького повітів і м. Остра виготовляли на продаж рибальські сітки, а Харківського — килими.

---

[1] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 323—325.

На основі сировини, яку давало селянське тваринництво, виникли нові і розширились старі промисли селян. Останнє, зокрема, відноситься до смушкового промислу Кобеляцького, Полтавського, Миргородського та частково інших повітів Полтавської губернії. В 14 населених пунктах Полтавської губернії в 50-х роках XIX ст. в середньому за рік оброблялось до 264 тис. смушків [1].

За межі домашньої промисловості з кінця XVIII ст. почало виходити селянське чинбарство і кушнірство, виготовлення одягу та взуття. Зокрема це яскраво виявилось серед жителів містечка Смілого, які виготовляли на продаж щорічно багато тисяч кожухів, чобіт і черевиків [2].

Великого поширення в передреформений період набув на Україні деревообробний промисел і взагалі лісні промисли. Чимала кількість селян Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської, Волинської і Подільської губерній знаходили в них підробіток — допоміжний засіб для існування та оплати державних податків. Дерев'яні вироби знаходили збут, крім місцевих ринків, в Новоросійському краї та землі Війська Донського.

На Полтавщині центром деревообробної промисловості було містечко Грунь, Зіньківського повіту. Його жителі виготовляли різноманітні вироби з дерева. Славились якістю роботи грунські колісники і возороби, які збували свої вироби в Кременчуці, Полтаві та інших містах, а звідти привозили рибу і сіль. Дерев'яний посуд міняли на хліб, «у відсип», тобто за кожну посудину давали жита стільки, скільки могло в ній вміститись, а гречки — в два рази більше. Поряд з деревообробним промислом, селяни Чернігівщини займались добуванням дьогтю і смоли.

Порівняно значного поширення набув на Україні такий давній промисел, як гончарний, особливо в Полтавській, Харківській, Чернігівській і частково — в Київській губернії. Тут чимало було сіл, в яких всі жителі займались гончарним промислом.

Основний контингент селян, що займалися промислами, був з групи оброчних (чиншових) державних селян, які користувалися деякою господарською самостійністю і особистою незалежністю. На початку 1845 р. в 6 губерніях України нараховувалось 96 тис. державних селян, що займались промислами. З них на Полтавську і Харківську губернії припадало до 73%. У Південній Україні, хоч більшість селян і перебувала на оброці, тих, що займалися промислами, було мало. Це пояснюється тим, що ця частина України була рідко заселена і продовжувала переживати період посиленої колонізації. Промисли селян Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній майже повністю перебували в стані домашньої промисловості і ремесла, продукти яких рідко виходили на ринок.

З кінця XVIII ст., після приєднання до Росії Криму і визволення від турецько-татарських агресорів Чорноморського узбережжя, створились сприятливі умови для поширення чумацького промислу. Зростання ви-

---

[1] И. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб., 1858, стор. 324—325.

[2] «Черниговские губернские ведомости», 1854, № 7.

возу хліба за кордон через чорноморські і азовські порти тісно зв'язало чумацький промисел з візникуванням. Хліб і сіль, що йшли в протилежних напрямках, були основними вантажами чумаків. На їх валки і на валки спеціальних візників припадало не менше 75% тієї величезної кількості хліба, що вивозився з України через чорноморсько-азовські порти. Чумаки були однією із зв'язуючих ланок густої сітки українських ярмарків. Вони привозили чужі чи закуплені ними товари в центральні райони Росії, зокрема в Білгород, Курськ, Воронеж, Орел, Москву, Нижній Новгород, а також в землю Війська Донського і на Кубань.

В чумацькому промислі брали участь різні станові групи населення, найчисленнішу з яких складали державні селяни Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній. До чумакування вдавались як заможні селяни, так і селяни середнього достатку. Число чумаків на Україні в окремі роки доходило до кількох десятків тисяч. Вже на початку XIX ст. тільки на Слобожанщині їх нараховувалось 4147 [1]. У 40-х роках на Україну привозилось щороку до 8 млн. пудів солі, для транспортування якої потрібно було 120—130 тис. хур. Про велику кількість чумаків переконливо свідчать і дані про Київську губернію, де в 50-х роках налічувалось близько 17 500 чумаків, які мали до 70 тис. возів [2].

Сіль чумаки купували біля соляних озер в Криму, Бессарабії, а також в Бахмутському і Слов'яносербському повітах, де було чимало випарної і кам'яної солі. Азовське узбережжя і Дон були для них головними місцями купівлі солоної, в'яленої і сушеної риби та рибних продуктів (ікра, жир, балик тощо). Заможніша частина селян-чумаків транспортувала в південні порти хліб та інші товари і продукти, на які був широкий попит на Півдні (дерев'яні вироби, гончарний і дерев'яний посуд, сухі фрукти, тютюн тощо). Поряд з цим вони займались лихварськими операціями, відкривали промислові підприємства і торгові заклади.

З 20-х років чумацький промисел зазнає суттєвих змін. Більшість чумаків потрапляла в кабалу до чумаків-промисловців або перетворювалася в простих візників солі, торгівля якою поступово почала переходити до купців. У чумацькому промислі 30—40-х років хазяйські валки, що обслуговувалися наймитами, були вже типовим явищем. Таким чином, в результаті розшарування, яке почалось серед чумаків у XVIII ст. і поглиблювалось протягом всієї першої половини XIX ст., утворилось дві протилежні групи: чумаки-промисловці, з одного боку, і чумаки-наймити — з другого. Проміжне становище займали чумаки-візники, що вже неспроможні були чумакувати і продовжували свій промисел візникуванням.

Будівництво залізниць і дальший розвиток пароплавства в пореформений період остаточно підірвали чумацький промисел, який до цього вже перебував у стані занепаду.

---

[1] Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 665, спр. 1081, арк. 34, 44, 61, 80, 84, 96, 103, 119, 125.

[2] «Киевские губернские ведомости», 1856, № 11.

РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА

Досліджуючи розвиток капіталістичного способу виробництва, К. Маркс відзначав, що «процес, який створює капіталістичні відносини, не може бути нічим іншим, як процесом відокремлення робітника від власності на умови його праці,— процесом, який перетворює, з одного боку, суспільні засоби виробництва і засоби життя в капітал, з другого боку,— безпосередніх виробників у найманих виробників»[1]. Відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва знаменувало собою перехід від простого товарного виробництва до капіталістичного. В Росії, в тому числі й на Україні, цей процес, на відміну від основних країн Західної Європи, відбувався дуже повільно, в своєрідних умовах одночасного посилення феодально-кріпосницького гніту і розвитку капіталістичних відносин на селі.

Процес наростання в селянстві економічних суперечностей і створення в ньому двох протилежних груп — експлуататорів і експлуатованих почався в Росії задовго до реформи 1861 р. Вихідним пунктом розшарування селянства була майнова нерівність, яка неухильно поглиблювалась в період розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку в її надрах капіталістичних відносин. Заможна селянська верхівка, зосереджуючи в своїх руках основні засоби виробництва, все більше вдавалася до найманої праці, а зубожілі селяни, втрачаючи засоби виробництва, підтримували своє існування постійним або періодичним продажем робочої сили. Проміжне місце займало середнє селянство.

Наприкінці 30-х років у Чернігівській губернії налічувалось близько 15 тис. бездомних державних селян, які постійно наймитували. Велика частина їх припадала на козаків, що становили дві третіх державних селян губернії. На Полтавщині, за відомостями місцевої палати державних маєтностей, у 1843 р. з 119 тис. сімей державних селян 39 тис. сімей, або 115 тис. душ чоловічої статі, було безземельних.

З особливою гостротою продовжувався процес соціального розшарування серед лівобережних козаків. Незважаючи на те що царський уряд, виходячи з військових міркувань, ще в 1739 р. спеціальним указом заборонив козакам продавати свої землі, застава і продаж її набрали масового характеру. Внаслідок майнової нерівності серед козаків створюються в першій половині XIX ст. такі офіціально визнані царським урядом групи: «достаточные», «посредственного достояния», «бедные», «ничего не имеющие», або «поденщики». Як свідчить записка генерал-губернатора Лівобережної України за 1836 р., на Полтавщині і Харківщині налічувалось 176 484 сім'ї козаків, з яких 95 890 мали землю, 45 413 — тільки садибу і 7594 — займались ремеслом; 27 587 сімей вважалися бідними[2].

Значне розшарування спостерігалось серед державних селян Харківської губернії. На 1861 р. тут нараховувалось до 3 тис. зовсім безгосподарних і понад 2,7 тис. таких, які займалися торгівлею і промислами.

[1] К. Маркс, Капітал, т. 1, стор. 714.

[2] К. Середонин, Исторический обзор деятельности кабинета министров, т. 2, ч. I, СПб., 1902, стор. 219—220.

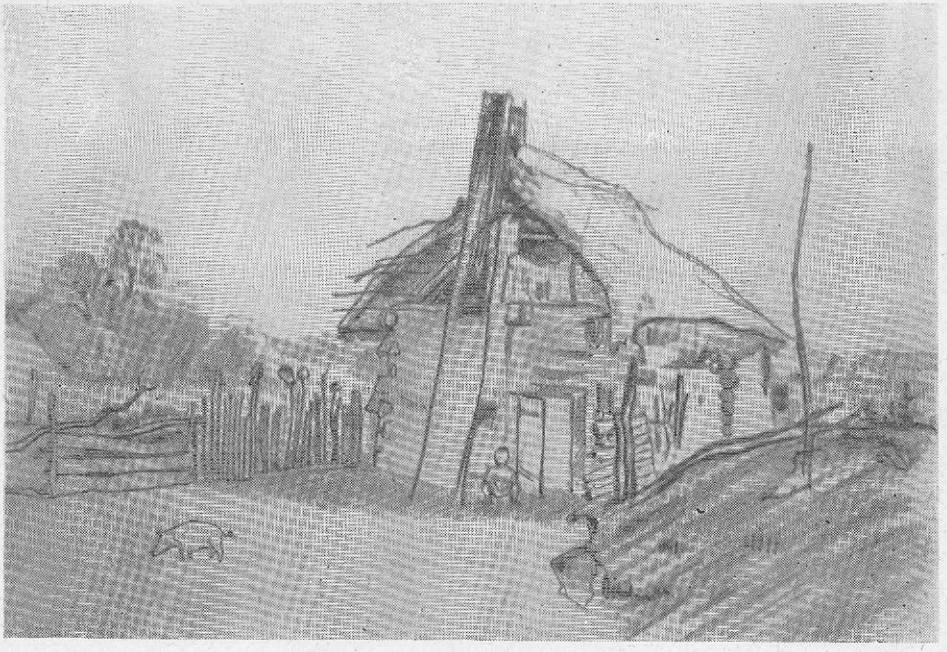

Вдовина хата на Україні. *Художник Т. Шевченко.*

Як уже відзначалося, державні селяни Південної України були порівняно краще забезпечені землею. Проте і серед них була надзвичайна нерівномірність щодо площ земельних ділянок. Невідомий автор записки «О казенных крестьянах в Новороссийском крае» (1836 р.) писав, що «багатії захоплюють найкращі та найближчі ділянки землі і тримають своїх бідних побратимів у цілковитому поневоленні... Бідняки зовсім позбавлені засобів для засівання власної ріллі, розведення власної худоби, вони не мають змоги навіть розпоряджатись часом для своїх польових робіт, будучи зобов'язаними займатись цим по боргових претензіях, переважно у багатих» [1].

Протягом першої половини XIX ст. посилювався процес розшарування серед державних селян Правобережної України. За даними на 1839 р., тут серед державних селян було 15% зовсім позбавлених засобів виробництва і 35% таких, які самостійно, без супряги з іншими, не могли обробляти свої поля. На початок 50-х років 86 тис. державних селян із 225 тис., що налічувались на Київщині, були безземельними і займались поденними сільськогосподарськими роботами, одержуючи третій—п'ятий

[1] Див.: Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. I, М.—Л., 1946, стор. 76.

сніп або плату грошима в розмірі 15—25 коп. за день. Восени і взимку денна плата зменшувалась до 2—10 коп.

З річних, сезонних і поденних заробітків жили в переважній більшості безстроково відпущені солдати, їх жінки і діти. В тогочасних офіційних документах часто відзначалось, що сім'ї солдатів «состояния и положения бедного» і «пропитание имеют от заработков собственными трудами» або просто «от заработков».

Місцем заробітків для селян були, крім сільського господарства, промислові підприємства, міста, пристані, лісні сплави. Багато державних селян, особливо після закінчення польових робіт, наймалося на гуральні, цукроварні, вовномитні, селітроварні та інші промислові підприємства. Наприклад, на цукроварні поміщика М. Абази (Харківський повіт) у 1843 р. працювало 200 робітників, найнятих з державних селян. В м. Харків переважно на заробітки у 1840 р. прибуло понад 15 тис. чоловік [1], в основному це були державні селяни.

Чимало зубожілих селян працювало на промислових підприємствах, які належали заможній верхівці села. Державні селяни Бердичівського повіту в 1856 р. мали 34 гуральні, 7 пивоварень, 2 цукроварні, 36 цегельних заводів та інші промислові підприємства, які обслуговувались понад одною тисячею робітників [2].

Швидке розорення селянських господарств створювало надлишок робочих рук. Промислові заклади у зв'язку з своїм невеликим розміром і використанням праці кріпаків могли надати роботу лише незначній частині тих, які пропонували свої робочі руки. Наприклад, у Полтавській губернії у 50-х роках XIX ст. промислові підприємства забезпечували роботою не більше двадцятої частини тих, що потребували її.

Не знаходячи роботи на місці, тисячі селян відправлялись на заробітки далеко на південь України, а також у землю Війська Донського. Лише з Полтавщини в 40-х роках щорічно вирушало в південні губернії до 90 тис. заробітчан. Відправляючись у далекі мандри, селяни повинні були брати в повітових казначействах паспорти чи білети. На кінець 50-х років число виданих паспортів в українських губерніях досягло 200 тис., з яких майже три чверті припадало на Полтавську і Харківську губернії. Основну частину паспортів складали річні і піврічні.

Отже, основним районом виходу заробітчан була Лівобережна Україна, де особливо позначився процес розшарування селянства. Помітно зросло число виданих паспортів у Київській губернії. За 1854—1855 рр. тут їх видано до 35 тис. Це було зв'язано з переведенням частини державних селян з господарського на оброчне становище, тобто з ліквідацією їх особистої залежності від орендарів-посесорів.

Вже в передреформений період у новоросійських губерніях створилась сітка робітничих ринків, на яких збирались селяни-заробітчани з центрально-чорноземних губерній Росії і північних губерній України,

[1] Харківський облдержархів, ф. 3 (Слобідськоукраїнського губернатора), стіл 3, оп. 122, спр. 101, арк. 4.

[2] Див.: «Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г.», К., 1857, стор. 212—213.

чекаючи на наймачів — поміщиків і куркулів. На ярмарку в містечку Березівці (Херсонська губернія) інколи збиралось до 2 тис. заробітчан.

В умовах інтенсивного розкладу феодально-кріпосницької системи в кінці XVIII — першій половині XIX ст. ще більш поглибилась майнова нерівність між поміщицькими селянами. Найзаможніші кріпаки, які також зазнавали поміщицького визиску, в свою чергу вдавались до експлуатації зубожілих селян. У 40-х роках близько 800 тис. піших, городників і бобилів Київської губернії жили в основному із заробітків під час жнив.

Заможна верхівка села, виробляючи за рахунок експлуатації найманої праці велику кількість сільськогосподарської продукції на ринок, наживала багато грошей, які вкладала в промисловість чи торгівлю. Чимало вихідців із панських селян ставало промисловцями, купцями, торговцями. Так, вихідцями із селян-кріпаків були відомі купці і промисловці Яхненки, капітал яких складав кілька мільйонів карбованців. Значні торгові операції тютюном проводили на Чернігівщині заможні селяни і козаки — Митченко, Савенко, Соломник, Єрмоленко, Макуха; на Полтавщині — Іванюти (кріпаки графа Кушельова), козак Семенько. Великими торговцями худобою на Полтавщині були вихідці з кріпаків Хандра і Підшивайло, козак Ладієв. А. Терещенко, що походив із козаків, зосереджував у своїх руках 50% торгівлі хлібом у Глухові і нажив величезні багатства на казенних поставках в роки Кримської війни.

В той час як заможна верхівка села нагромаджувала багатства і перетворювалась у визискувача, основна маса всіх груп і підгруп селян зазнавала все жорстокішої експлуатації з боку поміщиків і феодально-кріпосницької держави.

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ

Часи кріпосництва залишилися в народній пам'яті як часи тяжкого лихоліття.

Кріпаки були позбавлені найелементарніших людських прав. Вони вважались приватною власністю поміщика, прирівнювались до його майна. Продаж та обмін кріпаків на речі і тварини, програш їх у карти і заставлення під позику (взяту в кредитних установах!), продаж робочої сили селян підприємцям — все це було звичайним явищем на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Тогочасні газети рясніли від оголошень про продаж кріпаків. «На практиці..,— підкреслює В. І. Ленін,— кріпосне право, особливо в Росії, де воно найдовше трималось і набрало найгрубіших форм, воно нічим не різнилось від рабства» [1].

Поміщики за рахунок селянських наділів розширювали власне землеробство, витісняли селян на неродючі і віддалені землі. У зв'язку з обезземеленням зростало число дворових людей, які постійно жили і працювали на панському дворі. В 40—50-х роках багато їх вже працювало

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 423—424.

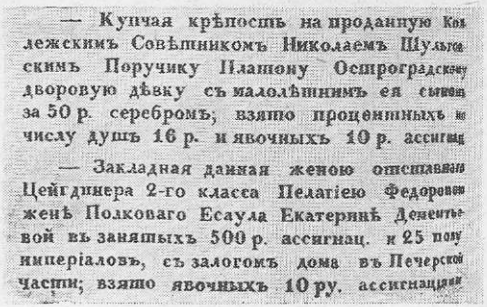

— Купчая крѣпость на проданную Коллежскимъ Совѣтникомъ Николаемъ Шульгинскимъ Поручику Платону Остроградскому дворовую дѣвку съ малолѣтнимъ ея сыномъ за 50 р. серебромъ; взято процентныхъ по числу душъ 16 р. и явочныхъ 10 р. ассигнац.

— Закладная данная женою отставнаго Цейгдинера 2-го класса Пелагіею Федоровою женѣ Полковаго Есаула Екатеринѣ Дементьевой въ заняшыхъ 500 р. ассигнац. и 25 полуимперіаловъ, съ залогомъ дома въ Печерской части; взято явочныхъ 10 ру. ассигнаціями

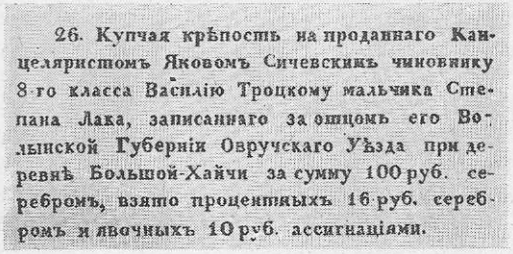

26. Купчая крѣпость на проданнаго Канцеляристомъ Яковомъ Сичевскимъ чиновнику 8-го класса Василію Троцкому мальчика Степана Лака, записаннаго за отцомъ его Волынской Губерніи Овручскаго Уѣзда при деревнѣ Большой-Хайчи за сумму 100 руб. серебромъ, взято процентныхъ 16 руб. серебромъ и явочныхъ 10 руб. ассигнаціями.

Повідомлення в газеті «Киевские губернские ведомости» за 1828 р.

безпосередньо в поміщицькому землеробстві та на промислових підприємствах.

Чимало було поміщицьких господарств, робоча сила яких складалася виключно з дворових людей. Про селян одного з таких господарств (с. Олексіївка, Бобринецького повіту) херсонський губернатор в листі від 26 вересня 1858 р. писав новоросійському і бессарабському генерал-губернатору: «...Всі взагалі селяни не мають ніякого господарства, ані господарських будівель, устаткування, а живуть на подвір'ї поміщика і мешкають у будинку, частина якого зайнята під панську кухню; перетворені поміщиком Федюхіним у дворових, селяни цілий тиждень працюють у полі на користь поміщика» [1].

Поряд з переведенням селян у дворові поміщики широко практикували *місячництво*, тобто переводили обезземелених і розорених ними селян на постійну панщину з видачею голодного місячного утримання натурою. Це була одна з найжорстокіших форм кріпосницької експлуатації. Навіть кріпосник-урядовець Ю. Самарін змушений був визнати, що «місячники перебувають на самій межі між кріпосним станом і рабством. Місячникові немає виходу з його становища і, крім злиденного утримання і постійної праці на іншого до виснаження сил, майбутнє йому нічого не віщує» [2].

Розмір панщини для селян самовільно встановлював поміщик. Хоч у маніфесті від 5 квітня 1797 р. Павло I рекомендував обмежуватися триденною панщиною, кріпосники змушували селян працювати на себе щотижня по 4—5 і 6 днів, а деякі — і навіть у неділю. Селяни поміщика Бикова скаржились у 1846 р. катеринославському губернатору, що вони, відбуваючи щоденну панщину, не мають змоги обробляти навіть городи біля своїх розорених хат.

Якщо одні поміщики неволили селян до щоденної панщини, то інші вводили урочну систему. Вони визначали кріпакам на день такі уроки, виконання яких вимагало 2—3, а то й 4 дні. Щоб виконати такі урочні

[1] Одеський облдержархів, ф. 1 (Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора), оп. 196, в'язка 886, спр. 640, арк. 2.

[2] Ю. Самарин, Сочинения, т. 2, М., 1878, стор. 77—78.

роботи, треба було, по суті, відбувати щоденну панщину. За визнанням предводителя дворянства Вовчанського повіту, поміщик Басов напередодні реформи довів уроками панщину до 5—6 днів на тиждень з господарства. У відповідь на неодноразові скарги селян губернатор наказав поліції покарати «непокірних» [1].

Охоплені шаленою жадобою до експлуатації «дарової» сили, кріпосники вигадували різні повинності поза відробітками панщини (вартування, ремонт будівель, прядіння ниток, вибілювання полотна, полоття городів тощо). На Лівобережній і Правобережній Україні панщина доповнювалася так званими толоками, або «згінними днями».

Селяни, працюючи майже весь тиждень на панщині, змушені були платити поміщикові ще й різноманітні натуральні та грошові данини. На Поділлі поміщики забирали в селян десяту частину зібраного меду, по двоє-троє курей, певну суму грошей за худобу та ін.

Не поліпшила становища селян і інвентарна реформа, проведена царським урядом на Правобережній Україні в 1847—1848 рр. Згідно з інвентарними правилами за селянами закріплялася земля, що була в їх користуванні до цього, а також визначався розмір повинностей. Всі натуральні данини відмінялися. Та за виконанням інвентарних правил не було встановлено належного контролю, тому хоч яких-небудь суттєвих змін в становище селян Правобережної України вони не внесли.

Поміщики, не задовольняючись навіть тими високими нормами експлуатації, які були узаконені інвентарями, дедалі збільшували панщину. Жителі с. Пустоварівки (Сквирський повіт, Київської губернії) в червні 1848 р. подали на ім'я генерал-губернатора Бібікова скаргу, в якій писали про жорстокі утиски їх поміщиком, про те, що вони знаходяться «під більшим, ніж раніше, гнітом», незважаючи на інвентарні правила. Їх поміщик обтяжує панщиною, несправедливо піддає лютим карам, позбавляє можливості працювати на власних наділах. Кричуще порушення інвентарних правил у маєтку поміщиці Залевської було виявлено під час розслідування скарги. Проте покарали не її, а селянина Васильчука за подання «невірних скарг». При цьому зять поміщиці Хамець зухвало кинув закутому в кайдани Васильчуку: «Раніше я бив твоє тіло, а тепер буду ламати кістки».

Незважаючи на заборону, селян-кріпаків часто продавали без землі, розлучали батьків і дітей. «Кріпосницька організація суспільної праці,— відзначає В. І. Ленін,— трималась на дисципліні палки, при крайній темноті й забитості трудящих, яких грабувала і з яких знущалася жменька поміщиків» [2].

Щоб примусити більше працювати на панщині, щоб убити в селян всякий потяг до волі, кріпосники застосовували найжорстокіші кари, подекуди закатовували і на смерть. Про поміщика Є. Катрухіна (Куп'янський повіт) селянин-старожил розповідав, що він кріпаків забивав до

[1] ЦДІА УРСР в Києві, ф. 442 (Канцелярії київського генерал-губернатора, поліцейська частина), спр. 315; Харківський облдержархів, ф. 3, оп. 203, спр. 216, арк. 1, 17.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 373.

Торгівля кріпаками. *Художник І. Їжакевич.*

смерті. Пан всіляко знущався з жертв своєї сваволі, поливав розсолом розсічені канчуками і дрюками місця на тілі кріпаків. Такою ж лютою була й поміщиця М. Катрухіна. «Бувало,— говорить старожил,— роздягають дівчину чи молодицю так, як мати породила, обмажуть медом та й прив'яжуть влітку на сонці до стовпа, щоб її бджоли кусали, або якщо горнична зробить не так, то візьме голку або вилку та й почне колоти під нігті» [1].

За офіційними даними, протягом 1845—1851 рр. тільки в Київській губернії було 109 випадків смерті і 93 випадки передчасних родів від поміщицьких катувань.

Жінки й дівчата-кріпачки ставали жертвами розпусти поміщиків. Поміщик Я. Якубовський (Липовецький повіт, Київської губернії) влаштував із селянських дівчат, в тому числі і з неповнолітніх, гарем наложниць [2]. Глум і знущання поміщиків над кріпаками доходили до того, що деякі з них навіть змушували селянок годувати своєю груддю цуценят. Зокрема це робив поміщик с. Колодного (Кременецький повіт) Свейковський.

---

[1] «Киевская старина», 1885, № 1, стор. 200.

[2] Київський облдержархів, ф. 2 (Канцелярії київського губернатора), спр. 6981, арк. 9.

Обтяжені надмірною панщиною, селяни зобов'язані були ще й виконувати ряд державних повинностей, а також сплачувати непосильні податки, які з усією жорстокістю стягували з них органи царської влади.

Тяжким лихом для селян була рекрутчина. Користуючись необмеженими правами, поміщики віддавали в солдати насамперед тих кріпаків, які проявляли непокору. Чимало поміщиків перетворили рекрутчину в доходну статтю, за певну винагороду віддаючи своїх кріпаків у рекрути замість міщан або державних селян. Зокрема це було дуже поширено серед дрібномаєткового панства Волині.

Гнітючу картину справляло поміщицьке село на Україні. І це злиденне, темне, затуркане село, що вимирало від голоду та епідемій, дворянські поети, захоплюючись лише його мальовничою природою, оспівували як «земний рай». Геніальний поет, революціонер-демократ Т. Г. Шевченко гнівно викривав цих «паничів» — захисників та ідеалізаторів кріпосництва, протиставляв їхнім елегіям страшну правду того «раю», де пани «пекло розвели». Там

Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! — в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина — голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

«Сон» («У всякого своя доля...»)

У тяжкому становищі перебували і селяни, що були прикріплені до казенної землі. Царський уряд віддавав їх в оренду, дарував назавжди кріпосникам або робив військовими поселенцями. За своє чотирирічне царювання Павло I роздав поміщикам до 600 тис. державних селян, з яких 150 тис. припадало на Україну.

Майже нічим не відрізнялась від кріпаків доля основної частини державних селян Правобережної України, які перебували на господарському становищі. Часта зміна володільців-орендарів ще більше погіршувала умови їхнього життя, бо кожний з них намагався за час оренди одержати якнайбільший зиск. Феодальні повинності цих селян складалися з панщини, чиншу і натуральних данин. Регулярна панщина (2—3 дні на тиждень) доповнювалась цілим рядом додаткових повинностей: *гвалти*, або *згони* (гуртові сільськогосподарські роботи — від 2 до 12 днів на рік), *шарварки* (гуртові будівельно-ремонтні роботи — від 8 до 24 днів на рік), варта, *подорожчизна* (транспортування продуктів фільварку на ярмарки) та ін. В деяких казенних маєтках серед селянських повинностей фігурували ще заорки і оборки, закоски і обкоски, а також цілий ряд інших робіт.

Натуральні данини стягалися з селян на користь орендарів хлібом, худобою, птицею, яйцями, медом та іншими продуктами селянських господарств. Грошові побори з селян були також надзвичайно різнома-

нітні: чинш з двору або з певної кількості землі, спеціальний збір за велику та дрібну худобу, плата за звільнення від косіння сіна, за право ловити рибу, за користування тим чи іншим угіддям. Часто тимчасові володільці частину натуральної данини і повинностей стягали грішми.

Формально повинності селян реєструвались у люстраціях та інвентарях, які стверджувались губернськими казенними палатами, а також підкріплювались орендними контрактами. Але в дійсності орендарі порушували всі люстрації, інвентарі та контракти і самовільно збільшували число днів панщини, вводили урочну систему, відрізали селянські наділи під фільваркову ріллю.

На надмірну панщину, незаконні побори, пограбування й жорстокості скаржились селяни багатьох орендних маєтків Київської, Волинської та Подільської губерній. Зокрема, в 1839 р. селяни містечка Ружина (Сквирський повіт) звернулися в земський суд з проханням захистити від катувань, за допомогою яких орендар змушував їх до щоденної панщини. Від неділі до неділі працювали на панщині селяни Свинюхівського старостваа (Володимирський повіт). Орендар с. Нучпаль (Заславський повіт) Дроздовський обтяжував селян панщиною так, що вони зовсім не мали змоги працювати на своїх наділах [1]. Все це розорювало селян.

Одночасно з орендарями-кріпосниками державних селян експлуатувала через податкову систему кріпосницька держава. Ведучи в основному натуральне господарство, незаможні селяни були неспроможними сплачувати подушний податок, що періодично збільшувався, а також різноманітні земські побори. Рік у рік зростали недоїмки. Наприклад, у 1844 р. за державними селянами Правобережної України налічувалось лише за попередні роки до 345 тис. крб. недоїмок. На 1845 р. їх недоїмки становили близько 382 тис. крб.

Царський уряд, боячись поширення селянського руху і намагаючись одержати більше надходжень грошей у казну, почав з кінця 1839 р. переводити державних селян Правобережної України на оброчне становище. Але здійснювалося це дуже повільно і тривало аж до 1859 р.

З кінця XVIII ст. посилюється експлуатація державних селян Лівобережної і Південної України, що були на оброчному становищі. Органи царської влади змушували їх платити важкі податки: подушне, оброк, *земські* (на утримання поштових шляхів, опалення і освітлення казарм та ін.) і *мирські* (на утримання сільського управління) побори. Крім того, оброчні державні селяни відбували цілий ряд повинностей: гужову (перевезення урядовців і казенних вантажів), шляхову (ремонт шляхів, побудова мостів, гребель), будівельну (побудова фортець, державних будинків), постоєву (харчування солдат) і, нарешті, особливо тяжку — рекрутську.

Загальне оподаткування державних селян, за підрахунками М. М. Дружиніна, з 20-х років XVIII ст. до 30-х років XIX ст. збільшилося в дев'ять-десять разів. В умовах гострого малоземелля, відсталої землеробської техніки основна маса цих селян неспроможна була не

[1] ЦДІА УРСР в Києві, ф. 442, спр. 391, 613.

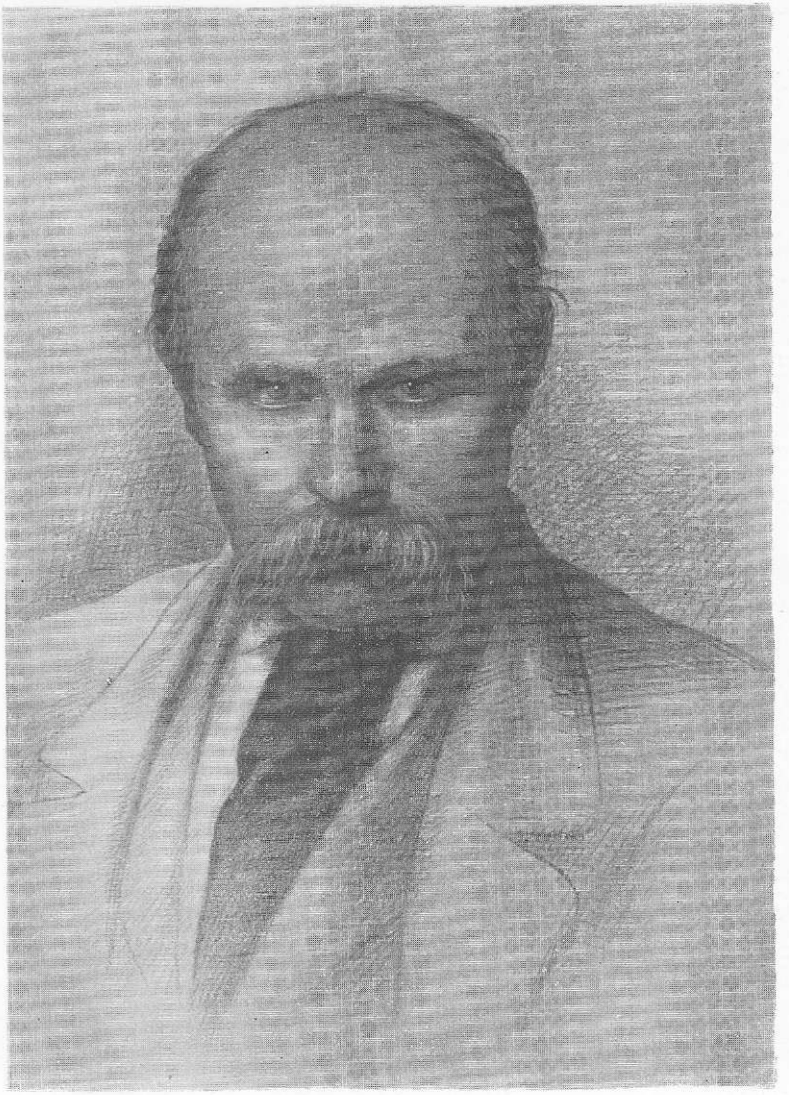

Т. Г. Шевченко. *Художник В. Касіян.*

тільки своєчасно сплачувати податки, що забирали в них не менше 40% річного доходу, а й прохарчуватися до нового врожаю.

Полтавський губернський предводитель дворянства (згодом сенатор) Капніст у своїй записці відзначав велику недоїмку, яка числилася за селянами і козаками, звертав увагу на жорстокості під час стягнення податків. «Рухоме майно, худоба, вівці і нарешті одяг і руб'я селян,— писав він,— продавали з публічного торгу на базарах та ярмарках, а самих селян піддавали жорстоким тілесним покаранням. Протягом цього жахливого часу бідність козаків досягла такої міри, що на дев'ять господарів припадала одна пара волів, а землі лишалося не більше 2,5 десятин на душу; протягом цього часу виникло і поступово збільшилось число козаків цілком безземельних» [1].

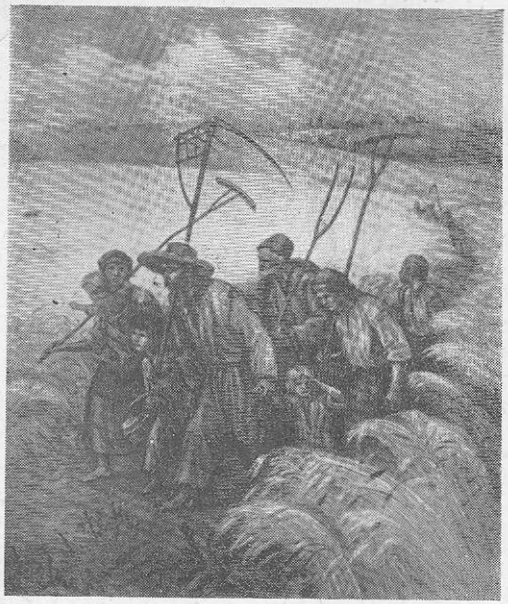

«Німі на панщину ідуть...»
Художник В. Касіян.

Державним селянам постійно загрожувало перетворення у *військових поселенців*. На Україні військові поселення почали створювати в 1817 р. (Українська і Бузька уланські дивізії). Вони були поєднанням кріпацтва і царської солдатчини. Один з найвидатніших керівників декабристського руху П. І. Пестель писав: «Одна думка про військові поселення, влаштовані попереднім урядом, наповнює кожну благомислячу душу муками і жахом. Скільки загинуло невинних жертв для пересичення того нечуваного зловластя, яке з лютістю мучило нещасні села» [2].

У військових поселеннях царський уряд намагався примусити солдатів вести сільське господарство, щоб вони утримували себе, виплачували, як і інші селяни, казенні податки. У «розпис» входила не тільки військова муштра, а й сільськогосподарські роботи, сон і навіть народження дітей. Кожний крок поселенця був під пильним наглядом начальства, без дозволу якого ніхто не міг вийти з села, поїхати на ярмарок, перебудувати хату, одружитись або одружити своїх дітей. За найменшу провину поселенців жорстоко карали.

---

[1] А. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Киселев и его время, т. 2, СПб., 1882, стор. 47.

[2] «Русская правда», розділ III, § 9.

Після реформи 1827 р. у військових поселеннях виникли дві різні групи: поселенці-господарі та їх помічники і солдати-постояльці з регулярних і резервних ескадронів. Для утримання останніх поселенці мусили відбувати казенну панщину. Формально поселенці мали працювати три дні на казну і три дні на себе, а в дійсності вони працювали на казну майже протягом усього тижня, бо уроки були такі великі, що за один день потрібно було відробити два-три дні.

В. Лобачевський, священик с. Вільшанки (Єлисаветградський повіт), у своїх спогадах про місцевих поселенців писав, що через надмірні уроки їм доводилося працювати на казну не три, а чотири й більше днів. За невиконання відрядних робіт їх жорстоко карали різками. Карали їх і за «недбальство і лінощі» у своїх власних господарствах [1].

Селяни всією душею ненавиділи військові поселення. Декабрист Д. Завалішин розповідає, що одна поселенка-українка вбила свого маленького сина, щоб йому не довелося, коли виросте, служити у військових поселенцях [2].

Нові бідування селянству принесла Кримська війна (1853—1856 рр.). Царський уряд посилив податковий гніт, проводив додаткові рекрутські набори, реквізував коней у селян. Особливо тяжко доводилося селянам тих губерній, які прилягали до театру воєнних дій. К. Маркс, зупиняючись на погіршенні становища народних мас Росії в період Кримської війни, писав: «Війна... вимагала від російських народних мас величезних жертв, про розміри яких можна судити на основі того простого факту, що в період між 1853 і 1856 рр. сума паперових грошей, що примусово знаходилася в обігу, виросла від 333 мільйонів карбованців приблизно до 700 мільйонів карбованців; ця збільшена кількість паперових грошей фактично являла податки, взяті державою наперед» [3].

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ

Селянське питання в дореформений період було одним з найгостріших і найважливіших питань, від розв'язання якого залежав дальший економічний розвиток Росії, в тому числі й України. Чим більше феодально-кріпосницька система господарства втягувалася в кризу, тим гостріше стояло селянське питання. Суть його полягала в тому — бути чи не бути кріпосному праву в Росії. Ідейна боротьба навколо селянського питання, що почалася в другій половині XVIII ст., розгорталась і посилювалась аж до скасування кріпосного права в 1861 р.

Спочатку О. М. Радіщев, а потім декабристи, особливо П. І. Пестель, завдали могутнього удару по ідеології кріпосництва і сприяли дальшому розвитку антикріпосницького суспільно-політичного руху в Росії. Декабристи дуже добре знали те становище, в якому перебували кріпосні

[1] «Киевская старина», 1887, № 12, стор. 623—624.
[2] «Восстание декабристов», т. 2, М., 1926, стор. 51.
[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 12, стор. 573.

селяни Росії в цілому і України зокрема. Член «Південного товариства» Крюков під час допиту заявив: «...У Подільській губернії я бачив, якого ступеня досягає гноблення селян поміщиками» [1]. Другий член цього ж товариства — В. Ф. Раєвський на допиті розповів, що він бачив у Подільській губернії, як селяни багатьох сіл цілий тиждень працювали на поміщика, а деякі з них виконували панщину в кайданах. Він з обуренням говорив, що люди продаються поодинці, поміщики розпуствують, влаштовують гареми із дівчат-кріпачок.

У програмному документі «Південного товариства» — «Русской правде», яку написав П. І. Пестель,— одним із першорядних завдань, поряд із знищенням самодержавства, стояла ліквідація кріпосництва із наділенням селян землею без будь-якого викупу. Селяни мали одержати повні і рівні права з іншими групами населення.

Суспільно-політичні ідеї декабристів, зокрема їх погляди на селянське питання, відіграли велику роль у розбудженні другого покоління борців проти царизму і кріпосництва — революціонерів-демократів. Блискуча плеяда революціонерів-демократів в особі В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та інших далі поширила й зміцнила почату декабристами й продовжену О. І. Герценом боротьбу. Революціонери-демократи вимагали ліквідації не тільки особистої залежності селян від поміщиків, а й усяких інших форм їх залежності, зокрема феодальних платежів за землю. Рішуче борючись за революційне розв'язання селянського питання, вони завдавали нищівних ударів по ідеології кріпосників, викривали маневри лібералів, які, єднаючись з кріпосниками, виступали за розв'язання селянського питання шляхом реформи, підготовленої і проведеної поміщиками.

В умовах наростання селянського руху, під безпосереднім впливом російської революційної думки, з'являються революціонери-демократи і на Україні, найвидатнішим представником яких був геніальний поет Т. Г. Шевченко, свідомість котрого ще в дитинстві запліднили волелюбством і селянським бунтарством народні перекази про Коліївщину. Вся його величезна і багатогранна творчість пройнята глибокою любов'ю до «чорніших чорної землі» селян-кріпаків і пекучою ненавистю до гнобителів-поміщиків. Революціонер-демократ вважав, що основним злом, головною причиною всіх нещасть народу є кріпосницький лад з «добрими панами, людоїдами лихими». Єдиним реальним засобом позбутись цієї неволі, на думку поета, є збройна боротьба, «огонь новий з Холодного яру». Очолюючи в Кирило-Мефодіївському товаристві революційно-демократичне крило, Шевченко відстоював ідею революційного перевороту, внаслідок якого селяни стануть не тільки особисто вільними, а й забезпеченими землею.

Подібно до своїх однодумців — російських революціонерів-демократів, Шевченко не покладав надії на реформу, яку готував царський уряд. Він добре розумів, що вона не принесе селянам довгожданої волі

[1] В. Семенский, Политические и общественные идеи декабристов, СПб., 1909, стор. 108.

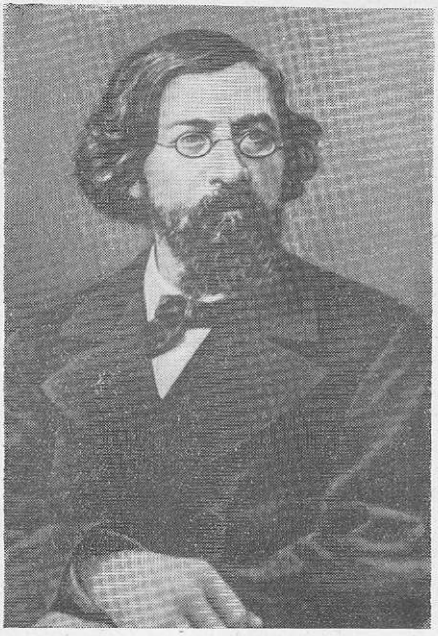

М. Г. Чернишевський. *Фото.*

і «щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить; та добре вигострить сокиру — та й заходиться вже будить».

Нищівному осуду кріпосне право було піддане на Україні також одним із видатних представників кріпосної інтелігенції — Семеном Олійничуком. Одержавши без відома поміщика освіту в гімназії, він тривалий час учителював і мандрував по українських, білоруських і великоруських губерніях, де скрізь бачив жахливі наслідки хазяйнування кріпосників. Це спонукало його написати викривальний твір «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, т. е. Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской губерний про свое житье-бытье». Незважаючи на монархічне і релігійне забарвлення, все вістря твору спрямоване проти ненависного кріпосництва, що на Правобережній Україні поєднувалось із національним гнітом польських панів.

Антикріпосницький характер мала діяльність Харківсько-Київського таємного політичного гуртка, що виник у 1856 р. Більшість його членів ставила своїм завданням звільнення селян у Росії і заміну монархії республіканським правлінням. Гурток підтримував безпосередні зв'язки з Герценом і широко використовував його революційні твори у своїй пропаганді.

Мужній виступ революціонерів-демократів, що були значно ширшим і ближчим до народу колом, ніж дворянські революціонери — декабристи, завдав відчутних ударів по царизму і кріпосництву. Їх кипуча антикріпосницька діяльність загострювала революційну ситуацію в Росії 1859—1861 рр. Проте знищити царизм і кріпосництво було не під силу й революціонерам-демократам. Боротьба їх не могла повністю злитися з селянським рухом. На перешкоді цьому стояли як малочисельність революційних демократів, так і стихійність та роздробленість селянського руху.

У той час, коли декабристи намагалися розв'язати селянське питання з допомогою військового перевороту, а революціонери-демократи шляхом селянської революції,— ліберально настроєні поміщики всі надії покладали на проведення реформи зверху, з боку царського уряду. Під впливом занепаду кріпосницьких господарств і успішного розвитку господарств, заснованих на вільнонайманій праці, передова частина поміщиків дедалі більше переконувалася в необхідності змін у взаємовідно-

синах з селянами. З'являється цілий ряд проектів розв'язання селянського питання мирним шляхом.

Своєрідно намагався вирішити його один із прогресивних представників українського дворянства — В. Н. Каразін. Зокрема він пропонував обмежити сваволю кріпосників встановленням точного розміру повинностей, знищити кари без суду і заборонити продаж людей без землі. Поміщик, на його думку, повинен бути для своїх селян своєрідним «державним чиновником». Каразін вимагав урядових заходів щодо визначення розміру викупу, дозволу селянам скаржитись на поміщика, енергійно протестував проти безземельного звільнення селян в Естляндії, рекомендував обмежити строк володіння людьми тривалістю життя тодішніх поміщиків. Ці свої проекти Каразін безуспішно намагався практично здійснити у власному маєтку, в с. Кручику на Харківщині.

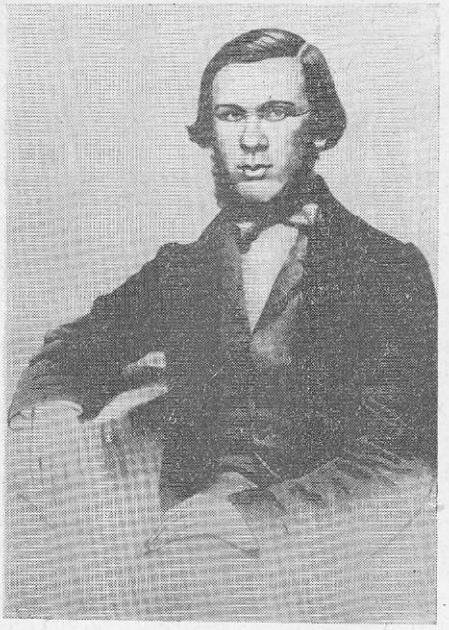

М. О. Добролюбов. *Фото.*

За обмеження кріпосного права виступав і малоросійський генерал-губернатор М. Г. Репнін. У своєму листі до царя, написаному в липні 1818 р. з приводу проекту полтавського поміщика Кочубея [1], він звертав увагу на те, що розмір панщини на Лівобережній Україні не визначений і місцеві поміщики часто дають селянам такі уроки, яких вони не в силі виконувати. Репнін просив у царя дозволу скликати нараду представників від дворянства, на якій мало бути вирішено питання про розміри повинностей селян і про відновлення їх особистих прав та волі в майбутньому [2].

Досить цікавою була записка подільського поміщика А. Кушельова-Безбородька «Некоторые мысли об устройстве юго-западных губерний, возвращенных России от Польши» (травень 1831 р.). Розуміючи невигідність невільницької панщинної праці, автор порушував питання про надання селянам-кріпакам права переходу від одного поміщика до іншого, пов'язуючи з цим і право вільного найму.

Чимало проектів у селянському питанні було складено кріпосниками. Всі вони намагалися зберегти кріпосництво без змін, лише частково

[1] Цей проект навіть з погляду царського уряду не тільки не міг поліпшити становища селян, а й призвів би до ще дальшого погіршення його.

[2] «Сборник исторических материалов из архива собств. е. и в. канцелярии», вып. VII, стор. 165—175.

пом'якшивши його. Такий характер, наприклад, мав проект предводителя дворянства Чигиринського повіту Нечая (1832 р.), записка київського митрополита Філарета (1840 р.). Предводитель дворянства Валківського повіту Г. Колокольцев у записці генерал-губернатору Лівобережної України (травень 1841 р.) виступав за збереження за поміщиками всієї селянської землі, особисте звільнення селян і переведення їх на становище орендарів чи найманих робітників.

Боротьба між кріпосниками і лібералами, як вказував В. І. Ленін, була боротьбою всередині пануючого класу, який намагався запобігти селянській революції і зберегти свій економічний та політичний вплив у країні. Основна ж лінія боротьби в селянському питанні відбувалася між селянами, які прагнули одержати волю і землю, та поміщиками.

Наростання в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи селянських рухів змушувало царський уряд постійно займатись селянським питанням. Захищаючи всіма засобами інтереси кріпосників, він неодноразово порушував, хоч ніколи і не розв'язував, питання про врегулювання селянських повинностей на поміщика. Як згадувалося, Павло I в маніфесті від 5 квітня 1797 р. рекомендував поміщикам обмежуватися панщиною в розмірі трьох днів на тиждень. 20 лютого 1803 р. з'явився царський указ про «вільних хліборобів», що дозволяв поміщикам відпускати за викуп селян на волю з обов'язковим наділенням землею. Проте цей указ на Україні мав зовсім мізерні наслідки. За відомостями казенних палат, у 1857 р. на Україні налічувалось близько 11 тис. «вільних хліборобів», з яких понад 9 тис. припадало на Харківську губернію.

2 квітня 1842 р. з'явився указ про зобов'язаних селян. За цим указом, поміщикам надавалось право укладати з своїми селянами угоди про повинності за користування наділом. Крім права приватної власності на землю, за поміщиками зберігалося також право вотчинної поліції й суду. Указ про зобов'язаних селян, що був значно погіршеною копією указу про вільних хліборобів, мав також мізерні наслідки. До 1855 р. в розряд зобов'язаних селян перейшло всього до 25 тис. кріпаків, з яких 15 тис. припадало на Подільську губернію.

12 червня 1844 р. царський уряд надав поміщикам право відпускати на волю без землі дворових людей і ствердив пропозицію Державної ради про звільнення дворових людей з маєтків, заставлених у кредитних установах. Пізніше поміщики скористалися першим розпорядженням, широко практикували переведення селян у дворові з метою безземельного їх звільнення.

У серпні 1845 р. було стверджено «Уложення про покарання карні та виправні», в якому був окремий підрозділ про покарання поміщиків за зловживання своєю владою. У 1848, 1853, 1854 і 1858 рр. видавались укази про обмеження поміщицької сваволі над селянами. Але всі вони залишалися мертвою буквою і не припинили поміщицьких самосудів.

У зв'язку з наростанням селянських антикріпосницьких виступів і розвитком польського національно-визвольного руху, в 1847—1848 рр. на Правобережній Україні була проведена інвентарна реформа. Царський

уряд мав на меті, з одного боку, послабити суперечності між поміщиками і селянами і, з другого,— створити в особі селян певну опору в боротьбі проти польського національно-визвольного руху. В суті ж своїй інвентарні правила зміцнювали кріпосницькі відносини, а тому селяни продовжували настійну боротьбу за своє звільнення.

В цілому вся політика Олександра I і Миколи I в селянському питанні зводилася до збереження і зміцнення феодально-кріпосницьких відносин. Лише наростання селянського руху, що загрожував вилитись у загальне збройне повстання, змушувало їх займатись час від часу селянським питанням.

СЕЛЯНСЬКІ РУХИ

Історія України кінця XVIII — першої половини XIX ст. знає велику кількість антикріпосницьких селянських виступів, які, зростаючи з року в рік, часто виливалися в масові рухи, охоплювали собою велику територію. Так було в 1796—1797, 1820—1826, 1830—1831, 1847—1848, 1855—1856 рр. Селянські рухи на Україні були нерозривно зв'язані з загальною антикріпосницькою боротьбою селян всієї Росії. Про це переконливо свідчить спільність основних форм, змісту і напряму селянських виступів, взаємовпливи їх, безпосередня участь російських селян в антикріпосницьких «бунтах» на Україні і українських — у боротьбі селян Росії.

Страхіття кріпосництва в більшій або меншій мірі відчували всі категорії, групи, підгрупи і прошарки тогочасних селян, а тому проти кріпосників вони виступали спільно. «Коли було кріпосне право,— відзначає В. І. Ленін,— вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли» [1].

Як правило, селяни спочатку виступали проти тих чи інших сторін кріпосницької дійсності: проти збільшення панщини та оброку, введення додаткових повинностей, переведення з оброку на панщину, пограбування і обезземелення, насильного переселення, жорстоких катувань тощо. Але всі селянські виступи, незалежно від «останньої краплі», що переповнила їх чашу терпіння, зводилися до одного, завжди були пройняті головним прагненням звільнитись з-під залежності поміщиків, стати вільними виробниками.

Антикріпосницький рух селян України кінця XVIII — першої половини XIX ст., як і в попередні часи, проявлявся в різних формах. Селяни подавали скарги на своїх поміщиків у місцеві та центральні державні установи, палили їх садиби, вбивали поміщиків, управителів і

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

Т. Г. Шевченко серед селян. *Художник В. Касіян.*

прикажчиків, утікали, відмовлялися виконувати панщину, чинили збройний опір поміщикам, місцевим урядовцям і військовим командам. Всі ці форми переплітались і поєднувалися між собою.

Досить часто кріпосні селяни мстилися своїм панам підпалом їх садиб. У 1798 р. 17-річна кріпачка, дворова Марина Лапуцикова, не стерпівши знущань поміщиці Вільмердінг, підпалила її будинок в м. Ромнах [1]. У 1799 р. 15-річна дівчина-кріпачка Текля Могилівна два рази підпалювала будівлі поміщика Г. Ілляшенка.

Часто кріпаки підпалювали садибу свого поміщика, сподіваючись, що він і вся його сім'я загинуть під час пожежі, а вони таким чином добудуть волю. Цим міркуванням керувався 19-річний кріпак с. Тустки (Пирятинський повіт) Григорій Овчаренко, підпалюючи в серпні 1800 р. будинок свого пана Кулакова.

Царський уряд жорстоко переслідував тих селян, які підпалювали поміщицькі садиби. Тільки протягом 1822—1833 рр. з України було заслано за підпали в Сибір 176 осіб.

Поширеною в передреформений період була така форма антикріпосницької боротьби, як фізичні розправи над поміщиками та управителями їх маєтків. Здебільшого розправлялися селяни із своїми катами невеликими групами. За люті знущання в 1830 р. кріпаками були вбиті поміщики Лисенко (Сосницький повіт), Сологуб (Лохвицький повіт) і Голтвинський (Кобеляцький повіт). В січні 1845 р. 8 кріпаків убили по-

[1] Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 641 (Малоросійського генерального суду), спр. 140, арк. 26—27.

міщика Ф. Бурцева (Борозненський повіт). Протягом 1848—1851 рр. на Правобережній Україні було вбито 24 поміщики і 7 управителів маєтків. Крім того, вчинено 16 безуспішних замахів на життя кріпосників.

Посилення феодально-кріпосницького гніту спричиняло численні втечі селян. Основним місцем, куди тікали селяни, був Новоросійський край. Тільки в Київській губернії на березень 1816 р. «у втечах і невідомій відсутності» перебувало до 25 тис. осіб [1].

Тікали селяни не тільки з губерній Правобережної та Лівобережної України, а й Південної. Вже в 1803 р. спостерігалися масові втечі селян з Павлоградського і Бахмутського повітів. Під час російсько-турецької війни (1806—1812 рр.) селяни Херсонської і Подільської губерній цілими юрбами переходили до Молдавії. В 1832 і 1837 рр. були масові втечі селян на Кавказ.

Незважаючи на жорстокі репресії з боку царського уряду, втечі тривали аж до реформи 1861 р. Десятки тисяч селян переходили з місця на місце, бурлакували, за мовою тодішніх документів, числились у «бродягах». За 1856 р. у Росії було затримано 31 800 «бродяг», з яких припадало на Україну 11 000 [2].

Втечі відігравали досить значну роль у загальній антифеодальній боротьбі селян. Вони стримували наступ кріпосників там, звідки тікали селяни, поширювали дух протесту і бунтарства туди, куди вони тікали. З втечами нерозривно пов'язане виникнення та діяльність селянських загонів, які партизанськими методами вели нещадну боротьбу з кріпосниками.

В кінці XVIII — першій половині XIX ст. на Україні посилювались масові антикріпосницькі виступи селян, особливо після закінчення Вітчизняної війни, коли поміщики переклали всі воєнні збитки на плечі селян. Все частіше і частіше царському уряду доводиться «втихомирювати» селян військовою силою.

Деякі селянські рухи тривали по кілька років. Так, селяни поміщиці Закашевської (Волинська губернія) відмовилися виконувати панщину за інвентарем 1808 р. і протягом 1811—1847 рр. виявляли непокору, незважаючи на неодноразові масові екзекуції і жорстокі вироки військових судів. Маєток Закашевської, переходячи з рук в руки, поступово занепадав. Поміщик Загрязький, що купив його в напівзруйнованому стані, після безуспішних спроб привести селян до «покори», в 1847 р. запропонував царському уряду купити маєток в казну.

Майже протягом 15 років (1811—1826) відбувалось заворушення селян с. Підвисокого (Уманський повіт), які наполегливо домагалися звільнення від панщини. Лише військовою силою кріпосникам вдалось придушити цей виступ.

Чимало селянських заворушень викликано обезземеленням, до якого часто почали вдаватися поміщики. З незначними перервами протягом 1818—1820 рр. в селах Ставчанах, Вільхівці, Старій Гуті, Глембівці та

---

[1] Київський облдержархів, ф. № 1 (Губернського правління), спр. 4963.
[2] «Журнал Министерства внутренних дел», 1857, № 11, стор. 30—31.

Опір селян слободи Мартинівки військам генерала Чернишова (1820). *Художник Ф. Гольдштейн.*

Мастерській (Подільська губернія) селяни відмовлялися виконувати панщину, рішуче виступали проти намагання поміщиці Дзержкової зменшити їхні наділи.

Одночасно, а інколи й спільно з кріпаками на боротьбу проти соціального гніту виступали державні селяни.

Безпосередніми приводами до цих виступів було збільшення повинностей, зловживання урядовців і царських сановників, а особливо — перехід у тимчасову чи постійну кріпосницьку залежність до приватних осіб та загарбання земель поміщиками. Яскравим прикладом руху, викликаного загарбанням селянських земель, було повстання в селах Вишкові і Бобовичах (на Чернігівщині) в 1800—1802 рр. Через рік масове заворушення охопило п'ять сіл Поберезького маєтку на Поділлі. Селяни відмовились виконувати надмірні повинності, домагались звільнення з-під влади орендарів і переходу у відання казни.

Ряд грізних виступів викликало насильницьке перетворення державних селян у військових поселенців. На Україні відомими були повстання бузьких (1817 р.), базаліївських (1817—1818 рр.), чугуївських (1819 р.) і шебелинських (1829 р.) військових поселенців. Всі вони були жорстоко придушені військовою силою. Під час розправи над повстанцями Чугуївського і Таганрозького полків, які виступили разом, було заарештовано понад 1100 чоловік, з них 275 засуджено до страти. Згодом царський сатрап Аракчеєв лицемірно замінив смертний вирок іншими найжорстокішими карами, що спричиняли поступову смерть засу-

джених. Придушуючи повстання в с. Шебелинці (Харківщина), царські сатрапи убили з гармат 109 жителів.

У 1820 р. відбувся масовий антикріпосницький рух селян на Дону. Це один із яскравих моментів в історії спільної боротьби російського та українського селянства проти соціального гніту. Почавшись у сальських слободах, цей рух у січні 1820 р. поширився на Міуський округ, а потім на три повіти Катеринославської губернії — Ростовський, Бахмутський і Слов'яносербський. У ньому взяло участь понад 45 тис. селян.

Як відомо, декабристи не прагнули залучити на свій бік кріпосних селян, але їх повстання знайшли відгук у народних масах. Селяни прилеглих до Василькова сіл співчували повсталому Чернігівському полку, надавали йому допомогу продуктами і транспортом. У квітні 1826 р. почалось повстання кріпаків на Уманщині під проводом солдата-росіянина Олексія Семенова.

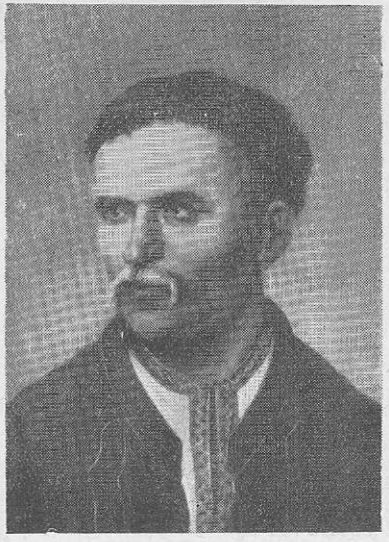

Устим Кармалюк.
Художник В. Тропінін.

Тридцяті роки були дальшим етапом у розвитку боротьби селян за своє звільнення. Під час польського повстання 1830—1831 рр. посилюється селянський рух на Правобережній Україні. Ним були охоплені десятки поміщицьких маєтків. Лише в Київській губернії таких маєтків нараховувалося близько 50. У ці ж роки розгорталась далі антикріпосницька боротьба повстанських загонів, очолюваних Устимом Кармалюком. Вона почалась ще в 1813 р. Повстанські загони під проводом Кармалюка зробили понад 1000 нападів на поміщиків, купців, шинкарів, царських урядовців і сільських глитаїв. Не менше 20 тис. селян пішло за ним під час цієї довготривалої і напруженої боротьби. Діяльність Устима Кармалюка широко була відома і в Росії. В його загонах брали участь представники трудящих Росії, втікачі з царської армії.

Сила Кармалюка полягала в нерозривному зв'язку з народними масами, і насамперед з кріпосним селянством. Кріпаки активно підтримували його боротьбу, звертались до нього за допомогою, щоб розправитися над ненависними панами, переховували Кармалюка і його друзів. Швидко міняючи місцеперебування і одяг, маючи постійну підтримку від селян, Кармалюк був невловимий. Народні месники з'являлись там, де їх не чекали, і, розгромивши поміщицьку садибу, безслідно зникали.

Боротьба повстанців на чолі з Кармалюком викликала паніку серед поміщиків і урядовців. Вони перетворювали свої будинки у фортеці, організовували для придушення руху спеціальні загони, влаштовували «повальні» і «раптові» обшуки та облави, встановлювали численні ка-

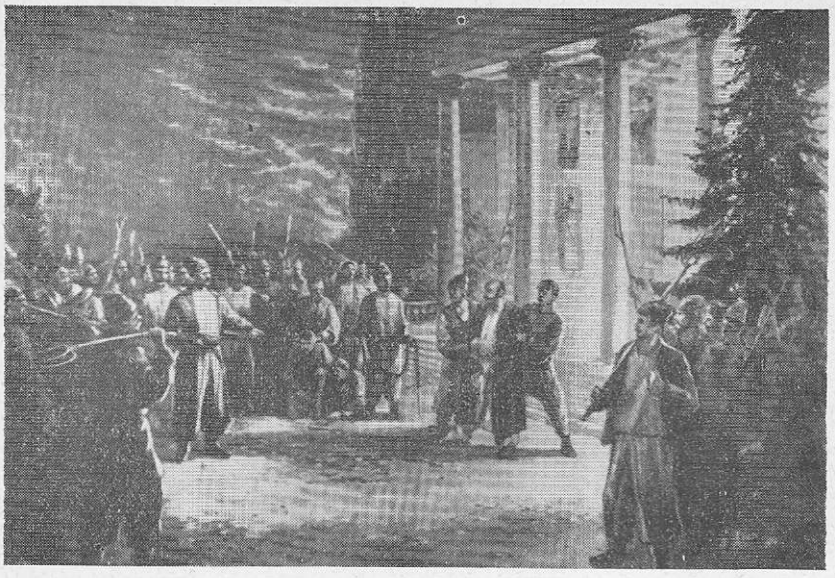

Розгром поміщицького маєтку повсталими селянами під проводом Устима Кармалюка.
Художник І. Лось.

раули і засідки, затримували всіх підозрілих осіб, публікували скрізь прикмети Кармалюка, обіцяли велику винагороду тому, хто видасть селянського ватажка. В дію були пущені військові частини, шантаж, провокація і підкуп.

У 1814, 1817, 1822 і 1830 рр. кріпосникам удавалося схоплювати Кармалюка. Лютих катувань і жахливих мук довелось зазнати йому під час конвоювання, допитів, ув'язнень і заслань. Лише завдяки великій фізичній силі, залізній волі і непохитній вірі в справедливість своєї справи він переніс тисячу ударів шпіцрутенами і канчуками, триразове заслання в Сибір. Понад 15 тисяч верстов пройшов він, повертаючись із заслань на Поділля.

Народний месник не корився своїм гнобителям навіть у в'язниці. Він був ініціатором і організатором групових втеч в'язнів. Так, у березні 1823 р. Кармалюк здійснив (правда, не цілком успішно) план групової втечі з Кам'янець-Подільської фортеці. Нескорений ватажок очолив групу каторжан-утікачів з Ялуторовська в 1825 р. Через два роки він підняв «бунт» у літинській в'язниці.

Народний герой, один з найпопулярніших селянських ватажків Устим Кармалюк загинув у ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. як жертва зради. Він був убитий не у відкритому бою з ворогом, а підло, із засідки боягузом-шляхтичем. Аж до 1840 р. судові інстанції розбирали різні справи, які були зв'язані з селянським рухом під проводом Кармалюка.

Частина селянських рухів 30-х років була безпосередньо зв'язана з неврожаями та їх наслідком — голодом. Так, в голодні для селян 1832—1833 рр. відбулись значні антикріпосницькі виступи в Полтавській, Чернігівській, Харківській і Херсонській губерніях.

Наростання селянських рухів у 30-х роках змусило Третій відділ у своєму звіті царю за 1839 р. визнати, що «кріпосний стан є пороховий льох під державою і тим небезпечніше, що військо складається з тих же селян» [1]. У звіті говорилось також про необхідність почати поступове звільнення кріпосних селян, не чекаючи, поки воно «почнеться знизу, від народу».

У 40-х роках, у зв'язку з посиленням кріпосницького гніту, хвиля селянських рухів піднеслася ще вище. «З 1842 р.,— писав К. Маркс,— повстання кріпаків проти поміщиків і управляючих стали епідемічним явищем» [2]. За далеко не повними даними міністерства внутрішніх справ і III відділу, на Україні в 30-х роках було 19 значних селянських виступів, а в 40-х роках — 79. Звичайно кількість заворушень у селах України була набагато більшою. Досить сказати, що лише в Київській губернії в 1848 р. заворушення селян відбулися не менше як у 100 селах.

Велику тривогу в російського царизму і поміщиків Правобережної України викликало грізне селянське повстання в Галичині 1846 р. Воно спалахнуло в лютому біля м. Тарнова і незабаром охопило до 250 сіл Західної і Східної Галичини. Галицьке повстання вплинуло на посилення селянського руху в Ковельському, Новоград-Волинському, Старокостянтинівському і Могилів-Подільському повітах. Чим ближче до реформи, тим частішими, настійнішими і масовішими ставали антикріпосницькі виступи селян. За офіційними, явно применшеними даними, протягом 1850—1854 рр. на Лівобережній Україні відбулося 13 селянських виступів, а в Новоросії — 7. На Правобережній Україні, за більш точними відомостями, лише протягом 1850—1851 рр. було 47 селянських виступів [3].

Найбільшими рухами, що мали місце на Україні в 50-х роках, були так звані *Київська козаччина* і *Похід у Таврію по волю*. У зв'язку з маніфестом від 29 січня 1855 р. про створення рухомого державного ополчення, піднялася нова хвиля селянських рухів, що охопили в тій чи іншій мірі 16 губерній Росії. Особливо великого розмаху набрали вони у Київській губернії, вилившись у Київську козаччину. Розглядаючи запис в ополчення і відправлення на війну як звільнення від кріпосництва, селяни відмовлялись виконувати панщину, організовували свої самоврядування і складали списки козаків. Охоплені жахом, поміщики тікали з сіл.

Про розгортання масового селянського руху на Київщині в 1855 р. яскраво розповів І. С. Нечуй-Левицький: «Тим часом в народі пішла дивна чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу: то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини,

[1] «Крестьянское движение 1827—1869 гг.», вып. 1, М., 1931, стор. 31.
[2] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 12, стор. 659.
[3] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, № 23 546.

чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ піднявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла од царя, та її ховають од народу попи, бо держать руку за панами. Народ почав приставати до попів, щоб вони читали народові волю, почали знущатись над ними, мучили їх» [1].

Київська козаччина пов'язана певною мірою з діяльністю революціонерів-демократів. Подекуди в ній брали участь різночинці, які виступали в ролі агітаторів. Особливістю руху 1855 р. був також його антипопівський напрям. Виступаючи проти поміщиків, селяни вели боротьбу і проти сільських священиків, які активно допомагали царським урядовцям придушувати заворушення. Київська козаччина мала значний вплив на посилення селянських виступів у Чернігівській і Воронезькій губерніях.

Царський уряд, наляканий масовим характером селянських рухів в умовах безуспішної війни, кинув численні військові сили на придушення їх. Зокрема в Київську губернію було направлено 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон і дві роти саперів. Тут відбувся ряд кривавих сутичок. Найбільші з них були в селах Березному, Биковій Греблі, а також в містечках Корсуні й Таганчі. Під час цих сутичок, навіть за офіційними відомостями, було вбито 39 і поранено 63 повстанці.

Другим значним антикріпосницьким виступом був похід селян у Таврію по волю. Після закінчення Кримської війни серед селян Катеринославської і Херсонської губерній почали ширитись чутки, що царський уряд нібито закликає бажаючих переселитись на Кримський півострів, при цьому кріпаки стануть вільними. І тисячі селян пішли в Крим шукати волі. По своєму шляху вони розганяли загони поліції і військові команди.

Для придушення селянського руху царський уряд кинув значні військові сили. Селяни чинили відчайдушний опір карателям. Очевидці розповідали, що «багато партій селян, які йшли на Перекоп, зустрілися з військами і що при цьому відбувались справжні битви, в результаті яких були вбиті й поранені» [2]. За офіційними даними, лише в Катеринославській і Херсонській губерніях відбулося шість великих кривавих сутичок. Після придушення селянського руху царські сатрапи віддали до військового суду тисячі повстанців. Це викликало глибоке обурення в усіх передових людей Росії і України.

Отже, селянська боротьба в передреформений період була стихійною і не мала політичних вимог. Проте селянські повстання відіграли велику прогресивну роль у розхитуванні й ліквідації реакційної феодально-кріпосницької системи господарства, феодального способу виробництва.

---

[1] І. С. Нечуй-Левицький, Зібрання творів у десяти томах, т. 3, К., 1965, стор. 125.

[2] «Исторический вестник», 1901, № 4, стор. 273.

Революційна боротьба за знищення феодально-кріпосницьких відносин об'єктивно розчищала грунт для швидкого розвитку капіталізму в Росії, що було прогресивним явищем на той час.

Селянські рухи впливали на формування світогляду декабристів і, особливо, революціонерів-демократів, змушували царський уряд і кріпосників займатись селянським питанням. Класова боротьба селян стримувала натиск експлуататорів, держала їх під постійним страхом, іноді примушувала царський уряд іти на ті чи інші поступки. В різноманітних формах антикріпосницької боротьби пригноблених мас розвивалися й міцніли революційні традиції, які були сприйняті наступним поколінням борців за волю.

Так жило і боролося селянство України, що входила до складу Російської імперії. Значно гіршим було становище селян на українських землях, поневолених Австрійською монархією — Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті.

СХІДНА ГАЛИЧИНА

Основну масу селянства Східної Галичини становили селяни-кріпаки. Вони населяли близько 3,5 тисячі сіл. Питома вага вільних селян у загальній масі селянства була дуже незначною.

Майже половина поміщицьких селян належала кільком десяткам магнатських родів: князям Яблоновським, Любомирським, Понятовським, Радзівіллам, графам Потоцьким, Лянцкоронським, Скарбкам, Замойським та іншим. Друга половина маєтків знаходилась у володінні середньої та дрібної шляхти. Серед власників маєтків переважали поляки; українська шляхта уже майже повністю полонізувалась. Було серед поміщиків небагато вірменів, євреїв, німців, угорців і чехів.

Державні (*камеральні*) маєтки здебільшого становили колишні королівщини або ж були придбані казною в кінці XVIII ст. Протягом першої половини XIX ст. уряд частину цих маєтків розпродав поміщикам. Внаслідок цього кількість казенних сіл у Східній Галичині зменшилась з 600 до 380.

До церковних належали маєтки католицького архієпископа і капітули (до 60 сіл), уніатського митрополита і капітули (до 10 сіл), вірменського архієпископа (5 сіл), кількох монастирів і католицьких парафій.

Селянство все більше відчувало нестачу землі.

У 1844 р. селянські (рустикальні) землі становили 48,9% земельної площі краю, панські (домінікальні) — 47,1%, вільні (міських громад, однодвірної шляхти, вільних селян, церковних парафій) — 4%. За даними тимчасового земельного кадастру 1819 р., на одне домінікальне господарство припадало в середньому 659 моргів землі, в той час як на одне селянське господарство — лише близько 11 моргів, а на час складання так званого постійного кадастру 1847—1859 рр.— відповідно 755 і 8,9 морга [1].

[1] Див.: M. Marasse, Dzieta ekonomiczno-polityczne i statystyczne, t. 1, Kraków, 1887, стор. 352—353, 357—358.

Зменшення селянського землекористування пов'язане з дробленням селянських господарств, що було результатом природного росту населення, та з експропріацією селянських земель феодалами. Остання відбувалась різними шляхами: відбиранням землі у сімей солдатів або померлих господарів, урізуванням селянських наділів, захопленням пустошів (наділів селян-втікачів), а найбільше захопленням земель громадського користування (луків, пасовищ, лісів). З 1787 по 1847 р. площа селянських земель в Галичині зменшилась на 342 659 моргів, або на 5,6%. Скорочення селянського землекористування вело до зубожіння селянства, звужувало його виробничі можливості.

Основною галуззю селянського господарства майже в цілій Східній Галичині, за винятком гірських районів, було землеробство, яке мало екстенсивний характер. Майже на всій території краю залишилась панівною відстала трипільна система. Протягом першої половини XIX ст. вона зазнала деякого поліпшення за рахунок використання частини перелогу під посіви кормових культур. У 80-х роках XVIII ст. у Східній Галичині появилася картопля, вирощування якої з 20-х років XIX ст. стало масовим. Тоді ж на Покутті і на південному Поділлі селяни почали вирощувати невідому раніше кукурудзу.

В лісних районах селяни нерідко вдавались до давньої вирубно-вогневої системи. В підгірських районах, зокрема на території Коломийської, Станіславської і Чортківської округ, збереглася примітивна перелогова система.

Задавлене кріпосницькою експлуатацією, селянське господарство майже не знало агротехнічних удосконалень, залишалася стара, рутинна техніка.

При пануванні відсталих систем землеробства, примітивних знарядь праці та низького рівня агротехніки селянська земля оброблялась погано, заростала бур'янами, швидко виснажувалась. До того ж зайнятим на панщині селянам часто не вистачало часу для належного обробітку своїх полів. Середня урожайність зернових рідко перевищувала 5—7 центнерів з 1 *га*, а часто бували ще нижчою. Звідси — постійна нестача хліба у селян. У таких умовах часті стихійні лиха або неврожаї викликали масовий голод на селі (зокрема в 1786—1787, 1805, 1817, 1829 рр.). Найстрашнішим був голод 1844—1847 рр., викликаний трирічним неврожаєм, поводями і пам'ятним в історії всієї Європи «картопляним помором». Тоді голодною смертю вмерли десятки тисяч селян. Особливо голодувало гірське населення, для якого картопля була основною продовольчою культурою. Багато селян-бідняків гірських районів, рятуючись від голодної смерті, покидали свої села і в пошуках хліба мандрували на Буковину та Поділля, де часто й осідали.

В умовах постійної нестачі зерна на ринок поступало дуже мало селянського хліба. Лише незначна, найзаможніша, верства селянства вивозила хліб на ринок.

Другою важливою галуззю селянського господарства було тваринництво. Але через нестачу пасовиськ та кормів, часті епозоотії, поганий догляд селянська худоба була мізерною, мало продуктивною. В гірських

районах Коломийської, Станіславської, Стрийської і Самбірської округ тваринництво було основним заняттям. Молочні продукти (сир, масло, бринзу), шкіру, вовну, сукно селяни цих районів продавали на ярмарках в низинних містечках і купували собі хліб, кукурудзу та інші продукти землеробства.

В східних округах, де вирощувалось багато гречки, було розвинуте бджільництво.

В селянському господарстві з землеробством і тваринництвом тісно поєднувались різні види дрібної домашньої промисловості, ремесла та промислів. Найбільш поширеним селянським ремеслом було ткацтво. Галицьке полотно закуповували купці з Франції, Німеччини, Угорщини, Моравії. В середньому щороку з Галичини експортувалося полотна на 3 мільйони золотих ринських. В 40-х роках під впливом конкуренції з боку західноєвропейських текстильних фабрик галицьке ткацтво занепадає.

Важливе місце займав лісний промисел. Селяни випалювали вугілля, виробляли поташ, дьоготь та інші продукти. По гірських ріках ліс сплавлявся у Дністер, а далі вивозився до Одеси.

В багатьох селах Покуття, Поділля і Розточчя було поширене гончарство. В околицях Борислава селяни добували на продаж нафту, озокерит. Поширеним було візникування.

Проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин посилювало майнову нерівність серед селян, зумовлювало соціальне розшарування. З селянської кріпацької маси почала виділятися заможна верхівка, яка поступово закабалювала зубожілу частину села.

Найбагатшу, хоч і нечисельну, частину селянства становили повнонадільні і багатонадільні селяни, добре забезпечені робочою худобою. Це були справжні куркулі, які все частіше користувалися працею наймитів з числа сільської бідноти (загородників, городників, халупників та комірників).

За даними земельного кадастру 1819 р., із загальної кількості селянських господарств у Галичині 60,6% становили господарства із земельними наділами менше 10 моргів (5,6 *га*), тобто такі, що не мали мінімальної кількості землі для забезпечення прожиткового мінімуму та корму для худоби. З 1819 по 1847 р. загальна кількість селянських господарств збільшилася на 52,8%. Це відбулося в основному за рахунок зростання малоземельного селянства. Якщо число селянських господарств з наділом понад 20 моргів зросло за цей час лише на 3%, з наділом від 10 до 20 моргів — на 33%, то число господарств з наділом менше 10 моргів зросло на 71,9%. Особливо збільшилась кількість карликових господарств з наділом до двох моргів — аж на 114%.

Це — явне свідчення прогресуючої пауперизації селянства.

Розвиток селянського господарства залежав від ступеня обтяження його різними повинностями. Основними видами феодальних повинностей селян були панщина, данини натурою («осип» пшениці, жита або вівса, десятина від бджіл — десятий вулик, птиця, яйця, прядиво, гриби, ягоди, хміль та ін.) і чинш грішми (з землі, луків, домів, худоби, бджіл —

очкове). Протягом першої половини XIX ст. дуже зросла питома вага панщини. В 1845 р., за офіційними даними, панщина становила 83,2%, данини — 10,8%, чинші — 6% вартості усіх кріпосних повинностей. В більшості східногалицьких округ з розвинутим землеробством питома вага панщини була ще вищою, а в Жовківській окрузі вона досягала 91,2%. В гірських і підгірських районах з розвинутим тваринництвом, великою кількістю мануфактурних підприємств по видобутку солі, залізної руди, виплавленню заліза, обробці деревини тощо, помітне місце займали чинші: в Коломийській окрузі — 12,9%, Стрийській — 9,2%, Станіславській — 7,9% і т. д. [1]

Розміри панщини визначались потребами поміщицького господарства і в різних районах краю були неоднаковими. В районах з розвиненим зерновим господарством, особливо в поміщицьких маєтках, панщина, за даними інвентарів, досягала 156 днів на рік з повного наділу. В районах з розвиненим тваринництвом, лісовим господарством вона офіційно становила близько 12 днів. Ріст панщини відбувався за рахунок поділу селянських наділів, переводу на панщину селян-чиншовиків, а нерідко навіть цілих чиншових громад.

Гонитва феодалів за збільшенням розмірів панщини привела до того, що в багатьох маєтках селяни замість зафіксованих у інвентарях і дозволених законом 2—3 днів панщини на тиждень були змушені відробляти по 6 і більше днів. У деяких селах в кінці XVIII ст. селяни витрачали на панщину від 201 до 268 днів [2].

Щоденна праця на панщині заважала селянам займатись своїм господарством. Враховуючи це, деякі поміщики в околицях Львова і Галича уклали з селянами підступні угоди, за якими їхні наділи оброблялися панщиною, але самі вони мусили працювати цілий рік, перетворюючись таким чином у справжніх рабів [3].

Панщина, данини, чинші селян Галичини у 1820 р. оцінювались на 5 800 084 золотих ринських. Проте ця цифра не вичерпувала усіх кріпосних тягарів, які лягли на плечі селян. Сюди не увійшли такі повинності, як прядіння панського прядива, помічні дні, шарварки, нічна сторожа, гужова повинність, толоки, які не піддавались майже жодному обліку. Великим тягарем для селян було монопольне право феодалів на млини та право *пропінації* (продажу горілки).

Поряд з повинностями на користь феодалів, селяни виконували ще ряд державних. До них належали прямі і непрямі податки, державні шарварки, постачання підвід для війська (особливо під час війн) та багаторічна військова служба (в австрійській армії постійно перебувало близько 80 тис. галичан, переважно селян).

Приблизну уяву про рівень експлуатації селян в Галичині дають зведені дані так званого тимчасового земельного кадастру і опису селян-

---

[1] Львівська ДНБ, відділ рукописів, ф. Козловського, спр. 333-а.

[2] Див.: R. Żuby k, Gospodarstwo folwarczne z koncem XVIII wieku.— «Studia z historji spateczvej i gospodarcej pos'w. prof. dr. Fr. Bujanowi», стор. 240.

[3] Див.: «Casopis Ceskeho Museum», кн. 2, Praha, 1841, стор. 203.

ських повинностей 1819—1820 рр. За цими даними, річний чистий прибуток з селянських земель Галичини складав 8 452 151 золотий ринський. З цієї суми 68,6% йшло на кріпосні повинності (панщину, данини і чинші), 13,6% — на державний земельний податок і 2,4% — на церковні треби та інші повинності на користь духівництва. Таким чином, вартість усіх селянських повинностей в Галичині становила 84,7% чистого доходу селянських господарств. В окремих же округах вона була ще вищою. До того ж сюди ввійшли повинності на поміщиків, не зафіксовані в інвентарях, державні податки (домовий, особовий та ін.), шарварки. Такий високий рівень експлуатації виключав можливість нормального відтворення, вів селянське господарство до деградації, що, в свою чергу, підтинало саме поміщицьке господарство. Дальший розвиток кріпосного господарства був неможливий.

Кріпосницька експлуатація трималась на нечуваних насильствах над селянами. Панський двір являв собою і судово-адміністративно-поліцейську владу першої інстанції (її здійснювали утримувані домінією і призначувані окружними старостами чиновники: *юстиціарій і мандатор*). Наслідком цього була необмежена сваволя поміщиків і адміністрації маєтків. Найменша спроба непокори або опору придушувалась з неймовірною жорстокістю. Власник маєтку мав право позбавляти селян землі, житла, ув'язнювати, заковувати в кайдани. Декретом надвірної канцелярії від 16 лютого 1793 р. було відновлено право поміщиків бити селян.

Селянство жило в жахливих злиднях. Анонімний автор виданої в 1851 р. брошури «З Галичини» писав, що ніде в Австрії селяни так не бідували, як в Галичині. Селянське житло — це зліплена з необробленого дерева хата, вкрита соломою, через яку дим сам знаходить собі вихід. Часом в таких курних хатах сім'ї тісняться разом з худобою і птицею. Це житло освітлюється через маленький отвір з наглухо замазаним склом. Хати стоять без саду, без деревця, без огорожі. Самотні, наче в полі, вони викликають у приїжджих сумні думки про злидні їх мешканців. Споживання м'яса належить тут до подій надзвичайних, які трапляються один-два рази на рік. Їхній харч — це картопля і прокисла в задушливій хаті капуста [1].

Кріпосники намагалися тримати селян у темряві і неуцтві. Організація перших сільських парафіальних шкіл (в 1842 р. їх було у Львівській і Перемиській єпархіях 1458) [2] натрапляла на запеклий опір шляхти. Тому-то у 1841 р. в Галичині лише 14% дітей шкільного віку, а в 1850 р.—13,6% відвідувало школу, тоді як в інших землях монархії — 95—100%.

Але ні тяжкий кріпосницький гніт, ні сваволя і насильства, ні темнота й неуцтво не задушили суспільної свідомості селян. Відстоюючи свої життєві інтереси, кріпосне селянство піднімалось на антифеодальну боротьбу. Хоч боротьба була стихійною, неорганізованою, мала локальний характер, вона відігравала велику роль в історії країни.

[1] Див.: «Aus Galizien». Leipzig, 1851, стор. 270—273.
[2] «Твори М. Шашкевича і Я. Головацького», Львів, 1913, стор. 313.

Пам'ятник Івану Смицнюкові в с. Ямниці. *Фото.*

Повсякденний класовий опір селян феодальній експлуатації набирав різних форм. Однією з них було подання колективних скарг до державно-адміністративних органів та зв'язані з цим довголітні позови селянських громад з феодалами. На цьому складному шляху до справедливості, який нерідко тривав десятки років, селяни натрапляли на безліч перешкод і рідко коли перемагали. Та незважаючи на це, такі конфлікти мали велике значення: вони згуртовували селянські маси, виховували в особі громадських уповноважених мужніх селянських ватажків, які самовіддано, інколи навіть ціною свого життя, захищали інтереси поневоленого селянства. Одному з таких уповноважених, Іванові Смицнюкові з Ямниці (близько Івано-Франківська), активному оборонцеві громади від сваволі феодала (двічі ходив із скаргою до Відня), закатованому поміщиком М. Шишковським в 1843 р., у 1905 р. в його рідному селі на кошти мешканців навколишніх сіл споруджено пам'ятник, який зберігся і донині.

Поширеною формою антикріпосницького протесту були втечі селян. Не припиняючись протягом всієї першої половини XIX ст., вони особливо почастішали в 30—40-х роках. Внаслідок цього в 40-х роках майже в кожному селі було до 5% покинутих селянами наділів, а деякі села, як, наприклад, Риків, Золочівської округи, Івашківці та Зарубинці, Тернопільської округи, стали майже зовсім безлюдними [1]. Серед втікачів переважала малоземельна і безземельна сільська біднота, наймити, ремісники. З 1811 по 1848 р. в урядових додатках до «Львівської газети» було оголошено 13 919 випадків втеч селян з 10 округів Східної Галичини, насамперед з прикордонних. У межах Східної Галичини втікачів приваблювало галицьке Поділля (Тернопільська і Чортківська округи), за її межами — Правобережна Україна, Буковина, Закарпаття, Молдавія, Бессарабія. Уряд намагався припинити втечі селян репресивними заходами. До 1832 р. зберігав силу так званий еміграційний патент від 10 серпня 1784 р., згідно з яким втікачі позбавлялись прав австрійського підданства, втрачали все майно, засуджувались на каторжні роботи строком до трьох років. 24 березня 1832 р. видано новий патент, що до існуючих

[1] Див.: І. Заневич, Знесене панщини в Галичині, Львів, 1895, стор. 211.

мір покарання за втечі додавав ще грошовий штраф. Втікачів ловили, катували, віддавали в рекрути. Суворо карали і тих, хто переховував утікачів. Але втечі не припинялися.

Повсякденним явищем були спаші панських посівів та луків, порубки лісів, індивідуальні та групові розправи над двірською службою та сільською старшиною — агентурою поміщиків. Особливо почастішали підпали панських економій та підприємств у 20—40-х роках.

На початку 40-х років серед селян Східної Галичини поширився рух тверезості. Виник він за ініціативою духівництва та швидко переріс свої первісні рамки і набув виразного антифеодального спрямування. Масово переставши пити горілку, кріпаки поставили під загрозу поміщицькі прибутки. Галицька шляхта приклала чимало зусиль, щоб перешкодити цьому рухові, але не мала успіху.

Поряд з виступами проти окремих кріпосників селяни нерідко виступали і проти феодальної абсолютистської держави: відмовлялись сплачувати державні податки (наприклад, в маєтках Комарному, Ягільниці у 1819—1825 рр., в Синяві у 1840 р.), масово ухилялися від рекрутчини і т. п.

В гірських районах Прикарпаття ці форми селянського протесту доповнювались традиційною збройною боротьбою опришків. Як і в попередні століття, опришки невеликими, добре озброєними загонами, що складалися переважно з представників найбіднішого селянства, нападали на панські двори і державні маєтки, відбирали або знищували нажите за рахунок експлуатації селян майно, руйнували поміщицькі садиби, розправлялися з адміністрацією маєтків. Нападали опришки також на сільських багатіїв, корчмарів, попів та інших експлуататорів. Найбільшого розмаху набрав рух опришків у 1810—1825 рр., коли опришківські загони очолювали відомі ватажки Юра Оженюк, Дмитро Якимчук (Косівський), Дмитро Марусяк, Михайло Бойчук (Климюк), Григорій Мозорук, Петро Мельничук (Чоботар).

У 1816 р. опришки вчинили успішний напад на поміщицьку садибу в с. Пацикові, в 1818 р.— на контролера гірничого управління Ашнера в с. Пасічні, в 1819 р.— на орендатора державного маєтку в с. Тур'я Калечинського, в 1820 р.— на поміщиків С. Больоз-Антоневича в с. Кам'яному, Завадську в с. Лисці, Клошовського в с. Марківцях і власника с. Винограда, в 1828 р.— на багатого шляхтича в с. Жураках, в 1836 р.— на панську садибу в с. Дебеславцях.

Найбільш відомим і популярним у той час був загін опришків під керівництвом Мирона Штолюка (Катеринюка), що діяв у районі Кутів та Вижниці. За народними переказами, М. Штолюк був сином покритки з с. Розтоків, що на Буковині. Коли його віддали в рекрути, він втік до опришків і скоро став їх ватажком. Його загін налічував понад 30 опришків, серед яких особливо відзначалися Василь Джуряк (Циганчук), Курило Риндзак (Забавський), Федір Поп'юк, Танас Фреюк, Дмитро Долганюк (Чик) і Михайло Артимчук (Мойсюк). За переказами, цей загін вчинив напад на поміщика в с. Вілавчому на Буковині, розправився з запеклим ворогом опришків багатієм Андрієм Кундаком (Каштa-

ном), готувався до розправи над іншими багатіями. Більш як десять років діяв загін Штолюка. Завдяки активній підтримці біднішого селянства він був невловимим. Лише в 1830 р. М. Штолюка з кількома товаришами схопили гірські стрільці мандатора Грдлічки. Проте загін продовжував діяти, тепер уже під керівництвом Штолюкового побратима Василя Джуряка. Але незабаром був спійманий і Джуряк з рештою загону. Буковинський кримінальний суд зазначав, що «загін Мирона Штолюка, дуже значний через свої різні розгалуження, був пострахом цієї околиці». Після розгрому загону 7 опришків, а серед них і сам Мирон Штолюк, були страчені 2 червня 1830 р. на окраїні містечка Вижниці.

Австрійський уряд докладав усіх зусиль, щоб придушити рух опришків. З початку XIX ст. до 1833 р. в краї діяли польові суди. Щороку кат чернівецького кримінального суду вішав у горах десятки народних месників. З 1817 по 1833 р. проти опришків систематично діяли військові частини (в 1822 р. вони налічували 787 солдатів). Їм допомагали загони гірських стрільців чисельністю понад 200 чоловік, військова прикордонна охорона, охорона солеварень, тютюнових складів, окружних кас тощо.

Уся ця озброєна сила створила густу сітку сторожових постів, які перегородили усі шляхи опришкам. Вони ж влаштовували облави, ловили опришків, грабували і тероризували населення. В 1820 р. уряд встановив суму винагороди за спіймання опришка в 25 золотих ринських, а в 1822 р. за спіймання загону не менш як з трьох чоловік — 50 дукатів золотом. В селах Гуцульщини було введено суворий поліцейський режим. Щоб позбавити опришків притулку за кордоном, галицькі власті налагодили тісні контакти з властями Угорщини, Молдавії і Семиграду. Всі ці заходи привели до поступового послаблення руху опришків у 30-х роках, хоч його окремі прояви мали місце аж до 1848 р.

Найбільш масовим видом протесту було постійне ухиляння селян від виконання кріпосних повинностей. Це був справжній саботаж панщинної системи господарства. Нерідко прихований опір селян переростав у відкриту відмову, «бунти» цілих громад, які придушувались військовою силою. Такі виступи відбулись 1817 р. у Любені Великому, Перегінському, Комарному, 1827 р.— в Острові, 1832 р.— в Нагуєвичах, 1840 р.— в Сапогові, 1842 р.— в Демні, 1845 р.— в Перегінському, Тур'ї, Станіславчику, Монастирку і Бордуляках та інших селах.

Особливо багато заворушень відбувалось у перше десятиріччя після закінчення наполеонівських війн. Під час заворушень 1819 р. селяни не тільки відмовлялись виконувати повинності, але й подекуди (в Комарному, Якубовій Волі) вчинили збройні напади на представників поміщицької і державної влади та солдат. Селянські заворушення 1820 р. були спрямовані проти тимчасового земельного кадастру, який санкціонував масове пограбування поміщиками селянських земель. В маєтках Комарному, Волощі, Тулиголовах, Коропужі, Мавпі, Крукавці, Руді та ін. селяни поголовно відмовлялись ставити свої підписи на кадастральних документах, і проти них були кинуті військові загони. Заворушення 1822 р. відбувались під лозунгом вільного переселення на Буковину і

Молдавію. Заворушення 1824—1826 рр., що охопили 26 сіл маєтку Сколе, а також маєтки Городок, Соколівку, Пітричі, Нем'ячі, Тростянець Великий, Юськовичі, Нижнів і Антонівку, Крехівці і Опришівці, Трійцю, Солотвину, Жидачів, були спрямовані проти панщини і робіт за примусовим наймом.

Одним з найбільш масових виступів селян було заворушення влітку 1838 р. на Чортківщині. Почалось воно в червні місяці виступом громади с. Бабинців, яка за порадою своїх громадських уповноважених Федора Чубея і Федора Сірмана, що ходили з скаргою на поміщика аж до Відня, відмовилася відробляти панщину більшу ніж один день на тиждень з селянського двора. Слідом за Бабинцями від виконання панщини та літніх помічних днів відмовилися 39 сільських громад різних маєтків. Громади усували небажану сільську старшину, заміняли її надійними людьми. В деяких селах (у Вовківцях, Мельниці, Сапогові) селяни збиралися в церквах і складали урочисті клятви, зобов'язуючись одностайно захищати свої інтереси. При намаганні поміщиків арештовувати і допитувати селянських ватажків селяни чинили опір цьому, звільняли заарештованих, погрожували, а в окремих випадках і били представників панських дворів та урядовців.

Чортківське заворушення було безпосередньо зв'язане з подібними заворушеннями, які відбувались у той час на Буковині. Селяни Чортківщини виступали під гаслом: «Один бог, один цар, однакова панщина», що означало зменшення панщини до рівня, якого домагались селяни Буковини (52 дні на рік). На придушення виступу було відправлено військові загони під керівництвом губернського радника Гансмана. Піддавши жорстокому катуванню селян 29 громад та ув'язнивши ватажків, вони в середині вересня 1838 р., тобто через 2,5 місяця, придушили заворушення.

Ростові антикріпосницьких настроїв сприяла революційна агітація, яку, намагаючись залучити селян до участі в польському національно-визвольному повстанні, розгорнули серед них у 30-х роках деякі представники польських буржуазних підпільних організацій «Співдружності польського народу», «Союзу вільних галичан» та ін. Серед них було чимало української прогресивної студентської молоді. Деякі з них, як Каспер Ценглевич, Михайло Попіль, Йосиф Берегульський, Петро Коткевич, Гнат Кульчинський, поряд з антиавстрійськими лозунгами, висували також антикріпосницькі вимоги. Ще більш близькою була селянам революційна агітація, яку в середині 40-х років розгорнули у Східній Галичині польські революційні демократи Юліан Госляр та Едвард Дембовський.

Різке незадоволення селян кріпосництвом змушувало панівні класи замислитися над майбутнім. На початку 40-х років у поміщицькому середовищі почали виникати проекти реформ. Питання про скасування панщини і заміни її чиншем у 1842—1843 рр. стало предметом обговорення в галицькому сеймі. Але тривалі сеймові дискусії закінчилися лише пропозиціями про створення комісії для вивчення становища.

Тим часом у 1846 р. вибухло грізне селянське повстання, яке відіграло вирішальну роль в дальшій долі кріпацтва. Воно почалось 18 лютого 1846 р. і збіглося з початком польського національно-визвольного повстання, підготовленого шляхетсько-буржуазними і революційними демократами. Обмеженість програми національно-визвольного повстання відштовхнула від нього широкі маси селянства; тому вістря антифеодального селянського повстання повернулось і проти повстанців-шляхтичів. Почавшись із роззброєння шляхетських повстанських загонів, селянське повстання вилилося у масовий розгром поміщицьких маєтків і знищення поміщиків. За кілька днів повсталими селянами було розгромлено 474 панські двори і вбито 728 поміщиків, управителів та дрібних шляхтичів [1]. Повстанням були охоплені в основному Західна Галичина та сусідні з нею округи Східної Галичини: Саноцька, Перемиська і, частково, Самбірська. Найбільш активними і масовими тут були виступи селян в околицях Добромиля. В лютому — березні 1846 р. тут виникли озброєні селянські загони, які, переходячи від села до села, нищили панські двори і ділили поміж селян панське майно. В руках повсталих селян перебувала ціла околиця. Селянські загони намагалися навіть здобути містечко Бірчу, за мурами якого заховалося багато шляхти. Всього в Саноцькій окрузі селяни розгромили 45 (19,1%) поміщицьких дворів [2].

У Самбірській окрузі повстали селяни 4 сіл маєтку Горожана. 21 лютого вони оточили двірську канцелярію, в якій заховалась група польських повстанців на чолі з мандатором Ф. Чаплицьким, і вимагали від оточених скласти зброю. Коли ж ті пострілами з рушниць вбили чотирьох селян і одного поранили, селяни підпалили приміщення канцелярії та в'язниці і вбили шістьох повстанців-шляхтичів, а решту взяли під варту і віддали військовій команді, яка прибула увечері того ж дня до Горожани. Селяни стали фактичними господарями в маєтку.

Селянське повстання послужило поштовхом до піднесення селянського руху в усій Східній Галичині. Скориставшись дозволом властей на виловлювання шляхетських повстанців, селяни в лютому місяці майже в усіх округах розправлялись з найбільш ненависними представниками шляхти. В багатьох маєтках селяни повністю вийшли з покори поміщикам. Весною і літом 1846 р. відмова селян виконувати панщину стала такою масовою, що в деяких місцевостях, особливо на Поділлі та в Жовківській окрузі, поміщики були змушені наймати на жнива за готівку солдатів або селян сусідніх маєтків.

На придушення селянського руху уряд кинув значну військову силу. Але разом з цим він був змушений піти на деякі поступки селянству. 13 квітня був виданий імператорський патент, який скасував літні помічні дні і підводну повинність та надав селянам право подавати скарги на поміщиків безпосередньо до окружного управління (минаючи панський двір, як першу інстанцію). 25 листопада гофкомісар у Галичині

---

[1] Див.: Ч. Выцех, Воспоминания, статьи, исследования, М., 1965, стор. 298.
[2] Див.: S. Kieniewicz, Ruch chlopski w Galicji w 1846 roku. Wroclaw, 1951, стор. 260.

видав три циркуляри, якими селянам надавалося право продавати земельні наділи, передавати їх у спадщину, заставляти до двох третин їх вартості, але верховне право власності на ці наділи і далі залишалося за поміщиками.

Ця реформа передбачала деяке зменшення панщини (за підрахунками члена сейму М. Країнського — на 27%), однак вона залишила непорушною основу феодальних відносин, не скасувала панщини і закріпляла юридично за поміщиками селянські землі, захоплені ними в період з 1786 по 1820 р. Тому селяни зустріли цю реформу рішучим протестом. В кінці 1846 р. по краю, особливо в Коломийській і Самбірській округах, знову прокотилась хвиля селянських заворушень [1]. В 1847 і на початку 1848 р. селянські заворушення і локальні виступи не вщухали. Назрівала буржуазно-демократична революція.

ПІВНІЧНА БУКОВИНА

Селяни Буковини в першій половині XIX ст. населяли близько 280 сіл, більшість яких була в приватному володінні і лише незначна частина — в державному. Державні маєтки виникли, головним чином, внаслідок секуляризації в 1786 р. церковних і монастирських земель. Ними управляли мандатори, які мали фактично необмежену владу. Все ж державні селяни були менше обтяжені різними повинностями і поборами, а тому їх становище було порівняно кращим.

В буковинському селі дедалі поглиблювалось соціальне розшарування. Виникали заможні селянські господарства, добре забезпечені землею, робочою та продуктивною худобою. Звичайно, вони не могли обходитися без наймитів. У селян-середняків бувало не менше пари волів та кількох корів. Бідняки волів не мали, а лише корів. У халупників, крім хати, не було нічого або було так мало землі, що вона не могла прогодувати їх, і вони часто були змушені наймитувати у панів та заможних селян.

Протягом першої половини XIX ст. значно посилилась експлуатація буковинських селян. Зміцнення економічних зв'язків Буковини з більш розвинутими районами імперії, ріст попиту на сільськогосподарську продукцію спонукали буковинське панство, яке раніше вдовольнялось лише натуральною рентою, до фільваркового господарства. Поміщики не тільки відбирали у селян кращу землю, а й накладали на них все більше панщини, збільшували натуральну та грошову ренти. Шляхом укладання дозволених урядом угод з селянами буковинські поміщики добилися збільшення панщини з 12 днів до 70, а подекуди й 100 днів. Таке зростання панщини при повсюдному застосуванні уроків наближувало її до розмірів панщини в Галичині. Як заявив у 1848 р. депутат віденського рейхстагу селянин з Буковини Михайло Бондар, буковинські селяни за-

[1] Див.: B. Łoziński. Szkice z historji Galicji w XIX wieku, Lwów, 1913, стор. 169.

мість 12 днів панщини виконували, як правило, по 150 і більше днів [1]. Крім того, селяни працювали за примусовим наймом, безплатно привозили в панські корчми горілку та дрова, ремонтували панські корчми та млини, а також давали поміщикам десятину з урожаю (*діжму*), данину вівцями (1—2 вівці з двору), курей; дичину і рибу за полювання та рибальство, платили чинш грішми за землю, за дрова з панського лісу (1 флорин на піч). За поміщиками збереглись з давніх часів право пропінації та «право млина».

Великим тягарем для селян були державні повинності: роботи на будівництві доріг, мостів та інших державних об'єктах, а з 1831 р.— чотирнадцятилітня військова служба.

Експлуатоване селянство підлягало поміщицькій юрисдикції. Панський суд мав право карати кріпаків різками і ув'язнювати, за згодою старости, на 8 і більше діб. Фактично ж сваволя поміщиків і двірських чиновників щодо селян нічим не обмежувалася.

Посилення кріпосницької експлуатації супроводилося ростом антифеодальної боротьби селян, яка в основному набирала таких же форм, як і в Східній Галичині. Протестуючи проти кріпацтва, селяни кидали рідні оселі і нерідко великими групами переходили в інші місцевості або за кордон: в Молдавію, Бессарабію. З року в рік кількість втікачів збільшувалась. Якщо в 1805 р. їх було понад 4 тис. чоловік, то в 1810 р.— близько 15 тис. чоловік [2]. Багато втікачів, так само як і в Східній Галичині, йшло в опришки.

Як і скрізь, найчастіше селяни вдавалися до скарг. В окружне управління в Чернівцях надходили скарги майже з усіх сіл. Нерідко тривалі процеси з поміщиками переростали в більш гострі форми протесту. Так , в 1808 р. селяни с. Веренчаки вбили асесора Зотту. В с. Луках у 1826 р. селяни вигнали асесора та панських посіпак. В 1827 р. повстали проти боярина селяни с. Товірів. Вони вигнали поміщика, орендаря та панських прислужників і навіть примусили втікати солдатів, які прибули на придушення виступу. В 1828 р. повстали селяни с. Луки, в 1834 р.— с. Купки. Як і в Галичині, на придушення селянських виступів уряд все частіше посилав військові каральні експедиції.

Влітку 1838 р. селянські заворушення охопили майже всю Буковину. Селяни рішуче відмовлялись виконувати нав'язані поміщиками угоди про збільшення панщини і заявляли, що додержуватимуться лише норм, встановлених грамотою Гіки. В окружне управління поступила маса колективних селянських скарг, в яких вимагалось скасування угод з поміщиками. Поміщики втратили в селах усю владу. Вибрані громадами представники заміняли всі власті на селі. Селянські заворушення мали значний вплив на посилення антифеодальної боротьби селян сусідніх округів Галичини, зокрема Чортківської округи. Заворушення на Буковині були придушені лише в 1839 р. за допомогою військових загонів.

---

[1] R. F. Kaindl, Das Unterthanswesen in der Bukowina. Wien, 1899, стор. 128.
[2] Див.: Ф. П. Шевченко, Лук'ян Кобилиця, К., 1958, стор. 77.

У 1843 р. у Русько-Довгопільській окрузі 22 громади відмовились виконувати феодальні повинності, прогнали панських наглядачів, захопили ліси і пасовища. Найбільш активно виступали села: Плоска, Путилів, Яблуниця, Конянин та Розтоки. Очолювали виступ селян Лук'ян Кобилиця, Іван Галиця, Микита Повідаш, Степан Степанчук та ін. На придушення повстання власті кинули три роти солдатів. Більшість селянських керівників, серед них і Лук'яна Кобилицю, було заарештовано. За час екзекуції, що тривала з кінця листопада 1843 до початку березня 1844 р. було заарештовано кілька сот учасників виступу, покарано киями і різками 238 чоловік. «Били людей, так били, що коло лавки кров людську пси хлебтали» [1],— згадував народ про цю екзекуцію. Весною 1847 р. заворушеннями була охоплена вся Русько-Довгопільська округа, а також села Бросковці, Тарашани, Дранинці. Селянський рух не вщухав до самого початку революції 1848 р.

ЗАКАРПАТТЯ

Аграрне законодавство Йосифа II не залишило помітного сліду на Закарпатті. При наступниках більшість його патентів була скасована. Протягом 1792—1830 рр. угорський сейм майже повністю відновив дію основних положень «терезіанського урбарію» 1766 р., що визначило дальше посилення кріпосної експлуатації і погіршення становища селян. Розширення поміщицького господарства відбувалось за рахунок різкого скорочення селянських наділів. Уже в 1780—1790 рр. на Закарпатті на один селянський двір припадало в середньому по 3,6 гольда (≈2 *га*) орної землі [2], а протягом першої половини XIX ст. малоземелля ще більш зросло. За той час за рахунок селянських земель на 20% зросла площа поміщицької землі. В селянських господарствах не вистачало худоби, зокрема тягла. В кінці XVIII ст. в Ужанській жупі на три селянських двори припадала одна голова робочої худоби, майже половина селян не мала корів, свиней.

Проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство посилювало процес соціального розшарування. В 40-х роках у окремих комітатах 45—50% селянських господарств були безземельними; серед дворів з наділами 80—90% становили малоземельні (з кількістю землі до трьох восьмих повного наділу), 5—7% — середні (з ділянками від половини до трьох четвертей повного наділу) і 2—3% — заможні (з ділянкою, більшою ніж сім восьмих повного наділу) [3]. Отже, понад 80% селянських господарств були бідняцькими, в той час як заможна сільська верхівка не перевищувала 3%.

Серед кріпосних повинностей селян найголовнішою була панщина, яку виконували близько 80% усіх селян-кріпаків. Розміри панщини по-

[1] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 19, К., 1956, стор. 723.
[2] Див.: «Történeti statisrtikai Közlemények», köt. I. Budapest, 1957, стор. 92—98.
[3] Див.: И. Г. Коломиец, Очерк истории Закарпатья, часть 2, Томск, 1959, стор. 32.

стійно збільшувались. В Мукачево-Чинадіївській латифундії графа Шенборна, наприклад, з 1781 по 1835 р. панщина збільшилась більш ніж у п'ять разів, тоді як кількість селянських дворів зросла менш ніж у два рази. Панщинна праця кріпаків використовувалася найбільше в землеробстві та на лісорозробках.

Крім панщини, селяни виконували багато інших повинностей: *велику дев'ятину* з урожаю хлібів і виноградників, *малу дев'ятину* з домашньої худоби і бджіл, *данину для кухні* (кури, яйця, масло), чинш грішми з наділів (по 1 форинту), худоби і т. п. На плечі кріпосного селянства лягав великий тягар податків, рекрутська повинність та ін.

Селяни-кріпаки підлягали юрисдикції поміщиків. Панський суд завжди захищав інтереси поміщика і адміністрації маєтку. Формально закон надавав селянам право оскаржувати рішення панського суду в комітатському суді, але комітатські суди теж були залежними від поміщиків. Сваволя і насильства феодалів не знали меж. Скасоване Йосифом II право поміщиків бити селян було відновлене. За найменшу провину, за невихід або спізнення на панщину селянина могли арештувати, закувати в кайдани, посадити в тюрму. Отже, становище селян на Закарпатті було не кращим, ніж в Галичині та на Буковині.

Посилення кріпосного гніту і експлуатації обумовило ріст антикріпосницьких настроїв селянства і його антифеодальної боротьби.

Значно збільшилося число втікачів; кріпаки організовано, цілими округами і економіями, що охоплювали кілька десятків сіл, відмовлялися від виконання панщини та інших повинностей; почастішали відкриті напади на поміщиків, економів; утворилися сильні опришківські загони; збільшилася кількість селянських «бунтів». Опришківський рух на Закарпатті посилився в роки наполеонівських війн. Найбільші загони опришків діяли в цей час під керівництвом С. Товта і Й. Кокоша в Ужанській жупі. Керівник округи І. Серенчі писав, що до загону С. Товта та Й. Кокоша приєдналося багато дезертирів та селян-втікачів, які нападають на поміщицькі маєтки, корчми і наганяють «великий страх» на населення не тільки в нашій окрузі і жупі, але і в сусідніх жупах — Земплинській, Соболцькій і Березькій».

В травні 1813 р. були мобілізовані дворяни Ужанської жупи, посилені воєнні гарнізони, які почали рішучу боротьбу з повстанцями. Опришки були розгромлені, а керівники ув'язнені й засуджені до страти.

В кінці 40-х років XIX ст. на Мармарощині діяв великий опришківський загін, очолений плотогоном с. Ізи на Хустщині Іваном Поляничем. Основне ядро загону складалося із 28 осіб: українців, румун, угорців, циган. Під час нападів вони розоряли панські гнізда, палили корчми, знищували документи про кріпосні повинності селян тощо. Цей загін був розгромлений 1844 р., а опришки засуджені на різні строки ув'язнення [1].

[1] Закарпатський облдержархів, ф. 674 (Наджупана Ужанської жупи), оп. 12, спр. 1503, арк. 4—15.

Протягом першої половини XIX ст. на Закарпатті відбулося близько 15 селянських виступів. У 1820 р. повстали селяни с. Заріччя, в 1826 р.— с. Туруц, в 1833 р.— с. Великих Лучок. Особливо значне повстання селян 44 сіл Нижньоверецького ключа Мукачево-Чинадіївської домінії відбулося в 1836 р. В ньому взяли участь сотні кріпаків. Селяни побили окружного начальника, економів і зовсім відмовилися від виконання панщини та інших повинностей на користь графа Шенборна і держави [1].

Широкою хвилею прокотилися по території Закарпатської України «холерні бунти» 1831 р. Тоді піднялися на боротьбу селяни Ужанської і Березької жуп, де найбільше лютувала хвороба і було надзвичайно тяжке становище селян-кріпаків. Під час повстання селяни громили поміщицькі двори, вбивали панів, економів, гайдуків, попів, ненависних чиновників. Хоч повстання і було придушене військовою силою, воно спонукало угорських кріпосників зайнятися розробкою проекту реформи. В 1834 р. угорський сейм прийняв законопроект про врегулювання селянських повинностей, який ліг в основу закону, затвердженого королем Фердінандом в 1836 р. Закон 1836 р. підтверджував право дворянства на володіння землею. Селянські наділи проголошувалися власністю поміщиків, а селяни діставали лише право користуватися ними при умові виконання повинностей. Основні селянські повинності лишалися в старих розмірах (52 дні — тягла панщина, 104 дні — піша, 12—18 днів — панщина желярів і піджелярів, грошовий чинш, велика дев'ятина). Частину другорядних повинностей натурою закон скасував. Деякі повинності, в тому числі і велику дев'ятину, селяни могли викупити тимчасово або назавжди за згодою поміщика. Селянам надавалось право вільного виходу при умові виконання усіх кріпосних повинностей, сплати податків і ліквідації боргів. Юрисдикція поміщиків над селянами та компетенція судів були дещо обмежені. Скасовано право поміщика бити селян.

Закон 1836 р. не вніс суттєвих змін в становище селян.

Після селянського повстання 1846 р. в Галичині революційні сили угорського суспільства поставили вимогу звільнення селян з кріпацтва без викупу. Угорський сейм, що зібрався в кінці 1847 р., був змушений знову зайнятися селянським питанням. Більшість депутатів нижньої палати визнала необхідність здійснення обов'язкового викупу селянами феодальних повинностей. Але через опір консервативної частини сейму вирішення цього питання затягнулось аж до початку революції 1848 р.

---

[1] Філіал Закарпатського облдержархіву в Мукачеві, ф. 214 (Мукачево-Чинадіївської латифундії графа Шенборна), оп. 1, спр. 3029, арк. 52.

РОЗДІЛ XI

РЕФОРМА 1861 р.

ПІДГОТОВКА РЕФОРМИ

Рік у рік наростаючі селянські заворушення, поразка царизму в Кримській війні 1853—1856 рр., збільшення дефіциту державного кошторису, який досяг у 1848 р. майже 50 млн. крб., а також потреба дальшого розвитку продуктивних сил країни — все це примушувало царський уряд визнати необхідність звільнення селян згори, не чекаючи, поки вони самі скинуть кріпацтво знизу [1]. З цією метою рескриптами Олександра II було запропоновано дворянам створити спеціальні губернські комітети. Зокрема в українських губерніях такі комітети організовувалися в березні — жовтні 1858 р., до яких було обрано 323 поміщики. 8 січня 1858 р. Таємний комітет, що існував до цього, перейменовано в Головний комітет у селянських справах. На нього і покладалося керівництво підготовкою реформи.

Питання про умови скасування кріпосного права протягом 1858 і першої половини 1859 р. обмірковувалось у дворянських губернських комітетах, на повітових і губернських дворянських з'їздах і нарадах. Вироблений проект положень про реформу пізніше розглядався в редакційних комісіях і вищих державних установах. За своїми поглядами на умови проведення реформи дворянство поділялося на дві основні групи: кріпосників, що прагнули зберегти за собою всю землю і право на кріпосну працю, та лібералів, які відстоювали необхідність звільнення селян з кріпосницької неволі з наділом при обов'язковій винагороді поміщикам не тільки за землю, але й за втрачене право на кріпака.

Розходження у поглядах поміщиків на «звільнення» селян мали місце і в українських губерніях. Так, доповідаючи про хід обговорення рескрипта Олександра II віленському генерал-губернатору, волинський губернатор писав: «Думки про майбутнє звільнення селян найрізноманітніші, але, видно, більшість схиляється до звільнення без землі» [2].

---

[1] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 1, арк. 96.

Цю ж точку зору, по суті, відстоювала і переважна більшість поміщиків Лівобережної України. Найяскравішим виразником її був полтавський поміщик М. П. Позен, який пропонував наділити селян лише незначними ділянками присадибної землі. Що ж до польового наділу, то його слід надати в користування селянину за певні повинності лише на перехідний період, після закінчення якого вся земля мала повернутись до поміщика і далі питання про землю мало вирішуватись згідно з панською волею. В руках поміщика зберігалася і вотчинна влада над селянами. Позен пропонував перетворити селян у наймитів і підкорити їх власнику землі — поміщику.

Майже цієї ж позиції дотримувались і кріпосники південних губерній України. Володіючи великими масивами малозаселеної родючої землі, вони були зацікавлені як в збереженні її в особистій власності, так і в забезпеченні своїх маєтків дешевою робочою силою. Тому вони, за словами катеринославського предводителя дворянства Нечая, настоювали на тому, щоб уся належна їм земля, в тому числі й та, що відводилась у користування тимчасовозобов'язаних селян, залишалась у їх власності. За відведену ж у користування громад землю селяни мали платити чинш або натуральну ренту. Садиби, навіть придбані селянами за викуп, у разі виїзду селянина на нове місце проживання, переходили у власність поміщика.

Таким чином, значна частина дворянства України, як і всієї Росії, виступала за повне обезземелення селянства і прикріплення його як вічного орендаря до вотчини землевласника.

Інший погляд на звільнення селян з наділом при умові викупу ними і землі, й особистої волі чи не найяскравіше висловив відомий землевласник і цукрозаводчик граф Бобринський. У своєму проекті, поданому на розгляд Київського губернського дворянського комітету, він виступав як проти пропозицій звільнення селян без наділу, так і проти тих, що рекомендували віддати селянам всю землю, якою вони користувалися до реформи. На його думку, селяни мали одержати лише незначний мінімум землі, якої було б явно недостатньо для прожиття селянської родини, а це створило б сприятливі умови для укладання вигідних поміщикам угод для найму селян [1]. Інтереси капіталізуючого дворянства знайшли своє відображення у проектах Куликовського, Бернатовича, Згарського, Роникера, Хонського, Дорожинського та інших поміщиків. У них були відбиті і деякі особливості соціально-економічного розвитку окремих районів України.

Отже, в період підготовки реформи на Україні, як і в усій Росії, боротьба серед дворянства не носила принципового характеру і, по суті, була, як зазначав В. І. Ленін, «боротьбою *виключно* за міру і форму *поступок*. Ліберали так само, як і кріпосники, стояли на грунті визнання власності і влади поміщиків, осуджуючи з обуренням всякі революю-

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 1, арк. 270—273.

ційні думки про *знищення* цієї власності, про *повне повалення* цієї влади» [1].

Тому, природно, твердження ліберально-буржуазної і народницької історіографії про «непримиренні суперечності» серед поміщицького класу не відповідають дійсності. Факти свідчать про те, що основний напрямок, головна лінія боротьби у період підготовки реформи йшла не в середовищі дворянства, а між двома антагоністичними класами — поміщиками і селянами.

Як клас найбільш зацікавлений у знищенні кріпацтва, селянство все настійливіше виступало на боротьбу за розв'язання аграрного питання революційно-демократичним шляхом. Так, за далеко не повними даними III відділу, у 1858 р. в Росії відбулося 86 селянських виступів, у 1859 р.—90, а в 1860 р.—108 [2]. За більш вірогідними даними, лише на Правобережній Україні селянськими заворушеннями в 1856—1860 рр. було охоплено близько 100 населених пунктів [3]. У різних районах України селяни рішуче вимагали негайного скасування ненависного кріпосництва, вступали у сутички з військами.

Селяни пильно стежили за обговоренням селянського питання в дворянських комітетах, гостро реагували на чутки про умови звільнення їх від кріпосної залежності. Так, селяни Новоград-Волинського повіту, довідавшись про прагнення поміщиків установити високий викуп за садиби, заявляли, що це — їхня власність, одержана від дідів і прадідів у спадщину, і вони не будуть за неї платити [4].

Протестуючи проти тяжкої експлуатації, сваволі і насильств з боку поміщиці Беккер, селяни с. Первозванівки припинили виконувати панщину і заявили, що вони не хочуть перебувати в її підданстві. Налякана поміщиця звернулась до станового пристава. Та становий не злякав селян. Озброївшись кілками, вони напали на нього та поліцаїв, що прибули разом з ним, і прогнали їх із села. Виступ первозванців мав великий вплив на інші села. Селяни 27 поміщицьких маєтків та кількох казенних сіл Павлоградського повіту з населенням понад 20 тис. чоловік, очолені відпускними солдатами, учасниками Кримської війни Дмитром Тищенком і Михайлом Бойченком, розпочали боротьбу проти ненависних експлуататорів. Вони відмовлялись виконувати панщину і сплачувати державні податки, не виконували розпоряджень місцевої влади.

Протягом 1858 р. відбувалися неодноразові виступи селян с. Степанівки, Сумського повіту, Харківської губернії, викликані тяжкою панщиною та різними утисками з боку місцевого поміщика [5]. В хуторі Кор-

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 91.

[2] Див.: «Крестьянское движение 1827—1869 гг.», вып. 1, М., 1931, стор. 123, 132, 146.

[3] Див.: А. З. Барабой, Классовая борьба крестьян Правобережной Украины в 1856—1860 годах, рукопись, стор. 43.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 1, арк. 528.

[5] ЦДАЖР (Центральний державний архів Жовтневої революції) СРСР, ф. 109 (III відділу), 4 експ., оп. 79, спр. 202, арк. 4.

сунові, Валківського повіту, селяни в травні 1858 р. відмовлялись підкорятися поміщиці, за що 16 з них було побито різками, а одного віддано в солдати [1]. Подібні виступи селян спостерігались в багатьох інших населених пунктах України. Тому не випадково поміщик П. Лялін писав до свого знайомого у квітні 1858 р.: «У нас треба чекати того, що зробили французи у себе в першу революцію... Зараз уже почались бунти в Харківській губернії, у поміщика Бризоля. Я певен, якщо до осені не буде дана воля селянам, то народ почне знищувати все майно поміщиків. На захист же уряду надії мало» [2].

Наведені факти свідчать про те, що в період підготовки реформи на Україні, як і по всій Росії, йшла напружена класова боротьба селянства, об'єктивно спрямована на знищення кріпосництва, на вирішення аграрного питання революційно-демократичним шляхом.

К. Маркс і Ф. Енгельс, які уважно стежили за розвитком подій у Росії, високо оцінювали масовий селянський рух, що розгорнувся тут у передреформні роки. В листі до Енгельса від 11 січня 1860 р. Маркс писав, що найвизначнішими подіями, які відбувалися в той час, були, з одного боку, «американський рух рабів... і, з другого боку,— рух рабів у Росії» [3]. Розглядаючи російське селянство як можливий резерв пролетарської революції на Заході, Ф. Енгельс зазначив: «...Ми дістали союзника в особі російських кріпаків» [4].

Масовий селянський рух, що розгорнувся по всій країні, як і зростання нових, капіталістичних виробничих відносин, зумовили дальший розвиток антифеодального суспільно-політичного руху, зокрема посилення діяльності революційних демократів — справжніх виразників і захисників інтересів пригнобленого селянства. На противагу лібералам, які сперечалися з кріпосниками про вигідні форми і методи пограбування селян, революціонери-демократи відстоювали такі шляхи і засоби знищення кріпосництва, які відповідали життєвим інтересам селянства, забезпечували його звільнення з-під економічної і політичної залежності від поміщиків.

Нещадно викриваючи грабіжницький характер підготовлюваної реформи, революціонери-демократи вважали, що єдино правильне вирішення аграрного питання можливе лише в результаті революційного перетворення існуючого ладу — знищення самодержавства і створення республіки. Борючись за здійснення цієї мети, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов та інші революціонери-демократи закликали народні маси до повстання.

Революційна агітація керівників селянської революції проти самодержавства і кріпосництва здійснювалась через «Современник», «Колокол», «Полярную звезду», спеціальні листівки, прокламації та іншу революційно-демократичну літературу, що поширювалась в той час по

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., оп. 79, спр. 202, арк. 5.
[2] Там же, таєм. арх., оп. 3, спр. 1942, арк. 1.
[3] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 30, стор. 4.
[4] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 13, стор. 598.

всій країні. Значна частина цієї літератури завозилась і в українські губернії.

Велику роль у формуванні революційно-демократичного світогляду передових кіл населення, у розвитку антикріпосницького руху відіграли твори великого сина українського народу, поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. Будучи виразником прагнень і дум народних мас, невтомним борцем за їх звільнення, поет добре розумів, що скасування кріпосного права, яке готувалося самодержавно-поміщицьким урядом, не принесе бажаної волі селянам, і гаряче закликав їх до повстання:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
«Я не нездужаю, ніврокy...»

Палким закликом до повстання, до революційної боротьби з самодержавством пройняті й багато інших творів поета. Вони поширювались серед студентів, передової інтелігенції й селянства, сприяючи розвитку антикріпосницького руху. Під впливом класової боротьби в місті і на селі та революційної творчості й діяльності М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена і М. П. Огарьова значно пожвавив свою роботу Харківсько-Київський таємний гурток, створений у 1856 р. Складаючись головним чином із синів різночинців, гурток ставив своїм завданням шляхом поширення освіти і революційних ідей підняти народні маси на боротьбу проти царизму за знищення кріпосництва і встановлення республіки.

Незважаючи на відсутність єдності поглядів, організаційну розрізненість і наявність ліберальних ухилів, Я. Бекман, М. Муравський, П. Завадський та інші члени гуртка проводили корисну роботу, спрямовану на організацію студентської молоді для боротьби проти самодержавства і кріпосництва. Як відзначалось у висновках слідчої комісії при київському генерал-губернаторі, цей гурток боровся за те, щоб «закони про управління державою видавались через виборних депутатів від усіх станів і областей», прагнув знищити кріпосний стан, збільшити університети, академії та інші учбові заклади і публічні бібліотеки, а також «видати для народу журнали на місцевих наріччях і поширювати в міру сил патріотизм в Росії...» [1] Гурток також ставив своїм завданням «повалити існуючий суспільний лад і з допомогою революційних засобів перебудувати російську державу і весь її устрій на демократичних засадах» [2]. З цією метою гурток вживав різних заходів і передусім — поширював серед населення революційні вчення та ідеї.

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, спр. 185, арк. 36—38.

[2] А. Барабой, Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг.— «Исторические записки», № 52, 1955, стор. 249.

Різкий конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами, зростаючий з року в рік масовий селянський рух, виступ на політичну арену революціонерів-демократів, розвиток невдоволення серед буржуазії і деякої частини дворянства — все це свідчило про глибоку політичну кризу, яка охопила самодержавний лад Росії в середині XIX ст., про назрівання революційної ситуації.

Перед Росією був лише один вихід — буржуазний розвиток, але форми його були двоякі: або поступові перетворення, здійснювані самими поміщиками, або революційна ломка кріпосницьких порядків повсталими селянами. При цьому, як указував В. І. Ленін, і поміщики, і селяни, самі того не усвідомлюючи, відстоювали умови буржуазного економічного розвитку. Але перші з них відстоювали такі умови розвитку, за яких забезпечувалось максимальне збереження поміщицьких господарств, поміщицьких прибутків і поміщицької кабальної експлуатації. Другі — відстоювали умови розвитку, що забезпечували б найкращий, можливий взагалі при даному рівні цивілізації добробут селянства, знищення поміщицьких латифундій, ліквідацію кріпосницької експлуатації, розширення вільного селянського землеволодіння.

Проте сили, які боролися за революційне перетворення суспільства наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст., не здобули перемоги. Революційна ситуація 1859—1861 рр. не переросла в революцію. Це пояснюється тим, що народ, який сотні років перебував у поміщицькому рабстві, неспроможний був піднятися на свідому боротьбу за свободу. Революціонери-демократи, що відстоювали і захищали інтереси селян, лишилися самотніми і зазнали поразки. Робітничого ж класу, здатного очолити боротьбу народних мас проти царизму, тоді ще не було. Через це селянські повстання того часу мали характер розрізнених, стихійних «бунтів», і їх легко придушували.

Уряд зробив все можливе для того, щоб захистити інтереси поміщиків. Про це відверто заявляв і Олександр II у своєму виступі 28 січня 1861 р. на засіданні Державної ради, присвяченому обговоренню проекту положень. Він говорив: «Я сподіваюся, панове, що при розгляді проектів, поданих у Державну раду, ви переконаєтесь, що все, що можна було зробити для забезпечення вигід поміщиків, зроблено» [1].

Як у Маніфесті, так і в положеннях, складених поміщиками і затверджених царем 19 лютого 1861 р., незважаючи на гучні фрази про «дарування волі й свободи», по суті, була викладена поміщицька програма безсоромного оббирання селян, перетворення їх у напівжебраків, змушених йти в кабалу до тих же поміщиків. «Велика реформа,— писав В. І. Ленін,— була кріпосницькою реформою і не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники» [2], а «пресловуте «визволення» було найбезсовіснішим грабежем селян, було рядом насильств і цілковитою наругою над ними» [3].

---

[1] «Новое время», 1884, № 3173.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.
[3] Там же, стор. 89.

ПОГРАБУВАННЯ СЕЛЯН ПОМІЩИКАМИ ВНАСЛІДОК РЕФОРМИ

Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. проголошували скасування кріпосного права, надавали селянам і дворовим людям права «вільних сільських обивателів як особисті, так і майнові». Селянам дозволялось набувати нерухоме майно, вести торгівлю, відкривати і бути власниками фабрик і різних промислових, торгових і ремісничих закладів, записуватися в цехи, продавати свої вироби як у селах, так і в містах, вступати до гільдій та інших об'єднань, укладати угоди, підряджатись на різні роботи, а також вступати в шлюб без дозволу поміщика і самостійно вирішувати свої родинні справи.

Всі ці перетворення у відносинах селян з поміщиками мали позитивне значення, оскільки вони створювали певні умови для розвитку капіталізму в усіх галузях суспільного виробництва. Проте, проголошуючи скасування кріпосництва, законодавство про реформу визначало такі шляхи і засоби його здійснення, які, по-перше, значною мірою обмежували можливості використання селянами наданих їм прав особистої свободи і, по-друге, прирікали багатомільйонні маси трудящого селянства «на тисячі гірших і тяжчих мук» [1], на злидні і розорення. Зокрема аж до переходу на викуп, селяни залишались на становищі тимчасовозобов'язаних, змушені були підкорятися вотчинній владі поміщика і виконувати на його користь повинності. Взаємовідносини селян з поміщиком, як і кількість землі, що виділялась у їх користування, розмір повинностей і порядок їх виконання, фіксувалися у спеціальних документах, *уставних грамотах*. Їх складання доручалося власникам маєтків, а перевірка і введення в дію — мировим посередникам, які призначалися з місцевих дворян-поміщиків. Для складання і введення в дію уставних грамот відводився дворічний строк. Після оформлення уставних грамот відносини між поміщиками і селянами регламентувалися цими документами.

Найреакційнішою стороною реформи 1861 р., що яскраво характеризувала її кріпосницьку суть і становила економічну основу гноблення селян поміщиками, було збереження поміщицького землеволодіння. За поміщиками закріплялося право власності на всі належні їм землі, селянам же надавалось право на одержання садиби і польової землі, хоч норми їх були дуже малі, а умови викупу надзвичайно важкі.

Норми наділу встановлювались залежно від місцевості і якості землі. Там, де земля давала мало прибутку, норми наділу були вищі, бо поміщику вигідніше було одержувати викуп за землю, ніж вести своє господарство. І, навпаки, там, де земля забезпечувала одержання високих прибутків, більшість її залишалась у володінні поміщика, а селянам виділялись мізерні ділянки землі, значно менші від тих, якими вони користувалися раніше. В переважній більшості повітів України земля була високої якості, тому норми селянського наділу встановлювалися від 3

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 93.

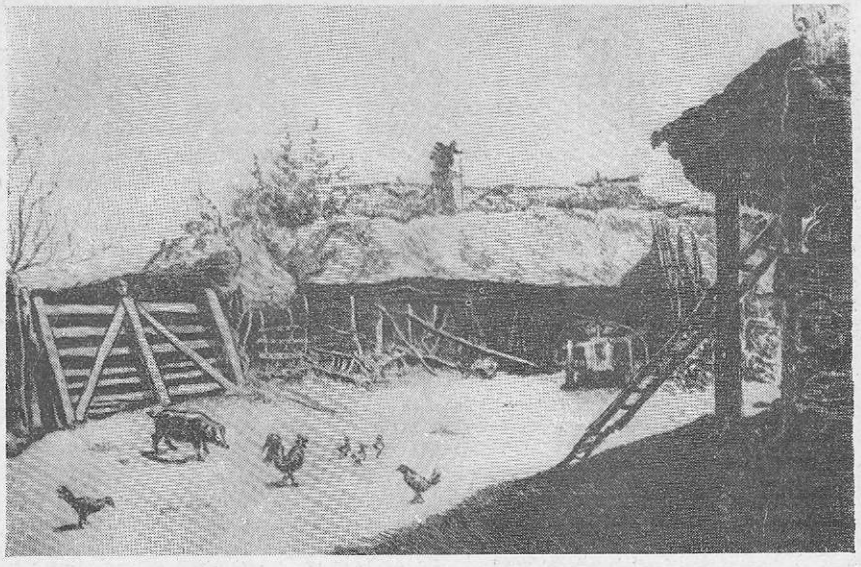

Подвір'я. *Художник Л. Жемчужников.*

до 6,5 дес. на ревізьку душу в південних і від 3 до 4,5 дес. в лівобережних губерніях.

Поміщикам надавались широкі можливості зменшувати площі селянських земель, виділяти їм неповні, нижчі, або так звані *дарчі душові наділи.* Користуючись цими правами, поміщики Лівобережної і Південної України, навіть за офіційними даними, відрізали у селян більше одного мільйона десятин, майже 28% загальної площі селянського землекористування. Насправді розмір «відрізків» був ще більший. Зокрема у південних губерніях, де в дореформені часи селяни часто постійного наділу не мали, а користувалися землею «за вказівкою поміщика без певної міри» або «в міру сил кожного», відрізки нерідко становили 50 і навіть 70% селянських площ. У Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях вони в багатьох місцях перевищували 40%, а в Зміївському повіті навіть становили 51%. В окремих селах відрізки були ще більші. Так, наприклад, у с. Тучневі, Лебединського повіту, наділ скоротився на 63,8%, в Бахмачі, Конотопського повіту,— на 74,8%, в с. Лукашівці, Золотоніського повіту,— на 92% [1].

Лише на Правобережній Україні царський уряд, щоб привернути на свій бік селян у боротьбі з польським національно-визвольним рухом, змушений був закріпити право сільських громад на одержання землі за інвентарним наділом 1847—1848 рр. Внаслідок цього загальна площа

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 577 (Головної викупної установи), оп. 30, спр. 372; оп. 45, спр. 1015; оп. 47, спр. 514.

дореформеного селянського землекористування трохи збільшилась. Та все ж селяни і Правобережної України вийшли з кріпосної залежності з мізерними ділянками землі. Крім того, далеко не вся земля, відрізана поміщиками з 1848 по 1861 р., була повернута селянам. Так, наприклад, поміщиками Подільської губернії було недодано селянам не менше 6,2%, в ряді ж місць цієї губернії — від чверті до третини їх інвентарних наділів [1].

В результаті реформи десятки тисяч дворових, сиріт, городників та селян ряду інших груп кріпосного населення були або зовсім обезземелені, або наділені одними садибами чи мізерними ділянками польової землі. Понад 440 тис. селян України було обезземелено, близько 100 тис. одержало злидняцькі наділи — до однієї десятини на ревізьку душу.

До того ж поміщики подбали про те, щоб залишити за собою найкращі землі. З цією метою вони замінювали кращі селянські наділи гіршими, позбавляли селян лісу, пасовиськ, водопоїв та інших конче необхідних угідь. Так, за свідченням селян с. Старої Гути, Новгород-Сіверського повіту, Чернігівської губернії, їм була виділена земля на пісках, болотах, ярах та яругах, яка давала настільки низький урожай, що не було ніякої змоги не тільки вносити за неї щорічні викупні платежі, але навіть прогодувати себе і свою сім'ю [2]. Селяни ряду сіл Ольгопільського повіту одержали, як відзначив мировий посередник, близько 700 дес. зовсім непридатної землі, вкритої густим чагарником, через який і продертися людині не можна, не те, що орати там чи косити сіно [3].

Часто, щоб закріпити за собою найродючіші землі, поміщики зносили селянські хати, господарські будівлі, знищували фруктові садки без будь-якого відшкодування або сплачували незначну частину їх фактичної вартості. В ряді місць поміщики насильно переселяли на піски, яри та інші непридатні землі цілі села. Про це, зокрема, з обуренням розповідали селяни с. Заячівки, Ковельського повіту, Волинської губернії. В скарзі, адресованій царю, вони писали у 1867 р., що їх насильно переселили в це село, де вони не мають ні орної землі, ні лісу, ні сінокосів, а лише болото та воду [4]. Селяни с. Песищів, Сумського повіту, Харківської губернії, скаржились міністру внутрішніх справ, що напередодні реформи поміщик відібрав у них значну частину їх наділів, залишивши на 158 ревізьких душ всього лише 150 дес., а незабаром відняв і цю землю. А під час введення в дію уставної грамоти примушує їх переселятися за свій рахунок у с. Маслів Яр.

«Колишню нашу землю,— писали селяни,— віддали в оренду, навколо нашого житла все обкопано і засіяно. Хати наші, які от-от упадуть, забороняють ремонтувати, водопою не дають, прогону і пасовиська тим більше. Наказують переходити в Маслів Яр, місце непридатне для посе-

[1] Хмельницький облдержархів, ф. Подільського губернського в селянських справах присутствія, оп. 2, спр. 19, арк. 20—23.
[2] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291 (Земського відділу), 4 діловодство, оп. 53, спр. 204, арк. 1.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 303, спр. 316, арк. 4.
[4] Там же, оп. 302, спр. 275.

лення, і загрожують за невиконання цих вимог викликати солдатів за наш рахунок» [1]. Селяни просили захистити їх від насильства і сваволі поміщика. Але їхня скарга не була взята до уваги. Таке саме творилось і в селах Петрівці, Гарбузівці, Лавренівці та Мишиному, Катеринославського повіту. Жителів цих сіл місцевий поміщик генерал-майор Струков насильно переселяв у с. Михайлівку, розташовану на неродючих кам'янистих грунтах[2].

З 3005 уставних грамот Південної і Лівобережної України, про які ми маємо відповідні дані, перенесення садиб передбачалось 993 грамотами, або майже третина, в тому числі по 228 грамотах переносились усі садиби, в останніх — окремі з них. Лише по 765 грамотах, що передбачали часткове переселення, було перенесено понад 5,1 тис. селянських садиб [3].

У багатьох селах України поміщики зберігали за собою монопольне право на володіння надрами землі, користування лісом, ріками, озерами, випасами, водопоями та іншими угіддями. Так, в уставній грамоті на с. Бервинцівку, Херсонського повіту, вказувалось: «Забороняється селянам рибна ловля у р. Громоклеї в межах моєї землі, а також полювання, порубка лісу, ломка каменю, збір хмелю, лісних ягід, терену, як раніше заборонялося, так і надалі забороняється» [4].

«Аспидна каменоломня,— зазначалось в уставній грамоті на села Покровське та Запорізьке Ущілля, Верхньодніпровського повіту, Катеринославської губернії,— яка знаходиться на території селянського наділу, залишається у виключному користуванні поміщика... Якщо в землях селянського наділу відкриються кам'яновугільні шахти, крейдяні, алебастрові, аспидні та вапняні розробки, біла і червона глина, залізна руда та інші корисні копалини, то селяни не можуть ними користуватися без особливого дозволу поміщика» [5].

Всі ці факти цілком підтверджують слова В. І. Леніна, що «поміщики не тільки награбували собі селянської землі, не тільки відвели селянам гіршу, іноді зовсім непридатну землю, але часто-густо понаробляли пасток, тобто так розмежували землю, що у селян не лишилося то випасів, то луків, то лісу, то водопою» [6].

Надавши поміщикам право на зменшення і заміну селянських наділів, законодавство про реформу разом з тим зберігало на весь період тимчасовозобов'язаного стану, який тривав від двох до дев'яти, а в ряді маєтків і більше двадцяти років, виконання селянами найтяжчих для них повинностей — грошової (оброк) і відробіткової (панщини). Селянин повинен був вносити оброк за садибу, а за користування польовим наді-

---

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, оп. 2, спр. 148, арк. 21—22.
[2] Там же, оп. 1, спр. 478, арк. 30.
[3] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 577, оп. 11, спр. 1—906; оп. 30, спр. 222—540; оп. 39, спр. 1—49; оп. 45, спр. 1—715, 898—1031; оп. 46, спр. 1—322, 1144—1278; оп. 47, спр. 513—618, 1278—1340.
[4] Там же, оп. 46, спр. 1222, арк. 5, зв.
[5] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, оп. 1, спр. 446, арк. 115.
[6] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62.

лом — або платити грішми, або відробляти панщину. Панщині підлягали чоловіки віком від 18 до 55 і жінки від 17 до 50 років. За виконання повинностей відповідали в селах з общинною формою землекористування вся громада і з подвірною — кожний селянин зокрема.

Принцип визначення розміру оброку за селянські садиби в окремих районах України був не однаковий. Так, в селах Південної України, Харківської і Чернігівської губерній, на які поширювалось «Великоросійське положення», розмір платежів встановлювався залежно від категорії, до якої відносились ті чи інші садиби, від 1 крб. 50 коп. до 3 крб. 50 коп. з ревізької душі. В інших губерніях Лівобережної України, а також у Київській, Подільській і Волинській губерніях плата за садиби нараховувалась відповідно до їх розміру з розрахунку 5 крб. 10 коп. за десятину [1].

Нарахування повинностей за польовий наділ проводилось відповідно до форми землекористування, яка існувала в тій чи іншій місцевості. Зокрема там, де була общинна форма, повинності нараховувались з ревізької душі, в місцевостях з подвірною формою — з площі землі. В селах Південної України, частини Харківської і Чернігівської губерній грошова повинність встановлювалась у розмірі 9 крб. за указний наділ чи вищий за нього. Якщо селяни одержували неповний наділ, розмір оброку трохи понижувався, але не відповідно кількості втраченої землі, а за системою градації, за якою перша десятина оцінювалася найдорожче. В губерніях Лівобережної України, де переважала подвірна форма землекористування, ніяких градацій не було. В Київській, Подільській і Волинській губерніях нарахування повинностей відбувалось за цим же принципом з тією лише різницею, що тут уся територія поділялась на 9 місцевостей, для кожної з яких встановлювався певний розмір оброку чи панщини.

Таким чином, законоположення від 19 лютого 1861 р. надавали поміщикам широкі права і можливості для примусу селян виконувати тяжкі повинності за мізерні ділянки малопридатних земель, одержаних у особисте користування.

Крім цього, селян змушували викупати свої віковічні землі. Порядок викупу, як і розміри викупної суми, визначався спеціальним положенням [2], за яким садибні ділянки можна було викупити в перший-ліпший час, для чого досить сплатити борг по оброчних платежах і, домовившись з поміщиком про суму викупу, внести її. Що ж до польових наділів, то вони могли викуплятися лише за згодою поміщика, який міг і відмовити селянам у викупі, і, навпаки, присилувати їх до цього. Відзначаючи цю особливість викупної операції, К. Маркс писав: «*Примусо-*

---

[1] Див.: «Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861—1873 гг.)», т. 1, СПб., 1873, стор. 346, 413.

[2] «Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению сими крестьянами в собственность полевых угодий».— «Свод узаконений и распоряжений...», т. 1.

вий продаж в інтересах держави існував у всіх цивілізованих націй; але примусова купівля — російський винахід» [1].

Розмір викупу залежав не від продажної ціни землі і не від прибутків землеробського господарства, а від суми тогочасних грошових повинностей селян, тобто їх змушували викупляти не стільки землю, скільки свою робочу силу; платити, як указував В. І. Ленін, данину вчорашнім рабовласникам.

Нарахування викупної суми по тому чи іншому населеному пункту чи громаді провадилось шляхом капіталізації встановленого для даної місцевості оброку. Так, наприклад, для того щоб визначити розмір викупу в південних губерніях України, потрібно було, виходячи з 6% річних, капіталізувати оброк у сумі 9 крб., який стягувався з селян щорічно за повний указний наділ ($\frac{100 \times 9}{6} = 150$ крб.). Цей грабіжницький розрахунок давав можливість поміщикам одержувати такий же капітал, який приносив їм прибуток від процентів, рівний колишнім повинностям селян.

Задовольняючи поміщиків, зацікавлених в одержанні викупних сум одноразово, а не частинами, уряд організував викупну операцію, суть якої полягала в тому, що селянам при одержанні повного наділу виділялась позика в розмірі 80% (неповного — 75%) викупної суми. Ця позика після вирахування боргу, який лічився за тим чи іншим мастком, видавалась поміщику п'ятипроцентними державними банківськими квитками і викупними свідоцтвами [2]. Викупну позику з великими процентами селяни повинні були сплачувати державі протягом 49 років, вносячи щорічно 6% загальної суми позики.

Крім того, при переході на викуп селяни повинні були сплатити поміщику різницю між викупною сумою і викупною позикою в розмірі 20% при викупі всього наділу і 25% — частини наділу. Від виплати цих сум селяни звільнялися тоді, коли викуп відбувався не за добровільною згодою між поміщиком і селянами, а за вимогою поміщика. Але насправді ця умова не завжди виконувалася, тому в більшості сіл селяни змушені були вносити викупні платежі не тільки державі, а й поміщику.

В багатьох селах України платіж поміщику селяни зобов'язувались відробляти, а це виходило значно дорожче, ніж сплата грішми. Так, за угодою, укладеною між селянами с. Мирного, Лебединського повіту, і місцевим поміщиком, замість 597 крб. платежу, передбачалися відробітки з розрахунку 30 коп. за чоловічий і 15 коп. за жіночий робочий день [3], що було дещо нижче від тогочасних цін на робочі руки.

Оскільки селяни не могли внести чи відробити платіж відразу, поміщики згоджувалися на виплату його за певний час і вимагали за це сплати процентів або виконання певних робіт. Так, від селян с. Піщаного, Кобеляцького повіту, Полтавської губернії, поміщик брав за рік 6%

---

[1] «Архив Маркса и Энгельса», т. XII, М., 1952, стор. 35.
[2] Див.: «Свод узаконений и распоряжений...», т. 1, стор. 135—146.
[3] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 577, оп. 45, спр. 1008, арк. 12.

Проводи рекрутів. *Художник М. Пимоненко.*

платіжної суми. А селяни с. Мар'ївки, Олександрійського повіту, Херсонської губернії, замість процентів, повинні були відробляти по одному дню під час жнив; селяни с. Пришиба, Слов'яносербського повіту, протягом двох років мали перевозити поміщицький хліб з поля [1].

Отже, за свої кров'ю і потом политі землі селяни змушені були платити викуп, що в кілька разів перевищував їх вартість. З нагоди «визволення,— писав В. І. Ленін,— селян примусили «викупати» їх власні землі, причому здерли *вдвоє і втроє* вище від дійсної ціни на землю» [2]. Навіть за неповними даними, загальна сума викупу по Україні за 49 років мала скласти понад 490 млн. крб. Крім того, селяни лівобережних і південних губерній України повинні були сплатити безпосередньо поміщикам або відробити їм не менше 13 млн. крб. Ці платежі, при тодішніх низьких урожаях і загальній відсталості сільськогосподарського виробництва, були непосильні для більшості селянських господарств. Сплачуючи їх, селяни неминуче розорялись і попадали в кабальну залежність до тих же поміщиків-землевласників. Особливо скрутно доводилося дворовим людям та селянам дрібних поміщиків. Перші з них «звільнялися» з кріпосної залежності переважно без землі, другі — з надзвичайно мізерними наділами.

Кріпосницька суть реформи яскраво проявлялася і в ряді статей законодавчих актів 19 лютого 1861 р., що визначали правове становище

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 577, оп. 30, спр. 495, арк. 5; оп. 11, спр. 817, арк. 10—11; оп. 46, спр. 229, арк. 13.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

селянства. Правда, селянин переставав бути безправним рабом, якого можна було продавати, обмінювати чи дарувати, і одержував певні громадянські права. Але це були права громадян «нижчої раси».

Селяни зараховувались у розряд податного стану і, на відміну від привілейованих класів, зобов'язані були платити подушний податок і нести рекрутську повинність. Зберігалася селянська община з її круговою порукою, з обмеженням виїзду за межі волості, право «опікунства» поміщика над сільською громадою, утворення окремих судів для селян, які мали право засуджувати їх до принизливого покарання різками. До виділення з общини селянин не міг поступати на державну службу.

Половинчатість реформи щодо правового становища селянства яскраво ілюструється структурою, правами і обов'язками нових органів сільської влади, які визначались «Загальним положенням про селян, звільнених із кріпосної залежності». Їх низовою ланкою була сільська громада, що об'єднувала селян, поселених на землях одного поміщика. Суміжні сільські громади, які об'єднувалися в одну церковну парафію з населенням від 300 до 2 тис. ревізьких душ, становили волость.

Сільське самоврядування складалось із сільського сходу і обраного ним сільського старости, волосне — з волосного сходу, волосного старшини з правлінням і волосного селянського суду. Виконавчі органи самоврядування знаходились у значній залежності від місцевих поміщиків і були дуже обмежені у своїх функціях. Так, наприклад, питання, які розглядалися на сільських сходах, стосувалися переважно розподілу і збирання податків, визначення порядку виконання різних повинностей, розв'язання родинних суперечок, розподілу майна, набору рекрутів, поділу громадських земель тощо. Органи волосного управління розглядали ті ж питання — тільки у межах всієї волості.

Сільський староста і волосний старшина наділялися адміністративними правами. Вони мали право за ті чи інші провини штрафувати селян в розмірі до карбованця, а також карати арештом чи примусовими роботами строком до двох днів. Волосний суд міг присуджувати винних селян до виконання громадських робіт строком до 6 днів, штрафу до 3 крб., арешту до 7 днів та до покарання різками до 20 ударів [1].

Як сільські, так і волосні органи селянського самоврядування фактично були позбавлені самостійності і перебували в залежності від дворянства, царських чиновників і поліції. Свій безпосередній вплив дворянство здійснювало через інститут *мировых посредников*, створений в перші ж місяці після оголошення законодавчих актів про реформу. Мирові посередники, які призначались Сенатом з родовитих дворян, що мали не менше 150 дес. землі, повинні були сприяти поміщикам у складанні уставних грамот і розв'язувати різні непорозуміння, які виникали між ними і селянами на грунті земельних відносин, і здійснювати безпосередній нагляд за діяльністю органів селянського самоврядування та виконувати ряд судово-поліційних функцій.

---

[1] Див.: «Свод узаконений и распоряжений...», т. 1, стор. 32—33, 41.

Мировий посередник міг накладати на селян ті ж покарання, що й волосний суд, а щодо штрафу — то й більші, до 5 крб. Рішення мирових посередників як у справах, зв'язаних з нанесенням матеріальних збитків в розмірі 30 крб., так і в тих, про розгляд яких їх просили б самі зацікавлені особи, були остаточними і оскарженню не підлягали. В усіх інших випадках незадоволені сторони могли скаржитися в *повітові мирові з'їзди*, які складалися з повітового предводителя дворянства (голови з'їзду), призначеного губернатором представника від уряду та всіх мирових посередників повіту. Поряд з розглядом скарг, мирові з'їзди мали затверджувати рішення мирових посередників про волосних службових осіб, про встановлення загальних строків для сплати селянами оброку тощо [1].

Вищим органом у розгляді селянських скарг і вирішенні складних питань, що випливали із законодавства 19 лютого 1861 р., були *губернські в селянських справах присутствія*. Вони складались з губернаторів, які виконували обов'язки голів, губернських предводителів дворянства, управляючих палатами державних маєтностей, губернських прокурорів та чотирьох дворян-поміщиків (двох за призначенням міністра внутрішніх справ і двох, обраних зборами губернського і повітових предводителів дворянства) [2].

Основні засади реформи 1861 р. були поширені на удільних і державних селян. Зокрема, за спеціальним положенням, затвердженим 26 червня 1863 р., усі удільні селяни переводились протягом двох років у розряд селян-власників. Вони одержували право на викуп наділу, який лічився за ними по табелях поземельного збору податків. Там, де такого збору не було, діяли норми вищого чи указного душового наділу для даної місцевості. Якщо ж селянин користувався землею менше норми, то наділ не підлягав збільшенню і закріплювався за ним у тому ж розмірі [3]. Все інше здійснювалось за тими ж принципами, які були визначені для поміщицьких селян.

Що ж до державних селян, то видані про них законодавчі акти, по суті, звелись лише до реорганізації громадського врядування і збільшення оброчних платежів. За законом від 18 січня 1866 р. державні селяни вилучались з відомства міністерства державних маєтностей і адміністративно підлягали загальним губернським, повітовим та місцевим селянським установам, створеним відповідно з положеннями 19 лютого 1861 р.

За земельні наділи, одержані в особисте користування, державні селяни мали «вносити в казну визначений законом щорічний платіж під назвою державного оброчного податку» [4]. Причому з 36 губерній, на які поширювався закон від 24 листопада, в 9 губерніях [5] і поселеннях кін-

---

[1] Див.: «Свод узаконений и распоряжений...», т. 1, стор. 248.
[2] Там же, стор. 252.
[3] Там же, стор. 84.
[4] «Свод узаконений и распоряжений...», т. 2, стор. 17.
[5] Казанській, Калузькій, Московській, Рязанській, Самарській, С.-Петербурзькій, Саратовській, Симбірській та Ярославській.

нозаводських селян Харківщини розміри оброчного податку залишалися незмінними. В решті 27 губерніях, до складу яких входили і губернії Лівобережної та Південної України, оброчний податок збільшувався «особливим додатковим збором» до 15% [1].

Розмір оброчного податку, як і кількість відведеної в користування селян землі, фіксувались в спеціальних документах, які називалися *володільними записами*. Податок мав залишатися незмінним протягом 20 років з дня видання закону від 24 листопада 1866 р. Щоб забезпечити своєчасне надходження оброчних платежів, закон зберігав общинну форму землекористування, яка передбачала відповідальність усіх членів громади за сплату податків. Кругова порука за сплату податків вводилася й там, де її раніше не було. Перехід від общинної до подвірної форми землекористування, як і вихід окремих господарів з селянської общини, всіляко обмежувався: для цього потрібна була згода не менше двох третин членів громади.

Ці ж головні засади були покладені в основу проведення реформи і в інших районах Російської імперії, в тому числі й Правобережної України. Особливістю «перетворення побуту» державних селян Київської, Подільської і Волинської губерній було лише те, що тут вводився обов'язковий викуп селянами земельних наділів. В основу визначення щорічних викупних платежів бралась збільшена на 10% річна сума оброчного податку, встановлена спеціальними люстраційними комісіями. Ці викупні платежі в «постійному і незмінному розмірі» мали вноситися щорічно селянами в казну аж до 1 січня 1913 р. Розміри земельних наділів і належних за них сум щорічних викупних платежів записувались до так званих *люстраційних актів*, на складання і введення в дію яких відводився шестирічний строк. Після затвердження актів селяни одержували спеціальні свідоцтва, так звані *дані*, і зараховувались до розряду селян-власників [2].

Отже, за державними селянами зберігались в повному розмірі їхні колишні землі, які дещо перевищували наділи інших груп феодально залежного селянства. А тому вони мали більш міцну базу для перебудови своїх господарств на нових, капіталістичних засадах. Проте залишені значні пережитки старих, феодально-кріпосницьких виробничих відносин і насамперед оброчний податок, що являв собою феодальну грошову ренту, були серйозним гальмом розвитку капіталізму в землеробстві, джерелом зубожіння і розорення трудового селянства.

У 1864 р. була проведена земська реформа, яка поширилась і на губернії Лівобережної та Південної України. На Правобережжі, де переважна більшість поміщиків належала до польської національності і брала участь у національно-визвольному русі, земська реформа була проведена аж у 1911 р. *Земство* складалося з повітових і губернських земських зборів та їх виконавчих органів — повітових і губернських земських управ. Повітові земські збори скликалися з гласних, обраних на

[1] «Свод узаконений и распоряжений...», т. 2, стор. 18.
[2] Там же, стор. 57.

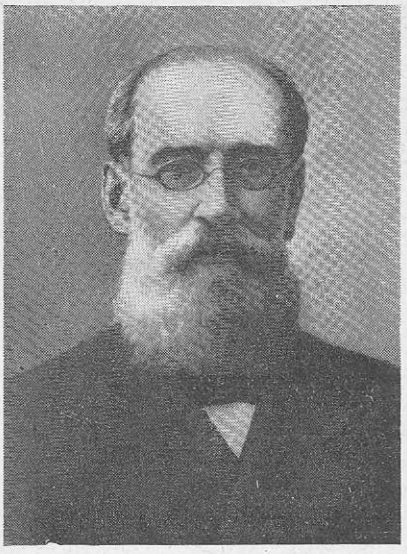

Панас Мирний. *Фото.*

трирічний строк окремо на з'їзді землевласників повіту, зборах міських виборців і з'їзді виборщиків від сільських громад. Гласні, обрані на повітових земських зборах, становили губернське земське зібрання. На повітових і губернських земських зборах обирались губернські і повітові управи строком на три роки.

Зрозуміло, що царські органи влади вживали всіх заходів для того, щоб забезпечити обрання до земств представників панівних класів. Про це досить яскраво розповідає Панас Мирний у своєму творі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»: «Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козача й кріпацька громада. Дмитренко [становий пристав] приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав — кого вибирати: заборонював «сіре мужиччя» в гласні «перти», радив — панів, котрі «усе знають і усе, що треба, зроблять»; похвалявся навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися... Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раяв обирати панів... сів на обивательські коні, покотив з Пісок» [1]. А зустрівши гласних перед виборами, говорив їм: «Слухайте... дивіться на мене... Як крутну правого вуса, клади направо білет, а крутну лівого,— наліво... Глядіть мені!» [2]

Тому не дивно, що провідне становище в земстві займали поміщики-дворяни, які спрямовували його діяльність в своїх класових інтересах. Трудяще селянство, яке за «Положенням про земські установи» мало право на участь в їх діяльності, насправді ніякої ролі в цих установах не відігравало.

Створення земства була, за словами В. І. Леніна, «порівняно дуже маловажна позиція, якою самодержавство поступилося перед ростущим демократизмом, щоб... поділити і роз'єднати тих, хто вимагав перетворень політичних» [3].

Боячись можливого зростання впливу земства на суспільний розвиток країни, царський уряд всіляко обмежував його діяльність. Тому функції земських установ, по суті, звелись до підтримування в належному стані місцевих шляхів сполучення, організації медичного обслуговування населення, будівництва і утримання шкіл, налагодження пош-

[1] Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 2, К., 1954, стор. 268.
[2] Там же, стор. 271.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 57.

тового зв'язку, розподілу державних грошових поборів, збирання різних відомостей тощо. А тому і наслідки діяльності земств були дуже незначні.

В. І. Ленін у статті «П'ятидесятиріччя падіння кріпосного права» писав про становище селянства у пореформений період: «Селяни... залишилися і після скасування кріпосного права в тій самій, безвихідній кабалі у поміщиків. Селяни залишилися і після звільнення «нижчим» станом, податним бидлом, чорною кісткою, з якої знущалося поставлене поміщиками начальство, видушувало податі, сікло різками, рукоприкладствувало і бешкетувало» [1].

Прирікаючи багатомільйонні селянські маси на жахливу експлуатацію, кабалу, зубожіння і розорення, реформа 1861 р. викликала дальше загострення класової боротьби на селі.

СЕЛЯНСЬКА БОРОТЬБА ПРОТИ «ГОЛОДНОЇ ВОЛІ»

Царський уряд добре розумів, що таке скасування кріпацтва не задовольнить селян, які наполегливо боролися за більш радикальне вирішення аграрного питання, за одержання без викупу земель. Тому уряд не наважився обнародувати законоположення в день затвердження їх царем, а вирішив відкласти на певний час з тим, щоб вжити ряд заходів і підготувати грунт на місцях. В цей же час найсвятіший синод готував служителів церкви до широкої агітаційної роботи, спрямованої на переконання селян у необхідності беззаперечного підкорення поміщикам та царським властям.

Вперше маніфест про реформу було оголошено 5 березня 1861 р. у Москві та Петербурзі. На Україні — в губернських містах з 9 по 19 березня, в інших населених пунктах — з 10 березня по 2 квітня 1861 р.

Оголошення маніфесту викликало величезну зацікавленість усього селянства. «У церкву,— писав Панас Мирний,— навалило стілько — пальця просунути нігде — і все тобі сірома сіра, кріпацтво голодране. Усі раді, в усіх очі так і грають. У горницях тілько дворецький та лакей і зостались при панові, а то всі пішли до церкви...

— Цитьте! Он волю читать будуть.

Піп вийшов посеред церкви і почав читати.

У церкві, наче у вусі, зразу стихло. Ніщо нігде не шерхне, не шелесне. Всі, поприхилявши голови і затаївши дух, слухають. Кожне слово попове чутно. Кожне слово, наче гвіздок у стіну, заходить у душу.

Піп скінчив. Поздоровляє парафіян з волею:

— Ще, кажу, два роки послужити, та тоді вже і воля. А за таку царську милость відблагодарімо господа бога і помолімося йому за царя.

Народ отетерів.

— Як? Через два роки аж? — хтось спитав.

— Що через два роки? Я щось не второпав.

— Воля — не що.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62.

— Як через два роки? Це щось та не так.

— Та так же. Читав панотець.

— То се тая воля? Це не справжня воля. Я й казав, що воля золота, а це чорно написана. Це не вона. Це, видно, пан сам написав. Дурять нас» [1].

Підтвердження такої селянської «радості» від маніфесту ми знаходимо і в документах царських чиновників. Так, у с. Непокритому, Харківського повіту, як доповідав жандармський штаб-офіцер, у відповідь на заклик попа, який читав маніфест, подякувати богу і царю за дароване волю селяни обурилися: «За що дякувати, що ми ще на два роки залишаємося служити поміщику, щоб розорив нас?» [2].

Не знайшовши в оголошених законодавчих актах задоволення своїх одвічних сподівань і прагнень і наївно вірячи в доброту «царя-батечка», селяни прийшли до висновку, що їх обдурили, що їм читали не справжній, а підроблений поміщиками та чиновниками маніфест. Подільський губернатор писав міністру внутрішніх справ 28 березня 1861 р.: «Серед селян склалось переконання, що цар хотів їх зразу ж звільнити від усього, зробити вільними, але поміщики все переінакшили, і тому вони залишились ще на два роки в колишньому становищі» [3].

Обурені грабіжницьким характером законоположень, селяни не визнавали їх, відмовлялися виконувати повинності на користь поміщиків, вирубували їх ліси, знищували посіви, спалювали поміщицькі палаци і садиби. Селянський рух охоплював дедалі все більшу й більшу кількість поселень. За даними міністерства внутрішніх справ, селянськими заворушеннями вже в квітні 1861 р. було охоплено в тій чи іншій мірі 32 губернії Російської імперії.

Перші виступи селян проти реформи відбулись у ряді сіл Ніжинського, Новгород-Сіверського і Городнянського повітів, Чернігівської губернії. Зокрема значного розмаху і стійкості набрав виступ селян у с. Безуглівці, Ніжинського повіту, Чернігівської губернії. В цьому селі налічувалося понад 950 ревізьких душ, які належали кільком поміщикам. Пани змушували виконувати панщину по п'ять і навіть шість днів на тиждень. Селянські наділи були надзвичайно малі, вони ледве забезпечували напівголодне існування. Доведені до відчаю поміщицькою неволею безуглівці не повірили, що прочитаний їм маніфест є царською волею, і відмовились виконувати панщину. Умовляння і погрози повітового справника на селян не вплинули. Безуглівці відправили своїх представників до сусідніх сіл. Уже через кілька днів до них приєдналися селяни багатьох навколишніх сіл, збільшивши загальну кількість учасників заворушення до 3 тис. чоловік [4]. Вони припинили відробляти панщину і зажадали передачі сільським громадам без будь-якого викупу всіх поміщицьких земель. Розцінюючи цей виступ як величезну загро-

---

[1] Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 4, стор. 185—186.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., оп. 201, спр. 236, арк. 6.
[3] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, оп. 1, спр. 20, арк. 336.
[4] ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., оп. 201, спр. 238, арк. 17.

зу поміщицькій власності на землю, царські чиновники вжили негайних заходів для придушення селянського виступу.

Карну експедицію очолив сам губернатор Голицин, який прибув в село з трьома батальйонами піхоти. За його наказом все населення Безуглівки і сусідніх сіл 5 квітня 1861 р. було зібрано на майдані, оточеному військами. Виступивши з довгою промовою, губернатор наказав селянам негайно приступити до роботи, погрожуючи суворо покарати «призвідників» і «підбурювачів». Та селяни продовжували твердити, що «не хочуть і не будуть працювати на поміщиків». Розлютований губернатор наказав солдатам випороти різками кількох найактивніших учасників заворушення. Селяни кинулись захищати своїх товаришів. Між ними і солдатами сталася сутичка. Проте сили були нерівні, і солдати зламали опір селян. Багато з них було висічено різками і ув'язнено» [1].

Майже одночасно з безуглівцями на боротьбу проти поміщиків піднялися селяни багатьох інших сіл. Лише протягом березня 1861 р. на Україні відбулося 47 селянських виступів, які охопили 75 населених пунктів. З них 20 виступів були придушені за допомогою поліції і військ, решта умовляннями і погрозами *. Отже, твердження буржуазної історіографії про «нестримну радість», якою нібито був зустрінутий селянами маніфест, не відповідають дійсності. На солдатських багнетах приходила «сподівана» воля в кріпацьке село. «Гей, всі горішани, прокидайтесь! вставайте стрічати волю. Вставайте, дивіться: он вона, оповита блискучими штиками, прийшла до вас і на сторожі стала!..» [2] — писав Панас Мирний про «милостиве» впровадження в життя законоположень 1861 р. в українському селі.

Так було і в селах Костянтинові, Курманах та інших Роменського повіту, Полтавської губернії. Для придушення заворушення на місце подій виїжджав генерал-майор Котен з двома ротами солдатів. З допомогою військ Котену вдалося зломити опір селян і примусити їх прийняти положення 19 лютого. При цьому було піддано покаранню різками 9 селян [3].

Гостро протестували проти голодної волі в селах Кам'янському і Кленадівці, Новгород-Сіверського повіту, Чернігівської губернії. Виступ кам'янців і кленадівців мав значний вплив на жителів сусідніх сіл, де селяни теж припиняли панщинні роботи, вимагаючи задоволення ряду своїх некучих потреб. Характеризуючи наростання селянського руху, чернігівський губернатор у листі від 26 квітня 1861 р. на ім'я міністра внутрішніх справ писав, що з самого початку квітня до нього щоденно надходили повідомлення про заворушення у різних місцях. В дальшому, продовжував губернатор, виступи селян не тільки не припинялись, а

---

[1] «Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права», ч. I и II, М.—Л., 1949, стор. 248.

* Тут і далі під «зірочкою» підрахунки наші, зроблені на основі численних друкованих і архівних джерел.

[2] Панас Мирний, Твори в п'яти томах, т. 4, стор. 194.

[3] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 52, спр. 27, 1861, арк. 3—4; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., оп. 201, спр. 224, 1861, арк. 7—8.

Заворушення селян у Таврійській губернії після реформи.
Художник В. Бернадський.

продовжували наростати з неослабною силою. Протягом кількох днів селянський рух поширився на 25 сіл з населенням понад 9 тис. чоловік [1].

Оскільки зусилля жандармського штаб-офіцера Шпейєра і повітового справника, які переїжджали з маєтку в маєток, не могли зупинити могутньої хвилі селянського руху, на місце подій прибув відомий царський сатрап Унковський. Безсилий зупинити наростаючий селянський рух умовляннями і погрозами, він викликав цілий козачий полк і з його допомогою вчинив жорстоку розправу. Понад 50 селян було висічено різками, близько 40 чоловік заковано в кайдани і ув'язнено [2].

Але ніякі репресії не могли спинити селянський рух. Він поширився на Чернігівський, Глухівський, Конотопський, Козелецький і Стародубський повіти, охопивши десятки нових населених пунктів губернії. Всього протягом квітня в Чернігівській губернії відбулось не менше 36 селянських виступів, якими було охоплено понад 70 сіл з населенням більше 33 тис. чоловік *.

В Київській губернії, де протягом квітня селянський рух охопив 96 населених пунктів всіх 12 повітів, на Півдні України — відбулось більше 20 виступів у 52 селах з населенням близько 24 тис. чоловік *.

В травні 1861 р. відмовлялись підкорятися поміщикам і місцевим поліцейським властям селяни містечка Жабокрич, Ольгопільського повіту, с. Кирнасівки, Брацлавського повіту, і ряду інших поселень Подільської губернії, де виступи селян мали місце і в квітні 1861 р. Про розмах руху

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., оп. 201, спр. 238, арк. 28.
[2] Див.: «Красный архив», 1936, № 1, стор. 17—18.

в травні свідчить той факт, що лише протягом першої декади місяця карателем бароном Корфом було «приведено до покори» 68 сіл з населенням близько 39 тис. ревізьких душ. При цьому висікли 82 і арештували більше 20 селян [1]. В Подільській губернії протягом травня 1861 р. відбулось понад 130 селянських заворушень, що охопили не менше 160 сіл з населенням до 80 тис. чоловік.

В Чернігівській губернії селянськими заворушеннями за цей час було охоплено 32 і Харківській губернії — 53 села. Всього ж протягом березня — травня 1861 р., тобто в період оголошення і введення в дію законодавчих актів про реформу, на Україні відбулося 622 виступи селян в 920 селах з населенням в 445 тис. чоловік.

Однією з особливостей селянських виступів цього періоду був широкий їх розмах, а також порівняно високий ступінь активності їх учасників. Невизнання маніфесту і положень 19 лютого свідчило про глибоке невдоволення селян обмеженими, половинчатими умовами реформи, про їх прагнення до більш радикального вирішення аграрного питання. Масовим протестом проти грабіжницького характеру реформи селяни виявили своє небажання «жити по-старому», своє нестримне прагнення до повного знищення обтяжливих феодальних відносин і до безвикупної передачі в їх володіння надільних земель.

Охороняючи інтереси поміщиків, царський уряд вживав усіх заходів, щоб придушити селянський рух. Так, з 622 виступів, які відбулись на Україні протягом березня — травня 1861 р., лише 228 були припинені умовляннями і погрозами місцевих органів влади і царських чиновників, решта ж 394 — з допомогою поліції і військ. На придушення весняних селянських заворушень царським урядом було кинуто кілька військових з'єднань і багато окремих частин. На їх утримання з селян України було стягнуто екзекуційних поборів більше 100 тис. крб. В цей же час поліцією і царськими посіпаками було арештовано 610 найактивніших учасників руху, з них 496 чоловік було ув'язнено, 102 — засуджено до покарання шпіцрутенами або каторжними роботами, 957 інших учасників — висічено різками.

Поряд із жорстокими репресіями, царський уряд прискорив утворення інституту мирових посередників і селянського «самоврядування», покликаних внести заспокоєння в середовище селянства, зміцнити позиції царизму на селі і забезпечити проведення реформи. Як уже згадувалося, система виборів і затвердження мирових посередників давала можливість царському уряду сформувати такий склад мирових установ, який цілком відповідав їх призначенню: стояти на сторожі інтересів дворянства. На Україні було утворено близько 430 мирових дільниць, на кожну з яких призначався один мировий посередник та один-два кандидати, а всього по українських губерніях було висунуто на посади мирових посередників і кандидатів 950—1000 дворян. В переважній більшості ці люди були не тільки не прихильниками перетворень, здійснювати які покликалися, а ворогами його.

---

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 52, спр. 39, арк. 33.

Діяльність мирових посередників насамперед була спрямована на запобігання та придушення селянських заворушень. З цією метою вони разом з приставами, повітовими справниками та іншими поліцейськими чинами роз'їжджали по селах, примушуючи селян до справного виконання панщини, виявляли «призвідників» і «підбурювачів», брали активну участь в карних експедиціях. Все це, як і діяльність сільського «самоврядування», спрямована на утихомирення селянства, було певною перепоною на шляху розвитку селянського руху. Тому вже з кінця травня по жовтень 1861 р. селянський рух на Україні, як і в усій Росії, йде на спад. Протягом червня — вересня на Україні відбулося лише 117 селянських виступів, спрямованих головним чином проти антинародної діяльності так званих селянських установ.

Вбачаючи в особі мирових посередників захисників інтересів дворянства, селяни багатьох населених пунктів України відмовлялись виконувати їх розпорядження, а подекуди й чинили їм рішучий опір. Подібні виступи селян, зокрема, відбувалися в с. Мельниківцях, Гайсинського повіту, та в ряді інших населених пунктів Подільської губернії. В деяких селах селяни, обурені свавіллям і насильством мирових посередників, відкрито розправлялися з ними. Як характерний приклад можна назвати виступ селян с. Новомикольського, Слов'яносербського повіту, Катеринославської губернії, під час якого місцевий селянин Олексій Дібровенко кілька разів ударив каменем по голові мирового посередника, який примушував селян виконувати панщину [1].

Дії Дібровенка, що наважився підняти руку на представника «благородного дворянства», викликали жорстоку розправу. Він був відданий до військово-польового суду, який засудив його до покарання різками і заслання в Сибір.

Таким чином, уже з самого початку свого формування інститут мирових посередників, який був активним захисником маєтного дворянства, не користувався належним авторитетом і підтримкою в селян. Поряд з виступами проти мирових посередників селяни ряду сіл України чинили опір утворенню так званого селянського самоврядування, яке мало, за задумом уряду, внести заспокоєння в селянське середовище. Розглядаючи старшин і старост як вірних слуг поміщиків, покликаних забезпечити своєчасне виконання панщини, селяни зовсім відмовлялись обирати їх. Так, зокрема, вчинили селяни с. Ходаків і Ходацької слобідки, Летичівського повіту. На умовляння мирового посередника і повітового справника відкрити сход і обрати старосту селяни заявили, що старости «їм не потрібні, коли з них вимагають панщину, і що до тих пір не оберуть їх, доки не буде знищена панщинна повинність» [2].

Барон Корф, який був уповноваженим уряду по проведенню реформи в Подільській губернії, підкреслював, що в деяких селах селяни не бажали скористатися цим «дарованим їм правом» (правом обрання сільських службових осіб) тому, що вважали, що їм доведеться платити по-

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 52, спр. 14, арк. 29.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 25, арк. 4, 14.

датки і відробляти панщину за всіх виборних; в інших же селах селяни говорили, що оскільки на старост покладено лише один обов'язок примушувати їх до панщини, що до цього часу робилось і без того, то вони не бачать необхідності обирати для цього старост» [1].

Незважаючи на протести селян, мировим посередникам удалося забезпечити загалом обрання в органи селянського «самоврядування» відданих панівному класу осіб з числа колишніх економів, прикажчиків та інших поміщицьких прислужників. Всього було обрано в ці органи управління по дев'яти українських губерніях до 37 тис. чоловік. Ставленики поміщиків сільські старости і волосні старшини з великою старанністю виконували покладені на них обов'язки. Вони інформували власті про настрій селян, виявляли «бунтарів», застосовували штрафи, тілесні покарання та інші репресивні заходи до селян, що виявляли найменшу непокору. Правда, подекуди селянам пощастило обрати до сільських управлінь своїх людей, які боронили інтереси трудівників землі.

Свавілля і насильства з боку старост і старшин, відкритий захист ними інтересів поміщиків викликали велике обурення і протест широких мас селянства. В багатьох селах України селяни відмовлялися виконувати розпорядження таких сільських службових осіб, самоправно переобирали їх, а в ряді місць глумилися над ними, карали різками тощо. Так, лише протягом червня — вересня 1861 р. на Україні відбулось не менше 52 виступів селян, спрямованих проти старост і старшин, якими було охоплено 62 села.

Нове піднесення селянського руху на Україні почалось в жовтні 1861 р. Воно було викликане примусовим введенням в дію кабальних уставних грамот, які прирікали селян на зубожіння і розорення, на економічну залежність вчорашньому пану. Цей рух досяг найвищого розвитку у весняно-літні місяці 1862 р.— в період найбільш масового нав'язування селянам грабіжницьких угод. Так, якщо в лютому на Україні налічувалося 35 селянських виступів, то у березні їх уже було 99, у квітні — 164, травні і червні — 307.

Обурені зухвалими діями поміщиків і царських чиновників, які прагнули нав'язати сільським громадам невигідні для них уставні грамоти, селяни категорично відмовлялися підписувати ці документи, а також виконувати будь-які повинності, передбачені ними. Наростанню опору селян кріпосникам в значній мірі сприяли поширювані чутки про «слушну годину», про «намір» царя до другої річниці з дня оголошення маніфесту і положень 19 лютого видати новий указ, який, за уявою темних, затурканих селян, нібито мав дарувати їм землю і «справжню волю». За цими чутками, на нові милості царя могли розраховувати лише ті селяни, які, всупереч домаганням поміщиків, залишились би вільними від будь-яких зобов'язань перед ними. Ці чутки і були своєрідним ідеологічним забарвленням антипоміщицького руху народних мас.

---

[1] «Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права», ч. I и II, стор. 178.

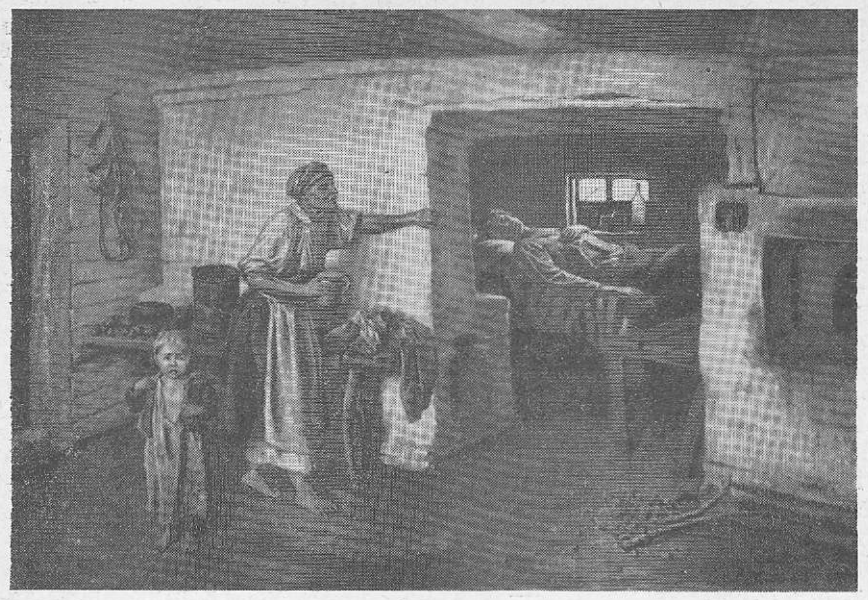

Хворий. *Художник К. Трутовський.*

Характерний з цього погляду виступ селян сіл Лозового Яру, Щербаківки та інших, Пирятинського повіту, Полтавської губернії, учасники якого в кінці березня — на початку квітня 1862 р. відмовлялися прийняти уставні грамоти і виконувати повинності за ними, боячись, що цим самим вони втратять право на одержання нових царських милостей. За свідченням місцевого жандармського штаб-офіцера, ніякі умовляння і погрози царських чиновників і місцевих властей не могли вплинути на селян, тому довелось викликати три ескадрони драгунів. Екзекуційним постоєм загону каратели домоглись від селян «згоди» на прийняття уставних грамот. Було висічено різками шість і віддано до суду чотирьох найактивніших учасників заворушення [1].

Чинили опір введенню уставної грамоти і селяни с. Єрківців, Переяславського повіту. Коли в січні 1862 р. їм було запропоновано прийняти уставну грамоту, єрківчани заявили, що відробіткової повинності, передбаченої грамотою, виконувати не будуть. Для «утихомирення» селян в Єрківці прибув повний склад повітового мирового з'їзду, який протягом тривалого часу умовляв селян покоритися і прийняти уставну грамоту. Проте всі їх старання були марними. Переконані в правильності своїх дій, єрківчани на погрозу покарати різками відповідали: «Хоч убивайте, а ми і діти наші панам робити і платити повинності не будемо».

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., оп. 202, спр. 215, арк. 7.

Безсилі зломити опір селян словами, каратели вдалися до своїх випробуваних методів. Вони викликали війська і вчинили жорстоку розправу над учасниками заворушення. 15 селян було висічено різками, кілька заарештовано і віддано під суд. Так була введена в Єрківцях уставна грамота [1].

Аналізуючи виступи селян в період введення уставних грамот, необхідно відзначити, що вони мали суто локальний характер і відзначались ще більшою роздробленістю, ніж у попередній період. Це пояснюється насамперед тим, що безпосередніми приводами до заворушень тепер найчастіше були місцеві обставини, зв'язані з введенням уставних грамот, які зачіпали інтереси не всього селянства, а жителів того чи іншого села. Проте при загальному локальному характері заворушень на Україні було немало і таких виступів селян, які одночасно охоплювали цілі райони з населенням в кілька тисяч чоловік. Вони були більш стійкими і завдавали відчутних ударів поміщицьким господарствам.

Таким був виступ у п'яти селах Томашпільської волості, Ямпільського повіту, з населенням понад 3 тис. чоловік, який потім поширився на села Ракове, Антонівку, Пеньківку і Борівку, цього ж повіту. В травні 1862 р. подібні заворушення відбулися в 28 селах Канівського повіту з населенням в 10 тис. чоловік, в 17 селах Черкаського повіту та в багатьох інших.

Всього з початку жовтня 1861 р. і до кінця січня 1863 р.— тобто в час масового введення уставних грамот — на Україні відбулось не менше 960 виступів у 1314 селах з населенням понад 790 тис. чоловік. Тоді ж понад 1,5 млн. колишніх поміщицьких селян України, або близько 30% їх загальної кількості, відмовилися від підписання уставних грамот. Охопивши сотні тисяч населення, цей рух являв собою перший, найбільш масовий опір селян політиці дворянської держави.

Значне пожвавлення у селянському русі на Україні спостерігалося весною 1863 р. Саме тоді минула друга річниця з часу оголошення законодавчих актів про реформу, з якою селяни зв'язували ідею про «слушний час», про одержання справжньої волі з рук царя. Піднесенню руху сприяло збройне польське повстання та діяльність революціонерів-демократів, які намагалися підняти селянські маси на боротьбу проти царизму.

Польський визвольний рух, спрямований проти ненависного національного гноблення за створення необхідних умов для більш швидкого розвитку капіталістичних відносин, наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. одержав значне поширення і в губерніях Правобережної України. Тут через широку мережу створених повстанських організацій велась значна робота, спрямована на залучення місцевого польського населення та широких мас українського селянства до збройного повстання проти царизму. Серед українських селян широко розповсюджувались такі революційні листівки і прокламації, як «Знайте, люди, для чого цар військо тримає», «Всім добрим людям», «Голос Шевченка з Сибіру до

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 52, спр. 21, арк. 7.

братів своїх українців — волиняків і подолян», «Брати поляки, русини і литовці» тощо. Особливо значну роботу серед народу проводили С. Падлевський, С. Сераковський, С. Бобровський та ряд інших представників найбільш рішучої частини партії «червоних», які перебували в тісному союзі з російськими революційними демократами і разом з ними прагнули до повалення самодержавства та здійснення революційно-демократичних перетворень. Їх боротьбу активно підтримувала створена у 1861 р. російська революційно-демократична організація «Земля і воля».

Глибоко вірячи у революційні сили пригнобленого селянства, революціонери-демократи закликали його до організованої боротьби проти царизму і кріпосництва. Революціонери-демократи приділяли велику увагу об'єднанню революційного руху демократичної інтелігенції, польських повстанців і стихійних виступів селян в єдиний революційний потік, спрямований на повалення самодержавства і знищення обтяжливих для народних мас пережитків кріпосництва.

З цією метою Чернишевським, Герценом, Огарьовим, братами Сєрно-Соловйовичами, Обручовим, Слєпцовим та іншими революціонерами-демократами було видано і розповсюджено ряд прокламацій і звернень до передових людей російського суспільства, що закликали їх до підготовки народного повстання. Цей заклик знайшов відгук в середовищі прогресивної інтелігенції, яка посилювала зв'язки з народними масами, поширювала серед них знання, кликала їх до боротьби проти ненависного самодержавства. Велику роль у викритті антинародного характеру реформи 1861 р. і в поширенні прогресивно-демократичних ідей на Україні зіграли твори письменниці Марка Вовчка.

Творчість російських, польських і українських революціонерів-демократів, їх багатогранна діяльність мали великий вплив на передові кола української різночинної інтелігенції, сприяли залученню їх до революційно-демократичного руху. В ряді сіл Новгород-Сіверського повіту, Чернігівської губернії, які входили в маєток поміщика Судієнка, організатором селянського руху в березні — квітні 1861 р. був конторщик Микола Сергієнко, у якого під час обшуку було «знайдено кілька творів найбурливіших і серед них брошуру Іскандера «Хрещена власність» [1]. Важливо відзначити, що цей виступ селян був найбільш організованим і супроводжувався рішучою відмовою їх від виконання будь-яких повинностей за землю, яку вони вважали своєю власністю. Революційну роботу серед селян ряду сіл України вели виключений з Київського університету студент Куликовський, колезький секретар Честахівський, підполковник Красовський, юнак Володимир Синьогуб, а також члени революційної таємної організації «Земля і воля» — Козлов, Щербачов, Нечипоренко, Андрущенко, учасники польського національно-визвольного руху та ін. Наприклад, землемір Андрущенко в 1863 р. доставив з Петербурга значну партію революційної літератури, частину якої розповсюдив разом із Білозерським та Тищинським серед населення Чернігів-

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 52, спр. 7, арк. 11.

Жнива. *Художник В. Орловський.*

ської та Київської губерній. Серед привезеної літератури було кілька сот примірників «Колокола», прокламації «Довго душили нас» тощо.

Важливо відзначити, що в 1861—1862 рр. на Україні зареєстровано не менше 220 випадків проведення агітаційної роботи серед селян, в тому числі в 102 випадках агітаторами виступали самі селяни, в 39— сільські священики і дяки, в 35 — солдати і відставні нижчі чини, в 18— дворяни, в 12 — міщани і в 14 — вчителі, писарі та інші різночинці.

Звичайно, агітаційна робота охоплювала порівняно невелику частину селянства, часто мала монархічне забарвлення і, ясна річ, не могла належно впливати на розмах, характер і форми селянського руху, що розгортався стихійно як протест проти грабіжницької реформи. Хоч весною і влітку 1863 р. він трохи посилився, проте не досяг і того розмаху, який спостерігався в країні в 1861—1862 рр. Протягом лютого — серпня 1863 р. на Україні відбулося 275 виступів селян, які охопили понад 680 сіл з населенням близько 360 тис. чоловік.

Деяке піднесення селянського руху на Україні, переважно в її правобережних губерніях, мало місце у вересні — грудні 1863 р. Воно було викликане введенням обов'язкового викупу в Волинській, Київській і Подільській губерніях. Хоч проведення реформи на Правобережній Україні відбувалося в дещо м'якшій формі, ніж на решті території Російської імперії (царський уряд намагався знайти собі союзника в українському селянстві в боротьбі проти польського визвольного руху), все ж реформа не задовольняла селян, що жадали безвикупної землі і волі. Тому введення в дію указу від 30 липня 1863 р. викликало селянські заворушення.

Селяни не визнавали законності цього документа, вимагали повного скасування викупу або значного зниження його розміру. Подібні виступи селян спостерігалися в селах Стрижавці, Нападівці, Заливанщині і Лисіївці, Вінницького повіту [1], Майєрівці, Житомирського повіту [2], де селяни домагались зниження викупу до 1 крб. за десятину; в Любомирці, Помічній, Глиняному та Гнатівці, Бобринецького повіту [3]. Всього протягом вересня — грудня 1863 р. на Україні відбулось 122 селянських виступи, якими було охоплено 155 сіл з населенням понад 80 тис. чоловік. Причому в ряді сіл селяни відмовлялись слухати умовляння попів, які з шкури лізли, аби довести, що всі дії уряду, пов'язані з реформою, нібито благословені богом і приносять добробут і щастя.

Протягом останнього етапу селянського руху під час проведення реформи, тобто в 1864—1870 рр., на Україні відбулося 774 виступи, спрямованих проти кабальних викупних платежів, численних податків, тяжкої поміщицької експлуатації, гострого малоземелля, політичного безправ'я та інших залишків кріпосництва. Причому не менше 385 селянських заворушень, або майже половина їх загальної кількості, припадало на 1864 р., коли розмах руху продовжував залишатися ще досить інтен-

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 4 експ., оп. 203, спр. 209, арк. 11—13.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 302, спр. 116, арк. 38.
[3] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 52, спр. 35, арк. 29—30.

сивним. Як і в попередні періоди, боротьба в 1864—1869 рр. проявлялася у найрізноманітніших формах, проте найпоширенішою була масова відмова селян від сплати викупних платежів за відведені їм землі. Вважаючи їх своєю споконвічною власністю, селяни цілих сіл, а то й волостей відмовлялися вносити викупні платежі, вимагаючи скасування цієї дуже обтяжливої для них повинності. Всього в 1864—1870 рр. на Україні відбулось не менше 400 виступів селян, спрямованих проти тяжкого викупу. Ними було охоплено близько 700 сіл з населенням 289 тис. чоловік.

Поряд з відмовами платити викуп селяни припиняли виконання панщинної повинності, вирубували поміщицькі ліси, нищили їх посіви, чинили опір розмежуванню земель, самочинно переобирали сільських старост і волосних старшин. Значного розмаху набрали також підпали поміщицьких маєтків і майна. Так, лише на Правобережній Україні з 1864 по 1869 р. мали місце 145 підпалів, якими було завдано збитку на суму близько 414 тис. крб. У 159 селах України селяни чинили опір місцевим органам влади в проведенні розмежування поміщицьких і селянських земель, в 45 селах захоплювали поміщицькі землі тощо.

Таким чином, в 60-х роках XIX ст. в українських губерніях відбулось не менше 2870 селянських виступів, якими було охоплено 4390 сіл з населенням понад 2,2 млн. чоловік. По окремих губерніях і періодах селянські заворушення розподілялися так:

Губернії	Березень—травень 1861	Червень—вересень 1861	Жовтень 1861—січень 1863	Лютий—серпень 1863	Вересень—грудень 1863	Січень 1864—квітень 1870	Всього
Чернігівська	59	4	49	12	2	23	149
Харківська	56	20	96	13	2	38	225
Полтавська	5	2	175	27	1	35	245
Київська	188	34	267	108	64	296	957
Подільська	214	32	221	55	36	199	757
Волинська	65	11	100	24	12	153	365
Катеринославська	12	9	29	16	2	20	88
Херсонська	17	3	15	11	2	6	54
Таврійська	6	2	9	9	1	4	31
Разом	622	117	961	275	122	774	2871

З цієї таблиці видно, що найбільша кількість селянських заворушень припадала на губернії Правобережної України, де з давніх-давен існували особливо гострі соціальні і національно-релігійні суперечності. Тут склались вікові традиції класової боротьби і селяни були об'єднані у великі сільські громади (до тисячі і більше чоловік). На Правобережній Україні протягом 60-х років відбулося 2079 виступів селян (77,2% загальної кількості).

В Харківській, Чернігівській і Полтавській губерніях селянських заворушень було значно менше. Всього в 60-х і на початку 70-х років

XIX ст. тут відбулося 609 виступів, або 21,6% їх загальної кількості. Однією з причин порівняно слабкого селянського руху на Лівобережній Україні було розосередження значної частини поміщицьких селян по дрібних маєтках.

На Півдні України виступів селян було ще менше. В період проведення реформи тут зареєстровано 173 селянські заворушення. Це пояснюється менш розвинутими кріпосницькими відносинами, наявністю значних просторів вільних земель, які здавалися поміщиками в орендне користування селян, і широкими можливостями для заробітків. Тому селяни Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній не так різко реагували на зменшення наділів та інші грабіжницькі риси реформи.

Отже, за своєю спрямованістю і метою селянський рух 60-х років був продовженням антикріпосницьких заворушень передреформених років. Як і раніше, селяни боролися за безплатне одержання землі і волі. Але виступи 60-х років мали й свої особливості. Однією з них було збільшення числа учасників і поширення виступів на значно ширшій території, ніж у дореформені роки.

Другою особливістю селянських виступів 60-х років XIX ст. була порівняно висока ступінь активності їх учасників. Про це, зокрема, яскраво свідчить той факт, що із загальної кількості 2870 селянських заворушень лише 898, або близько третини їх, були припинені умовляннями та погрозами, решта ж придушувалась з допомогою поліції і військ.

Характерною рисою селянських заворушень 60-х років була більша різноманітність, ніж в дореформені роки, приводів, лозунгів і форм руху. Поряд з невиконанням панщизняних повинностей, підпалами поміщицьких маєтків, вбивствами поміщиків, що бувало і в передреформені роки, селяни відмовлялися обирати уповноважених для підпису уставних грамот, самоправно переобирали сільських та волосних службових осіб, припиняли сплату податків та викупних платежів, чинили опір розмежуванню поміщицьких і селянських земель тощо.

Серед селян широко розповсюджувались лозунги: «Воля без будь-яких зобов'язань перед поміщиком», «Вся земля селянська, вона давно відроблена працею наших предків», «На поміщиків більше працювати не хочемо і не будемо», «Не слухайтесь чиновників і попів: вони підкуплені поміщиками і приховують справжню волю, обдурюють народ».

Рух проти панщини на Україні був основною формою антипоміщицької боротьби, тоді як, наприклад, в нечорноземних губерніях Росії і Передуралля селяни переважно відмовлялися сплачувати оброк, розправлялися з представниками влади тощо. Відмова виконувати панщину часто супроводжувалася насильним згоном з панських ланів дворових і найнятих робітників, сутичками з поліцією і військами. 1168 селянських виступів — більше третини їх загального числа — були антипанщизняними. Це випливало насамперед із господарських особливостей України і завдавало дошкульних ударів поміщицьким маєткам.

Серед інших форм і видів боротьби помітно виділявся опір введенню уставних грамот та відмова селян вносити викупні суми, сплачувати оброк та податки. Перша з них охопила п'яту і друга — шосту частину

всіх селянських виступів, що відбулися на Україні в 60-х роках XIX ст. Питома вага інших форм боротьби була значно меншою. Так, наприклад, сутички селян з поліцією і військами становили близько 5% загального числа заворушень, підпали маєтків — близько 4%, опір розмежуванню земель — 3%, масові порубки лісів — 3% і т. д.

Для селянського руху в зв'язку з реформою 1861 р. характерний неоднаковий ступінь участі в ньому різних соціальних шарів селянства. Найактивнішою рушійною силою антипоміщицьких виступів 60-х років була сільська біднота, яка вийшла з кріпосної залежності в найскрутнішому становищі. Це, зокрема, підтверджується рядом донесень офіційних осіб. Так, за свідченням канівського повітового справника, при введенні уставних грамот більше ніж в 30 населених пунктах, де він особисто був присутній, «попереду повного сходу завжди... [стояли] переважно люди з городників, піших господарств та бобилів, і вони-то більше всіх чинили опір в прийнятті грамот і заперечували проти правил, в них указаних» [1].

Заможні селяни хоч і були зацікавлені в радикальному вирішенні аграрного питання, проте діяли нерішуче, часто займали вичікувальну позицію, а іноді й подавали допомогу царським властям у придушенні селянських заворушень. Той же канівський повітовий справник писав 6 квітня 1862 р., що при обговоренні уставних грамот на сільських сходах поважні господарі «здебільшого стоять позаду, не виявляючи ні заперечення, ні згоди» [2]. А в с. Рудницькому, Ольгопільського повіту, місцевим багатієм Піддубним були видані поліції найактивніші учасники селянських виступів, які відбувалися тут у 1862, 1864 і 1865 рр. Особливо активну допомогу царизму в придушенні селянського руху подавали сільські глитаї, які обіймали посади сільських старост, волосних старшин і волосних суддів.

Посилення експлуатації та різних утисків з боку сільської буржуазії, природно, не могло не сприяти дальшому загостренню внутріселянської класової боротьби в пореформеному селі. У відповідь на численні утиски багатіїв бідняцько-середняцькі маси, поряд з боротьбою за знищення поміщицьких латифундій та інших пережитків кріпосництва, все частіше виступали і проти нових експлуататорів-куркулів. Так, уже в перші пореформені роки на Україні спостерігалось немало випадків самоуправного усунення селянами куркулів з посад сільських старост і волосних старшин. В с. Рудницькому, Ольгопільського повіту, селянами був забитий згадуваний уже куркуль Піддубний, що видав поліції організаторів селянського виступу. Селяни с. Теофіпільки, Старокостянтинівського повіту, зібравшись 15 червня 1869 р. біля волосної управи, напали на місцевого куркуля-лихваря Юхимовича і побили його. Потім, незважаючи на заборону станового пристава, попа і судового слідчого, покарали його різками. Причиною цього були численні утиски, які завдавав Юхимович селянам [3]. Виступи селян проти куркулів мали місце в селах Білці, Охтирського повіту; Данилівці, Мелітопольського повіту;

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 300, спр. 142, арк. 117.
[2] Там же, арк. 112.
[3] Там же, оп. 303, спр. 63, арк. 230, 248; спр. 414.

Селянський рух на Україні в 1861—1865 рр.

Олександрівці, Павлоградського повіту; Середній Деражні, Новоград-Волинського повіту; та інших. Всього ж протягом 60-років XIX ст. на Україні відбулося не менше 47 антикуркульських виступів селян. Все це свідчить про те, що вже під час проведення реформи 1861 р. почалася друга соціальна війна на селі — між сільською біднотою і сільською буржуазією. Рік у рік ця війна загострювалася й посилювалася.

Отже, військовою силою, різками, багнетами царизму вдалося придушити розрізнені виступи селян, здійснити грабіжницьку реформу і таким чином відстрочити на деякий час неминучий революційний вибух. Це сталося тому, що темні, забиті селяни не змогли в той час піднятися на свідому боротьбу за свободу. Наївна віра селян у міфічну справедливість царя, в можливість одержання землі і волі з його рук стримували їх від рішучих дій, прирікаючи їх виступи на невдачу. «Селянські повстання того часу,— підкреслював В. І. Ленін,— лишились одинокими, роздробленими, стихійними «бунтами», і їх легко придушували» [1].

Слабою стороною селянського руху 60-х років XIX ст., яка в певній мірі зумовила їх поразку, була відсутність узгодженості у виступах селян окремих повітів і губерній, локальний характер заворушень, їх розрізненість і неорганізованість.

Хоч в цілому рух досяг значного розмаху, все ж він одноразово охоплював незначну частину населення. Так, у період свого найбільшого піднесення в березні — травні 1861 р. він поширився на 920 сіл з числом жителів близько 500 тис. чоловік, що становило близько 10% усіх поміщицьких селян України. В наступні етапи руху процент селян, що брали участь у селянських заворушеннях, був ще менший. Зокрема в період завершення введення уставних грамот (лютий — серпень 1863 р.) він становив 6,6% поміщицьких селян, під час утворення мирових установ і селянського «самоврядування» (червень — вересень 1861 р.) —1,6% і в період масового переведення селян на викуп (вересень — грудень 1863 р.) — 1,5%. До того ж далеко не всі жителі сіл, охоплених заворушеннями, брали участь у русі. Отже, число учасників руху, сила їх натиску на тогочасний суспільно-політичний лад були недостатні.

Найголовнішою причиною слабості селянського руху 60-х років XIX ст. була відсутність в той час у країні робітничого класу, здатного очолити селянські маси і повести їх на штурм царизму і кріпосництва, нечисленність і слабість революціонерів-демократів, утопічність їх поглядів, наявність серйозних помилок у програмі польських повстанців, зокрема обмеженість аграрних вимог та проголошення великодержавницьких гасел про відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Не було в селян і політичних вимог, що визначали б мету їх боротьби.

Та незважаючи на свою поразку, виступи селян України 60-х років XIX ст. посідають важливе місце в історії нашої країни. Примушуючи панівний клас дворян-кріпосників і царський уряд до прискорення реалізації законоположень 19 лютого, до деяких поступок, селянський рух тим самим дещо полегшував тяжке становище пригноблених мас і прочищав шлях до розвитку більш прогресивних, капіталістичних відносин.

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62.

РОЗДІЛ XII

СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

НОВІ УМОВИ ДЛЯ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ

Селянська реформа 1861 р., як і проведені після неї земська, судова, фінансова, цензурна та інші реформи 60-х років XIX ст., незважаючи на їх обмеженість і половинчатість, безсумнівно відіграла позитивну роль в історії нашої країни. Будучи, за визначенням В. І. Леніна, «побічним продуктом революційної боротьби» [1], реформа 1861 р. являла собою певну грань на зламі двох соціально-економічних формацій — феодально-кріпосницької і капіталістичної. В результаті її здійснення істотно змінилися виробничі відносини і були створені необхідні умови для становлення нового, капіталістичного базису.

Зміни виробничих відносин — зв'язків і взаємин між людьми в процесі виробництва — відбувалися в усіх їх складових частинах, тобто як у формах власності на знаряддя виробництва, а отже, і в залежному від них становищі різних соціальних груп у виробництві, так і у формах розподілу продуктів праці. Одним із чинників, що мав вирішальний вплив на зміну виробничих відносин, був підрив, а потім і знищення монопольного права дворян на землю. Ще у 1801 р. під впливом зростаючих товарно-грошових відносин та інших явищ буржуазного розвитку царський уряд змушений був санкціонувати вільну купівлю-продаж незаселеної землі. Проте через численні обмеження, передбачені тогочасними законами, гостру нестачу вільної робочої сили та ряду інших причин купівля земель особами недворянського стану в дореформений період не дістала значного поширення. Загальна площа земель, придбана купцями, міщанами та селянами українських губерній з 1801 по 1858 р., становила всього лише кілька сот тисяч десятин, тоді як володіння дворян досягали 27 млн. дес.

Реформа ж 1861 р. відкривала широкі можливості для приватновласницького недворянського підприємництва. Після її проведення виключне право дворян на землю було остаточно підірване. І вже в 1877 р. у

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 95.

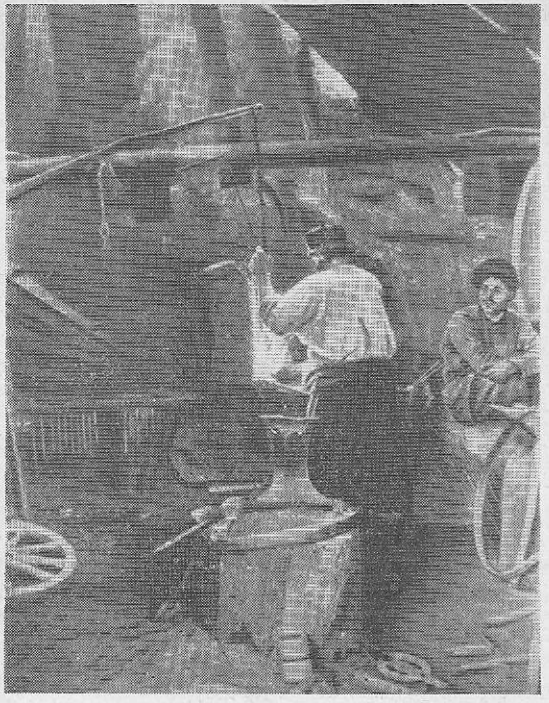

У кузні. *Художник А. Менцель.*

приватній власності осіб недворянського стану українських губерній перебувало понад 3,6 млн. дес. землі. Дворянське ж землеволодіння загалом на Україні за цей час (до 1877 р.) зменшилось до 16,8 млн. дес., або на 37,6%[1].

Таким чином, у результаті реформи були створені необхідні умови для зростання безстанового землеволодіння, для створення буржуазної приватної власності на землю, що й відкривало широкі можливості для розвитку капіталізму в сільському господарстві країни.

Не менш важливим чинником для ліквідації старих феодально-кріпосницьких виробничих відносин і утвердження нового, капіталістичного базису було знищення особистої залежності селян від поміщиків. Воно, по-перше, докорінно змінило становище і взаємовідносини різних соціальних груп у виробництві і, по-друге, вивільнило велику кількість робочих рук для зростаючої промисловості і капіталістичного сільського господарства. В результаті реформи 1861 р. тільки в 9 українських губерніях було обезземелено 220 тис. ревізьких душ. Складаючи разом з сім'ями понад 440 тис. чол., ця група селянського населення становила значний резерв для постачання дешевою робочою силою як поміщицьких економій, так і промисловості та транспорту.

Численним резервом робочої сили для промислових підприємств і капіталістичних економій було й малоземельне селянство, звільнене від особистої залежності. Все це, разом із дедалі поглиблюваним суспільним поділом праці, розвитком міст і ростом міського населення, розшаруванням селянства на дві крайні соціальні групи — сільську буржуазію і сільську бідноту — неминуче повинно було привести до глибоких змін і в сфері обміну, до дальшого розширення внутрішнього і зовнішнього ринку, втягнення у сферу товарно-грошових відносин не тільки промисловців і великих землевласників, але й основних мас селянства.

---

[1] Див.: «Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России», вып. III, стор. 12—18; вып. VIII, стор. 12—17.

Всі ці зміни мали буржуазний характер і дещо послаблювали суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами, які так загострились напередодні реформи 1861 р. Нові, більш прогресивні капіталістичні виробничі відносини, незважаючи на опір численних пережитків кріпосництва, успішно прокладали шлях дальшому розвитку продуктивних сил. Цьому в певній мірі сприяло і одержання поміщиками викупної позики від уряду, частина якої була використана ними для перебудови своїх господарств на капіталістичних засадах.

Як свідчать численні документи та спогади сучасників, значна частина коштів, одержаних поміщиками під час реформи, була витрачена ними на бали, поїздки за кордон та інші витрати, зв'язані з розкошами їхнього паразитичного життя. Проте певні суми все ж були вкладені в промисловість і сільське господарство і відіграли, безперечно, позитивну роль в дальшому розвитку продуктивних сил країни.

Отже, незважаючи на свою обмеженість і половинчатість, реформа 1861 р. мала буржуазний характер, вона створила певні умови для перемоги на Україні, як і в усій Росії, більш прогресивної капіталістичної формації. «І після 61-го року,— писав В. І. Ленін,— розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття» [1].

РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА

Розвиваючись вглиб і вшир, капіталізм дедалі більше втягував у свою орбіту і дрібне селянське господарство. Звільнившись від особистої залежності поміщиків, селяни, як указував В. І. Ленін, ставали під владу грошей, потрапляли в умови товарного виробництва, опинялись у залежності від капіталу, що народжувався [2]. Відчуваючи гостру потребу в грошах, необхідних для сплати викупних платежів і численних податків, для оренди землі і придбання конче необхідних знарядь праці та інших промислових товарів, селяни уже не могли обійтися без ринку, змушені були часто продавати не тільки лишки, але й необхідні їм самим продукти своєї праці.

А це не могло не вплинути на становище і дальший розвиток селянського господарства. Уже в перші пореформені роки в селянських господарствах України значно збільшується посівна площа на надільних землях. Так, лише в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях вона за 1881—1893 рр. зросла з 4,5 до 6,1 млн. дес., або більше ніж на 35%. На початку XX ст. селянські господарства цих губерній збирали близько 210 млн. пудів зерна [3], що разом із урожаєм в області Війська Донського становило 20% загального врожаю Європейської Росії. Вирощувалися поліпшені породи худоби, зростали посіви цукрових бу-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.
[2] Там же.
[3] Див.: «Статистический справочник по югу России», стор. 25.

ряків, тютюну, соняшника, картоплі та інших технічних культур, далі розвивалося садівництво, бджільництво. Так, наприклад, на початок 70-х років XIX ст. в селянських господарствах Правобережної України збиралося вже близько 2,8 млн. четвертей картоплі, частина якої продавалась для промислової переробки. Із 7,2 млн. берківців (72 млн. пудів) цукрового буряку, що збирався на початку 70-х років в Київській, Подільській і Волинській губерніях, 45% вирощувалось у селянських господарствах [1]. Неухильно зростає і питома вага селянських господарств у вирощуванні технічних культур. Із загальної кількості 3802 дес., засіяних тютюном у 80-х роках XIX ст. в Ніжинському повіті, лише 853 дес. належали поміщикам, решта — сільським громадам. В цілому по Чернігівській губернії поміщицька частка тютюнових посівів становила в цей час 27%, тоді як селянська — понад 68% [2].

Одночасно з цим у багатьох селянських господарствах на Україні спостерігається все ширше застосування різних машин і удосконалених знарядь праці, зокрема залізних плугів, борін, сівалок, віялок тощо. За приблизними підрахунками, в середньому по Європейській Росії поліпшені знаряддя праці становили в 90-х роках XIX ст. в поміщицьких господарствах 42 і в селянських — 21%. А на півдні країни — загалом в господарствах від 50 до 91% і в селянських господарствах — від 45 до 69% [3].

Ясна річ, що користування новітніми знаряддями праці, а також вирощування цукрових буряків і тютюну, обробіток яких вимагав значної кількості робочих рук і коштів, були доступні лише заможнім селянам, що протягом усього пореформеного періоду міцніли за рахунок розорення більшості дрібних, економічно слабких селянських господарств. Поставлені у самостійне відношення до ринку, селяни дедалі глибше розшаровувались на два протилежні полюси — куркулів та сільських пролетарів.

Певне уявлення про ступінь розшарування селянства на Україні дає розподіл між його основними групами надільної, приватновласницької і орендної землі, робочої худоби, сільськогосподарського реманенту та інших знарядь і засобів виробництва, а також використання найманої праці. Найбільш повними є відомості про надільне землеволодіння селян, яке по Україні, як і по всій Росії, було нерівномірним, що в основному пояснюється різними географічно-історичними обставинами в різних районах країни, різним ступенем пограбування селян поміщиками напередодні і в період реформи 1861 р. та відповідними соціальними змінами, що відбувалися на селі в пореформений період.

Диференціація надільного землеволодіння на початку XX ст. досягла значних розмірів. Аналізуючи це явище, В. І. Ленін вказував на наявність в цей час трьох основних прошарків селянства: нижчого, середнього і вищого. Найчисленнішою групою селянських господарств були двори з наділом до 5 дес., яких нараховувалось на Україні в 1905 р.

[1] Див.: «Календарь Юго-Западного края на 1873 год», К., 1872, стор. 158—159.
[2] Див.: В. П. Теплицький, Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, стор. 217.
[3] Див.: «Аграрный вопрос», т. 2, М., 1907, стор. 575.

1,3 млн. дворів, що становило майже 44%. У їх володінні знаходилось 4,2 млн. дес. землі, або до 21% всього надільного землеволодіння України.

Господарств з наділом від 5 до 10 дес. в губерніях України було понад 1176,9 тис., або майже 40% загальної кількості дворів. Їм належало 8440,6 тис. дес., або 42,3% всієї площі надільного землеволодіння. Господарства вищої групи, що володіли наділами понад 10 дес. на двір, становили на Україні 16,5% (491,7 тис. дворів). В їх володінні перебувало 7335,1 тис. дес., або близько 37% всієї площі надільної землі.

Але було б неправильно визначати співвідношення різних соціальних груп сільського населення лише за даними надільного землеволодіння. Бо, як відзначав В. І. Ленін, «багаті селяни не на своїх наділах розживаються: вони *купують* багато землі, купують і «навічно» (тобто в свою приватну власність) і «на роки» (тобто орендують), купують і у поміщиків, і у свого брата-селянина, у того, хто кидає землю, хто з нужди здає в оренду наділи» [1].

Для основної маси селянства купівля землі була недоступна. До того ж ціни на землю весь час зростали. Так, наприклад, якщо на початку 60-х років XIX ст. продажна ціна землі в Полтавській губернії в середньому становила 20 крб. 12 коп., то на початку XX ст. вона вже досягала 500 і навіть 600 крб. за десятину, тобто приблизно за 40 років ринкова ціна землі зросла в 30 разів. По Україні в цілому середня ціна десятини землі в 1893—1902 рр. у порівнянні з 1862—1872 рр. зросла майже в 4,5 раза, на Півдні України — в 6,38 раза, а в Таврійській губернії — більше ніж у 8 разів. Як відзначалось у доповіді Херсонської губернської земської управи, тільки з 1892 по 1905 р. продажна ціна однієї десятини землі виросла з 123 до 250 крб. Ціни ці ненормальні,— говорилося в доповіді. Вони підняті ажіотажем і не відповідають продуктивності землі [2]. В Подільській губернії ринкова ціна десятини землі при оптовій продажі дорівнювала 210 крб. [3]

Особливо дорого коштували в той час дрібні земельні ділянки, розміром в 1, 2, 5 дес., на придбання яких могли ще розраховувати бідняцько-середняцькі господарства. Так, одна десятина землі невеликої ділянки оцінювалась у 1898 — 1902 рр. в три рази дорожче, ніж при продажу великими ділянками, розміром у 1500—2000 дес.[4]

Переважна більшість селянства, виснажена викупними платежами і численними податками, не мала змоги купувати землю. Це було доступно лише невеликій купці сільських багатіїв.

Перехід переважної більшості приватних земель до куркульських господарств яскраво ілюструється розмірами куплених ділянок. Так, наприклад, дрібні купівлі розміром до 5 дес. в Європейській Росії у 1863—1902 рр. становили за числом угод 34,55%, а за кількістю землі —

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 334—335.

[2] Див.: «Аграрное движение в России в 1905—1906 гг.», ч. II, СПб., 1908, стор. 489.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, 4 діловодство, оп. 703, спр. 58, арк. 123.

[4] Див.: В. В. Святловский, Мобилизация земельной собственности в России (1861—1908 гг.), СПб., 1911, стор. 89.

лише 0,54%, тоді як купівлі великих ділянок (понад 100 дес.) — відповідно 18,11% і 88,74% [1].

Важливо відзначити, що утворення селянського поземельного банку, а також ряд інших заходів царського уряду у 80-х роках XIX ст., як-от: скасування тимчасовозобов'язаного стану, подушного податку, переведення на викуп державних селян тощо — не змінили становища. Основна маса купленої землі продовжувала переходити до рук куркульства. Причому це явище мало місце як при індивідуальній купівлі, так і при придбанні землі через громади і товариства, створювані селянами з цією метою, в яких вплив сільських глитаїв був надзвичайно великий.

Про зосередження більшості куплених селянськими товариствами земель в руках заможної верхівки села свідчить, зокрема, розподіл її в товариствах Ананьївського повіту, Херсонської губернії у 80-х роках XIX ст. З 833 господарств, об'єднаних в товариства, 657 господарств купували ділянки землі розміром від 1 до 11 дес., 71 — від 11 до 18 дес., 43 — від 18 до 25 дес., 42 — від 25 до 50 дес. і 20 — понад 50 дес.[2] Отже, майже 80% членів товариств купували дрібні земельні ділянки від 1 до 11 дес. на двір, причому в руках цієї найчисленнішої групи зосереджувалося трохи більше 43% всієї придбаної товариствами землі, тоді як на п'яту частину членів товариств припало майже 57%.

Не менш показовим з цього погляду є розподіл купленої землі між членами Людовицького селянського товариства, Кременецького повіту, Волинської губернії. З 93 членів цього товариства, що купили в 1898 р. у поміщика Лехоми 467 дес. землі, переважна більшість купувала невеликі ділянки землі розміром до 5 дес. У їх володіння перейшло близько 185 дес. землі, тоді як меншість — 26 господарств — придбали близько 260 дес. землі, що становило майже три п'ятих купленої земельної площі [3].

Зосередження основної маси землі, купленої селянами, в руках куркульства видно і з розподілу селянського приватного землеволодіння України за розмірами володінь.

Розмір володінь	Число володінь	% до загального числа	Кількість землі в десятинах	% до загальної площі
До 10 дес.	94850	73,03	308056	9,78
Від 10 до 50 дес.	25439	19,58	561258	17,84
Від 50 до 100 дес.	4413	3,39	321980	10,23
Понад 100 дес.	5196	4,0	1955573	62,15
Разом	129898	100,0	3146867	100,0

[1] Див.: В. П. Теплицький, Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні, стор. 151.

[2] Див.: «Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Ананьевский уезд», Херсон, 1886, стор. 124.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, 5 діловодство, оп. 700, спр. 57, арк. 27—28.

Як бачимо, понад 90% земельної площі, яка перебувала в приватній власності селянства України, було зосереджено в руках найбільш заможної чверті його з володіннями понад 10 дес. на двір.

Шукаючи виходу з гострого малоземелля, селяни вдавалися до оренди поміщицької землі. За офіційними даними, з 1877 по 1905 р. площа позанадільної землі, орендованої селянами, збільшилася в дев'яти українських губерніях з 2590,3 до 4214,4 тис. дес., або майже на 39%. Одночасно з поширенням оренди зростали і орендні ціни. Так, наприклад, у Херсонській губернії середня орендна ціна однієї десятини землі була в 1886 р. 5 крб. 65 коп., в 1898—1900 рр.—8 крб. 57 коп., в 1901—1904 рр.—11 крб. 04 коп., а в 1905 р. вона піднялась до 12 крб. 50 коп. [1] В інших губерніях України орендна ціна на землю була ще вищою. Так, у Полтавській губернії з 1896 по 1901 р. вона виросла з 8 крб. 39 коп. до 12 крб. 60 коп., а в 1905—1909 рр. орендна ціна однієї десятини землі під озимий посів становила 15 крб. 93 коп. [2]

Особливо високі орендні ціни були на землю, що здавалася дрібними ділянками, розміром в 1—2 дес. і до того ж на невеликий строк. Так, у південній частині Кам'янецького повіту, Подільської губернії, плата за десятину землі при дрібній річній оренді досягала 18 крб., тоді як при довгостроковій оренді великих клинів — не більше 10 крб. [3]

Необхідно відзначити, що на початку XX ст. на Україні були всі види оренди: грошова, відробіткова, з частки і з половини, причому переважаючою була грошова форма оренди, що видно з даних розподілу оренди за основними її формами в Київській губернії. В 1905—1906 рр. на Київщині було зареєстровано 633 випадки здачі землі в оренду, в тому числі: за гроші — 565. Аналогічне становище було і в інших губерніях України. В ряді місць досить поширеними формами оренди були відробіткова і з частки врожаю.

Заможна верхівка села та орендарі-лихварі іноді оптом орендували в поміщиків великі земельні масиви і передавали їх за певну доплату суборендарям, найчастіше — дрібним орендарям-селянам. Подекуди заможні селяни об'єднувались в артілі і брали в оренду з метою спекуляції цілі маєтки. Сім таких куркульських об'єднань було, зокрема, в Бахмутському повіті, Катеринославської губернії. Ними було взято в оренду близько 2,9 тис. дес. землі по 2 крб. 24 коп. за десятину. Половину цієї площі вони залишили собі, а решту здали в суборенду місцевим селянам, стягнувши з них орендну плату вже по 6 крб. 25 коп. за десятину. В результаті цієї спекулятивної махінації куркульські артілі одержали прибутку 1795 крб.[4]

Оренда, як і купівля поміщицької землі, не розв'язувала і не могла розв'язати проблеми малоземелля основної маси селянства, бо переваж-

---

[1] Див.: П. Маслов, Крестьянское движение в России, ч. I, М., 1923, стор. 14.
[2] Див.: «Крестьянское хозяйство», М., 1915, стор. 65.
[3] Див.: «Аграрное движение в России в 1905—1906 гг.», ч. II, стор. 112.
[4] Див.: «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», т. 2, стор. 186—187.

на більшість орендованих земель (від 50 до 84%) потрапляла до рук за можної верхівки села.

Не минали куркульських рук і наділи зубожілої частини селянства Часто, не маючи змоги прожити із свого мізерного поля, біднота шукала заробітку поза своїм господарством, а землю здавала в оренду. Так, за свідченням сучасників, у багатьох селах Херсонської губернії окремі кур кулі орендували по 20 і більше селянських наділів [1]. У Дніпровському повіті, Таврійської губернії, 18% господарств — сільські багатії — засі вали більшу площу надільних земель, ніж 40% селян бідних (62 тис проти 56 тис. дес.) [2]. Таке саме явище спостерігалось у 80-х роках XIX ст і в Мелітопольському повіті цієї ж губернії.

Таким чином, як купівля, так і оренда поміщицьких, казенних та інших земель, не розв'язуючи проблеми малоземелля, сприяли розвитко ві нерівномірності в розподілі земельних угідь між окремими групам сільського населення, прискорювали процес класового розшарування се лянства, зміцнювали економічні позиції сільської буржуазії.

Класова диференціація селянства України яскраво характеризуєть ся й дуже нерівномірним розподілом робочої худоби між різними його групами. Ось що постає з матеріалів військово-кінських переписів 188 і 1891 рр. (у процентах) [3].

Губернії	Безкінні	З одним конем	З двома кіньми	З трьома і більше
Київська	61,9	8,8	20,1	9,2
Подільська	51,4	1,5	32,5	14,6
Волинська	34,7	4,9	20,0	40,4
Харківська	41,9	31,2	16,7	10,2
Полтавська	57,1	25,8	12,1	5,0
Чернігівська	28,2	18,3	22,1	31,4
Катеринославська	41,4	16,1	27,4	15,1
Херсонська	38,6	6,6	32,0	22,8
Таврійська	26,1	7,1	28,4	38,4
В середньому по Україні	42,4	13,4	23,4	20,8

Отже, майже половина селян «господарювала» без коней — основної тяглової сили хліборобів, тобто перебувала на грані цілковитого зубожіння. Лише близько чверті господарств було середньої руки і п'ята частина — заможних.

Різка нерівномірність існувала і в забезпеченні різних груп селянських господарств сільськогосподарськими машинами та удосконалени

[1] Див.: Н. Бржеский, Крестьянская земельная община по новым данным.— Журн. «Экономическое обозрение», 1898, № 1, стор. 37.

[2] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 84.

[3] «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии...», ч. 1 СПб., 1903, стор. 204—205, 208—209.

ми знаряддями праці. Так, наприклад, бідняцькі господарства Катеринославського повіту наприкінці 80-х років XIX ст. були в п'ять разів гірше забезпечені плугами, ніж куркульські [1]. З 2672 жниварок і косарок, що знаходились у 80-х роках в селянських господарствах Мелітопольського повіту, 2476 належали заможній верхівці села — куркулям. Лише ця верства селянства могла користуватися найманою працею. В Катеринославській губернії, наприклад, господарства з найманою робочою силою становили в кінці XIX ст. 13% всіх селянських дворів [2].

Отже, на початок 90-х років XIX ст. на Україні, як і в усій Росії, вже цілком склалися такі основні групи сільського населення: біднота, середнє селянство, заможне селянство (куркулі), а також поміщики та крупна сільська буржуазія, що володіли латифундіями. За питомою вагою перша група селянства становила близько трьох п'ятих, друга — однієї четвертої і третя — понад одну шосту частину господарств. В групі сільської бідноти на один двір припадало близько 4 дес., середнього селянства — до 7 дес. і в групі сільської буржуазії — майже 22 дес. на двір. На одне поміщицьке господарство на Україні в середньому припадало 334 дес.

Характеризуючи зміни, які відбулися в селянстві в пореформений період, В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» вказував, що «старе селянство не тільки «диференціюється», воно цілком руйнується, перестає існувати, витіснюване цілком новими типами сільського населення,— типами, які є базисом суспільства з пануючим товарним господарством і капіталістичним виробництвом. Ці типи — сільська буржуазія (переважно дрібна) і сільський пролетаріат, клас товаровиробників у землеробстві і клас сільськогосподарських найманих робітників» [3].

В процесі розкладу селянства змінювався і зовнішній вигляд села. Поряд з похилими хатинами сільської бідноти з побитими шибками і солом'яними стріхами, виростали будинки сільських багатіїв, вкриті черепицею або залізом, з світлими вікнами і широкими садибами.

Клас сільської буржуазії — куркульство, зосереджуючи в своїх руках близько 40% надільних і приватних селянських земель, до 80% орендних земель, понад 50% робочої і продуктивної худоби, переважну більшість селянських машин і удосконалених знарядь праці, наприкінці XIX ст. відігравав вже значну роль в економічному житті країни. Біднота ж — більше половини сільського населення — була основним джерелом формування промислового і сільськогосподарського пролетаріату, головною рушійною силою класової боротьби на селі.

Кількість сільськогосподарських робітників зростала протягом усього пореформеного періоду і на кінець XIX ст. вже становила величезну армію. За даними першого всеросійського перепису населення, в 1897 р. на Україні налічувалось понад 425 тис. робітників, зайнятих на постій-

---

[1] Див.: Б. Н. Книпович, К вопросу о дифференциации русского крестьянства, СПб., 1912, стор. 31.

[2] Див.: «Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 г.». Приложение за 1898 год, стор. 66—69.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 141.

ній роботі в поміщицьких економіях, куркульських господарствах і різних промислах. Насправді ж їх було значно більше.

Сільськогосподарські робітники України в основному були сезонні, вони працювали в капіталістичних економіях і куркульських господарствах протягом літнього періоду. Після закінчення польових робіт значна частина робітників шукала роботи в промисловості або розходилася по домівках.

Здебільшого сезонні сільськогосподарські робітники були переважно наймитами з наділом, тобто мали своє мізерне господарство. Поряд з цим в куркульських і поміщицьких господарствах України працювали і постійні робітники, які все далі відходили від власного господарювання. Питома вага їх серед сільськогосподарського пролетаріату була досить значною.

Незважаючи на крайню малописьменність, темноту і загальну відсталість, сільськогосподарський пролетаріат дедалі більше виділявся з загальної маси селянства як своїм кругозором, так і своєю класовою свідомістю та ідеологією. В. І. Ленін писав: «На зміну осілому, забитому, прирослому до свого села кріпакові, що вірив попам і боявся «начальства», виростало нове покоління селян, які побували на відхожих промислах, у містах, і навчилися дечого з гіркого досвіду бродячого життя і найманої роботи» [1].

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ

В пореформений період становище основної маси селянства рік у рік погіршувалося.

Однією з головних причин убожества й злиднів широких мас селянства було гостре малоземелля, яке в пореформені роки весь час зростало. Мізерні селянські наділи дробилися й дробилися. Так, наприклад, якщо в 1860 р. на Правобережжі України на одну ревізьку душу в середньому припадало близько 3 дес. землі, а в 1880 р.— трохи більше 2 дес., то в 1900 р. середній наділ ледве досягав 1,5 дес. На Лівобережній Україні середній наділ на одну ревізьку душу за цей же час зменшився з 3,3 до 1,7 дес. і на Півдні України — з 6,2 до 2,5 дес. [2] Таким чином, за 39 років розмір наділів на одну ревізьку душу зменшився більш як у два рази.

Особливо гостре малоземелля було в районах культивування цукрових буряків, від вирощування яких поміщики одержували високі прибутки. Тут абсолютна більшість земельної площі була в особистій власності поміщиків і лише незначна частина її — у володінні селян. Один з мирових посередників Могилівського повіту, Подільської губернії, писав у доповідній записці, що в районах розміщення плантацій цукрових буряків розмір середнього селянського наділу не перевищував 2 дес. на

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62—63.

[2] Див.: «Аграрный вопрос». Сборник статей, т. 1, М., 1906, стор. 23.

Миття овець перед стрижкою в поміщицькій економії. *Фото.*

двір. Зокрема, в с. Мурованих Курилівцях, Ушицького повіту, в якому налічувалось 554 двори, 26% господарств володіли земельними ділянками в 2—2,75 дес., 38% — від 0,25 до 1,75 дес., а 11% дворів (чиншовики) зовсім не мали польових наділів і користувались лише садибами [1]. Отже, 75% загальної кількості дворів або зовсім не мали землі, або користувались мізерними ділянками. Ще в тяжчому становищі були чиншовики. Середній розмір їх володінь становив у Подільській губернії 2,2 дес., а в окремих повітах і того менше.

Використовуючи кончу потребу селян на землю, поміщики та інші великі землевласники здавали їм частину своїх ланів на умовах середньовічних відробітків. Селяни, яким сутужно доставалася кожна копійка, на це мусили приставати. «Беремо, бо нікуди подітись. Он Мурасиха — так тій оброби за десятину дві десятини, висій своє зерно, та ще й з своєї десятини звези копи до неї в клуню, змолоти, віддай їй полову, третину соломи, та тоді вже забирай своє зерно та останні кулі й їдь додому. Он як у нас!» [2] — як пряме свідчення про цю нову страшну кабалу селянства звучать ці слова з оповідання Миколи Чернявського «Вода прибуває». Оренда поміщицької землі на умовах відробітків коштувала селянам

[1] Див.: «Аграрное движение в России в 1905—1906 гг.», ч. II, стор. 21.
[2] Микола Чернявський, Твори в двох томах, т. 2, К., 1966, стор. 51.

значно дорожче від грошової. Так, наприклад, у 80-х роках XIX ст. середня орендна ціна десятини землі на рік у Подільській губернії дорівнювала 7—8 крб., в той час як при оренді за відробітки вона обходилась селянинові від 50 до 90 крб.[1] І виходило, що такий орендар-селянин одержував від поміщика за свою працю значно менше навіть від робітника вільного найму. Аналізуючи дані департаменту земельних справ, В. І. Ленін визначав середню вартість повного обробітку селянським реманентом однієї десятини озимини у 6 крб. і вартість тих самих робіт за вільним наймом в 10 крб. 69 коп.[2] Селянин змушений був іти в таку кабалу тому, що вбогий наділ прив'язував його до сусіднього поміщика. Працюючи за мізерну плату, в кілька разів нижчу від фактичної вартості його праці, селянин неминуче розорявся і повільно перетворювався в пролетаря.

Однією із різновидів відробіткової оренди була половинщина, тобто селяни з орендованої землі віддавали поміщику половину врожаю. Один з мирових посередників Поділля у доповідній записці вказував, що «за половину врожаю вони [селяни] змушені виконати всі роботи по обробітку землі, засіяти власним насінням, зібрати врожай і завезти його в поміщицький маєток. Селяни змушені були з своєї половини виділити частину врожаю для нового посіву, в результаті чого їм залишалась не половина врожаю, а не більше четвертої його частини. Якщо ж вирахувати витрати селянина на оренду пасовищ, то в роки нижчесереднього врожаю селянам залишалась від усього врожаю сама лише солома. Нерідко поміщики вимагали від селян, крім половини врожаю, ще приплати по одному карбованцю з десятини... В результаті сільське населення з року в рік біднішає»[3].

Отже, половинщина, поряд з іншими різновидами поміщицької кабали, неминуче розоряла селян і гальмувала розвиток продуктивних сил. Бідний селянин обробляв землю убогою прапрадідівською технікою і прапрадідівським способом.

Незважаючи на значне зростання сільського населення, яке протягом 1870—1900 рр. збільшилось в українських губерніях з 12,2 до 20,7 млн. чоловік, виробництво сільськогосподарської продукції залишалось майже незмінним. Правда, за ці роки посівні площі в українських губерніях дещо збільшились (з 13,9 до 16,3 млн. дес.[4]), поліпшилась і їх структура, проте система ведення селянського господарства, спосіб обробітку грунту, знаряддя праці, забезпеченість робочою і продуктивною худобою основної маси селянства залишалися незадовільними.

Як і в попередні віки, основною системою землеробства в селянських господарствах України було трипілля. Новим було хіба те, що заможніші регулярно угноювали землю, а голота навіть не дотримувалася правильного чергування основних сівозмін — озимих, ярих і пару. В південних

---

[1] Див.: «Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти», т. 2, Кам'янець-Подільський, 1927, стор. 99.

[2] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 65.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, спр. 115, ч. II, арк. 32—36.

[4] Див.: «Сельское хозяйство Украины», Харьков, 1923, стор. 135.

губерніях зустрічалася ще й перелогова система. Обробляли грунт і збирали врожай селянські господарства майже всуціль примітивними знаряддями праці: важким дерев'яним плугом, однокінною сохою з двома лемешами, ралом, залізними і дерев'яними боронами, косами, серпами, вилами, граблями тощо. Правда, в кінці XIX — на початку XX ст. в заможніших селянських господарствах України, зокрема Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній все ширше застосовуються залізні плуги, букери, сівалки, віялки та інші удосконалені знаряддя праці. Значна ж частина селян цих губерній продовжує користуватися стародідівським реманентом. Так, наприклад, не менше 38% селян Катеринославського повіту не мали ні плугів, ні букерів [1].

Примітивні знаряддя праці, що зумовлювали поганий обробіток грунту, відсутність добрив, застосування середньовічних систем землеробства, відсталість агротехніки — все це було причиною низьких урожаїв у селянських господарствах, які були значно гіршими, ніж на землях поміщицьких економій. Так, наприклад, в 1900 р. в Київській губернії різниця по врожаю зернових становила 11 пудів і картоплі — 62 пуди на дес., у Волинській губернії — відповідно 5 і 41 пуд, Харківській — 11 і 23 пуди, в Таврійській — 5 і 29 пудів [2]. Особливо низькі врожаї були в бідняцьких господарствах. Вони здебільшого ледве досягали половини, а то й третини врожаю поміщицьких і куркульських господарств.

Сільська буржуазія і власники латифундій у нестримній гонитві за прибутками і дешевою робочою силою з року в рік посилювали економічний наступ на середнє і бідне селянство, всілякими неправдами позбавляли їх життєво необхідних угідь. Дрібні господарі просто задихалися від одного сусідства із великою «священою земельною власністю». Про це ми маємо дуже багато свідчень у селянських тогочасних скаргах. Так, наприклад, в одній із них на відомого капіталіста і землевласника Терещенка селяни скаржились, що той відмовляється поступитись їм хоч частиною землі на будь-яких умовах, а здає всю землю в оренду купцям. Раніш вони спільно з колишнім поміщиком користувались одним водопоєм, а Терещенко заборонив їм не тільки поїти худобу, а й брати воду для себе, і їм навіть ніяк готувати їжу, бо на їхніх землях немає жодного колодязя. «Земля Терещенка обійшла нас навкруги і з правого боку підійшла під хати на три сажні, з лівого боку — сажнів на п'ять, а проти дворів — сажнів на 20. Маємо по одній коняці та корові і не маємо, де їх пасти, тому що в нас дуже мало своєї землі, а на землю Терещенка зійде курка чи коняка, він зараз же забирає в економію і накладає штраф, який хоче, і нам нема куди подітися...» [3]

Ця хвилююча розповідь селян Суджанського повіту яскраво ілюструє ленінські слова, що під час реформи 1861 р. селян «звільнили» від необхідних для їхнього господарства водопоїв, вигонів тощо. «Курча-

---

[1] Див.: «Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии», т. 1, стор. 136.

[2] Див.: «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии...», ч. I, стор. 162—163, 168—171.

[3] «Аграрный вопрос», т. 1, стор. 2.

На заробітки. *Художник М. Кузнецов.*

ти нікуди випустити»,— ця гірка селянська правда, цей «юмор вішальника» краще всяких довгих цитат розповідає про ту особливість селянського землеволодіння, яка не піддається статистичному виразові» [1].

Господарювання в таких умовах призводило до поступових руйнувань селянських господарств, про що промовисто говорить ріст заборгованості по різних видах платежів. Так, наприклад, лише по податках з надільних земель заборгованість селян державі в 1870—1900 рр. зросла в Херсонській губернії з 1,2 до 1,7 млн. крб., в Харківській — з 0,1 до 1,5 млн. крб. В окремих повітах недоїмки були ще більшими. Так, у Мглинському повіті вони становили 350, а в Суразькому — навіть 577% річного податку.

Трудові маси селянства часто неспроможні були звести кінці з кінцями, щоб задовольнити свої найнеобхідніші потреби. Про це, зокрема, свідчить середній валовий прибуток селянської сім'ї. На початку XX ст. в Київській, Подільській і Волинській губерніях він дорівнював приблизно 30 крб. 83 коп. На задоволення ж життєвих потреб сім'ї селянину щонайменше потрібно було: на харчування — 19 крб. 46 коп., на житло — 3 крб. 83 коп., на одяг — 5 крб. 50 коп., на сплату податків, утримання худоби, птиці тощо — 20 крб. 05 коп. Всього — 48 крб. 84 коп. Особливо великий процент у видатковому бюджеті селянина займали викупні платежі та різні податі. Вони, за визначенням В. І. Леніна, в середньому становили 70% загальної суми чистого прибутку [2].

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 59.
[2] Там же, стор. 86.

Щоб уберегти своє господарство від повного розорення, селяни змушені були шукати додаткових прибутків від різних промислів: рибальства, візникування, ткацтва тощо, ходили заробітчанами на фабрики і заводи. За даними спеціальної урядової комісії, в кінці XIX ст. на Україні було понад вісім мільйонів селян, які потребували додаткових заробітків [1].

В умовах такого великого надлишку робочої сили, її дешевизни додаткові прибутки були дуже незначними і суттєвих поліпшень у селянські бюджети не вносили. І після вирахування всіх додаткових заробітків селянам Росії, в тому числі й України, щорічно не вистачало для поповнення видаткового бюджету близько 500 млн. крб. В результаті цього найбідніші селяни — а це сотні тисяч господарств — хронічно недоїдали, а в неврожайні роки жахливо голодували. За свідченням комісії, створеної в 1881 р. для виявлення причин недоїмок із селянських наділів, у ряді місць хліба вистачало в середньому не більш як на шість місяців, а то й менше, в зв'язку з чим, наприклад, в Чернігівській губернії селяни їли хліб з домішкою бур'янів і конопляної макухи, а були села, в яких селяни майже щовесни не бачили й такого хліба і живилися щавлем та різними травами [2].

Від постійної загрози голодної смерті селяни України переселялися в Крим, на Кавказ, в Сибір та інші віддалені райони країни, де вони надіялися знайти кращу долю. Прагнення до переселення проявилось уже в перші пореформені роки. Полтавський губернатор писав міністру внутрішніх справ, що в 1868 р. «в селянського населення... виявилося сильне прагнення до переселення в Кубанську область і особливо в Ставропольську губернію. Значні маси і навіть цілі громади не тільки козаків і державних селян, але й тимчасовозобов'язаних та власників виявили бажання залишити місця свого проживання». Одні з них обирали уповноважених і посилали їх в Ставропольську губернію для огляду, інші, одержавши паспорта і розпродавши майно, ніби на заробітки, виїжджали туди на постійне проживання [3].

Лише в 1861—1869 рр. число селян, які звертались у різні установи з проханням дати їм дозвіл на переселення, перевищувало 13 тис. чоловік. А з 1885 по 1900 р. з України переселилося 367 093 особи. Але далеко не всі переселенці оселялись на нових місцях. Значна частина з них, розгубивши своє майно, поверталась назад жебраками. Лише з 1895 по 1901 р. тільки з Сибіру повернулось на Україну близько 22 тис. селян [4]. Не маючи ніяких засобів до існування, вони змушені були йти в найми до куркулів, на заробітки в поміщицькі економії або поповнювали лави промислового пролетаріату.

---

[1] Див.: «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии...», ч. I, стор. 249.

[2] ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. Попельницького, оп. 1, № 13 650.

[3] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, спр. 149, арк. 2.

[4] Див.: «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии...», ч. I, стор. 18—21, 24—25.

«Усе пореформене сорокаліття є один суцільний прогрес... розселянювання, процес повільного, болісного вимирання,— писав В. І. Ленін у лютому 1901 р.— Селянин був доведений до злидарського рівня життя: він жив в одному приміщенні з худобою, одягався в лахміття, харчувався лободою; селянин тікав від свого наділу, коли тільки було куди тікати, навіть *відкупаючись* від наділу, платячи тому, хто згоджувався взяти наділ, платежі з якого перевищували його прибутковість. Селяни голодували хронічно, і десятками тисяч умирали з голоду та епідемій під час неврожаїв, які верталися все частіше й частіше» [1].

Рятуючись від голодної смерті, сотні тисяч розорених селян України залишали свої злиденні господарства і йшли в міста, поповнювали ряди робітничого класу. За даними тарифного відділу з'їзду представників залізниць, лише в 1891 р. з сіл на заробітки до міста пішло з Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської і Подільської губерній понад 772 тис. чоловік. Та основна маса сільської голоти ще трималася свого «кубельця», свого злидарського наділу і хати, йшла сезонно, на рік-два, на заробітки за сотні й тисячі кілометрів: в Бессарабію, Крим, на Кубань, в Херсонську губернію — туди, де лани аграрних капіталістів, де промисли різні просили робочих рук. Заробітчани йшли з надією хай каторжною працею добути хоч трохи грошей, щоб поправити, поставити на ноги своє нужденне господарство.

Через усе пореформене півстоліття аж до самої Жовтневої революції щовесни прокладалися заробітчанські шляхи з півночі на південь — в Каховку, Одесу та інші осередки новітніх невольничих ринків.

В спеку і в дощ, вдень і вночі, босі чи в личаках, зігнувшись під важкими саквами, добувалися заробітчани до цих ринків. Тільки незначний процент їх користувався залізницею чи пароплавом. Переважна більшість заробітчан позичала гроші на дорогу у місцевих куркулів, за що члени їх родин, які залишалися вдома, змушені були відробляти на кабальних умовах (здебільшого за 10 коп. у день на власних харчах).

Робочий день наймита не регламентувався жодним законодавством. Тривав він від зорі до зорі, що становило влітку 15—16 і навіть 18 годин. В зимову пору початок роботи в поміщицьких економіях здебільшого встановлювався з п'ятої години ранку. Наймитів примушували працювати в неділю і навіть у святкові дні. Про це, наприклад, в угоді, укладеній між сільськогосподарськими робітниками і адміністрацією Костянтинівської економії говорилося, що «приставлені для догляду за худобою караульні або прислуга зобов'язані виходити на ці роботи щоденно, а також у недільні і святкові дні» [2]. Подібні вимоги ставились і перед косарями, женцями та іншими групами сільськогосподарських робітників.

У багатьох маєтках існувала урочна система, тобто встановлення денних норм, які були дуже високими, часом непосильними. Так, наприклад, у Мошногородищенському маєтку поміщиці Балашової (Черкась-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 384.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 619, оп. 1, спр. 369, арк. 1.

Обід сільськогосподарських робітників у маєтку Грушівка, Херсонського повіту. *Фото.*

кий повіт) норма копання буряків для жінок досягала в 90-х роках XIX ст. 45 пудів на день, тоді як чоловік з жінкою за день накопували всього лише 20 пудів [1].

Тобто, щоб виконати урок, заробітчани і наймити мусили працювати, докладаючи всіх зусиль, по півтора, два і більше днів. Дуже виснажливою була робота біля парової молотарки. «З самого ранку до заходу сонця люди працювали в куряві, яка засліплює очі, набивається в ніс, рот і засмічує всі дихальні шляхи. В цій пекельній пилюці, при нестерпному, до того ж одурманюючому гуркоті і гулі барабана майже нема змоги ні бачити, ні дихати» [2]. Особливо важкою, каторжною була праця наймитів у куркулів і німців-колоністів, які особисто доглядали за роботою.

Жили заробітчани в бруді, тісноті, харчувались покидьками. Навіть поміщики визнавали побутові умови заробітчан нестерпними. Так, поміщик з Південної України Ярошко вказував, що їх житла «являють собою майже завжди щось жахливе, неможливе, нагадуючи порою свинячий саж... Вологість, міазми, повітря, від якого свіжа людина може

[1] Див.: М. Е. Филипченко, Мошногородищенское имение Е. А. Балашовой, Киевской губернии, Черкасского уезда, К., 1896, стор. 157.

[2] «Санкт-Петербургские ведомости», 1899, № 15.

втратити свідомість, самі стіни, просякнуті наскрізь мерзотою,— усе це звичайна їх приналежність» [1].

Харчували сільськогосподарських робітників дуже погано. В багатьох маєтках на сніданок робітнику видавали один хліб, який він запивав водою, на обід — борщ з лободи і кашу, заправлену в скоромні дні салом, у пісні — олією чи сухою рибою. На вечерю — куліш з хлібом або галушки. Хліб подавався чорний, колючий від висівок, галушки були з остюками, каша з прілого пшона. І це — день у день, без жодних змін. В окремих маєтках і такого харчування не було, і наймит забезпечував сам себе харчами.

Погане харчування, нестерпні побутові умови, тяжка виснажлива праця — все це підривало здоров'я робітників, призводило до передчасної старості і смерті. Серед заробітчан і наймитів були поширені різні хвороби, зокрема такі, як туберкульоз, ревматизм, косили їх і масові епідемічні захворювання — тиф, холера тощо. Ніякої медичної допомоги не було. Ніхто не турбувався про безпеку праці. Поранення, каліцтва — явища дуже часті в житті заробітчан.

Зокрема, в Дніпровському повіті, Таврійської губернії, лише протягом одного року зареєстровано 6300 виробничих поранень та каліцтв. З кожної тисячі поранених померло 35, втратило працездатність — 283, що в три-чотири рази перевищувало відповідні дані у фабрично-заводській промисловості.

Заробітна плата сільськогосподарських робітників залишалася дуже низькою. За матеріалами валуївської комісії, вона становила в 70-х роках XIX ст. в середньому в Полтавській і Харківській губерніях — 28, Подільській — 30, Волинській — 32, Чернігівській — 34, Київській — 37, Катеринославській — 40, Таврійській — 47 і Херсонській — 57 коп. в день.

Отже, найнижча заробітна плата існувала на Лівобережній Україні, де було найбільше аграрне перенаселення, а можливості для заробітків — дуже обмежені. В губерніях Південної України вона в півтора — два рази перевищувала рівень інших районів України.

У 80—90-х роках денна заробітна плата коливалась від 25 до 40 коп. для чоловіків і від 15 до 25 коп. для жінок. На початку XX ст. вона в середньому по Україні становила при наймі на рік 64,5 крб., на літній період — 39 крб., на місяць весною — 6,7 крб. і влітку — 9,8 крб., поденно на власних харчах: весною — 38, влітку — 64 і восени — 67 коп.[2]

І ця дуже низька заробітна плата далеко не вся потрапляла до рук робітника. Значну частину її землевласники відбирали різними штрафами. Наймитів штрафували за все: за криво проведену борозну, за непривітання до поміщика, членів його сім'ї чи адміністрації економії. Штрафи набирали таких значних розмірів, що чимало строкових при розрахунках одержували половину заробітку, а то й менше. Особливо робітників грабували таким чином куркулі.

[1] Ярошко, Рабочий вопрос на Юге, М., 1894, стор. 136—137.

[2] Див.: «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года комиссии...», ч. I, стор. 234—237.

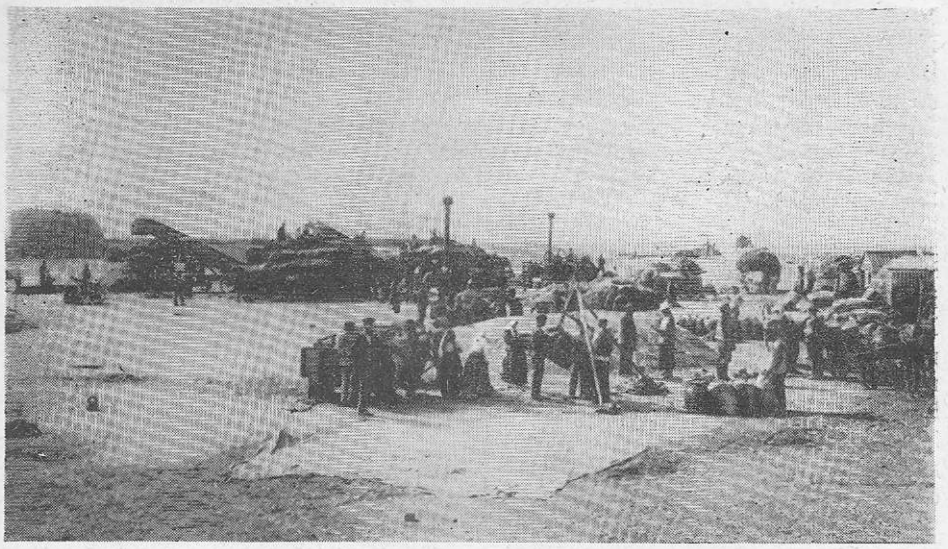

Молотьба у маєтку Грушівка *Фото.*

Внаслідок всього цього заробітна плата сільськогосподарського робітника далеко не забезпечувала його прожиткового мінімуму, її не вистачало навіть на придбання конче необхідних продуктів харчування на зиму, не кажучи вже про задоволення інших життєвих потреб. Підраховано, що лише для харчування своєї сім'ї наймитові щороку не вистачало близько 21 крб. [1]

Про напівголодне життя заробітчан, а особливо заробітчанок, досить яскраво розповіли молоді робітниці однієї з економій графа Потоцького у своїх вимогах до пана: «Нам потрібно заробити і на їжу, і на податки, і на зиму, а тієї плати, що ми одержуємо, не вистачає і на щоденне харчування. Дайте нам справжню плату: ми їсти хочемо».

А які знущання й глум доводилося терпіти заробітчанам від хазяїв землі! Так, наприклад, херсонський предводитель дворянства князь Трубецькой, щоб робітники, які працювали на його винограднику, не могли покуштувати ягід, наказував надівати на їх обличчя спеціальні сітки. Коли комусь із строковиків хотілося пити, він звертався до прикажчика, той знімав сітку, але як тільки робітник напивався, зразу ж надівав її [2].

Часто по зігнутих спинах трудівників ходили канчуки економів та прикажчиків. Навіть така ліберально-буржуазна газета, як «Наша жизнь», змушена була констатувати в одному з своїх номерів за 1905 р., що ще й до цього часу можна зустріти в Південно-Західному краї упра-

[1] Див.: Б. В. Федоров, Крестьяне в революции 1905 года, М., 1926, стор. 18.
[2] Див.: Г. И. Мойсеевич, Сельскохозяйственные рабочие во время первой революции 1905—1907 гг., М., 1926, стор. 20.

вителя, який роз'їжджає по полю з нагайкою в руках і негайно пускає її в хід, як тільки помітить робітника, що в чомусь провинився.

Глибокою осінню, виснажені, з підірваним здоров'ям, заробітчани поверталися до рідного села. «Брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ» [1]. У цих скупих словах великого митця, в цій геніальній картині — вся доля заробітчан.

Гірке, повне страждань життя наймитів і сільської бідноти погіршувалось періодичними недородами і голодами, які вертались все частіше і частіше. Підраховано, що в Росії, в тому числі й на Україні, протягом XIX ст. було понад 40 голодних років, які поширювались на величезну територію. Так, наприклад, неврожаї 90-х років XIX ст. охоплювали одноразово від 9 до 29 губерній країни.

Тяжке економічне становище трудового селянства посилювалося його повним політичним безправ'ям. Як і робітники, селяни належали до найнижчих податних станів, з яких глумилися поміщики, попи, царські чиновники й поліція. Аж до 1904 р. волосний суд міг засуджувати селянина до принизливого покарання різками. Селянин позбавлений був права розпоряджатися собою. Над ним стояв сільський староста, волосний старшина, мировий посередник, земський начальник, поліцейський пристав, урядник та інші представники царської влади, які примушували його коритися експлуататорам. До цього ж його закликали і служителі церкви. Селянин був зв'язаний круговою порукою общини, без дозволу якої він навіть не мав права відлучитися з села на заробітки.

Безправ'я трудящих мас України, як і інших національних окраїн Росії, доповнювалось тяжким національним гнітом. Лютий ворог народу — царизм — душив усе прогресивне і передове, жорстоко переслідував культуру «нацменшостей», зокрема не визнавав існування української мови, української нації. Спеціальні укази царя суворо забороняли навіть видання українською мовою книг, «призначених для початкового читання народу».

Колонізаторська політика царизму яскраво проявлялась і в його ставленні до школи. Асигнування на народну освіту становили нікчемну долю витратної частини кошторису. Утримання сільських шкіл цілком покладалося на громади, які при всьому своєму бажанні неспроможні були виділити на цю справу необхідні кошти.

Здебільшого школи містилися в непридатних до занять селянських хатах, а в ролі вчителів часто виступали малописьменні дячки та сільські писарі. Програми цих церковно-парафіальних шкіл складались із закону божого, російської мови, краснопису, арифметики, короткої російської історії та географії.

Зрозуміло, що така програма давала дуже мало корисних знань учням. Характеризуючи результати навчання в школі с. Журавки, Чигиринського повіту, кореспондент журналу «Основа», наприклад, писав у

[1] М. Коцюбинський, Твори, т. 2, К., 1947, стор. 29—30.

№ 3 за 1862 р., що протягом року деякі учні ледве встигли вивчити азбуку, а «опанувати премудростями складів ще не було часу». І все-таки люди, що закінчували ці школи, вважалися письменними, а їх було обмаль. Ще й на початку XX ст. понад 80% українського населення було неписьменним.

Наведені факти не потребують особливих коментарів. Вони достатньо характеризують тяжке, безправне життя трудового селянства в пореформений період. Пригноблені нелюдською поміщицько-куркульською експлуатацією, гострим малоземеллям і політичним безправ'ям селяни України, як і всієї Росії, все активніше піднімалися на рішучу боротьбу проти своїх гнобителів, за знищення поміщицького землеволодіння та інших численних залишків кріпосництва, за розв'язання аграрного питання революційно-демократичним шляхом.

РОЗДІЛ XIII

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

БОРОТЬБА ПРОТИ ЗАЛИШКІВ КРІПОСНИЦТВА В 70-х РОКАХ XIX СТ.

В 70-х роках XIX ст. колишні поміщицькі селяни продовжували рішучу боротьбу за знищення численних залишків кріпосництва, збережених реформою 1861 р. Селяни багатьох сіл України відмовлялись виконувати панщину або платити викуп за відведені їм наділи, захоплювали відрізані від них під час реформи землі, рубали ліси, нищили поміщицькі посіви і сінокоси, палили економії, чинили опір місцевим органам влади.

Гострі сутички між селянами і поміщиками, зокрема, відбувалися на грунті розмежування земель. Використовуючи права, збережені їм реформою, поміщики в своїх прагненнях нагарбати якомога більше земель настійливо проводили відмежування власних ланів від селянських наділів, під час якого позбавляли сільські громади вигонів, водопоїв та заміняли їх наділи гіршими. Захищаючи свої інтереси, селяни зривали роботу землемірів: відмовлялися постачати їх робочою силою та вказувати межі своїх наділів, ухилялися від участі в перевірці володільних актів, не приймали нових земельних ділянок, знищували межові знаки, а в ряді місць чинили відкритий опір поліції і військам, які «втілювали в життя» рішення межових комісій.

Так, 26 травня 1870 р. селяни с. Соколівки, Уманського повіту, не дали мировому посереднику провести межові роботи. Як доповідав член губернського в селянських справах присутствія Бутович, головною причиною небажання селян прийняти відведений наділ була їх упевненість у необхідності виділення їм душового наділу та прибавки землі для дітей. Цей виступ селян придушувався ескадроном гусар, було арештовано 8 найактивніших учасників [1].

У червні 1870 р. запротестували проти заміни інвентарного наділу землями гіршої якості селяни містечка В'язівка, Черкаського повіту.

---

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, спр. 141, арк. 6, 9, 12—14.

Умовляння мирового посередника ні до чого не привели. 3 червня 1870 р. в село прибули члени мирового з'їзду та загін поліції на чолі з повітовим справником, вони заарештували 30 уповноважених від громади і примусили, замість них, виділити інших. Як тільки заново розпочали відмежовувати землю, на поле прибуло понад 1 тис. селян з вимогою припинити межові роботи і звільнити арештованих. Члени мирового з'їзду не згодились. Тоді понад 200 жінок напали на приміщення, в якому знаходились арештовані, поламали вікна й двері, звільнили односельчан; розігнали понятих, порозбивали плуги, поламали межові віхи і таким чином зірвали межові роботи. В село був викликаний цілий батальйон солдатів. Більшість селян, щоб уникнути репресій, розійшлась по сусідніх селах та лісах. Вдалося зібрати лише 350 селян з 2,7 тис. Відправивши до київської в'язниці 20 найактивніших учасників заворушення, царські посіпаки силою зламали опір і відвели сільській громаді новий наділ [1].

В с. Іскрисківщині, Сумського повіту, Харківської губернії, селяни не тільки чинили опір відмежуванню своїх наділів від економічних, але й захопили 22 дес. поміщицьких випасів. Свої дії селяни пояснювали тим, що розверстання угідь, здійснене мировим з'їздом, ставить їх в дуже скрутне становище, позбавляє можливості пасти худобу на поміщицьких землях.

Нерідко боротьба селян з поміщиками за відрізані у них ділянки землі під час межування тривала протягом кількох років. Так, селяни с. Раківки, Київського повіту, протягом шести років (1867—1872) вели боротьбу за повернення своїх земель. Тривалий час боролися трударі с. Самостріли, Ровенського повіту, Волинської губернії, містечка Горошина і сусідніх хуторів, Хорольського повіту, Полтавської губернії, та інших сіл.

Вперта боротьба селян з поміщиками розгорталась на грунті так званого *коштного розмежування*, тобто розмежування за власні кошти. Поміщики, щоб швидше позбавитися від сервітутних зобов'язань, самі наймали землемірів, які, ясна річ, намагалися якнайкраще догодити панам: прирізали землі, особливо угіддя спільного користування, замінялі гірші панські землі на кращі селянські тощо. Коштне межування на Правобережній Україні почалось ще в першій половині 70-х років, але досягло найбільшого розмаху в 1878—1880 рр. Наприклад, протягом цього періоду лише в одній Київській губернії таким чином провели розмежування 82 маєтки, у Волинській і Подільській —16 маєтків.

Селяни рішуче боролися проти коштного межування, проти позбавлення їх сервітутних прав. Так, в травні 1879 р. понад 100 селян с. Бовкуна, Таращанського повіту, Київської губернії, не допустили до присяги виділених понятих, відняли в землеміра всі плани, записи та інші папери і знищили їх. Для придушення селянського виступу до Бовкуна із загоном військ виїжджав київський губернатор, який жорстоко роз-

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, спр. 141, арк. 20.

правився з непокірними селянами. За його наказом багато селян було кинуто в «холодну», а найактивніших учасників віддано під суд [1].

Виступи селян проти коштного межування земель відбувалися в 1879 р. в селах Яцковичах, Овруцького повіту, Бендюгівці, Антонівці, Ставах, Григорівці та Казимирівці, Київського повіту. В усіх цих селах селяни не допустили понятих до присяги і заборонили землемірам проводити межові роботи, які були відновлені лише після втручання військових загонів. Розмежування земель, яке супроводжувалося зменшенням селянських наділів, заміною їх гіршими ділянками, позбавленням сільських громад конче необхідних угідь, викликало дальше загострення класової боротьби в пореформеному селі. Обурені селяни не тільки вимагали повернути відрізані у них ділянки землі, а й подекуди самочинно захоплювали поміщицьку землю, демонструючи цим своє прагнення до знищення поміщицького землеволодіння — головного залишка старого феодального ладу, основи кріпосницьких відносин і традицій.

Поряд з опором розмежуванню земель, селяни України відмовлялися платити викуп за одержані наділи, припиняли виконувати панщину, рубали поміщицькі ліси, спасували посіви, не виконували розпоряджень управителів економій, місцевих властей та царських чиновників. Так, в с. Миронівці, Олександрійського повіту, Херсонської губернії, селяни припинили сплату оброку місцевому поміщику, вимагаючи повернути їм угіддя, відрізані від громади під час реформи 1861 р. Для придушення селянського виступу в село виїжджав з військами херсонський губернатор. Селяни припинили опір лише після того, як поміщик розширив прогони, дозволив користуватися водопоєм та зробив ряд інших поступок.

У с. Петровому, Олександрійського повіту, Херсонської губернії, селяни самоправно переобрали сільського старосту і загрожували цим волосному старшині. А коли прибув у село неодмінний член Меркулов і намагався погрозами примусити селян видати їхнього ватажка Решітку, вони відняли пістолет і побили його. За це 14 селян було віддано під суд [2].

Селяни сіл В'язівка, Черкаського повіту, Кухарів, Віленя, Приборська, Радомишльського повіту, Макарівки, Сквирського повіту, Київської губернії, та ряду інших поселень масово спасували поміщицькі посіви і сінокоси, а в селах Мирчі, Київського повіту; Любарці, Войткевичах, Бобричах і Степанівці, Овруцького повіту, Волинської губернії,— рубали поміщицькі ліси. В селах Крисках, Кролевецького повіту, Імшаній, Глухівського повіту, Чернігівської губернії; Сербинівці і Чепурківці, Пирятинського повіту, Полтавської губернії; Водолагах, Сумського повіту, Харківської губернії; та інших селяни відмовлялися платити податки та викупні платежі.

Гострою і більш масовою в 70-х роках XIX ст. була класова боротьба в селах колишніх державних селян, викликана введенням кабальних

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 318, спр. 56, арк. 1, зв.
[2] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, спр. 204, арк. 74.

власницьких записів та складанням люстраційних актів, в яких фіксувались як розміри земельних наділів, так і суми нарахованих на селян викупних платежів. Правда, відповідно з законами від 18 січня і 24 листопада 1866 р. умови виходу державних селян із феодальної залежності були дещо легшими, ніж поміщицьких та удільних селян. Зокрема державні селяни одержували земельні наділи, які в півтора, два і більше разів перевищували наділи колишніх поміщицьких селян. Так, наприклад, в Зміївському повіті вони перевищували в два рази, в Переяславському — в три і в Олександрівському — майже в чотири рази.

Однак земля між державними селянами розподілялась дуже нерівномірно. Поряд з господарствами, що володіли по 8, 20 і більше десятин, було чимало дворів, душові наділи яких не досягали 3 дес. Ця група державних селян була переважаючою. Так, наприклад, в Черкаському повіті вона становила понад 60%, в Хорольському — 90 і в Могилівському — більше 96% усіх державних селян.

Як і поміщицькі, державні селяни змушені були за свої споконвічні землі платити данину кріпосницько-поміщицькій державі, розмір якої значно перевищував фактичну вартість землі. Тому не випадково навіть царські чиновники часто не знаходили будь-яких істотних відмінностей в становищі державних і поміщицьких селян.

Природно, що кабальні умови реформи, які прирікали селян на тяжке економічне становище і повне політичне безправ'я, не могли не викликати обурення і протесту в їх середовищі. Поряд з порубками лісів і спашем поміщицьких посівів, які спостерігались у ряді місць протягом попередніх років, колишні державні селяни України чинили рішучий опір місцевим органам царської влади, що примушували їх приймати кабальні власницькі записи та люстраційні акти. Вони відмовлялися від земельних ділянок, що визначалися цими документами, а також вдавалися до інших форм і методів боротьби.

Значний інтерес з цього погляду, зокрема, має виступ державних селян с. Максимовичів, Радомишльського повіту, який був викликаний такими обставинами. Ще за кілька років до появи законів 1866—1867 рр. місцевим поміщиком Стецьким була замінена ділянка землі, що належала максимовичанам. Селяни скаржились у місцеві органи влади, але безуспішно: спірна ділянка землі була визнана власністю поміщика. І все-таки вони продовжували домагатися повернення відібраної землі. Коли ж у квітні 1870 р. мировий посередник, опираючись на місцеве самоврядування, намагався нав'язати громаді люстраційний акт, селяни, за словами доповідної київського губернатора міністру внутрішніх справ, «увірвались до волосного правління, відібрали від старшини і сільського старости печатки та ключі від каси, а один з них зняв із старшини службову ознаку, надів її на іншого селянина, кажучи: «Ось оце наш старшина» [1]. Для наведення порядку в село виїжджав з загоном поліції радомишльський повітовий справник. За його наказом було арештовано і

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, спр. 43, арк. 22.

віддано під суд кількох «підбурювачів», після чого селяни «покорились» і прийняли люстраційний акт.

Чинили опір введенню люстраційного акту і трударі с. Соколівочки, Уманського повіту, які, за свідченням київського губернатора, «не допустивши посередника Зетхена до відмежування їх наділу, озброївшись палицями, побили і прогнали селян, викликаних посередником із сусіднього села».

Приводив «до покори» соколівоцьких селян ескадрон гусарів. Було заарештовано і ув'язнено вісім найактивніших учасників руху [1].

Виступ колишніх державних селян проти введення кабальних власницьких записів набрав широкого розмаху і гостроти в селах Куп'янського і Старобільського повітів, Харківської губернії. Збентежені чутками про намір царського уряду примусити державних селян заплатити викуп не тільки за свої, але й за панські землі, селяни с. Коломичихи, Куп'янського повіту, восени 1869 р. відмовилися скласти протокол про виділення уповноважених для участі в перевірці розмірів і меж своїх наділів, а в 1871 р.— і від прийняття власницьких записів. Причини виступу коломичихівців були тісно пов'язані з тяжкими умовами так званого влаштування їх побуту. «Ми царські і земля царська, так нащо ж викуп»,— говорили селяни. Крім того, вони боялися перетворення їх у військових поселенців. І для того, щоб перешкодити затвердженню власницьких записів, коломичихівці відібрали у старости печатку і передали її на збереження односельчанину Конону Берднику. Повітовому справнику, який вимагав повернути печатку, селяни говорили, що ні печатки, ні людей ні слідчому, ні комусь іншому не дадуть, хоч би їх розстрілювали... Те ж саме вони повторили і начальнику Харківського жандармського управління, який виїжджав до них в травні 1872 р. [2]

За прикладом коломичихівців селяни Новокатеринославської, Нижньодуванської, Покровської і Тарасівської волостей, Куп'янського повіту, відмовились приймати власницькі записи і відібрали печатки в сільських старост. На кінець травня 1872 р. рух охопив понад 20 сіл з населенням близько 14 тис. чоловік. Щоб приборкати непокірних, харківський губернатор направив у ці села три ескадрони кавалерії. Було висічено різками 13 селян, а 5 «бунтарів» арештовано і віддано під суд [3].

Проте, незважаючи на жорстокі репресії царських властей, боротьба селян проти введення власницьких записів продовжувалась. Слідом за куп'янськими виступили селяни с. Тимонового, а також трьох поселень Містківської волості, Старобільського повіту. І тут «утихомирення» проходило з допомогою військового загону.

Широко розгорнувся рух колишніх державних селян проти введення люстраційних актів на Правобережній Україні, центром якого став Чигиринський повіт, Київської губернії. Цей рух супроводжувався домаганням селянської бідноти заміни подвірної системи землеволодіння общин-

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, спр. 141, арк. 14.
[2] Філіал ЦДІА УРСР у Харкові, ф. 801, оп. 1, спр. 58, арк. 1—9.
[3] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, 4 діловодство, оп. 53, спр. 33, арк. 13.

ною та збільшення селянських наділів, що диктувалося загальною низькою забезпеченістю селянства землею і різкою нерівномірністю в розподілі її.

Як видно з матеріалів київського губернського в селянських справах присутствія, середній наділ колишніх державних селян в десяти волостях Чигиринського повіту становив у 1873 р. 2,34 дес. на ревізьку душу. Причому внаслідок узвичаєного тут подвірно-спадкового землеволодіння заможна верхівка села нерідко володіла ділянками в 20, 30 дес. і навіть більше, тоді як численна група селян або зовсім не мала польових наділів, або користувалась мізерними ділянками до 1 дес. на душу. До того ж куркулі часто захоплювали в голоти і ці злидарські наділи. Про це маємо свідчення чигиринського повітового справника. В одному із своїх рапортів губернатору він указував, що селянин с. Трушівців Дем'яненко — багатий і впливовий господар у своїй громаді — різними нечесними засобами привласнив 46 дес. землі. Старшина ж Суботівської волості І. Коцуренко, зловживаючи наданою йому владою, загарбав 120 з 240 дес. запасних земель і, розділивши її на ділянки розміром в півдесятини, продав селянам по дуже високих цінах. Інші 120 дес. старшина роздавав в орендне користування своїм друзям та родичам.

Незважаючи на те, що землеволодіння було подвірно-спадковим, податки збиралися за подушною системою, що було вигідно багатіям і справжнім здирством для сільської бідноти. Як свідчив начальник київської люстраційної комісії, за такої системи оподаткування навіть зовсім безземельний селянин, в родині якого числилось 4 ревізькі душі, змушений був щорічно виплачувати лише одного подушного податку близько 20 крб., що дорівнювало річному заробітку наймита. Вже з перших днів роботи люстраційних комісій, створених для реалізації законів від 18 січня і 24 листопада 1866 р., селяни переконались, що люстратори повсюдно зменшували наділи сільської бідноти, заміняли їх гіршими землями і виділяли кращі збільшені ділянки сільським багатіям.

Так, під час проведення люстраційних робіт в Суботівській волості, Чигиринського повіту, майже третина запасної громадської землі (216,3 дес.), до того ж краща її частина, була прирізана 15 заможним господарствам, тоді як решту її, 572,5 дес. гіршої землі, було розподілено між 683 бідняцькими і середняцькими господарствами [1].

Після розподілу запасних земель у с. Чаплищах, цього ж повіту, середній розмір душових наділів у 5 куркульських господарствах збільшився до 16,3 дес., в той час як у решти селян він становив лише 2,5 дес. на душу.

За надільні землі селян примусили платити державі викуп, який часто набагато перевищував фактичну їх вартість. Зокрема по Липівській волості, Чигиринського повіту, за прирізані селянам сіл Липової, Андрусівки, Крилова, Калабарка і Вітрівки 1766 десятин «пісків» та «невдобів»

---

[1] Див.: «Матеріали до історії революційних селянських рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.)», К., 1934, стор. 9.

люстратори нарахували щорічних викупних платежів в сумі 2450 крб. 03 коп., збільшивши таким чином оброчну подать, яку до цього платили селяни, більше як на одну третину [1].

Обурені тяжкими умовами викупу та численними утисками феодально-кріпосницької держави, селяни Чигиринщини піднялися на боротьбу проти своїх гнобителів. Рух почався з с. Суботова. Ознайомившись з умовами і метою люстрацій, селяни заявили на своєму сході начальнику київської люстраційної комісії настійну вимогу про заміну подвірного землеволодіння общинним і наділення їх землею по 5 дес. на душу. На умовляння і погрози царських чиновників селяни відповіли, що цар дасть селянам стільки землі, а якщо її не вистачає, то хай він відбере у поміщиків і дасть селянам. До суботівців приєдналися селяни сусідніх сіл, а згодом і колишні державні селяни деяких сіл Васильківського та Черкаського повітів. Уже в перші місяці 1873 р. рух набрав масового характеру.

Центром боротьби селян за п'ятидесятинні душові наділи стало с. Трушівці, Чигиринського повіту, жителі якого, зібравшись 7 лютого 1873 р. на сход, відмовились прийняти люстраційний акт і відслужити вдячний молебень, вимагаючи наділів не менше 5 дес. на душу. Щоб запобігти порушенням їх волі волосним старшиною, селяни відібрали в нього службову печатку. Енергійні дії трушівчан мали значний вплив на населення навколишніх сіл.

Протягом лютого—березня 1873 р. цей рух поширився на села Медведівку, Топилівку, Чаплище, Мудрівку, Подорожнє, Тарасівку, Воронівку, Шабельники, Мордву, Бужин, Погорільці, Адамівку, Теклине, Розсошинці, Липове, Крилів, Калабарок, Вітрівку, Андрусівку, Рацеве, Вітове, Гущівку, Кожарки, Калантаїв, охопивши таким чином не менше 25 сіл шести волостей Чигиринського повіту. За межами цього повіту вимагали збільшення душових наділів селяни сіл Ломоватого та Сагунівки, Черкаського повіту, Березdова, Новоград-Волинського повіту, та ін.

У процесі боротьби з гнобителями виділялися керівники. Значною популярністю серед селян Київщини користувалися в 70-х роках XIX ст. хлібороб с. Сагунівки, Черкаського повіту, Хома Денисович Прядка, вчитель с. Шабельників, Чигиринського повіту, Ілля Фролов та ін.

Жорстокими репресіями царському уряду вдалося на деякий час придушити масові виступи 1873 р. і скласти люстраційні акти. Проте вже весною 1875 р. протест селян спалахнув з новою силою. Безпосередньою причиною нового спалаху було введення в дію затверджених в урядових органах люстраційних актів із збереженням подвірного землеволодіння і заміною оброчного податку викупними платежами.

Довідавшись про це, селяни сіл Чаплищ, Тарасівки, Подорожнього і Воронівки, Чигиринського повіту, припинили сплату державі податків, усунули з посад сільських і волосних службових осіб і обрали своє управління з 18 чоловік, що, як відзначала газета «Киевлянин» від 11 серпня

[1] Див.: «Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині», стор. 9.

1877 р., закликало селян на сільських і волосних сходках не приймати люстраційних актів і суворо дотримуватись спільних вимог громади.

Через деякий час рух перекинувся в села Боровицю, Мудрівку, Топилівку і далі в Адамівську, Шабельниківську, Трушівську, Суботівську, Рацевську, Липівську, Цвітненську і Новоселицьку волості, охопивши в квітні 1875 р. 40 сіл Чигиринського повіту з населенням понад 50 тис. чоловік. В переважній більшості цих сіл селяни збирались на сходки і одностайно виявляли своє невдоволення люстраційними актами, відмовлялися сплачувати викупні платежі і виконувати будь-які розпорядження місцевих властей. Подекуди селяни розпочали ділити між собою землі куркулів.

Гостра боротьба в селах Чигиринського повіту, природно, справила свій вплив і на колишніх державних селян інших повітів Правобережної України. Всього ж, за неповними даними, протягом першої половини 70-х років XIX ст. в губерніях України відбулось не менше 50 виступів колишніх державних селян, спрямованих проти введення власницьких записів і люстраційних робіт, в яких взяло участь понад 100 сіл з населенням близько 130 тис. чоловік.

Царський уряд жорстоко придушив масовий виступ державних селян. Кілька сот найактивніших учасників руху було арештовано і ув'язнено. Проте становище в окремих повітах Правобережної України, і зокрема на Чигиринщині, продовжувало залишатися напруженим. Особливо воно загострилося взимку 1876—1877 рр. після повернення з в'язниць активних учасників селянського руху 1873—1875 рр.

На цей час припадає створення централізованої народницької організації, яка з 1878 р. стала називатися «Земля і воля». Члени її виступали за передачу землі селянам, а також за вільний національний розвиток народів Росії. Одна з груп українських народників в кінці 1876 — на початку 1877 р. зробила спробу підняти повстання селян в Чигиринському повіті. Спочатку вона встановила зв'язок з ув'язненими учасниками селянського руху цього району, а потім — і з іншими селянами. Використовуючи царистські настрої серед селян, Я. В. Стефанович, який називав себе царським комісаром, Л. Г. Дейч та І. В. Бохановський склали «Височайшу таємну грамоту», статут селянського товариства «Таємна дружина» та текст «Обряду святої присяги» і, видаючи їх за документи, затверджені самим царем, звернулись до селян з пропозицією створити нелегальну селянську організацію «Таємна дружина», яка мала підняти повстання проти дворян, чиновників і всіх вищих станів, що нібито заважали царю надати селянам землю і справжню волю. Після переможного повстання, говорилось в грамоті, «вся земля з лісами та сіножатями буде таким самим безплатним добром вашим, як вода, сонячне світло і всякий інший дар божий, створений для людини; не буде ненависного вам дворянського начальства... і запанує тоді свобода та благоденство на землі Російській» [1].

---

[1] «Хрестоматія з історії Української РСР», т. 2, К., 1961, стор. 112—113.

Під впливом активної агітації народницької групи Стефановича на початку 1877 р. «Таємна дружина» була створена в селах Шабельниківської, Адамівської, Чаплищенської, Рацевської та Трушівської волостей, Чигиринського повіту, а також в с. Сагунівці, Черкаського повіту. На початку літа 1877 р. до складу цієї селянської організації входило близько тисячі чоловік.

«Таємна дружина» мала чітку структуру. Всі її члени поділялись на групи по 25 чоловік. Кожна така група обирала свого старшину, 20 старшин обирали отамана, який підкорявся раді комісарів, радою ж нібито керував безпосередньо сам цар. Для проведення виборів члени «Таємних дружин» збирались на сходки, переважно в нічний час, в степу. На них, крім організаційних питань, члени дружин вирішували домагатися переділу землі по душах, відмовлятися від сплати податків і викупних платежів, домовлялись, як здобути зброю тощо.

Повстання намічалося розпочати 1 жовтня 1877 р. Та у вересні того ж року змову було розкрито, а її учасників заарештовано і віддано під суд. Сотні селян — членів «Таємних дружин» — було заслано в північні губернії Росії. До різних строків каторги були засуджені керівники — селяни Є. Олійник, І. Пісковий, М. Гудзь, К. Пруткий, Л. Тененик. Чекали смертного вироку члени народницької групи Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч та І. В. Бохановський, але в травні 1878 р. вони з допомогою відомого народника М. Ф. Фроленка втекли з київської тюрми, а згодом виїхали за кордон.

Після невдалої спроби підняти селян на повстання в Чигиринському повіті та безуспішності «поселень в народі» більшість народників перейшла до тактики індивідуального терору.

Рішуче критикуючи хибні теорії народників та серйозні помилки і недоліки в їх тактиці, В. І. Ленін разом з тим писав, що вони «проявили величезну самопожертву і своїм героїчним терористичним методом боротьби викликали подив усього світу. Без сумніву, ці жертви полягли не даремно, без сумніву, вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу. Але своєї безпосередньої мети, пробудження народної революції, вони не досягли і не могли досягти» [1]. В. І. Ленін називав революційних народників 70-х років, поряд з Герценом, Бєлінським, Чернишевським, попередниками російської соціал-демократії.

Жорстока розправа царизму над учасниками Чигиринської змови не припинила селянської боротьби. Так, у тому ж 1877 р. селяни сіл Зарудинців, Бердичівського повіту, Синарні і Стрижавки, Липовецького повіту, Лучкевичів, Шкляревичів, Завицького, Яроповичів і Ходоркова, Сквирського повіту, вимагали збільшення наділів, захоплювали поміщицьку землю чи збирали врожай на економічних ланах, оскільки ці землі раніш були в їхньому чиншовому володінні.

Боротьба селян-чиншовиків проти різних утисків поміщиків продовжувалась і в наступні роки. Зокрема в 1878 р. відмовлялись платити під-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 223.

вищений чинш, чинили опір продажу майна на покриття недоїмок або захоплювали поміщицькі землі селяни сіл Погорілого і Привітова, Новоград-Волинського повіту; Волиці Зарубинської, Степок та Котлярки, Сквирського повіту; Костанівки, Радомишльського повіту; Крачок, Проскурівського повіту; та ряду інших населених пунктів.

Рух з кожним роком дедалі посилювався і особливо пожвавлювався в період другої революційної ситуації 1879—1880 рр. Протягом цього періоду, за неповними даними, лише на Правобережній Україні селянськими виступами було охоплено 59 сіл з населенням в кілька десятків тисяч чоловік.

Основним змістом його була боротьба за землю, за знищення поміщицького землеволодіння — одного з головних пережитків кріпосництва. Ця боротьба набрала більш масового і стійкого характеру в наступні десятиріччя.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У 1881—1895 рр.

В кінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. Україна, як і Росія в цілому, пройшла через смугу другої революційної ситуації, яка була зумовлена глибокими соціально-економічними причинами і передусім невідповідністю виробничих відносин характерові продуктивних сил, наявністю глибоких суперечностей між численними пережитками кріпосництва і потребами дальшого економічного розвитку країни. Революційна ситуація проявлялась у новому піднесенні селянського руху, наростанні виступів робітничого класу, посиленні опозиції до царизму в середовищі буржуазних ліберalів, що прагнули до нових реформ, спрямованих на деяке обмеження самодержавства, в героїчній боротьбі проти царизму народників, які стояли на чолі революційного руху.

Проте, незважаючи на наявність об'єктивних передумов і компонентів революційної ситуації, революції не сталося, бо в країні не було відповідних сил, здатних очолити рух народних мас і забезпечити повалення існуючого суспільно-політичного ладу. Спираючись на багнети збройних сил, царський уряд жорстоко придушив розрізнені революційні виступи 1879—1881 рр. і встановив режим політичної реакції, який панував у країні аж до середини 90-х років XIX ст. До найважливіших заходів царизму для зміцнення своєї влади на місцях та жорстокого придушення можливих революційних виступів слід, зокрема, віднести видане ним в серпні 1881 р. положення «Про заходи для збереження державного спокою», які надавали губернаторам широкі права вводити стан надзвичайної охорони і рішуче розправлятись з революційним рухом. Головним чином з цією ж метою у липні 1889 р. був створений і інститут земських начальників, наділених широкими адміністративними та судово-виконавчими правами.

Одночасно з посиленням репресій проти революційного руху царський уряд змушений був піти і на деякі поступки. Оголошувався з 1 січня 1883 р. обов'язковий викуп для колишніх кріпосних селян, які ще

перебували в тимчасовозобов'язаному становищі і платили оброк чи виконували панщину на користь поміщиків, у 1886 р. була проведена чиншова реформа, а також ряд інших заходів.

Проте ні окремі поступки царизму, ні його жорстокі репресії не могли припинити наростання революційного руху в країні. В 1881—1895 рр. помітно зросла і зміцніла страйкова боротьба робітників, спрямована проти тяжкої капіталістичної експлуатації, посилились і набрали більш масового характеру антипоміщицькі виступи селян. За далеко не повними даними департаменту поліції, лише з 1881 по 1890 р. в Росії відбулось 424 робітничих і селянських виступи, в тому числі на Україні 107. В дійсності ж їх було значно більше.

Як і в попередні десятиріччя, селяни продовжували чинити опір відмежуванню своїх земель від поміщицьких, рубали їх ліси, нищили посіви та сінокоси, палили панські маєтки, відмовлялись від сплати обтяжливих податків і викупних платежів, ухилялися від рекрутчини, самоправно усували з посад заповзятих сільських старост і волосних старшин. В ряді місць селяни вступали в сутички з поліцією і навіть з військовими загонами.

Безпосередня боротьба селян за землю проявлялась як у формі опору діяльності межових комісій, так і в захопленні поміщицьких земель, сінокосів, врожаю тощо. Так, ще в 1881 р. селяни сіл Липок і Вовкошева, Ровенського повіту, Волинської губернії, самочинно захопили 100 дес. колишнього свого інвентарного наділу, який відібрали у них під час реформи 1861 р., і заорали їх. На місце подій виїжджав повітовий мировий з'їзд, а згодом і волинський губернатор з батальйоном солдатів, який жорстокими репресіями примусив громаду повернути економії захоплену землю.

У 1881 р. захоплювали поміщицькі землі селяни маєтку Гнідина, Олександрівського повіту, Катеринославської губернії; сіл Кобринового і Вільшани, Звенигородського повіту, Київської губернії; Чернівців, Могилів-Подільського повіту, Подільської губернії; у 1882 р.— Можарів, Овруцького повіту, Любиковичів, Ровенського повіту, Полонного, Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії; Лядової, Могилівського повіту; Вахновців, Іванківців і Липиного, Ушицького повіту, Подільської губернії; та ряду інших.

Особливо гострою була боротьба селян за землю в с. Лядовій, де протягом трьох років поміщик не міг користуватись ділянкою землі, відібраною ним у селян під час розмежування в 1880 р. Щоб зломити опір селян, у село неодноразово виїжджали представники місцевих органів влади, але всі їх зусилля були марними. За свідченням могилівського повітового справника, провідниками селянського виступу були жінки-селянки Явдоха Микитюк, Явдоха Олійник та Явдоха Гончарук. Перша з них називалась старостою, друга — старшиною, третя — помічницею старшини. Під їх проводом місцеві селянки неодноразово проганяли з поля робітників економії, які намагалися орати спірну землю.

В тому ж році селяни с. Чернечого, Балтського повіту, вчинили відчайдушний опір відмежуванню їх землі від поміщицької. Вони, незважаю-

чи на умовляння і погрози мирового посередника і волосного старшини, відмовились обрати уповноважених, прогнали понятих із сусідніх сіл. Не зломила їх волі і рота солдатів, викликана в село для сприяння межовій комісії. Близько 100 жінок-селянок напали на солдатів, поламали межові віхи і таким чином припинили межові роботи. В село прибула ще одна рота на чолі з подільським губернатором. Екзекуційний постій війська і масові арешти примусили чернечан «покоритися».

Виступи селян, що супроводжувались захопленням поміщицьких земель, опором межуванню чи іншими формами безпосередньої боротьби за землю, відбувались у 1881—1885 рр. в ряді сіл Київської, Подільської, Волинської, Харківської, Полтавської та інших губерній України [1].

В цей же час майже у 70 селах України [2] селяни цілими чередами запускали свою худобу в поміщицькі посіви і сінокоси, спасуючи десятки і сотні десятин.

Масового і впертого характеру набрали спаші в ряді сіл Уманського повіту. Так, наприклад, селяни с. Тального влітку 1892 р. систематично пасли свою худобу на посівах і сінокосах Свято-Троїцького монастиря. Адміністрація останнього передала справу до суду, який наклав стягнення на селян. Тоді обурені селяни посилили випаси худоби і розкидали по полю зібраний монахами хліб. Спаш поміщицьких посівів і сінокосів спостерігався у 1890—1895 рр., за неповними даними, в 26 селах Подільської, 9 — Волинської, 2 — Полтавської, 3 — Херсонської і 2 — Таврійської губерній.

Певного розмаху на Україні набрали порубки селянами поміщицьких і казенних лісів. Не маючи власного лісу і відчуваючи гостру потребу в будівельних матеріалах і паливі, селяни поодинці і групами відправлялись у сусідні ліси і рубали відбірні дерева. Про характер цієї форми боротьби певне уявлення дає порубка, вчинена селянами с. Хлистунівки, Черкаського повіту, Київської губернії, в 1881 р. Вирубаний ліс був вивезений на 441 підводі і оцінювався в 1323 крб.[3]

Жителями містечка Жорнище, Липовецького повіту, в 1890 р. було вирубано 1,5 тис. дерев. У порубці, вчиненій в січні 1893 р. селянами с. Вільхівця, Звенигородського повіту, брало участь понад 300 чоловік.

[1] В селах Тамбові, Сквирського, і Ташлику, Черкаського повітів, Київської губернії; Мішкутинцях, Ушицького повіту, Візнівцях і Скалопі, Ямпільського повіту, Подільської губернії; Гуничах, Овруцького повіту, Волинської губернії; Дмитрівці, Лебединського повіту, Покровському, Охтирського повіту, Харківської губернії; Мохначі, Золотоніського повіту, Олексіївці і Іванівці, Кременчуцького повіту, Полтавської губернії; Туркенівці, Борзненського повіту, Гоголівці, Остерського повіту, Чернігівської губернії; Карабинівці, Новомосковського повіту, Катеринославської губернії; Окнах, Ананьївського повіту, Херсонської губернії, та в ряді інших населених пунктів.

[2] Виступи селян мали місце в 1 селі Київського повіту, в 4—Звенигородського, 5 — Черкаського, 4 — Сквирського, 2 — Липовецького, 7 — Чигиринського повітів, Київської губернії; 5 — Ямпільського, 3 — Літинського, 7 — Ольгопільського, 5 — Вінницького, 2 — Ушицького повітів, Подільської губернії; 2 — Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії; 2 — Прилуцького, 3 — Золотоніського повітів, Полтавської губернії; 12 — Ніжинського повіту, Чернігівської губернії; 2 — Олександрівського, 3 — Новомосковського повітів, Катеринославської губернії.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 321, спр. 396, арк. 7.

У тому ж році селянами с. Сутисок, Вінницького повіту, Подільської губернії, було зрубано 2 тис. відбірних дерев. За неповними даними, лише в губерніях Правобережної України в масових порубках поміщицьких лісів у 1881—1885 рр. брали участь селяни 13 сіл.

Змучені гострим малоземеллям і поміщицькою кабалою, селяни окремих сіл України настійливо домагались передачі їм частини поміщицьких земель в орендне користування на доступних умовах. Виступи на грунті орендних відносин набрали значного розмаху в селах Новомосковського повіту, Катеринославської губернії. За доповідною начальника губернського жандармського управління від 17 вересня 1883 р., селяни сіл Панасівки, Михайлівки, Всесвятського і Попасного, одержавши під час реформи 1861 р. по 2 дес. неродючої землі, протягом всього пореформеного періоду орендували землю в сусідньому маєтку панів Євецьких. Але на початку 80-х років ця площа землі була передана іншим особам, що поставило селян в надзвичайно скрутне становище. Вони почали вимагати від місцевих поміщиків здачі частини земель в орендне користування, чим викликали занепокоєння серед землевласників. В села виїжджав губернатор з батальйоном піхоти і загоном козаків. Для встановлення «спокою» він змушений був умовити поміщиків піти на поступки селянам. Це ж саме відбулося і в селах Прусенівці, Олександрівці, Межерічі та Дмитрівці, Павлоградського повіту [1].

Все це свідчить про дальше загострення класової боротьби в українському селі, об'єктивно спрямованої на знищення поміщицького землеволодіння, відробіткової системи та інших численних пережитків кріпосництва, на розв'язання аграрного питання революційно-демократичним шляхом.

В наступні роки класова боротьба в селах України продовжувала наростати. Зокрема, в другій половині 80-х років XIX ст. відбувся ряд селянських заворушень в губерніях Правобережної України, викликаних чиншовою реформою 1886 р. В Київській, Подільській і Волинській губерніях ще до приєднання їх до Росії набула значного поширення форма так званих чиншових відносин. Суть цих відносин полягала в тому, що орендар, який поселявся на землі феодала, зберігав особисту волю і право спадкового володіння наділом, за що він вносив землевласнику певну плату — чинш. За даними київського генерал-губернатора, на кінець 70-х років XIX ст. на Правобережній Україні нараховувалось 84 417 чиншових родин, з них селянських — майже 33 тис.

Становище переважної більшості чиншовиків було дуже тяжким. Їх наділ в середньому не досягав 0,5 дес. на душу. Оскільки взаємовідносини чиншовиків з землевласниками не були оформлені певним законодавством, останні на свій розсуд встановлювали розміри чиншу, який коливався від 2 крб. 68 коп. (Новоград-Волинський повіт) до 13 крб. 47 коп. (Старокостянтинівський повіт), проявляли свавілля і насильства над першими. Часті непорозуміння, а то й гострі протести в селах чиншовиків примусили царський уряд провести чиншову реформу. За «Положенням

[1] Див.: «Крестьянское движение в России в 1881—1889 гг.», стор. 167—169, 173—175.

Селянська хата. *Фото.*

про земельне влаштування сільських вічних чиншовиків в губерніях західних і білоруських», затвердженим 9 червня 1886 р., землевласник і селянин протягом трьох років мали укласти добровільні угоди про викуп чиншових ділянок. Після цього викуп перетворювався в обов'язковий, але лише для тих, за ким визнавались чиншові права. Розмір викупу встановлювався шляхом капіталізації з 6% загальної суми повинностей, виплачуваних до того чиншовиком. Передбачалась видача викупної позики, яку чиншовики мали сплатити державі протягом 49 років.

Щоб довести своє право на викуп належної йому ділянки, чиншовик мав пред'явити відповідні документи. Якщо ж документи не збереглися або їх і зовсім не було (усна домовленість), то він позбавлявся цих прав. За офіційними даними, за станом на 1 липня 1895 р., з 123 914 чиншових справ, розглянутих в губерніях Правобережної України, було визнано в чиншових правах 38 025 осіб і відмовлено 54 015 особам. Закріплено за визнаними чиншовиками 138 740 дес. землі, за яку вони мали заплатити 6 942 683 крб. викупу.

Тяжкі умови викупу, як і масове позбавлення чиншових прав, викликали глибоке невдоволення реформою серед чиншовиків. В ряді місць на цьому грунті виникали селянські заворушення, зокрема на хуторі Бубно, Новоград-Волинського повіту, що сталося в січні 1887 р. Жителям цього хутора було відмовлено в чиншових правах, в зв'язку з чим всі вони (46 родин) мали повернути поміщику землю, садиби і будинки, в яких жили протягом багатьох років. Таке рішення викликало гнівний протест не тільки у потерпілих, а й у селян навколишніх сіл. Обурених зібралося близько 1 тис. чоловік, і вони не дали властям виселити невизнаних чиншовиків, навіть напали на поліцейських, побили їх і прогнали геть. За такі зухвалі дії, звичайно, багатьох селян було притягнуто до судової відповідальності, але все-таки чиншовики не виконали рішення суду про звільнення садиб, і поміщик змушений був продовжити орендні угоди з ними [1]. Майже таке саме відбулося і в с. Лісовиці, Житомирського повіту. Виступи, викликані реалізацією закону від 9 червня 1886 р., продовжувались і в наступні роки.

Значного поширення набрали виступи селян проти кабального викупу і нестерпного податкового тягаря та різних штрафів і поборів. Зокрема селяни с. Сваром'я, Остерського повіту, Чернігівської губернії, рішуче відмовлялися платити місцевому лісництву 547 крб. штрафу, накладеного на них за спаш сінокосу. А коли місцеві власті намагалися на покриття штрафу забрати деяке майно селян, останні, зібравшись 17 березня 1888 р. всією громадою, не дозволили робити цього. Подібні заворушення мали місце в селах Тихоновичах, Сосницького повіту (1886), Сворожі, Остерського повіту (1888), Чернігівської губернії; Петровеньках, Слов'яносербського повіту (1888), Катеринославської губернії; Орчиковій Рунівщині, Костянтиноградського повіту (1889), Полтавської губернії; та в інших населених пунктах. Одночасно з цим частішають випадки підпалів поміщицьких економій та захоплення їх земель. Нерідко виступи селян

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 617, спр. 37, арк. 2.

супроводились опором місцевим органам влади, поліцаям і військам. Такі виступи становили понад 60% загальної кількості селянських заворушень.

Селяни хутора Ковалевичів, Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії, 12 травня 1894 р. вчинили опір місцевим органам влади, які намагалися забрати у них худобу на покриття заборгованості місцевому поміщикові. Селяни не дозволили поліцейським чинам провести опис майна і арештувати своїх односельчан і прогнали їх геть з села. Озброївшись вилами, косами та кілками, селяни також вчинили опір великому поліцейському загонові. Але сили були нерівні, і царські посіпаки жорстоко розправилися над селянами. Лише до тюремного ув'язнення було засуджено 15 найактивніших учасників руху.

В ряді місць селяни і сільськогосподарські робітники, наслідуючи форми боротьби промислового пролетаріату, припиняли роботи в поміщицьких економіях, вимагаючи підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. Ряд таких виступів відбувся в 1881 р. в селах Плоти, Фернатії, Борщах та Ксьондзівці, Балтського повіту, Подільської губернії. В усіх цих економіях наймити припинили роботу і зажадали від власників поліпшення умов праці і харчування. Зокрема досить гостро проходив страйк у маєтку поміщика Гудим-Левковича, в якому брали участь переважно робітники з різних сіл Кромського повіту, Орловської губернії. На місце подій з загоном поліції виїжджав балтський повітовий справник. Але всі його зусилля, як і обіцянки поміщика поліпшити харчування, не дали позитивних наслідків. Страйкарі відновили роботу лише після того, як шість з них було арештовано і відправлено на місце проживання. Тоді ж залишили роботу в маєтках Грушецького 80, Трубецького — 52 і Чацької — 99 наймитів. За свідченням подільського губернатора, основною причиною страйків була надзвичайно низька заробітна плата [1].

Охороняючи інтереси поміщиків, царський уряд у 1886 р. видав спеціальний закон про наймання сільськогосподарських робітників, який передбачав обов'язкове укладання угод між наймачами і робітниками та кримінальну відповідальність останніх за порушення умов найму. Проте, незважаючи на це, сільськогосподарські робітники продовжували боротьбу проти своїх гнобителів. Так, 3 липня 1889 р. достроково залишили економію поміщика Гудим-Левковича 40 заробітчан, найнятих в Гайсинському повіті, Подільської губернії. В травні 1890 р. страйкували 199 строковиків с. Великих Крушлинців, Брацлавського повіту.

Ці факти показують, що вже в 80 — першій половині 90-х років XIX ст. в селах України розгорнувся страйковий рух, спрямований проти тяжкої поміщицько-капіталістичної експлуатації. Ця нова форма боротьби трудящого селянства проти гнобителів завдавала дошкульних ударів поміщицьким економіям та куркульським господарствам і сприяла класовому вихованню *сільськогосподарського пролетаріату та селянської бідноти*, їх зближенню з робітничим класом.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 321, спр. 154, арк. 2, 10, 12, 17, 23—24.

У переважній більшості випадків страйки виникали стихійно як протест проти тяжкої поміщицько-куркульської експлуатації. Але подекуди цьому сприяла агітація передових селян. Характерною в цьому плані була діяльність селянина с. Новиків, Старокостянтинівського повіту, Волинської губернії, Семена Пивовара. Він 1890 р. склав і поширював серед місцевих селян відозву, в якій намагався викликати у них «вороже ставлення до землевласників, проводячи ідею страйків у робочий час і вимагаючи високі ціни на робочі руки і домашніх служниць у поміщиків». Він радив селянам змовляться цілими селами і установити тверду ціну на робочі руки і домагатися того, щоб поза цими нормами і без відома сільського старости поміщик не міг нікого найняти. Крім поширення відозв, Пивовар постійно вів усну пропаганду, яка, за свідченням волинського губернатора, мала значний вплив на селян [1].

У багатьох селах і волостях викликали масовий активний протест і пограбування населення служителями церкви. Зокрема в селах Костянтинівці, Любомирці (1890) і Єлисаветці (1892), Звенигородського повіту, Степанках і Поличинцях, Бердичівського повіту (1892), Матусові, Черкаського повіту (1894), Київської губернії, та в інших селяни виганяли з церков попів та дяків, які вимагали з них великі данини за різні релігійні треби.

Таким чином, протягом 80-х і першої половини 90-х років в селах України, як і всієї Росії, продовжувала розвиватися гостра класова боротьба трудового селянства, спрямована проти тяжкої поміщицької експлуатації та інших численних пережитків кріпосництва. Разом з цим розгорталася друга соціальна війна на селі між сільською біднотою та селянською буржуазією — куркульством. У цей період селянськими виступами лише на Правобережній Україні було охоплено 492 населені пункти, в тому числі в Київській губернії 243, в Подільській—194 і в Волинській—55.

Царський уряд, як і в попередні десятиріччя, з допомогою поліції і військ жорстоко придушував стихійні виступи селян, кидав у тюрми сотні і тисячі їх учасників. Але боротьба трудящого селянства продовжувала розвиватися. Вона одержала дальший розмах і нові якості в другій половині 90-х років XIX ст.

СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ НА ПОЧАТКУ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ЕТАПУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ

Середина 90-х років XIX ст. була важливою віхою в історії нашої країни. В цей час назрівали передумови для переходу промислового капіталізму в свою вищу і останню стадію — імперіалізм, закінчився другий, революційно-демократичний, етап у визвольному русі і почався новий, пролетарський, етап: розгорнувся масовий робітничий

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 840, спр. 68, арк. 2, 8, 17.

рух, з'явилися марксистські соціал-демократичні організації, які під керівництвом В. І. Леніна з'єднали науковий соціалізм з робітничим рухом.

Самовіддана боротьба робітничого класу проти царизму і поміщицько-капіталістичного гніту, що неухильно посилювався, мала значний вплив на трудове селянство, яке все настійливіше виступало за знищення напівкріпосницьких відносин на селі, за вирішення аграрного питання революційним шляхом. В селах, безумовно, переважали ще старі, традиційні форми боротьби, як-от: захоплення поміщицьких земель, спасування панських посівів і сінокосів, порубки лісів, вимоги поліпшення орендних умов, відмови від сплати податків і викупних платежів, ухиляння від рекрутчини, самоправне переобрання сільських і волосних службових осіб, виступи проти духівництва.

Безпосередня боротьба селян за землю набрала значного поширення на Правобережній Україні. Вже в 1896 р. селяни с. Тернівки, Дубнівського повіту, Волинської губернії, чинили опір обміру ділянки землі поміщика Тарновського, яку вони вважали своєю власністю. На місце подій виїжджали мировий посередник та становий пристав із загоном поліції.

Протягом 1896 р. чинили опір межуванню або захоплювали поміщицькі землі і хлібороби сіл Сахнів, Бердичівського повіту, Пашківки, Київського повіту, Вільхівця, Звенигородського повіту [1], Ягнятина, Сквирського повіту [2], Київської губернії, та ряду інших місць.

Серед виступів селян наступних років виділяються події в містечку Стрижавці, Вінницького повіту, Подільської губернії, які виникли за таких обставин. В 1898 р. місцевий поміщик огородив 185-десятинну ділянку своєї землі глибоким ровом, чим викликав велике обурення серед селян. Зібравшись у квітні 1898 р. разом з міщанами, вони засипали рів, бо ця ділянка землі в минулому перебувала у їх спільному володінні з поміщиком.

В містечко прибув з двома ротами солдатів чиновник особливих доручень київського генерал-губернатора. Зібравши сходку, він наказав селянам відновити рів, загрожуючи «призвідників» покарати різками. Оскільки погрози на селян не вплинули, солдати приступили до екзекуції. Ними було висічено С. Маляренка, М. Лавренюка і Ф. Соломку. Селяни з вигуками: «Бийте і ріжте нас всіх, хабарники, захисники поміщика» — натиснули на війська і примусили їх припинити екзекуцію [3].

Вперту боротьбу з поміщиками за землю вели в 1897—1899 рр. і селяни сіл Борщівської Слободи, Радомишльського повіту, Гусачівки, Київського повіту, Ярового, Ізюмського повіту, Мостового, Ананьївського повіту [4], та ін. Найбільшого поширення ця форма боротьби набрала в Подільській губернії. За неповними даними, тут лише протягом одного

---

[1] Див.: «Крестьянское движение в России в 1890—1900-х гг.», стор. 624, 627—628.

[2] ЦДАЖР (Центральний державний архів Жовтневої революції) СРСР, ф. 102 (Департаменту поліції), 3 діловодство, спр. 1238, арк. 60.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301 (Харківське губернське жандармське управління), 1898, спр. 55, арк. 5.

[4] Див.: «Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг.», стор. 353—355, 365, 371, 374—375, 639, 642.

1899 р. відбулось 15 таких виступів селян, якими було охоплено близько 7 тис. жителів [1].

Не припинялися в другій половині 90-х років XIX ст. і спаші поміщицьких посівів та сінокосів. Так, селяни с. Ярового, Ізюмського повіту, Харківської губернії, протягом тривалого часу домагались повернення 38 дес. землі, відібраних у них поміщиком Рібоп'єром. А оскільки їх пошуки справедливості, як і завжди в ті часи, були марними, вони загнали свою худобу на спірну ділянку і витоптали її, завдавши цим збитку поміщику на суму 2 тис. крб.[2]

Такі самі події відбулись у травні 1898 р. у с. Дніпровці, Мелітопольського повіту, жителі якого, не домігшись повернення спірної ділянки землі, самочинно загнали на неї свою худобу [3]. Подібні картини спостерігалися і в багатьох інших селах [4]. Загалом лише в Подільській губернії протягом одного 1899 р. зафіксовано понад 20 випадків спашу поміщицьких посівів і сінокосів [5]. У Київській губернії їх було не менше. За неповними даними, цією формою боротьби тут в 1896—1899 рр. було охоплено близько 70 населених пунктів. Про характер її дають уяву події в с. Дібровці, Таращанського повіту. Тут у травні 1894 р. селянами одночасно було загнано на сінокіс орендаря Неймана до 2 тис. голів великої і дрібної рогатої худоби. Щоб припинити спаш, необхідне було втручання поліції.

І в ці роки — як вид стихійної селянської боротьби — продовжувалися вирубки поміщицьких і казенних лісів. Зокрема в травні і в серпні 1896 р. близько 500 селян містечка Бишева, Київського повіту, двічі рубали поміщицький ліс. Кінчилися ці виступи збройною сутичкою із поліцією.

Іноді масове рубання поміщицького лісу було помстою селян за вчинені кривди. Так, в селі Вільхівець, Звенигородського повіту, наглядачі пана Потоцького захопили селянську худобу на землях економії. У відповідь на це обурені селяни вирубали дерева в панському парку. Чинили порубки поміщицьких лісів і селяни сіл Шарівки, Проскурівського повіту (1899), Комарівки, Острожського повіту (1897), Підставів, Золотоніського повіту (1899), Жеведі, Чернігівського повіту (1896), та багатьох інших.

Часто селяни рубали ліс на спірних ділянках, тобто на тих, якими віками вони користувалися, а після реформи були привласнені поміщиками. Так було і в маєтку подільського поміщика Грохольського. Взимку

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 849, спр. 486, арк. 2—3.

[2] Див.: «Крестьянское движение в России в 1890—1900-х гг.», стор. 365.

[3] Там же, стор. 353—355.

[4] Наприклад, в Золотій Балці (1898) і Горностаївці (1899), Херсонського повіту, Пам'ятному, Чалбасах, Малих Копанях і Келегейських хуторах (1899), Дніпровського повіту, Таврійської губернії; Чевельчах (1899), Лубенського повіту, Полтавської губернії; Степанях, Колонії, Коросту, Кричильському, Малій Вербчі, Зульні і Яблуньці (1899), Ровенського повіту, Волинської губернії; Горішківцях, Ямпільського повіту, Красненькому (1899), Балтського повіту, Дзялові, Вінницького повіту, Подільської губернії, та в інших населених пунктах.

[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, 4 діловодство, оп. 702, спр. 392.

1897—1898 рр. селяни сіл Антонівки, Касіянівки, Андріяшівки, Княжі та Малої Кісниці, Ямпільського повіту, збираючись групами по 600 чоловік, протягом кількох днів вирубали і вивезли понад 700 дубів, завдавши поміщику збитку до 7 тис. крб. Ділянка лісу, на якій селяни рубали дерева, раніше перебувала у спільному користуванні їх з поміщиком. А тому й суд був безсилий припинити порубки: селяни продовжували вважати цей ліс своєю власністю [1].

З інших традиційних форм боротьби варто згадати такі події. В січні 1899 р. селяни с. Харпачки, Гайсинського повіту, вчинили рішучий опір волосному старшині, писарю та десяцьким, які намагалися описати їх майно для покриття недоїмок. Зібравшись громадою понад 100 чоловік, селяни напали на службових осіб і прогнали їх із села. Подібні виступи селян спостерігались у селах Вербні, Дубнівського повіту [2], Волинської губернії; Білецькому, Летичівського повіту, Подільської губернії; Кам'янці, Старобільського повіту, Харківської губернії та в деяких інших місцях. В с. Калістратівці, Ананьївського повіту, Херсонської губернії, в серпні 1898 р. селяни активно протидіяли намаганням поліції виселити десятинників [3].

В грудні 1897 р. селяни с. Луб'янки, Київського повіту, доведені до відчаю злиденним життям і численними утисками місцевого поміщика, напали на його маєток і розгромили його [4]. Подібні виступи селян спостерігалися в селах Стіні (травень 1898 р.), Ямпільського повіту, Подільської губернії; Золотій Балці (червень 1898 р.), Херсонського повіту, тієї ж губернії; Новософіївці (січень 1899 р.), Верхньодніпровського повіту, Катеринославської губернії, та в ряді інших місць.

Протягом другої половини 90-х років XIX ст. в селах України відбувся ряд виступів, спрямованих проти служителів церкви. Зокрема в лютому 1897 р. вимагали переведення в іншу парафію попа Кузницького селяни с. Бережанки, Уманського повіту. Причиною була висока плата за релігійні треби. На місце подій виїжджав повітовий справник із загоном поліції, який погрозами примусив повернути попу ключі від церкви. Виступи селян проти духівництва мали місце і в селах Настащі, Васильківського повіту, Київської губернії; Канделі, Одеського повіту, Херсонської губернії [5], та інших.

В останні п'ять років XIX ст. особливо посилились нові форми селянського руху, народжені під безпосереднім впливом боротьби робітничого класу. Це насамперед страйки. Жорстока експлуатація і нелюдські умови праці на багатьох економіях змушували сільськогосподарських робітників і наймитів припиняти роботу і вимагати підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці.

З такими вимогами, зокрема, звернулись у травні 1897 р. до адміністрації Ротмістрівського маєтку наймити с. Ташлика, Черкаського повіту,

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 697, спр. 71, арк. 5.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, спр. 1, ч. 13, л. В. арк. 12.
[3] Там же, спр. 1875.
[4] Див.: «Крестьянское движение в России в 90—900-х гг.», стор. 635.
[5] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 2 діловодство, оп. 52, спр. 15, ч. 1.

Київської губернії. Управитель маєтку відмовився виконати вимогу робітників, і вони побили його. Виступ наймитів придушувала поліція [1].

Наполегливо боролися за підвищення плати і селяни містечка В'язівка, того ж Черкаського повіту. Незважаючи на присутність двох рот солдатів, вони в липні 1899 р. почали збирати врожай місцевої економії за встановлену ними самими плату — сьомий сніп, заборонивши адміністрації наймати сторонніх робітників. А коли управитель вдався до жаток, вони, як тільки перша з'явилась на полі, розбили її вщент.

Для придушення цього виступу в містечко (близько 8 тис. населення) було додатково введено батальйон солдатів, але й така кількість військ, на думку київського генерал-губернатора, була недостатня для встановлення порушеного «порядку», і він викликав ще один батальйон. Та всі ці заходи царського сатрапа не залякали селян. Вони продовжували боротьбу з гнобителями: вчинили чотири підпали поміщицького майна, знищили їжу, приготовлену для солдатів. Розлютований віце-губернатор вчинив жорстоку розправу над селянами. За його наказом було висічено різками 24 і віддано під суд близько 100 учасників руху. Проте й після цього селяни продовжували боротьбу з поміщиком.

В ряді місць страйки селян щільно переплітались з іншими формами боротьби. Так, навесні 1897 р. поміщик Брацлавського повіту Мироненко, щоб звільнити свій маєток від сервітутних зобов'язань, загородив дорогу, що вела на пасовисько, яке перебувало в його спільному користуванні з жителями м. Остапківців. Обурені селяни домагались відновлення *сервітутних прав* (прав селян на часткове користування поміщицькою власністю — лісом, пасовищами тощо), а коли місцеві власті не підтримали їх справедливих вимог, вони вирішили власними силами примусити поміщика виконати їх волю. З цією метою вони в квітні 1897 р. на сільському сході прийняли ухвалу: «Щоб ніхто з них не смів ходити на роботу до поміщика Мироненка» [2].

Близьким до страйкової боротьби був і виступ селян містечка Шполи, Київської губернії. Маючи кончу потребу в заробітках, місцева біднота, озброєна кілками, зібралася 2 травня 1898 р. до маєтку княгині Урусової і стала вимагати роботи. А наступного дня селяни, не дочекавшись відповіді, силою прогнали полтавських заробітчан, а потім розбили економічну комору, забрали частину продуктів і розійшлись. На місце подій виїжджав повітовий справник, було арештовано і ув'язнено кількох активних учасників виступу [3].

Як і в попередні роки, страйковий рух був стихійним і неорганізованим. Проте в окремих місцях України соціал-демократичні організації прагнули надати цим виступам цілеспрямованості й організованості, з'єднати їх з боротьбою робітників. Так, напередодні 1 травня 1899 р. київським «Союзом боротьби за звільнення робітничого класу» розповсюджувалась серед селян деяких сіл Таращанського, Васильківського і Звенигородського повітів листівка під назвою «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!

[1] Див.: «Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг.», стор. 632.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301, спр. 52, арк. 3.
[3] ЦДІА СРСР в Ленінграді, ф. 1405 (Міністерства юстиції), 2 карний відділ, оп. 101, спр. 7905, арк. 92—93.

Сила робітників в них самих». Ці листівки в квітні—травні 1899 р. були знайдені в селах Погибляку, Франківці, Кам'яному Броді, Звенигородського повіту, Ківшоватій, Таращанського повіту.

Звертаючись до сільськогосподарських робітників, київський «Союз...» роз'яснював причини їх тяжкого становища і вказував, що їм залишається одне — наслідувати приклад міських робітників, тобто вести спільно з ними революційну боротьбу за свої права. В прокламації говорилось: «Оскільки інтереси сільських і міських робітників тотожні, то перші повинні приєднатися до других, і всі вони мають по можливості згуртуватися». Це об'єднання необхідне для одержання політичної свободи і поліпшення економічного становища, а кінцева мета цієї боротьби — соціалістичний лад [1].

Отже, ще на світанку свого виникнення революційні соціал-демократи, керуючись вченням В. І. Леніна, кликали сільських пролетарів і напівпролетарів до тісного єднання з міськими робітниками.

В 1896—1899 рр. у селах України, особливо на Волині, посилився рух за переселення на вільні казенні землі, викликаний чутками про царський указ, за яким кожному, хто бажає переселитися до Сибіру, нібито належало одержати з казни лише на дорогу 300 крб., а після прибуття на місце нового поселення кілька коней, дві корови і по 10 крб. на їдока.

Під впливом цих чуток селяни з'являлись групами від 100 до 200 чоловік у різні державні установи з вимогою ознайомити їх з царським указом і внести в список на переселення. Лише весною 1898 р. брали участь у цьому русі селяни 13 сіл Старокостянтинівського, 16 — Заславського, 23 — Острозького повітів, а також багатьох сіл Подільської, Київської і інших губерній. Налякані широким розмахом переселенського руху, царські власті вдалися до жорстоких репресій.

За неповними даними, лише на Правобережній Україні селянськими виступами в другій половині 90-х років XIX ст. було охоплено 212 сіл з населенням понад 100 тис. чоловік. По Україні в цілому тільки в 1899—1900 рр., за уривковими даними департаменту поліції, відбулось понад 60 селянських заворушень, в яких брало участь населення 70 сіл.

Захищаючи інтереси поміщиків, царський уряд кинув на придушення виступів селян десятки полків регулярних військ, які жорстоко розправлялися з трудящими селянами. Царські посіпаки сікли учасників селянських заворушень різками, стріляли в безоружних, арештовували.

Таким чином, як і в попередні роки, царизму вдалося з допомогою військ придушити розрізнені неорганізовані виступи селян. Та все ж стихійна боротьба селянства змушувала поміщиків йти на деякі поступки, постійно нагадувала царському уряду про невирішене аграрне питання. Боротьба селянства проти поміщиків та численних пережитків кріпосництва за революційно-демократичне розв'язання аграрного питання стає більш організованою і стійкою на початку XX ст., в період могутнього піднесення робітничого руху і виступу на політичну арену авангарду найреволюційнішого в світі російського пролетаріату — Комуністичної партії.

---

[1] «Вперед», 1899, № 7.

В. І. Ленін. *Фото.*

РОЗДІЛ XIV

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЕПОХУ ДОМОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ

РЕВОЛЮЦІЯ 1848—1849 рр.

Гострі класові суперечності, зумовлені невідповідністю виробничих відносин характерові продуктивних сил, були джерелом постійних антифеодальних рухів і привели кінець кінцем до буржуазних революцій у ряді європейських країн, у тому числі в Австрійській монархії.

13 березня 1848 р. на вулицях Відня появились барикади. Уряд змушений був оголосити конституцію. Революція почалась також в Угорщині. В рух прийшли пригноблені Австрійською імперією слов'янські народи. 19 березня на вулиці Львова вийшла міська біднота, 22 березня у Чернівцях відбулась народна маніфестація. На Закарпатті під революційним натиском народу австрійський комендант м. Мукачевого змушений був звільнити політичних в'язнів.

Одним із найважливіших питань революції відразу стало селянське питання. Пригноблене селянство все рішучіше виступало за ліквідацію панщини. Галицькі селяни в квітні 1848 припиняли виконувати панщину. Весною і влітку 1848 р. селянськими заворушеннями була охоплена вся Буковина. Лише в червні селянські виступи відбувались у Корчівцях, Чудині, Старій Гуті, Сторожинецького повіту; Кучурові Великому, Волоці, Чернівецького повіту, і т. д. Фактично вже влітку 1848 р. буковинські селяни самочинно приступили до ліквідації панщинних та інших феодальних повинностей.

Щоб ослабити революційний рух, уряд поспішив відмінити панщину у Галичині та на Буковині раніше, ніж в інших провінціях Австрії. Згідно з так званим цісарським патентом від 17 квітня 1848 р., у Галичині скасовувались усі феодальні повинності земельних господарів, халупників і комірників за рахунок держави. Окремим патентом цей закон з 1 липня 1848 р. був поширений і на Буковину.

Слушно відзначити, що проблема сервітутів у квітневому патенті не відокремлювалась від скасування панщинних та інших кріпосних повинностей. За користування сервітутами потрібно було платити. У патенті перелічувались опікунські повинності землевласників, від яких вони

звільнялись із 15 травня 1848 р. За звільнення від цих повинностей їм нараховувалось 30% викупних сум. Останні мали охоплювати також вартість сервітутів, якщо вони не були б ліквідовані на той час шляхом добровільних угод.

Новий цісарський патент від 7 вересня 1848 р. вже стосувався всієї Австрії. У першій статті цього патенту говорилось: «Підданство і відносини опікунської влади разом з усіма законодавчими актами, що нормують ці відносини, скасовуються» [1]. Наступна стаття проголошувала ліквідацію різниці між домінікальними (поміщицькими) і рустикальними (селянськими) землями. Проголосивши скасування феодальних повинностей, патент передбачав, однак, їх компенсацію. Фонд для сплати викупу повинен бути створений із джерел окремих провінцій. Сервітутні права селян скасовувались, якщо не брати до уваги права на збирання квітів і випасу на поміщицьких парах і стернях.

Таким чином, вдруге для Східної Галичини і Північної Буковини декларувалось звільнення селян від позаекономічного примусу на основі буржуазного права. Проте згаданими патентами практичне вирішення всього обсягу реформи ще далеко не вичерпувалося. Видано ряд нових державних актів. Найголовнішими з них були патент від 4 березня 1849 р. для всіх країв та окремий патент для Галичини від 15 серпня 1849 р. Для проведення у життя проголошених у цих патентах настанов видано окремі акти з урахуванням специфіки країв, зокрема розпорядження для Галичини від 4 жовтня 1850 р., патент від 23 жовтня 1853 р. та розпорядження від 12 листопада 1853 р. для Буковини.

Головною метою цих та їм подібних патентів і розпоряджень, часто дуже суперечливих і неясних, було закреслити проголошене патентом від 17 квітня дарування селянам панщини і перекласти тягар *індемнізації*, тобто оплати збитків, головним чином на їх плечі. За даними австрійської офіціальної статистики, загальна сума викупу у Східній Галичині складала 46 415,4 тис. золотих ринських, а на Буковині — приблизно 4 млн. золотих ринських. Фактично сума викупу була ще більшою.

Поміщики одержали не готівку, а 5-процентні облігації, які щороку погашалися. Зокрема на Буковині за панщинні та інші феодальні повинності кожного року надходило 340 тис. золотих ринських, причому плата повинна була тривати до 1944 р.[2] Подібна картина спостерігалась і у Східній Галичині. Причому щорічна плата процентів була вищою, ніж плата в рахунок основної суми. У 1897 р. І. Франко писав, що «сього року, 50 літ по знесенню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 мільйонів з. р. [первісна сума для Галичини становила 73 555,4 тис. золотих ринських] з власних додатків, але має щодо скарбу державного мало що не 9 мільйонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах» [3].

Таким чином, за «звільнення» селянам доводилось платити величезний викуп, щорічні платежі з якого в Галичині перевищували річні дохо-

[1] «Lemberger Zeitung» від 15 червня 1848 р.
[2] «Буковина» від 27 травня 1898 р.
[3] Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 640.

ди поміщиків від орної землі. Ці платежі поглинали значну частину доходів селян. Крім того, реформа, зберігаючи поміщицьке землеволодіння, узаконювала експропріацію землі у значної частини селянства, прирікаючи його на голодне існування. Так, на Буковині 10 979 господарств халупників зовсім не одержали землі, 10 965 — одержали до 2 моргів, 14 184— від 2 до 5 моргів, 14 121 — від 5 до 10 моргів. Це саме сталось у Галичині. Ленінська газета «Искра» від 1 жовтня 1902 р. відзначала, що в 1848 р. галицькі селяни «одержали землі стільки, скільки було необхідно, щоб гарантувати регулярну сплату платежів і податків».

Аграрна реформа не вирішувала проблеми сервітутів, це було чергове офіціальне визнання факту привласнення поміщиками селянських лісів і пасовиськ, який відбувся ще до реформи. Селяни могли розраховувати лише на деяку компенсацію за сервітути. Відразу після скасування панщини поміщики, за незначними винятками, позбавляли селян навіть тих сервітутів, якими вони користувалися до цього.

18 березня 1848 р. угорський сейм ухвалив закон про відміну кріпосного права в країні, в тому числі і на Закарпатті. На виконання цього закону були видані законодавчі акти в 1853, 1868 і 1871 рр. Але від панщини звільнялась лише частина селянства, а решта і далі залишалась під феодальним гнітом. У 9-й статті згаданого закону говорилось про скасування натуральних і грошових поборів та повинностей із кріпосних селян і желярів (наймитів). Проте в ньому були обійдені селяни-орендарі і так звані *майорнські желярі* (дворові селяни, наймити, що працювали в поміщицьких маєтках, майстернях).

У 1851 р. близько 70% селян в Ужанському і понад 86% в Угочанському комітатах одержувало менше половини дореформеного наділу.

За втрачені повинності і побори з селян поміщики одержували з державної казни велику грошову компенсацію, яка становила 4,4 млн. форинтів [1]. Фактично цю компенсацію повинні були сплатити самі селяни у формі додаткового податку. Індемнізаційні суми нараховувались шляхом двадцятикратного збільшення вартості річних повинностей та поборів, що раніше виконувались селянами на користь поміщика.

Реформа 1848 р. не задовольнила широкі маси західноукраїнського селянства. Вона послабила, але не усунула головної суперечності в західноукраїнському селі — суперечності між поміщиками і селянами. Боротьба тривала.

Одним з невирішених реформою 1848 р. питань у Східній Галичині і на Північній Буковині залишалося сервітутне питання. Намагаючись зберегти свої ліси і пасовиська, селяни вдавались до рішучих дій. Громада с. Кобла Старого, Самбірської округи, вирубувала ліс, який захопив у них поміщик. Слідом за нею виступили громади сіл Волі Коблівської, Чукова, Волі Блажівської і Блажева.

Активно відстоювали своє право на сервітути і селяни сіл Волотня і Селишківці, Станіславської округи. Вони випасали худобу на поміщи-

[1] Закарпатський облдержархів, ф. 64 (Мукачевського монастиря отців Василіан), оп. 2, спр. 1222, арк. 1.

Під проводом Л. Кобилиці. *Художник С. Войцехівський.*

цьких луках. Більш рішуче діяла громада с. Полтави, Перемишлянської округи. Для втихомирення її посилалася військова каральна експедиція. Буковинські селяни значно активізували свою боротьбу після розпуску рейхстагу і повернення своїх депутатів. 16 листопада 1848 р. селянський депутат віденського сейму Лук'ян Кобилиця скликав біля Вижниці війтів та виборців Вижницької округи і виголосив коротку промову: «Монарх — мій приятель і в разі потреби вишле мені військо на поміч. Не бійтесь нічого, ліси, полонини та пасовиська будуть ваші» [1]. На нарадах селян він оголошував про скасування панщини та сторожової повинності (охороняти поміщицькі маєтки), а також закликав їх не коритися панам та урядовцям. Селяни захоплювали поміщицькі ліси, пасовиська і землі. Поміщики вимагали від властей арешту Лук'яна Кобилиці та Юрія Тимоша, також депутата сейму, які очолили цю боротьбу. У райони селянських виступів надсилались війська. Але як тільки каратели залишали села, боротьба відновлювалася.

Буковинські селяни з захопленням зустріли героїчну боротьбу угорського народу проти контрреволюції. Л. Кобилиця їздив від села до села, закликаючи селян збирати гроші, харчі і фураж для потреб угорської революційної армії [2].

У 1849 р. селяни Східної Галичини і Північної Буковини не припиняли боротьби. Рух охопив Чортківську, Стрийську, Бережанську, Жов-

[1] Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 734.

[2] Див.: R. Keindl, Die Bukowina in den Jahren 1848 and 1849, Czernowits, стор. 15.

ківську, Станіславську, Тернопільську, Львівську та інші округи. Впертий опір проти передачі громадського лісу поміщикові чинили селяни с. Заліської Волі, Перемиської округи, проти них було послано каральний загін. Особливо бойовий виступ відбувся в с. Окняві, Станіславської округи. Громада, не домігшись повернення пасовиськ легальним шляхом, стала діяти силою: всупереч наказам властей, вона пасла там свою худобу. Скоро до села прибув загін війська. 15 травня 1849 р. селянська худоба, як звичайно, була на пасовиську. Її охороняли жителі не тільки з цього, але й з сусідніх сіл. Умовляння й погрози офіцера карального загону не дали належних наслідків. Тоді солдати стали виганяти худобу з пасовиська, а селянки завертали худобу назад. На допомогу жінкам прибігли чоловіки (близько 200) і закидали загін камінням. Військо відступило [1].

На Буковині селянський рух набрав великого розмаху, особливо в гірських місцевостях. Селяни відмовлялися давати поміщикам плату за користування лісами і пасовиськами, самовільно рубали ліс і пасли худобу на поміщицьких пасовиськах. Лише в Руському Кімполунзі таким рухом було охоплено 16 громад. Селяни заявляли, що ліси і пасовиська належать їм. В села Мігове і Лукавець, які самоправно користувались землями, лісами і пасовиськами українського поміщика М. Василька, посилався військовий каральний загін. Після поразки угорської революції на Буковині наступив спад селянського руху. Лук'ян Кобилиця був заарештований і помер у в'язниці від жорстоких тортур.

Проти половинчастої селянської реформи 1848 р. виступили селяни Закарпаття. Вони вважали несправедливим те, що значна частина земель залишилась у власності поміщиків. Так, громада с. Єнківців, Ужанського комітату, на своїх зборах вимагала, щоб пани повернули їм незаконно захоплені землі. Великі заворушення селян у Севлюському комітаті відбулися весною 1848 р. під час виборів у національні збори Угорщини. У 1849 р. селяни с. Ясіні на Мармарощині вимагали, щоб всі землі були передані у їх власність [2]. У цьому ж році ряд громад (села Лавки, Бобовище, Клачанове та ін.) відмовились виконувати феодальні повинності, які ще частково збереглись після проведення селянської реформи.

Масовий селянський рух у західноукраїнських землях в 1848—1849 рр. розвивався під безпосереднім впливом революцій в країнах Західної Європи. Тільки цим впливом можна пояснити його великий розмах та значну гостроту і стійкість. Це спростовує твердження буржуазних істориків про те, нібито українське селянство в період революції в Австрійській імперії було оплотом реакційних сил у країні і виступало проти революційного руху. Позиція, яку зайняло західноукраїнське селянство в революції, не мала нічого спільного з позицією вірнопідданства і служіння монархії з боку українських поміщиків, верхівки уніатського і православного духівництва.

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146 (Галицького намісництва), оп. 64, «б», спр. 5487, арк. 51, 57, 82, 84—88, 119.

[2] Закарпатський облдержархів, ф. 64, оп. 2, спр. 1102, арк. 1; ф. 214, оп. 1, спр. 3718, арк. 1.

РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

В епоху домонополістичного капіталізму західноукраїнські землі в складі Австро-Угорщини перебували на становищі внутрішньої колонії у більш промислово розвинутих провінцій монархії. Вони були для них джерелом дешевих сільськогосподарських продуктів та промислової сировини, а також ринком збуту товарів.

Колоніальне становище західноукраїнських земель не могло не впливати негативно на розвиток сільського господарства. Відстала промисловість була неспроможна поглинати надлишок робочих рук на селі, гальмувала класову диференціацію селянства, не забезпечувала сільському виробництву відповідного ринку збуту, не стимулювала розвиток найбільш рентабельних галузей господарства тощо. Це спричиняло економічну залежність західноукраїнських земель від промислових країн і провінцій, надавало їм рис загальної господарської відсталості. Західноукраїнські землі були типовими аграрними районами.

За офіційними даними, 1890 р. у сільському та лісовому господарствах у Східній Галичині було зайнято 3,4 млн. чоловік, або майже 75% всього населення, а на Північній Буковині — 318,9 тис. чоловік, або 75%. Із 751,5 тис. чоловік населення Закарпаття в 1900 р. на зайнятих у сільському господарстві припадало близько 85%.

На західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. поряд із мікроскопічно дрібними селянськими господарствами існувало велике поміщицьке землеволодіння. У 1889 р. *табулярна земельна власність*[1] у Східній Галичині становила 2,3 млн. *га*, тобто 41,1% всієї площі краю. І основна частина табулярної землі припадала на латифундії. Так, у 1902 р. маєтки понад 5 тис. *га* займали близько 900 тис. *га* (85,1%). На Північній Буковині 238 великим землевласникам в 1900 р. належало майже 200 тис. *га*, або 40,5%. Наприкінці XIX ст. на Закарпатті в руках великих землевласників з площею землі понад 200 гольдів (114 *га*) знаходилось понад 40% усієї земельної площі. Поміщицьке землеволодіння було економічною основою численних феодальних пережитків. Буржуазно-поміщицькі уряди Австрії та Угорщини проводили в аграрному питанні політику, яка цілком відповідала інтересам великих землевласників.

Одним із найважливіших питань своєї аграрної політики у Східній Галичині і на Північній Буковині австрійський уряд вважав ліквідацію сервітутів. В основу вирішення сервітутної проблеми після відокремлення її від індемнізації був покладений закон від 5 липня 1853 р., доповнений іншими другорядними законодавчими актами.

Згідно з цим законодавством, вирішення сервітутного питання могло відбуватися трьома способами: по-перше, шляхом викупу поміщиками селянських сервітутів; по-друге, компенсацією відповідним еквівалентом і, по-третє, врегулюванням сервітутів, що на практиці означало в певній мірі збереження їх.

[1] Власність, записана в крайовій галицькій табулі (іпотеці) та іпотечних книгах. Охоплювала головним чином велику земельну власність.

Для вирішення сервітутних справ були створені місцеві і крайові комісії. Найчастіше проводилось скасування селянських сервітутів за відповідний еквівалент пасовиська або лісу; значно рідше — викуп громадських лісів і пасовиськ поміщиками за гроші. Скасування сервітутів значно погіршувало тяжке становище селянства і зміцнювало поміщицьке землеволодіння, його економічні позиції. Недарма орган галицьких поміщиків газета «Czas» після публікації на своїх сторінках липневого патенту 1853 р. відверто писала, що він цілком виправдав надії поміщиків [1].

На початок 1896 р. галицькі селяни втратили 3649 тис. моргів угідь та ще 15 млн. зол. рин. на сервітутні процеси [2]. На Північній Буковині також майже всі громадські ліси і пасовиська були загарбані поміщиками.

На Закарпатті уряд провів розмежування урбаріальних лісів і пасовиськ від поміщицьких (*сегрегацію*) на основі урбаріального патенту від 2 березня 1863 р. Цей захід, що становив одну з ланок аграрної реформи 50—70-х років, був проведений в інтересах поміщиків. Розмір лісових масивів, відведений на один земельний наділ урбаріальної землі, коливався між 2—3 гольдами. Для желярів виділялась така ділянка лісу, яка припадала на один наділ урбаріальної землі. Наприклад, у с. Обаві, Березької жупи, на один земельний наділ було виділено 6 гольдів лісу і 4 гольди пасовиська. Бували випадки, коли селяни зовсім не наділялися лісами і пасовиськами. Все це не могло не посилити залежності широких мас трудового селянства від поміщиків.

Розмежування поміщицьких і селянських земель на Закарпатті доповнювалось зведенням в один масив земель селянських господарств, так *званою комасацією*. Нею також скористалися поміщики для пограбування селян. Недарма селяни вимагали від властей повернення їм тих наділів, якими вони володіли до комасації. 16 громад Ужанської жупи (села Вишка, Люта, Ставне, Бистра, Волосянка та ін.) прямо вказували у своєму меморандумі до угорського короля в 1866 р. на грабіжницький характер комасації [3].

Одночасно з комасацією провадилось виявлення «зайвих» земель, які залишалися після виділення селянам наділів. Це була так звана *реманенція*. На практиці, однак, власті відносили до «зайвих» земель громадські угіддя, які селянам потрібно було викуповувати у поміщиків. Так, селяни сіл Дубового і Красного, Мармароської жупи, за 3853 гольди реманенції заплатили 28 942 форинти [4].

У Східній Галичині і на Північній Буковині уряд зволікав із проведенням комасації, оскільки це було зв'язано з витратою певних коштів на дрібні господарства. І ця справа до кінця XIX ст. так і не була зрушена з місця.

---

[1] Див.: «Czas» від 27 липня 1853 р.

[2] Див.: «Діло» від 25 січня 1896 р.

[3] Закарпатський облдержархів, ф. 11 (Крайового урбаріального суду в Берегові), оп. 1, спр. 1106, арк. 15.

[4] Там же, спр. 68, арк. 102—104.

Розправа. *Художник В. Судаков.*

Пограбування селянських господарств шляхтою і боярством відбувалося і під час визначення *кадастрового прибутку* [1]. Щоб перекласти значну частину податкового тягаря на плечі селянських мас, гірші селянські землі відносились до кращих, а кращі поміщицькі землі — до гірших і відповідно визначався розмір земельного податку.

З аграрним питанням була тісно зв'язана *пропінація*, тобто право поміщиків, а також частково монастирів і держави на виробництво і продаж спиртних напоїв. Для поміщиків пропінації мали велике економічне значення, а тому уряд не поспішав із ліквідацією цього феодального привілею. Коли ж прибутки від пропінації стали зменшуватись, поміщики дали згоду на її скасування, однак з великою вигодою для себе. Законом від 30 грудня 1875 р. для Галичини (за винятком Львова, для якого прийнято окремий закон від 18 грудня 1881 р.) та законом від 7 липня 1876 р. для Буковини пропінація в принципі була скасована за відшкодування. В 1889 р. в обох краях проведено викуп права пропінації у

[1] Прибуток, що визначався на основі опису (кадастру) земель.

тодішніх його посідачів. За основу викупних сум у Галичині покладено 17,5-кратний річний зиск від пропінації, а на Буковині — 18-кратний. Населення Галичини заплатило пропінаторам 66, а Буковини — 7 млн. золотих ринських викупу.

Пропінація сприяла поширенню лихварства, перешкоджала мобілізації засобів у дрібному сільськогосподарському виробництві, ставила село на грань руїни і деморалізації.

Реакційна аграрна політика австрійського і угорського урядів, метою якої було дальше зміцнення економічних позицій поміщиків, та феодальні пережитки серйозно гальмували становлення нових суспільно-економічних відносин на селі. Проте капіталізм неухильно прокладав собі шлях. Відробітки поступово відходили на другий план. Їх замінювала вільнонаймана робоча сила. 1900 р. у сільському господарстві, лісівництві та споріднених з ними галузях у Східній Галичині було зайнято 110 707 постійних робітників і 173 795 поденників, а на Північній Буковині — відповідно 10 800 і 33 302 [1]. Кількість зайнятих сільськогосподарських робітників у закарпатських комітатах цього ж року становила 76 290 чоловік. Забезпечення поміщицьких маєтків робочою силою стало здійснюватись за рахунок постійних сільськогосподарських робітників та поденників, з перевагою останніх, хоч, правда, до кінця XIX ст. остаточно відробітки ще не були ліквідовані.

Проте скасування панщини, умови капіталістичного виробництва викликали широке впровадження в землеробство сільськогосподарських машин та поліпшених знарядь праці. Тимчасова нестача робочої сили, а згодом аграрна криза прискорювали його. Поміщицькі господарства наприкінці XIX ст. здебільшого були достатньо забезпечені вдосконаленими плугами, соломорізками, молотарками тощо. Звичайно, селянські господарства, особливо карликові, набагато відставали в темпах заміни сільськогосподарської техніки, хоч певний прогрес спостерігався і в них.

На початку XX ст. у сільському господарстві Східної Галичини і Північної Буковини в цілому вже було понад 217,2 тис. різних машин та новітніх знарядь праці, в тому числі 1942 сівалки, 665 косарок, 8104 молотарки тощо. На Закарпатті у 70—90-х роках кількість парових молотарок зросла більше ніж у 3,5 раза, а сівалок — в 2 рази.

Однією з ознак капіталістичної еволюції сільського господарства було зростання товарного виробництва. Хліб і худоба збувались не тільки на місцевих ринках, а й вивозились за межі західноукраїнських земель. Все більшого значення набувало промислове садівництво.

Розвивалась також спеціалізація сільськогосподарського виробництва. Наприклад, гірські райони спеціалізувалися на екстенсивному м'ясному скотарстві, а подільські — на виробництві, головним чином, пшениці. Процес еволюції пореформеного сільського господарства західноукраїнських земель у напрямку переростання його в товарне був нерозривно зв'язаний з утворенням внутрішнього ринку.

---

[1] Див.: «Österreichische Statistik», B. 66, H. 1, Wien, 1904, стор. LXIV.

Участь у товарному виробництві поміщиків і селян була далеко не однаковою. Якщо поміщики і багаті селяни збували свою продукцію в розмірах, що відповідали їх маєтковому стану та ступеню підприємства, то селяни середніх і низьких достатків продавали свої вироби в силу необхідності для сплати податків, боргів тощо, не кажучи вже про потребу виручення грошей для купівлі найнеобхідніших промислових товарів. Більшість селян вела все ще напівнатуральне господарство.

Суть капіталістичної аграрної еволюції визначали також заходи, спрямовані на інтенсифікацію сільського господарства. Одним із них була поступова заміна відсталого трипілля, властивого феодальному господарству, набагато прогресивнішою системою сівозмін. Набирала поширення практика внесення в грунт мінеральних добрив. Проте для більшості селянства форсоване запровадження передових агротехнічних заходів було недоступним.

Важливу роль у капіталістичній еволюції сільського господарства на західноукраїнських землях відігравали банки — Крайовий банк, Рільничо-кредитний заклад, Буковинський задатковий банк, Дрібновласницький державний іпотечний банк та ін. Їх діяльність зводилась головним чином до посередництва в платежах. Таку ж роль відігравали численні колективні капіталістичні кредитні товариства, засновані на принципах буржуазної кооперації. Лише у Східній Галичині в 1896 р. їх нараховувалось 295.

І все ж сільське господарство на західноукраїнських землях в умовах колоніального режиму і при збереженні феодальних пережитків розвивалося слабо. Більш-менш серйозні зрушення спостерігаються лише в провідних його галузях — землеробстві і тваринництві, хоч і вони далеко відставали від рівня передових капіталістичних країн. Технічних культур сіялось мало. Дуже велику площу займали луки, переважно незадовільної якості. Врожайність була ще порівняно низькою. Повільно зростало поголів'я рогатої худоби. Інші галузі сільського господарства (овочівництво, садівництво, виноградарство, бджільництво та ін.) ще слабше розвивалися і навіть перебували в застої.

Загалом сільське господарство на західноукраїнських землях було екстенсивним. Одна з визначальних його рис — це зростання ріллі, розраховане насамперед на збільшення валового збору зерна. З офіційних даних видно, що у Східній Галичині за період з 1850 по 1880 р. рілля зросла з 4 249 322 моргів до 4 515 691 морга, тобто на 266 369 моргів. На Північній Буковині площа ріллі в 1871 р. обчислювалась у 180 626 *га*, а в 1898 р.— у 204 106 *га*. Отже, за неповні три десятки років маємо приріст 23 480 *га*. На Закарпатті площа під посівами за 1880—1895 рр. зросла з 212 895 *га* до 269 295 *га*, тобто на 56 400 *га*.

В умовах аграрної капіталістичної еволюції йшов процес відокремлення землеволодіння від сільськогосподарського виробництва. Однією з його найважливіших форм була оренда, яка у великій мірі мала підприємницький характер. За офіційними даними, тільки у Східній Галичині в 1893 р. здавалося в оренду 579 722 морги табулярної землі, що становило 29,84% всієї табулярної площі (без лісу). Поміщики повільно, але

неухильно втрачали своє монопольне станове право на землю, яка ставала буржуазною власністю. На Закарпатті була досить поширеною здача в оренду землі самими селянами.

Розвиток капіталізму, як і скрізь, приніс у західноукраїнське село класове розшарування селянства. Безпосереднім попередником цього розшарування була майнова нерівність, яка склалась ще в епоху феодалізму. Грубою фальсифікацією історичної дійсності є твердження українських буржуазно-націоналістичних істориків про те, що начебто все західноукраїнське селянство являло собою спауперизований клас-націю, який пригноблювали лише іноземні експлуататори. Не применшуючи ролі останніх в експлуатації трудящих мас, необхідно пам'ятати, що люто пригноблювали їх і «свої» куркулі і поміщики.

У західноукраїнському селянстві цілком ясно виступали вже окремі соціальні групи; пролетаріат і напівпролетаріат, середняки та сільська буржуазія. У 1847—1859 рр. у Східній Галичині селянські господарства до 5,75 *га* (бідняцькі) становили 66,3%, господарства від 5,75 до 11,5 *га* (середняцькі) —25,4% і господарства понад 11,5 *га* (куркульські) —8,3%. На Північній Буковині і Закарпатті наприкінці XIX ст. селянські господарства поділялися так (відповідно): бідняцькі — 84,3 і 73%; середняцькі — 13,5 і 17%; куркульські — 2,2 і 10%.

Процес класового розшарування селянства проявлявся в тому, що економічно міцніла найвища його група — сільська буржуазія, зростала кількість найнижчої групи і поступово зменшувалось число середняків.

В умовах найбільш реакційного капіталізму, яким був поміщицький, напівфеодальний капіталізм на західноукраїнських землях, життя селянських мас було вкрай тяжким. Швидка масова пауперизація, відносно повільний і тому особливо болісний процес пролетаризації — ось найхарактерніші риси їхнього становища.

Розглянемо головні фактори зубожіння селянства і його пролетаризації. Серед них в першу чергу треба зупинитися на торгово-лихварському капіталі — найнижчій і найгіршій формі капіталу, який часто привласнював значно більше результатів селянської праці, ніж промисловий капітал у міських робітників. Щоб одержати найбільший зиск, лихварі (останні, як правило, водночас були і торговцями) застосовували різні форми лихви — на гроші, на хліб, на худобу і т. п. Лихварські проценти досягали 300, а інколи і більше. Говорячи про поширення лихварства в закарпатському селі, газета «Карпат» (від 1.V 1879 р.) визнавала, що той, хто попався в кігті лихваря, може врятуватись від нього лише ціною втрати свого господарства. Найбільшого поширення набуло лихварство у відсталих районах, де ще у великій мірі збереглись відживаючі патріархальні відносини. Вже на початку 90-х років XIX ст. лихварі захопили у Галичині щонайменше четвертину, а в деяких околицях Закарпаття більше половини всієї селянської землі.

Будучи оплотом реакції, косності і рутини, лихварство консервувало феодальні пережитки, накладало свій відбиток і на політичне життя. Правда, з розвитком нових капіталістичних форм кредиту лихва почала зменшуватись, проте аж до кінця XIX ст. її основа не була підірвана.

Іншим важливим фактором експропріації селянських мас були податки. Головним податком, який доводилось платити селянам, був земельний. У 1847 р. у Галичині та на Буковині він становив 2847,7 тис. золотих ринських, а в 1898 р.— вже 4766,4 тис. золотих ринських, тобто зріс за 51 рік на 67,4%. Протягом другої половини XIX ст. сума прямих податків на Закарпатті зросла в декілька разів.

Правлячі кола Галичини і Буковини залишались вірними своїй політиці національної дискримінації українського населення і в питанні земельного податку. Вони свідомо збільшили податок у Східній Галичині і Північній Буковині порівняно із Західною Галичиною і Південною Буковиною. Вищими були також норми земельного оподаткування на Закарпатті порівняно з високоврожайними районами Угорщини.

Вже відзначалось, що в розподілі земельного податку властями спостерігався яскраво виражений класовий підхід. Взагалі трудовому селянству доводилось платити основну частину всіх прямих податків. На Закарпатті податки від майна і доходу поглинали близько половини прибутку сільської бідноти.

До того ж, крім прямих податків, селяни змушені були платити ще різні місцеві додатки. Крайові додатки у Галичині в 1900 р. досягли 68%, повітові — 30%, а громадські — до 15% прямих податків. На Буковині додатки були ще значнішими. В 1897 р. вони становили 200%,

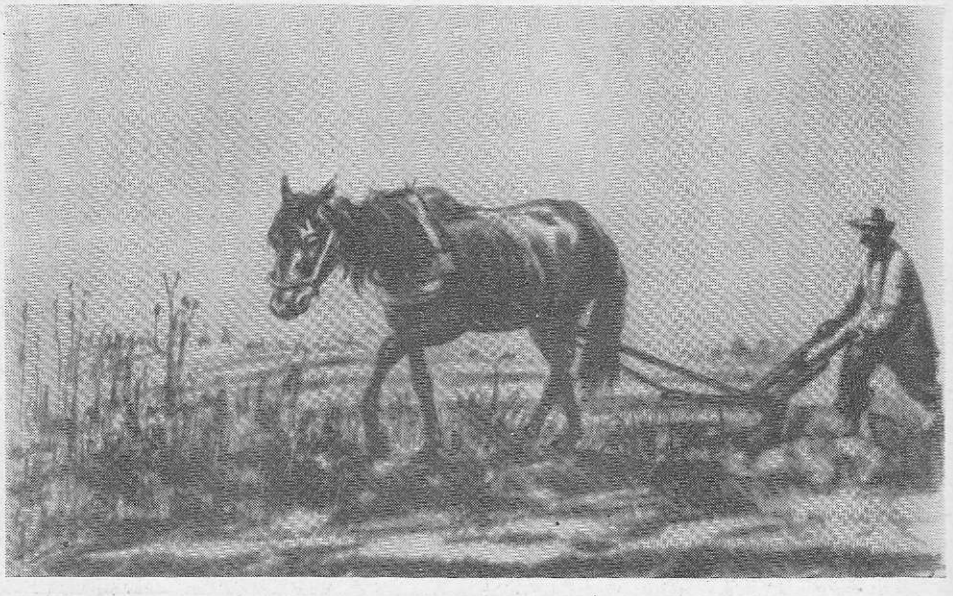

Галицький селянин.

причому половина з них припадала на громадські додатки, які платили тільки селяни. На Закарпатті розмір *жупних* (громадських) податків у 70—90-х роках зріс майже в два рази і в 90-х роках досягнув 40—50% від суми державних податків.

Важким тягарем для селян були і посередні податки (від цукру, м'яса, спирту, пива тощо). Майже всі вони припадали на головного споживача продуктів — трудящі маси. На селянських плечах ще лежали будівництво і ремонт шляхів, різні відробітки та данини грішми і продуктами на користь попів і дяків.

Одним з головних факторів зростання злиднів селян було позбавлення їх громадських лісів і пасовиськ, що відбивалось також на становленні нових відносин на селі, бо сприяло збереженню відробітків.

Економічне становище селянства погіршувалось аграрним перенаселенням, яке було тісно зв'язане з капіталістичним еволюціонуванням сільського господарства. Використовуючи наявність величезного резерву робочої сили, українські, польські, угорські, румунські, німецькі й єврейські поміщики і куркулі платили найнятим робітникам по 10—40 крейцерів за робочий день, значно менше, ніж у західних провінціях Австро-Угорщини. Про реальну вартість заробітків західноукраїнських сільськогосподарських робітників можна судити, зокрема, на основі обчислень газети «Громадський голос», яка, констатувавши, що у Східній Галичині заробіток робітника не перевищував під час жнив 40 крейцерів, а взимку — 20 крейцерів, резюмувала: «За той нужденний гріш годі самому вижити, а тут треба дуже часто годувати дрібних дітей, пристарати щось на чорну годину, заплатити податок за хату... І як тут при тім заробітку дихати на світі?!» [1]. Поширеною була плата натурою. Наприклад, у Мармароській жупі на Закарпатті плата батрака в 70-х роках становила на рік 40—60 форинтів грішми і 0,5 гольда посіву кукурудзи. Така оплата при нерегламентованому робочому дні не забезпечувала трудящим найелементарніших умов життя. До того ж роботи і на таких умовах майже у всіх місцевостях не вистачало.

Безземелля і малоземелля, хронічне недоїдання і голод були постійними супутниками сільських злидарів. Смертність на західноукраїнських землях була дуже високою. Вона обумовлювалась не тільки винятково важкими соціально-економічними умовами, але і вкрай поганим медичним обслуговуванням. В деяких селах вмирали від дифтериту всі діти віком від 2 до 12 років [2]. Як правило, селянин обходився без будь-якої медичної допомоги, хіба що іноді звертався до сільських знахарів. Західноукраїнське селянство в лещатах колоніального гноблення вимирало.

По Підгір'ю села невеселі
Простяглися долом-долинами,
Мов край шляху на твердій постелі
Сплять старці, обвішані торбами [3].

---

[1] «Громадський голос» від 15 липня—1 серпня 1900 р.
[2] «Rolnik» від 20 січня 1879 р.
[3] Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. 11, стор. 112.

В цьому геніальному порівнянні великого Каменяра — доля всіх західноукраїнських сіл, всього трудового селянства доби капіталізму.

Величезне аграрне перенаселення, пролетаризація і пауперизація більшості селянства, злиденні заробітки та безробіття, страх ще нерозорених селян перед злиднями, що насувалися, стали причиною масової еміграції західноукраїнських селян в Америку і різні європейські країни. Емігрували переважно найбідніші та середнього достатку селяни.

Навіть за приблизними підрахунками кількість емігруючих із Східної Галичини і Північної Буковини за океан у другій половині XIX ст. становила 250 тис. чоловік. Протягом 30 років (з 1871 по 1900 р.) із закарпатських комітатів емігрувало 170 тис. чоловік.

На жаль, не можна точно визначити кількість емігруючих з західноукраїнських земель в європейські країни. Йдеться переважно про сезонну еміграцію. Однак, відомо, що в 1900 р. на заробітки за кордон вибуло понад 55 тис. чоловік, з них приблизно 50 тис.— до Німеччини. Отже, сезонна еміграція в європейські країни теж була значною.

Еміграція за океан була для селян надзвичайно болісним процесом. Тяжко було розлучатися із рідним селом, спродувати за півціни своє нехитре майно і рушати в невідомість. А в дорозі на кожному кроці їх грабували різні шахраї і корабельні компанії, косили хвороби. Австрійський і угорський уряди, захищаючи інтереси поміщиків, намагалися зберегти резерв дешевих рук і відкрито протидіяли еміграції. Про якусь рівномірність чи елементарну організованість нічого й говорити. Селяни їхали, як могли, годуючи при цьому цілу армію підпільних еміграційних агентів. Промовисте свідчення про від'їзд емігрантів полишив нам В. Стефаник у листі до О. Кобилянської.

«Нині досвіта на двірці краківськім було 800 душ емігрантів... Виділи би-сте, як мами бігають з плачем за пропавшими дітьми, як їх пани штурхають, як вони ридають. Виділи би-сте, як вони сідають до вагонів, як силоміць пхають бабів і замикають... Поїзд рушає, жінки і чоловіки чіпляються єго, поліція і жандарми відкидають їх, як галушки... На пероні лишаються жінки без чоловіків, діти самі без родичів і чоловіки без жінок. Шалений плач, ломання рук і прокльони. А поїзд лише димом б'є у очі — пішов» [1].

Та ні урядові заборони, ні небезпеки й труднощі дороги не могли припинити втечу селян від вічно голодного існування на своєму наділі.

Загалом же трудова еміграція частково зменшувала аграрне перенаселення, сприяла мобілізації земельних угідь і розвиткові капіталізму в сільському господарстві на західноукраїнських землях.

Соціальне гноблення трудящих мас західноукраїнського села доповнювалось політичним і національним гнітом. Правда, австрійська конституція 1867 р. офіційно декларувала повну рівноправність у школах, державних установах і судах тощо. Для українців, однак, це були пусті слова, оскільки гегемонія у Східній Галичині фактично була передана польській шляхті, а на Північній Буковині — румунським боярам. Це випли-

[1] Василь Стефаник, Твори, К., 1964, стор. 424—425.

вало із самої суті реакційної національної політики австрійського уряду, який прагнув тримати в покорі пригноблені народи шляхом надання деяким з них певних привілеїв. В. І. Ленін відзначав з цього приводу, що поляки входили в угоди з австрійською реакцією з метою пригноблення українців [1].

У другій складовій частині австро-угорської дуалістичної держави — Угорщині — склалось подібне становище. Закон «Про національності», виданий у 1868 р. і включений у новий угорський кодекс, лише формально заявляв про дуже обмежені права пригноблених народів. Всі командні висоти на Закарпатті були передані панівній нації — угорцям. Виборчі закони 1874—1899 рр. зводили нанівець проголошену урядом свободу слова, друку, зборів і демонстрацій. Про елементи демократизму можна говорити лише стосовно панівних класів. Пригноблені маси західноукраїнського селянства, як і всі трудящі, фактично були позбавлені будь-яких політичних прав.

Тогочасна виборча система в Австрії цілком і повністю служила інтересам експлуататорських класів. Вибори проходили по куріях, забезпечуючи поміщикам і капіталістам цілковиту більшість не тільки в рейхсраті й крайових сеймах, але і в так званих повітових радах. Якщо, наприклад, в Галичині з курії великих землевласників один посол до рейхсрату припадав на 500 чоловік, то з курії дрібних власників — на 200 тис. чоловік. Антидемократичною була також виборча система в Угорщині, оскільки тут існували майновий і віковий цензи та інші обмеження для виборців. Не дивно, що західноукраїнське селянство не мало належного представника у так званих виборних органах державної влади.

Одержані від австрійських правлячих кіл привілеї польські, румунські й угорські поміщики використовували не тільки для утримання свого панівного становища на західноукраїнських землях, але і для здійснення своїх планів остаточного загарбання їх і перетворення у свої національні райони. Найбільш ефективним засобом проведення у життя цих своїх маячних планів вони вважали денаціоналізацію українців.

Асиміляція українського населення проводилась насамперед через школи. Крайові шкільні ради у Галичині й на Буковині всіляко обмежували кількість відкритих з ініціативи трудящих українських народних шкіл або зменшували в них викладання українською мовою. У знаряддя мадьяризації були перетворені майже всі народні школи на Закарпатті. Багато дітей селян зовсім не могло відвідувати школи, а тому більшість західноукраїнського селянства була неписьменною. Наприклад, на Північній Буковині в 1890 р. у всіх повітах (за винятком міста Чернівців) понад 90% всього населення було неписьменним [2].

Ще більш малодоступними для західноукраїнських селян були середні і вищі школи. На західноукраїнських землях взагалі не було жодного українського вищого учбового закладу.

---

[1] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 133.
[2] Див.: «Österreichische Statistik», B. 32, H. I, стор. XXIV.

Гуцул. *Художник В. Касіян.*

Прогресивні українські видання переслідувались або конфіскувались. Обмежено дозволяючи відкриття сільських читалень, власті пильно стежили, щоб вони не стали осередками культурно-освітньої роботи серед селян.

Та, незважаючи на переслідування, розвиток української демократичної культури на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. не припинявся. Складову її частину становила культура селянства.

Селяни читали близьку їх серцю прогресивну українську літературу, відстоювали утримувані на власні кошти українські народні школи. Великим є їх вклад у скарбницю загальноукраїнського фольклору. З середовища селянства вийшли видатні українські культурні діячі — І. Франко, Ю. Федькович, М. Павлик, В. Стефаник, Л. Мартович, О. Мишуга і багато інших, творчість яких збагатила прогресивну українську культуру. Видатним успіхом західноукраїнських демократичних сил було створення в 1864 р. у Львові українського драматичного театру. В його репертуарі знаходимо п'єси українських класиків — І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Кропивницького та ін. Театр давав вистави для трудящих не тільки у Східній Галичині, але і на Північній Буковині. Західноукраїнське селянство всіляко підтримувало свій рідний театр.

Зростанню демократичної культури в західноукраїнському селі сприяла прогресивна преса. Такі, наприклад, видання, як «Хлібороб», «Громадський голос», загалом призначені для селянства, сприяли поширенню освіти, закликали до створення хат-читалень, популяризували твори прогресивних авторів, боролись проти косності й рутини. За допомогою преси західноукраїнські селяни втягувались у політичне життя краю.

Розвиток духовної культури західноукраїнського селянства відбувався в процесі взаємозв'язків і взаємовпливів з культурою основної частини українського народу Наддніпрянщини. Чи не найкращим проявом єдності всього українського народу була незвичайна пошана селян і всіх трудящих західноукраїнських земель до великого Кобзаря. Роковини з дня його смерті перетворювались у всенародні маніфестації любові до свого народного поета і відданості його революційно-демократичним ідеям. У вбогій селянській хатині «Кобзар» Шевченка часто був настільною книгою. На Буковині твори Шевченка поряд з творами Федьковича переходили з хати в хату в рукописних списках.

Незважаючи на окупаційний гніт, політику асиміляції, західноукраїнське селянство зберігало свій побут, який в умовах капіталізму поповнювався новими рисами. Одяг, наприклад, зазнав у великій мірі впливу міста, що було зв'язано з розвитком фабрично-заводської промисловості, особливо текстильної. Поряд із старими зразками сорочок, штанів, головних уборів, появились нові модифікації. Проте в побуті селянства панівними залишались старі форми. Чудові західноукраїнські вишивки, килими і посуд були відомі не тільки на всій Україні, але й за її межами — в Росії і в західноєвропейських країнах. Незважаючи на примітивність процесу виробництва, вони відзначались високими художніми якостями. Це, зокрема, було констатовано на виставках у Чернівцях (1886), Кракові (1887) і Відні (1890). Стали відомими імена багатьох майстрів-самородків. Так, з приводу смерті знаменитого косівського гончара Бахминського були некрологи навіть за кордоном.

Чимало своєрідного зберігалось також у шлюбі, сім'ї та родинних стосунках і звичаях західноукраїнського селянства, хоча в основному вони були однаковими по всій Україні. Розвиток капіталізму, вплив робітничого класу вів до зникнення патріархальних відносин у селянській родині, до появи нових елементів у родинному побуті.

Селяни оберігали свої кращі традиції в обрядових звичаях. Народні свята (гаївки, обжинки тощо), забави, вечорниці, досвітки й інші форми громадського побуту становили невід'ємний елемент життя західноукраїнського селянства.

БОРОТЬБА ПРОТИ ЗАЛИШКІВ КРІПОСНИЦТВА І ПРОТИ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Завдання, які стояли перед селянством західноукраїнських земель у незавершеній ще буржуазно-демократичній революції, мали багато спільного із завданнями селянства Наддніпрянської України і всієї Росії. Саме антипоміщицька спрямованість надавала селянському рухові революційно-демократичного характеру. Західноукраїнське селянство в другій половині XIX ст. продовжувало здійснювати свою історичну місію борця проти старих кріпосницьких порядків. Ця місія, хоч і не виходила за рамки буржуазно-демократичних перетворень, була прогресивною.

У демократичному русі селянства Східної Галичини і Північної Буковини в перші десятиріччя після скасування панщини головне місце займало сервітутне питання. Можна визначити такі три основні форми боротьби селян за ліси і пасовиська: легальні сервітутні процеси (розгляд конфліктів сервітутними комісіями з правом громад апелювати до міністерства внутрішніх справ); масові активні виступи проти поміщиків і їх влади; діяльність селянських послів у галицькому і буковинському сеймах. І. Франко вказував, що в Галичині відбулось 32 тис. сервітутних процесів, з яких селяни програли понад 30 тис.[1] На Буковині станом на кі-

[1] Див.: І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 643.

нець липня 1865 р. відбулось 768 сервітутних процесів. У стадії вирішення було 67 сервітутних справ, а 207 ще не розглядались [1].

В описі всіх сервітутних процесів немає необхідності, оскільки вони однотипні. А тому обмежимось розглядом одного з них. Громада с. Хмелевої на Городенщині ще в 1837 р. була позбавлена права одержувати деревину в поміщицькому лісі та випасати худобу. Починаючи з 1840 р., вона стала добиватись відновлення згаданих сервітутів. У 1858 р. намісництво передало цю справу на розгляд сервітутної комісії, яка визнала вимоги селян безпідставними. Декретом міністерства внутрішніх справ у 1868 р. апеляція селян проти рішення комісії була відкинута [2]. Таким чином, майже тридцятирічна боротьба громади не принесла їй успіху.

Що коштували селянству ці процеси, яскраво показав Іван Франко: «Вони [селяни] вірили в своє «право» і в «цісарську справедливість», не подавали зголошень, занедбували реченці і тисячами програвали процеси, а потім ходили і до Львова і до Відня, а коли все не помагало, бунтувалися, сиділи по криміналах, кидалися на жовнірські багнети, цілими місяцями годували по селах вояків і помалу сходили на жебраків. Сервітутова справа пожерла мільйони народного добра, підрубала на довгий час сам корінь народного добробуту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою» [3].

Дуже рідко селяни добивались успіху. Так, громади Руського Кімполунга (Буковина) після багаторічної боротьби зберегли свої ліси, які намагались захопити у них поміщики. Вони відмовились платити поміщикам данину за користування власними лісами, у зв'язку з чим до них послано військо, яке вчинило в селах справжній погром [4]. У 1863 р. представником громад на переговорах з поміщиком став Ю. Федькович. Безмежно відданий трудовому народові, Ю. Федькович доклав усіх зусиль до того, щоб перетворити сервітутний процес в індемнізаційний, що й вирішило справу, бо у власних лісах селяни не могли мати сервітутів.

Характеристика сервітутних процесів як форми боротьби була б неповною без констатації одного дуже важливого моменту. Справа в тому, що суть сервітутних процесів не вичерпується лише легальними методами боротьби. Відстоюючи свої ліси і пасовиська на правовій основі, селяни часто проводили таємні збори і наради, на яких радились, як діяти далі. Невипадковою була велика солідарність громад під час сервітутних процесів. Ці процеси були антипоміщицьким рухом мільйонних мас селянства, яке піднялось на захист своїх прав.

Важливо підкреслити також, що селяни, ведучи боротьбу за свої ліси і пасовиська, не раз висловлювали обурення і проти інших форм соціального гноблення. Поміщицька газета «Czas» від 18.XII 1867 р., констатувавши, що темою згаданих нарад, крім сервітутного питання, були й по-

---

[1] Див.: «Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages für die vierte Session», Czernowitz, 1866, стор. 17.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 64 «а», спр. 65, арк. 35—36, 46, 60, 73.

[3] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 645.

[4] Див.: «Писання Юрія Федьковича», т. 4, Львів, 1910, стор. 488.

датки, з жахом писала: «Нераз [селяни] збираються навіть у білий день, проводячи грізні дискусії по кілька годин, при цьому панує таке піднесення, що це нагадує збори народу за барикадами в Парижі».

Хоч ця боротьба і не приносила відчутних результатів, вона привчала селян до організованості, допомагала їм розпізнавати справжнє обличчя австрійського буржуазно-поміщицького уряду, який видавав себе за «оборонця» селян, і, що найголовніше, сприяла підвищенню активності селян. Виступи селян — захоплення сервітутних лісів і пасовиськ, позбавлення поміщиків можливості користуватися ними — найбільш важливе явище у їх боротьбі за ліси і пасовиська. Вже в 1850 р., в той самий час, коли урядові кола обмірковували, як найзручніше передати громадські угіддя поміщикам, селяни вирішували його революційним шляхом.

Безпосереднє відношення до проблеми лісів і пасовиськ мали селянські виступи у Серетській долині, а також у Драчинцях і Глиниці над Прутом. Учасники цих заворушень вимагали поділу поміщицьких земель. Найгостріший характер мало заворушення у с. Бобівцях, Сторожинецького повіту, де селяни відмовились виконувати розпорядження влади, не платили податків, не ходили на шарварки, обрали собі на власний розсуд громадську раду, вторгались у поміщицькі ліси, на луки і землі, відмовлялись виконувати зобов'язання за користування поміщицькими землями, не допустили арешту своїх керівників. Коли до села прибуло військо, повстанці вбили одного солдата і продовжували ще деякий час опір [1].

У той час на Закарпатті селяни рубали поміщицькі ліси. Берегівський окружний начальник повідомляв, що порубка селянами цих лісів набула таких масштабів, що припинити її силами місцевих властей стало неможливо.

Хоч у 1851 р. кількість виступів селян за свої ліси і пасовиська порівняно з попереднім роком дещо зменшилась, напруження боротьби не спадало. Надії поміщиків і влади на те, що селяни примиряться з фактом пограбування у них угідь, не здійснились. Вже на початку року селяни с. Тростянців, Коломийської округи, протестуючи проти захоплення свого пасовиська, не дозволили поміщику орати його. Вони вчинили опір жандармерії, яка стріляла в них. Окремим декретом окружне управління визнало за селянами право випасу на цьому пасовиську нарівні з поміщиком [2]. У с. Слав'ятині, Бережанської округи, селяни намагались у 1852 р. роззброїти жандармерію. Під час сутички одного селянина було вбито, а чотирьох поранено.

Боротьба селянства посилилась наприкінці 50-х років, коли сервітутні комісії розгорнули свою діяльність і сервітутний конфлікт набрав нової сили. Новий етап піднесення боротьби східногалицьких селян за ліси і пасовиська в основному збігся з відповідним етапом на Північній

[1] Чернівецький облдержархів, ф. 1 (Окружного управління Буковини), оп. 2, спр. 3121, арк. 3, 7, 39—41, 52, 61, 81, 92, 98, 107, 109, 111, 116, 134; спр. 3122, арк. 1—2; оп. 1, спр. 10 485, арк. 1.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 64 «б», спр. 4825, арк. 1—4, 6, 9, 65, 68, 69; спр. 4300, арк. 1, 3, 42, 48—49, 63.

Буковині. Згуртовуючи свої сили, селяни посилювали натиск на класового ворога. Збільшується число селянських виступів і зростає їх бойовитість. У с. Драчинцях, Сторожинецького повіту, селяни розгорнули боротьбу за ліс, який поміщик вважав своєю власністю. Протягом 1858—1865 рр. вони рубали в ньому дерева і пасли худобу. Тричі в селі побувала військова каральна експедиція. Але як тільки військо залишало село, виступи продовжувались. Селяни прогнали і судову комісію, яка прибула у супроводі жандармів, щоб передати поміщикові ліс [1].

З великою активністю виступали селяни за ліси і пасовиська і в 60-х роках. В одній тільки Золочівській окрузі в 1862 р. розглядались 22 справи у зв'язку з селянськими заворушеннями. І це не випадково. Одержавши на основі липневого патенту всю повноту влади, поміщики ще більше ігнорували інтереси селянства. І саме це штовхало селян на нові виступи.

Значного розмаху і стійкості набрав виступ у 1864 р. селян сіл Новоселиця, Нагірян, Надолян, Сенькової й Яворової Волі, Саноцької округи. Громади цих сіл відмовлялись брати визначений їм за пасовисько еквівалент, вступали в сутички з жандармерією. Кінець виступу поклали тільки військовий каральний загін і спеціальна жандармерія [2].

У 1867 р. на боротьбу проти гнобителів піднялись нові громади. Газета «Dziennik Lwowski» від 19 червня 1868 р. відзначала, що, починаючи з весни 1867 р., селянські заворушення, спочатку поодинокі, дедалі частішали, і не було такого тижня, щоб те чи інше село не повставало проти влади.

1868—1869 рр.— це останній етап інтенсивного селянського руху за ліси і пасовиська. Виступи селян мали місце в Заставнівському, Вижницькому, Сторожинецькому, Бучацькому та інших повітах. Активна боротьба селян продовжувалась як у Східній Галичині, так і на Північній Буковині в 70-х роках і навіть пізніше, хоч виступи ставали дедалі спорадичнішими. Драматичні події відбулись 25 липня 1873 р. у с. Калафіндештах, Серетського повіту, де селяни рішуче протестували проти передачі поміщикові частини громадського пасовиська. Вони закидали жандармерію, яка супроводжувала комісію, камінням. Під час сутички жандарми вбили дев'ять і важко поранили п'ять селян. Лише після такої лютої розправи комісія довела свою справу до кінця [3].

В активних виступах брали участь усі без винятку групи селянства, оскільки втрата лісів і пасовиськ зачіпала інтереси всіх. Але ініціаторами боротьби, її головною рушійною силою було трудове селянство, особливо біднота. Це зовсім не виключало назрівання в сервітутному питанні класових суперечностей всередині самого селянства. Ці суперечності проявлялись головним чином у конфліктах з приводу нерівномірного користування громадськими угіддями крайніми групами селянства.

---

[1] Чернівецький облдержархів, ф. 3 (Крайового управління Буковини), оп. 2, спр. 5301, арк. 2, 6, 11, 15, 20—23, 30, 32; спр. 5314, арк. 1, 8, 10.

[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 3718, арк. 96, 98, 100, 104—106, 108, 112—113, 115.

[3] Чернівецький облдержархів, ф. 3, оп. 2, спр. 9121, арк. 1, 3, 5.

Таким чином, масові активні виступи селянства не принесли їм істотного успіху, хоч подекуди поміщики, налякані боротьбою, йшли на деякі поступки. Вогнем і мечем уряд примушував селян відмовлятись від своїх лісів і пасовиськ.

Важливою формою селянського руху на Закарпатті була боротьба за справедливе розмежування земель селян і поміщиків. Протестуючи проти затягування виділення їм лісів, в 50—70-х роках громади сіл Батраді, Батєвого, Звінкого, Павлівців й інших рубали дерева в поміщицьких лісах. Берегівський окружний начальник повідомляв, що порубка лісу набрала масового характеру і для припинення її «потрібна велика сила». У наступні десятиріччя спостерігалось аналогічне явище. Тільки 1890 р. в п'яти фільварках графа Шенборна мало місце понад 3100 випадків порубки лісу і 400 — спашу. У Жнятинському лісництві за лісові шкоди в цьому ж році притягнуто до судової відповідальності 422 чоловік, з них засуджено до тюремного ув'язнення 171 чоловіка, а решта заплатила великі штрафи.

Іншою важливою формою селянського руху на Закарпатті були виступи проти проведення комасації. Селяни забороняли державним службовцям міряти їхні землі, проганяли їх із сіл. Так було в селах Квасах, Чорному Потоці, Пацканьовому, Лаловому, Великому Бегані, Королевому, Великому Березному, Керецьках та ін. Деякі з виступів відзначались гостротою. 1865 р. у с. Лалове селяни при першій спробі провести комасацію знищили межові знаки, зроблені землемірами. Коли все ж останні повторно намітили розмежування, селяни, озброєні вилами, сокирами, кілками, напали на них і примусили залишити село [1].

Як свідчать документи, активними помічниками властей у проведенні комасації були місцеві уніатські попи. На цьому грунті селяни часто виступали проти них, спалювали їх садиби.

Класова боротьба селян проти поміщиків виливалася і в рух за розподіл поміщицьких земель. У 1885—1886 рр. у Західній Галичині він охопив ряд повітів і став поширюватись на східногалицькі, зокрема на Добромильський. Селяни почали озброюватись. Власті послали в район заворушення військо. Арештовано понад 200 селян. Збройне повстання було придушене в зародку. Ці події знайшли відгук майже у всій європейській пресі [2].

Помітний рух проти поміщицького землеволодіння спостерігався в 90-х роках на Закарпатті, що розгорнувся під впливом аграрної боротьби в Угорщині. Селяни захоплювали також попівські землі.

Істотним елементом селянської боротьби були виступи проти шарварків. Гострого характеру вони набрали в 1855 р. в Чернівецькому повіті. Тут 13 громад відмовилися виконувати цю повинність. У райони виступів були надіслані військові каральні загони. У с. Веренчанці, Кіцманського повіту, селяни зустріли зброєю карателів.

[1] Закарпатський облдержархів, ф. 2 (Міської управи м. Мукачева), оп. 1, спр. 233, арк. 1.

[2] Чернівецький облдержархів, ф. 3, оп. 1, спр. 263, арк. 1; оп. 2, спр. 1073, арк. 99, 101, 120; спр. 922, арк. 6, 8, 10, 14, 16, 19, 36.

Напружену боротьбу проти шарварків вело також селянство Східної Галичини. Газета «Czas» від 18.XII 1857 р. повідомляла, що майже всюди, щоб примусити селян будувати дороги, власті вдавались до екзекуцій. Великі заворушення відбулися 1887 р. у Рудківському повіті. Громади 19 сіл протестували проти шарварків, розцінюючи їх як відновлення панщини. У с. Романівці відбулась кривава сутичка між селянами і жандармерією, під час якої вбито керівника громади І. Саврука і багатьох поранено. За участь у заворушеннях до судової відповідальності було притягнуто 49 українських і польських селян з 13 сіл. В цілому по Галичині, як визнавало намісництво, опір селян впровадженню дорожнього закону мав місце у 16 повітах [1].

Проявом класового антагонізму були й бойкоти селянами так званих громадських рад, які вони цілком справедливо оцінили як посилення сваволі поміщиків і соціального гніту взагалі. Сім українських і польських громад — Рудників, Завади, Ляцької Волі та ін., Мостиського повіту, відмовились обирати радних, продовжували виконувати розпорядження старого війта, хоч у повіті був призначений новий війт. Для придушення опору послано жандармерію і військо. У Рудниках селяни з кількох сіл, озброївшись косами, кинулись на гусарів, але були розігнані. Близько 100 учасників виступу було спіймано і більшість з них покарано на місці. Виступи селян відбулися також і в інших повітах.

На розгортанні селянського руху у 90-х роках виразно позначився вплив революційної боротьби промислового пролетаріату. Такі головні форми селянського руху того часу, як віча, виборча боротьба і страйки, розвинулись під безпосереднім впливом робітничого руху. Заслуга створеної І. Я. Франком Української радикальної партії полягає якраз у тому, що вона виступала їх організатором у середовищі селянства.

Першим селянським вічем, організованим молодою радикальною партією, було передвиборне віче у Коломиї в лютому 1891 р. В ньому взяло участь близько 800 селян з Коломийського, Косівського і Снятинського повітів. Згодом віча відбулися в Коломиї, Бродах, Турці. На них селяни висували різні вимоги, як-от: загальних, прямих і таємних виборів — з політичних, а з економічних — зміни антидемократичних дорожнього і мисливського законів та ліквідації податку на домашні промисли тощо.

Тодішня радикальна преса відзначала високу активність присутніх на вічах селян, які, обгрунтовуючи свої вимоги, виступали з ясним розумінням справи. З власної ініціативи селяни на Бродівському і Коломийському вічах висунули вимоги розширення прав української мови в школах, відкриття українських учительських семінарій, припинення полонізації. І. Франко і М. Павлик, які також виступали на вічах, захоплювались промовами селянських ораторів [2].

Поступово в рух втягувались все нові маси селянства. Віча відбувались у багатьох місцевостях, причому в багатьох з них (Станіслав, Коломия, Львів і ін.) брали участь робітники.

---

[1] Див.: «Діло» від 21 липня та 22 серпня 1887 р.

[2] Див.: «Народ», 1891, № 1, стор. 8—9; № 2, стор. 21—25.

У зв'язку з виборами у рейхсрат у лютому—березні 1897 р. V з'їзд Української радикальної партії, що проходив у вересні 1896 р., постановив розгорнути широку виборчу кампанію. Він створив центральний виборчий комітет, якому повинні були підлягати повітові виборчі комітети.

Відразу після з'їзду радикальні організації на місцях стали організовувати численні віча та передвиборні збори. Селяни пов'язували з перемогою демократичних сил на виборах вирішення ряду своїх вимог. У свою чергу австрійський уряд на чолі з графом Бадені хотів за всяку ціну зберегти повністю привілеї польської шляхти в Східній Галичині. Між обома таборами наростав гострий конфлікт, який вилився у криваві бої на виборах. Ці бої, що мали яскраво виражений наступальний характер, стали на даному етапі вищою формою боротьби селян проти гнилого окупаційного режиму, за демократичні свободи.

Вже в перші дні виборів розгорілась запекла боротьба. Робітники Стрия оточили магістрат, добиваючись звільнення заарештованих за участь у боротьбі проти виборчого шантажу. У Сколе під час заворушень робітників, викликаних шантажем виборчої комісії, вбито 4, поранено 23 і арештовано понад 500 чоловік.

Рух розгорнувся і в селах. Першими виступили селяни с. Балич, Мостиського повіту, де балотувався І. Франко. Вони примусили урядового комісара визнати перемогу радикального списку. До пізньої ночі селяни ходили з косами навколо виборчої дільниці. Тим часом до села було послано додатково жандармів, які заарештували п'ятьох керівників виступу. У селі вдарили на сполох. Близько 300 селян, озброєних камінням і киями, звільнили заарештованих. На другий день до села прибула рота піхоти. До судової відповідальності було притягнуто 47 українських і польських селян. Такі ж самі бойові виступи відбулись у селах Давидові, Львівського повіту; Чернієві і Вікторові, Станіславського повіту; Холоєві, Кам'янко-Струмилівського повіту; та ін. Всього відбулось близько 100 виступів селян. Криваві події на виборах у 1897 р., під час яких убито 8, поранено 50 і заарештовано близько 1 тис. чоловік, мали широкий розголос по всій країні.

Виборча боротьба селян мала велике значення. В ході боротьби селяни привчались до організованості, все більше усвідомлюючи необхідність єднання своїх сил із робітничим класом.

Боротьба селян Північної Буковини за дійсно демократичну виборчу систему знайшла яскравий прояв під час виборів громадських рад, контроль над діяльністю яких часто захоплювали в свої руки поміщики або корчмарі. Метою селян було обрати такі ради, які б захищали їх інтереси. Ось чому вибори у громадські ради супроводжувались запеклою боротьбою між обома таборами. Інколи в цій боротьбі селяни виходили переможцями, як це було, наприклад, у с. Берегометі над Серетом.

На Закарпатті селяни вели боротьбу проти обрання до угорського парламенту бажаних уряду осіб. 1865 р. внаслідок цієї боротьби серед виборців було багато вбитих і поранених. Тут розгорнувся також рух селян за обрання своїх представників на посади сільських старост.

З гострого соціального конфлікту між селянами і поміщиками випливали і такі форми селянського руху, як аграрні бойкоти і страйки. У 50-х роках селяни багатьох сіл у різних частинах західноукраїнських земель відмовлялись працювати у поміщиків, боячись відновлення панщини. Аграрні страйки відбувались і в наступні десятиріччя, але з найбільшою силою вони розгорнулись у 90-х роках під впливом страйкової боротьби промислового пролетаріату. Так, 1900 р. у страйковому русі брали участь селяни 15 сіл та одного містечка Борщівського повіту. Роботу припинено у 17 маєтках. Страйкарі повсюдно добились підвищення заробітної плати. На придушення страйкового руху власті посилали військо і жандармерію. Аграрні страйки загострювали класові суперечки всередині самого селянства. Взагалі в 90-х роках сільська буржуазія все більше почувала себе солідарною з поміщиками.

Боротьба трудящих мас західноукраїнського села проти капіталістичної експлуатації, більш помітна наприкінці XIX ст., посідала другорядне місце в порівнянні з антифеодальним фронтом боротьби. Хоч саме в цей час створюються сприятливі умови для робітничо-селянського союзу, який формувався у запеклій боротьбі за загальнодемократичні вимоги проти капіталістичної експлуатації.

В цілому селянські виступи на західноукраїнських землях за формами групуються так:

Сервітутні процеси	31 000 **
Активні сервітутні виступи	871
Віча і збори	400 **
Виступи проти шарварків	22
Страйки	30
Виступи проти комасації	26 **
Захоплення поміщицьких і церковних земель	74
Відмова від панщини і данин на користь попів	27
Виступи проти запровадження так званих громадських рад	22
Інші виступи	284
Всього	32 756

Селянський рух у Східній Галичині і на Північній Буковині, з одного боку, та на Закарпатті, з другого, мав свою специфіку, викликану різними умовами. Так, у Східній Галичині та на Північній Буковині найпекучішою для селян була проблема сервітутів, у селянському русі на Закарпатті домінувала проблема сегрегації і комасації.

Дуже важливим моментом у боротьбі, зокрема в сервітутних виступах, була інтернаціональна єдність українських, польських і румунських

** Дані приблизні.

Іван Франко. *Фото.*

селян. І вона міцніла всупереч антинародній діяльності буржуазних націоналістів, які, уживаючись між собою, в той же час розпалювали між трудящими різних національностей ворожнечу. Класова єдність селянства міцніла в міру розгортання інтернаціонального робітничого руху.

* * *

Селянський рух в західноукраїнських землях був стихійним і неорганізованим. Правда, Українська радикальна партія, що відображала і захищала в 90-х роках XIX ст. інтереси селянства, намагалася внести в класову боротьбу на селі певну організованість і цілеспрямованість. Особливо значну роботу в цьому напрямку проводив відомий революціонер-демократ І. Франко та керована ним група радикалів.

Для селян почали видаватись газети «Хлібороб» і «Громада». Особливо вдалою була перша, на що звернув у свій час увагу Г. В. Плеханов. Спеціально для селян було організоване видання політичної літератури. В серійному виданні популярних брошур найкращою є серія брошур Франка під загальною назвою «Радикальна тактика». Всього до 1898 р. вийшло 20 брошур.

У своїх виданнях радикали піддавали нищівній критиці буржуазно-поміщицький лад в Австрії, викривали експлуатацію трудових мас поміщиками і капіталістами, виступаючи на захист усіх пригноблених. І головне те, що вони не обмежувались констатацією важкого становища селянства, а вказували конкретні шляхи до його поліпшення. Викладаючи зміст рішень та інших настанов партії, радикали озброювали селян вмінням захищати свої права, розширяли їх світогляд, паралізовували вплив на них реакційної ідеології.

Однією із найбільших заслуг радикальної партії була її рішуча боротьба проти «новоерівців» — прихильників укладеної у 1890 р. угоди між польською й галицькою верхівками. Радикали критикували як народовців, так і москвофілів за націоналізм, за зраду інтересів трудящих мас, вказували на шкідливість їх діяльності. Багато зробила молода партія і в справі подолання впливу клерикалізму на селянські маси.

Метою організованих радикалами «народних спілок» була боротьба за поліпшення економічного становища селян та поширення серед них освіти. Досить енергійно діяли ці спілки на Покутті. В селах виникали читальні, каси взаємодопомоги, склади хліба і крамниці.

Радикали захищали насамперед інтереси трудового селянства. Характерною з цього погляду є дискусія з приводу селянських страйків на IX з'їзді партії, що відбувся в 1899 р. Представники заможного селянства, яке частково приєдналось до радикального руху, виступали проти аграрних страйків, бо це зачіпало їх інтереси як землевласників. Думка трудового селянства на з'їзді стала вирішальною.

В середині 90-х років радикальна партія стала впливовою політичною партією. Із звітів представників радикальних громад і товариств з окремих повітів на IV з'їзді партії видно, що радикальний рух охопив майже всю Східну Галичину. Радикали виховали з середовища селян своїх талано-

витих організаторів і пропагандистів, таких як А. Грицуняк, О. Бурачинський, П. Думка, Я. Остапчук, А. Шмигельський, І. Сандуляк, С. Новаковський, Р. Кузенко та ін.

Своєю діяльністю радикали завоювали собі симпатії не тільки на західноукраїнських землях, але й на Наддніпрянщині. Їх видання з любов'ю читали по всій Україні. До речі, журнал «Народ» видавався при значній матеріальній підтримці наддніпрянських українців. Взаємозв'язки і почуття єдності українського народу, розділеного кордонами, рік у рік міцніли, незважаючи на зусилля реакційних сил і урядів перешкодити цьому.

Багатогранна діяльність радикальної партії мала певний вплив на маси трудового селянства, сприяла розгортанню його боротьби, яка значно посилилась в епоху імперіалізму, і особливо в роки першої російської революції.

РОЗДІЛ XV

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 рр.

ПЕРЕДДЕНЬ РЕВОЛЮЦІЇ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. промисловий капіталізм на Україні, як і в усій Росії, переростає в свою найвищу і останню стадію — імперіалізм. Значно поширився капіталізм і в сільському господарстві. Та в країні ще зберігались численні пережитки кріпосництва, що гальмували дальший розвиток продуктивних сил, загострювали класові суперечності в місті і на селі.

На початку XX ст. Росія стає вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, зосередженням усякого роду гніту, взятого в його найбільш грубій і жорстокій формі. Це, як і наявність найреволюційнішого в світі робітничого класу, було причиною того, що на зламі XIX і XX ст. центр світового революційного руху перемістився з Західної Європи в Росію, яка стала вогнищем ленінізму, а вождь російських комуністів В. І. Ленін — його творцем.

Російський робітничий клас міг виконати свою історичну місію могильника буржуазного і творця нового, соціалістичного, ладу лише при наявності авангарду — революційної пролетарської партії, яка освітила б науковою теорією шлях його революційної боротьби. Така партія, партія нового типу була створена і випестувана великим вождем пролетарської революції В. І. Леніним. Саме В. І. Леніну належить історична заслуга дальшої всебічної розробки марксистської революційної теорії про визвольну боротьбу пролетаріату, про революційну партію робітничого класу.

Ленінська партія, ставши на чолі революційного руху, постійно дбала про організацію і згуртування сил пролетаріату під прапором революційного марксизму, про забезпечення перемоги пролетарської революції. Партія приділяла велику увагу селянському питанню, як питанню про союзника пролетаріату в його революційній боротьбі проти царизму, поміщиків і капіталістів.

В. І. Ленін і ленінська газета «Искра», нещадно викриваючи різні антимарксистські «теорії» з аграрного питання, роз'яснювали трудящим

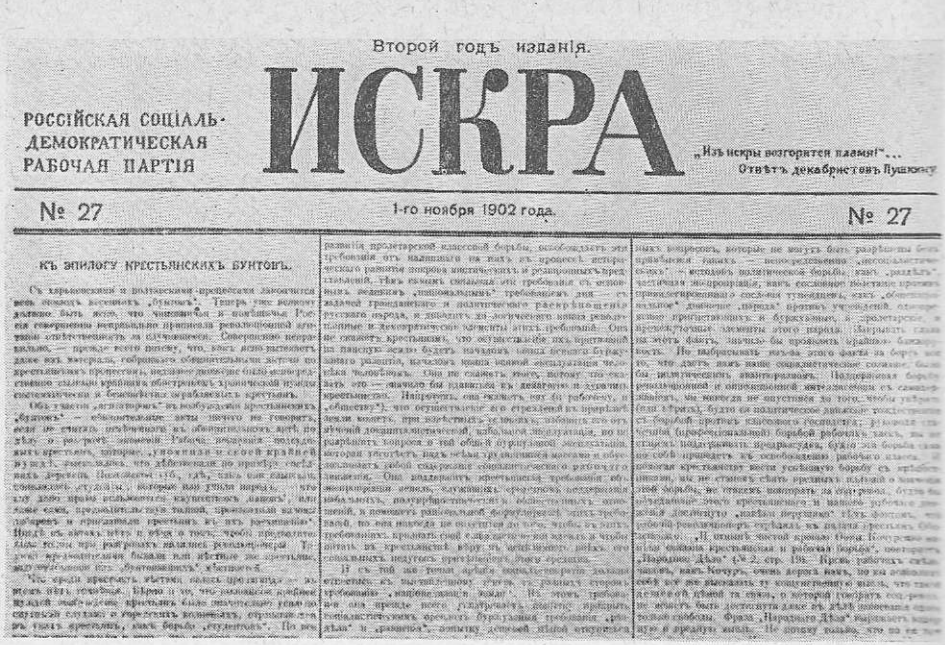

Второй годъ изданія.

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ

ИСКРА

„Изъ искры возгорится пламя!"... Отвѣтъ декабристовъ Пушкину

№ 27 — 1-го ноября 1902 года. — № 27

КЪ ЭПИЛОГУ КРЕСТЬЯНСКИХЪ БУНТОВЪ.

Газета «Искра» від 1 листопада 1902 р.

селянам, що здобути землю і визволитись із пут поміщицько-кріпосницької кабали вони зможуть лише в союзі з робітничим класом і під його керівництвом, в результаті знищення всієї самодержавно-кріпосницької системи в цілому. В численних кореспонденціях, вміщуваних під рубрикою «З села», «Искра» нещадно викривала антинародну політику російського царизму, в дохідливій формі роз'яснювала селянам справжні причини їх злиденного життя. Газета знайомила їх із змістом і формами героїчної боротьби робітничого класу, висвітлювала і узагальнювала досвід селянських виступів, вказувала шляхи і способи революційно-демократичного розв'язання аграрного питання.

II з'їзд РСДРП у прийнятій програмі партії щодо аграрного питання ставив такі першочергові завдання: скасувати викупні і оброчні платежі і селянські повинності, а також усі закони, які обмежували селянина в розпорядженні його землею; повернути селянам грошові суми, взяті у них у формі викупних і оброчних платежів, та землі, відняті у них поміщиками під час реформи 1861 р. Партія вимагала надання судам права знижувати непомірно високу орендну плату і оголошувати недійсними угоди, які мали кабальний характер [1].

Аграрна програма революційної соціал-демократії відповідала сподіванням і прагненням багатомільйонного селянства, сприяла посиленню

[1] Див.: «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 42.

його революційної боротьби проти поміщиків та кріпосництва, становленню та зміцненню союзу робітничого класу і селянства. Під впливом героїчної боротьби робітничого класу Петербурга, Москви, Баку, Києва, Харкова, Катеринослава та інших важливих промислових центрів країни в селах України на початку XX ст. розгорнувся масовий селянський рух.

Змучені тяжкою поміщицько-куркульською експлуатацією, малоземеллям та іншими численними пережитками кріпосництва, селяни України захоплювали поміщицькі землі, рубали їх ліси, спасували посіви і сінокоси, чинили опір поліції і місцевим органам влади. Зокрема селяни с. Коробчиного, Єлисаветградського повіту, в 1900 р. захопили поміщицьку ділянку сінокосу, побили і прогнали геть орендарів, які намагалися перешкодити селянам в їх справедливих діях [1]. Гостра сутичка за спірну ділянку землі відбулася в травні 1900 р. в слободі Женишковецькій, Летичівського повіту, між місцевою поміщицею і чиншовими селянами. Для придушення виступу на місце подій виїжджав з двома сотнями козаків подільський губернатор [2].

Виступи селян, що супроводжувалися захопленням поміщицьких земель чи вимогою повернення відрізків, спостерігались в селах Біюк-Каралез та Юхари-Каралез, Сімферопольського повіту, та в інших. У с. Малих Мошківцях, Житомирського повіту, селяни чинили опір адміністрації маєтку поміщика Терещенка, за розпорядженням якої провадились порубки громадського лісу.

У 1900—1901 рр. дальшого поширення на Україні набрала така форма селянського руху, як спаш поміщицьких посівів і сінокосів. Так, селяни с. Кам'яногірки, Липовецького повіту, Київської губернії, протягом квітня — травня 1900 р. систематично випасали свою худобу на поміщицькому сінокосі. Не спиняли селян погрози мирового посередника та повітового справника, не спинив і арешт п'яти їх товаришів. Тоді для розправи в село було введено батальйон солдатів. 40 учасників руху було засуджено до тюремного ув'язнення. Але, незважаючи на такі жорстокі репресії, селяни продовжували боротьбу з поміщиком аж до того часу, поки в село не було вдруге введено батальйон солдатів [3].

Масового характеру набрав селянський рух на Україні в 1902 р. Зокрема широкий розмах він мав у Полтавській і Харківській губерніях, де особливо тяжка була поміщицько-куркульська експлуатація, безземелля та неймовірні злидні селян. У багатьох селах, охоплених селянськими заворушеннями, земельні наділи були настільки мізерні, що не забезпечували найубогішого прожиткового мінімуму. Про це яскраво розповідав на суді над учасниками руху селянин Киян. Він говорив, що на його утриманні перебуває старий батько та шестеро малолітніх дітей. Маючи, крім городу, лише 25 соток поля, він орендував землю у сусіднього поміщика. За його свідченням, селяни за орендовану десятину змушені були обробляти поміщикові 3 дес.; за користування пасовищем платити по 12 крб.

---

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 98, спр. 1875, арк. 94, зв.
[2] Там же, арк. 95.
[3] Там же, оп. 99, спр. 1, ч. 30, л. В, арк. 3, 21, 24.

Селяни-повстанці с. Павлівки, Сумського повіту, по дорозі в суд. *Фото.*

з кожної голови худоби. Але й на таких умовах дістати землю було дуже важко.

Інші підсудні та свідки говорили про те, що багато селян у 1901 р. годували свою худобу соломою з покрівель, узимку пекли хліб з обмішки для худоби. Вони згодні були працювати за плату по 5 коп. на день, аби їх годували [1].

Досить яскраво охарактеризоване становище селянства Полтавщини в цей час в одній з кореспонденцій, вміщеній у газеті «Искра». В ній вказувалось, що майже скрізь у 1901 р. урожай було одержано «нижчий від середнього; корми були спожиті вже в середніх числах січня. Продовольчі і насінні позички, як запевняли селяни, не видавалися новими органами — повітовими з'їздами... Це напівголодне жалюгідне існування не могло породити вдоволення існуючим ладом» [2].

Внаслідок неврожаю 1901 р. селяни багатьох повітів Полтавської і Харківської губерній зовсім не мали зерна для посіву і вимагали від місцевих органів влади відпустити їм із насінних фондів необхідну кількість посівного матеріалу. Оскільки цю вимогу ніхто й не думав задовольняти, селяни вирушали цілими селами, а то й волостями в економії і самочинно розбирали зерно, картоплю та інші продукти і майно поміщиків.

Рух почався з Костянтиноградського і Полтавського повітів, Полтавської губернії. Тут наприкінці березня 1902 р. хлібороби сіл Варварівки, Максимівки, Карлівки та інших населених пунктів розібрали кілька тисяч

[1] Див.: «Крестьянское движение 1902 года», М.—Пг., 1923, стор. 94—117.
[2] «Искра» від 1 травня 1902 р.

пудів хліба, картоплі і багато іншого добра в маєтку поміщика Мекленбург-Стрелицького. В Полтавському повіті селянський рух охопив Первозванівську, Василівську, Чутівську і Рунівщинську волості. Нападаючи великими групами (по 300—400 підвід) на поміщицькі маєтки, селяни протягом кількох днів зруйнували в Костянтиноградському і Полтавському повітах 54 економії [1].

Через кілька днів виступи селян поширились на Зіньківський, Пирятинський, Прилуцький, Хорольський і Лубенський повіти, а згодом перекинулись і в Харківську губернію, зокрема в Богодухівський і Валківський повіти. Часто селяни не тільки розбирали хліб і сільськогосподарський реманент, а й палили господарські будівлі, знищували поміщицьке майно.

Характеризуючи зміст селянського руху 1902 р., ленінська газета «Искра» в кореспонденції «Заворушення селян на півдні» писала: «В Костянтиноградському повіті, Полтавської губернії,— бунт, вбито управителя — бунтує кілька сіл. В Карлівці (величезний маєток герцога Мекленбургського, в якому працює до 6 тисяч робітників) зібрані війська — 1500 чоловік... В Харківській губернії теж бунтують. Це навіть і «бунтом» не можна назвати, тому що це не вибух звичайний... Ми чули, що причиною «повстання» є вимога селян про видачу хліба для посіву. На перші спроби голодуючих взяти хліб з магазинів силою власті відповіли жорстокими розправами. В результаті — «бунт», який викликав поїздку на південь нового міністра Плеве» [2].

Загалом, за неповними даними, тільки з 28 березня по 3 квітня 1902 р. селяни Полтавської і Харківської губерній розгромили 105 поміщицьких економій і куркульських садиб.

Однією з причин, що сприяли розвиткові цього руху, була соціал-демократична пропаганда на селі. За свідченням жандарма, в селах Ладижинці, Олександрівці та в інших населених пунктах Полтавського повіту поширювалася серед селян газета «Искра»[3]. В с. Федорівці, Карлівської волості, революціонізував селян гурток молоді, яким керував місцевий робітник О. Ю. Наконечний. Члени гуртка читали селянам соціал-демократичну літературу, в тому числі і газету «Искра». Жандармський ротмістр Беклемішев вказував, що селяни Полтавської і Харківської губерній діяли «під впливом засвоєних ними соціалістичних ідей» і що розгроми поміщицьких володінь були «...не метою, а тільки засобом для досягнення намічених прагнень до переділу всієї землі порівну між людьми» [4].

Налякані розмахом революційної пропаганди і рішучими діями селян, царські урядовці спішно викликали в села війська і з їх допомогою придушували антипоміщицькі виступи. Звірячі розправи над повсталими знайшли висвітлення на сторінках ленінської «Искры». Так, в номері

---

[1] Див.: «Крестьянское движение 1902 года», стор. 24.

[2] «Искра» від 1 травня 1902 р.

[3] Центральний музей В. І. Леніна, рукописний фонд, № 2842.

[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 320 (Полтавського губернського жандармського управління), оп. 1, спр. 55, арк. 148.

від 1 травня 1902 р. розповідалося, що 3 квітня 1902 р. у с. Ковалівці, Полтавської губернії, під час сутички з селянами війська застосували зброю і, за офіційними даними, було вбито трьох і тяжко поранено двох селян, з яких один наступного дня помер, хоч насправді поранених було значно більше.

Подібні розправи окропили селянською кров'ю всі неспокійні села. Особливо лютував харківський губернатор Оболенський, він наказував військам стріляти в беззбройних і власноручно сік непокірних. За це він одержав особисту подяку від царя.

Царський уряд жорстоко придушував повстання. Було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності 960 учасників. На селян наклали контрибуцію на користь поміщиків у сумі 800 тис. крб.

Боротьба селян Полтавщини і Харківщини справила певний вплив на розгортання селянського руху і в інших губерніях країни. Відзначаючи це, газета «Искра» писала, що подібними заворушеннями були охоплені Саратовська, Київська, Чернігівська, Воронезька, Тамбовська, Тульська і Московська губернії. «Заворушення скрізь мають однаковий характер — селяни вимагають ключі, ділять запаси, землю ж ділити не встигають, тому що з'являються війська і заважають робити це» [1].

З подій в інших українських губерніях варто насамперед згадати виступ селян с. Теремошок, Суразького повіту, Чернігівської губернії. Вони в травні 1902 р. захопили 65 дес. поміщицького сінокосу і поділили їх між собою. Те ж саме намагалися зробити й хлібороби містечка Ущерп'я. На місце подій негайно прибув чернігівський губернатор із батальйоном піхоти й двома сотнями козаків. Він дійшов висновку, що чутки про полтавське заворушення хвилюють усіх трудівників округи і саме вони послужили поштовхом до виступу місцевих селян, які вирішили, що настав час заволодіти поміщицькими землями.

Погрози губернатора, за плечима якого стояли готові до дій каратели, легко вплинули на селян Ущерп'я. Але зовсім інакше повелися теремошківці, які, за словами начальника Чернігівського губернського жандармського управління, «поводили себе грубо, брутально; деякі з них... заявляли, що їм нічого не страшно, вони бажають навіть попасти до в'язниці, бо там зараз знаходяться студенти і інші розумні люди, які навчать їх, як діяти, щоб заволодіти поміщицькою землею» [2]. Щоб зламати волю селян, чернігівський губернатор вдався до улюблених методів кріпосників. Він наказав висікти різками 19 найактивніших учасників руху.

Незважаючи на жорстокі репресії царизму, боротьба селян тривала. Зокрема, домагались передачі у їх володіння поміщицької землі селяни с. Замішева, Новозибківського повіту, а в селах Жуклях, Комстаді, Авдотьєвці, Комарах та навколишніх хуторах цього ж повіту місцевими жителями були розібрані хлібні запаси з громадських магазинів [3].

---

[1] «Искра» від 1 червня 1902 р.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 100, спр. 1, ч. 32, л. В, арк. 6—7.
[3] Там же, арк. 8, 9, 24.

На Поділлі селяни в 1902 р. найчастіше вдавалися до спашу поміщицьких посівів та луків, що в окремих селах закінчувалося серйозними сутичками з місцевими властями та поліцією, а іноді, як-от у селах Магнишівці, Татаринцях і містечку Шарівці, Проскурівського повіту, для «наведення порядку» викликалися і військові загони [1]. Загалом лише протягом квітня—травня 1902 р. в Подільській губернії відбулося понад 10 великих виступів селян, а з 1899 по 1902 р.— 129 селянських заворушень.

Неспокійно було і в південних повітах України. Так, у травні 1902 р. в селах Попельнастому і Байдаковому, Верхньодніпровського повіту, селяни намагалися захопити і розділити між собою майно місцевого поміщика. За вимогою повітового справника в ці села, в яких нараховувалось понад 15 тис. жителів, було введено військову команду з 6 рот. Але це не залякало селян. Вони закликали солдатів приєднатися до них, бо «тоді було б зручніше забирати і ділити майно поміщиків» [2].

Селянський рух продовжував розвиватись і в наступні роки. Зокрема в серпні 1903 р. селяни містечка Янівки, Одеського повіту, Херсонської губернії, відмовились возити хліб на умовах, продиктованих економією, і вимагали підвищення плати з 4 до 8 коп. за пуд. Поміщик викликав в економію військовий загін. Селяни заявили козачому офіцерові, який примушував їх підкоритися поміщикові, що вони не можуть працювати за ціну, нижчу від 8 коп. за пуд, бо помруть з голоду. Розлютований офіцер ударив шаблею одного з селян. Селяни кинулися на офіцера, але їх розігнали козаки, вбивши при цьому шість чоловік. Кривава розправа козаків над янівськими селянами викликала заворушення серед селян навколишніх сіл.

Щоб змусити великих землевласників здавати землю їм в оренду, селяни нерідко застосовували метод бойкоту. Один із таких бойкотів місцевого поміщика провели жителі с. Дяківки, Гайсинського повіту, Подільської губернії. Селяни звернулись до поміщика з проханням передати їм частину своїх земель в оренду. Оскільки поміщик не згодився на це, вони відмовилися працювати в поміщицькій економії і продовжували бойкотувати навіть тоді, коли поміщик передав маєток в оренду. Не витримавши, орендар через два роки передав землю в оренду селянам.

У багатьох селах Київської, Волинської, Катеринославської, Херсонської та інших губерній селяни відмовлялись платити податки та штрафи. В с. Коросту, Ровенського повіту, селяни не дозволили судовому приставу стягнути з них 140 крб. на користь місцевої економії, накладених на них за спаш поміщицьких сінокосів. Для приведення селян до «покори» в село виїжджали з загоном поліції мировий посередник, судовий і становий пристави. Сюди ж було зібрано понад 170 сільських та інших службових осіб, але це не залякало селян. Зібравшись громадою близько 800 чоловік, вони не дали властям забирати майно, призначене на продаж для покриття штрафу, і зруйнували будинок, в якому сховались царські посі-

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 701, спр. 116, арк. 6.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 100, спр. 1, ч. 36, л. В, арк. 1—3.

паки. Розправа була жорстокою. Лише до судової відповідальності притягалося близько 80 селян [1].

На початку XX ст. в ряді повітів України розгортається страйковий рух сільськогосподарських робітників і сільської бідноти, спрямований проти тяжкої поміщицько-капіталістичної експлуатації, за підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці. 1 травня 1903 р. вибухнув страйк сільськогосподарських робітників Сквирського повіту, Київської губернії, який охопив села Верхівку, Попівку, Селезенівку та Кривошиїнці. Наслідуючи форми і методи боротьби промислового пролетаріату, страйкарі припинили роботу в економії і зажадали від поміщика підвищити заробітну плату. У відповідь на це поміщик викликав у маєток поліцію. Проте масові арешти та інші репресії не зламали стійкості робітників. Страйк тривав два тижні і закінчився перемогою страйкарів. Успішно проходив страйк і в с. Кривому, цього ж повіту, про який розповідалось у спеціальній кореспонденції газети «Искра» [2]. В с. Мар'янівці Звенигородського повіту, строковики не лише відмовлялись працювати на пропонованих умовах, але й не дозволяли цього робити іншим.

Страйкова боротьба сільськогосподарських робітників України продовжувалась і в 1904 р., зокрема в селах Людвинівці і Фасовій, Київського повіту, Станіславчику, Черкаського повіту, Київської губернії; Ханьковці, Могилівського повіту, Подільської губернії; Малій Висці, Єлисаветградського повіту, Херсонської губернії. Майже в усіх економіях, охоплених страйками, сільськогосподарські робітники вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці, а в с. Станіславчику і припинити збирання врожаю машинами. В більшості цих сіл селяни не дозволяли економіям наймати сторонніх робітників. На Херсонщині страйкарі часто вимагали поряд із підвищенням заробітної плати поліпшення харчів.

Почасти страйковий рух, економічна боротьба селян поєднувалися із традиційно бунтарськими формами селянського протесту, переростали в підпали маєтків тощо. Так, в одному з сіл Правобережної України селяни надіслали поміщикові листа, в якому писали, що коли він протягом трьох днів не підвищить плату за збирання врожаю, весь його хліб разом з маєтком буде знищено. Минуло три дні. Поміщик, не задовольнивши вимоги селян, викликав в село роту солдатів. Через два дні селяни спалили його хліб, а згодом і весь маєток.

Такі пожежі в поміщицьких маєтках селяни не допомагали гасити і здебільшого не дозволяли це робити й іншим. Навпаки, часто заздалегідь псували протипожежне знаряддя, обеззброюючи цим поміщиків у боротьбі з вогнем. Так, наприклад, коли на одному з цукрових заводів Правобережної України виникла пожежа, її не могли своєчасно ліквідувати, бо водогінні труби були залиті свинцем.

Виступи селян, що супроводжувались підпалами економій, захопленням поміщицьких земель та сутичками селян з адміністрацією маєтків,

---

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, оп. 101, спр. 1, ч. 44, л. В, арк. 1, 3.
[2] Див.: «Искра» від 22 жовтня 1903 р.

поліцією і місцевими сільськими та волосними властями, відбувалися в селах Шарках і Острові, Васильківського повіту, Носачеві, Хрещатику і Млієві, Черкаського повіту, Василівці, Сквирського повіту, Ванжулівці, Ридомилі і Нападівці, Кременецького повіту; Юрківці, Ямпільського повіту; Володьковій Дівиці, Ніжинського повіту; та ін.

Охороняючи інтереси поміщиків, царський уряд жорстоко розправлявся з селянами. В непокірні села посилались військові загони, які силою зброї придушували селянські заворушення. В Подільській, Київській, Херсонській та ряді інших губерній було оголошено стан посиленої охорони.

Поряд з наростанням руху всього селянства проти поміщиків дедалі більше загострювалась боротьба і всередині самого селянства — між сільською біднотою і багатіями. За свідченням ленінської газети «Искра», під час масового селянського руху 1902 р. на Полтавщині і Харківщині селяни забирали хліб не тільки у поміщиків-дворян, а й у місцевих багатіїв [1]. У травні 1902 р. селяни с. Бабичі, Черкаського повіту, Київської губернії, вчинили напад на садибу куркуля Харченка в сусідньому с. Гамарні. Вони вимагали передати їм частину землі, бо у куркуля її — понад 1000 дес., загрожували відібрати силою і поділити між собою [2]. Подібних фактів можна навести багато. Вони свідчать про дальше розгортання другої соціальної війни на селі.

Таким чином, на початку XX ст. в селах України йшла напружена боротьба трудящого селянства проти поміщицько-капіталістичного гніту за знищення поміщицького землеволодіння та інших численних залишків кріпосництва, за розв'язання аграрного питання революційним шляхом. Ця боротьба набрала особливої гостроти і розмаху в період революції 1905—1907 рр.— першої народної революції епохи імперіалізму.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ 1905 р.

Гострі соціально-економічні суперечності, обумовлені невідповідністю виробничих відносин характерові продуктивних сил, наявністю різкого конфлікту між капіталістичним розвитком країни і численними пережитками кріпосництва, повне політичне безправ'я і неймовірно тяжке матеріальне становище народних мас — були найважливішими причинами виникнення першої буржуазно-демократичної революції в Росії.

Початком революційного вибуху стали події 9 січня 1905 р. В цей день за наказом царя Миколи II була розстріляна мирна демонстрація робітників у Петербурзі. Більше тисячі демонстрантів було вбито, кілька тисяч поранено. Вулиці Петербурга були залиті кров'ю робітників. Цар сподівався, що цією кривавою розправою він залякає народні маси і спинить наростання революційного руху в країні.

---

[1] Див.: «Искра» від 1 травня 1902 р.
[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 85, спр. 1, ч. 7, л. В, арк. 19.

Проте наслідки були явно протилежні тим, яких чекав царський уряд. Звістка про жахливий злочин кривавого ката Миколи II блискавично рознеслася по всій Росії і викликала величезний гнів і обурення робітничого класу, всього трудового народу. Майже в усіх містах країни під керівництвом більшовиків виникли страйки протесту. Особливою стійкістю і організованістю відзначалися вони в Петербурзі, Москві, Варшаві, Лодзі, Баку, Ризі, Іваново-Вознесенську, Києві, Харкові, Одесі та багатьох інших важливих промислових центрах країни. На заклик більшовиків робітники будували барикади і зі зброєю в руках боролися з поліцією і військами. 9 січня царизм розстріляв наївну віру робітників у «царя-батечка».

Робітничий клас країни розгорнув могутній масовий страйковий рух. «Дрімаюча Росія,— як указував В. І. Ленін,— перетворилася в Росію революційного пролетаріату і революційного народу» [1]. Масовий страйк був тим специфічно пролетарським засобом боротьби, який надавав буржуазно-демократичній за своїм змістом революції 1905—1907 рр. пролетарського характеру.

В своєму розвитку перша російська революція пройшла два основні етапи. Перший з них, що хронологічно охоплював увесь 1905 р., являв собою період піднесення революції, він завершився найвищою її точкою — грудневим збройним повстанням. Другий етап, який тривав протягом 1906—1907 рр., був періодом поступового спаду революції.

Російський пролетаріат своїм масовим революційним героїзмом підняв на революційну боротьбу проти царизму пригноблені народи національних окраїн Росії, відкрив перед ними широку перспективу соціального і національного визволення. Дружно відгукнувся на події 9 січня 1905 р. робітничий клас України — складова і невід'ємна частина пролетаріату Росії. Його могутній виступ очолили більшовики, які йшли в авангарді революційної боротьби. Вони закликали робітників і всіх трудящих України до єдності з пролетарями всієї Росії в боротьбі проти царизму. Самовіддана боротьба міського пролетаріату сколихнула всю країну і мала величезний вплив на посилення революційного руху серед трудящого селянства.

Масові виступи селян, що розпочались в лютому 1905 р. в селах Орловської і Курської губерній, перекинулися в Чернігівську, Харківську, Полтавську, Київську, Подільську та інші губернії України і охопили більше половини її повітів.

Селянський рух на Україні — в своїй основі стихійний і неорганізований — розвивався хвилеподібно, йшов за революційними виступами робітників, але не збігався з ними. Прагнучи до знищення поміщицького землеволодіння та інших численних залишків кріпосництва, селяни України, як і всієї Росії, вдавалися до різних форм боротьби проти своїх гнобителів. Відповідно до застосування тих чи інших форм губернії України можна умовно поділити на дві основні групи. До першої з них слід віднести Чернігівську, Харківську і Полтавську губернії, де переважаю-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 219.

чою формою були розгроми поміщицьких маєтків; до другої групи — губернії Півдня і Правобережжя України, де найбільшого поширення набули страйки селян та сільськогосподарських робітників. Переважання тих чи інших форм боротьби зумовлювалося певною специфікою соціально-економічного розвитку цих районів та ступенем поширення капіталістичних відносин у них.

Одними з перших на боротьбу проти поміщиків піднялися селяни Чернігівщини, Волині, Поділля та Київщини. Найзначнішим за розмахом і стійкістю був спільний виступ російських і українських селян ряду сіл Сєвського повіту, Орловської губернії, і Глухівського повіту, Чернігівської губернії, який стався в лютому 1905 р. Як і всюди, причиною виступу було дуже тяжке становище трудівників землі. З матеріалів судового процесу видно, що половина селян зовсім не мала землі, інші здебільшого володіли ділянками від 0,2 до 0,5 дес. «Нас у сім'ї вісім працюючих,— говорив один з підсудних селян,— а землі на всіх — дві з половиною десятини. Луків і вигону немає, лісу теж... Кругом земля заводська... Обкопали ми наше село канавою, а то хоч на мотузці тримай поросят і курей. Лише з одного боку є вихід на свою землю, а з трьох — все терещенське. На заводі платять 6 крб. на місяць... Весь день працюєш, а дома сім'я голодна. Хіба можна на двогривенний [6 коп.] сім'ї прожити?»

Антипоміщицькому виступу передувала агітаційна робота передових селян, здебільшого сільських пролетарів, які постійно ходили в міста на заробітки і набули певного досвіду боротьби з експлуататорами.

Змучені нестерпним життям і численними утисками поміщицьких економій, понад 3 тис. селян Глухівського і Новгород-Сіверського повітів, Чернігівської губернії, на чолі з селянами с. Хінеля, Сєвського повіту, Орловської губернії, прибули в ніч на 23 лютого 1905 р. на хутір Михайлівський. Навантаживши близько тисячі підвід цукром, борошном, крупами та іншими продуктами і майном, селяни спалили цукровий завод, зруйнували квартири директора заводу, його помічника та інших представників заводської адміністрації. На запитання одного з службовців, чому вони знищують завод, селяни відповіли: «Завод нам не потрібний, бо ми не вміємо варити цукру, а нам потрібна земля, весною гречку тут будемо сіяти».

В результаті нападу селян Терещенку було завдано збитків на суму понад 1 млн. крб. Характерно, що селяни знищували лише те, що належало землевласнику і цукрозаводчику Терещенку та багатим чиновникам. Майно дрібних службовців і різних громадських установ, зокрема лікарні, селяни оберігали. Увійшовши до квартири одного дрібного службовця і переконавшись, що там живуть небагаті люди, один із ватажків наказав: «Хлопці, цієї квартири не чіпати» [1].

З допомогою військового загону виступ селян було придушено, а над його учасниками вчинено жорстоку розправу. Так, лише до судової відповідальності було притягнуто 167 чоловік.

---

[1] «Революция 1905—1907 годов на Украине», т. 2, ч. I, К., 1955, стор. 133, 643.

Та селянська війна тільки розгоралася. В ряді сіл Херсонської і Таврійської губерній селяни вимагали від царського уряду переділу поміщицьких і державних земель, зменшення податків, знищення станів, введення загального безплатного навчання в школах, свободи слова, друку, створення ремісничих шкіл і бібліотек, скликання Установчих зборів, обраних таємним голосуванням.

Неухильне наростання революційного руху поставило перед соціал-демократичною партією невідкладне завдання розробити тактику партії в буржуазно-демократичній революції, визначити її рушійні сили. Це завдання успішно здійснив III з'їзд РСДРП, який відбувся в квітні 1905 р. у Лондоні. На відміну від опортуністичної тактики меншовиків, яка виходила з визнання керівної ролі в революції ліберальної буржуазії і пропонувала робітникам утримуватись від рішучих дій, щоб не відштовхнути буржуазію від революції, III з'їзд партії, керований Леніним, вказав, що єдиним класом, здатним очолити революцію, є пролетаріат, який в союзі з усім селянством, при ізоляції буржуазії, повинен вести рішучу боротьбу за перемогу буржуазно-демократичної революції.

Вважаючи найважливішим засобом повалення царизму і завоювання демократичної республіки переможне збройне повстання, III з'їзд РСДРП закликав партію, робітничий клас до підготовки народного збройного повстання, до найактивнішої участі в ньому. Дбаючи про залучення на бік пролетаріату його найближчого союзника — трудового селянства, з'їзд прийняв спеціальну постанову «Про ставлення до селянського руху», в якій зобов'язав партійні організації найактивніше підтримувати всі революційні заходи селянства, аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських і удільних земель.

Для проведення революційно-демократичних перетворень в інтересах визволення селянства від поліцейсько-чиновницького та поміщицького гніту і як засіб внесення революційної свідомості в селянський рух з'їзд доручив партійним організаціям допомагати селянству в негайному створенні революційних селянських комітетів. III з'їзд партії закликав селянство і сільський пролетаріат до проведення політичних демонстрацій, до колективного відмовлення від сплати податків, від виконання військової повинності та постанов і наказів уряду і місцевих органів влади. З'їзд вимагав від організацій партії посилити роботу серед сільського пролетаріату в напрямі роз'яснення йому непримиренної протилежності його інтересів інтересам сільської буржуазії, в напрямі здійснення самостійної організації сільського пролетаріату, злиття його з міським пролетаріатом під прапором соціал-демократичної партії і проведення його представників в селянські комітети [1].

В теоретичному обгрунтуванні стратегічного плану і тактичної лінії більшовиків у революції 1905—1907 рр. величезна роль належала В. І. Леніну. В своїй знаменитій праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», яка вийшла в світ через чотири місяці після

[1] Див.: «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, стор. 76—77.

III з'їзду партії, В. І. Ленін вперше в історії марксизму розробив питання про особливості буржуазно-демократичної революції в епоху імперіалізму, її рушійні сили і перспективи, науково обгрунтував ідею гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, викрив опортунізм і зрадництво меншовиків, показав, що їх опортуністична настанова об'єктивно вела до підміни революції дрібними реформами, до згортання революційної боротьби і збереження самодержавно-поміщицького ладу.

Всебічно обгрунтувавши ідею союзу робітничого класу і селянства при керівній ролі пролетаріату, В. І. Ленін закликав партію і народ до збройного повстання як найважливішого засобу повалення царизму та завоювання демократичної республіки.

В. І. Ленін у цій праці розробив теорію переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, давши могутню ідейну зброю не тільки російському, але й міжнародному пролетаріатові в його боротьбі за революційне перетворення суспільства, відстояв політичні (тактичні) основи Комуністичної партії.

Керуючись настановами III з'їзду РСДРП, партійні організації посилили роботу на селі. Центральний Комітет РСДРП видав листівки «Нові царські милості» та «Кривавий цар», в яких викривав антинародну суть царизму і неминучість його загибелі. В першій з них говорилося: «...коли всесильний цар — захисник ваш, звідкіль же ваша злиденність, ваше безземелля, ваше рабство, ваші сльози, ваші стони?» На закінчення листівка закликала селян підтримати міських робітників, об'єднатися з ними для боротьби з народним безправ'ям. В листівці говорилося: «Піднімайтеся, селяни! Пора! Міські робітники кличуть вас до бою» [1].

В листівці «Кривавий цар» давалась влучна характеристика бездарному правителю Росії Миколі II і висловлювалась упевненість, що повсталі робітники і селяни повалять самодержавство, а кривавого царя відправлять на шибеницю [2]. В прокламації «До робітників і селян», виданій Центральним Комітетом РСДРП в кінці липня — на початку серпня 1905 р., більшовики закликали робітників і селян до спільної боротьби проти царизму. В ній вказувалось на необхідність припинення сплати податків і постачання рекрутів для армії і створення революційних комітетів [3].

З відозвами до селян звертались також Полтавський, Чернігівський, Катеринославський, Луганський, Одеський, Херсонський та ряд інших соціал-демократичних комітетів і груп. В них більшовики закликали селян до спільної боротьби разом з пролетаріатом проти самодержавного ладу. Зокрема Одеський комітет РСДРП в листівці від 19 лютого 1905 р. писав: «Повстаньте всі робітники і селяни, чоловіки і жінки, юнаки і дівчата!.. Збирайтесь в одну загальну спілку, в одну робітничу партію. Ставайте під наш червоний прапор революції... Будемо боротись за демократичну республіку. Зажадаємо негайного скликання Установчих зборів

[1] ЦНБ АН УРСР, фонд листівок, листівка № 102.

[2] Див.: «Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 гг.», ч. I, М., 1956, стор. 168.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, колекція листівок, № 12 280.

на основі загального, прямого, рівного виборчого права при таємній подачі голосів... Зажадаємо свободи слова, совісті, друку, зборів, спілок і страйків. Зажадаємо негайного припинення війни. Будемо домагатися повернення селянам відрізаних у них дворянами земель.., викупних платежів» [1].

З подібними закликами до селян звертались Катеринославський комітет «більшості», Сумська група РСДРП та ін. За неповними даними, лише протягом 1905 р. жандармськими і поліцейськими чиновниками було зареєстровано понад 140 випадків розповсюдження різної соціал-демократичної літератури серед селян Київщини [2].

Особливо велика увага приділялася більшовицькими організаціями України поширенню серед селян праць і листівок, написаних вождем революції В. І. Леніним. Зокрема широко розповсюджувалась у містах і селах України листівка «Перше травня». В ній В. І. Ленін закликав трудящих усіх національностей Росії до збройного повстання, до повалення царизму і встановлення демократичної республіки.

Робота більшовиків в селах України проходила в дуже складних умовах. Це спричинялось, з одного боку, наявністю тут досить розгалуженої сітки різних поміщицьких, буржуазних і буржуазно-націоналістичних організацій і, з другого боку, засиллям меншовиків в ряді соціал-демократичних комітетів. Настійно прагнучи до об'єднання всіх революційно-демократичних сил Росії для боротьби проти царизму, більшовики викривали антинародну роль кадетів, псевдосоціалістичний характер діяльності меншовиків, есерів, а також Селянської спілки, критикуючи їх угодовські, половинчаті програми з аграрного питання.

Як відомо, в період революції 1905—1907 рр. меншовики відстоювали програму муніципалізації, за якою поміщицькі землі мали перейти не в користування селян, а в розпорядження муніципалітетів — органів місцевого самоврядування, або земств, у яких селяни змушені були б орендувати землю кожний за своїми можливостями. Природно, що такий шлях розв'язання аграрного питання був угодовський, половинчатий і не міг задовольнити селянство. Не відповідала інтересам селянства і есерівська програма соціалізації, яка передбачала перехід землі в розпорядження окремих громад чи союзу їх на засадах зрівняльного користування і, по суті, привела б до зміцнення позицій сільської буржуазії — куркульства.

Рішуче критикуючи псевдосоціалізм меншовиків і есерів, угодовство і половинчастість їх програм, більшовицька партія, застосовуючи тактику «лівого блоку», вступала в тимчасові політичні угоди з ними та іншими революційними партіями, що визнавали необхідність збройного повстання за повалення царизму і встановлення демократичної республіки. «Союзові самодержавства і буржуазії,— писав В. І. Ленін,— ми повинні протиставити союз соціал-демократії і всієї революційної буржуазної демократії» [3]. Коротко цю тактику В. І. Ленін визначав формулою: «разом бити, але йти нарізно».

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, колекція листівок, № 12 280.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 272, спр. 56, ч. 1.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 35.

Більшовики відстоювали ленінську програму націоналізації, яка забезпечувала безплатну передачу селянам усієї поміщицької землі.

Вимоги більшовиків в аграрному питанні були грунтовно висвітлені в працях В. І. Леніна «До сільської бідноти» та «Аграрна програма соціал-демократії в демократичній революції 1905—1907 років». Ці праці широко розповсюджувались серед селян. Лише за уривковими даними, зафіксованими в поліцейських і жандармських документах, ленінські праці знаходили в багатьох селах України [1].

Постійно дбаючи про створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства, більшовицькі організації роз'яснювали єдино можливі шляхи вирішення аграрного питання не тільки селянам, а й робітникам промислових центрів, підкреслюючи при цьому, що природним союзником робітників в боротьбі проти царизму є саме селянство. Як свідчать документи, згадувана вище праця В. І. Леніна «До сільської бідноти» поширювалась в багатьох містах і робітничих селищах [2].

У ряді сіл України поширювались рішення II і III з'їздів РСДРП та інша соціал-демократична література [3].

З метою посилення революційної роботи на селі і поліпшення керівництва нею більшовики створювали спеціальні організації або аграрні групи РСДРП, які проводили значну агітаційну і масово-політичну роботу серед селян. Зокрема досить плідною була діяльність Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП, який здійснював керівництво соціал-демократичною роботою в десяти повітах Херсонської, Бессарабської і Таврійської губерній. Губком видавав газету «Листи до селян», поширював марксистську літературу і прокламації, підтримував тісний зв'язок з місцевими соціал-демократичними організаціями, керував їх роботою. Найбільш успішною вона була в Єлисаветградському повіті. Тут було проведено дві конференції, організовано ряд соціал-демократичних гуртків для агітаційно-пропагандистської роботи серед селян.

---

[1] Під час поліцейських обшуків у селах були виявлені такі ленінські праці: «До сільської бідноти» — у Великих Сорочинцях, Миргородського повіту; Диканці, Полтавського повіту; Людавці, Вінницького повіту; Золотому Колодязі і Довгенькому, Ізюмського повіту; Полковій Микитівці, Богодухівського повіту; містечку Козятині, Київського повіту; на околицях Севастополя, Таврійської губернії; в містечках Окни, Балтського повіту, і Смілі, Черкаського повіту. Праця «Аграрна програма соціал-демократії в демократичній революції 1905—1907 років» — у с. Романівці, Сквирського повіту. В м. Костянтинограді, Полтавської губернії, була виявлена праця «Карл Маркс» та «Аграрне питання і «критики Маркса», в містечку Прилуках — «З чого почати» і відомий твір К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії»; у с. Тарасівці, Ушицького повіту,— праця К. Маркса «Класова боротьба у Франції» і т. д.

[2] Поліцією і жандармерією вона була виявлена на шахті № 1 Орлово-Єленівського рудника, а також у Харкові, Севастополі, Миколаєві, Лубнах, Луцьку, Кобиляках та в деяких інших містах.

[3] Програма РСДРП була виявлена поліцією в селах Марківці, Вовчанського повіту; Богородичному, Ізюмського повіту; Людавці, Вінницького повіту; Ташликах, Черкаського повіту; та в ряді інших населених пунктів.

Соціал-демократичні гуртки в 1905 р. були створені також в селах Завадівці, Березівці, Колосівці, Градівці та деяких інших населених пунктах Одеського повіту. Сільські організації в Катеринославській губернії об'єднували до 500 членів РСДРП. Тут було створено бюро провінціальних організацій РСДРП, в Києві існувало «Бюро київської провінції», в Полтаві, Луганську та деяких інших містах — аграрні групи. В ряді сіл були створені соціал-демократичні гуртки або групи, як-от: у Качкарівці, Дудчанах, Великій Олександрівці, Новій Збур'ївці, Дніпровського повіту; Великій Лепетисі, Мелітопольського повіту; Байківці і Писарівці, Вінницького повіту; Балаклеї, Черкаського повіту; Малому Половецькому, Васильківського повіту; Тальному, Уманського повіту; Кустоловому, Кобеляцького повіту; та в ряді інших населених пунктів.

Взагалі в селах України існувало небагато соціал-демократичних організацій, до того ж вони були значно слабші від міських, ними об'єднувалось всього кілька тисяч передових селян і сільськогосподарських робітників. І все ж вони проводили значну роботу серед селянських мас, спрямовану на внесення в стихійний селянський рух організованості і політичної свідомості, на з'єднання його з революційною боротьбою міського пролетаріату.

Соціал-демократичні організації посилали в села України також своїх агітаторів, які вели масово-політичну роботу, піднімали селян на боротьбу проти царизму та поміщицько-капіталістичного гніту. З цією метою в різні населені пункти виїжджали відомі більшовики К. Ворошилов, О. Пархоменко, В. Лихачов, І. Захаренко та ін. Свій внесок в агітаційну роботу серед селянства цих років зробили також О. Ярославський, Г. Ткаченко, В. Бонч-Бруєвич.

Цілком зрозуміло, що багатогранна робота революційних соціал-демократичних організацій, а особливо героїчна боротьба міського пролетаріату, мали значний вплив на розгортання селянського руху.

В квітні—травні 1905 р. селянський рух продовжував зростати. Лише на Правобережжі України селянські заворушення охопили понад 500 населених пунктів, на Лівобережжі і Півдні України вони охопили більшість повітів.

Серед різноманітних форм боротьби селян проти поміщиків найбільшого поширення набрали виступи, пов'язані з безпосередньою боротьбою за землю. Лише в Київській, Подільській і Волинській губерніях було, за неповними даними, 199 таких виступів. В інших губерніях України їх було не менше. В перші місяці революції серед селян поширювались чутки, нібито в Петербурзі готується царський маніфест про передачу поміщицької землі селянам. Сповіщаючи про них київському генерал-губернаторові, волинський губернатор вказував, що поширення цих чуток досить негативно впливало на земельні операції, бо селяни утримувались від придбання землі, сподіваючись, що вона за маніфестом царя буде передана їм безплатно [1].

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, спр. 115, арк. 1—2.

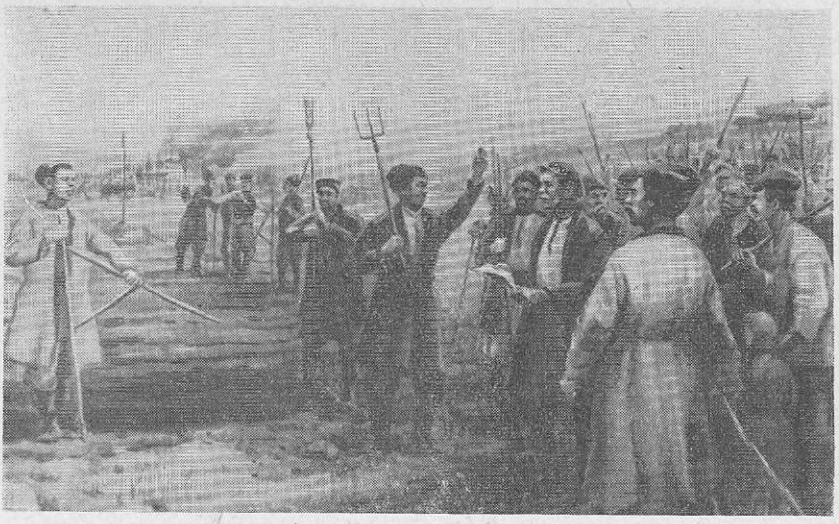

Захоплення поміщицької землі в Ізюмському повіті на Херсонщині. *Художник В. Віхтинський.*

Характеризуючи становище на селі, газета «Вперед» від 5 квітня 1905 р. писала: «З усіх кінців надходять відомості, що поміщики вирішили цієї весни не засівати поля, бо селяни заявляють їм: «Якщо хочете, сійте, але знімати врожай будемо ми».

В багатьох селах селяни, не дочекавшись указу царя про переділ землі, переходили до більш рішучих дій. Вони йшли в поміщицькі економії і вимагали негайної передачі їм землі. Так, зокрема, вчинили в травні 1905 р. селяни с. Скали, Таращанського повіту. Вони зажадали від поміщика передати землю громаді. Наляканий поміщик викликав ескадрон драгунів, який селяни зустріли пострілами з рушниць і револьверів. Сталася збройна сутичка, в результаті якої було вбито шість селян і поранено одного солдата [1].

Спочатку селяни домагались повернення відрізків, а потім — конфіскації всієї поміщицької землі і передачі її сільським громадам. Такі ухвали були прийняті в селах Новому Ропську, Сушанах, Бровничах, Карповичах, Ясенівці, Новозибківського повіту, Чернігівської губернії; Троїцькому і Курисові, Одеського повіту, Херсонської губернії; та ін. Здебільшого ж селяни відбирали у поміщиків землю, не попереджаючи їх і не чекаючи царського маніфесту.

Значний інтерес з цього погляду мав виступ селян Херсонського повіту. Селяни відібрали у Безюкового монастиря 15 тис. дес. землі, бо «монахи повинні богу молитися, а не торгувати землею». Досить тривалою і впертою була боротьба за землю між селянами с. Комісарівки, Слов'яно-

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 108, спр. 6896, арк. 23—24.

сербського повіту, Катеринославської губернії, і місцевою поміщицею Депрерадович.

В цей же час у багатьох селах України точилася гостра боротьба за докорінне поліпшення орендних умов для селян на поміщицьку землю. Так, у с. Петрівці, Козелецького повіту, селяни домагались в липні 1905 р. зменшення орендної плати і збільшення орендного фонду до 300 дес. Землевласник відхилив їх вимоги, і селяни підпалили економію [1]. У с. Дмитрівці, Каховської волості, Дніпровського повіту, селяни вимагали від поміщика Мордвинова передачі в їх орендне користування 2500 дес. землі і зниження орендної плати з 15 до 3 крб. за десятину [2].

Домагались передачі землі в орендне користування на доступних умовах і селяни сіл Яблунівки, Канівського повіту, Антонівки і Янківки, Васильківського повіту, ряду сіл Херсонського повіту та багатьох інших населених пунктів. В с. Топильному, Звенигородського повіту, боротьба селян за поліпшення орендних умов закінчилась збройною сутичкою їх з загоном козаків, в результаті якої були жертви з обох сторін.

Гостре малоземелля, порушення сервітутних прав селян поміщиками викликали і в роки революції такі традиційні форми боротьби селян, як спаш поміщицьких посівів і луків та порубки лісів, особливо на Правобережжі. Часто ці виступи, зустрівши протидії поміщиків та уряду, виливалися в гострі і навіть криваві сутички з поліцією та каральними загонами.

Так було, наприклад, в с. Марківцях, Лебединського повіту, Харківської губернії. Селяни тривалий час користувалися поміщицьким випасом поблизу своїх садиб. Та ось поміщик здав цю землю в оренду, а орендар заборонив марківчанам випасати худобу. Селяни ослухалися заборони. Втручання старшини і урядників ще більше озлобило їх, і вони зігнали майже всю худобу на сінокіс. Земського начальника, що прибув другого дня, камінням прогнали із села. Після цього було викликано козаків, але й вони під градом каміння змушені були відступити на подвір'я цукрового заводу. Підпаливши заводський сарай, селяни розійшлися по домівках. Лише значно посиливши каральний загін солдатами, вдалося уряду «привести до покори» марківчан.

Ще більше заворушення відбулося в с. Путринцях, Волинської губернії. Не маючи де пасти худобу, селяни, незважаючи на поміщицькі заборони, продовжували виганяти її в панський ліс. В село було послано цілий батальйон солдатів. Путринчани не скорилися навіть тоді, коли справник наказав оточити громаду і арештувати «підбурювачів», вони заявили, що нікому не дозволять арештовувати своїх односельчан. Розлютований справник наказав солдатам відправити всю громаду в повітове місто Заслав. Це викликало обурення в сусідніх селах, до Путринців зібралося близько 3 тис. селян, які й примусили справника звільнити арештованих.

---

[1] Див.: «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 186—187.
[2] Кримський облдержархів, ф. 26, оп. 8, спр. 438, арк. 58—59.

Найбільш поширеною формою боротьби селян України проти поміщиків навесні і влітку 1905 р. були страйки. В губерніях Правобережної і Південної України вони становили близько 60% загальної кількості селянських виступів. На Харківщині, Полтавщині і Чернігівщині страйків було значно менше.

Страйки селян і сільськогосподарських робітників, зафіксовані на Україні в роки першої російської революції, можна умовно розподілити на дві основні групи: на страйки з пасивними і страйки з активними формами боротьби. В першому випадку селяни відмовлялися працювати на існуючих умовах чи припиняли роботу і висували перед поміщиком або адміністрацією економії ряд суто економічних вимог, спрямованих на підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо. Такі страйки проходили здебільшого мирно й іноді закінчувались незначними поступками поміщиків. Страйки другої групи проходили значно гостріше. Після відхилення їх вимог селяни повністю припиняли всі роботи в економіях, забороняли адміністрації поміщицьких маєтків наймати інших на роботу, а в разі порушення цієї заборони рішуче розправлялися з службовцями економій та штрейкбрехерами. Такі страйки майже завжди супроводились сутичками селян з місцевими органами влади, поліцією і військами.

У 1905—1907 рр. частішими були страйки з активними формами боротьби. Вони становили, наприклад, на Правобережній Україні близько 70% загального їх числа. Розпочавшись в Київській і Подільській губерніях, страйки селян згодом поширились на значну територію України. В період весняно-літніх польових робіт вони вже охопили 23 повіти Правобережжя, 10 повітів Лівобережжя і 6 повітів Півдня України.

Страйки з менш активними формами боротьби були особливо поширені на Поділлі. Тут селяни на спеціальних сходках ухвалювали громадою час початку і умови страйку. Так вчинили селяни містечка Солобківців, Ушицького повіту, які, зібравшись наприкінці березня 1905 р. на сход, одностайно ухвалили не наймthemes до місцевої економії за плату нижчу від 1 крб. дорослому робітникові і 50 коп. робітниці.

Солобківчан підтримали і селяни багатьох сіл Ушицького, Кам'янецького і Проскурівського повітів: покинули роботу в економіях і вимагали підвищення заробітної плати та поліпшення умов праці. Селяни вимагали підвищити поденну плату: дорослому робітникові — до 60 коп., замість 20—30; підліткам і жінкам — до 30 коп., замість 10—15 на день; річну плату постійним робітникам збільшити до 120 крб. замість 30—50. На період жнив селяни вимагали встановити поденну плату в розмірі 1 крб. або однієї сьомої частини врожаю, замість 40—50 коп. на день, або однієї шістнадцятої чи сімнадцятої частини врожаю. Подібні ухвали були прийняті селянами і багатьох інших сіл [1]. Знаючи про велику нужду сільського населення, поміщики та управителі економій відхиляли вимоги місцевих жителів і наймали на роботу далеких заробітчан. Це ви-

[1] Наприклад, Калитинців, Горщенків, Новосілок, Турчинців, Бедриківців, Остапківців, Липибоків, Шишківців, Хоптинців, Журавлинців, містечка Кузьмина, Проскурівського повіту, тощо.

кликало велике обурення з боку місцевих селян і сприяло розвиткові більш активних форм страйкової боротьби. Об'єднуючись групами в 100—300 чоловік, селяни рішуче вимагали від прибулих заробітчан припинення роботи. Здебільшого останні солідаризувалися з страйкуючими і приєднувались до них. Коли ж новонайняті відмовлялися припинити роботу, з ними розправлялись як із штрейкбрехерами. Штрейкбрехерство було слабким місцем у селянському русі, що заважало більш тісному згуртуванню у боротьбі проти поміщицько-куркульської експлуатації.

Проте незважаючи на окремі слабі сторони, селянський страйковий рух — ця специфічно пролетарська форма боротьби — мав надзвичайно важливе значення. Охоплюючи нерідко цілі села, волості й навіть повіти, він посилював натиск селян на поміщиків, сприяв пробудженню політичної свідомості селянства і об'єднанню його навколо героїчного робітничого класу — бойового авангарду революції.

Страйковий рух селян на Україні набрав найбільшого поширення у квітні — травні 1905 р. Лише в Кам'янецькому, Проскурівському і Ушицькому повітах, Подільської губернії, він охопив у квітні понад 110 населених пунктів.

Поряд з вимогою підвищення зарплати і поліпшення умов праці селяни домагалися передачі у їх орендне користування поміщицьких земель, зменшення цін за випас худоби тощо. В ряді сіл страйки, що супроводжувались аграрними вимогами, проходили дуже активно. Характерним в цьому плані був виступ сільськогосподарських робітників с. Василівки Лебединського повіту, Харківської губернії, учасники якого, крім скасування штрафів, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці та харчування, вимагали передачі селянам в оренду більшої частини земельної площі місцевого поміщика. В багатьох селах селяни ставили перед поміщиками дуже високі вимоги, переслідуючи при цьому, на думку управителів економій, «головну мету — поставити господарство економії в тяжкі умови і таким чином примусити поміщика віддати землю селянам»[1].

Налякані широким розмахом руху поміщики та їх управителі вимагали від органів царської влади військових загонів і з їх допомогою жорстоко розправлялись з селянами. Тисячі найактивніших учасників революційної боротьби селян були ув'язнені і засуджені до каторжних робіт або на заслання в Сибір та інші віддалені райони країни. Природно, численні утиски поміщиків, як і жорстокі репресії царизму, активізували селянську боротьбу. Селяни руйнували і палили поміщицькі палаци та інші будівлі, знищували їх посіви і майно, а в ряді місць і карали на смерть своїх одвічних ворогів — поміщиків, чиновників, жандармів, поліцаїв.

Лише протягом весни і літа 1905 р. селяни знищили на Україні понад 100 поміщицьких економій. Знищення селянами поміщицьких маєтків розпочалось навесні 1905 р. і тривало протягом усього періоду революції. Так, під впливом згадуваного вже розгрому цукрового заводу Терещенка на хуторі Михайлівському відбувається ряд нападів на поміщицькі економії в Харківській губернії, зокрема на маєток землевласника Кеніга.

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, спр. 115, ч. II, арк. 13—14.

В розгромі поміщицьких маєтків у Глухівському повіті, Чернігівської губернії, які відбулися в лютому—березні 1905 р., брали участь селяни 16 сіл. В травні того ж року селяни сіл Петрівки, Крутного, Семенівки, Мокрого та деяких інших Балтського повіту розгромили економії двох землевласників.

Виступи селян влітку 1905 р. охопили 104 повіти, або більше п'ятої частини усіх повітів Європейської Росії. На Україні селянський рух в цей час охопив більше половини її повітів. Про розмах селянського руху на Україні в весняно-літній період свідчить, зокрема, той факт, що лише в правобережних її губерніях в цей час відбулось, за неповними даними, близько 900 селянських заворушень, якими було охоплено понад тисячу сіл. За розмахом селянського руху Україна в 1905 р. займала одне з перших місць в Росії.

Під впливом революційної боротьби робітників і селян відбуваються заворушення в армії і флоті. Найбільшим з них було повстання матросів на броненосці «Потьомкін». Повсюдне наростання революційного руху примусило російський царизм прискорити укладення миру з Японією. Звільнивши, таким чином, військові сили, царський уряд кинув їх на придушення революції. Царизмом був зроблений крок до встановлення миру з російською ліберальною буржуазією. З цією метою ним була дана обіцянка скликати Державну думу і доручено міністру внутрішніх справ Булигіну розробити проект Думи. Щоб ослабити революцію, царизм з допомогою провокаторів і різних шовіністичних та націоналістичних партій почав розпалювати міжнаціональну ворожнечу, провокувати єврейські погроми, грузино-вірменську різню. Проте ніякі ганебні заходи царизму не могли спинити могутній рух революційних робітників і селян. Вся країна була охоплена масовими страйками і демонстраціями.

Під впливом загальноросійського жовтневого політичного страйку і грудневого збройного повстання промислового пролетаріату, а також посиленої більшовицької агітації, селянський рух, після деякого спаду в серпні—вересні 1905 р., знову посилюється в жовтні—листопаді і грудні. В українських губерніях в цей час виступи селян охоплюють майже дві третини всіх повітів. За своїм напрямком і формами боротьби вони майже нічим не відрізнялись від весняно-літніх. Селяни бойкотували поміщицькі економії, палили палаци і маєтки, захоплювали землі, рубали поміщицькі ліси, нищили посіви. Але осінні виступи селян мали й свої особливості: вони відзначались більшою активністю і організованістю, в них виразніше виявилося пробудження політичної свідомості селянства.

Однією з причин, що викликала посилення селянського руху восени 1905 р., було оголошення маніфесту 17 жовтня і посилення репресій царизму проти селян. На цю обставину вказували в своїх донесеннях і офіціальні особи. Зокрема на маніфест як головну причину посилення селянського руху в Острозькому, Житомирському і Новоград-Волинському повітах вказував прокурор Житомирського окружного суду у своєму поданні прокурору Київської судової палати [1].

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 194, спр. 103, арк. 12—13.

Здебільшого маніфест 17 жовтня селяни зустріли з недовір'ям. Так, наприклад, коли земський начальник після оголошення маніфесту запропонував селянам с. Покошичів, Кролевецького повіту, Чернігівської губернії, надіслати царю подяку за даровані ним милості, селянин Яценко сказав, що подяку можна буде надіслати тоді, коли народ дійсно одержить все те, що викладено в маніфесті, а поки що рано дякувати, бо ще не висохли очі народні, оплакуючи борців, які загинули за свободу. Ці слова викликали бурю схвальних вигуків у селян [1].

Селянський рух восени 1905 р., зокрема, значно посилився у Волинській губернії, тут було охоплено страйками вісім повітів, або дві третини їх. У селах Новій Чорторії, Горопаях, Старій Чорторії, Привітові, Липному та Острополі, Новоград-Волинського повіту, селяни припинили роботу економії. Вони вимагали від поміщика: відпустити всіх робітників і обробляти землю власними руками; ту ж землю, яку поміщик не зможе обробити сам, передати селянам; видавати безплатно паливо біднякам, зменшити розмір чиншових платежів. За свідченням волинського губернатора, активна роль у цьому страйку належала демобілізованим матросам Чорноморського флоту [2].

В ході боротьби з поміщиками, поліцією і військами селяни переконувалися в необхідності створення своєї організації. Під впливом боротьби міського пролетаріату проти самодержавства влітку 1905 р. з ініціативи селян Московської губернії була створена Всеросійська селянська спілка, яка, за словами В. І. Леніна, в період революційного вихору зростала з казковою швидкістю. На Україні організації Селянської спілки були створені в усіх губерніях, особливо посилилось їх зростання після появи маніфесту 17 жовтня і продовжувалось з неослабною силою в листопаді і грудні 1905 р. На кінець року лише в Харківській і Полтавській губерніях існувало вже 50 організацій Спілки. В Херсонському повіті їх нараховувалось до 27, в Катеринославському — більше 20.

Центральні і губернські органи Спілки перебували в основному під впливом есерів і частково кадетів, що, звичайно, відбилося на рішеннях і практичній діяльності цих органів Спілки, які відзначались нерішучістю і половинчатістю. В керівництві ряду місцевих організацій Спілки переважали революційно-демократичні прошарки, які діяли більш рішуче і енергійно. Серед організацій Селянської спілки на Україні виділялась Покошицька, яка в своєму рішенні закликала селян: «Не підкорятися розпорядженням існуючих властей; не платити викупних і казенних податків; не давати урядові рекрутів; вивести стражників і урядників із сіл, що приєднались до Спілки; взяти всі громадські капітали з місцевої ощадної каси; закрити з 20 грудня казенні винні лавки в селах Спілки; земського начальника визнавати тільки як суддю» [3]. Було оголошено, що замість усунених представників влади підтримання порядку і спокою бере на себе організація Селянської спілки.

---

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 124, спр. 1126, арк. 3—6.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, спр. 391, ч. IV, арк. 101.
[3] ЦДАЖР СРСР, ф. 124, спр. 1126, арк. 3—6.

В окремих інших організаціях Спілки, де був значний вплив буржуазних партій, переважала угодовська тактика, яка завдавала певної шкоди розвитку селянського руху. Характерною щодо цього була позиція ряду організацій Селянської спілки Мелітопольського і Херсонського повітів в осінньо-зимових виступах селян цих повітів 1905 р. В той час, коли селяни Великої Знам'янки, Бабиного, Ушкалки, Нижнього і Верхнього Рогачика, Карай-Дубини та деяких інших сіл палили поміщицькі садиби і майно, розбирали продовольство і ділили його між конче потребуючими односельчанами, вимагали поліпшення орендних умов і захоплювали поміщицьку землю — тобто вели рішучу боротьбу з своїми гнобителями — окремі організації Селянської спілки цих повітів, нехтуючи інтересами селянства, прийняли рішення про негативне ставлення Спілки до насильства і розгромів поміщицьких маєтків. Більше того, вони допомагали поліції і місцевим органам влади розправитися з найактивнішими учасниками руху.

Значний інтерес для характеристики позиції в селянському русі організацій Селянської спілки Мелітопольського повіту має доповідна записка помічника прокурора Сімферопольського окружного суду прокурору цього ж суду. В ній він із задоволенням констатував, що «в утихомиренні аграрних заворушень значну роль відіграла Селянська спілка, до якої приєднались майже всі волості повіту... При обговоренні програми Спілки всюди прийнято положення про те, що Спілка відкидає в своїй боротьбі будь-яке насильство і погроми». Помічник прокурора вказував далі, що під час перебування його в с. Білозірці він чув здивовані запитання, як селяни с. Великої Кам'янки могли брати участь у нападах на поміщицькі економії, коли вони приєдналися до Селянської спілки» [1].

Проте, незважаючи на допущені серйозні помилки, організації Селянської спілки відігравали загалом позитивну роль у розвитку селянського руху на Україні.

Створення Всеросійської селянської спілки, її діяльність в цілому високо оцінював В. І. Ленін. У квітні 1906 р. у праці «Перемога кадетів і завдання робітничої партії» він писав: «Це була дійсно народна, масова організація, яка поділяла, звичайно, ряд селянських забобонів, піддавалася дрібнобуржуазним ілюзіям селянина (як піддаються їм і наші соціалісти-революціонери), але безумовно «грунтовна», реальна організація мас, безумовно революційна в своїй основі, здатна застосовувати дійсно революційні методи боротьби, яка не звужувала, а розширяла розмах політичної творчості селянства, висувала на сцену самих селян з їх ненавистю до чиновників і поміщиків...» [2]

Неухильно дбаючи про завоювання селянства на сторону робітничого класу, революційні соціал-демократи викривали контрреволюційну позицію буржуазних партій, політичний авантюризм есерів, їх угодовську тактику, яку вони намагалися нав'язати організаціям Селянської спілки, і закликали селян до створення революційних селянських комітетів, до

[1] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 194, спр. 78, арк. 14.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 224.

конфіскації поміщицького землеволодіння та здійснення інших демократичних перетворень на селі.

Під впливом агітаційної роботи революційних соціал-демократів і героїчних виступів промислового пролетаріату передові селяни і сільськогосподарські робітники все більше переконувалися в необхідності більш рішучих дій у боротьбі проти поміщиків і самодержавства. За закликом більшовиків вони створювали страйкові і селянські революційні комітети, які відіграли значну роль в активізації селянського руху. Такі комітети були створені в ряді сіл Сумського, Катеринославського, Васильківського, Черкаського, Мелітопольського, Уманського, Миргородського та інших повітів України.

Характеризуючи становище в губернії, київський віце-губернатор писав, що в ряді сіл Уманського повіту селяни «дружно підтримують один одного, підкоряючись обраному на сільській сходці комітетові...» [1] В окремих селах селянські комітети діяли як органи революційної влади (у Великих Сорочинцях, Миргородського повіту, Бахмуті).

Об'єднання селян в революційні селянські комітети сприяло зростанню їх політичної свідомості, надавало виступам селян більшої організованості і стійкості. Селяни, керовані комітетами, колективно відмовлялися сплачувати податки та виконувати різні повинності на користь держави і поміщиків. Так, в ухвалі селян с. Ярового, Чигиринського повіту, Київської губернії, прийнятій в грудні 1905 р. вказувалось: «З огляду на безправне наше становище... і відсутність засобів для утримання навіть наших родин, повідомляємо, що ніяких податків і внесків, крім страхових, з 1 січня 1906 року вносити не будемо, поки не поліпшиться наше становище і громадське, і економічне» [2].

Восени і взимку 1905 р. на Півдні і Лівобережжі України продовжував наростати страйковий рух. Тут, як і на Правобережжі, страйки відзначались, порівняно з попереднім періодом, більшою організованістю і стійкістю. В селах Теренках, Хорольського повіту, у Великій і Малій Бурімці, Золотоніського повіту, Полтавської губернії; Вільшанці, Васильківського повіту, Київської губернії; та в інших страйки очолювалися селянськими комітетами або організаціями Селянської спілки.

Як і в попередній період, основною формою боротьби селян Лівобережної України восени 1905 р. були напади на поміщицькі маєтки. Найбільшого розмаху вони набрали в Чернігівській губернії, де лише протягом жовтня—листопада 1905 р. було зруйновано 82 поміщицькі економії. У Вовчанському повіті, Харківської губернії, селяни зруйнували близько 40 поміщицьких маєтків, в Полтавській губернії — 18. В цілому восени 1905 р. в губерніях Лівобережної України було зруйновано понад 150 поміщицьких маєтків.

На Правобережній Україні найзначнішим у цей час було заворушення селян с. Майданецького, Уманського повіту, Київської губернії. Приводом до подій послужив виступ на повітовій нараді місцевого свяще-

[1] «Революція 1905—1907 років на Україні», стор. 420.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 272, оп. 65, спр. 224, арк. 3, 11.

Цукроварня в с. Михайлівці, Глухівського повіту, зруйнована селянами в 1905 р. *Фото.*

ника із заявою, що нібито майданецькі селяни не мають потреби в землі, бо місцеві заводи повністю забезпечують їх достатнім заробітком. Селяни разом з робітниками, зібравшись 25 грудня 1905 р. біля цукрового заводу, викликали до себе священика і волосного старшину, побили їх, а потім знищили дощенту поміщицьку економію, винокурний і цукровий заводи. Важливо відзначити, що селяни нічого не брали собі, а все знищували на місці.

Царські посіпаки жорстоко придушили повстання. Військовий суд засудив до тюремного ув'язнення та іншого покарання 48 найактивніших учасників виступу [1].

Напади селян на поміщицькі економії мали місце в Мелітопольському і Херсонському повітах Південної України. Лише з 3 по 8 грудня 1905 р. тут було знищено близько десяти поміщицьких маєтків. Ще більшого розмаху набула ця форма боротьби в ряді повітів Катеринославської губернії. Так, тільки з 17 листопада по 9 грудня 1905 р. селянами сіл, що входили до двох слідчих дільниць, було розгромлено 60 поміщицьких маєтків та куркульських садиб. Загалом протягом жовтня — грудня 1905 р. селянами України було розгромлено близько 300 маєтків.

Особливо широкого розмаху і стійкості набрали виступи селян в період грудневого збройного повстання — найвищого етапу першої російської революції.

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, спр. 391, ч. V.

Збройний виступ робітників важливих промислових центрів мав великий вплив на трудове селянство. Солідарність селян з робітниками на Україні найяскравіше виявилась у грудневому збройному повстанні на Донбасі, де разом з робітниками і під їх керівництвом мужньо боролись проти ненависного самодержавства і селяни. Під час збройного виступу робітників м. Олександрівська на допомогу їм прибули селяни Миколаївської сільської громади та ряду інших населених пунктів. Селяни і робітники станції Пологи ухвалили не постачати рекрутів і не підкорятися царським властям, зібрали 2 тис. крб. і послали уповноважених для закупки зброї через Гришинський бойовий страйковий комітет [1]. Селяни с. Покровки, біля станції Апостолове, допомагали страйкуючим робітникам продуктами.

Полишила відгомін у віках збройна боротьба селян містечка Сорочинців, Миргородського повіту, Полтавської губернії, в якій брало участь близько 5 тис. селян. Обурені арештом свого агітатора Безвіконного, селяни, зібравшись 17 грудня 1905 р. на мітинг, утворили комітет, заарештували пристава, вигнали з села попа, стражників і зачинили всі шинки. Озброєні вилами й косами, селяни вступили в бій з військовим загоном, який прибув в містечко для придушення виступу, і вбили помічника повітового справника Барабаша. 21 грудня 1905 р. в Сорочинці прибув новий загін карателів, на озброєнні якого були навіть гармати. Придушивши силою зброї повстання, каратели жорстоко розправилися з його учасниками. 63 селянини було вбито і поранено, кілька десятків — висічено різками, 19 — засуджено до тюремного ув'язнення або каторжних робіт.

Криваву розправу над селянами яскраво змалював відомий російський письменник-гуманіст В. Г. Короленко у відкритому листі раднику Філонову, надрукованому в газеті «Полтавщина». «Ви відразу почали поводитися в Сорочинцях,— писав письменник,— як у завойованій країні. Ви звеліли «зігнати сход» і оголосили, що, коли сход не збереться, то ви розгромите все село, «не залишивши від його й пороху»... Ви поставили їх *всіх на коліна*, оточивши козаками з шаблями наголо і виставивши дві гармати... Дальше «дізнання» полягало в тому, що ви викликали окремих осіб за заздалегідь складеним списком... Ви власною радницькою рукою з розмаху били... по обличчю і передавали козакам, які, за вашим наказом, продовжували почате вами злочинне катування, кидали у сніг, били нагаями по голові і обличчю, поки жертва не втрачала голосу, свідомості і людської подоби...» [2]

Події в містечку Сорочинцях сприяли дальшому піднесенню революційного руху трудящих. Протягом грудня 1905 р. збройні сутички селян з поліцією і військами мали місце в Іванівці, Єлисаветградського повіту, Херсонської губернії; Погорільцях, Сосницького повіту, Чернігівської губернії; Лозовій, Богодухівського повіту, Бобрах, Вовчанського повіту, Лебедині, Харківської губернії; Корницях і Капустині, Ізяславського по-

[1] Див.: «Революція 1905—1907 років на Україні», стор. 373—374.
[2] В. Г. Короленко, Собрание сочинений, т. 5, М., 1953, стор. 366—368.

Другий етап в розвитку першої російської революції, який характеризувався поступовим спадом революційної хвилі і посиленням реакції, хронологічно охоплює весь 1906 та першу половину 1907 р. Протягом усього цього періоду російський пролетаріат продовжував завдавати царизмові дошкульних ударів. Уже в січні 1906 р., в першу річницю Кривавої неділі, по всій країні прокотилася могутня хвиля страйкового руху, яка охопила сотні тисяч робітників. У цій боротьбі поряд із пролетарями Петрограда, Москви та інших промислових центрів брали активну участь і робітники України.

Зокрема в січневі дні 1906 р. страйкували робітники заводів Гельферіх-Саде і паровозобудівного в Харкові, Південно-російського в Києві та ряду інших підприємств. Страйкова боротьба далі посилювалась в першотравневі дні, в річниці жовтневого політичного страйку та грудневого збройного повстання. Робітничий рух продовжувався і в 1907 р., набравши значного розмаху в другу річницю Кривавої неділі та в першотравневі дні. Всього у 1906 р. кількість страйкарів у Росії перевищувала 1 млн., а в 1907 р. становила 740 тис. чоловік, в страйковому русі на Україні у 1906 р. взяло участь не менше 100 тис. робітників.

Під могутнім впливом страйкової боротьби пролетаріату відбуваються революційні виступи в армії і флоті, посилюється національно-визвольний рух пригноблених народів окраїн. Широкого розмаху в 1906—1907 рр. набирають революційні виступи селян, якими в першій половині 1906 р. було охоплено близько половини повітів царської Росії. На Україні селянським рухом навесні 1906 р. було охоплено не менше 57 повітів. Лише на Правобережній Україні в цей час відбувалось понад 150 селянських заворушень.

Як і в перший рік революції, селяни України застосовували найрізноманітніші форми боротьби проти поміщиків. В січні—березні 1906 р. селяни багатьох сіл Харківської, Чернігівської, Волинської, Подільської, Київської та інших губерній продовжували чинити масові порубки поміщицьких лісів. Подекуди вони набирали значного розмаху. Так, наприклад, лише в одному с. Зорині, Радомишльського повіту, селянами протягом кількох днів було вирубано лісу на суму близько 10 тис. крб. Розлютований поміщик викликав військовий загін і почав застосовувати репресії проти селян, на що останні відповіли знищенням поміщицького сіна і хліба. Часто масові порубки лісів супроводились сутичками селян із місцевими органами влади, поліцією і військами, які захищали інтереси поміщиків.

Помітному розвиткові селянського руху навесні 1906 р., як і раніше, сприяла невтомна робота революційних соціал-демократів, які нещадно викривали підступні дії царизму, буржуазії і поміщиків, закликали селян до зміцнення союзу з робітниками, до рішучої боротьби проти самодержавства. Виходячи з того, що Державна дума, яку скликав царський уряд, не могла розв'язати пекучих питань в інтересах трудящих класів, а лише вносила деморалізацію в революційний рух, більшовики, керуючись

рішеннями Таммерфорської конференції, оголосили і провели бойкот І Державної думи. Вони роз'яснювали робітникам і селянам, що Дума — це маневр царизму, розрахований на роз'єднання і ослаблення сил революційного народу, і закликали їх до рішучої боротьби проти самодержавства.

Плідну роботу по мобілізації трудящих на боротьбу проти скликання І Думи проводили більшовики і серед населення України. Зокрема в листівці Катеринославського комітету РСДРП, яка розповсюджувалась в багатьох населених пунктах Харківської, Катеринославської, Таврійської та ряду інших губерній України, підкреслювалось: «Не Державна дума, яка потрібна царському самодержавству для оборони від народу, а збройне повстання для знищення самодержавства, для знищення всяких слідів царської влади, для встановлення демократичної республіки — от що нам потрібно, от до чого ми повинні прагнути. Геть же царську думу! Не даймо їй зібратись, не даймо самодержавству посилитись і затримати революцію! Оголосимо зрадником і ворогом свободи і народу кожного, хто візьме свідомо участь в царській комедії виборів як виборець, виборщик або член Державної думи» [1].

Аналогічні листівки та прокламації видавали і розповсюджували серед сільського та міського населення Одеський комітет, Єлисаветградська, Сумська, Вінницька та ряд інших організацій РСДРП. Так, у листівці, випущеній Вінницькою організацією РСДРП під назвою «Бойкотуйте Державну думу!», вказувалося: «Товариші робітники і громадяни! Ви бачите, що Дума, яку нав'язує нам царський уряд, не може виразити волю всього народу. Так бойкотуйте ж Державну думу! Відмовтесь від будь-якої участі у виборах!»

Виступаючи проти скликання Державної думи, Харківський об'єднаний комітет РСДРП в прокламації від 20 лютого 1906 р. писав: «Громадяни! З'являйтесь на виборчі збори і переконуйте всіх відмовлятися від виборів до Думи. Ми будемо обирати тоді, коли у нас буде свобода, коли всім будуть надані рівні виборчі права» [2].

Робітники і селяни багатьох населених пунктів дружно відгукнулись на заклик більшовиків. Так, селяни та міщани м. Бобринця, Єлисаветградського повіту, Херсонської губернії, ще в грудні 1905 р. одностайно ухвалили: бойкотувати Державну думу, що обирається неправильним голосуванням і не відповідає своєму призначенню; створити свій селянський комітет, який має взяти на себе функції міської думи, особливо в земельному питанні; вимагати усунення земських начальників; не платити податків до скликання Установчих зборів; вимагати знищення монополій [3].

Але бойкот І Думи, проведений в період спаду революції, виявився невдалим. Він хоч і підірвав у значній мірі авторитет Думи, все ж не міг зірвати її. В квітні 1906 р. вона розпочала свою роботу і, оскільки її діяльність не задовольняла царський уряд, влітку 1906 р. була розігнана.

---

[1] «Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр.», стор. 65.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, колекція листівок, № 19998.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419 (Прокурора Одеської судової палати), спр. 4589, арк. 16.

В цей час революційна хвиля продовжувала спадати. Користуючись перевагою своїх сил, царський уряд спішив розправитись з революцією. Він направив у міста і села, охоплені рухом, десятки полків регулярної армії. Так, за даними катеринославського губернатора, в кінці 1906—на початку 1907 р. в губернії було розташовано 53 роти піхоти, 11 сотень і 6 ескадронів кавалерії [1]. Не менше було військ і в інших губерніях України.

Царські власті вимагали від військ найрішучіших дій аж до застосування зброї. Так, царський міністр внутрішніх справ писав губернаторам: «Сьогодні в містечку Кагарлик, Київської губернії... арештований агітатор. Натовп з погрозами вимагає негайного його звільнення. Місцева збройна сила недостатня. Зважаючи на це, рішуче пропоную як у даному разі, так і в усіх подібних, наказати негайно винищити силою зброї бунтівників, а в разі опору — палити їх житла...» [2] Такі вимоги неодноразово повторювались царськими сатрапами.

Свавілля і жорстокі знущання над безоружними селянами відбувалися майже в кожному населеному пункті. Так, у скарзі київському генерал-губернатору жителі с. Саливонки, Васильківського повіту, розповідали, що 17 травня 1906 р. до них в село прибули війська, а з ними справник, мировий посередник та становий пристав. «До півночі вони гостювали у поміщика, а ранком зібрали сходку, і в результаті ми були побиті нагайками і стоптані кіньми так, що багато хто з нас стали каліками» [3]. В с. Солоному, Верхньодніпровського повіту, каратели застосовували проти селян артилерію. В містечку Рашкові п'яні солдати жорстоко побили шаблями і нагайками селян, які вимагали підвищення заробітної плати; поранили й покалічили десятки чоловік, в тому числі кількох жінок і дітей.

Царські посіпаки поспішали кинути в застінки найпередовішу, найбільш революційно настроєну частину населення. Було арештовано і засуджено до тюремного ув'язнення та заслання в Сибір й інші віддалені райони тисячі революційних робітників та селян. Зокрема в губерніях Правобережної України в 1905—1907 рр. лише окружними судами було засуджено до різних покарань 3666 найактивніших учасників руху, в тому числі жінок — 883. В Катеринославській губернії протягом одного 1906 р. було арештовано 2495 чоловік, в тому числі жінок — 241 [4]. В'язниці Росії були переповнені учасниками революційного руху. Застосовуючи масові репресії, царизм намагався вилучити із міст і сіл передових робітників і селян, зміцнити таким чином свої позиції і забезпечити обрання до II Думи угодних йому депутатів.

В цих умовах — в умовах дальшого спаду революції і посилення наступу царизму — більшовики вирішили відмовитись від бойкоту і взяти участь у виборах до II Думи, але не для органічної «законодавчої» роботи

---

[1] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 18, арк. 29.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, спр. 391, ч. V, арк. 198.
[3] Там же, спр. 115, ч. II, арк. 62.
[4] Див.: «Отчет Екатеринославской губернской управы за 1906 год», ч. I. Екатеринослав, 1907.

в ній у блоці з кадетами, як це робили меншовики, а для того, щоб використати її як трибуну в інтересах революції. Участь більшовиків у виборах відіграла значну роль в дальшому політичному вихованні трудящих. Незважаючи на антидемократичний виборчий закон і всілякі махінації виборчих органів, участь у виборах більшовиків забезпечила обрання до II Думи значно більшої кількості депутатів від трудящих класів, ніж їх було в I Думі.

Проте, як і раніше, переважну більшість становили представники експлуататорських класів. Аналізуючи політичне обличчя різних буржуазних партій, представлених в II Державній думі, В. І. Ленін розподіляв їх на три основні типи. До першого з них він відносив октябристів — класову організацію поміщиків і великих капіталістів. Основною партією другого типу були кадети, яких В. І. Ленін називав наскрізь буржуазною і напівпоміщицькою партією. Третій тип буржуазних партій становили трудовики, які складались головним чином з селянських депутатів Державної думи. Одним з осередків цієї партії була Селянська спілка. До неї ж тяжіли радикальні союзи неімущої інтелігенції, соціалісти-революціонери та ін. Головним оплотом цих партій було селянство.

Позиції перелічених партій в галузі аграрного питання були, звичайно, різні. Трудовики домагалися передачі всієї землі державі і встановлення зрівняльного землекористування без викупу або за незначну плату. Зрозуміло, що така аграрна програма трудовиків була за панування капіталу утопічною. Однак трудовики були найближчими до позицій пролетарської партії, і тому В. І. Ленін закликав революційних соціал-демократів підтримувати їх вимоги.

Ставлення перелічених вище основних типів буржуазних партій до проблеми аграрного питання, пропоновані ними шляхи і засоби її розв'язання знайшли свій яскравий вияв у виступах їх представників в II Державній думі, зокрема під час обговорення законопроекту про скасування приватної власності на землю, внесеного трудовою групою. Найреакційнішу позицію в цьому питанні займали представники правих партій, які з піною на губах захищали недоторканність приватної власності, виступали проти будь-яких поступок на користь селян.

Представники другої групи партій — кадети — лавірували між лівими і правими партіями. Вони хоч і припускали можливість відібрання частини поміщицької землі, але обов'язково за певну плату, за викуп. Аграрну програму кадетів підтримували деякі депутати, що належали до групи правих селян. Правда, в ряді питань праві селяни були лівіші від кадетів, але в цілому їх позиція все ж була близька до кадетської.

Характерною з цього погляду була позиція селянина-куркуля Михайлюка, який, виступаючи на одному із засідань Державної думи, говорив, що в Київській губернії, особливо в південній її частині, нужденність селян в землі надзвичайно велика, тоді як в окремих поміщиків є занадто багато землі, наприклад, у графа Браніцького є близько 200 тис. дес., у поміщика Терещенка — 100 тис. дес. Михайлюк пропонував відбирати землю лише у великих землевласників і тільки за викуп. Наприкінці промови Михайлюк заявив: «Щоб правильно розв'язати земельне питання,

треба видати закон, який зобов'язував би поміщиків протягом певного строку розпродати всю зайву землю малоземельним селянам за добровільною домовленістю з ними, а середніх та дрібних маєтків (100—200 десятин) не чіпати» [1].

Депутати-трудовики, як уже відзначалось, активно відстоювали законопроект про скасування приватної власності на землю, внесений на обговорення II Державної думи. Так, один з депутатів Думи, обраний від південних повітів Таврійської губернії відстоював погляд, що землею має користуватися той, хто поливає її своїм потом, а не той, хто будує свій добробут на праці інших [2]. Селянин-трудовик с. Ружківки, Звенигородського повіту, Нечитайло, обраний від Київської губернії, відповідаючи кадетам, які пропонували відчужувати частину поміщицьких земель за викуп, говорив: «Ці землі, які належать народові,— нам кажуть: купуйте їх. Хіба ми — заїжджі чужинці, з Англії, Франції і т. д.? ...Вони нами вже десять разів відроблені кров'ю, потом і гріхами» [3].

Зрозуміло, що обговорення в Державній думі законопроекту про скасування приватної власності на землю, внесеного трудовою групою, привертало увагу багатомільйонного селянства, яке з великим інтересом стежило за його обговоренням. Так, селяни с. Стражівки, Радомишльського повіту, в червні 1906 р. писали: «Ми, селяни..., зібравшись на сходку, говорили про своє селянське становище, про свої нужди, про Державну думу, про трудову групу, що утворилася в ній. Ми уважно стежимо за її боротьбою з упертим ворогом. Ми, селяни, висловлюємо їй своє повне довір'я і шлемо їй палкий привіт. Вимагаємо, щоб вона боролась за народні права, за всю землю і повну волю» [4].

Відзначивши гостре малоземелля, повне безправ'я селянського стану, вони підкреслювали далі, що їм насамперед потрібна земля і вимагали передачі всієї землі без будь-якого викупу в загальнонародне користування, звітності чиновників перед народом, однакових податків для всіх, знищення станів, надання всім трудящим прав вільних громадян, загальної, безплатної і доступної для всіх освіти, свободи совісті і відокремлення церкви від держави, скасування регулярної армії і створення всенародного ополчення, народної міліції, яка захищає народ, а не воює з ним, свободи слова, друку, зборів, спілок і страйків.

Отже, під час обговорення аграрного питання в II Державній думі йшла напружена боротьба за селянство між різними політичними угрупованнями, і насамперед між кадетами, які намагалися відірвати селянство від робітничого класу, і революційними соціал-демократами, які прагнули до створення і зміцнення бойового союзу робітничого класу і селянства, залучення селян до революційної боротьби проти самодержавного ладу на боці робітничого класу. Політичною силою, що мала забезпечити керівництво боротьбою селянства за революційне розв'язання аграрного

[1] «Государственная дума. Второй созыв». Стенографические отчеты. 1907, сессия вторая, т. I, СПб., 1907, стор. 1134.
[2] Там же, стор. 1789.
[3] Цит. за: В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 351.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 272, спр. 219, арк. 174.

Селяни.
Ну що? Привіз нам землю?
Посол до державної думи.
Скільки в Петербурзі дали, стільки й привіз.

Обкладинка журналу «Шершень», 1906, № 20.

питання, була партія російських соціал-демократів. Але в силу помилковості своєї аграрної програми, нав'язаної партії меншовиками на IV з'їзді РСДРП, в силу засилля в складі соціал-демократичної фракції II Державної думи меншовиків вона не змогла забезпечити послідовне керівництво селянською революцією.

Щоб вийти з цього становища, більшовики на чолі з В. І. Леніним розгорнули наполегливу роботу по підготовці V з'їзду партії, закликали робітників і селян до рішучої боротьби проти царизму і поміщицько-капіталістичного гніту. Місцеві соціал-демократичні організації продовжували видавати і розповсюджувати серед селян листівки і прокламації. Зокрема Сумська група РСДРП в одному з своїх звернень до селян писала: «Селяни! Багато надій покладали ви на Державну думу. Ви посилали туди своїх виборних, наказували їм добитися землі і волі. Ви вірили, що як тільки виборні від народу скажуть цареві про свої нужди, цар подбає про народ і дасть йому все, що треба. Ми, соціал-демократи, говорим вам — не вірте ні царю, ні його міністрам. Вони скликають Думу, щоб обманути народ, заспокоїти його обіцянками,— і залишити ні з чим... Селяни! Готуйтеся до великої святої боротьби за народовладдя і землю! Об'єднуйтесь... Озброюйтесь, йдіть в міста і боріться там разом з робітничим народом за землю і свободу під червоним прапором Російської соціал-демократичної робітничої партії... Геть царський уряд! Хай живуть Установчі збори! Хай живе боротьба робітників і селян з катівським урядом!» [1]

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 336, спр. 1564, арк. 4.

Аналогічні листівки поширювались Одеським, Катеринославським та рядом інших комітетів РСДРП.

Енергійна масово-агітаційна робота соціал-демократичних більшовицьких організацій, могутній революційний рух міського пролетаріату, боротьба навколо аграрного питання в I і II Державних думах, жорстокі репресії царизму проти повсталих робітників і селян — все це сприяло пробудженню політичної свідомості трудящого селянства, загостренню класової боротьби на селі. Переконавшись у повній неспроможності Державної думи, скликаної царським урядом, розв'язати аграрне питання, селяни під впливом агітації соціал-демократів все більше переконувались, що добитись землі і волі вони зможуть лише революційним шляхом.

Вже в кінці серпня 1906 р. селяни с. Гусичного, Таращанського повіту, зібравшись на мітинг і обговоривши своє становище, ухвалили вимагати від місцевого поміщика передачі їм усієї землі протягом трьох днів. Коли ж він у цей строк не виконає їх вимоги, селяни спалять його садибу. Поміщик своєї землі не віддав, садиба його була спалена [1]. В слободі Хотімлі, Вовчанського повіту, Харківської губернії, селяни домагались передачі в їх користування землі місцевої поміщицької економії. Селяни с. Плешівки, Овруцького повіту, оголосили своєю власністю ділянку поміщицького лісу. Захоплення селянами поміщицьких земель мало місце в селах Айбук, Консіз, Таврійської губернії, та в багатьох інших.

Одноразово з цим продовжувалась боротьба селян і за полегшення орендних умов. Про це, зокрема, повідомляв міністрові внутрішніх справ чернігівський губернатор, який писав, що в деяких повітах селяни силою примушують поміщиків знижувати орендну плату за землю, збільшувати плату за сільськогосподарські роботи, самочинно захоплюють пасовища [2]. В багатьох селах Лохвицького та Ізюмського повітів селяни рішуче домагались передачі їм в орендне користування частини поміщицьких земель з оплатою по 3—4 крб. за десятину, замість існуючої по 15—18 крб.[3]

Виступи селян на грунті орендних відносин спостерігались і в селах чиншових селян. Особливо значного поширення вони набрали в Житомирському, Луцькому та в деяких інших повітах Волині. Користуючись надзвичайно гострим безземеллям чиншовиків, землевласники рік у рік підвищували ціни на чиншові володіння, викликаючи цим величезне невдоволення і обурення з боку селян. На цьому грунті відбувалися селянські заворушення в селах Богданівці, Новій Ушиці, Житомирського повіту, у Коростишівській волості, Радомишльського повіту, та в багатьох інших місцях Правобережжя.

Під час весняно-літніх польових робіт 1906 р. на Україні знов почався могутній страйковий рух селян та сільськогосподарських робітників, яким лише в Київській, Подільській і Волинській губерніях було охоплено 29 повітів (понад 75%). На Харківщині, Чернігівщині і Полтавщині

[1] Див.: «Аграрное движение в России в 1905—1906 гг.», ч. II, стор. 258.
[2] Див.: «Красный архив», 1936, т. 5, стор. 126.
[3] Див.: «Исторические записки», т. 49, 1954, стор. 198.

страйки наймитів і сільськогосподарських робітників відбувалися в 23 повітах (близько 60%), на Півдні України — в 6 повітах.

Страйкарі рішуче домагались від поміщиків підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці, а в разі відхилення їх вимог забороняли економіям брати на роботу селян з інших сіл, нещадно розправляючись з штрейкбрехерами. Досить активно проходив страйк у с. Диканьці, Полтавської губернії, в маєтку поміщика Кочубея. Значного поширення весною і влітку 1906 р. набрали страйки наймитів і сільськогосподарських робітників на Правобережжі і Півдні України. Так, тисячі сільськогосподарських робітників с. Мар'янівки, Єлисаветградського повіту, оголосивши в червні 1906 р. страйк, поставили вимогу збільшити заробітну плату, скоротити робочий день і поліпшити харчування. Боротьба наймитів, якою керував страйковий комітет, була тривалою і рішучою. Налякана адміністрація змушена була спочатку поступитися і задовольнити вимоги робітників, але коли прибув військовий загін, поступки були скасовані.

Безсилі зламати страйковий рух великі землевласники та царські чиновники нерідко звертались до губернаторів з проханням надіслати в маєтки військові загони для використання їх як робочої сили.

Введення в поміщицькі економії військ для збирання врожаю чи придушення селянських виступів викликало обурення серед місцевого населення, яке нерідко закінчувалося збройними сутичками. Гострого характеру, зокрема, набрали події в с. Топильні, Звенигородського повіту, Київської губернії. Невдоволені низькою заробітною платою, селяни розігнали всіх робітників і службовців економії. Довідавшись про це, 19 червня в село прибув з військовим загоном повітовий справник. Він арештував кількох учасників виступу. Селяни силою звільнили арештованих. Розлютований справник, викликавши підкріплення, вчинив жорстоку розправу. Вісім найактивніших учасників було арештовано і віддано під суд [1].

У с. Коржовій, Уманського повіту, у відповідь на грабіж їх майна прибулим загоном козаків, селяни, озброївшись вилами, косами і сокирами, пішли в наступ на грабіжників. При цьому кілька селян забрались на дзвіницю, вдарили на сполох і почали стріляти з рушниць у козаків, інші почали кликати на допомогу селян сусідніх сіл. Озвірілі козаки відкрили вогонь з гвинтівок, убили двох і поранили кількох повстанців. Царські урядовці жорстоко розправились з організаторами збройного опору. 9 селян було засуджено до каторжних робіт і тюремного ув'язнення [2].

Збройні сутички страйкарів з військами відзначалися особливою стійкістю тоді, коли вони очолювались передовими робітниками. Характерним щодо цього був спільний виступ селян та робітників цукрового заводу в с. Лебедині, Чигиринського повіту, Київської губернії. Зібравшись на мітинг, понад 3 тис. робітників і селян оголосили страйк і зажадали від адміністрації економії підвищення заробітної плати. Наступного дня роз-

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 318 (Київської судової палати), оп. 1, спр. 1346, арк. 2—3.

[2] Там же, спр. 827, арк. 137—138.

ділились на дві групи і під керівництвом агітатора та місцевого селянина Пелеха відправились на поля і припинили роботу працівників економії. 23 червня 1906 р. у с. Лебедин було введено ескадрон драгунів. Коли становий пристав почав арешти організаторів страйку, селяни вдарили на сполох. На допомогу їм прибули робітники заводу. Зібравшись громадою близько тисячі чоловік, робітники і селяни, озброєні рушницями, вилами, косами та сокирами, рушили до сільської управи, де в той час знаходились арештовані, і вчинили напад на загін драгунів. Між солдатами і повстанцями зав'язався справжній бій, який тривав більше години. Як відзначалось у телеграмі прокурора судової палати, в результаті цієї сутички було поранено п'ять драгунів і двох повстанців.

Для придушення збройного виступу в Лебедин було введено ще кілька військових загонів, які примусили повстанців скласти зброю і припинити страйк. У робітників і селян було відібрано понад 50 револьверів та рушниць. Царські посіпаки жорстоко розправились над учасниками повстання. Так, лише військовим судом було засуджено до каторжних робіт та тюремного ув'язнення близько 40 повстанців. Ватажків лебединського повстання — Мефодія Пухлія, Григорія Рудася та Антона Дворника — військовий суд засудив до смертної кари через повішання.

Виступи селян, що супроводжувалися їх збройними сутичками з поліцією і військами, відбувалися і в селах Харківської та Херсонської губерній. Так, у травні 1906 р. чинили опір поліцейським стражникам селяни с. Ясенового, Лебединського повіту, в липні 1906 р.— с. Городнього, Богодухівського повіту, Григорівки, Куп'янського повіту, та інших населених пунктів.

Боротьба селян України проти поміщицько-капіталістичного гніту продовжувалась і в 1907 р. Зокрема в травні 1907 р. сталася сутичка селян з поліцією в с. Івниця, Житомирського повіту, Волинської губернії. Селяни вимагали значного підвищення заробітної плати, їм відмовили — і вони припинили роботу в економії. В село прибула поліція, яка заарештувала організатора страйку і відправила його в містечко Котельню. Довідавшись про це, група озброєних селян вчинила напад на поліцейських стражників і намагалася звільнити арештованого. Поліція вдалася до зброї, вбила і поранила кількох селян.

Сутички з поліцією і військами відбувалися в селах Городищі, Шпичинцях, Вчорайшому, Ярешках, Бровках, Сквирського повіту, Київської губернії; Жабокричі, Тернівці, Соколівці, Ободівці, Торканівці і Цибулівці, Ольгопільського повіту, Подільської губернії [1]; та в багатьох інших.

Як і в перший рік революції, в 1906—1907 рр. значного поширення набрали напади селян на поміщицькі економії. Ці виступи селян набули найбільшого розмаху в ряді повітів Полтавської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської губерній. Так, лише протягом 1906 р. на Харківщині було розгромлено 18 поміщицьких маєтків.

Поряд із захопленням поміщицьких земель, знищенням маєтків, страйками, порубками лісів тощо, селяни влаштовували мітинги і маніфестації.

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 272, спр. 107, арк. 48; ф. 301, спр. 73, арк. 215, 298.

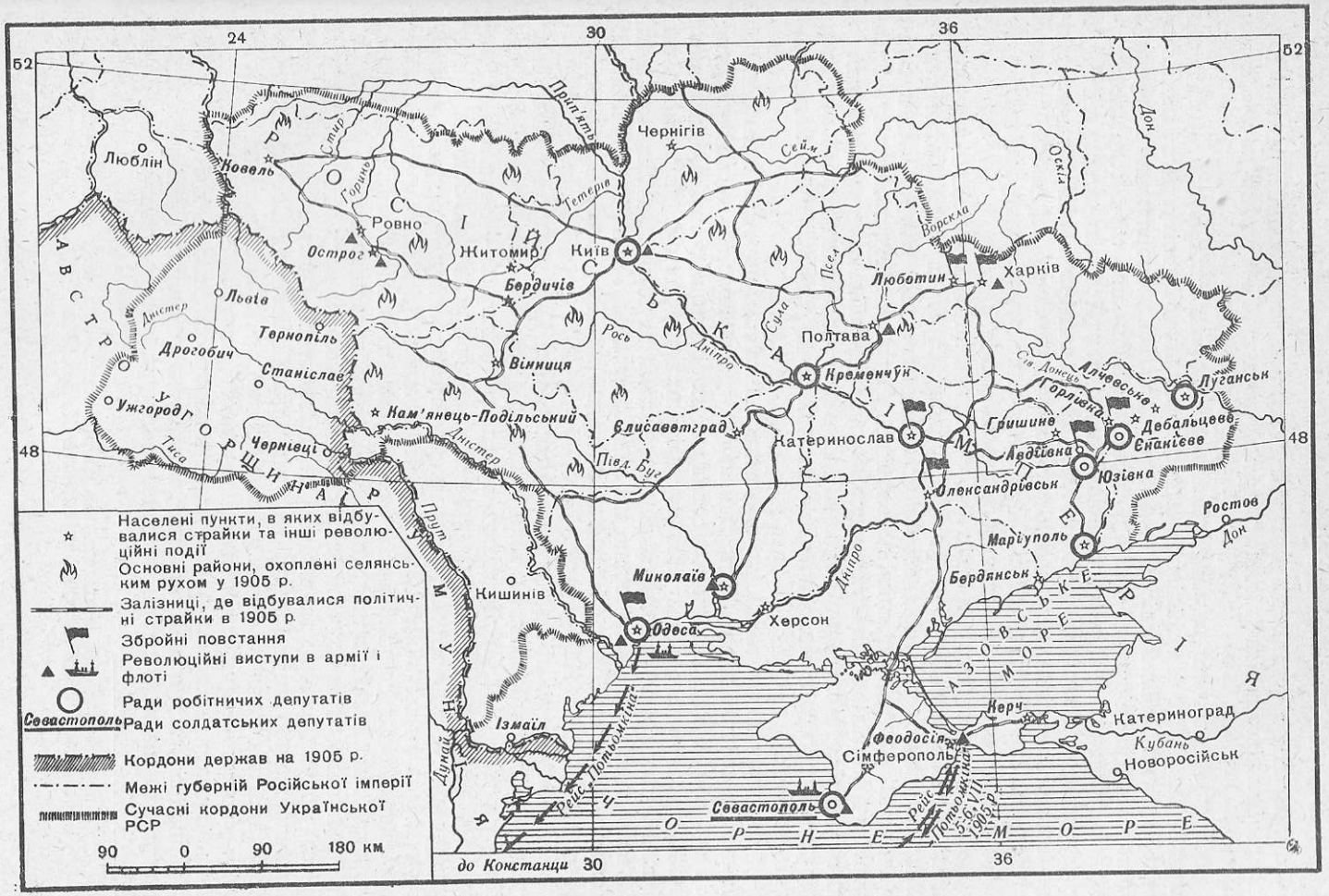

Україна в роки революції 1905—1907 рр.

об'єднувалися в організації Селянської спілки, створювали страйкові і селянські комітети, відмовлялися платити податки і постачати рекрутів для армії.

В окремих селах селяни демонстративно виходили із покори органам влади. Так, у с. Михайлівці, Олександрійського повіту, Катеринославської губернії, селяни відверто бойкотували всі розпорядження царських чиновників та місцевих органів влади і заявили про свою готовність виконувати вказівки і розпорядження лише партії соціал-демократів [1]. За свідченням полтавського губернатора, на «влаштовані агітаторами... збори селяни збираються у великій кількості і охоче слухають промови агітаторів» [2], в багатьох селах України селяни самовіддано захищали агітаторів-революціонерів від переслідувань поліції.

Ведучи нещадну боротьбу за соціальне визволення проти поміщицько-капіталістичної експлуатації, трудящі багатьох сіл України водночас виступали і проти нестерпного національного гніту. Так, в селах Романівці, Аулі, Новоселівці, Голубівці, Новомосковського повіту, Гусаковому і Кирилівці, Звенигородського повіту, в кількох селах Кременчуцького повіту, Полтавської губернії, та в багатьох інших селяни вимагали викладання українською мовою в школах та надання Україні національної автономії.

Не одержавши землі, не добившись поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, зазнаючи жорстоких репресій і численних утисків з боку уряду і поміщиків, селяни відповідали помстою. Вони палили поміщицькі маєтки, руйнували заводи, житлові будинки, комори та інші будівлі, знищували скирти хліба, сіна, соломи та інше поміщицьке майно. За весь період революції лише на Правобережній Україні, за неповними даними, вчинено 338 підпалів поміщицьких маєтків, з них в перший рік революції — 19, в 1906 р.— 118 і в 1907 р.— 201.

Найбільша кількість підпалів припадає на Подільську та Харківську губернії. В першій з них за роки революції було зареєстровано 185 підпалів, у другій — 182. Тоді, як, наприклад, на Київщині — тільки 78, на Волині — 75. Зростання підпалів в 1906—1907 рр. тісно пов'язане із спадом селянського руху в цілому і свідчило про ослаблення організованого наступу селян на поміщиків. То гнів за втрачені надії й сподівання, то люта ненависть селян до гнобителів спалахувала нічними пожежами, в яких згорала їхня праця, привласнена одвічними кровопивцями.

Звичайно, ніякої участі в гасінні цих пожеж трудівники землі не брали, мовчки раділи, дивлячись, як палахкотить панське майно, а то й перешкоджали гасити іншим. Так, вінницький повітовий справник доповідав подільському губернатору, що селяни с. Василівки були бездіяльними спостерігачами на пожежі панського маєтку. Більше того, коли хтось із селян привозив бочку води, інші просто виливали її на землю. Садівникові, який намагався врятувати якесь поміщицьке майно, хтось із присутніх сказав: «Нащо відтягуєш, хай горить». А наступного дня в селі

[1] Дніпропетровський облдержархів, ф. 11, оп. 1, спр. 485, арк. 121—123.
[2] Полтавський облдержархів, ф. 83, спр. 31, арк. 94.

говорили: «Нема такої спасеної душі, яка б підпалила і ті останні два сараї, що залишились».

Аналіз селянського руху на Україні в 1905—1907 рр. показує, що найбільш рішучу і революційно послідовну позицію в боротьбі проти поміщиків займали сільськогосподарські робітники та селянська біднота. Натхнені могутнім революційним рухом промислового пролетаріату, наслідуючи форми і методи його боротьби, вони наполегливо домагались знищення всіх залишків кріпосництва і насамперед великих поміщицьких латифундій — найголовнішого знаряддя гноблення трудящих селян. Разом з тим у селах України вже досить активно розгорталась боротьба в середовищі самого селянства, між сільськими пролетарями і напівпролетарями, з одного боку, і куркулями-експлуататорами — з другого.

Виступи бідняків проти сільських глитаїв мали місце в багатьох селах Катеринославської, Таврійської, Київської, Полтавської та всіх інших губерній України. Так, в грудні 1905 р. селяни с. Срадниці розібрали 4 тис. пудів пшениці з комори орендаря Богуцького, тоді ж селяни хутора Марківського, Роменського повіту, розгромили садибу та розібрали продукти і майно місцевого куркуля Півня. Те ж саме зробили селяни с. П'ятівська, Стародубівського повіту, Чернігівської губернії, з садибою куркуля Короткого.

Біднота с. Веселого Кута, Чигиринського повіту, Київської губернії, викликавши 6 грудня 1905 р. місцевого куркуля Стороженка до сільської управи, зажадали від нього підвищення заробітної плати в зимовий період до 50 коп., і в літній — до 1 крб. за день. Оскільки куркуль не пристав на такі умови, селяни наступного дня наказали його наймитам негайно покинути роботу, що вони охоче й зробили. За словами прокурора, виступ цих селян стався під впливом агітації соціалістів [1].

Ці факти яскраво свідчать про дві соціальні війни в період революції 1905—1907 рр. у селах України. Перша з них йшла між усім селянством і поміщиками і друга — між сільською біднотою та куркульством.

У революційній боротьбі селянства проти поміщиків заможні селяни, як правило, займали нейтральну позицію або здебільшого переходили на бік поміщиків і навіть допомагали царизму придушувати революційні виступи своїх односельчан. Позиція куркульства в революції 1905—1907 рр. досить яскраво показана в тогочасній більшовицькій пресі, в творах В. Короленка, М. Коцюбинського та інших прогресивних письменників, засвідчена в численних архівних документах. Так, в одній із доповідних записок на ім'я генерал-губернатора, київський губернатор писав, що в «більшості випадків кращі хазяї не брали участі в заворушеннях і навіть були дуже задоволені, коли в село вводились військові команди, за допомогою яких ватажків заворушень заарештовували і відправляли у Кам'янку та Чигирин».

Найогиднішої форми набрала участь сільських багатіїв у кривавій розправі над своїми односельчанами-повстанцями у с. Вихвостові, Городнянського повіту, Чернігівської губернії, де руками куркулів було забито

[1] ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 194, спр. 87, арк. 5—6.

15 місцевих селян-бідняків — учасників заворушення. Як відомо, ця подія послужила життєвою основою М. Коцюбинському для створення картини куркульського самосуду в повісті «Фата моргана». Такі ж хижацькі розправи глитайні над повсталою голотою відбулися в селах Тупичеві та Івашківці того ж Городнянського повіту. В першому з них куркулями було забито 16 і в другому — 12 передових селян. Всього ж лише в одному Городнянському повіті сільськими глитаями було вбито понад 60 активних учасників селянського руху. Безпосередній свідок цієї звірячої розправи, кореспондент Вільного економічного товариства писав: «Це була невимовно жахлива, дика й огидна картина. Осіб, запідозрених у спаленні або розгромі поміщицьких садиб, засуджували негайно свої ж односельчани до смертного покарання і тут же на місці вбивали з рушниць або кілками, або ж розривали залізними вилами».

Куркулі були головною соціальною опорою самодержавства на селі, ініціаторами антисемітських погромів, активними учасниками різних монархічних і буржуазно-націоналістичних організацій.

В ході революції зростала політична свідомість селянства, поширювались політичні форми його боротьби, уперше було перевірено життєвість ленінської ідеї союзу робітничого класу і селянства, який, як відзначав В. І. Ленін, не «в ідеї існував» і не «ледве почав втілюватися в житті», а характеризував увесь перший період російської революції, всі визначні події 1905—1907 років» [1].

Наляканий революційністю народних мас царський уряд вживав усіх заходів до придушення революції, які грунтувались на політиці «вовчої пащі і лисячого хвоста». Не маючи змоги управляти країною самими лише старими методами, царський уряд пішов на ряд поступок, лицемірно пообіцяв народові деякі свободи. Цим він намагався приспати легковірних, виграти час, зібратися з силами і потім завдати рішучого удару по революції.

Надіславши в міста і села, охоплені революційним рухом, десятки полків регулярної армії, царський уряд з їх допомогою придушив виступи робітників і селян. Йому вдалося це зробити насамперед тому, що союз цих двох трудящих класів в революції не був ще міцним. Як уже відзначалося, в ході революції передові селяни поступово звільнялися від наївного монархізму і ставали на шлях рішучої боротьби з самодержавством. Про зростання політичної свідомості селянства яскраво свідчать численні факти участі його кращих представників у сільських організаціях РСДРП, селянських комітетах, збройних повстаннях у містах, селах, армії і флоті. Це ж підтверджують і численні висловлювання селян на мітингах, зборах і просто в розмовах. Так, у с. Бабанці, Уманського повіту, селяни говорили між собою: «Наш цар — баба, його давно треба було вбити, щоб він не вів на бойню наших людей». А селянин Чистяков додав: «Треба перерізати весь уряд і багатіїв, скинути царя, а землю роздати селянам» [2].

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 291.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 318, оп. 6, спр. 187, арк. 136.

Проте значна частина селянства ще продовжувала вірити царю, мали на селян певний вплив і різні угодовські партії, внаслідок чого їх виступи були розпорошені, неорганізовані і недосить наступальні. В цьому була, як зазначав В. І. Ленін, одна з корінних причин поразки революції.

Позиція селянства позначилась і на поведінці армії, більшість якої складалась з селянських синів, одягнених у солдатські шинелі. Хоч в окремих військових частинах і відбувались заворушення і повстання, проте більшість армії допомагала царю придушувати революційний рух. Не досить дружно діяли і робітники, не було єдності і всередині пролетарської партії. Значну допомогу одержав царизм від іноземних імперіалістів. Все це, як і ряд інших причин, зумовило поразку революції 1905—1907 рр.

Проте перша російська революція 1905—1907 рр. мала всесвітньо-історичне значення. Основні рушійні сили революції — російські робітники і селяни — пройшли велику школу революційної боротьби, набули багатогранного досвіду, який був ними використаний у дальших боях із самодержавством, поміщиками і капіталістами.

РОЗДІЛ XVI

ПЕРІОД СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ І НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ЕПОХУ ІМПЕРІАЛІЗМУ

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА І ЇЇ НАСЛІДКИ

Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. потерпіла поразку. Аграрне питання, яке було національною особливістю цієї революції, залишилось нерозв'язаним. Та небачений в історії Росії героїчний порив селянських мас до свободи і світла, їх відчайдушна спроба силою скинути гніт поміщиків і заволодіти землею не минули безслідно. Стихійна масова боротьба селянства за землю в роки піднесення революції залишила глибоку, невигойну рану на тілі самодержавства.

До революції 1905—1907 рр. аграрна політика самодержавства була, як відзначав В. І. Ленін, «наскрізь кріпосницько-дворянською». Розраховуючи і спираючись на нерозвиненість і темноту селянських мас, уряд лицемірно виставляв себе перед ними захисником «невідчужуваності» наділів і прихильником общини (хоч насправді під цим крилося намагання використати общину в фіскальних інтересах напівкріпосницької держави). Але жорстока розправа царського уряду над селянським рухом в 1905 р., а також досвід I та II Державних дум розвіяли у селян колишню віру в піклування царизму про їх добробут.

Втративши свою давню феодальну опору на селі, царське самодержавство спробувало знайти нову — в особі буржуазних елементів селянства. Уряд був змушений лавірувати між кріпосниками-поміщиками і буржуазними елементами на селі.

«Столипін — міністр такої епохи,— писав В. І. Ленін,— коли кріпосники-поміщики з усієї сили якнайприскореннішим темпом повели у відношенні до селянського аграрного побуту *буржуазну* політику,— розпрощавшись з усіма романтичними ілюзіями і надіями на «патріархальність» мужичка, *шукаючи* собі союзників з нових, буржуазних елементів Росії...» [1].

У центрі уваги аграрної реформи уряду, головним натхненником котрої виступав міністр внутрішніх справ Столипін, було селянське господарство. Не зачіпаючи інтересів поміщицького класу і полишаючи недо-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 210.

торканим дворянське землеволодіння, уряд зважився на зруйнування селянської общини і зміцнення приватної власності селян на землю.

Під впливом зростання капіталізму, всупереч общині з її принципом зрівняльності, у селі відбувався процес концентрації землі в руках заможного селянства, а з другого боку, цілковите розорення бідноти (продаж, залишення або здача наділів у оренду). Надільне землеволодіння і община стали гальмом на шляху до повної перемоги капіталізму на селі. Капіталізм вимагав організації землеробства на землі, вільній від усяких середньовічних перегородок, котрі збереглися від часів кріпосництва (землі колишні власницькі, казенні, удільні, землі колоністів, козаків, чиншовиків тощо). Життя владно диктувало необхідність ломки колишнього землеволодіння, як поміщицького, так і надільного селянського.

Переживши революцію, поміщики-кріпосники та уряд, котрий захищав їх інтереси, вирішили: «Коли неминуче ламати, давайте ламати *надільне* землеволодіння на користь *нашу* і на користь *нових поміщиків*,— ось суть аграрної політики, яку продиктувала Столипіну Рада об'єднаного дворянства» [1].

«Збагачуйтесь! Грабуйте общину!» — такий заклик кинув уряд усім заможним селянам, такою була суть аграрного законодавства Столипіна, проголошеного в указі від 9 листопада 1906 р. і потім з деякими суттєвими доповненнями закріпленого законом від 14 червня 1910 р.

Нове аграрне законодавство, зокрема, мало велике значення для України, де общинні землі складали більше половини всіх надільних земель (51,4%). Правда, в різних районах становище було далеко не однаковим.

Общинне землеволодіння панувало на Півдні України, особливо в Катеринославській губернії (99,5%), переважало над подвірним і по всьому Лівобережжю.

В губерніях Правобережжя панувало подвірне землеволодіння (96,3%). У Подільській губернії общинні землі становили лише 0,5% від надільного селянського землеволодіння.

Нове аграрне законодавство не тільки дозволяло селянам вихід із общини і закріплення наділу у приватну власність, а й вимагало цього. Виділившись із общини, кожний господар міг розпорядитися землею на свій розсуд: продати, закласти, заповісти в спадщину. Указ від 9 листопада заохочував зведення виділеної землі в одне місце шляхом створення хутірського або відрубного господарства. Отже, царський уряд робив ставку на куркуля, розв'язував йому руки для скуповування наділів у бідноти.

В 1908 р. указ від 9 листопада 1906 р. був внесений на обговорення в III Державну думу, потім розглянутий Державною радою і після затвердження царем набув сили закону. Закон від 14 червня 1910 р. мав додаткові статті, які посилювали примусові засади нової аграрної реформи. Згідно із законом, власниками землі визнавались усі селяни в тих общинах, де не було загальних переділів землі. В общинах, в котрих такі

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 119.

переділи мали місце, виділення на хутори і відруби проходило за ухвалою сільського сходу, прийнятою більшістю голосів. Вищими інстанціями для вирішення питання про вихід із общини були земський начальник і повітовий з'їзд землевпорядників. Вони могли дати санкцію на виділення землі навіть без ухвали чи при запереченні сільського сходу.

29 травня 1911 р. був прийнятий закон про землевпорядкування, що завершив нове аграрне законодавство. Згідно з цим законом, поселення, в якому провадилось землевпорядкування, вважалось таким, що перейшло до індивідуального володіння. Закон від 29 травня 1911 р. відкривав шлях до нових насильств і сваволі властей над селянами-общинниками. Таким чином, визначальною рисою нової аграрної політики уряду був її насильницький, примусовий характер.

Малоземельним селянам вихід із общини означав цілковите розорення. Він позбавляв їх можливості користуватись общинними вигонами, водопоями та іншими угіддями, без яких вони не могли довго протриматись на відведеній латці землі. Тому біднота в масі своїй чинила опір руйнуванню общини, що виявлялось у масових відмовах сільських сходів від складання ухвал і у відкритих революційних виступах селян проти реформи.

На селі буквально стояв стогін від насильств і розправи царських чиновників і поміщиків над найбіднішими селянами-общинниками.

Справа часто-густо доходила до сутичок селян з царськими військами і поліцією, до масових арештів та репресій проти всіх, хто насмілився чинити опір виділенню з общини. Лише протягом одного 1912 р. від селян України надійшло 976 скарг на неправильні дії землевпорядних комісій.

Однак глибоко помилково вважати, що столипінська аграрна політика була абсолютно безпідставною і зарані була приречена на цілковитий провал.

Нова аграрна політика уряду була розрахована на прискорення тих об'єктивних процесів, які вже відбувалися на селі (руйнування общини, експропріація біднішого селянства, зміцнення сільської буржуазії). І з цього погляду столипінська реформа була потрібною і, як відзначав В. І. Ленін, прогресивною в науково-економічному розумінні [1].

Вона зустріла цілковиту підтримку заможних верств села. В районах з високим рівнем розвитку капіталізму, де зруйнування общини було підготовлене всім ходом історії, практичні результати реформи були найбільш відчутними. Так, серед усіх інших районів Росії перші місця у процесі зруйнування общини належали Степовій Україні і Правобережжю. На 1 січня 1916 р. там майже половина господарств виділилася із общини (відповідно 42,7 і 48,6% до числа общинників).

Руйнування общинного землеволодіння було одним з прогресивних моментів аграрної реформи. Але при цьому, як бачимо, навіть у найбільш капіталістично розвинутих районах, повністю община не була зруйнована.

---

[1] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 212.

Іншою важливою ланкою реформи було землевпорядкування, під чим розумілося зведення до одного місця закріплених черезсмужних наділів. Селяни, які виходили з общини, повинні були або переселятися з села на хутір, або, зберігаючи садибу в селі, перенести своє господарство на відведену індивідуальну ділянку (*відруб*).

Хутори й відруби відводилися селянам не тільки на надільній землі. Було створено спеціальний фонд поміщицьких і казенних земель, які продавалися селянам на виплат за 55,5 років через банк.

На Україні в розпорядженні Селянського банку за період з 1 січня 1906 р. по 1 травня 1910 р. знаходилось 663 479 дес. землі, з яких 505 212 дес. було куплено у поміщиків. За період з 1907 р. по 1 червня 1910 р., тобто в роки порівняно успішного впровадження реформи, селянам України банк продав 460 550 дес. землі.

Скуповуючи землі дворян за досить високими і вигідними для них цінами, банк продавав їх ще на 20—30% дорожче. Заможним селянам, які перейшли на хутори, банк продавав землі на пільгових умовах, надаючи їм значну позику.

Характерно, що діяльність Селянського банку в справі насаджування індивідуального селянського, і насамперед куркульського, господарства була найбільш плідною якраз на Україні. Так, в 1911 р. 42,4% всіх купівель землі по Російській імперії припадало на шість українських губерній.

У перші роки столипінського землевпорядкування багато малоземельних селян в надії вибитися із злиднів кинулися купувати банківські землі. Але високі ціни, великий процент платежів за позику та мізерні пільги дуже швидко прирекли таких покупців на розорення. Землі неспроможних боржників розпродувались куркулям-хуторянам або відходили знову до банку.

За період з 1907 по 1911 р. на Україні виділилось на хутори та відруби 226 520 селянських господарств з кількістю землі 1 803 001 дес. Однак процент хутірського та відрубного землеволодіння порівняно з усім селянським був незначним. Найбільшим він був у степових губерніях України (до 25%), а також на Харківщині (до 20%). Зовсім незначна питома вага хутірських і відрубних господарств була у Чернігівській (4,5%) та Подільській губерніях (4,8%). Для порівняння з середніми даними по Росії відзначимо, що в 1916 р. загальна кількість хуторів і відрубів там становила 10,6% від усіх селянських господарств.

У процесі землевпорядкування було досягнуто деяких результатів у справі ліквідації черезсмужжя надільних земель, яке дісталося селянам у спадщину від реформи 1861 р. Було зведено нанівець кількість господарств із шістьма і більше ділянками землі. Однак черезсмужжя все ж лишалося. Навіть на 1916 р. кількість землевпорядкованих дворів становила на Правобережжі лише 7,4% до всієї кількості дворів, зареєстрованих переписом цього року, на Лівобережжі — 17%, у Степовій Україні — 13,2%.

Нарешті, ще однією важливою ланкою нової аграрної політики було заохочення переселення селян на вільні землі Сибіру та Середньої Азії,

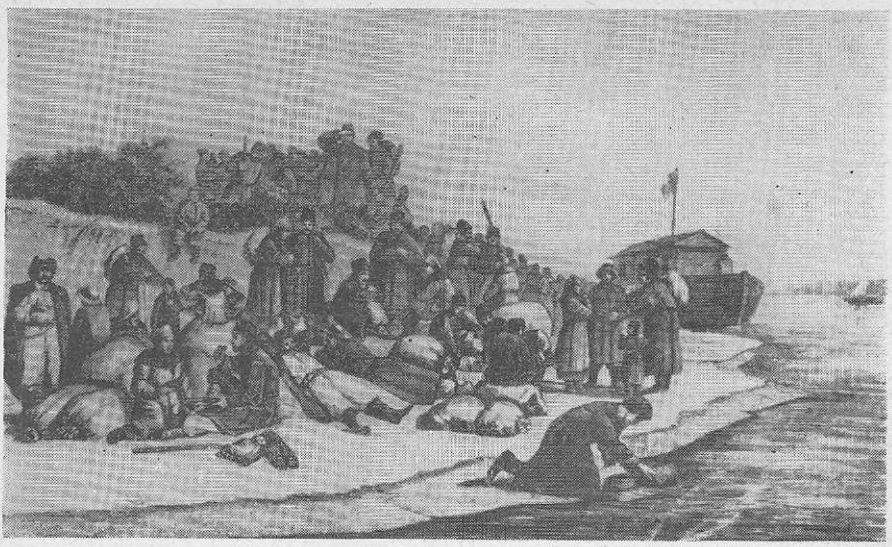

Селяни-переселенці по дорозі в Сибір. *Фото.*

чим уряд сподівався дещо зменшити земельну тісноту та пом'якшити аграрну кризу в центрі країни.

З селян, які переселялись, знімались недоїмки. Вони на п'ять років звільнялись від казенних та земських податків, надавалась позика на переїзд та обзаведення господарством, на три роки відстрочувалося відбування військової повинності. Було створено спеціальний переселенський фонд із вільних земель, на яких уряд теж намагався насаджувати хутірські господарства.

За 1896—1914 рр. з України переселилось 1,6 млн. селян і переважна більшість (1,1 млн.) — за останнє семиріччя. У перші роки реформи переселенська хвиля швидко наростала, дійшовши в 1909 голоднім році майже до 300 тис. чол. З наступного року починається спад: основна маса земель переселенського фонду уже була зайнята. За 1907—1912 рр. Україна дала 46,7% всіх переселенців з Європейської Росії (1 021 447 з 2 178 358 чоловік). Цілком зрозуміло, що тільки безвихідні злидні штовхали переважну більшість селян залишати рідні села і переселятися на далекі землі холодного Сибіру, засушливої Середньої Азії та Казахстану.

У Чернігівській губернії 72,5% всіх селянських сімей, котрі переселились до Сибіру, у 1906—1908 рр. продали свою землю, у Харківській губернії в 1907—1908 рр. продали землю 35,4% усіх переселенців, здали в оренду — 32,6%[1].

[1] Див.: «Переселение крестьян из Харьковской губернии», вып. III, 1904—1908 гг., Харьков, 1910, стор. 71.

Здебільшого переселенці були або зубожілими пролетарями з наділом, або розореними новою аграрною реформою общинниками, які міркували так: «Не все одно, де здихати, чи дома, чи на чужині. Злиднів кидати не жалко,— гірше не буде, а може, й пощастить».

В умовах царської Росії переселення для селян було надзвичайно тяжким. Вони в дорозі і на нових місцях терпіли небачені злигодні, вимирали від голоду і хвороб.

Одержуючи в наділ найчастіше непридатні землі і не маючи засобів завести хазяйство, більшість переселенців дуже швидко остаточно розорювалась. Доля багатьох з них була схожа на долю полтавців, які поселились в 1908 р. в с. Ново-Ніколаєвці, в 50 верстах од залізничної станції Іман, Уссурійського краю. Приїхавши під час жнив, вони не змогли нічого посіяти. З осені почали голодувати. За декілька місяців із 146 душ населення в селі лишилось 40, решта померла від голоду, цинги та тифу.

Потрапляючи в кабалу до куркулів-старожилів, переселенці поступово втрачали землю і худобу. Так, вихідці з Чернігівської губернії в Приморському краї мали в 1906 р. в середньому по 2,3 дес. землі на двір, в 1907 — 1,4, в 1908 р.— 0,9.

Цікаві результати переселенського руху.

Як уже зазначалося, переселялись за Урал в основному малоземельні селяни в надії вибитися із злиднів на нових землях. Спочатку це дійсно дещо розрядило атмосферу в центрі Росії. З'явилася надія на послаблення аграрної кризи. Однак, з 1910 р. почався різкий спад переселенської хвилі і круте зростання кількості зворотних переселенців. Так, у 1911 р. по країні зворотні переселенці становили більше 60% від числа тих, що переселились. На Україні криза переселенського руху була ще глибшою: в 1911 — 68,5%, в 1912 — 50,7% зворотних переселенців [1]. Все це означало дальше загострення аграрної кризи як на Україні, так і на місцях переселення. Переселенська політика царизму зазнала повного краху. На батьківщину поверталась озлоблена голота, котра все втратила. Таким чином, переселення посилювало пролетаризацію селянства і класову боротьбу на селі.

Аналізуючи наслідки столипінської аграрної реформи, В. І. Ленін підкреслював її безсумнівно буржуазний характер. Він назвав реформу «другим великим кроком масового насильства над селянством в інтересах капіталізму», другою поміщицькою «чисткою земель» для капіталізму, проведеною з метою пристосування старого поміщицького землеволодіння до капіталістичних відносин, які розвивалися.

Досить важливими є питання про вплив столипінської аграрної реформи на селянське господарство в цілому і в якій мірі нова аграрна політика розв'язувала або послаблювала аграрну кризу в країні.

Чого хотіли домогтися Столипін та російські поміщики і чого вони домоглися в дійсності? «Під реформуванням Росії Столипін розумів таку зміну,— писав В. І. Ленін,— щоб на селі лишилися тільки вдоволені по-

[1] Див.: «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», Харків, 1930, стор. 8—9.

Переселенці в Сибір чекають поїзда. *Фото.*

міщики, вдоволені куркулі і глитаї, та роздроблені, забиті, безпорадні і безсилі наймити» [1].

Чи можливим був успіх такої політики? В. І. Ленін вказував, що він був би можливим за виключно сприятливих умов для уряду. Але для успіху столипінської аграрної політики потрібно було багато десятиріч насильницького придушення та винищення царськими властями десятків мільйонів непокірних селян і розбавлення общини куркулями.

Це було б вирішення аграрного питання прусським шляхом, після чого буржуазно-демократична революція в Росії виявилась би неможливою і тодішня програма більшовиків знімалась би з порядку денного [2].

Ось чому В. І. Ленін писав, що «доля буржуазної революції в Росії... залежить *найбільше* від успіху або неуспіху цієї політики» [3].

Столипінська аграрна реформа, дещо полегшивши розвиток капіталізму в сільському господарстві, стала поштовхом до деякого прогресу в землеробстві. Прискорився процес концентрації землі. Зруйнування общини полегшило перехід надільної землі від розореного, зубожілого селянства до рук заможних, міцних господарів. Разом з цим посилився процес розкладу селянства і формування пролетаріату — необхідної умови розвитку капіталізму.

По всій Росії на 1 січня 1916 р. з 2 478 000 селянських дворів, які вийшли з общини, спродали свої наділи 1 101 796 господарів (44,4%).

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 155.
[2] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 29—30.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 403.

Площа спроданої землі складала близько 4 млн. дес. Найінтенсивніше цей процес відбувався у Степовій Україні, де 172 060 господарів продали 697 173 дес. надільної землі. На Лівобережжі було 57 234 спроданці із площею 139 344 дес., а на Правобережжі — при незначній ролі общини — 42 379 колишніх общинників продали лише 64 530 дес.

Незважаючи на те, що закон дозволяв купувати в одні руки не більше шести душових наділів, куркулі ухитрялися скуповувати сотні десятин за допомогою підставних осіб.

Всього за п'ять років площа приватного селянського землеволодіння збільшилася з 132,8 тис. дес. до 391,8 тис. дес., тобто майже в 3 рази. Зрозуміло, що це було насамперед показником зростання і збагачення капіталістичної, куркульської верхівки.

Капіталістичний прогрес землеробства виявився також у інтенсивному застосуванні сільськогосподарських машин, мінеральних добрив, підвищенні врожайності селянського господарства. Зразкові, заможні хутори дійсно були носіями капіталістичного прогресу у селянському господарстві, хоч переважна більшість селян господарювала ще прапрадідівськими знаряддями і методами.

Середній розмір ділянки, котра відводилась під індивідуальне господарство (хутір або відруб), по Російській імперії становив 9,9 дес., а по губерніях України був таким: Таврійська — 14,2 дес., Катеринославська — 10,2, Херсонська — 7,1, Чернігівська — 9,6, Харківська — 7,6, Полтавська — 6,1, Волинська — 7,8, Київська — 4,9, Подільська — 3,0.

До речі, більш-менш нормальне хутірське господарство можна вести, маючи не менше 8—10 дес. У Подільській же губернії, за даними землевпорядних комісій, в 1911 р. 57% всіх селян мали по 3 дес. на двір.

Земський агроном Сазонов, обстеживши восени 1910 р. хутори у Київській губернії, змушений був визнати: «...Здебільшого становище відрубників та хуторян у наш час таке, що коли своєчасно і енергійно не прийти їм на допомогу, то значна частина їх остаточно розориться і земля їх піде з молотка... Хутірному та відрубному господарству в наш час загрожує цілковита криза, економічна смерть» [1].

1908 р. було обстежено 105 хуторів у дев'яти повітах Чернігівської губернії. За зізнанням самого інспектора-агронома, лише 32 господарства відповідали своєму точному змістові і назві. Решта нічим не відрізнялася від інших селянських господарств. На землях хуторян переважало тришілля. Удобрювалася лише дев'ята частина поля. Дрібні хуторяни (1—3 дес. на двір) ходили на заробітки або брали в оренду поміщицькі землі [2].

Тому не дивно, що, як свідчать матеріали державного обстеження хуторів, і після реформи хуторяни і дуже багато відрубників через нестачу власної землі продовжували орендувати її у панів та інших селян, збільшилась кількість господарств, котрі повністю або частково здавали свої ділянки в оренду.

---

[1] «Современный мир», 1911, сентябрь, стор. 207.

[2] Див.: «Земский сборник Черниговской губернии», 1909, № 12, стор. 82—88.

Сінокіс. *Художник М. Пимоненко.*

Значна частина господарств після землевпорядкування продавала свої ділянки. Так, у Бердянському повіті повністю спродали свою землю 358 хутірських і відрубних (17,4%) господарств, в Кременчуцькім — 180 (10,3%).

Зовсім незначними були поліпшення в агрикультурі та сільськогосподарській техніці обстежених господарств. У рільництві, як і раніше, переважало трипілля. Лише в незначній кількості господарств були запроваджені багатопільні сівозміни (в Бердянському повіті — в 631 господарстві, в Богодухівському — в 58, в Кременчуцькім — в 11). Кількість худоби у хуторян і відрубників у зв'язку з їх виходом з общини та втратою общинних пасовиськ, помітно скоротилася.

Отже, переважна більшість хуторів і відрубів майже не відрізнялась від інших селянських господарств. Створювались вони в своїй більшості на тій самій селянській землі без будь-яких додаткових прирізок.

Збагачувались і розквітали лише ті селянські господарства, котрі й до реформи були заможними. «Жменьку багатіїв-хуторян видають за масу багатіючих селян! Казенну брехню про куркулів видають за правду про село!» [1] — писав В. І. Ленін, аналізуючи наслідки столипінської аграрної політики.

1910 р. у Волинській губернії навіть примітивними сільськогосподарськими знаряддями були забезпечені не всі селяни. На 439 811 обстеже-

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 161.

них господарств припадало 122 237 сох, 8580 дерев'яних і 70 302 залізних плуги [1].

Основна частина селянських дворів була батрацькою. Майже 98% обстежених дворів мали менше 15 дес. орної землі на двір. При мізерному розвитку відробітків та оренди більшість найбідніших селян наймалися на бурякові плантації, на цукрові заводи та залізниці. З Київської губернії на заробітки щорічно відходило в середньому 200 тис. селян.

За даними подвірного перепису 1910 р., у Полтавській губернії господарства без усякої худоби, а також безкінні та однокінні становили більше 83%. Майже половина селянських господарств практикувала дрібну (в середньому по 3 дес. на двір) щорічну оренду [2].

Про рутину та відсталість селянських господарств України свідчать дані щодо їх вкрай недостатнього забезпечення удосконаленими машинами та знаряддями в 1910 р.[3]:

Губернії	Господарств на одне удосконалене знаряддя для оранки	Те ж для спушування грунту	Господарств на 1 сівалку	На 1 жатку	На 1 молотарку	На 1 віялку	На 1 сіножатку
Катеринославська	1	5,7	6	3	17	2	172
Таврійська	1,1	9,3	9	3	25	2	211
Херсонська	1,1	6,4	11	4	25	3	592
Київська	3,1	6,3	332	736	74	28	14760
Подільська	3	8,8	335	295	98	33	15541
Волинська	4,3	12,3	398	271	37	13	2760
Полтавська	1,6	4,5	31	50	29	8	999
Харківська	1,6	9,3	45	54	42	7	1636
Чернігівська	1,3	11,2	2730	1490	157	152	13564

З таблиці видно, яким відсталим було господарство селян в районі Правобережжя і в Чернігівській губернії. Найбільше сільськогосподарських машин і знарядь мали селяни Степової України, головним чином заможні.

Отже, ніяке зруйнування общини, ніяке землевпорядкування не могли зарадити злидням та відсталості селян, припинити їх масове розорення та пролетаризацію.

У травні 1914 р. В. І. Ленін наводив дані з ліберального журналу «Русская мысль» про південно-західний район (куди входило Правобережжя України), де на весну 1913 р. в деяких селах налічувалося до 48% *зобов'язаних дворів*, тобто тих, що взяли у поміщика ще взимку гроші або хліб за відробіток. Ці так звані *зимові найми* були найгіршим

[1] Див.: «Материалы подворной переписи Волынской губернии. 1910 г.», Житомир, 1914, стор. 232—233, 237, 240—241.

[2] Див.: «Земские подворные переписи 1880—1913 гг.», М., 1926, стор. 234—260.

[3] «Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 г.», СПб., 1913, стор. XXX—XXXI.

видом кріпосницької кабали, бо праця селян оцінювалася у два-три рази дешевше, ніж літом та восени. В Чернігівській губернії, за тими ж даними, було до 56% зобов'язаних дворів.

У 1909—1911 рр. країну охопив страшний голод. На Україні він почався раніше, ніж у Росії. Перші ознаки тут появилися ще восени 1908 р., а в 1909 р. голодували вже всі українські губернії. Селяни масово продавали худобу за безцінь. На Чернігівщині, наприклад, корова коштувала 18—20 крб., а коні — по 3 крб., бо брали їх тільки «на шкуру». У селах лісової смуги Київщини селяни живилися жолудями, а немовлят споювали горілкою, «аби вони спали та не кавчали з голоду». Іноді кілька селянських родин сходилося жити в одну хату, а інші продавали, щоб купити хліба. У багатьох селах солом'яні покрівлі сараїв і хат були згодовані худобою, і тільки димарі чорніли над глиняною коробкою — як після пожежі.

Голодування 30 млн. селян Російської імперії в 1911 р. було відбиттям «кризи *все того ж* старого, кабального, злиденного і пригніченого кріпосницькими латифундіями селянського господарства» [1],— писав В. І. Ленін. Це голодування було найкращим доказом цілковитого краху всіх спроб уряду ліквідувати аграрну кризу столипінським шляхом.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У 1907—1914 рр.

Політичне становище в Росії після придушення революції 1905—1907 рр. характеризувалось розгулом репресій і терору над учасниками революційного руху, розгромом партійних і масових демократичних організацій. Шибениця зробилася звичайним знаряддям репресій. Революціонерів знищували без суду і слідства, на задвірках тюрем, під час вуличних сутичок. Так, в 1908—1909 рр. у період найвищого розгулу реакції в межах Одеського та Київського військових округів під час сутичок із поліцією і військами було вбито та поранено більш як 200 чоловік. У 1910 р. тільки під час «аграрних безпорядків» на Україні було вбито та поранено 97 селян. «Надзвичайне становище» і посилена охорона аж до 1910 р. зберігались у Херсонській та Катеринославській губерніях і в багатьох повітах Правобережної України. Земства українських губерній асигнували сотні тисяч карбованців на боротьбу з паліями поміщицьких та куркульських садиб. Зокрема полтавські губернські земські збори встановили премію в 300 крб. за затримання винного в підпалі.

Але незважаючи на репресії і терор, на втому і подавленість селянства після спаду революції та розгон II Державної думи, боротьба українських селян проти ненависних експлуататорів-поміщиків, куркулів та поліцейських не припинялася. Вона лише тимчасово послабилась і набрала дещо інших форм.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 217.

З червня 1907 р. по липень 1914 р. відбулося 479 селянських виступів, які так розподіляються по роках і по трьох основних районах України:

Рік	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Вся Україна
1907	78	22	7	107
1908	80	9	4	93
1909	17	23	12	52
1910	38	16	11	65
1911	20	14	2	36
1912	28	12	6	46
1913	47	9	—	56
1914	15	6	3	24
Всього	323	111	45	479

Як видно з таблиці, головною ареною селянського руху на Україні, як і раніше, залишалось Правобережжя, на яке припадає більше 68% всіх зафіксованих виступів.

Різкий спад селянського руху в роки реакції змінився в 1910 р. деяким пожвавленням (65 виступів проти 52 в 1909 р.). Але в 1911 р. наступає новий, ще глибший спад. Крива селянських виступів в 1910—1914 рр. залишається нижчою рівня 1908 р. Деякі ознаки піднесення в 1912—1913 рр. помітні тільки на Правобережжі. Цікаві дані і щодо розподілу селянських виступів за формами боротьби, що видно з таблиці.

Райони України	Розгроми маєтків	Захоплення поміщицьких земель чи іншої власності	Проти обмежень оренди, сервітутних прав	Спаші, покоси тощо	Порубки лісу	Відмова від сплати податків штрафів	Опір столипінській реформі	Опір властям	Страйки	Проти куркулів	Підпали	Інші форми боротьби	Всього
Правобережжя	2	5	31	137	25	6	25	10	37	4	39	2	323
Лівобережжя	2	—	6	12	2	1	27	1	20	7	33	—	111
Степ	—	2	4	7	1	1	17	5	2	—	6	—	45
Вся Україна	4	7	41	156	28	8	69	16	59	11	78	2	479

У 1907—1914 рр., як і раніше, селянський рух на Україні був спрямований головним чином проти поміщиків (значно більша частина всіх виступів). 93, або понад 19% усіх виступів селян, було проти політики самодержавства (столипінського землевпорядкування, сплати податків та штрафів тощо) та його агентів на місцях. Ці виступи свідчили про зростаючий протест селян проти існуючих політичних порядків на селі.

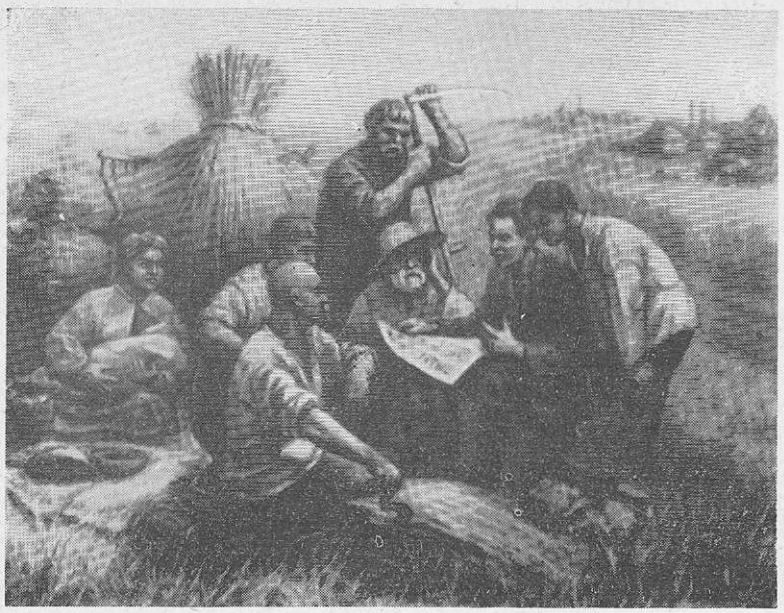

Робітник читає «Правду» селянам. *Художник В. Путілов.*

Слід виділити і третій тип селянського руху — виступи проти куркульства. Безсумнівно, серед страйків і, особливо, підпалів було немало антикуркульських виступів, нерідко вони були складовою частиною антипоміщицьких чи антиурядових заворушень.

Характер офіційних документів не дає можливості чітко розрізнити класову спрямованість кожного страйку або підпалу. У документах засвідчено 11 виступів, виразно спрямованих проти куркулів, в тому числі й на грунті столипінської реформи. Насправді їх було значно більше.

Вищі форми селянського руху — розгроми маєтків та захоплення поміщицької власності — не характерні для міжреволюційного періоду. Випадки розгрому поміщицьких садиб припадають на літо 1907 р.: це останні відлуння революції. Захоплення поміщицької землі або іншої власності — також рідкісні явища для цих років. Усі 7 випадків припадають на період з червня 1907 р. по червень 1910 р.

Значно частіше, особливо на Правобережжі, селяни виступали проти змін поміщиком узвичаєних земельних відносин. Найслабшою і майже завжди безрезультатною формою селянського протесту в цих випадках було подання скарг у судові інстанції — аж до сенату і царя. Нерідко скривджені переходили до відкритих наступальних дій: самовільно засівали відібрані поміщиком ділянки, згонили новоявлених орендарів, їх робітників та службовців, руйнували огорожу, знищували посіви тощо. Найпоширенішою формою селянського руху на Україні була боротьба

ба селян з поміщиками за право користування пасовищами та сінокосами (156 випадків покосу і спашу).

Сутички селян із поліцією та поміщицькою адміністрацією нерідко набирали характеру кривавих побоїщ. Так було в с. Прогноях, Дніпровського повіту, Таврійської губернії, в січні — лютому 1910 р., в селах Облітках і Шлямарці, Радомишльського повіту, Київської губернії, та в інших місцях. 16 червня 1910 р. близько 400 селян с. Старого Поріччя, Проскурівського повіту, Подільської губернії, обурені несправедливим рішенням суду щодо землі, яка належала їм від реформи 1861 р., напали на стражників [1]. Аналогічний виступ селян с. Річиці, Ровенського повіту, Волинської губернії, 29 травня 1910 р. закінчився вбивством землеміра та пораненням стражників. Було заарештовано 29, віддано під суд — 61 чоловіка. Але селянам все ж вдалося відстояти свої землі площею 1100 дес.[2] В с. Борщівці, Проскурівського повіту, Подільської губернії, 200 селян обложили панський будинок, де ховався управитель, який убив селянина під час сутички на поміщицькім полі [3].

Ще важче, ніж спаш, піддаються обліку порубки лісів селянами, що було хронічним явищем, особливо в районі Полісся. Так, у районі Нехворoської лісної дачі в Житомирському повіті, Волинської губернії, лише в січні—березні 1908 р. місцеві власті нарахували 195 випадків порубки лісу, в результаті яких було вивезено 2,5 тис. дерев [4]. Зустрічаються факти масових порубок, в яких брали участь десятки і сотні селян. Наприклад, 11 березня 1908 р. рубали ліс княгині Щербатової 300 селян с. Крижівців, Брацлавського повіту, Подільської губернії, які виїхали на 100 підводах. Вони вивезли лісу на суму 3 тис. крб. В 1910 р. селянам с. Катюжанки, Київського повіту, за порубки лісу та спаш посівів були пред'явлені позови на загальну суму 9087 крб.[5] Це теж дає певне уявлення про розмах порубочного руху на Україні.

Випаси худоби, покоси на поміщицьких землях, порубки лісу були різноманітними формами боротьби селян проти поміщицької монополії на землю та її багатства — ліси, пасовища, водойми.

Широкого розмаху (за участю від 100 до 2 тис. чоловік) набирали селянські виступи проти стягнення податків, штрафів, недоїмок. Найбільшим був виступ проти земських поборів у серпні 1913 р., в якому взяли участь близько 4 тис. селян 13 сільських громад Новоград-Волинського повіту. Виступ було подавлено за допомогою 200 стражників [6].

Специфічною формою селянського руху, характерною для цього періоду, була боротьба селян проти проведення в життя столипінської аграр-

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 301 (Харківського губернського жандармського управління), оп. 1, спр. 589, арк. 93—94.

[2] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1910, спр. 13, ч. I, арк. 13—14.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335 (Волинського губернського жандармського управління), оп. 1, спр. 992, арк. 302.

[4] Там же.

[5] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1910, спр. 53, ч. I, арк. 2; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 6216, арк. 1.

[6] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 1547, арк. 66, 80—81.

ної реформи. Цей рух наростав відповідно до розгортання землевпорядкування. За 1909 р. вдалося виявити 12 виступів, з яких 7 полягали в одвертій протидії землевпорядним роботам: випровадженні землемірів, робітників, знищенні межових знаків. Такі виступи, як правило, закінчувалися сутичками з поліцією, арештами і нерідко жертвами. Найбільша кількість виступів (18) припадає на 1910 р.— рік інтенсивного землевпорядкування. Виступи селян у 1910 р. відзначались наполегливістю і масовістю, класова боротьба на грунті реформи досягла найвищого рівня. Особливо виділявся Уманський повіт, Київської губернії. Тут селяни били землемірів, знищували документацію на виділення хуторів і відрубів, погрожували і фізично карали заможних односільчан, які виходили з общини. Для придушення виступу селян с. Чорної Кам'янки прибув віцегубернатор з двома загонами кінної сторожі. Було заарештовано 34 чоловіка, в тому числі 7 жінок [1]. У Катеринославській губернії в результаті масового обурення селян столипінською реформою з весни 1910 р. в деяких повітах припинились польові роботи. В Бахмутському повіті залишились незораними і незасіяними близько 10 тис. дес. землі [2]. Гострий характер мав селянський рух проти реформи і в наступні роки.

Проявом стихійної політичної боротьби були селянські виступи проти властей і поліції, а також проти деяких заходів уряду на селі. За своїм змістом такі виступи дуже різноманітні. Тут і напади на поліцію з помсти за репресії односільчан, і виступи проти поміщицької адміністрації, і відмова від участі у виборах земства або волосного суду, і протидія перепису майна земськими страховими агентами.

Виступи селян с. Новогрицьківки, Ананьївського повіту, Херсонської губернії, в 1907 р.; сіл Куренівки та Вербки Чечельницької, Ольгопільського повіту, Подільської губернії, в 1914 р. проти перепису майна страховими агентами земства супроводжувались сутичками з поліцією, арештами і жертвами.

При всій відмінності між собою всіх форм селянського руху їх об'єднує спільна риса — протест проти антинародних дій властей, поліції, чорносотенців, які впроваджували в життя політику панівних класів і царського самодержавства. Ця ж риса характерна для селянських виступів на грунті столипінської аграрної реформи, котра стала могутнім поштовхом до пробудження політичної свідомості селян і розуміння ними суті аграрної політики самодержавства.

Значного розвитку набула суто пролетарська форма руху — страйки сільськогосподарських робітників. Під час страйків були факти насильного зняття з робіт заробітчан, які приставали на низьку плату і заважали страйкуючим домагатися своїх вимог. Так, 14 травня 1914 р. майже все село Овсіївка, Ольгопільського повіту, Подільської губернії, виступило з метою не допустити до роботи на бурякових плантаціях 500 сторонніх заробітчан. Селяни цього повіту не стали до роботи, вимагаючи підвищення плати з 40 коп. до 1 крб. 20 коп. на день. Виступ закінчився компро-

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274 (Київського губернського жандармського управління), оп. 1, спр. 2745; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 28, ч. I, арк. 34, 40—42, 44—46.

[2] Див.: «Земля и воля», № 22 (1911, квітень), стор. 12.

місом: 16 травня 600 місцевих селян вийшли на роботу за плату 60 коп. на день [1]. Подібних виступів виявлено 19. Всього на Україні в 1907—1914 рр. нараховано 59 страйків, в тому числі 37 на Правобережжі.

Страйки завжди жорстоко придушувались, їх учасники підлягали арештам, штрафам, адміністративному виселенню із рідних сіл.

Певного поширення на Україні набула така форма боротьби, як підпали. За цей період нам відомо з документів 78 пожеж, котрі були проявом класової боротьби селян проти їх експлуататорів. Очевидно, це не становить і десятої долі справжньої кількості. Пожежі щотижня знищували десятки поміщицьких і куркульських садиб в українських губерніях. Характерно, що селяни дуже часто демонстративно відмовлялись гасити пожежі і майже завжди — від видачі паліїв. Інколи підпали здійснювались організовано. Літом 1907 р. в селах Чернігівської губернії діяли невеликі селянські дружини, які підпалювали поміщицькі економії.

З 99 повітів України за 1907—1914 рр. селянські виступи мали місце в 75. На території Волинської і Київської губерній виступи селян відбувалися в усіх повітах. За кількістю виступів, їх гостротою та розмахом зазначені губернії посідають перше місце на Україні. Так, у Житомирському повіті відбулось 33 селянські виступи, в Овруцькому — 20, Луцькому — 13, Кременецькому — 13, Київському — 17.

Понад 27% виступів (176 з 479) супроводжувались сутичками з поліцією, арештами, іноді й жертвами. Більша частина таких виступів припадає на Правобережжя. Особливою гостротою відзначалися виступи на грунті боротьби за пасовища. Із 152 виступів за випаси сутичками з поліцією закінчились 66. До збройної боротьби з поліцією доходили, як правило, виступи проти стягнення податків та значна частина — проти столипінського землевпорядкування.

Динаміка виступів селян по роках показує, що період з червня 1907 р. по липень 1914 р. був єдиним етапом селянського руху, в якому ще не виявляються ознаки нового піднесення. Але один підрахунок селянських виступів не може дати правильного уявлення про їх характер. Необхідно зважати на такі важливі моменти, як зростання революційних настроїв на селі, ознаки звільнення селян від царистських та конституційних ілюзій, формування політичної свідомості селянства.

Важливим політичним фактором, який значно впливав на настрій селянства, була діяльність III Державної думи. 1 листопада 1907 р. вона почала свою роботу. В числі 115 депутатів Думи від українських губерній було 67 поміщиків і 20 селян. Серед останніх переважали заможні господарі. В Думу вони потрапили завдяки своїй «політичній благонадійності» та службовим посадам. Однак при обговоренні земельного питання і нового аграрного законодавства Столипіна ці селяни стояли значно лівіше кадетів. Вони рішуче висловлювались за примусове відчуження за середньою ринковою ціною частини поміщицьких земель, які здавалися економіями в орендне користування і за виборні всім населенням місцеві земельні комітети. В такому дусі селянськими депутатами був складений

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 6606, арк. 1, 5—6.

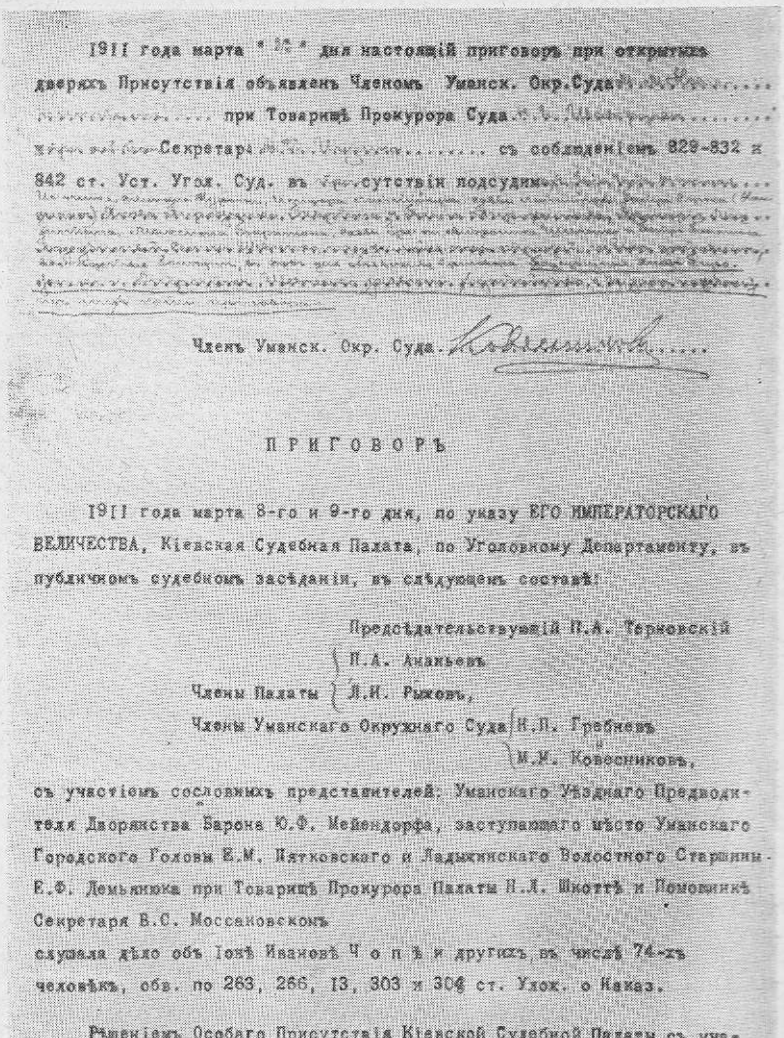

1911 года марта "[illegible]" дня настоящій приговоръ при открытыхъ дверяхъ Присутствія объявленъ Членомъ Уманск. Окр.Суда [illegible] при Товарищѣ Прокурора Суда [illegible] Секретаря [illegible] съ соблюденіемъ 829-832 и 842 ст. Уст. Угол. Суд. въ присутствіи подсудим[illegible]

Членъ Уманск. Окр. Суда.

П Р И Г О В О Р Ъ

1911 года марта 8-го и 9-го дня, по указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, Кіевская Судебная Палата, по Уголовному Департаменту, въ публичномъ судебномъ засѣданіи, въ слѣдующемъ составѣ:

Предсѣдательствующій П.А. Терновскій
Члены Палаты { П.А. Ананьевъ, Л.И. Рыковъ,
Члены Уманскаго Окружнаго Суда { Н.П. Гребневъ, М.И. Ковенниковъ,

съ участіемъ сословныхъ представителей: Уманскаго Уѣзднаго Предводителя Дворянства Барона Ю.Ф. Мейендорфа, заступавшаго мѣсто Уманскаго Городского Головы Е.М. Пятковскаго и Ладыжинскаго Волостного Старшины Е.Ф. Демьянюка при Товарищѣ Прокурора Палаты П.Л. Шкоттѣ и Помощникѣ Секретаря В.С. Моссаковскомъ

слушала дѣло объ Іонѣ Ивановѣ Ч о п ѣ и другихъ въ числѣ 74-хъ человѣкъ, обв. по 263, 266, 13, 303 и 304 ст. Улож. о Наказ.

Рѣшеніемъ Особаго Присутствія Кіевской Судебной Палаты съ участіемъ сословныхъ представителей крестьяне селенія Черной Каменки, Уманскаго уѣзда, Кіевской губерніи: А) Иванъ Федоровъ Чопъ, 66 лѣтъ,

Вирок особливого присутствія Київської судової палати в справі учасників селянського заворушення в с. Чорній Кам'янці.

законопроект від 10 травня 1908 р. («проект 42-х»). В. І. Ленін писав, що цей проект на ділі революційний, бо обговорення місцевими демократично вибраними установами несполучне зі збереженням самодержавства і поміщицького землеволодіння [1].

Вимоги селян у питанні про землю яскраво відбивались у промовах селянських депутатів у Думі. Починаючи з привітання на адресу нового закону, селянські депутати незмінно нагадували членам Думи про гостру нужду на селі і про мільйонну армію безземельного пролетаріату, яку розмножує здійснення цього закону. «Живучи тут, у Петербурзі,— говорив волинський селянин Данилюк у Думі,— в чистій кімнаті і одержуючи пристойне утримання, здається, що взагалі увесь світ розкошує так. Але ні, загляньте, добродії, в будь-яке село, яка там панує голодна та холодна нужда» [2].

В умовах третьочервневого політичного режиму царський уряд, на відміну від часів I та II Державних дум, звів кам'яну стіну між селянськими депутатами та їх виборцями. Тепер уже не могло бути й мови про складання селянами наказів своїм депутатам, про відкрите обговорення цих наказів на зборах та мітингах, про виступи депутатів перед своїми виборцями, як це було 1906 р. Зв'язок депутатів Думи з селянами тепер вважався проявом «злочинної агітації» і карався як політичний злочин.

Донесення місцевих властей у департамент поліції в 1910—1912 рр. нерідко містили в собі тривожні прогнози. В грудні 1910 р. жандармські власті Єлисаветградського повіту повідомляли про утворення на селі «нової, насиченої революційним духом атмосфери», про очікування селянами в 1912 р. нової революції, про відродження організацій Селянської спілки в Єкатеринославській і Херсонській губерніях [3]. Жандармські власті Одеси повідомляли про «підвищений» і «навіть загрозливий» настрій селян, про посилену агітацію в селах революціонерів, які повернулися із заслання [4].

Одночасно наростало розчарування селян діяльністю Державної думи і сумнів у тому, чи спроможна вона вирішити аграрне питання в інтересах народу. В документах полтавського губернського жандармського управління зафіксовано такі характерні висловлювання місцевих селян: «Оскільки робота перших дум нічого не дала, то від третьої «панської Думи» нам нічого чекать». «Розпустили перші дві — і третю розпустять, а нам толку мало». Деякі селяни погрожували виступити зі зброєю проти начальства, не давати рекрутів, якщо Дума не задовольнить їх потреб. Жандармський чиновник робить і свій висновок: «Населення все менше й менше почуває довір'я до Думи... III ж Дума далеко менше піклується про селянство. Цю зміну в курсі Думи вони пояснюють законом 3 червня. Депутатів III Думи селяни не знають» [5].

---

[1] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 270.

[2] «Стенографические отчеты заседаний Государственной думы 3-го созыва», 2-ая сессия, 1908, стор. 456.

[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 349, оп. 1, спр. 23, арк. 8—9.

[4] ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 1911, спр. 95, ч. 89, арк. 1—2, 13, 15.

[5] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 321 (Слідчого пункту полтавського губернського жандармського управління), оп. 1, спр. 48, арк. 175.

Про зміну політичних настроїв народних мас, і насамперед селян, з тривогою писала ліберальна преса. Називаючи репресії над революційним селянством «сізіфовою працею», оглядач «Русской мысли» відзначав: «Всюди народні маси пройняті переконанням, що уряд ставиться до них несправедливо і жорстоко... що уряд та його агенти стоять на боці поміщиків у аграрному питанні... Ця внутрішня, духовна революція, революція народної свідомості не може бути зупинена ніякими репресивними заходами, ніякими каральними загонами, бо всякі репресії тільки зміцнюють її та посилюють... Кінець кінцем і дума втратить своє значення в очах народу...» [1]

Такими тривожними зізнаннями рясніє ліберальна преса того часу.

Уже вибори в IV Державну думу підтвердили прогнози лібералів. На той час дума дійсно втратила в очах багатьох селян всякий авторитет. У жовтні 1912 р. Богодухівський повітовий справник доносив у Харківське жандармське управління, що з 18 волостей вибори уповноважених по виборах в IV Думу відбулися у восьми. В решті волостей селяни не з'явились на вибори, оскільки дума їх «зовсім не цікавить» [2]. Таким же був, за спостереженнями властей, настрій селян в Київській губернії. «На справу виборів [IV Думи] селяни дивились як на певну повинність і на вибори з'являлись неохоче» [3].

Отже, в 1911—1912 рр. селяни були вже глибоко розчаровані не лише новою аграрною політикою уряду, а й існуючим «конституційним» політичним режимом. Звичайно, було б помилкою поширювати такий висновок на все селянство, але безсумнівно те, що процес викорінення конституційних ілюзій, який почався ще в роки революції, охоплював все нові й нові верстви селянства.

Зростанню політичних настроїв і пробудженню політичної свідомості селянських мас сприяла діяльність більшовицької організації на селі. Хоча в умовах розгрому соціал-демократичних організацій в період реакції і навіть у наступні роки нового революційного піднесення, коли багато організацій почали відновлювати свою діяльність, більшовики ще не могли організувати систематичної і повсюдної роботи на селі, все ж у багатьох районах України їм удалося зберегти зв'язки з селянами і створити сільські осередки. Соціал-демократичні осередки і гуртки існували в ряді сіл на Одещині, в Київській, Полтавській, Харківській, Катеринославській губерніях. Тут місцями розповсюджувалась революційна література — газети «Пролетарий», «Социал-демократ», твори В. І. Леніна, листівки до селян. Пізніше тут поширювалась і газета «Правда».

Важливо відзначити, що одним з основних завдань революційної пропаганди більшовиків серед селянства в роки реакції було викриття антинародного характеру Державної думи, нового аграрного законодавства і всієї політики царського самодержавства. Критиці столипінської аграрної реформи та роз'ясненню її класової суті спеціально присвячуються

---

[1] «Русская мысль», 1907, № 6, стор. 184—185.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 307, оп. 1, спр. 11, арк. 9.
[3] Київський облдержархів, ф. 2, оп. 228, спр. 562, арк. 5.

окремі листівки більшовицьких організацій України, звернені до селян. Так, листівка Катеринославського комітету «Брати селяни» (грудень 1907 р.) викривала реакційний характер III Державної думи. Хто засідає в цій думі? — «Найвідбірніші титуловані і нетитуловані хулігани з усієї Росії». Навіть мужики, вибрані в думу, «гірші всякого шкуродера-поміщика». Що обіцяє така дума селянам? — «Земельки... за наявні грошики» та «безплатно дати землю... в Сибіру». Селянський банк, землевпорядні комісії, вихід з общини — все це на користь лише куркулю, в особі якого уряд шукає собі союзника [1].

Листівка Харківського комітету РСДРП, випущена в травні 1909 р., в доступній для народу формі викривала суть указу від 9 листопада 1906 р. «Уряд розраховує на жадобу селян на землю; він сподівається, що за вирвані у бідняків і кинуті заможним селянам клапті землі ці нові поміщики будуть душею й тілом віддані уряду... Ось зміст і мета закону від 9 листопада» [2]. В такому ж дусі викривалася реформа Столипіна в газеті миколаївських більшовиків «Борьба», № 4 (грудень 1908 р.). В статті «Закон про землю» писалося: «Тепер уряд стає на бік багатих і закріплює їх грабіж. Свій свого пізнав. Злодій простягнув руку злодієві і разом напали на сільську бідноту. Урядові хочеться утворити на селі міцне ядро з багатих селян — чорносотенців, які допомагали б йому боротися з сільськими бідняками-революціонерами. Ось для чого потрібен закон про вихід із общини» [3].

В листівках до селян, робітників, солдатів червоною ниткою проводиться ідея гегемонії пролетаріату в революційній боротьбі, заклик до єднання селян з робітничим класом.

«Тільки зусилля свідомого пролетаріату знову спонукають до боротьби намучене селянство»,— писалось у листівці Харківського комітету РСДРП. «Ми повинні в зубоженій селянській масі породити жагучу ненависть до тих паразитів народу, котрі отруюють його життя... Згуртовуючи навколо нашого прапора сільську і міську бідноту, ми на чолі їх кинемось на рішучий штурм царської монархії і у відкритому революційному бою переможем її»,— зверталась до робітників листівка Кременчуцької групи РСДРП в червні 1914 р.

Більшовики ставили перед собою завдання переконати селян, що ненависні їм поміщики і царський уряд разом з Державною думою — це єдиний антинародний табір, що здобути землю селяни можуть тільки шляхом спільної з робітничим класом боротьби за повне повалення самодержавства. Завдання, таким чином, полягало в пробудженні політичної свідомості селян.

Масові насильства і репресії над селянами, грабіжницький характер реформи Столипіна, безплідність роботи III і IV Державних дум сприяли здійсненню цього завдання.

---

[1] Див.: «Большевики Украины в период между двумя буржуазно-демократическими революциями. 1907—1917 гг.», К., 1960, стор. 73—77.

[2] Там же, стор. 262.

[3] Цит. за кн. П. Шморгун, В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1907—1917 рр.), К., 1960, стор. 32.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ЕПОХУ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Австро-Угорщина і її східні колонії: Галичина, Буковина, Закарпатська Україна в кінці XIX та на початку XX ст. поступово почали переходити від домонополістичного капіталізму до імперіалізму. Незважаючи на загальну відсталість, у господарстві західноукраїнських земель все більшу й більшу роль почали відігравати монополії. Колоніальна залежність ще більше посилилась. Австрійські барони, польські графи, угорські, румунські поміщики разом з українськими поміщиками, куркулями та лихварями при активній підтримці духівництва жорстоко грабували і експлуатували трудящих взагалі, а селян особливо. Тяжкою була доля трудящих західноукраїнських земель. Пригноблені соціальним і національно-релігійним гнітом, вони були приречені на вимирання.

Великий син українського народу І. Я. Франко писав про тяжке становище свого народу: «Неволить його закон, котрого злодушні люди уживають проти нього, неволить його нужда і недостаток, ...неволить його лихвар і коршма, неволить його темнота, неволить його навіть тото слово, о котрім кажуть, що воно «слово боже», закон любви і свободи!.. Нещасний край, нещасний народ» [1].

Австро-Угорщина перетворила західноукраїнські землі в аграрно-сировинний придаток до метрополії, з якого вони висмоктували всі життєві соки.

Під гнітом австро-угорського імперіалізму на початку XX ст. перебувало 4600 тис. українців (у Галичині — 3850 тис., Буковині — 305,1 тис., Закарпатській Україні — 505,3 тис.). Переважна більшість населення жила в селах і містечках. Сільськогосподарське виробництво було головною галуззю економіки. В ньому було зайнято 80—90% українського населення. В національному прибуткові західноукраїнських земель на сільське господарство припадало близько 70%.

В аграрних відносинах на початку XX ст.— аж до розпаду Австро-Угорщини і після цього — було багато залишків середньовіччя, які страшенно затримували суспільний розвиток і зростання пролетаріату. Головним з них було панування поміщицького землеволодіння. Велика частина найкращої землі залишалася в руках поміщиків.

В Галичині, за даними сільськогосподарського перепису від 3 червня 1902 р., числилось 4084 поміщики, що становило 0,68% землевласників. Їм належало 2 229 469 *га* або 40,3% загальної площі, серед них латифундії — 85,1%. 21 з цих великих земельних магнатів володіли 471 434 *га* [2].

До верхівки землевласників належало 56 українських поміщиків. Серед них найбільшими землевласниками були брати Шептицькі, Юліан Лаврівський, Йон Борисикевич, Микола Криськів, Михайло Малецький, К. Кобилянський та ін. Великим землевласником у Галичині була католицька і уніатська церкви. Їм належало 129 028 *га*, в тому числі митропо-

[1] Ів. Франко, Петреї і Довбощуни.— «Друг», 1879, ч. 3.
[2] «Wiadomosci Statystyczhe», t. 20, r. III, Lwów, 1905, стор. 80.

лії уніатської церкви, на чолі якої стояв запеклий ворог трудящих митрополит граф Андрій Шептицький, належало майже 31 тис. *га*[1]. Така картина панування великого поміщицького, державного і монастирського землеволодіння була і на Буковині та Закарпатській Україні. На Буковині в 1902 р. 587 великим землевласникам (0,4% землевласників) належало 62 574 *га* (60,1%) орної землі і лісу. Братам Григору і Нарцису фон Айвас належало землі 25 076 *йохів* (1 йох≈0,43 *га*), фон Флондрам — 17 337, барону Гуденце — 35 473, українським поміщикам братам фон Василькам разом належало 77 111, а поміщикам Гофенкнам (Андрію, Емілю і Анні) — 4428 йохів. Великі площі орної землі і лісу мав Буковинський православний релігійний фонд. Йому належало 270 909,59 *га*, приблизно 25,71% усієї площі краю. На Закарпатті в 1895 р. було 750 поміщиків (0,8% землевласників), і їм належало 500 тис. *га* землі, або 45% загальної площі. Тільки граф Шенборн Бухгейм мав 203 тис. *га*, або 21% земельних угідь Закарпаття, барону Шенбергу Дональду лише в Мармароській жупі належало 3311 хольдів, графу Телекі — 36 790, барон Перені Жигмунд у Виноградові володів 6500 хольдами[2] і т. д.

Церковні, монастирські, єпископські землі, складали майже 20 тис. *га*. Великим землевласником був Мукачевський монастир, якому належало 914 *га* землі. В той час як поміщики були власниками основної маси родючої землі, лісу, пасовищ, близько 90% селянства західноукраїнських земель були малоземельними або зовсім не мали землі. «Оскільки всі ліси і вигони відійшли до поміщиків,— писала про західноукраїнське селянство «Искра»,— то селяни були позбавлені можливостей вести скількинебудь правильне господарство»[3]. Селяни змушені були йти в кабалу до поміщиків і за відробітки орендувати у них пасовища, ліси, вигони тощо.

На Закарпатті, крім відробітків, зберігалася ще феодальна повинність на користь церкви, так звана *коблина*: селянин віддавав церкві частину врожаю та від 3 до 10 днів на рік безоплатно працював на землі духівництва.

Поміщики ще на початку XX ст. зберігали дворянські привілеї: монопольне право на полювання, риболовлю тощо. Селянина, який убивав зайця на своєму городі або ловив рибу в річці із своєї землі — жорстоко карали, здебільшого накладали штрафи, які поміщики замінювали відробітками. Дуже важкою була шарваркова повинність. Відробітки і різні напівфеодальні повинності затримували зростання продуктивних сил у сільському господарстві. Знаряддя праці в основному виготовлялися з дерева і були примітивними. Заліза як у поміщицькому, так і селянському господарствах використовувалося ще дуже мало. Соціально-економічна і технічна відсталість спричиняли те, що сільське господарство — основна галузь виробництва — скрізь на західноукраїнських землях було екстенсивним з малим капіталовкладенням, примітивними сівозмінами і низькими врожаями. Поряд з великим поміщицьким, державним і монастирським

[1] «Wiadomosci Statustyczne», t. 20, r. III, стор. 74.

[2] Закарпатський облдержархів, ф. 772, оп. 1, спр. 80, арк. 1; ф. 60, оп. 2, спр. 1269, арк. 1.

[3] «Искра» від 15 жовтня 1902 р.

землеволодінням на західноукраїнських землях існували дрібні і найдрібніші господарства, які не відповідали жодним агротехнічним нормам.

У Галичині 42,70% усіх селянських дворів володіли ділянками до 2 *га* землі. На Буковині таких господарств було 56, а на Закарпатті — 51%. В середньому на одне бідняцьке господарство в Галичині припадало 1 *га* землі, на Буковині — 1,5, а на Закарпатській Україні — 0,73 *га*.

В. І. Ленін вказував, що на такому мізерному клаптику землі, «про «господарство», власне, й говорити серйозно не доводиться. Землеробство тут *підсобне* заняття, а головне — наймана праця в землеробстві і промисловості» [1].

Більшість таких власників землі були заробітчанами, які тільки сиділи на землі, а жили в основному за рахунок батрацтва. Цих і трохи багатших селян з ділянками землі 2—5 *га* жорстоко визискували поміщики та куркулі-лихварі.

Однією з причин дальшого зубожіння і пролетаризації села було зростання податків та іпотечної заборгованості селянських господарств.

У Галичині податки на селянські господарства з 1862 до 1905 р. зросли на 770%, а на Буковині — на 470%. «Тягар податків,— писала про галицьких селян ленінська «Искра»,— кинув селян в обійми лихварів і незабаром увесь прибуток з своєї жалюгідної ділянки стали вони ділити між куркулем і казною. Їм самим і їх сім'ям не залишалося нічого» [2]. Селянські господарства, які не сплачували податки, розпродувалися. В Галичині від 1901 по 1910 р. щорічно продавалося з молотка 18 572 господарства. На Буковині з 212 тис. дрібних податників було розпродано за недоїмку 153 тис. «Немає другої провінції в Австрії, в якій би так нагло і швидко не губив селянин своєї власності, як на Буковині. Ще вчора він був господарем, сегодні прийшов екзекутор і все ліцитував, не залишивши і трьох локтів землі на могилу» [3]. Швидко розорювалося селянство на Закарпатті. В чотирьох закарпатських жупах 1899 р. було продано для сплати податків майно 13 тис. селянських господарств.

Майно і землю розорених селян скуповували куркулі. В Галичині 1902 р. куркульські господарства становили 9,7% загального числа господарств. Їм належало майже 1146 тис. *га* землі (20,7% усіх землеволодінь). На Буковині куркульських господарств в цей час було приблизно 8%, а землі у них — 21,3%; на Закарпатській Україні наприкінці XIX ст. 9,93% господарств сільської верхівки володіли 23% усієї корисної площі.

На одне куркульське господарство в середньому припадало 20—25 *га* землі. Це були фермерські «господарства в західноєвропейському розумінні» [4]. Так звана «Хлопська аристократія», до якої належали панські офіціалісти, лісничі, економи, ключники, війти, писарі тощо, захоплювали громадські землі за допомогою товариства «Земля», різних кредитних кас та українського іпотечного земельного банку, заснованого у Львові 1909 р., розорювала і гнобила трудове селянство. Куркулі були носіями

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 179.
[2] «Искра» від 15 жовтня 1902 р.
[3] «Вперед» від 18 квітня 1912 р.
[4] «Економіст», ч. 6—7, 1911, стор. 113.

українського буржуазного націоналізму, опорою іноземних загарбників, союзниками поміщиків, смертельними ворогами трудового селянства і міських робітників.

Однією з найжорстокіших форм експлуатації на селі була оренда. Обезземелені селяни змушені були за відробітки або нечувано високу оплату орендувати землю у поміщиків, а найчастіше у лихварів, які оптом орендували землю у поміщиків, а потім дробили її на менші ділянки і здавали в суборенду. Більша частина селян взагалі не мала землі і жила із заробітку. «Щонайменше три четверті нашого селянства,— писав прогресивний галицький журнал «Зоря» в 1902 р.,— не може вижити з своєї власної землі і мусить шукати заробіток» [1]. Близько 600 тис. селян батракували, вони наймалися до поміщиків або куркулів на постійну річну чи сезонну роботу. «Важка доля робочого люду в Галичині,— писала батрацька газета,— але найтяжчою є життя служби двірської» [2]. «Постійники» працювали 14—15 годин, а під час жнив не менше 17—18 годин і одержували за свою важку працю мізерну плату. Найбільше річні наймити одержували натурою 5—6 корців зерна ячменю, жита або гороху, а грошима 30—40 крон. Поміщики для більшого визиску давали їм «картопляне поле», розмір якого коливався від 200 кв. саженів до 1 морга [3].

Відносини між поміщиками і куркулями, з одного боку, і службою, з другого, визначались так званими «Службовими прописами», які дозволяли господареві бити наймита і зводили його до становища раба.

Жорстоко експлуатували поміщики та куркулі і поденних наймитів. Вони теж працювали по 16—18 годин на добу за плату найбільше 25—30 крейцерів, а частіше — за 10—15 крейцерів. Натурою поміщики і куркулі платили 13—14-й, а нерідко і 15-й сніп збіжжя. Батраків, як постійних, так і поденних, систематично штрафували. Вони були позбавлені політичних прав.

Рятуючись від голодної смерті, спролетаризоване селянство в пошуках заробітку йшло до міста, але й там роботи для всіх не вистачало, бо надто вже слабкою, нерозвинутою була промисловість. А тому значна частина селян продавала свої крихітні ділянки землі і емігрувала за кордон. «Тисячі й тисячі бідних селян кидає свою землю й хату, та мандрує в світ за очі, аби вже навіть тої землі і ні тої хати ніколи не побачити» [4].

Особливо багато українців їхало до США (тут в 1909 р. жило вже 470 тис. українців), а також до Канади, Бразілії та Аргентіни. В цих країнах проживало майже 150 тис. буковинських українців. На чужині емігрантів жорстоко експлуатували.

В. І. Ленін писав, що в США емігранти використовувалися на найважчих роботах і їм платили мізерні гроші. «Капіталісти експлуатують якнайбезсовісніше робітників-переселенців» [5]. Буржуазні пройдисвіти

---

[1] «Зоря», ч. 4, 1902, стор. 16.
[2] «Воля» від 1 березня 1903 р.
[3] Там же.
[4] В. Левинський, Хто такі українські націонал-демократи, Львів, 1909, стор. 15.
[5] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 401.

скористалися еміграцією для торгівлі живим товаром. У Галичині 1911 р. українські і польські еміграційні товариства мали прибутку на торгівлі емігрантами 100 тис. крон [1]. Багато обманутих селянських дочок ці мерзотники спродали в будинки розпусти. Напередодні першої світової війни еміграційна гарячка поступово почала спадати. За офіційними звітами, з Галичини до Америки 1913 р. емігрувало 11 047 чоловік, а повернулося з Америки 10 345. Тоді ж з Буковини виїхало до Америки 284 чоловіка, а повернулося 280, з Закарпатської України виїхало до Америки 140, а повернулося понад 90 [2]. Ці дані свідчать про те, що мрії селян знайти собі землю і власне господарство в Америці не здійснилися, що легенда про заокеанський «рай», яку розпускала агентура американської буржуазії, є вигадкою, бо звіряче обличчя капіталізму скрізь однакове.

Політична влада цілком знаходилася в руках поміщиків і духівництва. Куріальна виборча система гарантувала поміщикам панування у галицькому і буковинському сеймах. Навіть у четвертій, «сільській курії», «представляли» селян поміщики і куркулі.

Поміщики в сеймах приймали, а австрійський уряд затверджував антинародні закони, такі як: податковий, який перекладав тягар податків на селян, ловецький, закон про шарварки тощо.

Буржуазні націоналісти різних мастей, вірні слуги поміщиків і капіталістів та австро-угорської монархії, на всі лади розхвалювали австрійські порядки, конституцію, яку І. Я. Франко правдиво називав «свинською» і яка позбавила трудящих селян будь-яких політичних прав. «Під сонцем» австрійської конституції поміщики і капіталісти розстрілювали і катували селян.

Австрійська конституція потурала зловживанням крайової, повітової і гмінної адміністрації. Галицьку адміністрацію В. І. Ленін називав «бандою», яка «звикла до всякого насильства» [3]. Останнє особливо проявлялося під час збору податків і проведення екзекуції. За австрійської конституції безкарно поміщик міг вбити селянина, жандарм заколоти багнетом або полювати на селянина, як на звіра.

Хоча українські буржуазні націоналісти оголосили західноукраїнські землі «П'ємонтом» і твердили на догоду іноземним поневолювачам, що Галичина була начебто «вогнищем» української національної ідеї, однак все це було вигадкою. «Серед українського народу,— правильно писав один з громадських діячів,— свідомо піддержувано темноту, свідомо удержувано людей в глупоті, щоб ним легше над ними панувати, робити його робом двора дідича, робом першого-ліпшого зайди, робом польського ксендза, старости» [4]. В Галичині напередодні першої світової війни неписьменність серед сільського населення становила 75—80%, на Буковині — 92, а в Закарпатті — 93—95%. «В моєму рідному селі,— писалося

---

[1] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 1320, арк. 3.
[2] Там же, оп. 4, спр. 6006, арк. 48.
[3] В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 290.
[4] Михайло Голущинський, Боротьба з неграмотністю.—«Народний календар», Львів, 1922, стор. 88.

в одній із кореспонденцій,— є біля 2 тис. жителів русинів, і — страх: з них не більше як шестеро знають читати і писати» [1].

Австрійський уряд при підтримці католицької та уніатської церкви проводив на західноукраїнських землях політику національної дискримінації, полонізації, мадьяризації та румунізації українського населення.

Напівголодне існування, жахливі житлові умови селян, важка робота, майже цілковита відсутність медичного обслуговування рано гнали людей в могилу. Середня тривалість життя галичан становила для жінок 28,5 років, для чоловіків — 27, а сільськогосподарських батраків — лише 26 років. Смертність населення була нечувано великою. За даними І. Франка, в Галичині вона в 42 повітах становила 42%, в 28 повітах 40—35, і тільки в 12 повітах близько 35—31%. Високою була смертність населення на Буковині і Закарпатті. Тут населення систематично вимирало з голоду. На Закарпатті в голодні 1903—1907 рр. на краю смерті було 20 тис. селян.

Грабуючи українських трудящих, живучи за рахунок їх праці, поміщики і капіталісти знущалися над самою душею українських трудящих. Селян вони з презирством називали «бидлом», «холопом» тощо. Коротко і глибоко правдиво охарактеризував долю західноукраїнського селянства Василь Стефаник: наші мужики «як цикльопи, двиганять на собі тягарі кривди, неправди і розбою».

Суть аграрного питання на західноукраїнських землях полягала в буржуазно-демократичному перетворенні всього суспільного і економічного життя.

Хоча західноукраїнські землі і були колонією Австро-Угорщини, але й вони були втягнуті в капіталістичний розвиток. Більше того, і тут капіталізм почав переростати в свою останню імперіалістичну стадію. Однак землеволодіння і землекористування ще залишалося напівфеодальним, напівкріпосним.

У східній Європі, писав в 1912 р. В. І. Ленін, в тому числі у східних колоніях Австро-Угорщини — в Галичині, Буковині, Закарпатській Україні, було багато «могутніх залишків середньовіччя, які страшенно затримують суспільний розвиток і ріст пролетаріату» [2].

Отже, знищення великого поміщицького землеволодіння та демократизація суспільства сприяли б успішному розвиткові не тільки селянства, але й пролетаріату і його боротьбі за соціалізм.

Передачу в руки селян без викупу поміщицької землі могла здійснити політична партія організованого пролетаріату, якої на початку XX ст. на західноукраїнських землях не було. Поміщицькі, буржуазні і дрібнобуржуазні партії, які, граючи на почуттях селян, часто базікали про аграрне питання, і не збиралися вирішувати його.

Під впливом боротьби селян, йдучи назустріч куркульству, яке дедалі тісніше єдналося з поміщиками та іноземними поневолювачами, австрій-

[1] «Наука» від 2 березня 1906 р.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 326.

ський уряд і правлячі поміщицько-буржуазні партії змушені були ввести в Галичині 1905 р., а в Буковині 1909 р. закон про *рентові загороди*, який насаджував куркульські господарства і сприяв їх розвиткові. Відповідно цього закону в Галичині і Буковині утворювались фермерські господарства з наділом від 3 до 60 *га*. Таке господарство було власністю одного господаря — старшого сина-нащадка. Держава всіляко підтримувала ці господарства, надавала дешевий кредит, сприяла купівлі знарядь праці, породистої худоби.

На Закарпатській Україні з метою посилення куркульства була здійснена на початку XX ст. так звана *верховинська акція*, згідно з якою виорендована державою у поміщиків земля здавалася в суборенду куркулям. Ці заходи, безперечно, сприяли дальшому розвиткові капіталізму в сільському господарстві, зміцнювали куркульство і розорювали трудове селянство.

Найбільш впливовими серед селян були українська буржуазна націонал-демократична партія і дрібнобуржуазна руссько-українська радикальна партія.

Українські буржуазні партії, як і партії буржуазії інших національностей, що діяли на західноукраїнських землях, були за своєю суттю буржуазно-націоналістичними, контрреволюційними, які вірно служили поміщикам і капіталістам. Голова «Народного комітету», націонал-демократ К. Левицький, звертаючись до австрійського уряду, писав: «Дайте нам український університет, дайте нам ліпшу реформу виборчу до сейму, дайте нам субвенції на наші господарські цілі, і ми будемо вам служити і вас підпирати» [1]. Націонал-демократи висловлювалися за «викуп землі», тобто за нове пограбування селян, на зразок того, як воно було пограбоване під час скасування панщини.

Руссько-радикальна партія певний час після свого заснування відігравала прогресивну роль. Радикали в аграрному питанні висловлювалися за те, щоб земля великих власників відійшла «громадам», сільськогосподарським товариствам. Причому громадськість мусила подавати всіляку допомогу товариствам і батрацьким спілкам у придбанні землі.

Хоча радикали і чимало говорили про соціалізм, проте нічого спільного з марксистським науковим соціалізмом вони не мали. Наївна віра радикалів у селянську громаду, яка під впливом розвитку капіталізму увесь час розкладалася, теж була безпідставною. «На ділі,— писав В. І. Ленін,— ні в якому «праві на землю», ні в якому «зрівняльному розподілі землі, ні в якій «соціалізації» немає ні каплі соціалізму» [2].

В новій програмі, яку радикальна партія прийняла в 1905 р., відображалися прагнення українського куркульства. Взагалі ця програма була «баламутним висловом баламутних справ». На цей час праве крило радикальної партії остаточно скотилося в буржуазно-націоналістичне болото. Дуже схожою з радикальною партією була польська людова партія, «людовці» — партія польських селян.

[1] Цит. за кн. В. Левинський, Хто такі українські націонал-демократи, стор. 8.

[2] В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 33.

Найпрогресивніші в поглядах на аграрне питання були революціонери-демократи, до яких слід віднести також і лівих радикалів. На чолі революціонерів-демократів стояв І. Я. Франко. Він писав, що «земля, на якій живе народ, повинна бути збірною [спільною] власністю всього того народу» [1], вимагав передачі землі поміщиків без викупу у власність селян та скасування приватної власності на землю. Саме за це боролося трудяще селянство західноукраїнських земель.

Аграрний рух на західноукраїнських землях на початку XX ст., як і раніше, проходить під безпосереднім впливом революційної боротьби міських робітників. «Страйки в містах,— зазначав І. Франко,— впливали також і на сільське населення» [2]. Економічною основою аграрного руху була боротьба селян за землю. Селяни «віддавна домагаються,— писав М. Павлик,— поперед усього — землі, пасовиська, лісів, без яких їм нівідки віддавати і невеликі борги, бо неможливо піднести господарство» [3]. Форми аграрного руху, як і раніше, були різні. Наявність великої армії фільварочних, річних, сезонних наймитів, жорстока експлуатація їх з боку поміщиків і куркулів викликали сільськогосподарські страйки, бойкоти. Наймити вимагали збільшення заробітку, поліпшення умов праці, скорочення робочого дня. Вони боролися не тільки проти поміщиків, а й проти куркулів, попів, які їх жорстоко експлуатували. Колоніальний гніт, куріальна виборча система, заборона української мови, полонізація, румунізація, мадьяризація населення викликали вічовий рух, що й було головною формою селянської боротьби. Крім того, селяни вбивали ненависних лихварів, службовців, підпалювали ліси і садиби поміщиків і куркулів, рубали ліси тощо.

Піднесенню аграрного руху сприяло поширення на західноукраїнських землях ідей марксизму-ленінізму, ленінської «Искры», видатних творів В. І. Леніна «Що робити?», «До сільської бідноти» та ін. Але в цілому боротьба сільськогосподарського пролетаріату і селян була неорганізованою, стихійною, розпорошеною.

Провідною формою аграрного руху на початку XX ст. стали сільськогосподарські страйки.

Перший великий страйк сільськогосподарських робітників у Галичині відбувся в селах Бабинцях, Михалкові, Пилипчому, Усті Єпископському, Горошевому, Іванопустому, Вільхівці, Шишківцях, Заліссях, Панівцях, Кривчому Горішньому і Долішньому, Рудиковичах, Мельниці і Ниврі, Борщівського повіту, в квітні 1900 р. в маєтку польського поміщика графа Баворського. Наймити тут вимагали підвищення плати за день з 18—20 до 50 центів, а під час жнив — з 80 центів до 1 зол. ринського. У відозві, яка поширювалася серед селян, закликалося жати хліб за сьомий сніп. В травні 1900 р. в Борщівському повіті з 25 сіл страйкувало 15.

---

[1] Іван Франко, В наймах у сусідів..., Львів, 1913, стор. 71.

[2] Iwan Franko, Bauerustreiks in Ostgalizien.— «Dir Zeit» (Morgenblatt) від 23 листопада 1902 р.

[3] М. Павлик, Михайло Драгоманов, «високий рівень» українства та нова ера, Львів, 1906, стор. 31.

За наказом австрійського уряду на придушення страйку в повіт було направлено 6 рот піхоти. Сільськогосподарський страйк в Борщівському повіті був, за висловом І. Франка, «мініатюрним образком картини 1902 р. непомірно ширшої, розгорненої» [1].

Особливо гострою була боротьба сільськогосподарського пролетаріату Галичини в 1902—1903 рр. Страйк розпочався на початку червня в селах Чижикові, Остраві, Глуховичах і Гаях, Львівського повіту, а потім перекинувся на села Куровичі, Альфредівку, Полюхів та Підгайчики, Перемишлянського повіту, на землях поміщика графа А. Потоцького.

Австрійський уряд силою прагнув придушити боротьбу наймитів. Так, у с. Довжанці було направлено 370 драгунів, яких розквартирували в селі. Але це не допомагало. Страйк розгорявся з новою силою. В багатьох селах і повітах батраки стихійно почали створювати страйкові комітети, але до складу їх через відсталість і недостатню організованість страйкарів здебільшого потрапляли попи, війти, куркулі. Низові комітети став очолювати так званий Народний комітет, на чолі якого стояв зрадник українського народу К. Левицький. Цей комітет намагався паралізувати боротьбу. Він звернувся до страйкуючих з відозвою «До всього українського народу в Галичині», в якій закликав селян до «спокою». Але в червні 1902 р. в Галичині страйкували вже селяни 21 повіту. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня, збільшення плати, користування поміщицькими лісами, луками. Наприкінці липня 1902 р. в Галичині страйкувало 26 повітів, більше як 500 сіл і 100 тис. сільськогосподарських робітників [2].

Такий розмах страйкової боротьби налякав поміщиків. «Галичини села,— писала «Искра»,— були наповнені жандармами і солдатами. Жандарми мали наказ заарештовувати, солдати — стріляти» [3]. За участь в селянському русі було заарештовано понад 4 тис. селян. Крім страйків, селяни вдавалися і до традиційних форм боротьби: рубали поміщицькі ліси, підпалювали поміщицькі і куркульські маєтки, вбивали ненависних лихварів і екзекуторів і т. д.

На початку XX ст. загострилися класові суперечності і в буковинському селі. У жовтні 1901 р. відбулося велике заворушення селян в с. Лужанах, а в 1902 р.— в с. Полягонах. Ненависть селян до поміщиків тут проявлялася в систематичному порушенні лісового закону. За офіційними звітами, на Буковині в 1904 р. було зареєстровано 8166 випадків порушення лісового закону. На Закарпатті селяни систематично палили поміщицький ліс і добро, відмовлялися давати церкві коблину. В 1901 р. тут відбулися великі заворушення селян в Марош-Вешергеле і в с. Ейлешт. Під час придушення їх багато селян було вбито і тяжко поранено [4].

Перша російська буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. мала величезний вплив на піднесення революційного руху трудящих західноукраїнських земель. Вона була «іскрою», яка запалила в пригноб-

[1] Iwan Franko, Bauerustreiks in Ostgalizien ...
[2] Див.: «Искра» від 15 жовтня 1902 р.
[3] Там же.
[4] Див.: «Наука» від 15 квітня 1904, стор. 4.

Вплив російської революції 1905—1907 рр. на Східну Галичину.

лених народів західноукраїнських земель вогонь боротьби за кращу долю. Перша російська революція, як указував В. І. Ленін, відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії [1]. Слідом за міськими робітниками, активізувалося селянство. Головними формами аграрного руху в цей час стали *віча* (збори), підпали та сільськогосподарські страйки. Селяни стихійно влаштовували віча в се-

[1] Див.: В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 232.

лах, розташованих поблизу міст, а також на кордоні з Росією в повітах Бродівському, Тернопільському, Гусятинському, Збаразькому, Сокальському, Львівському.

На вічах промовці від різних партій і самі селяни гостро критикували несправедливу виборчу систему, вимагали введення загального виборчого права. Селян,— писав у Відень намісник у Галичині Потоцький,— «цікавить розподіл землі і знищення великої власності» [1]. Селяни виносили резолюції, в яких вітали російську революцію, посилали братерський привіт російським робітникам і селянам, що боролися проти царизму. Австрійський уряд заборонив віче. Проте в Галичині на початку 1906 р. було проведено 541 віче, а в Буковині — 12. Багато віч закінчувалися сутичками селян з жандармами і військом. Так, під час розгону віча в с. Лядському було 7 селян вбито і 18 тяжко поранено. На Закарпатті в с. Білках теж під час розгону віча було вбито одного жандарма і 6 селян, 20 селян було тяжко поранено [2].

Гостра і уперта в цей час була також страйкова боротьба селян. Нова хвиля сільськогосподарських страйків почалася навесні 1906 р. Страйкарі в Сокальському, Тлумацькому, Бучацькому, Гусятинському повітах вимагали збільшити плату наймитам на постійній фільварочній роботі до 100—200 крон на рік, покращити умови життя; поденним — до 2 крон за день та 7—8-й сніп замість 12-го. Особливо гостро точилася страйкова боротьба сільськогосподарського пролетаріату в селах Мужилові і Загайцях, Підгаєцького повіту. Крім збільшення заробітку і скорочення робочого дня, страйкарі вимагали розділити поміщицькі пасовища. На придушення страйку в Підгаєцький повіт було направлено 5 рот піхоти і гусари. В Мужилові було заарештовано 79 селян. Але страйкова боротьба загострювалася. Хвиля страйків охопила в Галичині 35 повітів, близько 400 сіл.

Сільськогосподарський страйк перекинувся також на села Буковини. У придушенні його активно виступали куркулі, духівництво, українські буржуазні націоналісти.

Аграрний рух на Західній Україні в 1905—1907 рр., як і в попередні роки, був стихійним, неорганізованим. Говорячи про причини поразки революції 1905—1907 рр., В. І. Ленін відзначав, що «селяни діяли надто розпорошено, неорганізовано, не досить наступально» [3]. Ця ленінська оцінка повністю стосується і західноукраїнського селянства.

Напередодні і в роки першої світової війни боротьба селян не припинялася. Форми аграрного руху залишалися ті ж самі, але число сільськогосподарських страйків і повітів, охоплених ними, зменшилося. В Галичині в 1908—1914 рр. сільськогосподарськими страйками було охоплено лише такі повіти: Гусятинський, Рогатинський, Рудківський, Сокальський, Тлумацький, Львівський, Коломийський, Тернопільський, Стрийський, Бережанський, Дрогобицький. Особливо упертою була боротьба батраків

---

[1] *ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, спр. 562, арк. 3, зв.*

[2] «Наука» від 5 січня 1906 р., стор. 4.

[3] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 229.

у с. Дольне, Дрогобицького повіту, в 1912 р. на землях графа Скорбка. Сільськогосподарський страйк тут тривав понад чотири тижні і закінчився повною перемогою.

Напередодні першої світової війни однією із знаменних подій на західноукраїнських землях був збройний виступ селян с. Чернихів на Тернопільщині, який відбувся 25 травня 1908 р. на землях графа Ю. Коритавського і ввійшов в історію як *Чернихівська трагедія*. Він визначав відновлення боротьби селян за сервітути проти риболовецького закону, яким австрійський уряд не тільки заборонив селянам ловити рибу, а й навіть користуватися водою для своїх потреб. Тому говорив в австрійському парламенті Василь Стефаник: «Ми були примушені взятися за насильні міри» [1]. 25 травня, коли селянам с. Чернихів стало відомо, що жандарми і польський доглядач заарештували жінку, яка прала білизну на ріці Серет, і її хлопчика, що вудив рибу, вони вирішили за будь-яку ціну звільнити їх.

Селяни на чолі з Михайлом Корочком, озброєні мотиками і буками, збіглися на подвір'я до хати війта, куди привели заарештованих і вимагали звільнити їх. У с. Чернихів негайно були викликані гусари, які разом із жандармами почали стріляти. Внаслідок звірячої розправи було вбито 5 селян і поранено 7 [2].

На Буковині у зв'язку із сервітутськими справами відбулося велике заворушення селян в с. Красноїльському, Сторожинецького повіту, в серпні 1908 р. та в с. Браєшті на землях румунського поміщика Бартереса Прункуля в травні 1910 р. Тут відбулася «формальна революція». Шістсот місцевих селян з косами, сокирами і рушницями зробили спробу захопити поміщицькі землі. Виступ селян був жорстоко придушений. На Закарпатській Україні найбільше стихійне заворушення селян відбулося в Хусті в грудні 1909 р. На місце подій було викликано військо, яке заарештувало 219 учасників.

У роки першої світової війни, коли в Галичину, а потім і Буковину вступили російські війська, селянство західноукраїнських земель почало боротися проти поміщиків «по-російськи». Вони знищували поміщицькі маєтки — забирали майно, худобу, землю. В Галичині одним з перших був зруйнований маєток поміщиці Анни Зееман в с. Скоморохах Нових, Бережанського повіту. На початку вересня 1914 р. селяни знищили маєток в с. Більцях Шляхетських, Львівського повіту, та маєтки поміщиків Густава Рупа і Юнгеста Станіслава в с. Великому Любені. На початку 1915 р. селяни сіл Захарчуків і Здравників, Яворівського повіту, знищили маєток, який належав поміщикам Артуру і Станіславу Руп і т. д.

На Буковині в 1914—1918 рр. аграрним рухом були охоплені села Топорівка, Чорнівка, Новосілка, Цурень, Стрілецький Кут, Ревне, Острица, Луковиця, Шубранець, Ширівці, Коровія, Молодія, Задубрівка, Маморниця. В цих селах селяни самовільно забирали на поміщицьких зем-

[1] «Галичанин» від 10 червня 1908 р.
[2] ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5071, арк. 31.

лях хліб, сіно, рубали ліси. В с. Селятині селяни розгромили поміщицький маєток, розібрали хліб і худобу.

На Закарпатті аграрний рух напередодні і в роки першої світової війни вилився в боротьбу трудового селянства за дружбу і єднання з великим російським народом. Ідея ця особливо проявилася в загальновідомому судовому процесі в Мармароській Сигеті в 1913 р. проти 97 селян-русинів, які боролися за «прилучення руського народу до Росії». На чолі селян, боротьба яких була забарвлена релігійною ідеологією, стояв наймит Кабалюк. Мадьярський уряд жорстоко придушив цей виступ. Ватажок Кабалюк був засуджений на 4 роки і 6 місяців тюрми та 100 крон штрафу, а 32 селянини без всяких підстав було засуджено до тюремного ув'язнення.

Хоча боротьба селян в цілому і в цей час була стихійною, неорганізованою, проте вона мала велике значення. Аграрний рух селян прискорював розпад австро-угорської монархії та визволення трудового селянства від соціального і національного гноблення.

РОЗДІЛ XVII

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 р.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ПІД ЧАС ВІЙНИ

Перша світова імперіалістична війна, що розпочалась 19 липня 1914 р., згубно вплинула на стан сільського господарства Російської імперії, і особливо України — як прифронтової території.

Насамперед війна як перед поміщицькими, так і селянськими господарствами з повною гостротою поставила проблему забезпечення їх робочою силою. За період з липня 1914 р. до кінця 1916 р. по всій Росії до армії було мобілізовано 13 млн. чоловік, із яких понад 10 млн. із села. В українських губерніях армія забрала половину працездатного чоловічого населення. Так, у Волинській губернії — 49,9% чоловіків працездатного віку, у Чернігівській — 50,6, а в Київській — навіть 51,8%[1]. Вже в перший рік війни помітно скоротилися на ринку пропозиції робочої сили, а на другий і третій рік поняття про такі ринки стали досить умовними. Вільний найм робочої сили поступається своїм місцем різним способам вербовки та різним формам примусової праці.

Користуючись своїм панівним становищем, поміщики нестачу робочих рук намагалися покрити працею військовополонених. Із 1114,4 тис. військовополонених, направлених на роботи в різні відомства, міністерство землеробства одержало 57,4%. Поміщики України — Кочубей, Харитоненко, Браніцький, Терещенко та інші одержували їх сотнями, а то й тисячами.

Крім військовополонених у поміщицьких господарствах працювали біженці з районів країни, окупованих німецькими військами. Всі працездатні біженці були зобов'язані не відмовлятися від будь-якої роботи, що їм пропонували місцеві органи влади, інакше вони позбавлялись злиденних пайків.

Військовополонених і біженців, праця яких носила невільницький, примусовий характер, частково одержували також і куркульські господарства.

---

[1] Див.: «Россия в мировой войне 1914—1918 гг. (в цифрах)», М., 1925, стор. 21.

Війна забрала у населення і значну кількість коней. До весни 1917 р. по Російській імперії їх було мобілізовано до 2,6 млн. голів. До речі, поміщики весь тягар військово-кінської повинності переклали на плечі селянства. Реквізиції здебільшого торкалися селянських господарств.

Під час війни, безумовно, і дещо зменшилося коней у поміщицьких господарствах, але це зумовлено не так реквізиціями, як продажем добрих коней військовому відомству, яке дорого платило, та іншими причинами.

За даними всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р., кількість робочих коней скоротилася в 1915—1916 рр. у поміщицьких господарствах Катеринославської губернії на 14,6%, а в країні загалом — на 10,8% за рік.

Під час першої світової війни значно погіршало постачання сільського господарства машинами та різним сільськогосподарським реманентом. Припинився імпорт з-за кордону, а малорозвинена вітчизняна промисловість, що і в довоєнний час лише наполовину задовольняла попит в країні на ці машини, з початком війни в основному перейшла на виробництво військового спорядження. Власникам підприємств сільськогосподарського машинобудування було вигідніше працювати на потреби фронту.

Відбувалося різке скорочення виробництва та ввозу з-за кордону мінеральних добрив. 1915 р. в країні працювало лише чотири суперфосфатні заводи, з яких два на Україні — Вінницький та Одеський. Але й ці заводи відчували нестачу сировини, яка довозилася з-за кордону. Все це спричинило різкий спад використання штучних добрив. Так, якщо в 1913 р. їх по всій країні було використано 42 457 тис. пудів, то в 1916 р.— лише 3975 тис. пудів, тобто менше в 11 разів.

Зміни в забезпеченні робочою силою, тяглом, машинами та добривами викликали певний розлад поміщицьких господарств. Ознаки цього розладу насамперед позначились на розмірах посівних площ. Так, якщо поміщицькі господарства всієї країни 1915 р. засівали 8197 тис. дес., то в 1916 р. лише 7194 тис. дес., тобто площа посівів зменшилась майже на 13%.

Правда, скорочення площ в якійсь мірі компенсувалося добрими врожаями в 1915—1916 рр. по всій країні. Так, 1916 р. у Волинській губернії у поміщицьких господарствах збиралося з десятини жита — 82 пуди; у селянських господарствах — 77 пудів; у Харківській губернії в поміщицьких господарствах збиралось жита — 109 пудів, у селянських господарствах — 90 пудів [1].

Проте в період війни валовий збір зернових дещо скоротився. Ціни на хліб та інші сільськогосподарські продукти значно піднялися.

Помітно зменшувалося і поголів'я продуктивної худоби. Якщо в 1915 р. в поміщицьких господарствах Російської імперії було 901 436 корів, то в 1916 р. їх стало вже 761 546, тобто зменшилось на 15,5%. У поміщицьких господарствах Херсонської губернії — на 20,8%.

---

[1] Див.: «Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901—1922 гг.», М., 1923, стор. 134.

Не кращим було становище й інших галузей тваринництва.

Основні прибутки поміщицький клас Росії мав не від власних господарств, а від земельної ренти — орендних платежів. Під час війни зазнали значних змін орендні відносини в країні. Змінився склад орендарів та їх становище. До війни це були переважно малоземельні селяни, які орендували землю невеликими ділянками. Тепер у зв'язку з мобілізацією вони відмовились від оренди або значно скоротили її.

Війна, безперечно, в певній мірі вплинула на економіку поміщицького господарства, проте поміщики, використовуючи в своїх цілях воєнні обставини, одержували величезні прибутки від поставок армії хліба та інших сільськогосподарських продуктів.

Тяжкий тягар війни випав на долю середняцько-бідняцьких шарів селянства. Першим і відчутним ударом по їх господарствах була мобілізація до армії чоловічого населення. Значна кількість селянських господарств, особливо бідняцьких, залишилась без основних чоловічих рук, а родини — без годувальників.

Але мобілізація до армії була не єдиним каналом, по якому відбувався відплив робочої сили з села. Значна частина селян займалася різними промислами, йшла на заробітки до міста. За підрахунками А. М. Анфимова, по 35 губерніях Європейської Росії, в тому числі й України, за станом на 1917 р. у своїх господарствах залишалось лише 38,7% працездатних чоловіків.

Найменша забезпеченість спостерігалась у південному степовому районі — в Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях. Тут на 100 дес. посіву припадало 9,5 чоловіка, тоді як у губерніях Європейської Росії — 13,8 чоловіка. Але ці середні цифри затушовують забезпечення робочою силою окремих класових груп селянства. У бідняцьких господарствах на війну йшов і єдиний робітник, в той час, коли в куркульських залишились по 2—3. В роки війни основною в сільському господарстві країни стала жіноча праця.

Тяжке становище з робочою силою, що створилося в переважній більшості селянських господарств України, ще погіршувалось і тим, що значну масу селян місцеві органи влади примушували відриватись на роботи, пов'язані з війною. Це особливо стосується селян губерній, території яких були прифронтовою зоною або прилягали до неї. А українські губернії, всі, без винятку, були саме в такому становищі. В Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, Волинській губерніях значні маси селянського населення досить часто посилались на окопні роботи, що, безперечно, викликало в них незадоволення. Так, весною 1916 р. селяни с. Новаків, Лубенського повіту, Полтавської губернії, вимагали від старости села скласти ухвалу про припинення посилань людей і підвід на позиційні роботи [1]. Про невдоволення селян постійними нарядами на примусові воєнні потреби сповіщав у січні 1916 р. ізяславський повітовий справник Волинської губернії [2].

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 320, спр. 1529, арк. 132.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, т. 3, спр. 3731, арк. 57.

Незважаючи на адміністративні стягнення, які накладалися на всіх, хто ухилявся від примусових робіт за нарядами військових властей, такі випадки були далеко непоодинокими.

У місцевостях, де вводився воєнний стан, застосовувалися суто примусові заходи по залученню селян на роботи в поміщицьких господарствах.

Війна вимагала не тільки мобілізації чоловіків до армії, а й реквізиції коней та волів, що скоротило поголів'я робочої худоби, і тим самим посилило скруту в селянських господарствах, особливо в бідняцьких та середняцьких. Закон про військово-кінську повинність був спрямований проти цих господарств. За цим законом мобілізації підлягав навіть єдиний кінь, а власники кількох коней здавали лише половину, а то навіть і менше. Куркулі та поміщики вдавалися до різних махінацій, підкупів тощо. Так, у Полтавській губернії куркуль О. П'явка, маючи два хутори в сусідніх повітах і в них до 30 коней, при військово-кінських оглядах переганяв їх з одного в другий і таким чином ухилявся від мобілізації.

Чисельність коней на Україні порівняно з довоєнним часом зменшилася в 1915 р. на 17,5%, а в 1916 р. — на 4,5%. До того ж значно погіршилася якість кінського поголів'я, бо в армію забирали найкращих коней.

Під час війни посилилась нерівномірність розподілу тяглової сили між господарствами, виросла кількість господарств, що не мали тягловой сили. 1917 р. по двох губерніях південно-західного району на 809,7 тис. господарств було 406,1 тис. без робочої худоби (50,2%), по двох губерніях південно-степового району на 882,2 тис. господарств — 347,9 тис. (39,4%); загалом в 36 губерніях європейської частини Російської імперії безкінні господарства в 1917 р. становили 30,9%.

В скрутному становищі опинилися селянські господарства і через нестачу машин та різного ременанту. Машини та запасні частини до них, що були на земських складах, відпускались поміщикам та куркулям. Значно ускладнився ремонт машин та різного сільськогосподарського ременанту. Не вистачало металу, а також ковалів, значна частина яких була мобілізована на фронт. Переважна більшість сільськогосподарських машин була зосереджена в куркульських господарствах. Так, за даними перепису 1917 р., їм належало три чверті всіх жаток, дві третини дволемішних плугів і сівалок, майже половина молотарок та віялок, більше половини возів на залізному ходу [1]. Куркулі часто обробляли не лише свою землю, а й віддавали в оренду свій ременант селянам, що його не мали. Краще не лише на Україні, а і в усій європейській частині Росії сільськогосподарськими машинами були забезпечені господарства південних губерній України.

Непереборні труднощі створилися і з постачанням сільського господарства простими знаряддями — косами і серпами. Монопольним постав-

[1] Див.: «Наукові записки Інституту історії і археології України», кн. 1, 1943, стор. 222.

щиком кіс Росії була Австрія, яка з початком війни, ясна річ, припинила експорт. Всі спроби організувати виробництво цього ремаменту всередині країни так і не увінчалися успіхом.

Зміни, що сталися під час війни в матеріально-технічній базі селянських господарств країни, вплинули на всі сторони господарсько-економічного життя села. Цього впливу зазнали і орендні відносини. Значно зменшили оренду поміщицької землі селяни бідних та середніх достатків, в той час як куркульські господарства здебільшого, навпаки, розширили. Так, у трьох волостях Полтавської губернії куркулями в 1910 р. орендувалося 548 дес., а в 1917 р.— 1600 дес. Проте в цілому селяни губернії під час війни скоротили оренду. Зокрема в Кобеляцькому повіті вони зменшили озимі посіви 1915 р. на орендованій землі на 50%, а в Переяславському — на 30%[1]. І загалом по країні селянська оренда поміщицьких земель зазнала спаду. Одним із важливих показників рівня сільськогосподарського виробництва є обсяг посівних площ. Про зміни, що відбулися під час війни, можна зробити висновок із таких уривкових даних. У Полтавській губернії з 1910 по 1916 р. кількість господарств збільшилась з 451,7 тис. до 475,6 тис., тобто на 5,3%, а посівна площа зменшилась з 2044,9 тис. дес. до 1869,2 тис. дес., майже на 9%. У Харківській губернії за 1913—1916 рр. кількість господарств з 330,9 тис. зросла до 357,2 тис. тобто на 7,9%, а посівна площа скоротилася з 1499,1 тис. дес. до 1371,3 тис. дес., майже на 10%.

Ясна річ, що зменшення посівних площ відбувалося в першу чергу в бідняцьких і частково в середняцьких господарствах, в куркульських же спостерігається певне зростання. Так, у Херсонській губернії посівна площа бідняцьких господарств скоротилася на 12,8%, тоді як у куркульських, що мали землі від 10 до 16 дес., вона збільшилась на 3,8%.

Водночас із скороченням посівних площ відбувалося розорення селянських господарств, зростало число господарств, що зовсім припиняли сільськогосподарське виробництво.

Так, у Волинській губернії, за даними перепису 1910 р., було 3,4 тис. господарств, що не мали посіву, за даними перепису 1917 р., їх уже стало 28,2 тис., тобто більше ніж у 8 разів; у Полтавській губернії 1910 р.— 23,7 тис., а в 1917 р.— 88,6 тис. господарств, зросло в 3,8 раза. Це також свідчить про поглиблення класової диференціації селянства в період першої світової війни.

Зазнало також змін і селянське тваринництво. З трьох губерній України, про які ми маємо дані, у двох (Волинській і Харківській) кількість корів зменшилась на 9—10,5%, і лише в одній, в Полтавській губернії, збільшилась на 17%, але це пояснюється, очевидно, напливом у ці райони біженців з худобою, або міг бути врахований скот, закуплений для армії. В цілому ж поголів'я рогатої худоби за час війни змінилося так: у Волинській губернії до війни було 526,7 тис. голів, в 1916 р.— 475,3 тис. (на 9,8% менше), у Харківській губернії з 537,5 тис. голів до війни змен-

[1] Див.: «Материалы по истории аграрной революции в России», т. 2, М., 1928, стор. 54.

шилось до 462,7 тис. в 1916 р. (на 14%). У Полтавській губернії із 567,3 тис. голів в довоєнний час збільшилось до 615,8 тис. у 1916 р.

Викликане першою світовою війною скорочення посівних площ, зменшення кількості тягла і рогатої худоби підривали сільськогосподарське виробництво, а це не могло не впливати на дальше погіршення становища селянства.

Правда, буржуазні історики й економісти намагалися довести, що під час війни становище селянства країни не погіршилось, а, навпаки, дещо поліпшилось. Вони доводили, що бюджет селянства виріс за рахунок поставки коней і збруї для армії, припинення продажу горілки та пива, державної допомоги родинам покликаних до армії.

Але ці докази були безпідставні. Реквізиції спричиняли селянам одні збитки: коні і збруя на ринку коштували вдвоє дорожче, ніж платила держава; заборона продажу алкогольних напоїв викликала самогоноваріння, на чому наживалися самогонники та спекулянти, а отже, витрати селян на горілку зменшилися на стільки, на скільки зменшилося населення, що вживало її. Пайки ж родинам мобілізованих через свою мізерність (у переводі на гроші 2—4,5 крб. на місяць) майже не поліпшували їх тяжкого становища.

Внаслідок війни значно зменшилися і прибутки селянських господарств від різних основних і побічних промислів, насамперед через відрив від трудової діяльності мільйонів чоловічого населення. Так, якщо в трьох губерніях Південно-Західного краю з 1516,5 тис. господарств 1345,2 тис. займалося промислами (88,7%), то в 1917 р. із 1387,4 тис. загального числа господарств таких було лише 382,9 тис. (27,6%). Подібна картина спостерігалася і в інших губерніях України.

Водночас із скороченням прибутків селянського бюджету в період війни зростали його видатки. Вдвоє збільшилися державні податки, значно підвищились земські та мирські побори. Так, якщо у Херсонському повіті земського побору на одну десятину землі в 1910 р. припадало 33 коп., то в 1914 р.— 58 коп., а в 1915 р. вже — 64 коп.[1] Мирський побор у Полтавській губернії збільшився з 44,5 коп. з десятини в 1910 р. до 47,7 коп. в 1916 р.[2]

Крім того, ще тяжчими, ніж у мирний час, стали різні натуральні повинності, а саме — шляхова, гужова, пожежна, квартирна, *арештантська* (конвой і охорона) та ін. У зв'язку з мобілізацією чоловіків до армії, а також реквізицією значної частини коней виконувати їх ставало з кожним роком важче, а вони рік у рік зростали, особливо на Україні. Виконували їх тепер головним чином діди, жінки та підлітки.

Про те, наскільки виросли натуральні повинності під час війни, показують дані по Херсонському повітові: у 1913 р. шляхова повинність вимагала 1033 піших дні, у 1915 р.— 3475 днів,— в 3,4 раза більше. Кін-

---

[1] Див.: «Статистико-экономический обзор Херсонского уезда за 1915 г.», Херсон, 1917, стор. 33.

[2] Див.: «Статистический справочник по Полтавской губернии», Полтава, 1917, стор. 12.

них днів у 1913 р.— 460, а в 1915 р.— 2606, тобто в 5,7 раза більше. Гужова повинність у 1913 р. вимагала 759 підвід, а в 1915 р.— 6555 підвід,— у 8,6 раза більше. Квартирна повинність у 1913 р. складала 1334 постійних дні, в 1915 р.—39 407, майже в 30 разів більше. Арештантська повинність у 1913 р.—212 511 верств, пройдених охороною, а в 1915 р.— 286 763 верстви.

Техніко-економічна відсталість Росії, непідготовленість до тривалої війни призвели її до господарської кризи. В країні не вистачало продуктів харчування та товарів першої необхідності. Невпинно і стрімко зростала дорожнеча. Особливо страждали від неї біднота та сільськогосподарські робітники, яким доводилося купувати не лише промислові товари першої необхідності, а й часто хліб та інші сільськогосподарські продукти.

Правда, номінальна заробітна плата сільськогосподарських робітників дещо підвищилася. Так, у Південно-Західному районі (Подільська, Київська та Волинська губернії) поденна заробітна плата в 1913 р. становила 70,5 коп., в 1914 р.— 77,2 коп., в 1915 р.— 92,6 коп., в 1916 р.— 209,8 коп. Зростання цін на продукти й товари першої необхідності значно випереджало підвищення номінальної зарплати. Лише з серпня 1914 р. по липень 1915 р. ціна одного пуда житнього борошна зросла в Бердичеві з 1 крб. 35 коп. до 2 крб. 10 коп., у Кременці — з 80 коп. до 1 крб. 50 коп. За цей же час ціна одного пуда солі піднялася в Радомишлі з 44 коп. до 70 коп., у Кременці — з 60 коп. до 2 крб., а одного пуда гасу в Кременчуці — з 1 крб. 55 коп. до 2 крб. 15 коп., в Кременці з 1 крб. 80 коп. до 2 крб. 40 коп. [1]

Ще вище піднялися ціни на продукти й товари першої необхідності в 1916 р. У Катеринославській губернії ціни на цукор зросли з 15 коп. за фунт в 1914 р. до 30 коп. в 1916 р., на оселедці з 3 коп. за штуку до 12 коп., набір на робочий костюм — з 6 до 28 крб., на пару чобіт — з 12 до 38 крб. Отже, ціни в 1916 р. виросли від 2 до 5 разів, а то й більше проти 1914 р.

Викликана першою світовою війною дорожнеча життя по-різному відбивалася на становищі окремих соціальних груп селянства. Якщо біднота, сільськогосподарські робітники та значна частина середняків терпіли нестатки, поміщики та куркулі наживались, одержували шалені прибутки, продаючи сільськогосподарські продукти за нечуваними на той час цінами.

Таким чином, перша світова війна була тяжким випробуванням для всіх галузей економіки країни, в тому числі й для сільського господарства. Вона яскраво показала велику виробничо-технічну слабкість сільського господарства, і особливо відсталість його соціально-економічної структури та пануючих на той час на селі виробничих відносин. А все це не могло не впливати на загострення боротьби селянства проти поміщиків та боротьби біднішого селянства проти куркульства.

---

[1] Див.: «Анкеты о дороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской», К., 1919, стор. 10.

Загальна мобілізація, що розпочалася 13 липня 1914 р., викликала в окремих місцях стихійний виступ селянських мас. А це було яскравим свідченням того, що настрій селянства далеко не скрізь такий патріотичний, як його показували в офіційних донесеннях місцеві власті.

Особливого розмаху селянські виступи набрали в Київській, Подільській та Волинській губерніях України.

У Радомишльському повіті Київщини до мобілізованих приєдналася значна частина селян повіту, й вони разом громили поміщицькі садиби, захоплювали хліб, рубали ліси тощо. «Захоплення поміщицького хліба, вирубка лісу набула зараз же після мобілізації широкого розповсюдження,— писав радомишльський справник в своєму рапорті від 29 липня 1914 р. київському губернатору.— Запасні кожного села, яке входило в район 2-го стану Радомишльського повіту, для забезпечення своєї сім'ї хлібом і дровами виїжджали разом із своїми сім'ями на поміщицькі поля і ліси, запасались необхідною кількістю хліба в копах, чи в зерні від молотарок, паливом і будівельним лісом і відвозили додому» [1]. В ряді місць повіту палили поміщицькі маєтки та куркульські господарства. За час загальної мобілізації всього в повіті було розгромлено і спалено 25 поміщицьких маєтків і куркульських господарств.

Грізний характер носили також виступи запасних та селян в Ольгопільському, Брацлавському, Балтському та Гайсинському повітах Подільської губернії. 20 липня в м. Ольгополі зібралось до 50 тис. мобілізованих, їх родичів та візників. Місцеві органи влади вирішили якомога швидше відправити покликаних до армії на місця формування маршових частин. По дорозі до м. Гайсина та до залізничної станції Попелиха вони громили крамниці, палили поміщицькі економії, забирали з поля і поміщицьких амбарів хліб.

Мобілізовані і селяни ряду населених пунктів Волинської губернії також виявляли непокірність поліції, громили поміщицькі маєтки та приміщення урядових установ. У м. Овручі вони розгромили будинок земської управи, закидали камінням повітового предводителя дворянства і справника, які намагалися припинити «безпорядки». В Кременецькому повіті мобілізовані та селяни розгромили економії поміщиків Якубовського, Митківського та Мар'янівського.

Виступи мобілізованих, серед яких, крім робітників, було багато селян, відбувалися в Катеринославській губернії, зокрема в Макіївці, Луганську, Бахмуті та на ст. Ясинуватій. В них брали участь тисячі, а то й десятки тисяч чоловік.

Виступи запасних під час загальної мобілізації на Україні набули значного розмаху і гостроти. Про це свідчить порівняно велика кількість спалених і розгромлених поміщицьких маєтків та куркульських госпо-

[1] Цит. за: О. К. Кошик, Антивоєнні виступи робітників і селян України. — «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 40.

дарств, а також крамниць та будинків торговців: розгромлено і пошкоджено 178 крамниць і будинків торговців на суму 196 516 крб., 57 поміщицьких маєтків і 51 куркульська садиба — на суму 659 257 крб. [1]

Здебільшого ці виступи мобілізованих придушувалися військовою силою. Так було в Подільській, Волинській, Київській та Катеринославській губерніях. Про виступ запасних в Луганську та про участь в його придушенні військових сил зазначено в листі департаменту поліції так: «22 липня цього року в м. Луганську, Слов'яносербського повіту, Катеринославської губернії, під час мобілізації нижніх чинів запасу і ратників державного ополчення, цими особами, а також вуличним натовпом, що примкнув до них, вчинені безпорядки, які супроводжувались нанесенням ран чинам поліції, розгромом приміщень магазинів і горілчаних лавок і потребували для свого придушення виклику військової сили» [2].

Окремі виступи запасних набирали такого характеру, що переходили в збройні сутички з поліцією та військовими загонами, в результаті яких на Україні було забито 22 запасних і 69 поранено.

У стихійних виступах мобілізованих і тих селян, що мобілізації не підлягали, проявилась класова ненависть в першу чергу до поміщиків, а також до куркулів. Масові виступи вже мали характер перших зачатків революційних масових дій, спрямованих проти імперіалістичної війни. Жорстокими репресіями, мобілізацією значної частини селянства до армії і шовіністичною пропагандою, царському урядові вдалося на деякий час затримати революційний рух в країні. Та цей період продовжувався недовго.

Важлива роль в піднесенні селянського руху в роки війни належить більшовицьким організаціям України. Незважаючи на нечувані репресії, результатом яких були досить часті арешти і провали, більшовицькі організації України вже протягом 1915 р. повністю відновили й значно активізували свою роботу. В роки першої світової війни на Україні успішно працювали більшовицькі комітети в Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську та Маріуполі. В Одесі, Миколаєві, Херсоні, Кременчуці, Чернігові, Юзівці, Мелітополі, Кривому Розі та інших містах, де не були оформлені комітети, працювали більшовицькі групи. За період війни вони видали і розповсюдили понад 50 листівок тиражем близько 100 тис. екземплярів [3]. У цих листівках більшовики закликали до повалення монархії, встановлення восьмигодинного робочого дня і конфіскації поміщицьких земель.

Правда, серед листівок, які розповсюджувалися на Україні під час першої світової війни, ще не знайдено жодної листівки спеціально адресованої до селян, проте в листівках до робітників і солдатів селяни закликались до спільної боротьби проти самодержавства. «Пора припинити проливати кров за інтереси та вигоди своїх поневолювачів,— писалось у листівці Харківського комітету в листопаді 1914 р.— Хай російський солдат

[1] Див.: О. К. Кошик, Антивоєнні виступи робітників і селян України, стор. 42.

[2] ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 312, спр. 754, арк. 8.

[3] Див.: «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 135.

Сутичка селян з куркулями-хуторянами. *Художник М. Малиновський.*

знає, що одягнувши шинелю і поклавши рушницю на плечі, він лишається все тим же селянином і робітником... Близько той час, коли він поверне свою рушницю на того, хто посилає його» [1].

Листівки до робітників і солдатів розповсюджувалися в окремих місцях серед селянства (так, зокрема, було в Харківському та Валківському повітах, Харківської губернії), і вони впливали на зміцнення зв'язку між селянами і робітниками. Та значно дійовішим був вплив на революціонування селянства від щоденних контактів із частиною робітників, що жила на селі. Так, багато шахтарів Донбасу жило по сусідніх із шахтами селах, а значна частина їх (30—35%) ще не порвала із сільським господарством, щовесни залишала шахти і йшла додому обробляти землю.

Піднесенню революційних, антивоєнних настроїв серед селянства сприяло і перебування його мільйонів представників у армії. Мобілізація значної частини більшовиків та відправка на фронт страйкарів благотворно вплинули на поширення революційних ідей серед солдатів. Пройшовши фронтове загартування, селяни, одягнуті в сірі шинелі, у своїх листах додому часто висловлювали революційні погляди на події, критикували існуючі порядки, проклинали війну.

Про революційний характер солдатських листів свідчать, зокрема, документи високих армійських чиновників. Так, штаб Південно-Західного

[1] «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 569.

фронту у своїй телеграмі командуючим арміями і начальникам штабів Київського та Одеського округів писав, що в сільських місцевостях «стали частішими випадки одержування від нижніх чинів діючої армії анонімних листів... з закликом селян до ворожих виступів проти поміщиків» [1].

За вплив на селянство більшовикам України, як і всій партії, доводилося вести боротьбу проти дрібнобуржуазних партій, і зокрема проти есерів та УСДРП. Найважливішим питанням, навколо якого точилася ця боротьба, було ставлення до першої світової війни. Більшовики викривали її імперіалістичний характер, буржуазну суть шовінізму, критикували опортунізм дрібнобуржуазних партій.

Під час першої світової війни, як і напередодні її, революційні виступи селянства були спрямовані і проти поміщиків, і проти куркулів, однак боротьба всього селянства проти поміщиків, антагонізм між якими посилився з початком війни, посідала центральне місце.

У загальноселянській боротьбі проти поміщиків зустрічались усі види виступів, які були й напередодні війни, а саме сутички на грунті орендних відносин, захоплення орних земель, спаш сінокосів, порубки в поміщицьких лісах, страйки строковиків тощо.

Після загальної мобілізації, яка проводилась на початку війни, на Україні до кінця 1914 р. селянські виступи проти поміщиків відбулись у Волинській, Подільській, Харківській та Херсонській губерніях. Найчисленнішим був виступ селян околишніх сіл м. Романова, Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії. Кілька сот селян цих сіл забрали з лісу поміщиці Стецької понад 100 куб. сажнів дров. Рубали поміщицькі ліси і селяни сіл Старого Мирополя, Булдичова та Хролина, цього ж повіту [2]. В ряді сіл Харківської та Волинської губерній мав місце спаш поміщицьких посівів.

З липня по грудень 1914 р. на Україні зареєстровано 56 селянських виступів, із яких 33 (майже 59%) були спрямовані проти поміщиків. Для придушення селянських виступів 5 разів вводилися команди солдатів або стражників [3].

В 1915 р., крім порубок лісів, спашу поміщицьких посівів, відбулося кілька страйків сільськогосподарських робітників. Здебільшого це були страйки поденниць на обробці поміщицьких плантацій цукрових буряків. Так, 4 травня 1915 р. близько 70 жінок і дівчат сіл Капітанівки і Тишківки, Чигиринського повіту, Київської губернії, вимагали від управителя капітанівської економії графа Бобринського підвищення заробітної плати, хоч нічого й не домоглися. 6 травня припинила роботу значна частина робітників грушківської економії графа Бобринського. Тут працювало понад 150 робітників із сіл Грушківки та Медведівки. Але теж, не домігшись підвищення заробітної плати, другого дня стали до роботи. В травні три дні страйкували поденники с. Янівки, які працювали в кобчинській

[1] Цит. за: С. Г. Капшуков, Борьба большевистской партии за армию в период первой мировой войны, М., 1957, стор. 77.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, т. 2, спр. 3195, арк. 25; спр. 2723, арк. 20.

[3] Див.: «Крестьянское движение в России в 1914—1917 гг.». Сборник документов, М.—Л., 1965, стор. 513—514.

економії Терещенка, Чигиринського повіту на Київщині. Страйкарі вимагали підвищення заробітної плати — чоловікам до 1 крб., а жінкам до 50 коп. на день [1]. Але адміністрація економії не задовольнила їх вимог.

В травні 1915 р. майже тиждень страйкували строковики в економіях графа Потоцького в селах Антонинах, Малих Пузирках, Волиці Татарській, Кременчуках, Малих Юначках, Якимівцях та Великій Салисі, Ізяславського повіту, Волинської губернії. Кілька сот жінок і дівчат, що працювали на бурякових плантаціях, вимагали підвищення заробітної плати з 25 до 40 коп. в день. Організаторами страйку були поранені солдати Павлович Степан, Сенюк Павло та Фещук Володимир, які знаходились у відпустці за станом здоров'я, а також селяни Волицький Іван та Кравчук Іван.

Страйк розпочався 13 травня. Адміністрація економій відмовилась задовольнити їхні вимоги і спільно з місцевими органами влади намагалася зірвати страйк. Поліція арештувала організаторів страйку, але страйкарі не полишили їх у біді і силою звільнили з-під арешту. Не допоміг адміністрації улюблений спосіб зриву страйків — штрейкбрехерство. Коли 19 травня управитель економії с. Якимівців привіз робітників з інших сіл, то страйкарі не допустили їх до цукрових плантацій. Робітники домоглися підвищення зарплати до 40 коп.[2]

У травні страйки сільськогосподарських робітників відбувалися також у Подільській губернії. Селяни сіл Корделівки, Немиринців, Кривошиїнецьких Хуторів, Лозної, Рогинців та Жигалівки, Вінницького повіту, зажадали від поміщиків збільшення їм плати з 40—45 до 75 коп. за день роботи на бурякових плантаціях. Арешт керівників зірвав страйк [3].

Водночас із загальноселянською боротьбою проти поміщиків посилюється і друга соціальна війна на селі — боротьба бідноти проти куркулів — саме на грунті виділення останніх із громади. Середняки та бідняки, що залишились на селі, насамперед жінки-солдатки, вимагали припинення виділення куркулів на хутори та відруби, припинення землевпорядних робіт, що провадились згідно з указом від 9 листопада 1906 р.

Особливо значний виступ селян проти столипінської реформи відбувся в цей час на Херсонщині, в с. Степцівці, Олександрівського повіту. 15 жовтня 1914 р. кілька сот селян, що зібрались біля сільської управи, відмовились підписати ухвалу про виділення кількох куркульських господарств на відруби і рушили в поле, де велись землевпорядні роботи, там вони напали на відрубників і двох з них забили на смерть. 11 учасників цього виступу було засуджено на різні строки.

В 1915 р. розгорнулася боротьба проти впровадження столипінської реформи ще з більшим розмахом. Помічник начальника чернігівського жандармського губернського управління по Стародубському повіту на початку квітня 1915 р. писав: «Настрій селянського населення в цілому нормальний; лише в деяких пунктах повіту, де не були закінчені землевпо-

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, спр. 3588, арк. 4; спр. 3588, арк. 4/зв./, арк. 6—7.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1335, оп. 1, т. 2, спр. 2915, арк. 85.
[3] Див.: «Крестьянское движение в России в 1914—1917 гг.», стор. 224—225.

рядні роботи по виділенню відрубів, останнім часом ...спостерігалось помітне хвилювання та незадоволення з боку солдаток..., що настоювали на припиненні переділу землі до повернення їх чоловіків із війни» [1].

На цьому грунті найбільшого розмаху на Україні набув виступ сільської бідноти у с. Нижній Сироватці, Сумського повіту, Харківської губернії.

Нижня Сироватка — велике село, 2100 дворів з населенням понад 15 тис. чоловік. Ще в 1912 р. жителі його рішуче виступали проти виходу з громади на відрубні ділянки, не дозволили 17 дворам виділитися на хутори. 8 квітня 1915 р. в село прибув землемір, щоб провести підготовчі роботи для виділення тих селян, що виявили бажання. Селяни, здебільшого жінки мобілізованих до армії, категорично заявили, що до повернення їх чоловіків з війни нарізати відрубних ділянок не дадуть. 9 квітня біля волосної управи та квартири землеміра зібралось до 500 жінок і ще в різкішій формі вимагали припинення землевпорядних робіт. Але землемір села не залишив. 10 квітня це знову повторилося, причому одному з відрубників добре нам'яли боки.

12 квітня 1915 р. в село прибули члени губернської землевпорядної комісії Серебряков і виконуючий обов'язки члена цієї ж комісії Монтримович, землемір, земський начальник, помічник сумського справника, становий пристав та ін. Біля управи зібралося до 3 тис. селян. «Гості» з повіту злякалися і вирішили оголосити про припинення нарізки відрубів. Та селяни не повірили, зім'яли поліцію, ввірвалися до приміщення управи і стали громити все та бити всіх там присутніх. В результаті — двох куркулів убили, тяжко поранили помічника сумського справника, двох стражників та одного куркуля. Решту легко поранили. Лише земському начальнику та приставу пощастило вирватись непошкодженими.

Виступ нижньосироватців припинився лише тоді, коли в село прибув із Сум загін поліції та 15 стражників, а з Харкова приїхав віце-губернатор. 34 селянини і селянки було арештовано і відправлено в тюрми Харкова та Сум [2].

Чутки про виступ нижньосироватців швидко розійшлись по всій губернії. І незважаючи на жорстоку розправу, в с. Боромля, Охтирського повіту, та в с. Ганино, Лебединського повіту, роботи по відведенню відрубів були зірвані. Так, у с. Боромлі 13 квітня, коли сюди приїхав землемір, понад 200 солдаток зібралось у дворі волосної управи і заявило, що вони не дозволять ділити землю до повернення з війни їх чоловіків. А коли один із відрубників став їх умовляти, вони напали на нього і побили [3].

Селянські виступи проти землевпорядних робіт відбулися також у Катеринославській та Херсонській губерніях. 26 квітня в с. Городищі, Слав'яносербського повіту, Катеринославської губернії, 260 солдаток не

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1439 (Чернігівського губернського жандармського управління), спр. 1657, арк. 171.

[2] Див.: «Красный архив», № 3, (76), стор. 12.

[3] Там же, стор. 14.

дозволили проводити роботи по виділенню відрубників і вигнали землемірів із села. 10 жовтня в с. Граденицях, Одеського повіту, Херсонської губернії, озброєні лопатами селяни домоглися припинення роботи землемірів.

Цей рух почав набирати таких розмірів, що уряд наприкінці 1915 р. дав вказівку припинити роботи по землевпорядкуванню до закінчення війни.

В 1915 р. появились і нові напрямки селянської боротьби, зв'язані з ростом цін на товари першої необхідності, а також з реквізиціями хліба, худоби та інвентаря у селянства. Всього за 1915 р. на Україні відбулось 46 селянських виступів, для придушення яких 7 разів вводились каральні загони [1].

Оцінюючи події після року війни, В. І. Ленін писав: «Тепер ми знову йдемо до революції. Це всі бачать. *Сам Хвостов* говорить про настрій селян, що нагадує 1905—1906 рр.» [2]

На той час з усією очевидністю підтвердилась життєвість ленінського лозунга про поразку «свого» уряду в імперіалістичній війні як важливого кроку на шляху перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. «Поразка Росії,— писав В. І. Ленін у вересні 1915 р.,— *виявилась* найменшим злом, бо вона посунула вперед революційну кризу у величезному масштабі, розворушила мільйони, десятки і сотні мільйонів» [3]. Серед цих мільйонів знаходились і селяни, які й внесли свою вагому частку в справу створення безпосередньої революційної ситуації в країні. Це особливо видно з розмаху революційного руху селянства в 1916 р.

Протягом 1916 р. на Україні відбулося понад 59 масових селянських виступів. Вони були спрямовані як проти поміщиків, так і проти куркульства. Ряд масових селянських виступів виник на грунті дорожнечі предметів першої необхідності, реквізиції коней, рогатої худоби та продовольства, тобто обставинами воєнного часу.

Заслуговує на особливу увагу виступ поденниць з с. Юнаківки, Сумського повіту, Харківської губернії. Ранком 17 травня на подвір'я юнаківської економії їх зібралося до 300. Управитель заявив їм, що він буде платити замість 50 коп. в день по 45 коп., оскільки перевірка прорівки буряків легша від самої прорівки. Селянки обурились, розібрали кілька сажнів огорожі в економії, розбили вікна в одному з дворових будинків і пішли додому. Дорогою повибивали вікна в крамницях місцевих куркулів Мироненка та Лазебного.

Через день становий пристав арештував 7 селянок — організаторів цього виступу. Дізнавшись про це, все село зібралося біля волосної управи і вимагало звільнення заарештованих. В Юнаківку прибув охтирський справник з 17 стражниками, які намагались розігнати 4-тисячний натовп, але селяни зустріли їх камінням. Місцеві органи влади змушені були звільнити заарештованих.

---

[1] Див.: «Крестьянское движение в России в 1914—1917 гг.», стор. 513—514.
[2] В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 368.
[3] Там же, стор. 336.

Але на цьому заворушення в Юнаківці не припинилося. Селяни вирішили розправитись із крамарями-спекулянтами. Залишивши волосну управу, натовп рушив до лавок Мироненка та Лазебного. Крамниці куркулів були повністю розгромлені. Лише одержавши підкріплення, місцеві органи влади придушили виступ селян [1].

Страйки сільськогосподарських робітників весною і влітку 1916 р. були також у селах Пустовійтовому, Кременчуцького повіту, та Гребінці, Прилуцького повіту, Полтавської губернії, а також в с. Улянівці, Сумського повіту, Харківської губернії.

Досить широкого розмаху в 1916 р. набули масові селянські виступи на грунті дорожнечі предметів першої необхідності. Протягом року на Україні відбулося 22 виступи, з них у Таврійській губернії — 6, Київській — 4, Катеринославській — 3, Харківській — 3, Волинській — 2, Подільській — 2, Херсонській — 1, Чернігівській — 1.

Як і в 1915 р., відбувалися вони здебільшого в містах і містечках, де збиралися сотні, а то й тисячі селян. Так, наприклад, 16 червня 1916 р. у Сумах в лавці купця Кулішова на базарній площі міста, одній дамі по знайомству було продано 10 фунтів цукру. Інші покупці, переважно селянки-солдатки, вимагали, щоб їм теж продали цукор. З допомогою поліції купець вигнав усіх з лавки і закрив її. Довідавшись про це, більш як тисячний натовп (переважно селяни, що приїхали на базар до міста) розгромив лавку Кулішова. Збитки купця становили 50 тис. крб.[2]

Трохи інший характер мав виступ селянок-солдаток та міської бідноти в Старобільську. 30 травня 1916 р. поліцейським була затримана селянка с. Чмирівки, Старобільської волості, О. К. Григоренко, яка продавала яйця. Близько 1000 тих, що базарували, направились до поліцейського участка, вимагаючи звільнення затриманої та покарання поліцейського. Коли ж поліція відмовилась задовольнити ці вимоги, вони розбили вікна поліцейського управління, квартиру справника і закидали камінням поліцейських. Кінна команда розігнала натовп.

Майже повсюдно виступи на грунті дорожнечі закінчувались розгромом магазинів та крамниць. Відбувалися вони не лише на Україні, а й по всій Росії, і досягли такого розмаху, що на Кавказі на публічних зборах із закликом до населення не влаштовувати «бунтів» такого характеру виступав депутат IV Державної думи меншовик Чхеїдзе. Він рекомендував влаштовувати кооперативи. В. І. Ленін в своїй статті «Силкування обілити опортунізм», надрукованій в грудні 1916 року, з цього приводу писав: «Пан Чхеїдзе «відводив» проявлюване революційно «невдоволення мас» «в русло» *ліберальної* боротьби (тільки мирні кооперативи, тільки легальний, схвалений губернатором, тиск на міські думи і т. п.), а не в русло доцільної *революційної* боротьби... Революційний соціал-демократ скаже: громити крамничку недоцільно, організуймо серйознішу демонстрацію хоч би одночасно з бакинськими, тифліськими, пітерськими робіт-

[1] Див.: «Крестьянское движение в России в 1914—1917 гг.», стор. 401—402.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 304 (Харківського охоронного відділення), оп. 1, спр. 1651, арк. 37.

никами, спрямуймо свою ненависть на уряд, привернімо до себе частину війська, що хоче миру. *Чи так* говорив п. Чхеїдзе? Ні, він закликав до «боротьби», *прийнятної для лібералів*!» [1]

Меншовик Мартов в «Бюлетені» бундівців виступив на захист Чхеїдзе. Критикуючи позицію Мартова, В. І. Ленін в цій же статті далі писав: «Мартов підмахнув «платформу», яка рекомендує «революційні масові дії»,— треба ж показати себе революціонером перед робітниками! — а коли на місці, в Росії, доходить справа до перших зародків цих дій, тоді він починає всіма правдами і неправдами захищати «ліво»-*ліберального* Чхеїдзе» [2].

Таким чином, виступи на грунті дорожнечі, викликані імперіалістичною війною, були першими зародками революційних масових дій селянства, в якійсь мірі спрямованих на перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

За своєю цілеспрямованістю близькими до виступів селян на грунті дорожнечі були заворушення під час сільськогосподарського перепису влітку 1916 р. Вони були найчисленнішими з усіх виступів, що мали місце за період першої світової війни на Україні. Відбувалися вони в 25 селах Балтського повіту, в 16 селах Ушинського повіту, 2 селах Ольгопільського повіту, Подільської губернії, і в 6 селах Київського повіту та в 2 селах Уманського повіту, Київської губернії [3]. Селяни вважали, що перепис провадиться з метою реквізиції на воєнні потреби всього їх майна та введення нових податків. В окремих селах ходили чутки, що земство, яке безпосередньо проводило цей перепис, збирається відновити панщину. Селяни силоміць забирали у виконавців перепису статистичні документи і нищили їх. Ці події розпочалися на початку червня в містечку Студиниці, Китайгородської волості, Ушицького повіту. Кілька сотень селян, переважно жінок, з'явилося до місцевого дяка, який проводив перепис, з вимогою віддати їм бланки із заповненими відомостями. Не допоміг переписувачу і староста села. Селяни відібрали всі статистичні матеріали і тут же знищили їх. Аналогічні події відбулися ще у 8 селах волості.

Для придушення цього руху місцева влада широко застосувала репресії. Поліція провела численні арешти. Так, в Гнилозубинцях було заарештовано 24 особи, в Тимкові — 16, а всього лише в 9 селах Ушицького повіту — 95 [4].

Проте рух селян поширювався далі, перекидався на інші волості й повіти Подільської губернії. В окремих селах справа доходила до сутичок селян з поліцією та стражниками. Так, в одному селі Балтського повіту поліція заарештувала кількох активних учасників селянських заворушень. Односільчани вирішили виручити своїх товаришів. Величезний натовп, озброєний кілками, камінням та сокирами, оточив приміщення, де перебували заарештовані, і вимагав від поліції їх звільнення. Селяни на

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 150.
[2] Там же.
[3] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, спр. 3686, арк. 289, 294, 295.
[4] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, спр. 1074, арк. 13.

деякий час відтіснили охорону і почали розбирати двері та рубати стіни. Поліція відкрила по них вогонь. Одна селянка була вбита, решта розбіглась [1].

Поміщики і чиновники, налякані селянськими заворушеннями, в паніці тікали з сіл до міста. До Балти за розпорядженням головнокомандуючого Південно-Західним фронтом приїздив для з'ясування причин цих виступів генерал-лейтенант Левашов. Тільки з допомогою поліції, зібраної з усієї губернії, селянський рух у Подільській губернії був придушений. Понад сто учасників його було заарештовано і кинуто до в'язниці.

Майже водночас із виступами на Поділлі відбувалося заворушення селянства під час сільськогосподарського перепису в селах Київської губернії. 11 червня 1916 р. київський повітовий справник в своєму рапорті писав: «Труднощі при перепису і хвилювання населення розпочались у с. Загальці, а потім перекинулись і в інші села Бородянської волості» [2]. Хвилювання селян відбувалися в селах Дружній, Качалах, Голинці, Голому та Новій Буді. Селяни відмовлялися давати будь-які відомості переписувачам, в окремих селах ховалися від них. «Перепис,— писав київський повітовий справник,— весь час вівся не лише під наглядом, а здебільшого і силами чинів поліції» [3].

Селянські рухи на Україні з серпня 1914 р. по грудень 1916 р. по губерніях розподілялися так: [4]

Губернії	Роки			Разом
	1914 (VIII—XII)	1915	1916	
Волинська	8	8	1	17
Катеринославська	—	6	5	11
Київська	24	2	6	32
Подільська	7	12	31	50
Полтавська	—	—	—	—
Таврійська	—	1	7	8
Харківська	13	12	3	28
Херсонська	4	4	3	11
Чернігівська	—	1	3	4
Разом	56	46	59	161

Отже, найбільше масових селянських виступів за період з серпня 1914 р. по грудень 1916 р. було в Подільській (50), Київській (32) та Харківській (28) губерніях. Майже одна п'ята частина селянських виступів закінчувалася сутичками з поліцією, поміщицькою сторожею, часто

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 419, спр. 1074, арк. 13.
[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, спр. 3686, арк. 291.
[3] Там же, арк. 298.
[4] «Крестьянское движение в России в 1914—1917 гг.», стор. 513—514.

кривавими, з жертвами з обох боків. Близько третини виступів закінчувалися арештами та ув'язненнями селян на різні строки. Тільки у зв'язку з виступами під час загального перепису в Подільській губернії було заарештовано понад 200 чоловік. Загалом, хоч і повільно, селянський рух наростав. Якщо в 1915 р. було лише 46 масових виступів, то в 1916 р. їх уже стало 59. Збільшилась і кількість випадків, коли вводились військові команди або загони стражників для їх придушення: 1915 р.— 7, 1916 р.— 33.

Зростанню революційності селянських мас сприяло розсіювання «патріотичного» чаду, посилення антивоєнних настроїв на селі. На кінець 1916 р. все виразніші ставали всі ознаки назрівання народної революції в країні.

Царське самодержавство намагалося відвернути революцію за допомогою сепаратного миру з Німеччиною, який воно потай готувало. Цар і його придворні вважали, що, припинивши війну, їм значно легше буде справитись з революційними масами, а невдоволення опозиційно настроєної буржуазії не викликало в них особливого занепокоєння.

Серед буржуазії організовувалася змова проти Миколи II. Спираючись на підтримку англо-французьких імперіалістів, які рішуче виступали проти укладання сепаратного миру Росії з Німеччиною, буржуазія була згодна замінити бездарного царя іншим. Дві змови — змова самодержавства і змова буржуазії, яку підтримував міжнародний імперіалізм, не були здійснені. Їх зірвав народ, що піднявся на революцію.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ НА СЕЛІ

Початок 1917 р. ознаменувався бурхливим піднесенням революційного руху, на чолі якого йшов робітничий клас. Під впливом боротьби робітників посилювалась революційність селянських мас. Серед селян, особливо бідноти, зростало невдоволення війною.

17 лютого 1917 р. чернігівський справник у своєму донесенні губернатору писав, що «серед селянського населення, значна доля чоловічої частини якого покликана в діючу армію, помітне невдоволення і чути нарікання на примусові наряди, як на воєнно-окопні роботи, так і для потреб міста Чернігова (возити дрова). При виконанні нарядів були випадки сутичок між окремими особами та чинами поліції» [1]. Про зростання революційних настроїв серед селянських мас свідчать і донесення жандармських чиновників Київської губернії. Так, київський повітовий справник доносив начальникові губернського жандармського управління, що «настрій селянського населення неспокійний і, як і раніше, нестійкий» [2].

В ряді губерній селяни виступали проти реквізиції хліба, яку намагався проводити царський уряд на початку 1917 р. 15 лютого 1917 р. в

[1] «Летопись революции», 1927, № 1-2, стор. 37.

[2] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 275 (Київського охоронного відділення), оп. 1, спр. 1082, арк. 348.

селах Опеньках та Гломаздах, Козелецького повіту, Чернігівської губернії, відбувся виступ селян, які не допустили агронома місцевої земської управи реквізувати хліб, що знаходився в громадському магазині. Хліб був забраний тільки за допомогою пристава та стражників. Відмовлялись від розкладки хліба не лише окремі села, а й цілі повіти. Так, із 12 повітів Чернігівської губернії, що повинні були здавати хліб по розкладці, 2 повіти відмовилися.

Реквізиція хліба викликала невдоволення і в ряді сіл Катеринославської губернії. Селяни Олександрівського, Нікопольського, Павлоградського повітів відмовилися від здачі хліба згідно з розкладкою. Вони заявляли представникам місцевих органів влади, що в них забирають останній хліб, в той час як у поміщиків і куркулів комори тріщать, від урожаїв минулих років.

В окремих місцях на Катеринославщині боротьба селян проти реквізиції хліба царським урядом набрала досить гострого характеру. Так, селяни с. Богданівки, Павлоградського повіту, відмовилися підписати ухвалу, яка зобов'язувала їх здати певну кількість хліба по твердій ціні. Від громади її підписала група куркулів села, що на це ніяких повноважень не мала. Дізнавшись про це, богданівці з величезним обуренням з'явилися до волосної управи, вимагаючи від старшини та писаря видачі їм ухвали. Ті відмовилися. Тоді селяни, переважно солдатки, оточили приміщення управи і повибивали всі вікна. В Богданівку прибула рота солдатів з Павлограда. Під загрозою арештів та застосування зброї селяни змушені були «продати» хліб [1].

Поряд із піднесенням робітничого і селянського руху зростала революційність в солдатських масах, переважна більшість яких була селянами. Робота більшовиків в армії під час війни давала все відчутніші результати.

Солдатські маси дедалі глибше починали розуміти, в чиїх інтересах велася імперіалістична війна. Значна їх частина категорично вимагала якнайшвидшого припинення війни та повалення царизму, що ніколи не робилося так відкрито і з такою силою, як на початку 1917 року. В цей час зросла кількість сутичок з офіцерами, випадків залишення позицій цілими полками, відмов іти в атаку тощо. Так, 18 січня 1917 р. повстали солдати 223-го полку 54 дивізії 34 корпусу Південно-Західного фронту, вони відмовилися виступати на передову і виконувати будь-які накази своїх командирів [2].

Обставини в країні ставали день у день напруженішими. Народні маси переконувались, що вихід з надзвичайно тяжкого становища, яке створилося в результаті війни, один — повалення самодержавства.

Вирішальну роль в поваленні самодержавства відіграли робітники Петрограда. Революційні події в столиці розпочались 17 лютого страйком робітників Путіловського заводу. Кілька днів дирекція погрожувала

---

[1] ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313 (Катеринославського губернського жандармського управління), спр. 3381, арк. 7.

[2] Див.: «Красный архив», т. 2 (81), стор. 108.

робітникам локаутом, а 22 лютого закрила завод. На знак солідарності з путіловцями застрайкували робітники інших петроградських підприємств.

Революційний рух швидко наростав. Очолювали революційну боротьбу пролетаріату більшовики столиці. Вони провадили велику роботу не лише серед пролетарських мас міста, а й серед солдатів, в результаті чого окремі військові частини переходили на бік повсталих робітників.

27 лютого героїчна боротьба робітників і солдатів Петрограда увінчалась перемогою. Спільними зусиллями вони повалили ненависний царизм.

Повсталі робітники й солдати, виходячи з досвіду революції 1905—1907 рр., створили Ради робітничих і солдатських депутатів — органи влади революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства.

В перші дні Лютневої буржуазно-демократичної революції буржуазія робила все можливе, щоб зупинити її на півдорозі і зберегти монархію. І тільки остаточно переконавшись в тому, що вже нічого не допоможе, буржуазія, щоб не допустити до влади революційні маси, вирішила взяти її в свої руки і використати для своїх цілей завоювання трудящих. 27 лютого було створено Тимчасовий комітет Державної думи, а 2 березня при підтримці есеро-меншовицьких лідерів цей комітет утворив Тимчасовий уряд. Він складався з представників великої фінансової і промислової буржуазії та обуржуазнених поміщиків.

В країні утворилося двовладдя — диктатура буржуазії в особі Тимчасового уряду і революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства в особі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Революція в столиці була сигналом для повалення царської влади по всій країні. Слідом за Петроградом по всій країні відбувалися вибори в Ради робітничих і солдатських депутатів. На Україні такі вибори розпочались у першій половині березня. Поряд з Радами робітничих та солдатських депутатів на Україні стали створюватися місцеві органи Тимчасового уряду. На початку березня 1917 р. по всіх містах України організовувались громадські комітети. Замість губернаторів були призначені губернські комісари Тимчасового уряду, які в своїй діяльності опиралися на буржуазно-поміщицькі громадські комітети. В повітах влада перейшла до рук повітових комісарів.

З деяким запізненням вісті про революцію в столиці, про повалення самодержавства доходили на села й зустрічалися різними групами порізному. В приміських селах про цю подію селяни дізнавалися від робітників, що працювали на підприємствах міста. Вони допомагали утворювати комітети, які б керували подіями на селі. Так, наприклад, було в с. Бабаях, що недалеко від Харкова.

В окремих селах на Харківщині були випадки, коли попи та старости намагалися посіяти паніку. У с. Безлюдівці, Харківського повіту, піп, звертаючись до селян, заявляв: «Як же ми житимемо без помазаника божого?». Але такі звертання бентежили вже лише старих бабів. А в повітовому центрі с. Ольшанах крамарі запевняли селянство, що чутки про революцію неправдиві, та таких, що вірили їм, було дуже мало.

Селяни насторожено зустрічали створення громадських комітетів в повітових містах та селах. Так, 5 березня 1917 р. Харківський громадський комітет через губернського комісара розіслав усім повітовим комісарам телеграму такого змісту: «Будьте ласкаві, негайно організуйте тимчасовий повітовий комітет у такому складі: 6-та частина — представники земства і так само 6-та частина від земських службовців; 6-та частина — представники міського урядування і службовців разом, 6-та частина від кооперативів і стільки ж від робітників і селян. Там, де немає робітників — від селян дві шостих частини» [1].

На чолі цих комітетів ставали поміщики та куркулі. У Вовчанському повіті повітовим комісаром було призначено великого поміщика Колокольцева, відомого монархіста, який потім у 1918 р. був міністром у гетьмана Скоропадського. «Нову владу» репрезентували поміщики, проти них і спрямовували своє невдоволення селяни. В цьому зв'язку показовим буде виступ представника Хотімлянської волості с. Великої Бабки, Вовчанського повіту, який в першій половині березня на зборах кооперації в Харкові сказав: «Стара влада раніше їздила на нас і тепер їх Тимчасовий уряд призначив на комісарів,— у нас є Колокольцев, так він не дозволяє не то що травинку худобі з'їсти, а й жінкам не дозволяє до неї підійти — штрафує. Колокольцев нас не підтримає — скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться. Селу потрібна нова влада» [2].

Такою владою все більше й більше селян вважало Ради селянських депутатів, які на Україні починають утворюватися десь у другій половині березня — в квітні 1917 р. 19 березня на зборах двох суміжних сіл Лук і Баранівки, Сумського повіту, Харківської губернії, було обрано Раду з 24 чоловік з таким громадським наказом, щоб Ради «завжди були на сторожі інтересів селян, слідкуючи пильно за всіма, хто своєю діяльністю шкодить справі революції» [3].

Але в березні 1917 р. Ради селянських депутатів створюються головним чином у приміських селах, де був більш відчутним вплив робітників. Вибори Рад значно ширшого розмаху набирають уже в квітні—травні 1917 р. Отож на селі, як і в промислових центрах, створилося двовладдя: з одного боку, органи Тимчасового уряду, з другого боку, Ради селянських депутатів.

Той факт, що державна влада в Росії, в тому числі й на Україні, опинилася в руках буржуазії, пояснюється рядом обставин. Насамперед з перемогою Лютневої буржуазно-демократичної революції Росія стала найбільш вільною з країн, що воювали. До політичного життя потягнулися десятки мільйонів людей, які до цього часу не брали в ньому ніякої участі. Основну масу їх становила дрібна буржуазія, яка хиталася між буржуазією і пролетаріатом. Все це впливало і на робітничі маси. Дрібнобуржуазні погляди на політику, як відмічав В. І. Ленін, захопили досить широкі кола робітників. Поява на політичній арені мільйонних дрібнобур-

[1] «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 55.
[2] «Южный край» від 15 березня 1917 р.
[3] «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 61.

жуазних мас забезпечила тимчасову більшість місць есерам і меншовикам у Радах. Більшовики, очолюючи трудящих, боролись проти царизму, а есери та меншовики прагнули скористатися перемогою революції і, одержавши більшість у Радах, добровільно передали владу представникам буржуазії.

Захопленню буржуазією державної влади в якійсь мірі сприяла також недостатня організованість і свідомість пролетаріату та селянства. Кращі більшовицькі кадри знаходилися в тюрмах, на засланні та в еміграції. За роки війни буржуазія значно зміцніла. Її партії не знали ніяких переслідувань. Легально існували також і дрібнобуржуазні партії.

Буржуазія, захопивши державну владу, продовжувала свою загарбницьку політику. Тимчасовий уряд, не дбаючи про поліпшення становища трудящих, намагався вести війну до переможного кінця. Селянство попервах терпеливо чекало від нової влади вирішення питання про землю, а вона умовляла його чекати до Установчих зборів. Дедалі біднота та середняки все більше втрачали віру в Установчі збори і пов'язували вирішення питання про землю з діяльністю партії більшовиків.

Історичні умови, що склалися в країні після повалення самодержавства, поставили перед більшовицькою партією завдання виробити нову орієнтацію, нову стратегію і тактику. Це важливе завдання виконав В. І. Ленін. Повернувшись із еміграції 3 квітня, він уже на другий день виступив із своїми історичними Квітневими тезами, в яких виклав завдання пролетаріату в даній революції. «Своєрідність поточного моменту в Росії,— писав В. І. Ленін,— полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— *до другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» [1]. Озброївшись новою ленінською стратегією й тактикою, більшовицька партія розгорнула боротьбу за перерастання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

---

[1] В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 4

* * *

Українське селянство за свою багатовікову історію пройшло складний і тяжкий шлях. Будучи основним трудовим класом феодального суспільства, воно відігравало вирішальну роль в поступальному розвитку продуктивних сил нашої країни. Розвиваючи і удосконалюючи знаряддя землеробства і агротехніки, кріпосні селяни разом з тим створювали чудесні замки, фортеці, палаци, культові споруди, які своєю величчю і красою не поступаються тогочасним архітектурним спорудам інших країн світу і викликають подив і в наш час.

Справжні патріоти своєї батьківщини, селяни багато робили для зміцнення і захисту її кордонів. Протягом багатьох віків вони героїчно боролись проти численних зовнішніх ворогів, проявляючи виняткову мужність і відвагу. У боротьбі з візантійськими завойовниками, монголо-татарськими ордами, шведськими феодалами, польською шляхтою, турецько-татарськими нападниками, наполеонівськими загарбниками та іншими іноземними агресорами селяни відстоювали свободу і незалежність вітчизни.

Вирішальну роль в історичній долі українського селянства відіграло возз'єднання України з Росією, яке відбулося в січні 1654 р. Воно мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів. Незважаючи на реакційну політику царизму, російських та українських поміщиків і буржуазії, це об'єднання зблизило народи Росії і України, що складались головним чином з селянства, які обрали єдино правильний шлях спільної боротьби проти своїх гнобителів — поміщиків і буржуазії, царизму, проти кріпосницького та капіталістичного рабства.

Протягом другої половини XVII, XVIII і XIX ст. українське селянство не раз виступало на боротьбу проти соціального і національного гніту разом з російським. Так було у селянських війнах 1667—1671 рр. під проводом Степана Разіна та 1773—1775 рр., очоленій Омеляном Пугачовим, гайдамацьких і опришківських рухах, у масових селянських виступах 50-х років XIX ст. Українські і російські селяни завдавали відчутних ударів самодержавно-кріпосницькому ладу і кінець кінцем змусили царський уряд вдатися до реформ, скасувати кріпосне право. Але реформи, проведені в інтересах поміщиків, не задовольнили багатомільйонне селянство, і воно продовжувало боротьбу за революційно-демократичне вирішення аграрного питання.

Проте ці рухи були стихійними і неорганізованими, через що зазнавали поразок. Боротьба стала більш цілеспрямованою після виступу на політичну арену найреволюційнішого в світі робітничого класу Росії і його авангарду — Комуністичної партії, яка освітила шлях його боротьби марксистсько-ленінською теорією. Важливу роль у завоюванні селянства на бік робітничого класу відіграла аграрна програма Російської соціал-демократичної партії та праці В. І. Леніна з аграрного і селянського питань.

Життєвість ленінської ідеї союзу робітничого класу і селянства вперше було перевірено в революційних боях проти царизму в 1905—1907 рр. Але цей союз не був ще міцним. Борючись проти ненависних поміщиків, основна маса селянства не розуміла, що без повалення самодержавства неможливо знищити поміщицьке землеволодіння і здобути необхідні свободи. Значна частина селянства ще продовжувала вірити царю.

Потрібна була велика робота Комуністичної партії, спрямована на звільнення селян з-під впливу різних буржуазних і дрібнобуржуазних партій, а також досвід третьої і четвертої Державних дум, щоб селяни остаточно переконалися в зрадницькій контрреволюційній ролі буржуазії та рішуче і безповоротно стали на шлях підтримки робітничого класу, на шлях непорушного союзу з ним. Створений в ході боротьби з гнобителями союз робітничого класу і селянства став тією суспільною силою, яка забезпечила повалення влади царизму, поміщиків і капіталістів і нині успішно здійснює побудову в нашій країні комуністичного суспільства.

ЗМІСТ

Передмова 5

Розділ I. **Виникнення селянства. Київська Русь.** *М. Ю. Брайчевський* 17
Виникнення селянства 17
Селяни в Київській Русі 23
Соціальне становище селянства 30
Класова боротьба проти феодалів 39
Побут і народна творчість 42

Розділ II. **Селянство Русі в період феодального роздроблення.** *М. Ю. Брайчевський.* 46
Феодальне роздроблення 46
Посилення феодального гніту 50
Антифеодальна боротьба 55
Монгольська навала 59

Розділ III. **Розвиток феодальних відносин та антифеодальна боротьба в XIV, XV і першій половині XVI ст.** *Д. І. Мишко* 66
Економічне і політичне становище українських земель 66
Землеволодіння і землекористування 71
Групи селян 77
Зростання податків і феодальної ренти 81
Розвиток сільського ремесла і промислів 85
Боротьба селян проти феодального гніту та іноземних вторгнень 90
Виникнення запорізького козацтва 97

Розділ IV. **Посилення феодально-шляхетського гніту та селянсько-козацькі війни у другій половині XVI— першій половині XVII ст.** *І. Д. Бойко* 104
Сільське господарство, ремесло і промисли 104
Селянські повинності. Диференціація селянства . . 109
Правове становище селянства 119
Селянсько-козацькі війни 123

Розділ V. **Визвольна війна 1648—1654 рр.** *К. І. Стецюк.* 138
Початок визвольної війни і розгортання селянських повстань 138
Похід козацько-селянських військ у Галичину . . . 146
Повстання на Україні в 1649—1653 рр. і їх вплив на боротьбу білоруського і польського селянства . . . 150
Соціальні наслідки народно-визвольної війни . . . 158

Розділ VI. **Наступ панівних класів на соціальні здобутки визвольної війни в другій половині XVII ст.** *К. І. Стецюк.* . 163
Сільське господарство на Лівобережжі 163

Поступова ліквідація соціальних здобутків визвольної війни на Лівобережжі 167
Класова боротьба на Лівобережжі 174
Заселення Слобожанщини 180
Соціально-економічні відносини і загострення класових суперечностей на Слобожанщині 185
Соціально-економічне і політичне становище селян на Правобережній Україні і в Галичині. *К. І. Стецюк, В. В. Грабовецький.* 191
Антифеодальна боротьба на Правобережжі та Галичині. Опришки. *К. І. Стецюк, В. В. Грабовецький* . . . 200

Розділ VII. **Посилення покріпачення і визиску селянства на Лівобережжі і Слобожанщині в першій половині XVIII ст.** *В. А. Дядиченко.* 209
Умови економічного розвитку. 209
Обмеження селянських переходів. Ріст визиску . . . 213
Становище окремих груп селянства 221
Антифеодальна боротьба 226

Розділ VIII. **Остаточне закріпачення селян Лівобережної, Слобідської та Південної України в другій половині XVIII ст.** *І. М. Шекера.* 232
Сільське господарство 232
Соціально-економічне становище селянства . . . 242
Класова боротьба 246

Розділ IX. **Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст.** *О. С. Компан, В. В. Грабовецький.* 256
Загальна характеристика епохи 256
Процес закріпачення 259
Господарство та соціально-економічне розшарування селян 264
Побут і культура 270
Антифеодальна і визвольна боротьба 273
Загарбання Галичини та Буковини Австрійською монархією. Аграрні реформи 70—80-х років. *Ф. І. Стеблій, І. Г. Шульга.* 291

Розділ X. **Розклад феодально-кріпосницької системи в кінці XVIII— першій половині XIX ст.** *І. О. Гуржій.* . . 299
Землеволодіння і землекористування. Групи селян . . 299
Землеробство і тваринництво 304
Селянські промисли 309
Розшарування селянства 312
Посилення феодально-кріпосницького гніту 315
Селянське питання 322
Селянські рухи 327
Східна Галичина. *Ф. І. Стеблій, І. Г. Шульга* . . . 335
Північна Буковина. *Ф. І. Стеблій, І. Г. Шульга.* . . 345
Закарпаття. *Ф. І. Стеблій, І. Г. Шульга.* 347

Розділ XI. **Реформа 1861 року.** *М. Н. Лещенко.* 350
Підготовка реформи 350
Пограбування селян поміщиками внаслідок реформи 356
Селянська боротьба проти «голодної волі» 367

Розділ XII. **Становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві.** *М. Н. Лещенко.* 383
Нові умови для розвитку капіталізму 383

Розшарування селянства 385
Становище селян і сільськогосподарських робітників 392

Розділ XIII. **Селянський рух у пореформений період.** *М. Н. Лещенко.* 404
Боротьба проти залишків кріпосництва в 70-х роках XIX ст. 404
Селянський рух у 1881—1895 рр. 413
Селянські заворушення на початку пролетарського етапу революційної боротьби 419

Розділ XIV. **Західноукраїнські землі в епоху домонополістичного капіталізму.** *В. І. Ілько, М. М. Кравець, О. Ф. Пастух.* 425
Революція 1848—1849 рр. 425
Розвиток капіталізму в сільському господарстві . . . 430
Боротьба проти залишків кріпосництва і проти капіталістичної експлуатації 441

Розділ XV. **Революція 1905—1907 рр.** *М. Н. Лещенко.* 451
Переддень революції 451
Революційний рух у 1905 р. 459
Класова боротьба 1906—1907 рр. 478

Розділ XVI. **Період столипінської реакції і нового революційного піднесення. Західноукраїнське селянство в епоху імперіалізму** 492
Столипінська аграрна реформа і її наслідки. *В. С. Горякіна* 492
Селянський рух у 1907—1914 рр. *В. С. Горякіна* . . 502
Західноукраїнське селянство в епоху імперіалізму *П. В. Свіжинський.* 512

Розділ XVII. **Перша світова війна і лютнева революція 1917 р.** *Й. Т. Щербина.* 525
Сільське господарство під час війни 525
Селянський рух в 1914—1916 рр. 532
Лютнева революція на селі 542

ИСТОРИЯ КРЕСТЬЯНСТВА УКРАИНСКОЙ ССР.

В двух томах, т. I
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту історії Академії наук УРСР.

Редактор *В. М. Черкаський.* Оформлення художника *К. К. Калугіна.* Художній редактор *С. П. Квітка.* Технічний редактор *Н. П. Рахліна.* Коректор *І. І. Дубенко*

*

Лінотипіст *Л. О. Козлова*

Складальники *О. Л. Трайберман, В. Г. Яцинський*

Друкарі *В. А. Бернашевський, М. Г. Козодой, Н. Ф. Михайленко*

Керівник палітурно-брошурувальних процесів *Н. М. Лельчицька*

*

БФ 06069. Зам. 67. Вид. № 352. Тираж 4000. Папір № 1, 70x96 1/16. Друк. фіз. аркушів 34,5+11 вкл. Умовн. друк. аркушів 44,64. Обліково-видавн. аркушів 42,77. Підписано до друку 23.VI 1967 р. Ціна 3 крб. 15 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.